

СУДАЛГААНЫ ЭМХЭТГЭЛ

ТОЙМ АГУУЛГА

- Эдийн засаг
- Нийгэм
- Эрх зүй, төрийн байгуулал

“Судалгааны эмхэтгэл” (ХХҮ боть)- ийг
Улсын Их Хурлын Тамгын газраас эрхлэн гаргав.

Хянасан: Б.Эрдэнэбилэгт (Ph.D)
Ц.Норовдондог (Ph.D)

Эмхэтгэсэн: Д.Жигваагүнсэл

Хэвлэлийн эх бэлтгэсэн: Т.Цэнд-Аюуш

ГАРЧИГ

I БҮЛЭГ. ЭДИЙН ЗАСАГ			
1.1	Өмч хувьчлалын үр нөлөө, хувьчлалын арга хэлбэрүүд, тэдгээрийн давуу болон сул талууд, төрийн монополийн компанийг хувьцаат компани болгон өөрчлөх онол, практикийн асуудлууд: /Гадаадын зарим орны туршлага ба Монгол Улсын жишээ/		
	<i>Ц.Норовдондог (Ph.D), Г.Алтан-Оч (Ph.D)</i>		
1.2	Мөнгө угаах, татвар төлөхөөс зайлсхийх гэмт хэрэгтэй тэмцэх болон оффшорт хадгалагдаж буй хууль бус хөрөнгийг буцаан олгох олон улсын хамтын ажиллагааны тухай лавлагаа, мэдээлэл		
	<i>Г.Билгээ, Д.Халиун</i>		
1.3	Хөдөө аж ахуйн салбарыг хоршооны зарчмаар хөгжүүлсэн зарим орны туршлага ба эрх зүйн орчин: Нэгдсэн борлуулалт, хангамжийн тогтолцоо, хөдөө аж ахуйн гаралтай бүтээгдэхүүн, түүхий эдийн үнэ бүрдэлт		
	<i>Д.Халиун, Д.Жигваагүнсэл, Т.Саулегул</i>		
1.4	Монгол Улсын арьс, ширний түүхий эд бэлтгэлд төрөөс үзүүлж буй дэмжлэг, түүний боловсруулах үйлдвэрлэлд үзүүлж буй үр нөлөө болон гадаадын зарим орны туршлага		
	<i>Т.Саулегул, Б.Нандингэрэл</i>		
1.5	Компанийн улсын бүртгэлийн тогтолцоо, бүртгэх үйл ажиллагаа, хувьцаагаар гэрчлэгдсэн өмчлөх эрх шилжүүлэх, хувьцаа барьцаалах асуудлаарх зарим орны туршлага		
	<i>Ц. Норовдондог (Ph.D), Г.Билгээ, Б.Нандингэрэл</i>		
1.6	Гадаадын зарим орны жижиг, дунд үйлдвэрийн салбарыг зохицуулж буй хууль эрх зүйн зохицуулалт		
	<i>Д.Халиун, Д.Жигваагүнсэл, Т.Саулегул</i>		
II БҮЛЭГ. НИЙГЭМ			
2.1	Донор болон эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагааны талаарх гадаадын зарим орны туршлага, бодлого, эрх зүйн орчин		
	<i>Д.Халиун, Т.Саулегул</i>		
2.2	Мэргэжлийн боловсролын сургалт, төгсөгчдийг ажлын байраар хангах, хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих асуудал: Монгол Улсын нөхцөл байдал, гадаадын зарим орны туршлага		
	<i>И.Жаргалзаяабямба, Ө.Мөнхтунгалаг</i>		
2.3	Дээд боловсролын талаар төрөөс баримталж буй бодлого ба хөдөлмөрийн зах зээлийн уялдаа холбоо, бусад орнуудын туршлагын талаарх харьцуулсан судалгаа		
	<i>Г.Алтан-Оч (Ph.D), И.Жаргалзаяабямба</i>		
III БҮЛЭГ. ЭРХ ЗҮЙ, ТӨРИЙН БАЙГУУЛАЛ			
3.1	Парламентын засаглалтай улс орнуудын төрийн эрх мэдлийн хуваарилалт		
	<i>Ц.Болормаа, Г.Билгээ, Б.Нандингэрэл</i>		
3.2	Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах журмын талаарх зарим орны Үндсэн хуулийн зохицуулалт		
	<i>Ц.Болормаа</i>		

3.3	Хоёр шатлал бүхий нэг танхимтай парламент: БНХАУ, ВЬЕТНАМ улсын туршлага		
		<i>Ц.Болормаа</i>	
3.4	Парламентын хуралдааны санал хураалтад хурууны хээгээр санал өгөх талаарх бусад орнуудын хуулийн зохицуулалт, техник, зохион байгуулалт		
		<i>Д.Халиун, Д.Жигваагүнсэл, Т.Саулегүл</i>	
3.5	Ерөнхий прокурорыг томилохтой холбоотой зарим орны Үндсэн хуулийн зохицуулалт		
		<i>Ц.Болормаа</i>	
3.6	Гадаадын зарим орны шүүмжлэгч (шүгэлдэгч)-ийн эрхийг хамгаалах эрх зүйн зохицуулалтын талаарх лавлагаа		
		<i>Д.Халиун, Д.Жигваагүнсэл</i>	
3.7	Парламентын нэгдсэн хуралдаан болон Байнгын хорооны хуралдааныг олон нийтийн мэдээллийн хэрэгслээр шууд дамжуулдаг эсэх талаарх бусад орнуудын туршлага		
		<i>Д.Халиун, Д.Жигваагүнсэл, Т.Саулегүл</i>	
3.8	Ерөнхийлөгчийг түр эзгүйд, эсхүл орон гарсан тохиолдолд түүний албан үүргийг орлон гүйцэтгэх субъектийн талаарх зарим орны Үндсэн хуулийн зохицуулалт		
		<i>Г.Билгээ, Р.Оргилмаа</i>	
3.9	Зөвлөлдөх санал асуулга явуулсан бусад орнуудын туршлага, эрх зүйн орчны талаарх лавлагаа мэдээлэл		
		<i>Ө.Мөнхтунгалаг, Р.Оргилмаа</i>	

1 БҮЛЭГ

ЭДИЙН ЗАСАГ

ӨМЧ ХУВЬЧЛАЛЫН ҮР НӨЛӨӨ, ХУВЬЧЛАЛЫН АРГА ХЭЛБЭРҮҮД, ТЭДГЭЭРИЙН ДАВУУ БОЛОН СУЛ ТАЛУУД, ТӨРИЙН МОНОПОЛЬ КОМПАНИЙГ ХУВЬЦААТ КОМПАНИ БОЛГОН ӨӨРЧЛӨХ ОНОЛ, ПРАКТИКИЙН АСУУДЛУУД:
/Гадаадын зарим орны туршлага ба Монгол Улсын жишээ/

Ц.Норовдондог (Ph.D), Г.Алтан-Оч (Ph.D)

ГАРЧИГ

УДИРТГАЛ

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

НЭГ. ЯДУУРАЛ, ТЭГШ БУС БАЙДАЛ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ӨСӨЛТИЙН ТАЛААРХ ДЭЛХИЙ НИЙТИЙН ҮЗЭЛ, ХАНДЛАГА

- 1.1. Ядуурлыг бууруулах нь чухал уу, эдийн засгийн өсөлтийг дэмжих нь чухал уу?
- 1.2. Тэгш бус хөгжил ямар үр дагаварт хүргэдэг вэ?
- 1.3. Ядуурлыг бууруулахын тулд дэлхий дахинд ямар арга хэмжээ авч байна вэ?

ХОЁР. МОНГОЛ УЛСАД ЯВАГДСАН ӨМЧ ХУВЬЧЛАЛЫН ҮР ДҮН, ЯДУУРАЛ, ТЭГШ БУС БАЙДАЛД ҮЗҮҮЛСЭН НӨЛӨӨЛӨЛ

- 2.1. Өмч хувьчлал ба ядуурал, тэгш бус байдлын уялдаа холбоо
- 2.2. Монгол Улсад явагдсан өмч хувьчлал ба ядуурал, тэгш бус байдал
- 2.3. Монгол Улсад явагдсан өмч хувьчлалын үр дүнг үнэлэх нь

ГУРАВ. ӨМЧ ХУВЬЧЛАЛЫН АРГА ХЭЛБЭРҮҮД, ТЭДГЭЭРИЙН ДАВУУ БОЛОН СУЛ ТАЛУУД

- 3.1. Өмч хувьчлалын үйл явц
 - a/ Юуг хувьчилж болох вэ?
 - б/ Хувьчлалыг ямар аргаар явуулдаг вэ?
 - I. Хөрөнгө оруулалтын эрхийн бичгээр хувьчлах арга
 - II. Шууд худалдах арга
 - III. Хувьцааг хөрөнгийн биржээр дамжуулан худалдах арга
 - IV. Хослуулах арга
 - V. Концессын арга
- 3.2. Хувьчлалын үр дүн ямар байх ёстой вэ?
- 3.3. Хувьчлал явуулахад юуг анхаарах шаардлагатай вэ?
- 3.4. Шинэ өмчлөгчидтэй хамтран ажиллахад юуг анхаарах вэ?
- 3.5. Шинэ өмчлөгчид юу хийх ёстой вэ?

ДӨРӨВ. ТӨРИЙН МОНОПОЛЬ БА ХУВЬЧЛАЛЫН ОНОЛ, АРГА ЗҮЙН ЗАРИМ АСУУДАЛ

- 4.1. Төрийн монополь гэж юу вэ?
- 4.2. Төрийн монополь ба хувьчлал
- 4.3. Төр ба хувийн хэвшлийн үндсэн ялгаа.

ТАВ. ТӨРИЙН ӨМЧИТ МОНОПОЛЬ КОМПАНИЙГ АМЖИЛТТАЙ ХУВЬЧИЛСАН ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА, ХУВЬЧЛАЛ ЯВУУЛСАН АРГА ТЕХНИК, ДАВУУ БОЛОН СУЛ ТАЛУУД

- 5.1. IPO (Public Offering Initiatives) гаргах замаар явуулсан хувьчлал
(*Аргентины газрын тосны Yacimientos Petroliferos Fiscales (YPF) компанийн хувьчлал*)
- 5.2. Хослуулах худалдааны (Mixed sale) аргаар явуулсан хувьчлал
(*Мексикийн харилцаа холбооны Telefonos de Mexico компанийн хувьчлал*)
- 5.3. Концессын аргаар явуулсан хувьчлал
(*Дэд бүтцийн салбарын зүй ёсны монополь компаниудын хувьчлал*)

ЗУРГАА. МОНГОЛ УЛСАД ТӨРИЙН МОНОПОЛЬ КОМПАНИЙГ НИЙТЭД САНАЛ БОЛГОН ХУВЬЦАА (IPO) ГАРГАХ ЗАМААР ХУВЬЦААТ КОМПАНИ БОЛГОН ӨӨРЧЛӨХ БОЛОМЖ, ЭРХ ЗҮЙН ОРЧИН

- 6.1. Төрийн монополь компанийг хувьчлахад анхаарах асуудлууд
- 6.2. Төрийн монополь компанийг IPO гаргах замаар Хувьцаат компани болгон өөрчлөх боломж, Монгол Улсын эрх зүйн орчин

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

УДИРТГАЛ

Судалгаанд "баялгийг дахин хуваарилалтанд оруулж баян хоосны ялгааг арилгах, монополь компаниудыг Хувьцаат компани болгон өөрчлөх арга зам, олон улсын туршлага, давуу болон сул тал, Монгол Улсын монополь зах зээл эзэмшигчдийг задлан Хувьцаат компани болгон өөрчлөх боломж, түүний давуу болон сул тал, хууль эрх зүйн орчин" зэрэг асуудлуудын хүрээнд судлав.

Судалгааны 1,2,3,5,6-р бүлгийг тус албаны ахлах зөвлөх, эдийн засгийн ухааны доктор (Ph.D) Ц.Норовдондог, 4-р бүлгийг мөн албаны референт, удирдахуйн ухааны доктор (Ph.D) Г.Алтан-Оч нар тус тус бэлтгэв.

Арга зүй: Захиалагчаас ирүүлсэн хүсэлтэд дурдсан асуудлууд нь 1990 оноос хойш дэлхий дахинд өрнөсөн өмч хувьчлал, түүний үр дүн, ядуурал, тэгш бус байдалд үзүүлсэн нөлөө, төрийн өмчит компанийг хувьчилсан арга хэлбэрүүд, хөрөнгийн зах зээлийн арга хэрэгслийг ашиглан төрийн өмчит монополь компаниудыг амжилттай хувьчилсан зарим орны туршлага, сургамж зэргийг судалсаны үндсэн дээр танин мэдэхүйн мэдлэг олгох, эдгээр орны туршлагыг Монгол Улсад нэвтрүүлэх боломж бий эсэхийг эрэлхийлэхэд чиглэгдэж байгаа учраас нийт 6 бүлэг асуудлын хүрээнд захиалгад дурдсан асуудлуудыг аналитик мэдээллийн хэлбэрээр тоймлон бэлтгэж, бодлогын судалгааны чанарын шинжилгээний арга зүйг ашиглан гүйцэтгэсэн болно. Бүлэг тус бүр нь тус тусдаа бие даасан асуудал, сэдвийг хамарч байгаа учраас мэдээллийг аль болохоор хураангуйлан тоймлох, захиалагчийн онцгойлон сонирхож буй зарим (IPO гаргах, төрийн монополь компанийг хувийн хэвшилд шилжүүлэх) асуудлыг нарийвчлан авч үзэхийг зорьсон болно. Судалгааны мэдээллийг бэлтгэхдээ гадаадын нэр хүнд бүхий их, дээд сургууль, олон улсын байгууллагуудаас гаргасан судалгааны тайлан, мэргэшсэн судлаач, экспертүүдийн асуудал дэвшүүлсэн нийтлэлүүдийг түлхүү ашиглав.

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

Судалгааны мэдээлэл нь өөр хоорондоо уялдаа бүхий 6 бүлэг асуудлыг хамаарч байгаа болно. Бүлэг тус бүрт тусгасан асуудлуудыг тоймлон дүгнэвэл:

1-р бүлэг: Сүүлийн жилүүдэд ядуурал, тэгш бус байдалд хандах дэлхий нийтийн хандлага, үзэл онолд зарчмын шинжтэй өөрчлөлт орж, ядуурлыг бууруулах нь гол зорилго байх уу, эдийн засгийн өсөлтийг хангах нь эн тэргүүний зорилго байх уу гэдэг талаар онолын сэтгэгчид болон олон улсын хамтын ажиллагааны байгууллагуудын түвшинд маргаан мэтгэлцээн өрнөсний дүнд чанартай, тогтвортой, тэгш өсөлтийг эн тэргүүнд хангах, улмаар ядуурлыг бууруулах зорилтыг үндэсний хэмжээнд бодлого, төлөвлөлттэй, үе шаттайгаар хэрэгжүүлэхээр зорьж байна. Энэ хүрээнд Олон улсын хамтын ажиллагааны нийгэмлэгээс санаачлан тодорхой зорилтууд дэвшүүлсэнийг НҮБ-ын Ерөнхий Ассамблейн 55-р чуулганаар хэлэлцэн Мянганы Хөгжлийн зорилтууд болгон баталж, НҮБ-ын гишүүн улс орон бүр энэ зорилтыг хэрэгжүүлэхийн төлөө тодорхой арга хэмжээ аван ажиллаж байгаа талаар энэ бүлэгт тоймлон дурдсан.

2-р бүлэг: Энэхүү бүлгийг Монгол Улсад явагдсан өмч хувьчлалын үр дүнгийн талаар түүвэр болон оролцооны аргаар суурь судалгаа хийсэн Их Британийн Манчестерийн Их Сургуулийн профессор Фредерик Никсон, Бернард Волтерс нарын "Хувьчлал, Орлогын хуваарилалт, Ядуурал: Монгол Улсын туршлагаас" сэдэвт судалгааны тайланд тулгуурлан бэлтгэв. Судалгааны үр дүнгээс үзэхэд:

- Монгол Улсын зах зээлийн шилжилтийн үед авсан багц арга хэмжээ, өмч хувьчлалын үр дүнд ядуурлын түвшин нэмэгдэж, орлогын хуваарилалтын тэгш бус байдал бий болсон байна. Өмч хувьчлалын гол сургамж нь, хувьчлал ядуурал, тэгш бус байдалд хэрхэн нөлөөлөхийг урьдчилж тооцолгүйгээр зөвхөн улс төрийн шийдлээр, 1990 оны улс төрийн өөрчлөлтийг баталгаажуулахад чиглүүлэн явуулсан гэж хэлж болохоор байгаа ба хамгийн гол нь дэлхий нийтэд түгээмэл ашиглагддаг хувьчлалын олон аргуудаас оновчтойг нь сонгон хэрэглэхгүйгээр хөрөнгө оруулалтын эрхийн бичгийг бүх нийтэд

тэгшитгэн хуваарилах замаар явуулсан нь бусад орнуудтай харьцуулахад хувьчлалын үйл явцын хурд, хувьчлалын арга зам, хувьчлал хийгдсэн нөхцөл байдлын хувьд ихээхэн өөр байна. Өмч хувьчлалын үйл явц ядуурал, тэгш бус байдалд ямар арга замаар, ямар хэмжээгээр, шууд ба шууд бусаар хэрхэн нөлөөлсөн, ямар сургамж бий болгосныг цаашид сайтар судалж, үнэлж цэгнэх ёстой гэжээ.

- Монгол Улсад өмч хувьчлал явагдсан макро эдийн засгийн болон улс төрийн нөхцөл байдал хүнд байсны улмаас хүн амын амьжиргааны түвшин ялангуяа шилжилтийн эхний үед маш ихээр муудаж, ядуурал, тэгш бус байдал улам бүр нэмэгдсэн. Орлогын тэгш бус байдлыг илэрхийлдэг Жини коэффициент 1995 онд 0.31 хувь, 1998 онд 0.35 байсан бол 2014 онд 0.32 байна. 1 хүнд ногдох орлогын өсөлтийн хувь төдийлөн нэмэгдэхгүй байгаагаас үзэхэд Монгол Улсад ядуурал, тэгш бус байдлыг хангахуйц хэмжээний эдийн засгийн тогтвортой өсөлт ажиглагдахгүй байна гэжээ.

3-р бүлэг: Энэхүү бүлэгт дэлхий нийтэд түгээмэл ашиглагдаж буй өмч хувьчлалын аргууд, тэдгээрийн давуу болон сул талууд, өмч хувьчлал явуулахад төр засгийн зүгээс болон хувийн хөрөнгө оруулагчдын зүгээс анхаарах зарим асуудлуудын талаар тойм мэдээлэл бэлтгэн оруулсан болно.

4-р бүлэг: Энэхүү бүлэгт төрийн монополь гэж юу болох, түүний хэв шинж, төрийн монополь компанийн зүй ёсны ашиг сонирхол, төрийн монополь компанийг хувьчлахын давуу болон сул талыг онолын үүднээс тайлбарласан.

5-р бүлэг: Энэхүү бүлэг асуудлыг захиалагчаас ирүүлсэн хүсэлтийн гол зангилаа асуудал хэмээн үзсэн учраас төрийн монополь компанийн хувьчлалыг амжилттай явуулсан зарим орны туршлагыг тодорхой жишээн дээр тулгуурлан практик хэрэглээ талаас нь тайлбарласан. Тухайлбал, нийтэд санал болгон хувьцаа (IPO) гаргах замаар хувьчилсан Аргентины газрын тосны Yacimientos Petroliferos Fiscales (YPF) компанийн хувьчлал, хослуулах худалдааны (Mixed sale) аргаар хувьчилсан Мексикийн харилцаа холбооны Telefonos de Mexico компанийн хувьчлал болон төрийн мэдлийн дэд бүтцийн томоохон компаниудыг концессын гэрээгээр шилжүүлэх арга, түүний давуу болон сул тал, хувьчлал явуулах болон компанийг өөрчлөн байгуулахад анхаарах гол гол асуудлуудыг энэхүү бүлэгт тусгайлан дурдсан.

6-р бүлэг: Монгол Улсад нийтэд санал болгон хувьцаа (IPO) гаргах замаар төрийн өмчит монополь компанийг Хувьцаат компани болгон өөрчлөх эрх зүйн орчин, анхаарах асуудлуудын талаарх мэдээллийг энэ бүлэгт тоймлон оруулсан бөгөөд өнөөгийн хүчин төгөлдөр эрх зүйн орчныг харахад ерөнхийдөө суурь эрх зүйн орчин байгаа мэт харагдавч бодлого, арга зүй, үр дагаврын хувьд анхаарч үзэх, тооцоо судалгаанд үндэслэх, долоо хэмжиж нэг огтлох зарчмаар уг асуудалд хандах нь зүйтэй хэмээн үзэж байна. Төрийн өмчит зүй ёсны монополь компаниудын хувьчлалын асуудал нь үндэсний аюулгүй байдал, тусгаар тогтнол, иргэдийн амьжиргааны түвшинтэй нягт уялдаатай асуудал учраас дэлхий нийтээр энэ асуудалд туйлын болгоомжтой хандаж байна. Бусад орнуудын сургамжаас үзэхэд сүүлийн жилүүдэд амжилтгүй болсон зарим хувьчлалын үр нөлөө нь улс орныг тогтворгүй байдал, үймээн самуунд хүргэж, эргээд "нийгэмчлэх" хандлага бий болж байгаа бөгөөд энэхүү таагүй бөгөөд хүнд улс төрийн шийдвэр нь улс орны эдийн засагт ч ихээхэн хохирол учруулж байгаа юм.

ДҮГНЭЛТ, ЗӨВЛӨМЖ: Үнэт цаасны зах зээлийн арга хэрэгсэлүүд, хөрөнгийн зах зээлийн үйл ажиллагааны процедур, олон нийтэд санал болгож дотоод, гадаадын зах зээлд хувьцаа гаргах (IPO гаргах)-тай холбоотой суурь мэдлэг туршлага, мөн энэхүү судалгааны тайланг бэлтгэх явцад дэлхий даяар өрнөсөн өмч хувьчлалын үр дүн, алдаа оноо, сургамж, өмч хувьчлалын арга зүй, давуу болон сул талын талаар олж мэдсэн мэдлэг, мэдээлэлдээ тулгуурлан дараах онцгойлон анхаарах асуудлыг тойм дүгнэлт, зөвлөмж болгон хүргүүлж байна. Үүнд:

1. 1970 оноос хойш дэлхийн зарим оронд, 1990 оноос хойш пост социалист орнуудад өрнөсөн өмч хувьчлалын үр дүнд дэлхий дахинд хангалттай туршлага, сургамж хуримтлагдсан байх бөгөөд өмч хувьчлалын уян хатан, боловсронгуй арга хэлбэрүүд нэгэнт бий болж, давуу болон сул талаа таниулсан байх тул Монгол Улсад өмч хувьчлал,

тэр дундаа төрийн мэдлийн монополь компанийг хувийн хэвшилд шилжүүлэх үйл ажиллагаа явуулахаар бол дэлхийн практикт ашиглагдаж байгаа хамгийн үр ашигтай, олон талын ач холбогдолтой, эрсдэл багатай, зөв арга хэлбэрийг сонгон авч ашиглах нь зүйтэй.

2. Төрийн өмчит томоохон компаниудыг хувьчлахдаа дэлхийн бусад оронд дараах зорилго, зорилтод гол анхаарлаа чиглүүлж байна. Үүнд:

- төрийн өмчит компанийг хувийн хэвшилд шилжүүлэхдээ компанийн засаглал, менежментийг сайжруулж, төсөвт төвлөрүүлэх орлогыг аль болохоор нэмэгдүүлэх, төсвийн ачааллыг хөнгөлөх бодлого баримтлах;
- гадаад, дотоодын стратегийн хөрөнгө оруулагчдыг аль болохоор нээлттэй сонгон шалгаруулалтын аргаар хувьчлалд татан оролцуулж, дотоод руу чиглэсэн валютын урсгал, хөрөнгө оруулалт, ноу-хауг бий болгох;
- компанийн хяналтын багцыг стратегийн хөрөнгө оруулагчид, мэргэшсэн удирдлагын багт өгөхөөс гадна үлдсэн хувьцааг Хөрөнгийн биржээр дамжуулан аль болохоор үнэ хүргэж худалдах, ингэхдээ жижиг хувьцаа эзэмшигчдэд компанийн удирдлага, менежментийн багт итгэх итгэл төрүүлэх бодлого баримтлах, компанийн хувьцааг үнэгүйдэхээс сэргийлэх арга хэмжээ авах;
- нийтэд санал болгон хувьцаа гаргах замаар хувьчлал явуулахдаа хувьцааг гадаад, дотоодын хөрөнгийн зах зээлд нэгэн зэрэг гаргах (dual listing хийх), ингэхдээ гадаадын хөрөнгө оруулагчдыг татахад түлхүү анхаарах, хувьцааны үнэ ханшийг аль болохоор өндөр байлгах бодлого баримтлах;
- хувьчлалыг дотоодын хөрөнгийн зах зээлийг дэмжих, идэвхжүүлэх хөшүүрэг болгон ашиглах, үүний тулд дотоодын Хөрөнгийн бирж дээр компанийн хувьцааны тодорхой хэсгийг заавал арилжаалах;
- төрийн монополь (ялангуяа төрийн хяналт, зохицуулалтанд зайлшгүй байх шаардлагатай, стратегийн ач холбогдол бүхий, иргэдийн нийтлэг эрх ашигт үйлчилдэг зүй ёсны монополь) компаниудын хувьд олон улсын нийтлэг жишгээр компанийг өмчлөх эрхийг хувийн хэвшилд шилжүүлдэггүй бөгөөд зөвхөн компанийн удирдлага, хяналтыг тодорхой хугацаанд концессын гэрээгээр шилжүүлэх, ингэхдээ төр- хувийн хэвшлийн хүлээх үүрэг, хариуцлага, эрсдэлийн менежментийг гэрээнд тодорхой зааж, зохицуулах;
- төрийн монополь компанийн удирдлагыг хувийн хэвшилд шилжүүлсэн тохиолдолд хараат бус, салбарын бие даасан зохицуулах байгууллага зайлшгүй шаардлагатай бөгөөд хэрэглэгчдийн үнэ тариф, компанийн үйл ажиллагаанд хяналт, зохицуулалт хийдэг байх.

НЭГ. ЯДУУРАЛ, ТЭГШ БУС БАЙДАЛ, ЭДИЙН ЗАСГИЙН ӨСӨЛТИЙН ТАЛААРХ ДЭЛХИЙ НИЙТИЙН ҮЗЭЛ, ХАНДЛАГА

1.1. Ядуурлыг бууруулах нь чухал уу, эдийн засгийн өсөлтийг дэмжих нь чухал уу?

Онолын хувьд энэ асуудлаар өөр өөр үзэл баримтлал, маргаан мэтгэлцээн одоо хэр үргэлжилсээр байна. Зарим эрдэмтэд, тухайлбал 1971 оны Нобелийн шагналт эдийн засагч Саймон Кузнец¹ үзэхдээ "хөгжиж буй орнуудын хувьд ядуурлыг бууруулах нь гол зорилго байх ёсгүй, эдийн засгийн өсөлт нэгдүгээрт тавигдах ёстой" гэж үздэг ба эхний шатанд тэгш бус байдал үүсэх нь гарцаагүй боловч дараагийн шатанд улс орон баяжиж ядуурлыг бууруулах, тэгш бус байдлыг арилгахад хөрөнгө оруулдаг болно гэж үзэж байв. Гэвч энэ үзэл онол цаг хугацааны явцад өөрийгөө зөвтгөж чадаагүй бөгөөд эдийн засгийн өсөлтийг гол зорилгоо болгоод нийгмийн хөгжлийн асуудлуудыг орхигдуулсан бодлого явуулж байна, Засгийн газраас ядуучуудыг дэмжих асуудлыг үүгээр далимдуулан хойш нь тавьж байна гэх мэтийн шүүмжлэлтэй тулгараад байгаа билээ.

Ядуурлыг бууруулахад мэдээж **тогтвортой өсөлт** чухал. Гэхдээ эдийн засгийн өсөлтийг хангах нь дангаараа хангалтгүй бөгөөд **өсөлтийн чанар** чухал гэж үздэг. Мэдээжийн хэрэг ядуурлыг тогтвортой бууруулахад өсөлт хэрэгтэй, гэвч өсөлт нь ажил эрхлэлтэнд янз бүрээр нөлөөлж, сүүлийн жилүүдэд ажлын байр бий болгодоггүй өсөлт маш ихээр гарах болсон нь Кузнецийн онолыг үгүйсгэх шалтгаан болж байна. Учир нь ажил эрхлэлт бол ядуурлыг бууруулах хамгийн баталгаатай арга зам юм. Уг нь ядуурлыг бууруулах бодлого нь ажлын байрыг бий болгодог түргэн, тогтвортой хөгжлийг зорилгоо болгоход чиглэгдэх ёстой. Гэвч Кузнецийн онолоор, ажлын байр бий болгохгүй ч түргэн өсөлт нь татварын орлогыг нэмэгдүүлэх бөгөөд тэрхүү эх үүсвэрээр төр засгийн зүгээс нийгмийн хөгжлийг санхүүжүүлж, дотоодын эдийн засгийг дэмжих боломжтой гэж үзэж байв.

Тэгвэл сүүлийн үед энэхүү үзэл, онол өөрчлөгдөж байна. Мэдээжийн хэрэг ядуурлыг бууруулахад тогтвортой өсөлт хэрэгтэй. Гэхдээ орлого хуваарилалтын хэтэрхий тэгш бус байдал нь тэрхүү өсөлтийг бий болгоход саад болж байна. Нийгмийн баялаг хэдхэн хүний гарт төвлөрсөнөөр ядуурал нэмэгдэж, дотоодын зах зээл боогдмол байдалд орж, үүнээс үүдэн үндэсний үйлдвэрлэл зогсонги байдалд орж, дотоодын эрэлт буурч байна. Хэтэрхий тэгш бус хуваарилалтын улмаас нийгэмд хямрал үүсч, улс төрийн нөхцөл байдал хурцадмал болж байна. Баян хоосны ялгаа газар авч иргэдийн амьдралын чанар улам бүр доройтож байгаа учраас эдийн засгийн өсөлтийг дэмжсэн бодлого явуулья гэвэл тэгш байдлыг хангахад чиглэсэн бодлого явуулах зайлшгүй шаардлагатай болж байна.

1.2. Тэгш бус хөгжил ямар үр дагаварт хүргэдэг вэ?

Өсөлт бол ядуурлыг бууруулах урьдач нөхцөл юм. Тэгш бус байдлыг зөвтгөгчдийн үзэж байгаагаар баячууд хөрөнгийг их хэмжээгээр хуримтлуулж, орлого нь хэдий чинээн их байна тэр хэмжээгээр хөрөнгө оруулах сонирхол бий болж хөгжлийг хурдасгана гэдэг. Мөн ядуурал, тэгш бус байдал нь хямд ажиллах хүчийг бий болгоно ч гэж үздэг.

Гэвч аливаа улс орны хөгжлийн стратеги эдийн засгийн өсөлтийг хангах болон ядуурлыг бууруулахад нэгэн зэрэг чиглэгдэх ёстой байдаг. Тэгш бус байдал нь хөгжлийн гаж загварууд, тухайлбал хямд хөдөлмөрийн хөлснөөс хамааралтай болох (race to the bottom) байдлыг бий болгодог бол тэгш хуваарилалтын загварууд нь дотоодын эрэлтийг дэмжиж өсөлтийг хангадаг. Өөрөөр хэлбэл бага орлоготой бүлгүүдийн эрэлт хэрэглээ нь дотоодын зах зээлийн багтаамжийг өсгөдөг байна. Тэгш бус байдал их байхын хэрээр хүчирхэг бүлэглэлүүдэд баялаг илүү ногдох бөгөөд тэд өөрсдийн давуу байдлаа алдахгүйн тулд нийгмийн дэвшилд саад тотгор болоод зогсохгүй дотоод дахь улс төрийн зөрчил, тэмцэлдээнийг улам бүр нэмэгдүүлдэг байна. Судалгаагаар, дэлхийн хэмжээнд баячууд болон ядуучуудын хоорондын зааг ялгаа улам их болж, дэлхийн хүн амын 80%-

а—————

¹ Шабел Ортиз " Ядуурлыг бууруулах нь" ННФ, Эдийн засаг бизнесийн цуврал сэтгүүл, 2005

д дэлхийн орлогын дөнгөж 11% ногдож байгаа² бөгөөд зохион байгуулалттай террорист бүлэглэлүүд дэлхийн хамгийн ядуу орнуудад үүрлэх болсон нь санаа зовоосон асуудал болоод байна.

1.3. Ядуурлыг бууруулахын тулд дэлхийн хэмжээнд ямар арга хэмжээ авч байна вэ?

Дэлхийн улс гүрэн бүр ядуурлын эсрэг бодлогыг өөрийн үндэсний төлөвлөлтдөө оруулсан байдаг. Гэвч бодит байдал дээр энэхүү хөтөлбөрийн хэрэгжилт хангалтгүй, хязгаарлагдмал төсөвтэй, зорилго болон үр дүнд хүрэх хугацаа, авч буй арга хэмжээ нь тодорхойгүй байгаа нь нийтлэг дутагдал юм.

Олон улсын хамтын нийгэмлэгээс 1995 онд зохион байгуулсан Нийгмийн асуудлаарх дэлхийн чуулганаас тодорхой зорилтуудыг дэвшүүлсэнээс гадна НҮБ-ын Ерөнхий Ассамблейн 55-р чуулган/2000/- аар Мянган Хөгжлийн зорилтуудыг баталж 2015 он гэхэд тодорхой үр дүнд хүрэхээр төлөвлөсөн. НҮБ-ын төрөлжсөн байгууллагууд, ЭЗХАХБ, гишүүн орнуудын Засгийн газрууд болон төрийн бус байгууллагууд бүгд Мянган хөгжлийн зорилтуудыг дэмжихээ илэрхийлсэн бөгөөд олон улсын хөгжлийн банкууд (Дэлхийн банк, АХБ зэрэг) нь Олон улсын Валютын сангийн дэмжлэгтэйгээр өөрсдийн үйл ажиллагааны эдийн засгийг хөгжүүлэх зорилтыг ядуурлыг бууруулах зорилт болгон өөрчилсөн байна.

Ийнхүү бодлогын чиг хандлага өөрчлөгдсөнөөр дэлхийн улс орнууд:

- ядуучуудад чиглэсэн өсөлт;
- ядуучуудад боломж, бололцоо олгох;
- сайн засаглалыг баталгаажуулах;
- ядуу, эмзэг бүлгүүдийн эрхийг хамгаалах байгууллагуудыг бэхжүүлэх, тэдгээр бүлгүүдээс улс төрийн болон эдийн засгийн амьдралд оролцох нөхцөлийг бүрдүүлэх;
- нийгмийн үйлчилгээний салбарт хөрөнгө оруулах зэрэг асуудлуудыг Ядуурлыг бууруулах стратеги төлөвлөгөөний баримт бичигтээ тусгаж дэлхийн хөгжиж буй бараг бүх орон нийгмийн талаар баримтлах бодлогын баримт бичигтэй болсон байна.

Ядуурал, тэгш бус байдлын шинээр үүссэн хандлагын талаар Монголын Үндэсний статистикийн газрын (ҮСГ) мэдээнээс гадна олон тооны судалгаа, тайлангуудад мэдээлсэн байдаг. 1995 онд ҮСГ Дэлхийн банкны тусламжтайгаар Амьжиргааны түвшний түүвэр судалгааг (АТТС) хийжээ (Дэлхийн банк, 1996). НҮБ-ын хөгжлийн хөтөлбөрийн тусламжтайгаар 1998 онд хоёр дахь АТТС хийсэн байна (ҮСГ 1999). Эцэст нь, 2000 онд ҮСГ Дэлхийн банкны дэмжлэгтэйгээр Амьжиргааны түвшинг оролцооны аргаар үнэлэх судалгааг хийсэн (ҮСГ, 2001). Эдгээр судалгааны тайлангууд нь НҮБ-ын хөгжлийн хөтөлбөрийн Хүний хөгжлийн илтгэл (НҮБХХ, 1997 ба 2000), Гриффиний илтгэл (1995) зэрэг бусад хэд хэдэн судалгаанаас гарсан үр дүнг баяжуулж, Ядуурлыг бууруулах стратегийн завсрын баримт бичигт (ЯБСЗББ) тусгагджээ (Монгол Улсын Засгийн газар, 2001).³

ХОЁР. МОНГОЛ УЛСАД ЯВАГДСАН ӨМЧ ХУВЬЧЛАЛЫН ҮР ДҮН, ЯДУУРАЛ, ТЭГШ БУС БАЙДАЛД ҮЗҮҮЛСЭН НӨЛӨӨЛӨЛ

2.1 Өмч хувьчлал ба ядуурал, тэгш бус байдлын уялдаа холбоо

Өмч хувьчлалыг баялгийн дахин хуваарилалтын нэг хэлбэр гэдэг талаас нь авч үзвэл өмч хувьчлалын “үйл явдлууд” болон ядуурал, тэгш бус байдалд гарч буй өөрчлөлтүүдийг онолын түвшинд тодорхойлох хэд хэдэн уялдаа холбоо бий гэж үздэг.⁴ Үүнд:

Нэгдүгээрт, өмч хувьчлал бол орлогын урсгалд өөрчлөлт бий болгодог үндсэн хөрөнгийн

а_____

² Шабел Ортиз " Ядуурлыг бууруулах нь" ННФ, Эдийн засаг, бизнесийн цуврал, 2005

³ Фредерик Никсон, Бернард Волтерс " Хувьчлал, Орлогын хуваарилалт, Ядуурал: Монгол Улсын туршлага", 2004 он

⁴ Мөн тэнд

дахин хуваарилалт юм.

Хоёрдугаарт, өмч эзэмшигчийн хувьд гарч буй өөрчлөлт нь хуучин улсын эзэмшилд байсан өмчийн зорилго, хариуцлагыг өөрчилнө. Ингэснээр хөдөлмөр эрхлэлт, цалин хөлсөнд өөрчлөлт гарна.

Гуравдугаарт, өмч хувьчлал нь улсын төсвийн бүтэц, улсаас үзүүлж байсан нийгмийн болон бусад үйлчилгээнүүдийн хариуцлага, чадавхад өөрчлөлт оруулдаг.

1990 оноос хойш дэлхийн олон оронд өрнөсөн өмч хувьчлалын практик үр дүнд хийсэн анализ, судалгааг үндэслэн ихэнх судлаачид "аль ч тохиолдолд өмч хувьчлалын дүнд түүний үр шимийг хүртэх хүртээмж, орлогын хуваарилалт сайжирсан тохиолдол байдаггүй бөгөөд өмч хувьчлал өөрөө хувийн салбарыг бий болгодоггүй" гэсэн дүгнэлтэнд хүрсэн байна. Зах зээлийн шилжилтийн явцад улс орон бүрт бүтээгдэхүүн, хөдөлмөр эрхлэлт буурч, шилжилтийн процесс маш өндөр инфляци дагуулсан нь иргэдийн бодит орлогод огцом нөлөө үзүүлсэн.

Шууд болон тодорхой хүчин зүйлсийн хажуугаар хувьчлалын үр нөлөөнд олон тооны хүчин зүйлс нөлөөлдөг гэж үздэг байна. Эдгээрээс хамгийн чухал нь хувьчлал хийгдсэн зохион байгуулалтын тогтолцоо юм. Өргөн утгаар нь авч үзвэл энэ нь эрх зүйн орчин, түүний хэрэгжилт, ялангуяа өмчлөх эрх, гэрээний хариуцлага, сахилга бат зэрэг институциональ түвшний асуудлуудаас хамаарахаас гадна хувьчлагдсан секторын байдал дүр төрх, хувьчлалыг зохион байгуулсан арга хэлбэр, бодлогын тууштай байдал зэрэг олон хүчин зүйлээс хамааралтай байдаг байна.

2.2 Монгол Улс дахь өмч хувьчлалын ядуурал, тэгш бус байдалд үзүүлсэн нөлөөлөл

Их Британийн Манчестерийн Их Сургуулийн профессор Фредерик Никсон, Бернард Волтерс нар 2004 онд "Хувьчлал, орлогын хуваарилалт, ядуурал: Монгол Улсын туршлагаас" сэдэвт томоохон судалгааны ажлыг гүйцэтгэж 1990 оноос хойших хугацаанд Монгол Улсад өрнөсөн өмч хувьчлалын процесс, түүний үр дагавар нь ядуурал, тэгш бус байдалд хэрхэн нөлөөлсөн талаар үндэслэл бүхий дүгнэлт гаргажээ. Түүвэр болон оролцооны аргаар хийсэн дээрх судалгааны ажлын гол гол дүгнэлтүүдийг тоймлон танилцуулбал:

Дүгнэлт 1: Монгол Улсад өрнөсөн өмч хувьчлал нь Засгийн газрын улс төрийн шийдэл байжээ. Монгол Улс зах зээлийн эдийн засагт шилжих үеийн эдийн засгийн шинэчлэлийн багц арга хэмжээг дагалдан ядуурлын түвшин нэмэгдэж, орлогын хуваарилалтын тэгш бус байдал бий болжээ. Өмч хувьчлалын явц ядуурал, тэгш бус байдалд ямар хэмжээгээр, ямар арга замаар, шууд ба шууд бусаар хэрхэн нөлөөлсөн, ямар сургамж бий болгосныг сайтар судалж, үнэлж цэгнэх ёстой. Хамгийн гол сургамж бол хувьчлал нь ядуурал, орлогын хуваарилалтад хэрхэн нөлөөлж болохыг тооцолгүйгээр зөвхөн улс төрийн шийдлээр зохицуулахыг оролдсон явдал юм. Монголын туршлагаас үзэхэд хувьчлалын зорилго нь зарим талаар 1990 оны улс төрийн өөрчлөлтийг баталгаажуулахад чиглэгдэж байсан мэт. Хамгийн чухал нь хувьчлалын арга буюу үйл явц бөгөөд хувьчлалыг хийх олон тооны арга замууд байдгаас Монголд явуулсан хувьчлалыг бусад орнуудынхтай жишин харьцуулж үзэхэд хувьчлалын үйл явцын хурд, хувьчлалын арга зам, хувьчлал хийгдсэн нөхцөл байдал нь ихээхэн өөр байна.

Дүгнэлт 2: Өмч хувьчлал нь ядуурал, тэгш бус байдалд ихээхэн нөлөөлөхүйц макро эдийн засгийн хүнд үед явагдсанаараа онцлогтой байна. ДНБ-ний 30 хүртэл хувийг бүрдүүлж байсан хуучин Зөвлөлт Холбоот улсын тусламж зогссоноор шилжилтийн эхний 3 жилд ДНБ 20 гаруй хувиар унаж, худалдаа эргэлт хатуу валютаар хийгдэх болсон нь Монгол Улсад хүндээр нөлөөлжээ. Улмаар хүн амын амьжиргааны түвшин муудаж, шилжилтийн эхний жилүүдэд ядуурал, тэгш бус байдал улам нэмэгдэж хамгийн өндөр түвшинд хүрчээ. 1980-д оны сүүлчээр Монгол Улсад ядуу хүмүүс бараг үгүй байсан бол 1995 он гэхэд хүн амын 36 орчим хувь нь ядуусын тоонд орж, ядуурлын гүнзгийрэлт, орлогын хуваарилалт улам дордсон байна. Орлогын тэгш бус байдал улам нэмэгдэж Жини коэффициент 1995 онд 0.31 байсан бол 1998 он гэхэд 0.35 болжээ. Нэг хүнд

ногдох орлогын өсөлтийн түвшин бага хэвээр байгаа нь тэгш бус байдлыг нэмэгдүүлж цаашид ч ядуурал, тэгш бус байдлын ялгааг арилгахуйц хэмжээний эдийн засгийн өсөлт ажиглагдахгүй байна" гэж дүгнэжээ.

Дүгнэлт 3: Монгол Улсад өмч хувьчлал явуулсан арга хэлбэр төдийлөн оновчтой бус, зарим талаар сөрөг үр дагавартай байсан байна. Өмч хувьчлалыг эхэн үедээ эрхийн бичгийн үндсэн дээр явуулсан нь зарчмын хувьд

тэгш хуваарилалт мэт боловч практик дээр энэ нь тэгш бус байдлыг бий болгоход нөлөө үзүүлсэн. Тухайлбал:

- ✓ Мал хувьчлал хэт түргэн хийгдсэн бөгөөд ил тод зарчмаар явагдаагүй. Яаран хийгдсэн хувьчлалын үр дүнд мал аж ахуйн салбарт ихээхэн ач холбогдол бүхий улсын болон хоршооллын байгууллагууд /нэгдэл, мал аж ахуйн салбарын хоршоод, дэд бүтцийн байгууллагууд/ задарсаны улмаас малчин өрхүүдийн амьжиргаанд хүндээр тусч, тэгш бус байдлыг бий болгоход түлхэц болжээ.
- ✓ Орон сууцыг оршин суугчдад нь хувьчилсан явдал орон сууцгүй олон тооны хүн амыг хувьчлалаас юу ч хүртэх боломжгүйд хүргэсэн. Орон сууц хувьчлал ч эхний үед тэгш бус байдал бий болоход ихээхэн нөлөөлсөн байна. Орон сууцаа хувьчилж авсан эзэмшигчдийн хувьд орон сууцаа үнэлэх, өмчилж авсан хөрөнгөө ашиглах мэдлэг чадвар, шинээр бизнес эрхлэх, түрээсийн зах зээлд оролцох боломж, чадавх зэргээс нь шалтгаалж хүртэх үр ашиг нь янз бүр байсан.
- ✓ Жижиг, дунд үйлдвэрийн хувьчлалын хувьд хувь эзэмшигчид олширч үйлдвэрүүдийн орон тоо нэлээд хумигдсан нь хүмүүсийн ажил эрхлэлтэд ихээхэн нөлөөлсөн. Мөн өмч эзэмшигчдийн олонх нь "өөрсдөө" буюу хуучин тухайн үйлдвэртээ байсан хүмүүс байжээ. Онолын хувьд авч үзэхэд жижиг дунд үйлдвэрүүдийн шинэ зорилт нь өмнө нь улсын өмчид байсан үйлдвэрүүдийн үзүүлж байсан нийгмийн үйлчилгээнүүдийг үзүүлэх болж байгаа бөгөөд эдгээр үйлчлэгээний олонхыг хувьчлагдсан жижиг, дунд үйлдвэрүүд үргэлжлүүлэн үзүүлж байгаа байдал судалгаагаар гарсан. Түүвэр судалгааны үр дүнгээс үзэхэд цалин хөлсний түвшинд тэгш бус байдал ажиглагдаагүй. Гэхдээ эдгээр үр дүнд эргэлзэх нөхцөл бас бий. Үр дүн ямарч гарсан өрсөлдөөнт нөхцөлийг бий болгож чадахгүй юм гэжээ.

Энэхүү судалгааны ажил нь Монгол Улсад явагдсан өмч хувьчлалын үр дүнгийн талаарх цорын ганц даацтай гэж хэлж болох судалгааны ажил бөгөөд уг ажлыг гүйцэтгэсэн судлаачид өөрсдийн хийсэн судалгаа, дүгнэлтэд үндэслэн Монгол Улсын Засгийн газарт хандан дараах зөвлөмжийг гаргасан байна. Үүнд:

1. Дараа дараагийн хувьчлалыг хийхдээ эн тэргүүнд ил тод байдалд ихээхэн ач холбогдол өгөх хэрэгтэй. Тухайлбал, өмч хувьчлалын талаарх мэдээллийг нийтэд хүртээмжтэй тархаан, түүний үр дүнгийн талаарх ойлголтыг бий болгох нь чухал юм.
2. Хувьчлагдах эд хөрөнгийн үнэлгээг үнэн зөв тогтоох асуудалд гол хүчин чармайлт гаргах ёстой. Эдийн засгийн аливаа үйл ажиллагаа явуулдаггүй эд хөрөнгөөс байгууллагууд ёс бус ашиг олох ёсгүй.
3. Хувьчлагдах эд хөрөнгийн зөв үнэ тогтоох хамгийн зохимжтой арга бол нээлттэй, өрсөлдөөнт тендер явуулах явдал байна.
4. Өмч хувьчлалын эхний шатанд өмч хувьчлалын талаар шийдвэр гаргахад шаардлагатай жинхэнэ өрсөлдөөнт орчин бий болгох хууль эрх зүйн болон зохицуулах хүрээ зайлшгүй хэрэгтэй.
5. Хоршооллын бүтцийн үүрэг роль, харилцан хамаарлын асуудал болон хувьчлалын улмаас бий болсон зах зээлийн уналт зэрэгт илүү анхаарах хэрэгтэй.
6. Хувьчлалын дараах төр засгийн үүрэг хариуцлагад илүү нарийн хандах ёстой.
7. Үүнээс хойш аливаа хувьчлалыг явуулахдаа нийгмийн хамгааллын сүлжээ, нийгмийн хамгааллын бусад тогтолцооны хангамжтай холбоотой хувьчлалын үр дагаврыг харгалзан үзэх хэрэгтэй.

8. Өмч хувьчлалыг дагалдан гарах санхүүгийн нөлөө, үр дагаврыг илүү ил тодорхой болгож, зах зээлд суурилсан эдийн засгийн нөхцөлд энэ талаарх төр засгийн үүрэг хариуцлагыг эрчимжүүлэх ёстой.

2.3 Өмч хувьчлалын үр нөлөөг үнэлэх нь

Хувьчлал нь эдийн засаг, нийгэм-улс төрийн олон тооны зорилгуудыг агуулдаг. Монгол, Орос, БНЧУ, Литва гэх мэт шилжилтийн эдийн засагтай орнуудад улсын өмчийг бөөний худалдаагаар худалдаалж маш түргэн хугацаанд цөөрүүлэх нь төлөвлөгөөт эдийн засгаас зах зээлийн эдийн засагт шилжих шилжилтийн чухал нөхцөл гэж үзэж байжээ. Эдгээр орнуудад төрийн өмчийн ашигтай үйлдвэрүүдийг хувьчлахын тулд хувьчлалын хамгийн хялбар, түгээмэл арга болох эрхийн бичгийг ашиглан аль болох хурдан хугацаанд хийж гүйцэтгэсэн гэж Неллис (2000) дүгнэжээ.

1990-д оны эхээр аль болох түргэн хуучныг устгаж, шинэ байгууллагуудыг бий болгох зорилгоор Монголчууд эдийн засгийн шинэчлэлийн “цочроох эмчилгээ”-ний аргыг илүүтэйд үзсэн. Энэ утгаараа хувьчлал нь стратегийн чухал ач холбогдолтой байсан боловч ашигтай хөрөнгүүдийг улсын мэдлээс хувийн сектор руу эргэлт буцалтгүйгээр шилжүүлэн плюрализмыг дэмжигч, либерал, капиталист, зах зээлийн эдийн засгийг бий болгох зорилгыг агуулж байжээ. Гэвч сүүлийн үеийн судлаачид Монголд өрнөсөн нийтийг хамарсан хурдацтай хувьчлалын хүлээлт, үр дүн нь санасан хэмжээнд хүрээгүй гэдгийг ерөнхийдөө хүлээн зөвшөөрч байна.

Монгол Улсын хувьд хувьчлал нь зах зээлийн эдийн засагт шилжих шилжилтийн үед шилжилтийн үйл явцын хамгийн томоохон асуудал болон хийгджээ. Тогтворжуулах, бүтцийн өөрчлөлт хийх бодлогууд, түүний дотор эдийн засгийг чөлөөлөх, хяналтаас гаргах зэрэг үйл ажиллагаа нь хуучин ЗХУ-ын задрал, ЭЗХТЗ тарсан зэрэг гадаад хүчин зүйлсийн хамтаар 1990 оны шилжилтийн дараах үеийн мөн чанар, шинж байдлыг тодорхойлж байжээ. Эдийн засгийн бодлогын өөрчлөлтийн үр нөлөөг үнэлэх нь хэдийгээр чухал боловч Монгол Улсын хувьчлалын үр нөлөөг үнэлэх, харьцуулах боломж муутай гэж эдгээр судлаачид үзжээ.

Зарим судлаачид, Монгол Улсад явагдсан хувьчлал шилжилтийн эхэн үед үнэхээр боломжийн байсан боловч зарим төрлийн хувьчлалыг хийхгүй байж болох, ялангуяа хувьчлалыг хэт хурдан биш аажмаар хийх нь зүйтэй байсан, мөн зах зээлийн эдийн засагт шилжих шилжилтийн үед хувьчлалын гүйцэтгэх үүргийг “хэт үнэлсэн” бөгөөд Монгол Улсын хувьд хувьчлалд арай бага ач холбогдол өгөх ёстой байсан ба хувьчлалын үр дүнг бүхэлд нь авч үзвэл Монгол орны хувьчлал нь зарим нэгэн захиргааны амжилтад хүргэсэн боловч шилжилтийн үеийн хүндрэл бэрхшээлийг даван туулахад маш өчүүхэн дэмжлэг үзүүлжээ гэж дүгнэсэн байна. (Гриффин, 1999)

Тэгвэл Монголын зарим судлаачид, Монгол Улсад хэрэгжүүлсэн “цочроох эмчилгээ”(шоковая терапия) амжилтгүй болсон бөгөөд үндэслэл, зохион байгуулалт муутай хувьчлал нь өмч хөрөнгийн будлиан үүсгэх боломж олгож, зах зээлийг бий болгоход төрийн зохицуулалт, оролцоогүйгээр буруу бодлого явуулсан. Энэ бүхэн нь Монгол Улсад шударга бус нийгэм бүрэлдэх, орлого, хөрөнгийн хуваарилалтад шударга бус байдал бий болгох аюулд хүргэсэн гэж дүгнэжээ. (Пүрэвбаатар, 2001)

ГУРАВ. ӨМЧ ХУВЬЧЛАЛЫН АРГА ХЭЛБЭРҮҮД, ТЭДГЭЭРИЙН ДАВУУ БОЛОН СУЛ ТАЛУУД⁵

Тэтчер, Рейган нар тус тусын улс орны удирдлагад сонгогдон гарч ирсэн 80-аад оны сүүл үеэс төрийн өмчийн үйлдвэрийн газрын хэлбэртэй бизнес эрхлэх тухай ойлголт өөрчлөгджээ. Улс гүрний засгийн газрууд ч хувийн хэвшилд давамгайлах байдал олгох, төрийн өмчийн аж ахуйн хэлбэрийг халах явдал түгээмэл болсон байна. Засгийн газрууд тэрхүү зорилгынхоо үүднээс төрийн өмчийн компаниудыг худалдах буюу өмч хувьчлалыг

а

⁵ Дайдр Шиихан " Өмч хувьчлал" ННФ, Эдийн засаг , бизнесийн цуврал сэтгүүл, 2005

явуулдаг. Куба, Хойд Солонгос зэрэг цөөн улсыг эс тооцвол сүүлийн жилүүдэд бараг бүх улсад өмч хувьчлал ямар нэг хэмжээгээр явагджээ. Өмч хувьчлах нь эдийн засгийн өндөр өсөлтийг бий болгох, төсвөөс тэтгүүлдэг явдлыг арилгах, хүмүүст хямд үйлчилгээ үзүүлдэг илүү сайн компаниудыг төрүүлэх зэрэг олон давуу талыг бий болгодог. Өмч хувьчлалыг үр ашгийг дээшлүүлэх зорилгоор явуулдаг учраас түүний үр дүнд ажлын байр ихээхэн хэмжээгээр хорогдож болзошгүй байдаг. Иймд ажилгүй болж байгаа тэдгээр ажилчдын нийгмийн баталгааг бий болгох нь төрийн чухал үүргүүдийн нэг юм. Зарим тохиолдолд өмч хувьчлалын үр дүнд бий болгохоор төсөөлж байсан давуу талууд бүрэлдэхгүй ч байж болно. Ялангуяа хөгжиж байгаа улс орнуудын хувьд зах зээлийн өрсөлдөөнийг бий болгоход шаардлагатай эрх зүйн болоод зохицуулалтын орчин тодорхойгүйн улмаас бүтэлгүйтэх нь бий. Тухайлбал, Орос улсад явагдсан өмч хувьчлалын үр дүнд муу ажиллаж байсан төрийн өмчийн аж ахуйн нэгжүүд нь мөн л сайнгүй ажилладаг хувийн хэвшлийн компаниуд болж хувирчээ. Хувийн хэвшлийн компаниуд шинээр бий болсон хэдий ч тэдгээрийн үр ашиг нэмэгдээгүй, хүмүүст хүрэх үйлчилгээний чанар дээрдээгүй, бараа бүтээгдэхүүний үнэ ч буураагүй төдийгүй, шинээр ажлын байр бий болгох зорилтууд ч хэрэгжээгүй байна.

3.1 Өмч хувьчлалын үйл явц

а/ Юуг хувьчилж болох вэ?

Засгийн газар нь аливаа компани дахь өөрийн эзэмшлээсээ бүрэн татгалзаж компанийг 100 хувь хувьчилж болно. Мөн тухайн засгийн газар компанид өөрийн сонирхлын тодорхой хэсгийг хадгалан үлдэж болно. Гэхдээ Засгийн газар компани дахь өөрийн сонирхлын 51 буюу түүнээс дээш хувийг худалдсан тохиолдолд л өмч хувьчлал явагдсан гэж үзэх ёстой. Улс орны стратегийн ач холбогдол бүхий сонирхолд зохих эрх мэдэлтэй байгаа гэдгээ олон нийтэд харуулахын тулд Засгийн газар аж ахуйн нэгж дэх өөрийн өмчлөлийн тодорхой хэсгийг хадгалан үлдэж болно.

б/ Хувьчлалыг ямар аргаар явуулдаг вэ?

I. Хөрөнгө оруулалтын эрхийн бичиг

Хувьчлалыг хөрөнгө оруулалтын эрхийн бичгийн аргаар явуулахдаа тухайн улсын иргэдэд хувьчлагдах компанийн хувьцаанд хөрвөх эрхтэй эрхийн бичгийг тараадаг. Энэхүү аргыг Төв болон Зүүн европын улс орнуудад өргөнөөр ашигласан боловч тэр бүр амжилттай болж чадаагүй юм.

Давуу талууд: Мэдээллээр харьцангуй хомс хүн амд компаниудын хувьцааг хуваарилах нь улс төрийн бодлогын үүднээс оновчтой шийдэл болох магадлалтай. Зөвхөн цөөн тооны мөнгөтэй хүмүүст зориулагдах бус, хүн амыг бүхэлд нь хамарч чаддаг учир өмч хувьчлалын энэ аргыг шударга арга гэж үзэж болно. Хөрөнгө оруулалтын эрхийн бичгээр хувьчлалыг явуулах нь нийгмийн гишүүдийг хувьцаа эзэмшигчид болгон хувиргаснаар шинэхэн үүсч буй хөрөнгийн зах зээлийг хөгжүүлэх боломж олгодгоороо сайн аргад тооцогддог.

Сул талууд: Хувьчлалыг хөрөнгө оруулалтын эрхийн бичгээр явуулснаар төрд орлого ордоггүй. Бас компани нь мянга мянган хувь хүмүүсийн эзэмшилд очдог учир түүнийг үр ашигтай ажиллуулж чадах, өөрчлөлт хийхийг шаардах хөрөнгө оруулагчид тэр бүр олддоггүй. Иймд компанийг хуучин менежерүүд нь урьдын адил удирдсан хэвээр байх эрсдэлтэй. Чех улсад 1992-1995 оны хооронд хөрөнгө оруулалтын эрхийн бичиг ашиглан өргөн хүрээтэй өмч хувьчлалын хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх явцад нэгэн бэрхшээл ажиглагджээ. Юу гэвэл, хөрөнгө оруулалтын сангууд маш олон тооны хөрөнгө оруулалтын эрхийн бичгийг худалдан авсан байна. Дотоодын, төрийн өмчийн том банкууд нь тэдгээр хөрөнгө оруулалтын сангуудыг өмчилдөг байжээ. Гэтэл банкууд нь хувьчлагдсан компаниудаас авлагатай байх явдал олонтаа тохиолдсон байна. Эцсийн дүндээ банкууд нь компаниудын жинхэнэ өмчлөгчид болон хувирч, хөрөнгө оруулалтын сангууд нь муу ажиллаж байгаа компаниудаас хувьцаагаа бусдад шилжүүлэх замаар гарч чадахгүй байдалд хүрчээ. Гэхдээ энэ бэрхшээлийг зөвхөн хөрөнгө оруулалтын эрхийн бичгээр явуулах хувьчлалаас үүдэлтэй гэж үзэж болохгүй. Банкууд аж ахуйн

нэгжүүдийг өөр бусад олон аргаар худалдан авах боломжтой байдаг.

II. Шууд худалдах арга

Засгийн газар томоохон хөрөнгө оруулагч нарт компанийг шууд худалдаж болно. Худалдан авах стратегийн найдвартай хөрөнгө оруулагч нар нь гол төлөв хувийн хэвшлийн нэг буюу хэд хэдэн компанийн консорциум байдаг. Нээлттэй дуудлага худалдаанд оролцож компанийг худалдан авахаар хамгийн өндөр үнэ санал болгосон хөрөнгө оруулагч буюу Засгийн газрын зохион байгуулсан тусгай уралдаант шалгаруултад (тендер) тэнцсэн хөрөнгө оруулагч ялагчаар тодордог. Энэ аргыг 1996 онд Kenya Airways компанийг хувьчлахад ашигласан байна. Засгийн газар тус компанийн 77% -ийн хувьцааг хэд хэдэн удаагийн дуудлага худалдаагаар худалджээ. KLM Royal Dutch Airlines уг тээврийн компанийн 26 % -ийг, харин дотоодын хөрөнгө оруулагч компанийн хувьцааны үлдсэн хувийг худалдан авчээ.

Давуу талууд: Уралдаант шалгаруулалтын аргаар хувьчлалыг явуулах нь төрд орох орлого илүү байх нөхцөлийг бүрдүүлдэг. Энэ аргаар явуулсан хувьчлалын үр дүнд зөвхөн хөрөнгө оруулалт хийгдээд зогсохгүй техникийн болон удирдлагын дадлага туршлагатай стратегийн хөрөнгө оруулагч нар тухайн улсад орж ирдэг. Шууд худалдах арга нь компанийг хөрөнгийн биржээр дамжуулан хувьчлахаас маркетингийн болон бусад зардлын хувьд хямд байдаг.

Сул талууд: Энэ аргаар хувьчлахад хувьцаа шинээр гаргах, худалдах ямарваа нэг ажиллагаа явагддаггүй учир хөрөнгийн зах зээл хөгжихөд хувь нэмэр оруулдаггүй.

III. Хувьцааг хөрөнгийн биржээр дамжуулан худалдах замаар хувьчлал явуулах арга

Хувьцааг хөрөнгийн биржээр дамжуулан худалдах замаар хувьчлал явуулах (IPO- Initial Public Offering) арга бий.

Давуу талууд: Энэ аргаар хувьчлалыг явуулах нь хөрөнгийн зах зээлийг хөгжүүлэхэд чухал нөлөө үзүүлдэг. Хувьчлалыг ийнхүү явуулах нь хэн, юуг, ямар үнээр худалдаж авсан нь олон нийтэд нээлттэй байх нөхцөлийг хангана. Мөн энэ аргаар хувьчлал явуулах нь санал болгож буй бүх хувьцааг улс төрийн нөлөө бүхий нэг хүчин худалдан авахаас сэргийлдэг. Эдгээр шалтгааны улмаас ч ийм аргын хувьчлал гадаадын хөрөнгө оруулагчдын сонирхлыг татах нь илүү байдаг.

IV. Хослуулах арга:

Энэ нь стратегийн хөрөнгө оруулагч нарт хувьчлах аж ахуйн нэгжийн тодорхой хувийг шууд худалдах, улмаар (гол төлөв 12 сарын дараа) хувьцааг нийтэд санал болгож хөрөнгийн биржээр дамжуулан худалдах аргуудыг хослуулдаг хэлбэр юм. 1991 онд явагдсан Мексикийн Telmex компанийн 20%-ийг стратегийн хөрөнгө оруулагч нарт худалдаад мөн компанийн 31%-ийг нь 1991, 1992 онуудад хувьцаа шинээр гаргаж Хөрөнгийн биржээр арилжсан байна.

Давуу талууд: Компанийн хувьцааг шууд болон нийтэд санал болгож хөрөнгийн биржээр дамжуулан худалдах нь томоохон хөрөнгө оруулагчдад компанийг үр ашигтай ажиллуулах нөхцлийг олгодог. Энэ аргаар хувьчилснаар компанийн үнэ өсөх бөгөөд Засгийн газар, хувьцаа эзэмшигчдийн аль алинд нь ашигтай юм. Мөн энэ аргыг хэрэглэх нь хөрөнгийн зах зээлийг хөгжүүлэхэд чухал үүрэгтэй.

Сул талууд: Компанийн хувьцаа болон ногдол хувийг хэд хэдэн үе шат, өөр өөр аргаар худалдахад их зардал гардаг. Хөрөнгө оруулалтын банкуудыг хувьцаа худалдах ажиллагаанд оролцуулснаас үүсдэг үйлчилгээний төлбөр зэрэг нь үүнд нөлөөлдөг байна. Ийм учраас энэ арга нь ихэвчлэн хөрөнгө оруулагчдын сонирхлыг татсан томоохон компаниудын хувьд хэрэглэгддэг байна.

V. Концессын гэрээний арга

Ус, эрчим хүч зэрэг дэд бүтцийн салбарын зүй ёсны монополь компаниудыг төр хувьчлахгүй байхаар шийдэж болно. Тэгэхдээ төр компанийг удирдах эрхийг тодорхой хугацаагаар бусдад худалддаг. Энэхүү арга нь хөрөнгө оруулагч нарт орлого олох боломж олгохын хамт хэрэглэгчдийг үнийн хэт өсөлтөөс хамгаалдаг давуу талтай юм. Уг аргыг улс орны үнэ цэнэтэй аж ахуйн нэгжүүдээ хамгаалах нэг хэлбэр гэж хэлж болно. Жишээ нь, 1997 онд Габон улс Societe d'Énergie et d'Eau du Gabon (SEEG) гэдэг ус, цахилгаан эрчим хүчний компаниа хувьчлахад энэ аргыг хэрэглэжээ. Хувьчлан авах сонирхол бүхий талууд Засгийн газартай байгуулах концессын гэрээний нэг этгээдээр шалгарсан тохиолдолд ус, цахилгаан эрчим хүчний үнийг үлэмж хэмжээгээр бууруулах санал тавьж байв. Electricity Board of Ireland-тай баг болон оролцсон France's Vivend компани эрчим хүчний үнийг 17.25 %-иар бууруулан наад зах нь 200 сая долларын хөрөнгө оруулалт хийх санал тавьснаар энэхүү шалгаруулалтад ялалт байгуулжээ. Үүний дараа Gabon-ы хувьцааг хөрөнгийн биржээр амжилттай борлуулсан байна.

3.2 Хувьчлалын үр дүнд ямар байх ёстой вэ?

Хувьчлалын үр дүнд компанийн өрсөлдөх чадвар сайжирч, илүү үр ашигтай ажилладаг болох ёстой. Компани үр ашигтай ажиллахын хэрээр ажлын байр шинээр бий болох нөхцөл бүрдэхээс гадна иргэдэд илүү чанартай, хямд үнэтэй бараа, үйлчилгээ үзүүлдэг болох ёстой. Өмч хувьчлалын үр дүнд урьд нь үр ашиггүй ажиллаж байсан компаниудыг тэтгэж байсан хөрөнгийг хэмнэх нөхцөл бүрдсэн ч түүнийг эрүүл мэнд, боловсрол, зам барих зэрэг ажилд зарцуулах боломж гарна. Ийм үр дүнд гарах эсэхийг урьдчилан хэлэхийн тулд дараах гурван асуултыг тавих хэрэгтэй болно. Үүнд:

- 1/ Компанийг хэн худалдан авсан бэ?
 - 2/ Тэд компанийг сайн ажиллуулахын тулд ямар ажил хийж байна вэ?
 - 3/ Компани сайн ажиллахад шаардагдах эдийн засгийн тааламжтай орчинг Засгийн газар бүрдүүлж чадаж байна уу?
 - 4/ Төр өмч хувьчлалын бэлтгэлийг хангах талаар юу хийсэн бэ?
- Эдгээр асуултуудыг хувьчлал явагдахаас бүр өмнө тавьж гарах үр дүнд тооцсон байх ёстой.

3.3 Хувьчлал явуулахад юуг анхаарах шаардлагатай вэ?

Их хэмжээний өр төлбөр. Их хэмжээний өрийн дарамтад байгаа төрийн өмчийн компанийг хөрөнгө оруулагч нар тэр бүр сонирхдоггүй. Төр тийм компанийг хувьчлахын тулд гол төлөв түүний өрийг өөрөө барагдуулдаг. Мөн байж болохоор нэгэн шийдэл бол маш хямд үнээр компанийг өрийн хамт худалдах явдал юм. (Филиппин улсын эрчим хүчний Наросог компанийн хувьчлал үүний жишээ юм). Өрсөлдөөнийг дэмжих бодлого. Хэрэв өрсөлдөөний зохистой орчин байхгүй бол төрийн мэдлийн цахилгаан холбооны монополь компанийг хувийн хөрөнгө оруулагч нарын эзэмшилд шилжүүлсэн ч үнэ буурах боломжгүй юм. Төрийн зүгээс цахилгаан холбооны үйлчилгээ эрхлэх сонирхолтой бусад компаниудад лиценз олгосон уу? Монополь компани бусад өрсөлдөгч нартаа компанийхаа дэд бүтцийг (орч: холбооны шугам сүлжээг) нь боломжийн үнээр ашиглуулж байгаа эсэхийг хянах хөндлөнгийн байгууллага бий юу? Орон нутгийн хэрэглэгчдийн төлж буй үйлчилгээний төлбөр ямар түвшинд байна вэ? Хөрөнгө оруулагч нь үнээ тогтоохдоо нэг талаас зохих хэмжээний орлого олох, нөгөө талаас аль болох олон тооны хэрэглэгчтэй байх нөхцөлийг харгалзан үздэг байх ёстой.

Өмчлөх эрх. Өмчлөх эрхийг эрх зүйн тогтолцоогоор баталгаажуулсан тогтолцоо бүрдсэн байх шаардлагатай. Газрын буюу бусад өмчийн эрхийн маргаантай асуудал бүхий компанийг хөрөнгө оруулагчид сонирхохгүй. Компанийг худалдахаас өмнө үүссэн ямар нэг маргаан бий юу? Компанийг хувьчилсны дараа аливаа гэрээ хэлцлийн биелэлтийг хангаж чадахуйц шүүхийн тогтолцоо тус улсад бүрдэж чадсан уу? Санхүү, эдийн засгийн таатай бус орчин. Компанийг хувьчилсны дараах үед зээлийн хүүгийн хэмжээ хэр өндөр байх вэ? Мөнгөн хөрөнгө төвлөрүүлэх хөрөнгийн болон өрийн бичгийн зах зээл тухайн улсад бий юу? Банкны систем тогтвортой юу, эсвэл банкууд нь их хэмжээний өр

төлбөртэй юу? гэх мэт.

Өмч хувьчлалын үр дүн нь макро-эдийн засгийн орчин, тэр дундаа банкны секторын эрүүл байдал зэргээс шалтгаална. Мөн шинэ хөрөнгө оруулагчаас компанийг санхүүжүүлэх төлөвлөгөө нь хэр найдвартай, хэр сайн боловсруулсныг анхаарах шаардлагатай. Шинэ хөрөнгө оруулагч нь ойрын төлөвлөгөөндөө компанийг өөрчлөн зохион байгуулах ажлыг, дунд хугацааны төлөвлөгөөндөө компанийг өргөжүүлэх ажлыг тусгасан байж болно. Санхүүгийн эх үүсвэргүй бол эдгээр зорилтын алиныг ч хэрэгжүүлэх боломжгүй болно. Төр энэхүү шилжилтийн явцыг саадгүй бөгөөд үр ашигтай болгохын тулд юу хийсэн бэ гэх мэт асуудлуудыг заавал авч үздэг байх ёстой.

Цомхотгол. Компанийг хувьчлахын өмнө, түүнийг хувьчилсны дараа ажиллагсдыг их хэмжээгээр цомхотгох шаардлага гарч болно. Хөрөнгө оруулагч хэт олон ажиллагсадтай компанийг сонирхохгүй байж (төрийн өмчийн олонх компани тийм байдаг) болох учир түүнийг хувьчлахын өмнө ажиллагсдын тоог ихээхэн хэмжээгээр хорогдуулж болно. Ер нь төр ихэвчлэн үр ашиггүй ажиллаж байгаа компаниудыг хувьчилдаг. Ихэнх тохиолдолд шинэ хөрөнгө оруулагч тухайн компанид хэт олон тооны туслах болон захиргааны ажиллагсад байгааг олж тогтоодог. “Цагаан захтай” олон тооны ажиллагсдыг халах нь компанийн хувьд ашигтай байж болох боловч улс орны эдийн засаг, улс төрийн тогтвортой байдалд сөргөөр нөлөөлж болно. Иймд “төр компанийн ажиллагсдыг ийнхүү олноор халах явдлаас сэрэмжлэхийн тулд ямар арга хэмжээ авсан бэ; Төр нь компанийг шинэ өмчлөгчдөд шилжүүлэхдээ шинэ өмчлөгчийн тавьж байгаа ажиллагсдын цомхотголын төлөвлөгөөг тооцож үзсэн үү” г.м. асуулт зүй ёсоор тавигдана. Зарим улс (тухайлбал, Бенин, Замбия зэрэг) компанийг хувьчлах гэрээндээ шинэ өмчлөгч ажиллагсдыг 5 жилийн хугацаанд цомхотгохгүй байх тухай заалт оруулдаг. Мөн зарим улс (тухайлбал, Пакистан, Мадагаскар зэрэг) компанийн шинэ өмчлөгч цомхотгол хийхээр бол тэдгээр ажиллагсадад төлбөл зохих төлбөрийн хэмжээг урьдчилан тохирдог. Цомхотголд өртөгсдөд олгох тэрхүү төлбөр нь ажиллагсадын хэдэн сар, заримдаа бүтэн жилийн цалинтай тэнцэхүйц хэмжээтэй байдаг бөгөөд тэр нь чөлөөлөгдсөн ажиллагсад шинэ ажилд орох хүртэл багагүй дэмжлэг болдог. Мөн энэхүү төлбөр нь зарим хүнд шинээр бизнес эхлэх хөрөнгийн анхны эх үүсвэр болж болно.

Чадварлаг боловсон хүчний дутагдал. Төрийн өмчийн компанид хэт олон тооны захиргааны албан хаагчид, цөөн тооны чадварлаг үйлчилгээний ажиллагсад ажилладаг байж болно. Хүрэлцэхүйц тооны чадварлаг ажиллах хүч бэлтгэх үүднээс төр боловсрол, сургалтын хөтөлбөр боловсруулж хэрэгжүүлсэн үү? Шинэ өмчлөгч тусгай сургалтын хөтөлбөр боловсруулж хэрэгжүүлсэн үү? Шинээр ажиллагсад авсан уу? Ажиллагсдын нийгмийн асуудал. Төрийн өмчийн олон компани ажиллагсаддаа орон сууц, боловсрол, эрүүл мэнд болон хүүхэд асрахад зориулсан зэрэг янз бүрийн тэтгэлэг олгодог. Төр хувьчлалын дараа эдгээр тэтгэлгээ алдах ажиллагсдын ашиг сонирхлыг харгалзан дээрх нийгмийн асуудлуудыг шийдвэрлэх хөрөнгийн эх үүсвэрийг бүрдүүлж чадсан уу? Уг асуудал хуучин Зөвлөлт Холбоот Улсад нэн хурцаар тавигдсан бөгөөд зөвхөн өмч хувьчлалтай холбогдоод зогсохгүй төвлөрлийг сааруулах процесс, нутгийн өөрөө удирдах байгууллагуудын бүтцийг хамарсан томоохон бэрхшээл болон хувирчээ. Иймд санхүүгийн эх үүсвэр бий болгох асуудлыг туйлын нягт нямбай тооцож үзэх нь чухал.

Татвар хураалтын систем, төсвийн томоохон алдагдал. Өмч хувьчилж компанийг худалдсаны дараа Засгийн газрын төсөвт ихээхэн хэмжээний бэлэн мөнгө орж ирдэг. Гэхдээ энэ нь ганц удаагийн явдал бөгөөд урьд нь компаниас төсөвт оруулж байсан тогтмол орлого тасалдахад хүрнэ. Ийм байдлаас урьдчилан сэргийлэхийн тулд зах зээлийн шаардлагад нийцсэн татвар хураалтын системийг бий болгох шаардлагатай.

Төрийн оролцоо. Төр нь компанийг хувьчилсны дараа түүний үйл ажиллагаанд хөндлөнгөөс оролцох ёсгүй. Үнийг хянаж өрсөлдөөнийг хангаж ажилладаг Бие даасан хараат бус зохицуулах зөвлөлүүд байх ёстой. (Украины эрчим хүчний салбарын хувьчлалын туршлагыг үзнэ үү).

3.4 Шинэ өмчлөгчтэй хамтран ажиллахад анхаарах зүйлс:

Өмч хувьчлалын явцад зөвхөн Засгийн газар хэрхэн ажиллаж байгааг анхаарах нь өрөөсгөл талтай. Хувьчлагдсан компани хэр ажиллаж байгаагийн бүх хариуцлагыг шинэ өмчлөгчид биечлэн хариуцах ёстой байдаг. Иймд шинэ өмчлөгч нар компанийг эдийн засгийн эрүүл бүрэлдэхүүн хэсэг болгож ажлын байрыг бий болгож чадах уу гэсэн асуулт гарч ирнэ. Шинэ өмчлөгчид нь гол төлөв дараах этгээд байдаг.

Гадаадынхан. Гадаадын хөрөнгө оруулагчид компанийг худалдан авахдаа гадаад валютаар төлбөрийг хийдэг. Энэ нь ч Засгийн газарт ашигтай бөгөөд өөрийн гадаад өр төлбөрийг барагдуулах санхүүгийн эх үүсвэртэй болно. Гадаадын хөрөнгө оруулагчид мөн туршлага, дэвшилтэт технологийг тухайн улсад авч ирдэг нь бас нэг давуу тал юм. Ядуу улс орнуудад компанийг худалдан авахад хүрэлцэхүйц мөнгөн хөрөнгөтэй дотоодын хөрөнгө оруулагчид тэр бүр байхгүй байж болно. Харин гадаадын хөрөнгө оруулагч нь олсон орлогоороо компанийхаа үр ашгийг нэмэгдүүлэх зорилгоор дахин хөрөнгө оруулалт хийх чадвартай байдаг.

АНХААРАХ ЗҮЙЛ: Гадаадын хөрөнгө оруулагч нь компаниас олсон орлогоо компанидаа буцааж хөрөнгө оруулалт хийхгүйгээр тухайн улсаас авч явж болно. Ийм байдал үүсвэл өмч хувьчлалыг бүхэлд нь эсэргүүцэх улс төрийн уур амьсгал бүрэлдэх аюултай.

Компанийн дотоодын менежерүүд. Эдгээр хүмүүс нь гол төлөв компанийн удирдах албан тушаалтнууд буюу ажиллагсад байдаг. Нэг талаас эдгээр хүмүүсийг компанийг удирдах арвин туршлагатай, компанийг үр ашигтай ажилладаг болгох зорилготой хүмүүс гэж үзэж болох юм. Нөгөө талаас, компанийг түүнийг удирдаж буй хүмүүст нь шилжүүлэн өгвөл олон бэрхшээлийн үүднээс нээх идэвхгүй арга барилыг өөгшүүлэх уршигтай.

АНХААРАХ ЗҮЙЛ: Компанийн хуучин удирдлагын эрх бүхий хүмүүс нь компанийг удирдах аргыг өөрчлөх сонирхолгүй, төрийн зүгээс дэмжлэг, хөнгөлөлт горьдсон хүмүүс ч тохиолдож болно.

Хөндлөнгийн менежерүүд. Эдгээр хүмүүс нь дотоодын ажил хэрэгч хүмүүс буюу бизнесийн хүрээнийхэн байж болно. Тэд дотоодын зах зээлийн тухай сайн ойлголттой, компанийг өргөжүүлэхэд шаардагдах санхүүгийн болон техникийн боломжтой, бизнесийн үйл ажиллагааны хуримтлуулсан туршлагатай байж болно.

АНХААРАХ НЬ: Компанийг аливаа өрсөлдөөнөөс гадуур байлгах үүднээс төрд нөлөөлж чадах улс төрийн хувьд нөлөө бүхий менежерүүд байж болно.

3.5 Шинэ өмчлөгчид юу хийх ёстой вэ?

АНХААРАХ ЗҮЙЛС:

Ажиллагсад ажиллах урам өгөх, тэдэнд зориулсан сургалт явуулах. Эхэн үедээ шинэ өмчлөгчид нь тэнд ажиллаж байсан менежерүүдийг ажиллуулах боломжтой. Гэхдээ тэдгээр нь шинэ дадлага туршлага олж авч цаашид хөгжих авьяастай хүмүүс мөн эсэхийг анхаарах ёстой. Шинэ өмчлөгчид нь компанийн урт хугацааны зорилтыг хангаж үр ашгийг нь дээшлүүлэхийн тулд ажиллагсаддаа зориулсан сургалт явуулж, үргэлжлүүлэн ажиллах сонирхлыг нь төрүүлэх хэрэгтэй.

Стратеги. Зөвхөн улс төрийн аль нэг сонирхлыг хангах үүднээс компанийн үйлдвэрлэж байсан бараа бүтээгдэхүүн, үзүүлж байсан үйлчилгээг илрүүлж түүнийг таслан зогсоож чадаж байна уу? Компанийн харьцангуй давуу талтай үйл ажиллагааг нь шинэ өмчлөгчид зохих ёсоор анхаарч цаашид өргөжүүлж чадаж байна уу? Шинэ өмчлөгчид нь техник технологи, хүний нөөцөө байнга сэлбэж чадаж байна уу? Компани нь үйл ажиллагааныхаа эхэн үед мөнгөн хөрөнгийг төвлөрүүлж чадахгүй байвал шинэ өмчлөгчид бэлэн мөнгөний эргэлтийг хэрхэн бий болгох төлөвлөгөөтэй байна вэ? Компани нь бонд гаргах буюу банкнаас зээл авах боломжтой юу? Шинэ өмчлөгч нь компанид оруулах бэлэн мөнгөтэй юу?

Мэдээлэх үүрэг. Хувьчлагдсан компани нээлттэй эсэх – олон нийтийн зүгээс компанийн санхүүгийн байдлын талаар мэдээлэл авах боломж бий юу? Хэрэв компани хөрөнгийн

биржид бүртгэлтэй бол тайлангаа Үнэт цаасны байгууллага болон олон улсын нягтлан бодох бүртгэлийн стандартад нийцүүлэн гаргаж байгаа юу? Компани монополь үйл ажиллагаатай бол төрийн болон хөндлөнгийн хяналтын байгууллагад үйл ажиллагаагаа тайлагнаж байгаа юу? Компани менежерүүд болон нягтлан бодогч нартаа зориулан сургалт явуулдаг уу?

Орлого, үр ашиг. Компани зөвхөн олсон ашгийнхаа төдийгүй үйл ажиллагааныхаа ашигт байдлын талаар мэдээлдэг байх ёстой. Нийт хөрөнгийн хэмжээнд харьцуулсан орлого, борлуулалтын орлого, өөрийн хөрөнгө болон орлогын харьцаа зэргийн тухай мэдээллийг авах нь чухал. Мөн компанийн өөрийн хөрөнгө болон өр төлбөрийн харьцаа, эдгээр харьцуулсан үзүүлэлт нь компани хувьчлагдсаны дараах нэг жилийн хугацаанд сайжирсан эсвэл доройтсоныг ажиглах нь чухал.

ДӨРӨВ. ТӨРИЙН МОНОПОЛЬ БА ХУВЬЧЛАЛЫН ОНОЛ, АРГА ЗҮЙН ЗАРИМ АСУУДАЛ

4.1 Төрийн монополь гэж юу вэ?

Төр буюу нутгийн удирдлагын байгууллага ерөнхийдөө ямар нэг бүтээгдэхүүн нийлүүлэх буюу үйлчилгээ үзүүлж байвал төрийн монополь гэж үзнэ.⁶ Ингэхдээ нийлүүлэлтийн монополь хэлбэртэй байх нь нийтлэг үзэгдэл юм. Төрийн монополийг ихэвчлэн хуулиар зохицуулах бөгөөд хэрэв бусад нийлүүлэгчид тухайн бүтээгдэхүүнийг борлуулах сонирхолгүй буюу өрсөлдөх чадваргүй зарим тохиолдолд төрийн монополь үүсэж бий болох үндэс болдог.

Төрийн монополь үүсэх шалтгаануудыг дараах байдлаар томъёолж болно. Үүнд:

- Түүхэн цаг хугацааны үүднээс авч үзвэл, улсын эдийн засгийн тодорхой (ихэнхдээ ашигтай) салбарын орлогыг төрд зориулан хураан авч нөөцлөх зорилгоор төрийн монополийг байгуулдаг.
- Төрийн монополийг асуудал бүхий (жишээлбэл, согтууруулах ундаа болон тамхи зэрэг донтуулах зүйл, хонжворт тоглоом болон спортын мөрий тавих) бүтээгдэхүүний арилжааг зохицуулахад ашигладаг. Энэ тохиолдолд, төрийн нэг талаар ард түмний эрүүл мэндийг хамгаалах сонирхол, нөгөө талаар эдгээр бүтээгдэхүүнийг борлуулж, монополиос ашиг орлого олох зорилго нь сонирхлын зөрчилтэй тулгарах шүүмжлэлийг байнга дагуулдаг.
- Дэд бүтэц болон ерөнхий нөөцүүд, жишээлбэл, шугам хоолой ашиглах хангамжийн үйлчилгээ (цахилгаан, хий, ус) болон үүнтэй төстэй үйлдвэрлэл, үйлчилгээ (жишээлбэл, төмөр зам)-ний төрийн монополийн хувьд олон нийлүүлэгч дэд бүтэц зэрэгцэн барьж байгуулах нь үр ашиггүй учир чөлөөт зах зээл нь чадваргүй юм. Үүнийг зайлшгүй (байгалийн) монополь гэж нэрлэдэг. Энэ тохиолдолд, төр буюу нутгийн удирдлагын байгууллага нь тухайн үйлдвэрлэл, үйлчилгээнээс гадна түүний чанар болон хангамжийн аюулгүй байдлын хариуцлагыг үүрдэг.
- Зарим тохиолдолд төрийн монополийг нийгмийн тэгш байдлыг хангах зорилгоор байгуулдаг. Жишээ нь, орлогоос хамаарсан шимтгэл буюу нийгмийн ядуу дорой хэсэгт зориулан бүрэн чөлөөлсөн болон тодорхой хөнгөлөлттэй татвар хураамж бүхий төрийн эрүүл мэндийн даатгал. Мөн орлогоос хамаарсан шимтгэлээс гадна зах зээлийн үнээс хэт үнэтэй үйлчилгээг нийгмийн тодорхой зорилтот бүлэгт нөхөн олговор олгох замаар хүргэж нийгмийн тэгш байдлыг хангаж бас болно. Жишээ нь, шугам хоолойн үйлчилгээ болон нийтийн тээврээс алслагдмал зайд өвчтөн даатгалын үйлчилгээ авах.

Төрийн өмчийн компаниуд нь улс төрд их ойр байдаг бөгөөд түүнд ихээхэн нөлөө

а

⁶ Төрийн монополь-*Staatsmonopol* (*германаар*) <https://de.wikipedia.org/wiki/Staatsmonopol>

үзүүлдэг.⁷ Ихэвчлэн төрийн компаниуд болон улс төрийн намуудын хооронд эрчимтэй хүн хүчний солилцоо явагдаж байдаг. Тиймээс төрийн өмчийн компаниудын ихэнх нь хэрэглэгчийн эрх ашгийг тоодоггүй бөгөөд тодорхой намуудыг улс төрөөр дэмжих хандлагатай. Тэдгээр нь ч эргээд төрийн компаниудыг тэтгэдэг.

Төрийн компани ашигтай ажиллах буюу үр ашгаа дээшлүүлэх шаардлагагүй. Тиймээс зардлаа бууруулах эрмэлзэлгүй байдаг. Төрийн компани нь хангамжийн байдал, үнэ зэрэг улс төрчдөд ойлгомжтой, хялбар хэмжигдэх бодит тоонуудыг баримжаалдаг бөгөөд чанар, үйлчилгээ зэрэг субъектив хэмжигдэхүүнд ач холбогдол өгдөггүй. Хувийн хэвшлийн компанийн хувьд хэрэглэгчийн сэтгэл ханамжийн байдал маш чухал үзүүлэлт бөгөөд хэрэглэгчээ алдвал өрсөлдөх чадвар буурах эрсдэлтэй.

Төрийн компаниуд шинэтгэл (иновац)-д ихэвчлэн хойрго ханддаг. Харин шинэхэн жижиг компаниуд шинэтгэлийн тусламжтайгаар илүү шинэлэг, илүү сайн бүтээгдэхүүн нийлүүлж, олон хэрэглэгчтэй болох эрмэлзэлтэй байдаг бол төрийн компанид ингэх хэрэг байхгүй. (Жишээ: 80-аад оны **Bundespost**-Холбооны шуудан/ХБНГУ)

Хэрэв төрийн компани нь хувийн хэвшлийн өрсөлдөгчтэй бол үнэ болон үйлчилгээний чанарын хувьд тэдэнтэй өрсөлдөх чадваргүй болдог. (Жишээ: **PSA Peugeot Citroen/Франц**)

Хамгийн их шүүмжлүүлдэг бөгөөд олон нийтийн таашаалд нийцдэггүй компаниуд бол бараг төрийн монополь буюу монополь мэт⁸ шинжтэй, жишээлбэл, **Telekom** (“Цахилгаан холбоо компани”-төрийн оролцоо 30%-иас илүү/ХБНГУ), **Deutsche Bahn** (“Германы төмөр зам” компани-100% төрийн эзэмшил/ХБНГУ) компаниуд байдаг.

Мэдээжийн хэрэг чөлөөт өрсөлдөөнд ч мөн дутагдалтай тал бий. Жишээ нь: өөр хоорондоо үл нийцэх хөдөлгөөнт холбооны сүлжээ (D1, D2, E/ХБНГУ), эсхүл ХБНГУ-ын хувийн төмөр замын компаниудын ойлгомжгүй цагийн хуваарь. Гэхдээ эдгээр нь өндөр үнэ, шинэтгэлийн удаашрал болон муу үйлчилгээ зэрэг сул талуудтай харьцуулахад ач холбогдол багатай юм.

4.2. Төрийн монополь ба хувьчлал

Сүүлийн үед эдийн засгийг либералчлах явцын хүрээнд төрийн эрхэлдэг эдийн засгийн салбаруудыг хувьчлах буюу Төр, Хувийн хэвшлийн Түншлэл⁹ (ТХТ)-ийн замаар төрийн монополиос татгалзах нь улам нэмэгдэж байна.¹⁰

Төрийн монополийг шүүмжлэгчид, төр нь өрсөлдөөний шахалтын дор байдаггүй учир төрийн монополь нь үр ашиггүй ажилладаг гэж үздэг. Түүнчлэн шинэтгэл (иновац) нэвтрүүлэх бэлэн байдал дутмаг болон ихэнхдээ тааруухан үйлчилгээ үзүүлдэг гэж гомдоллодог.

Харин эсрэгээр өмнө нь төрийн мэдэлд байгаад хувьчлагдсаны дараа чанар болон аюулгүй байдал нь муудсан тохиолдлуудыг (жишээлбэл, **Их Британийн төмөр зам болон усны хангамж, АНУ-ын Калифорнийн цахилгаан хангамжийн хувьчлал**) төрийн монополийг баримтлагчид баримт болгон гаргаж тавьдаг. Түүнээс гадна хувийн хэвшлийн хөрөнгө оруулагчид хэрэглэгчдийн оновчтой хангамжаас илүүтэй ашиг олох сонирхолтой байдаг. Дээр дурдагдсан жишээнүүд нь улс төрийн оновчтой бус шийдлийг илэрхийлж буй. Учир нь зах зээлийн нөхцөлд янз бүрийн олон нийлүүлэгчдийн өрсөлдөөнийг зохицуулах нь чухамдаа улс төрийн үүрэг билээ. Цаашилбал, зөвхөн ашгийн төлөөх компани нь өөрийн үйлчилгээг бүх нутаг дэвсгэрт жигд хүртээмжтэй хүргэх сонирхолгүй байдаг. Энэ нь алслагдмал газар нутагт үйлчилгээ хүргэхэд хүндрэл

а

⁷ Д-р Ватсон “Төрийн компаниуд ашиггүй, үнэтэй болон иновацигүй болох нь”-DrWatson “Staatsunternehmen sind ineffizient, teuer und uninnovativ” (германаар) <https://forum.golem.de/kommentare/wirtschaft/drosselung-piratenchef-fordert-verstaatlichung-der-netze-der-telekom/staatsunternehmen-sind-ineffizient-teuer-und-uninnovativ/73195,3360331,3360393.read.html>

⁸ монополь мэт-Quasimonopol (германаар)

⁹ Төр, Хувийн хэвшлийн Түншлэл-Public Private Partnership (PPP) (англиар)

¹⁰ Төрийн монополь-Staatsmonopol (германаар) <https://de.wikipedia.org/wiki/Staatsmonopol>

учруулдаг.

Түүнчлэн, ардчилсан нийгэмд төрийн монополь нь хувийн хэвшилтэй харьцуулахад харин ч сонгуулийн саналын эрх бүхий иргэдээр дүгнүүлэн ардчилсан хяналтын дор оршдог гэж нотолдог. Ингэснээр улс төрийн шийдвэр гаргагчид нь ард түмнийг хамгийн хямд болон боломжит үйлчилгээгээр хангахын тулд төрийн монополийг хадгалах хүсэл эрмэлзэлтэй байдаг. Улс төрийн хүчнүүдийн өрсөлдөөн нь зах зээл дэх эдийн засгийн өрсөлдөөнийг тодорхой хэмжээнд орлоно гэж үздэг. Зарим судлаачид хэрэглэгчийн шууд ардчилсан хяналтын замаар хамгийн хямд болон хамгийн боломжийн үйлчилгээг чөлөөтэй сонгож болно гэж үздэг. Гэвч амьдрал дээр төрийн монополь нь ард түмнийг дандаа хамгийн хямд болон боломжийн үйлчилгээгээр хангаж чадахгүй гэдгийг практик харуулж байна.

Хувьчлагдсан салбарт олон янзын нийлүүлэгчдийн өрсөлдөөн огт байхгүй буюу хязгаарлагдмал нөхцөлд чанар болон аюулгүй байдлыг хангахын тулд, мөн өрсөлдөөн байхгүй тохиолдолд үнийг зохицуулах зорилгоор “Зохицуулах алба” нэртэй төрийн байгууллагууд ажилладаг.

Хэдхэн 10 жилийн өмнө бүх зүйл маш ойлгомжтой байлаа: **хувийн аж ахуйн хэвшил болон төрийн өмчийн салбар**.¹¹ Хувийн хэвшилд хөдөө аж ахуй, газар тариалан, орон сууцны барилгын ихэнх хэсэг, гар урлал, ихэнх аж үйлдвэрийн компаниуд хамаардаг байлаа. Харин төрийн хэвшилд төрийн захиргаа, цагдаа болон шүүхээс гадна эрүүл мэндийн болон сурган хүмүүжүүлэх салбар, мөн тээврийн салбарын тоног төхөөрөмжүүд (засмал зам, усан онгоцны боомт, нисэх буудал) багтдаг байлаа. Түүнчлэн цэвэр ус, бохир ус болон хог хаягдал, цахилгаан эрчим хүч, шуудан, утсан холбоо, төмөр зам зэрэг дэд бүтэц болон уул уурхай ихэвчлэн төрийн эзэмшилд байв. Энэхүү ойлгомжтой ангилал нь ХБНГУ-д 60-аад оны үеэс эхлэн улам бүр сааралтах болов. Хамгийн эхлээд **VW** (Volkswagen¹²) компанийг хэсэгчлэн хувьчилж, дараа нь (нийтийн) **шуудан** (Post)-гийн компаниас **цахилгаан холбоо** (Telekom)-ны үйлчилгээг тусгаарлаж, хожим нь хувийн **радио** болон **телевизийн** алба, мөн хувийн **төмөр замыг** зөвшөөрөв. Энэ хооронд Герман Улс нь нийтийнхээсээ илүү олон хувийн цагдаатай болсон. Гэхдээ үүнийгээ мэдээж “цагдаа” гэж нэрлэхгүй, харин харуулын, эсхүл хамгаалалтын ажилтан гэж халхавчилна.

Шалтгаан нь юу вэ? Эдийн засгийн шинжлэх ухааны неолиберал (шинэ эрх чөлөөт) үзэл баримтлалын дагуу төвлөрлийг сааруулах, эсхүл либералчлах нэрийн дор төрийн компаниудыг арилжих буюу хувьчлах процесс явагдсан. Аж ахуйн төлөөлөгчид болон улс төрийн намуудаас ард түмэнд хандаж уриалдаг лоозонг их энгийнээр хялбарчлан томъёолбол: “Төр бол үр ашиггүй-зах зээл илүү сайн хийнэ”. Нийтээрээ “төрийг тураана” хэмээн ярьж, ихэвчлэн төрийн хэвшил буюу төрийг гүтгэх нь ердийн үзэгдэл болсон. Төвлөрлийг сааруулах бодлого нь анхлан Европын холбоо (ЕХ)-ны дотоод зах зээлийн боловсруулах салбарт тусгалаа олсон бол улмаар ЕХ болон АНУ-ын эдийн засгийн хүчтэй холбооны нөлөөгөөр 1995 онд батлагдаж, хүчин төгөлдөр болсон ДХБ¹³ (Дэлхийн худалдааны байгууллага)-ын GATS¹⁴ (Худалдаа үйлчилгээний ерөнхий хэлэлцээр) гэрээнд багтсан. Энэхүү гэрээнд дөрвөн үйлчилгээний төрлийн нэг болох гадаадын шууд хөрөнгө оруулалтыг тусгасан бөгөөд түүгээр ихэвчлэн гадаадын, нэн ялангуяа хөгжиж буй орнуудын төрийн компаниудыг хувьчилж авдаг байна. Өнөөгийн байдлаар GATS гэрээг улам чангалах бодлого явагдаж байна.

Төрийн компаниудыг хувийн хэвшилд шилжүүлдэг хоёр дахь шалтгаан бол аж үйлдвэржсэн болон өөрчлөн байгуулагдаж буй, мөн хөгжиж буй орнуудын бүх төсвийн орлого эрс нэмэгдсэн явдал юм. Энэ нь том концернүүд болон баян чинээлэг хүмүүс либералчлалын ачаар хөрөнгийн урсгалыг үндэсний хил харгалзахгүйгээр явуулах

а

¹¹ Д-р Ёханэс Бикэл “Хувьчлал-ашигтай юу, эрсдэлтэй юу?”-Dr. Johannes Bickel “Privatisierung-vorteilhaft oder riskant?” (германаар) <http://www.globalisierung-online.de/info/text4.php>

¹² Ардын тэрэг (махчлан орчуулбал)

¹³ WTO-World Trade Organisation (германаар)

¹⁴ Худалдаа үйлчилгээний ерөнхий хэлэлцээр GATS-Dienstleistungsvertrag (германаар)

болсонтой мөн холбоотой. Концернүүд өөрийн компанийг хамгийн бага татвартай буюу татварын “баян бүрдүүд” рүү нүүлгэн шилжүүлж, бүх улс орны засгийн газар нь хөрөнгийн орлогын татвараа бууруулах болов. **Татвараас зайлсхийх болон татвар бууруулах энэхүү улс орнуудын уралдааныг** мөн даяаршил гэж нэрлэж байна. Ингэснээр улам олон салбарт төрийн үйлчилгээ багасжээ. Үүнийг зарим иргэд сайшаан хүлээн авсан бол ихэнх нь эсэргүүцэн жагссан билээ (ялангуяа, нийгмийн халамжийн үйлчилгээнүүд хорогдсон).

Харилцаа холбоо, цахилгаан эрчим хүч, төмөр зам болон усан хангамж (өмнө нь “байгалийн” монополь гэдэг байсан) зэрэг ялангуяа, эдийн засгийн дэд бүтцийн салбарын болон мөн аж үйлдвэр буюу уул уурхайн компаниудыг хувьчилсан байна. Эдгээр нь ихэвчлэн **ашиг олдог**, улсаас татаас бараг авдаггүй компаниуд юм. Үүнд дунд сургууль болон их, дээд сургууль, эсхүл эмнэлэг хамаарахгүй бөгөөд Маргарэт Тэчер **Англид** тэдгээрийг хувьчилсан боловч дараа нь жил тутам тогтмол татаас өгч байсан.

Хувьчлалын сөрөг тал. Өнөө үед хувьчлалыг яагаад шүүмжлээд байна вэ? Өрсөлдөөн бий болж, бүх эрх мэдлийг атгасан, хүнд сурталт төрийн байгууллагуудыг хувийн хэвшлийн аж ахуйн нэгж болгож шахах нь давуу тал биш гэж үү? Татварын орлого ахиухан оруулдаг төрийн байгууллагууд энэ хооронд тансаг орд харш олноор барьж, үр ашигтай удирдлагын арга барил нэвтрүүлсэн гэж үү? Заримдаа тийм ээ, гэвч үүнийг больж болно. Тиймээс төрийн (нийтийн) өмчийг шууд л зарж борлуулаад байж болохгүй. Туршлагаас харвал, **ард түмэн хувьчлалын үр дүнг сөргөөр** хүлээж авсан. Чанар муудсан, үнэ өссөн, ажилтнууд “хөдөлмөрийн харилцаа”-нд хүндрэл бэрхшээлтэй тулгарч, олноороо ажлаас халагдах болсон г.м. Хувьчлалаар чинээлэг аж амьдралыг нэмэгдүүлж, иргэдэд ашиг тусаа өгнө гэсэн нь амьдрал дээр баримтаар няцаагдаж байна. Үүний тод жишээ гэвэл, Английн төмөр замын хувьчлалын дампуурал, Калифорни дахь цахилгаан эрчим хүчний байнгын хямрал болон Германы махны шалгалтын лабораториудыг байхгүй болгосон явдал. Түүнчлэн, улс төрийн намын хууль бус хандив, хуйвалдаан болон авлига, хээл хахуулиас үүдэлтэй зогссон Келн¹⁵ хотын хог хаягдал зайлуулалтын хэсэгчилсэн хувьчлал. Хувийн радио болон зурагтын өргөн нэвтрүүлгүүд цаг хугацаа өнгөрөх тутам түвшингээ алдаж, мэдээлэл орхигдуулан олон нийтийг мэдээлэл хангах болон соён гэгээрүүлэх үүргээ умартсан явдлыг жишээ болгон дурдсан болно.

Үүнээс гадна бүр илүү суурь шинжтэй эсэргүүцэл бий. Хувьчлалын дараагаар үнэ өсдөг зүй тогтол нь **ард түмний ядуувтар хэсэг нийгмийн хангамжийг хүндрэл бэрхшээлтэй буюу зарим нь огт хүртэж чадахгүйд** хүргэдэг. Ингэж эрүүл амьдрах буюу сурч боловсрох зэрэг хүний үндсэн эрхийн хувьд ялгаварлаж болохгүй. Шуудангийн хайрцаг, усан сан, эсхүл нийтийн номын сан нь ард түмний орчин ахуйн халамж биш гэж үү? Дунд сургууль үнэ төлбөргүй мөртлөө цэцэрлэгт төлбөр төлөөд, тэр нь байнга нэмэгдэж байдаг нь шударга ёс гэж үү? Оройн дээд сургууль болон музейнүүд зардлаа нөхөхийн тулд чинээлэг хүмүүст үйлчилдэг байх ёстой гэж үү? Цэвэр ус, эрүүл мэнд болон боловсрол нь бараа таваар болж (GATS гэрээний нөхцөл ийнхүү шаарддаг), ядуу хүмүүс тэр барааг нь худалдаж авч чадахгүй бол юу болох вэ? Зарим эрдэмтэд ч хүртэл, хүн бүр **зөвхөн суурь хэрэгцээнээс** гадна **үндсэн эрхтэй** гэж үздэг. Энэ нь НҮБ-ын 1996 оны “Хүний эрхийн гэрээ”-гээр баталгаажсан бөгөөд эдийн засгийн (аж ахуйн), нийгмийн болон соёлын эрхийг хамгаалж байдаг. Иргэн бүр төлөх боломжтой, амьдран буй орон нутгаас үл хамааран суурь (үндсэн) халамж хүртэх эрхтэй, эс бөгөөс хоёр ангит нийгэм улам бүр хөгжих болно!

Орон нутгийн өмчит үйлдвэрийн газруудыг ихэвчлэн үе шатлалтайгаар хувьчилдаг байна. Эхлээд тэднийг нутгийн захиргаанаас тусгаарлаж, биеийг нь даалгадаг. Нийгэмд үйлчилдэг амины (онцгой) үйлдвэрийн газар¹⁶ байгуулж, улмаар ашгийн төлөө ажилладаг ХХК (Хязгаарлагдмал хариуцлагатай компани) болгодог. Үүний дараа тус объект нь тухайн орон нутагт огт хамааралгүй болж, парламент ч юм уу, эсхүл хотын

а

¹⁵ Германы хот

¹⁶ Eigenbetrieb (германаар)

зөвлөлийн зүгээс **ардчилсан хяналт тавих боломжгүй** болно. ТУЗ (Төлөөлөн удирдах зөвлөл)-д хотыг төлөөлөн байсан гишүүд нь одоо компанийн эрх ашигт нийцүүлэн үүрэг хариуцлага хүлээж, иргэдийг төлөөлөхөө болино. Үүнтэй зэрэгцэн орон нутгийн өөрийн удирдлагыг хязгаарлана. Эцэст нь нейтрал (саармаг), хараат бус үйлдвэрлэл-үйлчилгээ нэвтэрнэ.

4.3. Төр ба хувийн хэвшлийн үндсэн ялгаа.

Төр ба хувийн хэвшлийн үндсэн ялгаа гэвэл:

- Төрийн эзэмшил нь нийтийн чинээлэг байдалд гараа сунгадаг, өөрөөр хэлбэл, улс орныхоо бүх хүн амын өмнө үүрэг хариуцлага хүлээдэг бол хувийн хэвшил нь зөвхөн ашгийг хамгийн өндөрт байлгахыг эрмэлздэг, өөрөөр хэлбэл, санхүүгийн зах зээлд зонхилох үүрэг гүйцэтгэдэг цөөнх буюу хөрөнгө (хувьцаа) эзэмшигчдийн эрх ашгийн төлөө¹⁷ байдаг.
- Хувийн хэвшил нь үр ашигтай байж болох юм, гэвч маш өрөөсгөл. Хууль буюу журмаар албадахгүй л бол хувийн хэвшил нь (ядаж л өнөөгийн дэлхийн зах зээлийн өрсөлдөөний улмаас) нийгэм, байгаль орчин болон соёлын үнэт зүйлсийг умартан зөвхөн эдийн засгийн зорилгыг эрхэм болгодог.

Дээрх ялгаатай байдлын улмаас **төрийн цөм үүрэг нь төрийн хэвшилд хадгалагдах** учиртай юм. Гэвч улс төрийн намууд дээрх ялгаа буюу шинж тэмдгийг орхигдуулж ирсэн. Нийтийн чинээлэг байдлын эсрэг занал учруулан үйлдвэрлэл-үйлчилгээг гадаад руу шилжүүлэхийг **олон улс төрчид дэмжиж, аж ахуйн төлөөлөл болон мэргэжлийн холбоодын ятгалганд орох буюу хахуульд автагдаж** байна. Үүний баталгаа нь сав баглаа боодлыг эргүүлэн ашиглах, цаг агаарын өөрчлөлтийг зогсоох зорилгоор утаатай тэмцэх, боловсролын салбарын төсөв танах зэрэг хэлцэл, шийдлүүдээс маш тодорхой харагдана. Энд мөн авлигын асуудал ч хөндөгддөг. Учир нь шууд борлуулах замаар, өөрөөр хэлбэл, тендер зарлагдаагүй, бодит үнэлгээ хийгдээгүй нөхцөлд хувьчлах явцад авилгын эрсдэл өндөр байх ба улс төрчид өөрсдөө эхлээд татварыг нь бууруулж, улмаар төлбөрийн чадвар муудсаныг нь дараа хувьчилж авах тохиолдол гарч болзошгүй байдаг.

Төрийн өмчийг бүрэн зарж борлуулахаас гадна **арилжааны олон төрлийн холимог аргууд буюу ТХТ** гэж бий. Үүнд: Менежментийн гэрээ, Түрээсийн гэрээ, концесс болон "барих-эзэмших-ашиглах" BOO (build-own-operate¹⁸) буюу "барих-эзэмших-шилжүүлэх" BOT (build-operate-transfer¹⁹) хэлцэл. Эдгээр нь гэрээний хугацаа, ашиг хүртэх төрөл, нэмэлт хөрөнгө оруулалтын үүрэг (төр, эсхүл хөрөнгө оруулагч), үнийн бодлого, хэрэглэгчийн оролцоо зэргээр ялгаатай. Үүнд оролцогч компаниуд, ихэвчлэн үндэстэн дамнасан корпорациуд ихэвчлэн зардлыг хамгийн бага хэмжээнд байлгаж, эрсдлийг төрд үүрүүлэхээр гэрээлж амжсан байдаг.

Бараг бүх хөгжиж буй болон шилжилтийн эдийн засагтай улс орнуудад дээрх шинж тэмдгүүдээс гадна зарим нэгэн онцлогууд байдаг. 80-аад оноос хойш төрийн хэвшлийн хувьчилсан ихэнх тохиолдол нь ДБ (Дэлхийн банк) болон ОУВС (Олон улсын валютын сан)-тай холбоотой хэлцлийн дор явагдсан байдаг. Эдгээрээс хамгийн их алдартай бөгөөд цуутай хэлцэл бол бүтэц зохицлын зээл²⁰ юм. Ингэхдээ зээл горилогч нь мэтгэлцэх боломжгүй бөгөөд эцсийн эцэст гэрээний нөхцөлүүдийг хүлээн зөвшөөрөхөөс аргагүйд хүрч, улмаар дургүй ч гэсэн, хэсэгчлэн боловч гүйцэтгэдэг байсан.

Вашингтон дахь дээрх байгууллагуудаас хэрэгжүүлсэн бүтэц зохицлын хөтөлбөрийн хүрээнд эхэндээ Үйл ажиллагааны гэрээ²¹ г.м. аргаар төрийн хэвшлийн байгууллага болон компаниудыг нөхөн сэргээж²², хожимоо улам ихээр хувьчилсан байдаг. Ингэхдээ нэг талаар **нэлээд дутагдалтай буюу хоцрогдсон хувьчлал явуулсан** нь шийдвэрлэх

а

¹⁷ Хувьцаа эзэмшигчийн үнэ цэнийн зарчим-Shareholder value principle (англиар)

¹⁸ Барих-эзэмших-ашиглах

¹⁹ Баих-ашиглах- шилжүүлэх

²⁰ Strukturanpassungskredite (германаар)

²¹ performance contracts (англиар)

²² Rehabilitierung (Sanierung) (германаар)

учир холбогдолтой билээ. Үүнд:

- Аж үйлдвэржсэн улс орнуудад байдаг шиг өрсөлдөөний болон эдийн засгийн эрх мэдлийг буруугаар ашиглах явдалтай тэмцэх бодлого байхгүй нөхцөлд төрийн монополийг ихэвчлэн хувийн хэвшлээр сольсон;
- Хөдөлмөрийн зах зээлийн бодлого байхгүйгээр хувьчлалын үр дүнд ажиллах хүч маш ихээр халагдсан;
- Маш ихээр төсөв танасан үед замбараагүй хувьчилсан. Өөрөөр хэлбэл, төрийн цөм үүрэг хариуцлагыг (боловсрол, эрүүл мэнд, дэд бүтэц г.м.) нэгэн зэрэг бэхжүүлэхгүйгээр хөгжиж буй улс орнуудад угаасаа ядуу байгаа төрийг улам сулруулсан;
- Хөгжиж буй орнуудад аж үйлдвэржсэн улстай харьцуулахад, хүн амын дунд ядуусын эзлэх хувь үлэмж өндөр учир нийгмийн ядуу давхарга холбогдох бараа буюу үйлчилгээ авахад хүндрэл бэрхшээл тулгарсан;
- Хувьчлал нь дотоодын аж ахуй эрхлэгчдийг оролцуулах буюу дэмжихийн оронд ихэвчлэн (бодит үнэ цэнийг нэлээд бууруулсан учир их хямд байсан) төрийн өмчийг гадаадын хүнд худалдсан байдалтай байв;
- Гэрээ хэлцэл хийх явцад буурай орны Засгийн газар болон хөрөнгө оруулагчдын эсрэг мульти-нууд ихэвчлэн давуу байдалтай байсан.

Энэхүү туршлагыг нэгтгэн дүгнэж, **сургамж** болгон томъёолбол:

- Хувьчлалыг шүтэж, гэнэнээр итгэж, найдах нь үндэсгүй юм;
- Хувьцаа эзэмшигчийн үнэ цэнийн зарчим үнэмлэхүй зонхилох учир хувийн компани нь төрийн хэвшлийг бодвол нийтийн чинээлэг байдалд огт анхаарал хандуулахгүй;
- Төрийн цөм үүрэг буюу хүний амьдрах баталгааны салбаруудыг хувьчилж болохгүй.

ТАВ. ТӨРИЙН ӨМЧИТ МОНОПОЛЬ КОМПАНИЙГ АМЖИЛТТАЙ ХУВЬЧИЛСАН ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА, ХУВЬЧЛАЛ ЯВУУЛСАН АРГА ТЕХНИК, ДАВУУ БОЛОН СУЛ ТАЛУУД

5.1 IPO (Public Offering Initiatives) гаргах замаар явуулсан хувьчлал

Аргачлал: IPO гаргах буюу хувьцааг нийтэд санал болгох гэдэг нь компанийн хувьцааг олон нийтэд нээлттэй санал болгож хөрөнгийн бирж, эсхүл аль нэг зохион байгуулалттай бирж дээр худалдахыг хэлнэ. Анхдагч зах зээлд санал болгох хувьцааны үнийг тогтооходоо "зах зээлд суурилах" (market-based) үнийн аргыг хэрэглэх шаардлагатай байдаг боловч олон улсын практикаас үзэхэд дараах 2 үе шат бүхий аргыг нийтлэг хэрэглэж байна. Үүнд:

1/ Discounted cash flow (DCF) аргаар тухайн компанийн хувьцааны хөрөнгө оруулалтыг татах чадвар болон эрэлтэд суурилсан хувьцааны ирээдүйн үнэ цэнэ болон өнөөгийн үнэ цэнэ, хямдралтай үнийн мөнгөн урсгалыг тооцоолж суурь параметрыг гаргана. Энэхүү тооцооллыг хийхэд Discounted Cash Flows Model-ийг ашиглана.

2/ Book building аргаар захиалагчдаас үнийн санал авна.

Захиалагчдаас нээлттэй үнийн санал авах Book Building арга

Энэхүү аргыг нийтэд санал болгон гаргаж буй хувьцааны тодорхой хэсгийг нээлттэй болон хаалттай хэлбэрээр байршуулах явцад худалдан авах сонирхол бүхий этгээдүүдээс үнийн санал авах үед хэрэглэнэ. Ихэвчлэн 2 долоо хоногийн хугацаанд нээлттэй захиалгын бүртгэл хийх ба институциональ хөрөнгө оруулагчдаас гаргах гэж буй хувьцааныхаа үнийн саналыг урьдчилан авч хувьцааны үнэ тогтооход ашиглах зорилготой. Энэ хугацаанд хувьцааг анхдагч зах зээлд байршуулах үүрэг бүхий синдикатын зүгээс институциональ хөрөнгө оруулагчдад хувьцааг санал болгож, худалдан авах үнийн саналаа ирүүлэх хүсэлт тавина, улмаар сонирхогч этгээдүүдээс

ирүүлсэн үнийн саналуудыг нэгтгэх ба үүгээр тухайн хувьцааны зах зээлийн эрэлтийн муруйг тодорхойлно.

Захиалга хүлээн авч буй синдикатууд 2 хоног тутамд захиалагчдын үнийн саналыг толгой менежментийн компанид явуулж тэнд үнийн саналыг нэгтгэн хувьцааг зах зээлд гаргах анхдагч үнийг тодорхойлно.

Book building аргыг ихэвчлэн олон улсын зах зээлд институциональ хөрөнгө оруулагчдад санал болгох хувьцааны үнийг тогтооход хэрэглэх ба өөр хоорондоо үгсэн тохирч үнийн санал өгөх боломж нээлттэй байдаг нь нууц биш. Хөгжиж буй зах зээлтэй орнуудын хувьд институциональ хөрөнгө оруулагчдын тоо харьцангуй цөөн байдаг учраас энэ аргыг тэр бүр хэрэглэдэггүй. Дотоодын зах зээлд гаргаж байгаа хувьцааны үнийг тогтооход зарим тохиолдолд дэлхийн зах зээлд тогтсон үнийг баримжаалах явдал бий. Засгийн газрын зүгээс дотоодын хөрөнгө оруулагчдад зориулсан үнийг тогтооход ихэвчлэн олон улсын институциональ хөрөнгө оруулагчдын тогтоосон үнийн дүнгээс хямдралын хувь тооцон тогтоодог.

Source: Welch and Fremont (1998) and Merry Linch (1998)

Төрийн өмчит компанийн хувьцааг нийтэд санал болгохдоо захиалагчдаас үнийн санал авах 2-р аргыг түлхүү хэрэглэж байгаа боловч хувьцааны үнийг зах зээлд суурилах зарчмаар тогтоох шаардлагын улмаас Засгийн газраас хөрөнгө оруулагчдад тодорхой үнийг санал болгоход төвөгтэй байдал үүсдэг.²³

Гэвч улс орон бүр өөр өөрийн онцлогт тохирсон үнийн санал гаргах аргуудыг хэрэглэсэн байна. Тухайлбал, Их Британи улсад үндэсний хэмжээний хэд хэдэн томоохон компанийн хувьцааг нийтэд санал болгохдоо цөөн тооны хөрөнгө оруулагчдад тогтмол үнэ (fixed price) санал болгох болон тендер зарлаж үнийн санал авах аргыг хэрэглэсэн байдаг. Гадаадын хөрөнгө оруулагчид болон институциональ хөрөнгө оруулагчдад үнэ санал болгохдоо дуудлагын худалдаа (auction)-ны аргыг хэрэглэсэн. Харин олон улсын зах зээлд гаргахдаа American Depositary receipt (ADR) болон Global Depositary Receipt (GDR)-ийг ашигласан туршлага байна.

Хувьцааг нийтэд санал болгох аргын **давуу тал нь** ил тод байдлыг хангах, хөрөнгийн зах зээлийн хөгжлийг дэмжих, хувьцаа эзэмшигчдийн хүрээг нэмэгдүүлэхэд чиглэгдэх бөгөөд хэрэв амжилттай ашиглаж чадвал Засгийн газарт дараа дараагийн хувьчлалыг ийм аргаар явуулах нэр хүндийн баталгааг бий болгодог. Мөн энэхүү аргын бас нэгэн чухал давуу тал бол гадаадын хөрөнгө оруулагчдыг татах, институциональ болон институциональ бус хөрөнгө оруулагчдыг татах чухал механизм юм.

Энэхүү аргын **сул тал нь** өртөг зардал өндөрсөх явдал. Засгийн газраас нийтэд санал болгож хувьцаа гаргахдаа хямдралтай үнийг санал болгох шаардлагатай боловч практикт үнэ ихэвчлэн бодит үнийн түвшингээс харьцангуй доогуур тогтдог. Гэтэл хувьцааг зах зээлд гаргах, арилжаалах, техникийн зөвлөх үйлчилгээ авах зэрэг процесст хувьцааны хэлцлийн зардал, үнэ өсдөг.

Нийтэд санал болгон хувьцаа гаргах үйл ажиллагааг дараах үе шатуудаар хэрэгжүүлнэ. Үүнд:

- 1/Хувьцааг анхдагч зах зээлд зуучлан гаргах агентууд (брокер болон андеррайтерийн компани), чиглүүлэх брокерийн компани, үнэт цаасыг анхдагч зах зээлд байршуулах үйл ажиллагааг зохион байгуулах синдикатын гишүүдийг сонгоно;
- 2/Хувьцааг нийтэд санал болгон гаргах танилцуулга (prospect) бэлтгэж нийтэд нээлттэй танилцуулна;
- 3/Хувьцаа болон хувьцаанд суурилсан санхүүгийн хэрэгсэлийн ямар төрлийг хэрэглэхээ сонгоно;

а

²³ Үнийг урьдчилан зарлах явдал нь ихэвчлэн нийтлэг алдаа болдог бөгөөд дараа нь зах зээлийн үнэ зарласан үнээс доогуур тогтсон тохиолдолд улс төрийн өнцгөөс хүлээж авахад таагүй нөхцөл байдал үүсдэг.

- 4/Хувьцааг зах зээлд гаргах, арилжаалах үйл ажиллагааг зохион байгуулна;
- 5/Зах зээлийг идэвхжүүлэх ажиллагаа явуулна (олон улсын зах зээлд танилцуулах road show арга хэмжээг зохион байгуулах гэх мэт..);
- 6/Захиалга авах, худалдан авах баталгаа гаргах, захиалгын санал авах тодорхой хугацаа товлож, зохион байгуулах арга хэмжээ авна;
- 7/Гадаад, дотоодын зах зээлийн аль алин дээр хийгдэж буй хувьцааны арилжааны бөөний (institutional) болон жижиглэнгийн (retail) үнийг тодорхойлно;
- 8/Арилжааг дуусгаж, орлогыг татан төвлөрүүлж, хувьцааг өмчлөгчид шилжүүлнэ.

IPO-г гадаад, дотоодын зах зээлийн аль алин дээр нэгэн зэрэг гаргаж болно. Үүний тулд Засгийн газраас аль зах зээлд хичнээн ширхэг хувьцаа гаргахаа шийдвэрлэх бөгөөд гаргах хувьцааны тоо хэмжээ нь зах зээлийн хүчин чадал, хэмжээнээс шалтгаална. Гадаад, дотоодын зах зээл дээр нэгэн зэрэг IPO гаргаж амжилттай хувьчлал явуулсан орны жишээ болгож Аргентины газрын тосны компанийг авч үзье.

Кейс 1:

Аргентины Yacimientos Petroliferos Fiscales (YPF) компанийг IPO гаргах замаар хувьчилсан туршлага

Энэхүү компани нь Аргентины хамгийн том газрын тосны компани юм. 1991 онд жилдээ 4 тэрбум ам.долларын борлуулалт хийж, нийт хүн амын 13% нь ажилладаг абсолют монополь компани байсан бөгөөд Засгийн газраас уг компанийг үр ашигтай, өрсөлдөх чадвартай газрын тос болон байгалийн хийн цогцолбор компани хэлбэрээр ажиллуулахын тулд хувьчлахаар шийджээ.

199-1991 оны хооронд байгалийн хий, түүхий нефть зэрэг газрын тосны бүтээгдэхүүний хайгуул, олборлолтонд тавигдаж байсан шаардлага, эрх зүйн орчныг зөөлрүүлсэн. 1992 онд Өмч хувьчлалын тухай хууль батлагдан гарсанаар YPF's компанийг хувийн компаниудад худалдах буюу концессын гэрээгээр ажиллуулах, шинэ менежментээр ажиллуулах, санхүүгийн дэглэм тогтох, ажиллах хүчний сонгон шалгаруулалт явуулах, чөлөөт өрсөлдөөн бий болгох зэрэг урьдчилсан арга хэмжээ авсан. 1994 он гэхэд хувьцааны борлуулалтын үнэ 1,4 тэрбум ам долларт хүрсэн.

YPF's-ийн хөрөнгийн үнэлгээг хөндлөнгийн үнэлгээний байгууллагаар хийлгэсэн бөгөөд Эдийн Засгийн яамны үнэлгээгээр нэгж хувьцааны үнийг 19 ам доллараар тогтоосон. YPF's-ийн хувьцааны нийлүүлэлтийг хийж буй менежерүүд болон андеррайтерийн компанийн зүгээс эрэлт, нийлүүлэлт, санхүүгийн болон үйл ажиллагааны үзүүлэлт, ногдол ашиг, ханшийн өсөлт, мөнгөн урсгал, үйл ажиллагааны мэдээлэл зэрэгт онцгой ач холбогдол өгч, зорилтот хөрөнгө оруулагчдад өргөн хүрээтэй мэдээлэл өгөх, олон улсын зах зээлд road show танилцуулга хийх зэрэг идэвхтэй үйл ажиллагаа явуулсаны дүнд Аргентины хөрөнгийн зах зээлд итгэх итгэл дээшилж, гадаадын хөрөнгө оруулагчдыг хөрөнгийн зах зээлээр дамжуулан Аргентин руу татах нөхцөл бүрдсэн. Түүнчлэн Аргентины зах зээл дэх жижиглэнгийн худалдаа хийдэг оролцогчид хүртэл хувьцааны борлуулалтын сурталчилгааг хийдэг болж 2 жилийн дотор ашиг орлого нь ч эрс нэмэгдсэн.

1993 оны 7 сар хүртэлх хугацаанд олон улсын зах зээлд гаргасан хэд хэдэн удаагийн хувьцааны нийлүүлэлт (multi-tranch global offering)-ээр YPF's компани нь нийт 160 сая ширхэг, 3 тэрбум ам долларын хувьцааны борлуулалт хийснээс, Аргентинд 40,0 сая, АНУ-д 74 сая, бусад орнуудад 46 сая ам долларын борлуулалт хийсэн. Үлдсэн хувьцааг American Depositary Reciept (ADR) хэлбэрээр гаргасан. Учир нь олон улсын эрх зүйн зохицуулалтаар 2 ба 3 дахь удаагийн IPO гаргалтыг шууд хэлбэрээр хийхийг зөвшөөрдөггүй байна.

Аргентины туршлагаас үзэхэд, YPF's компанийг IPO гаргах замаар хувьчилсан нь төсөөлж байснаас илүү ашиг авчирсан ба Засгийн газар төлөвлөснөөс илүү орлого олж, зах зээл дэх хувьцааны эрэлт нэмэгдсэн. Нийт 4-5 удаа хувьцаа гаргах явцад худалдан авах захиалга маш их ирсэн учраас Засгийн газар анх 110 сая ширхэг гаргахаар төлөвлөж байсан хувьцаагаа 160 сая ширхэг болгон нэмэгдүүлж, 3 сарын дотор YPF's-ийн хувьцааны үнэ анхны үнээсээ 27-50 ам доллараар өсч, хөрөнгө оруулагчдын Аргентины хувьчлалд оролцох идэвх сэргэж, дотоодын хөрөнгийн зах зээлийн хөгжилд

том түлхэц болсон. 1992-1994 онд тус компанийн төлсөн татвар, нэгж хувьцаанд хуваарилсан ногдол ашгийн хэмжээ үлэмж хэмжээгээр нэмэгдэж, 1993 онд 109 сая, 1994 онд 99 сая ам долларыг татварт төлж, 1992 онд 587 сая, 1994 онд 587 сая ам долларын ногдол ашиг хуваарилсан байна. Компанийн ашиг нэмэгдэж, үйл ажиллагаа нь ч сайжирсан. Аргентины Засгийн газар YPF's компанийн хувьчлалд 13,5 сая ам доллар зарцуулж, 5,1 тэрбум ам долларын бэлэн мөнгөний орлого олж чадсан. Энэхүү хувьчлал нь IPO хувьчлалын сайн жишээнд тооцогддог.

Source: original version in Welch and Fremont (1998)

Анхаарах шаардлагатай асуудал бол гадаад, дотоодын хөрөнгө оруулалтын эрх зүйн орчны хүрээнд тавигдаж буй шаардлагад нийцүүлэх явдал юм. Учир нь хоёрдогч зах зээлд арилжаалагдах дараа дараагийн үе шатанд хувьцааны үнэлгээ дахин хийгдэхгүй бөгөөд зах зээлд үнэ нэгэнт тогтсон учраас дээр дурдсан үе шатуудаар дамжин арилжаа явагдана.

Төрийн өмчит компанийг хувьчлах явцад IPO гаргах аргыг дангаар ашиглахаас гадна холимог худалдаа (Mixed sale)-ны аргыг ашиглаж болно. Энэхүү аргыг хөрөнгийн зах зээлийн хөгжил харьцангуй өндөр түвшинд хүрсэн орнууд сонгон хэрэглэх ба ихэвчлэн үндэсний хэмжээний томоохон компаниудын хувьцааг худалдаалахад хэрэглэдэг. Холимог худалдааны зарчим нь эхний шатанд компанийн хяналтын багцыг худалдах, дараагийн шатанд хувьцааг нийтэд санал болгож IPO гаргах замаар худалдах зарчмаар явагдана.

5.2 Хосолмол худалдааны (Mixed sale) аргаар хувьчилсан туршлага

Аргачлал: Хөгжиж буй орнуудын практикаас үзэхэд төрийн өмчит компаниудыг хувьчлахдаа хосолмол худалдааны аргыг хэрэглэсэн туршлага олон байна. Тухайлбал: Мексик болон Аргентин улс харилцаа холбооны компаниудаа хувьчлахдаа энэ аргыг хэрэглэсэн.

Зарчим нь: Компанийн хувьцааны хяналтын багцыг хэлэлцээрийн болон өрсөлдөөнт тендерийн аргаар стратегийн хөрөнгө оруулагчдад шууд санал болгож худалдсан бөгөөд хяналтын багцыг шилжүүлсэнээс хойш 6 сараас 1 жилийн хугацаанд үлдсэн хувьцааг нь нийтэд санал болгон худалдсан. Энэхүү хосолмол аргыг хэрэглэх нь дараах 2 нөхцөл шалтгааны улмаас үр дүнтэйд тооцогддог. Үүнд:

- дотоодын хөрөнгийн зах зээлийн хөгжилд эерэг нөлөө үзүүлэхээс гадна компанийн хяналтын багц зах зээлийн ямар ч хүнд нөхцөлд компанийг үр ашигтай ажиллуулж чадахуйц потенциалтай хөрөнгө оруулагчдын гарч очсон гэдгийг нотлон харуулж бусад жижиг хөрөнгө оруулагчдад итгэл төрүүлсэн;

- Компанийн хяналтын багцыг авсан эздийн нэр хүнд, итгэл төрүүлэхүйц байдал нь дараагийн шатанд хөрөнгийн зах зээлд арилжаалагдаж байгаа хувьцааны арилжааг дэмжих, борлуулалтыг нэмэгдүүлэхэд нөлөө үзүүлсэн.

Харилцаа холбооны компаниудыг хосолмол схемээр хувьчилсан дээрх орнуудын жишээ төгс төгөлдөр хувьчлалын жишээ биш гэдгийг хэлэх нь зүйтэй. Учир нь харилцаа холбооны салбар бол зүй ёсны монополь салбар тул технологийн шинэчлэл хийх, үйл ажиллагаагаа өргөжүүлэхэд шаардлагатай их хэмжээний хөрөнгө оруулалт хийх, үүнтэй холбоотой тодорхой хэмжээний эрх мэдэлтэй байх шаардлагатай болдог. Иймд шууд худалдааны аргаар хяналтын багцыг худалдахдаа үүрэн телефон болон холбооны сүлжээг байгуулахад шаардагдах их хэмжээний хөрөнгө оруулалтын шийдвэр гаргах, зохицуулалттай үнэ тарифыг хэрэглэх зэрэг асуудлуудыг гэрээнд тусгаж өгөх шаардлагатай болдог.

Энэхүү аргын сул тал гэвэл мөн л өртгийн асуудал. 1 болон 2-р шатны хувьчлалын явцад худалдан авагчдад тодорхой хэмжээний үнийг нийтлэг байдлаар санал болгох боловч энэхүү үнэ нь шууд худалдааны үед болон нийтэд санал болгон худалдах үед тогтсон үнээс харьцангуй доогуур байдаг байна.

Мексикийн Telefonos de Mexico компанийг хувьцааны хосолмол худалдааны аргаар хувьчилсан туршлага

Мексикт макро эдийн засгийн тогтвортой байдлыг хангах, эдийн засаг дахь төрийн оролцоог бууруулах хөтөлбөр 1983 оноос, өмч хувьчлалын хөтөлбөр 1989 оноос хэрэгжиж эхэлсэн.

Telmex 1989 он хүртэл үйл ажиллагаа нь төдийлөн сайн биш, үр ашиггүй ажиллаж ирсэн бөгөөд 1990-1991 оны хооронд хувьчлах арга хэмжээ авсанаар энэхүү хандлага өөрчлөгдсөн. "Telmex"-ийн хувьчлалыг нэлээд ярвигтай хосолсон худалдааны аргаар явуулсан бөгөөд 2 шатлалтай хувьчлалын дүнд компанийг 7,0 тэрбум ам доллараар худалдсан байна.

Засгийн газрын зүгээс компанийн хувьчлалыг явуулахын өмнө авсан нэгэн чухал арга хэмжээ бол Үйлдвэрчний холбоотой хамтран ажиллах гэрээ байгуулсан явдал юм. Гэрээнд дараах зүйлсийг тусгасан. Үүнд: 1/ компанийн 50000 ажилтны тоог бууруулахгүй боловч албан тушаал бууруулах болон ахиулахад ямар нэгэн хязгаарлалт тавихгүй, 2/ ажилтнуудтай мэргэжлийн онцлогоос шалтгаалсан 40 төрлийн хөдөлмөрийн гэрээ байгуулдаг байсныг өөрчилж нэгдсэн нэг гэрээтэй болох, 3/ ажилтнууд нийт хувьцааны 3-4%-ийг саналын эрхгүйгээр үнэ төлбөргүй эзэмших.

Дараагийн авсан чухал арга хэмжээ бол компанийн хөрөнгийн бүтцийг өөрчилж хязгаарлагдмал саналын эрхтэй хувьцаа буюу L-share хувьцаанд хөрвүүлэх замаар нийт хөрөнгийн зөвхөн 20,4 хувийг худалдсан бөгөөд энэ нь компанийн хяналтын багц хувь учраас 1-р шатны дуудлага худалдааны явцад нэгж хувьцааны үнэ өсч өрсөлдөөн нэмэгдсэн. Мексикийн Үндсэн хуулиар хувьцааны хяналтын багцын 51 %-ийг дотоодын хөрөнгө оруулагчдад худалдах ёстой байдаг. Хувьчлалын эхний шатанд хяналтын багцыг дуудлага худалдаагаар худалдахад Мексик, Америк, Францын CARSO консорциум ялалт байгуулж, 1990 оны 12-р сард 2.6 тэрбум ам доллараар хяналтын багцыг худалдан авсан бол 2-р шатны хувьчлалын үед хувьцааны 26%-ийг олон улсын зах зээлд гаргаж 1991 оны 5-р сард 2.4 тэрбум ам доллараар худалдсан. дараа дараагийн шатанд олон улсын зах зээлд дахин 2 удаа хувьцаа гаргасан ба үүнээс 2.0 тэрбум гаруй ам долларын орлого олсон.

"TELMEX" бол хувьчлалын хосолсон аргыг амжилттай хэрэгжүүлсэн тохиолдол юм. Хамгийн гол нь хувьчлалыг амжилттай явуулахад Мексикийн Засгийн газрын зүгээс тодорхой, зорилго бүхий алхамуудыг хэрэгжүүлсэн бөгөөд Үндсэн хуулийн зохицуулалт, Үйлдвэрчний эвлэлийн нэр хүнд, хөрөнгө оруулагчдад хандаж тавьсан шаардлага болон Засгийн газрын орлогыг нэмэгдүүлэхэд чиглэсэн алхамуудаа тууштай, бодлоготой хэрэгжүүлсэн явдал сайнаар нөлөөлсөн гэж хэлж болно.

Sources: Galal, et.al. (1993) and Rogozinski (1997.1998)

5.3 Концессын аргаар хувьчилсан туршлага

Техник технологийн өргөн сүлжээтэй, өртөг зардлаа тэр бүр нөхөх боломжгүй, тусгайлсан зохицуулалт шаарддаг зарим салбарт үйл ажиллагаа явуулдаг монополь компаниудыг хувьчлахад хувьчлалын түгээмэл аргуудыг хэрэглэх нь төдийлөн тохиромжтой биш гэж үздэг. Учир нь харилцаа холбоо, эрчим хүчний компаниуд нь стратегийн чухал салбарт тооцогдох учраас үйл ажиллагаа нь төрийн зохицуулалт, хяналтанд байхаас гадна өндөр өртөгтэй тоног төхөөрөмж, дэд бүтцийн шугам сүлжээ ашиглан үйл ажиллагаа явуулдаг. Төрийн зүгээс хэрэглэгчдийн эрх ашиг, иргэдийн амьжиргааны түвшинг харгалзан аль болохоор үйлчилгээний үнэ тарифыг өсгөхгүй байхыг эрмэлздэг бол хөрөнгө оруулагчдын хувьд аль болох богино хугацаанд ашиг олж, хөрөнгө оруулалтаа нөхөхийг эрмэлздэг байна. Ийм учраас энэ салбарт хувьчлал явуулсан бусад орнууд **концесс** хэмээх хувьчлалын өөр нэгэн схемийг хэрэгжүүлсэн.

Энэ аргыг хэрэглэхэд хамгийн гол нь компанийн өмчлөх эрх, хяналтыг хувийн компанид шилжүүлэх ёсгүй байдаг.

Концессын гэрээ байгуулах тохиолдолд тухайн компанид үйл ажиллагааны дэд бүтцийг барьж байгуулах, хэрэглэгчдэд ажил, үйлчилгээ үзүүлэх эрхийг шилжүүлэх нь Засгийн газрын хувьд хэмнэлттэй, илүү үр дүнтэй арга байдаг тул зарим орны Засгийн газраас үйлчилгээний цар хүрээ өргөнтэй, эргэн төлөгдөх боломжгүй их хэмжээний хөрөнгө оруулалт шаарддаг, цаашдаа ч хөрөнгө оруулалт ихээр шаардах, өртөг зардал өндөртэй зарим салбарын компанийг концессын гэрээний тодорхой элементүүдийг ашиглан амжилттай хувьчилсан туршлага байна. Тухайлбал, концессын гэрээг нийтлэг байдлаар ашигласан салбар бол дэд бүтцийн салбар бөгөөд "БАРИХ-АШИГЛАХ-ШИЛЖҮҮЛЭХ" (BOT) схемийг ашиглан тээврийн салбарт төлбөртэй зам, усан боомт, нисэх онгоцны буудал, төмөр зам болон усан хангамжийн дэд бүтцийг барьж байгуулахад ашигласан. Хөгжиж байгаа орнуудын дэд бүтцийн салбарын хувьчлалд оруулсан хөрөнгө оруулалтын 90 орчим хувь нь эрчим хүч болон харилцаа холбооны салбарт оруулсан хөрөнгө байна.

Концессын гэрээ байгуулах үед үүсдэг асуудал, **сул тал** гэвэл Засгийн газар зарим үед хэт оппортунист хандлага гаргаж эрх шилжүүлэн авагч компанийн үйл ажиллагаанд саад учруулж нэгэнт оруулсан хөрөнгө оруулалт, үндсэн хөрөнгийг нь улсад хураан авах, гэрээгээ цуцлах, тухайн хувийн компанийн үйл ажиллагааны монополь эрхийг нь хязгаарлах зэрэг үйлдэл гаргадаг гэж үздэг. Засгийн газрын энэхүү үйлдлийг эрсдэлийн нэг хүчин зүйл гэж авч үзвэл, компанийн хувьд төсөл хэрэгжүүлэх ажиллагаа нь тодорхой эрсдэлтэй учирдаг, харин эрсдэлийг хэрхэн оновчтой зөв удирдсанаас үйлчилгээний чанар, боломжит хямд үнийн түвшин тодорхойлогддог бөгөөд хөрөнгө оруулагчид Засгийн газраас ямар нэгэн татаас, тусламж хүсэх эрхгүй байдаг. Тоног төхөөрөмжийн ашиглалтын зардал болон үйл ажиллагааны зардлыг татвар төлөгчид болон хэрэглэгчдийн аль аль нь хариуцах ёстой. Үнэ өртгийг зохист түвшинд байлгах, хэрэглэгчдийн эрх ашгийг хамгаалах үүднээс амьжиргааны түвшин доогуур иргэд болон үйлчилгээнд холбогдох боломжгүй байгаа иргэдэд зориулан улсаас тодорхой хэмжээний татаас, дэмжлэг үзүүлэх зохицуулалтын механизм байх ёстой атал хүндрэл, бэрхшээл үүссэн ихэнх тохиолдолд Засгийн газрын зүгээс үүсэн бий болсон нөхцөл байдлыг шийдвэрлэхийн тулд компанид тусламжийн гараа сунгахын оронд гэрээгээ цуцлах шийдвэр гаргаж хувийн секторын хөрөнгө оруулалтын ачааг татвар төлөгчдийн нуруунд үүрүүлэх хандлага байгааг ажиглагчид хэлж байна. (Engel, et.al(1997b))

Засгийн газрын зохицуулалтын чадамж муу байгаа тохиолдолд үнэ тарифыг иргэдийн амьжиргааны түвшинд нийцүүлэн доогуур тогтоох боломж бүрдэхгүй бөгөөд үүний улмаас буцаан нийгэмчлэх (re-nationalization) үзэгдэл газар авч, энэ нь санхүүгийн хямралыг нэмэгдүүлж, эдийн засгийн зохисгүй үр дагаварт хүргэдэг.

Концессын гэрээний түгээмэл бөгөөд адармаатай жишээ бол хурдны зам барьж байгуулах болон ашиглах гэрээ юм. Хөрөнгө оруулалтын эрэлт тодорхойгүйн улмаас хүндрэл гарч, концессын гэрээг цуцлах, эргүүлэн нийгэмчлэх эрсдэл их гарч байсан, эцсийн дүндээ энэхүү шийдвэрийн нөлөө нь татвар төлөгчдийн нуруун дээр буудаг байна. Үүнээс зайлсхийхийн тулд бусад орнуудад Ухаалаг аукционы схем (Creative auctioning scheme)-ийг бий болгосон ба дуудлагын худалдааны үнэ хаялцуулах системийг илүү боловсронгуй, уян хатан болгосон байна. Тухайлбал, Чили, Их Британи улсад "Өнөөгийн үнэ цэнээр тооцсон орлогын хамгийн доод хэмжээ" (LPVR) хэмээх загварыг хурдны замын концессын гэрээнд амжилттай ашиглаж, уг загвар нийгэмд ихээхэн үр нөлөөтэй болохыг тодорхой хэмжээнд нотолсон байна.

Концессын гэрээний хувьд тулгардаг хамгийн гол эрсдэл бол Засгийн газраас урьдчилан тааварлах боломжгүй шийдэл гаргах буюу улс төртэй холбоотой эрсдэл юм. Бизнесийн хүрээний эрсдэлийг компани өөрөө яаж ийгээд зохицуулаад явах боломжтой.

Дүгнэж хэлбэл, төрийн өмчит зүй ёсны монополь компаниудын өөрсдийнх нь шинж байдал болон тухайн компанийн зах зээл дэх өрсөлдөөний үр ашиггүй байдлаас үүсч болох эрсдэлийг харгалзан концессын гэрээний энэхүү аргыг хувьчлалын стратеги

болгон ашиглаж байна. Зарим орнуудад ВОТ систем үр ашгаа өгч чадаагүй тохиолдол ажиглагдсан бол ухаалаг схемээр явуулсан хувьчлал илүү үр дүнтэй, харилцан ашигтай байсан нь ажиглагдсан.

ЗУРГАА. МОНГОЛ УЛСАД ТӨРИЙН МОНОПОЛЬ КОМПАНИЙГ НИЙТЭД САНАЛ БОЛГОН ХУВЬЦАА (IPO) ГАРГАХ ЗАМААР ХУВЬЦААТ КОМПАНИ БОЛГОН ӨӨРЧЛӨХ БОЛОМЖ, ЭРХ ЗҮЙН ОРЧИН

6.1. Төрийн монополь компанийг хувьчлахад анхаарах асуудлууд

Монополь зах зээл эзэмшигч төрийн өмчит компанийг задалж, хувьцаат компани болгон өөрчлөн зохион байгуулах шийдвэр нь төрийн бодлого талаасаа ч тэр, практик үр дагавар талаасаа ч тэр сайтар төлөвлөгдөж, судалгаа тооцоонд үндэслэгдэж хийгдэх ёстой алхам юм. 1990 оноос хойш Монгол Улсад төдийгүй дэлхийн олон оронд өрнөсөн төрийн өмчит компаниудыг хувьчлах процесс, хувьчлалын үр дүн, давуу болон сул талыг дүгнэж цэгнэх боломж бүрдсэн өнөө цаг үед төрийн өмчит, монополь зах зээл эзэмшигч компаниудыг хувьчлахдаа дараах хэд хэдэн нөхцөлийг бүрдүүлэх шаардлагатай гэж үзэж байна. Үүнд:

1/ Хувьчлалын үр дүнд компанийн өрсөлдөх чадвар сайжирч, илүү үр ашигтай ажиллах эрх зүйн орчин болон зохицуулалтын хүрээг тодорхой болгох;

2/ Хувьчлагдах эд хөрөнгийн үнэлгээг үнэн зөв тогтоох, нээлттэй, өрсөлдөөнт хувьчлалын арга, хэлбэрийг сонгох;

3/ Хувьчлалыг явуулахдаа нийгмийн хамгааллын сүлжээ, нийгмийн хамгааллын бусад тогтолцоотой хувьчлалын үр дагаврыг харгалзан үзэх;

4/ Хувьчлалтай холбоотой мэдээллийн ил тод байдлыг хангаж, мэдээллийг нийтэд хүртээмжтэй тархаан, түүний үр дүнгийн талаарх ойлголтыг бий болгох;

5/ Хувьчилсаны дараах төр засгийн үүрэг хариуцлагад илүү нарийн хандах;

6/ Өмч хувьчлалыг дагалдан гарах санхүүгийн нөлөө, үр дагаврыг илүү ил тодорхой болгож, зах зээлд суурилсан эдийн засгийн нөхцөлд энэ талаарх төр засгийн үүрэг хариуцлагыг эрчимжүүлэх;

Бусад орнуудын туршлага, сургамжаас үзэхэд, төрийн өмчит монополь компаниудыг хувьчлахад төрийн зүгээс болон хувьчлалд оролцож буй хувийн хөрөнгө оруулагчдын зүгээс дараах асуудлуудыг заавал судалж шийдвэрлэх ёстой. Үүнд:

1/ Хэрэв компани их хэмжээний өртэй бол яах вэ? Өрийг Засгийн газар төлж барагдуулах уу, эсхүл хямд үнээр өртэй нь худалдах уу?

2/ Хэрэв өрсөлдөөний зохистой орчин байхгүй бол төрийн мэдлийн монополь компанийг хувийн хөрөнгө оруулагчдын эзэмшилд шилжүүлсэн ч хэрэглэгчдийн үнэ буурах боломжгүй юм. Төрийн зүгээс анхаарах асуудал бол, тухайн салбарт үйл ажиллагаа явуулах бусад компанид лиценз олгох, дэд бүтцийн шугам сүлжээг түрээслэн ашиглах боломж бүрдүүлэх, *хэрэглэгчдийн үйлчилгээний төлбөр, үнэ тарифт хяналт тавих нөхцөл* бүрдсэн үү ?

3/Хувьчлалын өмнө болон дараа үүсч болзошгүй өмчлөх эрхийн маргаан (тухайлбал газар ашиглалт, өмч , хөрөнгө эзэмшихтэй холбоотой) -ыг шийдвэрлэх эрх зүйн орчин, тогтолцоо, аливаа *маргааныг шийдвэрлэх чадамж, шүүхийн тогтолцоо* бүрдсэн үү?

4/ Макро эдийн засгийн нөхцөл байдал, санхүүгийн зах зээлийн тогтолцоо, банкны систем зэрэг нь *компанийн хөрөнгө оруулалтын болон санхүүжилтийн төлөвлөгөөг хэрэгжүүлэхэд зохистой үйлчилж* чадах уу?

5/Хувьчлагдсаны дараа тухайн компанийн хүний нөөцийн талаар баримтлах бодлого, *ажиллагсадын нийгмийн баталгаа, орон тоо, цалин хөлс* зэрэг нь шаардлагад нийцэж байгаа юу?

6/Төр компанийг хувьчилсны дараа үйл ажиллагаанд хөндлөнгөөс оролцох ёсгүй боловч хэрэглэгчдийн эрх ашгийн үүднээс үнэ, тарифыг хянаж, өрсөлдөөнийг хангаж ажиллахын тулд бие даасан хараат бус зохицуулах зөвлөлүүдийг ажиллуулах ёстой.

6.2. Төрийн монополь компанийг IPO гаргах замаар Хувьцаат компани болгон өөрчлөх эрх зүйн орчин

Төрийн өмчит монополь компанийг задалж, нийтэд санал болгон (IPO) хувьцаа гаргах замаар хувьчлах, Хувьцаат компани болгон өөрчлөн зохион байгуулахтай холбоотой харилцааг Монгол Улсын одоо хүчин төгөлдөр мөрдөгдөж буй дараах хууль, эрх зүйн актуудын хүрээнд шийдвэрлэхээр байна. Доорх хүснэгтэнд төрийн монополь компанийг Хувьцаат компани болгон өөрчлөн зохион байгуулахтай холбоотой алхамуудыг холбогдох эрх зүйн актуудын хүрээнд харуулав. Үүнд:

Д д	Эрх зүйн акт	Зохицуулсан харилцаа	IPO хувьчлалын процесст хийгдэх алхамууд
1	Төрийн болон орон нутгийн өмчийн тухай хууль	Төрийн болон орон нутгийн өмчийн эрх, төрийн өмчийн эд хөрөнгийн талаар хууль тогтоох, гүйцэтгэх байгууллагын бүрэн эрх, төрийн өмчтэй хуулийн этгээд, түүний албан тушаалтны эрх хэмжээ, төрийн өмчийн доорх бодлогыг хэрэгжүүлэх байгууллагын үйл ажиллагааны зарчим, журмыг тодорхойлсон.	Төрийн өмчит компанийг хувьчлах шийдвэр гаргах, хувьчлалын арга, хэлбэрийг тодорхойлох
2	Өрсөлдөөний тухай хууль	Аж ахуй эрхлэгчийн зах зээлд шударгаар өрсөлдөх нөхцөлийг бүрдүүлэх, зах зээлд ноёлох болон өрсөлдөөнд харш аливаа үйл ажиллагаанаас урьдчилан сэргийлэх, хориглон хязгаарлах, өрсөлдөөнийг зохицуулах байгууллагын эрх зүйн үндэс, тэдгээртэй холбогдсон харилцааг зохицуулсан.	Монополь зах зээл эзэмшигчдийн үйл ажиллагаатай холбоотой судалгаа, мэдээлэл, хувьчлалын арга, хэлбэрийн сонголтод зөвлөгөө өгөх
4	Үнэт цаасны зах зээлийн тухай хууль	Үнэт цаасны зах зээлд оролцогчдын үйл ажиллагааг зохицуулах, хяналт тавих, хөрөнгө оруулагчийн эрх ашгийг хамгаалахтай холбогдсон харилцааг зохицуулсан. Тухайлбал, хуулиар үнэт цаасыг нийтэд санал болгон гаргах, арилжих, бүртгэх, төлбөр, тооцоог гүйцэтгэх, хадгалах зэрэг харилцааг зохицуулна.	Гадаад, дотоодын зах зээлд нийтэд санал болгон хувьцаа (IPO) гаргах төсөл, танилцуулга бэлтгэх, анхдагч болон хоёрдогч зах зээлд нийлүүлэх, арилжаалах үйл ажиллагааг зохион байгуулах
3	Компанийн тухай хууль	Компани үүсгэн байгуулах, бүртгүүлэх, өөрчлөн байгуулах, компанийн удирдлага, зохион байгуулалт, хяналтын бүтэц, хувьцаа эзэмшигчийн эрх, үүрэг, компани татан буулгахтай холбогдсон харилцааг зохицуулсан.	Хувьцаат компани болгон өөрчлөн зохион байгуулах, компанийн удирдлага, хяналтын тогтолцоог бүрдүүлэх
5	Концессын тухай хууль	Төрийн болон орон нутгийн өөрийн өмчийн эд хөрөнгийг концессын гэрээгээр хөрөнгө оруулагчид олгох уралдаант шалгаруулалт явуулах, концессын гэрээ, түүнийг байгуулах, өөрчлөх, дуусгавар болгох, маргаан хянан шийдвэрлэхтэй холбогдсон харилцааг зохицуулсан.	Төрийн монополь компанийг концессын гэрээгээр ажиллуулахтай холбоотой үйл ажиллагааг зохион байгуулах

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- "Regulating Market Activities by the Public sector", OECD, Policy Roundtables, 2004
- Дайдр Шийхан "Өмч хувьчлал", ННФ, Эдийн засаг, бизнесийн асуудлаарх цуврал
- Шабел Ортиз "Ядуурлыг бууруулах нь" ННФ, Эдийн засаг, бизнесийн асуудлаарх цуврал
- Luis Felipe Lopez-Calva "On privatization methods" Harvard Institute for International Development, Central America Project series, Development discussion paper # 665, 1998
- Мария Акулова, "Мировой опыт приватизации предприятия госсектора", BEROC Policy paper series, PP335
- Фредерик Никсон, Бернард Волтерс "Хувьчлал, Орлогын хуваарилалт, Ядуурал: Монгол Улсын туршлага", судалгааны тайлан, Манчестерийн Их Сургууль, 2004 он
- Kathryn L. Dewenter, Paul H. Maltesta "Public offerings of State-owned and Privately-owned Enterprises: An International Comparison" University of Washington, 1996
- S. Ran Kim and A. Horn "Regulation policies concerning natural monopolies in developing and transition economies", United Nations, DESA Discussion Paper #8
- IJRRas 12(2)8 "Lessons learned from the experiences of privatization in some countries with different economies: Egypt cases" www.arpapress.com
- Bureau of Public Enterprises "Privatization Procedures Manual" March, 2006
- Tejvan Pettinger "Advantages and Problems of Privatization" May, 2011, Economics
- UNDP, "The privatization of natural monopolies: Bosnia Herzegovina" Early Warning System, 2015

**МӨНГӨ УГААХ, ТАТВАР ТӨЛӨХӨӨС ЗАЙЛСХИЙХ ГЭМТ ХЭРЭГТЭЙ ТЭМЦЭХ БОЛОН
ОФФШОРТ ХАДГАЛАГДАЖ БУЙ ХУУЛЬ БУС ХӨРӨНГИЙГ БУЦААН ОЛГОХ ОЛОН
УЛСЫН ХАМТЫН АЖИЛЛАГААНЫ ТУХАЙ ЛАВЛАГАА, МЭДЭЭЛЭЛ**

Г.Билгээ, Д.Халиун

АГУУЛГА

УДИРТГАЛ

**НЭГ.МӨНГӨ УГААХ БОЛОН ТАТВАРААС ЗАЙЛСХИЙХ ГЭМТ ХЭРЭГТЭЙ ТЭМЦЭЖ БУЙ
ОЛОН УЛСЫН ТУРШЛАГА**

- МӨНГӨ УГААХТАЙ ТЭМЦЭЖ БУЙ ОЛОН УЛСЫН НЭГДЭЛ, ТЭДГЭЭРИЙН БҮТЭЦ ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТ
- НЭГДСЭН ҮНДЭСТНИЙ БАЙГУУЛЛАГА
- ОЛОН УЛСЫН САНХҮҮГИЙН ГЭМТ ХЭРЭГТЭЙ ТЭМЦЭХ БАЙГУУЛЛАГА (ФАТФ)
- ФАТФ-ТАЙ ИЖИЛ ТӨСТЭЙ БУС НУТГИЙН БАЙГУУЛЛАГУУД
- ИНТЕРПОЛ
- ЭГМОНТЫН БҮЛЭГ
- ВОЛЬФСБЕРГИЙН ПРОЦЕСС
- ОЛОН УЛСЫН ВАЛЮТЫН САН БА ДЭЛХИЙН БАНК
- АЗИЙН ХӨГЖЛИЙН БАНК
- ТАТВАРААС ЗАЙЛСХИЙХ ГЭМТ ХЭРЭГТЭЙ ТЭМЦЭЖ БУЙ ОЛОН УЛСЫН ТУРШЛАГА

**ХОЁР.ОФФШОРТ ХАДГАЛАГДАЖ БАЙГАА ХУУЛЬ БУС ХӨРӨНГИЙГ БУЦААН ОЛГОХ
МЕХАНИЗМ**

ТОВЧИЛСОН ҮГИЙН ЖАГСААЛТ

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

ХАВСРАЛТ

УДИРТГАЛ

Судалгаанд “Мөнгө угаах, татвар төлөхөөс зайлсхийх гэмт хэрэгтэй тэмцэх болон оффшорт хадгалагдаж буй хууль бус хөрөнгийг буцаан олгох олон улсын хамтын ажиллагааны тухай” лавлагаа, мэдээллийг бэлтгэв.

Судалгааны хамрах хүрээ: Судалгааны нэгдүгээр хэсэгт мөнгө угаахтай тэмцэж буй олон улсын байгууллагуудын бүтэц зохион байгуулалт, татвар төлөхөөс зайлсхийх гэмт хэрэгтэй тэмцэж буй олон улсын туршлагын талаар, хоёрдугаар хэсэгт оффшорт хадгалагдаж байгаа хууль бус хөрөнгийг татах, хяналт шалгалт явуулах, хариуцлага тооцох чиглэлээр гадаад орнуудын нэгдэл, үйл ажиллагааны талаар тус тус судаллаа.

Судалгааны хураангуй: Мөнгө угаах²⁴ нь хууль бус орлогын эх үүсвэрээ аливаа эрсдэлд оруулалгүйгээр түүнээс олсон ашиг, орлогоо тааваараа ашиглахад туслах, санхүүгийн аюулгүй байдлаа хамгаалахад чиглэгдсэн үйл явц бөгөөд байршуулах, тараах буюу гүйлгээнд оруулах, буцааж төвлөрүүлэх гэсэн 3 үе шаттайгаар²⁵ хийгддэг байна. Ингэхдээ мөнгө угаах гэмт хэргийн арга хэлбэр нь терроризмыг санхүүжүүлэхтэй ижил төстэй явагддаг тул энэ хоёр гэмт хэргийг нягт холбодог ч агуулгын хувьд мөнгө угаах нь хууль бус орлогыг хууль ёсны юм шиг харуулахыг зорьдог байхад терроризмыг санхүүжүүлэх нь хууль ёсны орлогоор хууль бус үйл ажиллагаанд зарцуулахыг зорьдог ялгаатай байна. Үүнтэй адилаар мөнгө угаах болон татвараас зайлсхийх нь хоорондоо нягт холбоотой асуудлууд юм. Мөнгө угаах нь татвараас зайлсхийж буй явдал мөн боловч татвараас зайлсхийж буй тохиолдол бүр мөнгө угааж буй явдал биш бөгөөд хөрөнгийн эх үүсвэрийн хувьд хууль бус байх албагүй юм.

Орчин үед хэд хэдэн олон улсын байгууллага, мөн үндэсний болон олон талт санхүүгийн байгууллагууд мөнгө угаах болон терроризмыг санхүүжүүлэхтэй тэмцэхэд чиглэгдсэн үйл ажиллагаагаа эрчимжүүлж байна. Олон улсын санхүүгийн гэмт хэрэгтэй тэмцэх байгууллага буюу ФАТФ (Financial Action Task Force) болон Банкны хяналт шалгалтын Базелийн хороо зэрэг нь мөнгө угаахтай тэмцэх стандарт удирдамжууд боловсруулж гаргадаг бол Эгмонт групп, Интерпол зэрэг нь эдгээр стандартуудыг хэрэгжүүлэхэд мэдээлэл солилцох замаар дэмжлэг үзүүлдэг байна. НҮБ-ын Хар тамхи, гэмт хэрэгтэй тэмцэх байгууллага (UNODC), Дэлхийн банк болон Олон улсын валютын сан нь улс орнуудын мөнгө угаахтай тэмцэж буй үндэсний хэрэгжилтийг хянах, үнэлгээ хийхээс гадна мөнгө угаахтай тэмцэх чадавхыг дээшлүүлэхэд техникийн туслалцаа үзүүлдэг байна. Бусад олон улсын болон бүс нутгийн байгууллагууд болох Эдийн засгийн хамтын ажиллагаа, хөгжлийн байгууллага (ЭЗХАХБ), Их хорь зэрэг нь мөнгө угаахтай тэмцэх төрөл бүрийн асуудлаар ажлын хэсэг (working groups) байгуулан ажиллаж байна.

Мөнгө угаах, терроризмыг санхүүжүүлэхтэй тэмцэх асуудал нь олон улсын байгууллагуудаас гадна хувийн хэвшлийн бүлгүүд (Вольфксберг гм), үндэсний буюу дотоодын санхүүгийн зохицуулагчид, хууль сахиулах байгууллага, шүүх зэрэг олон оролцогч нарын цогц бөгөөд уялдаа холбоо бүхий олон талт хамтын ажиллагаанаас ихээхэн хамаардаг байна.

Мөн хулгайлагдсан хөрөнгийг буцаан олгоход олон улсын хамтын ажиллагаа нэн чухал

²⁴ Монгол банк, Санхүү мэдээллийн алба

<http://resource3.sodovision.com/shuuh/file/2014/4/5zfdq85vyutwI0I0ledafwrrw/%D0%9C%D3%A8%D0%9D%D0%93%D3%A8%20%D0%A3%D0%93%D0%90%D0%90%D0%A5%20%D0%93%D0%AD%D0%9C%D0%A2%20%D0%A5%D0%AD%D0%A0%D0%AD%D0%93.pdf>

²⁵ Ibid, I үе шат буюу байршуулах үе шатанд хууль бусаар олсон мөнгөө хаа нэгтээ байршуулах шаардлагатай байдаг. Тухайлбал, гэмт этгээд өөр хүний нэр дээр банкинд нээлгэсэн дансанд хууль бусаар олсон мөнгөө анхаарал татахааргүй хэмжээтэйгээр таслан хийх, үнэт цаас, чек, хувьцаа худалдан авах, эсхүл бар, байшин ч худалдан авах замаар байршуулж болно.

II үе шатанд гарал үүслийг нь нуун далдлах, хууль ёсны орлого мэт харагдуулах зорилготойгоор нэгэнт байршуулсан мөнгөө эргэлтэнд оруулдаг. Жишээлбэл, худалдан авсан үнэт цаас, аяллын чекээ эргүүлэн зарах, эсхүл гадаад худалдаа эрхэлж буй мэт харагдуулах зорилгоор мөнгө угаахтай тэмцэх хяналтын механизм бүрдүүлээгүй орнууд руу шилжүүлэх гэх мэт аргыг хэрэглэдэг.

III үе шат нь нэгэнт гарал үүслийг нь тогтооход бэрх болсон, эсхүл хууль ёсны юм шиг харагдах болсон мөнгөө эргүүлэн өөрийн нэр дээр төвлөрүүлдэг ажээ.

үүрэгтэй. Энэхүү асуудлаар Дэлхийн банк болон НҮБ-ын Мансууруулах бодис, гэмт хэрэгтэй тэмцэх газрын “Хулгайлагдсан хөрөнгийг буцаан олгох санаачилга” (Stolen Asset Recovery Initiative- StAR)–с тодорхой процесс болон үйл ажиллагаатай холбоотой заавар, зөвлөмж гаргадаг бөгөөд холбогдох ажилтнуудад зориулан гарын авлагыг хэвлэн гаргасан байдаг.²⁶ Хулгайлагдсан хөрөнгийг буцааж олгоход олон улсын хамтын ажиллагаа, улс орнуудын туршлагын талаарх дэлгэрэнгүй мэдээллийг судалгааны хэсгээс үзнэ үү.

НЭГ. МӨНГӨ УГААХ БОЛОН ТАТВАРААС ЗАЙЛСХИЙХ ГЭМТ ХЭРЭГТЭЙ ТЭМЦЭЖ БУЙ ОЛОН УЛСЫН ТУРШЛАГА

Мөнгө угаахтай тэмцэж буй олон улсын нэгдэл, тэдгээрийн бүтэц зохион байгуулалт

Мөнгө угаах, терроризмыг санхүүжүүлэх гэмт хэрэг нь улс орны санхүүгийн системийн тогтвортой, найдвартай байдалд аюул, заналхийлэл учруулах бөгөөд гэмт этгээд, гэмт бүлэг, бүлэглэлүүд гэмт хэргээс олсон орлого, хөрөнгөөр дамжуулан санхүүгийн системд өөрийн нөлөөг тогтоох, гэмт үйл ажиллагаагаа өргөжүүлэхэд чиглэсэн нийгэм, эдийн засагт хор уршигтай үйл ажиллагаа юм. Үүний зэрэгцээ олон улсын тавцанд дотоодын банк, санхүүгийн байгууллагуудын нэр хүнд унах, банк, санхүүгийн байгууллагаар дамжин хийгдэж байгаа гадаад гүйлгээг саатуулан шалгах, тэдгээртэй харилцахаас татгалзах хүртэлх арга хэмжээг гадны орнууд авч болдог байна. Хууль бус мөнгө дотоодынх бол энэ нь хээл хахууль, авлигыг дэлгэрүүлэх, шударга өрсөлдөөнийг хавчих, шударгаар бизнес эрхлэгчдийг зах зээлээс шахаж монополь байдал бий болгох зэрэг олон сөрөг үр дагавартай ба мөнгө угаах, терроризмыг санхүүжүүлэхтэй тэмцэх тогтолцоо дутуу хөгжсөн орнуудыг мөнгө угаагчид ашиглах эрсдэл өндөр байдаг ажээ.

Дэлхийн банкны мэдээгээр хөгжиж буй орнуудаас жилд 20-40 тэрбум ам.доллар угаагддаг бол 2010-2012 онд зөвхөн 147,2 сая ам.долларыг буцаан олж авсан байна. Зарим судлаачдын үзэж байгаагаар дэлхий дахинаа жилд 1 их наяд ам.долларын татварын орлого болон хууль бус хөрөнгө угаагддаг гэсэн тооцоо гарсан байна.²⁷

Зураг 1. Олон улсад мөнгө угаах, терроризмыг санхүүжүүлэхтэй тэмцэх үйл ажиллагаанд оролцогч талууд

НЭГДСЭН ҮНДЭСНИЙ БАЙГУУЛЛАГА

Орчин үед мөнгө угаах гэмт хэрэгтэй хийх тэмцлийг улс орнууд хамтын хүчээр хийх, олон улсын гэрээ, хэлэлцээр, конвенц, үндэсний хууль тогтоомжийн үндсэн дээр болон

а _____

²⁶ Гарын авлагын англи хэл дээрх эхийг дараах хаягаар орж үзнэ үү.
https://star.worldbank.org/star/sites/star/files/asset_recovery_handbook_0.pdf

²⁷ <https://www.theguardian.com/world/2017/apr/12/the-money-machine-how-a-high-profile-corruption-investigation-fell-apart>

олон улсын байгууллагуудын хүрээнд хамтран ажиллах чиглэлээр эрчимжүүлж байна. Үүнд НҮБ асар их үүрэг гүйцэтгэж байгаа бөгөөд түүний бүтцийн байгууллагууд, институтууд, тусгай конгрессууд энэ чиглэлд чухал үйл ажиллагаа явуулж байна.

2001 онд байгуулагдсан НҮБ-ын Аюулгүйн зөвлөлийн дэргэдэх Терроризмын эсрэг Хороо (Counter-Terrorism Committee) нь НҮБ-ын гишүүн улс орнуудын террорист үйлдлийг зайлуулах хүчин чадавхыг бэхжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх зорилготой ба улс, орнуудын урилгаар тухайн улсад очиж терроризмтой тэмцэхэд ямар тусламж үзүүлэх талаар танилцах, техник туслалцаа үзүүлэх, орон тус бүр өөрийн улсын терроризмтой хийж буй тэмцлийн талаар илтгэл бэлтгэн энэ үндсэн дээр тус Хороо ба гишүүн орон хамтран ажиллах, терроризмтой тэмцэх ажлын тэргүүний арга, туршлага, төрөлжсөн хууль, стандартын талаар эмхэтгэл гаргах, олон улсын, бүс нутгийн төрөлжсөн байгууллагуудтай тусгай зөвлөгөөн зохион байгуулах зэрэг олон чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг.

НҮБ-ын Мансууруулах бодис, гэмт хэрэгтэй тэмцэх газар нь (United Nations Office on Drugs and Crime) гэмт хэрэгтэй тэмцэх хөтөлбөрийнхөө үндсэн дээр үндэстэн дамнасан гэмт хэрэг, авлига, терроризм, хүний наймаатай хийх тэмцэлд онцгой анхаарал хандуулдаг ба түүний стратегийн үндэс нь эдгээр гэмт хэрэгтэй тэмцэхэд олон улсын хамтын ажиллагаа, харилцан туслалцах явдал юм. Тус газар нь хууль хүндэтгэх, шударга үнэнч байх соёлыг түгээн дэлгэрүүлэх, гэмт хэрэг, авлигатай хийх тэмцэлд иргэний нийгмийн оролцоог дэмжих талаар ихээхэн хүчин чармайлт гарган ажилладаг.

Мансууруулах бодис, гэмт хэрэгтэй тэмцэх газар 2000 онд батлагдсан Үндэстэн дамнасан гэмт хэргийн эсрэг НҮБ-ын Конвенц, түүний протоколууд, НҮБ-ын авлигийн эсрэг конвенц зэрэг гэмт хэргийн эсрэг олон улсын эрх зүйн томоохон баримт бичгийг боловсруулахад оролцож, түүнийг улс орнууд соёрхон батлах, амьдралд хэрэгжүүлэхэд нь туслалцаа үзүүлдэг.

Тус газар нь үйл ажиллагааныхаа чиглэлээр НҮБ-ын Терроризмын эсрэг дэлхийн хөтөлбөр, Мөнгө угаахын эсрэг дэлхийн хөтөлбөр, Хүн худалдаалахын эсрэг дэлхийн санаачилга зэрэг олон хөтөлбөрийг хэрэгжүүлж байна.

2000 онд батлагдан 2003 оны 9 дүгээр сараас эхлэн хүчин төгөлдөр болсон зохион байгуулалттай гэмт хэрэгтэй тэмцэх олон улсын гол баримт бичиг болох НҮБ-ын Үндэстэн дамнасан зохион байгуулалттай гэмт хэргийн эсрэг конвенц нь улс орнууд уг гэмт хэрэгтэй үр дүнтэй тэмцэх, урьдчилан сэргийлэх хамтын ажиллагааг зохион байгуулахад чухал хувь нэмэр оруулж байна.

Тус Конвенцид мөнгө угаах гэмт хэргийг дараах байдлаар тодорхойлсон байна. Үүнд:

- тухайн эд хөрөнгө нь гэмт хэргийн орлого гэдгийг мэдсээр байж эд хөрөнгийн хууль бус үүсвэрийг нуух, далдлах, эсхүл эрх зүйн үндсэн зөрчлийг үйлдэхэд оролцсон аливаа этгээдэд өөрийн үйлдлийн төлөө хүлээх хуулийн хариуцлагаас зайлсхийхэд нь туслах зорилгоор эд хөрөнгийг өөрчлөх буюу шилжүүлэх;
- тухайн эд хөрөнгө нь гэмт хэргийн орлого гэдгийг мэдсээр байж эд хөрөнгийн бодит шинж чанар, эх үүсвэр, байршил, захиран зарцуулах арга, шилжүүлэх, эзэмшигч буюу эд хөрөнгийн эрхийг нуух буюу далдлах;
- тухайн эд хөрөнгийг олж авах үед түүнийг гэмт хэргийн улмаас олсон орлого гэдгийг мэдсээр байж эд хөрөнгийг олж авах, эзэмших буюу ашиглах;
- мөнгө угаах гэмт хэргийг үйлдэхэд оролцох, хамтрах, үгсэн тохиролцох, үйлдэхийг завдах болон хамжих, хатгах, туслах болон зөвлөгөө өгөх гэж тодорхойлсон байдаг.

Нэгдсэн Үндэстний Байгууллагын конвенц, тогтоол:

- Хар тамхи, мансууруулах бодис хууль бусаар наймаалахын эсрэг Венийн конвенц 1988 он;
- Үндэстэн дамнасан зохион байгуулалттай гэмт хэрэгтэй тэмцэх Палермогийн конвенц 2000 он;
- Терроризмыг санхүүжүүлэхтэй тэмцэх конвенц 1999 он;
- Авлигын эсрэг конвенц 2003 он;
- НҮБ-ын Аюулгүйн зөвлөлийн 1267, 1373 дугаар тогтоол.

ОЛОН УЛСЫН САНХҮҮГИЙН ГЭМТ ХЭРЭГТЭЙ ТЭМЦЭХ БАЙГУУЛЛАГА (ФАТФ)

Мөнгө угаах, терроризмыг санхүүжүүлэхтэй тэмцэх олон улсын хүчин зүтгэлийг нэгтгэн төвлөрүүлдэг, олон улсын стандартыг боловсруулж гаргадаг байгууллага нь Олон улсын санхүүгийн гэмт хэрэгтэй тэмцэх байгууллага буюу ФАТФ (Financial Action Task Force) юм. Тус байгууллагыг 1989 онд “Их найм” гэгддэг дэлхийн тэргүүлэх хөгжилтэй улсууд НҮБ-ын конвенц, тогтоолуудыг хэрэгжүүлэх, олон улсын хүчин зүтгэлийг нэгтгэх чиг үүрэгтэйгээр үүсгэн байгуулсан.

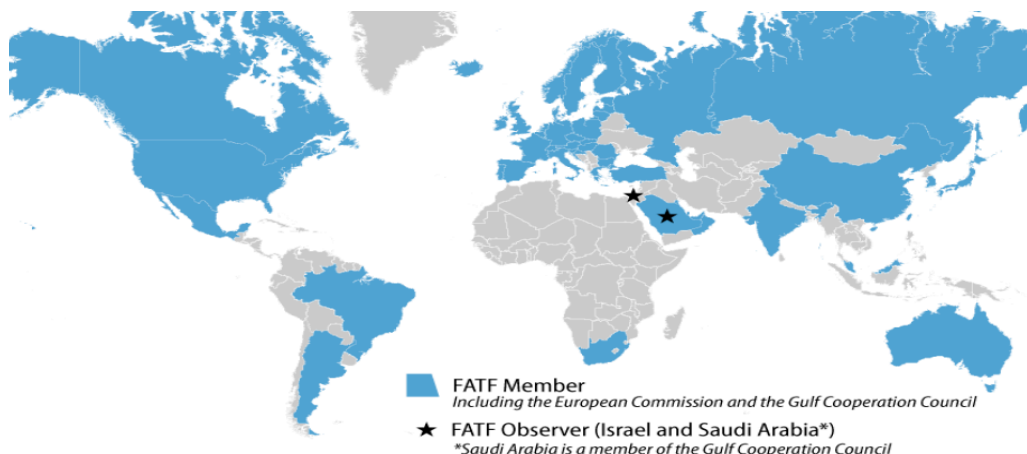
ФАТФ нь “мөнгө угаахтай тэмцэх санхүүгийн арга хэмжээг боловсруулах дөчин зөвлөмж” болон “санхүүгийн терроризмтой тэмцэх талаарх тусгай есөн зөвлөмж” буюу 40+9 зөвлөмжийг боловсруулан, мөнгө угаах, терроризмыг санхүүжүүлэхтэй тэмцэхэд баримталбал зохих шаардлага, стандартуудыг тодорхойлж өгдөг. 36-40-р зөвлөмжид олон улсын хамтын ажиллагааны асуудлууд тусгагдсан бөгөөд олон улсын баримт бичиг, эрх зүйн харилцан туслалцаа, царцаах, хураан авах, гэмт хэрэгтнийг шилжүүлэх, олон улсын хамтын ажиллагааны бусад хэлбэрүүд зэрэг асуудлууд орсон байна. ФАТФ нь түүний боловсруулсан 40+9 зөвлөмжийг хэрэгжүүлэхгүй байгаа (хар жагсаалт-Иран, БНАСАУ)²⁸, эсхүл хангалтгүй хэрэгжүүлж байгаа (саарал жагсаалт) улс орнуудын жагсаалтыг гаргаж дэлхий нийтэд зарлах замаар тус жагсаалтад орсон улс орны эсрэг санхүүгийн хоригийг хэрэгжүүлэх болсон.

Сүүлийн жилүүдэд татвараас зайлсхийх, авлигын хөрөнгийг оффшорт хийх үйл ажиллагаандаа гэмт бүлэглэлүүд улс орнуудын банк, санхүүгийн байгууллагууд, тэдгээрийн бий болгосон дэд бүтцийг буруугаар ашиглах явдал ихсэж байгаатай холбогдуулж ФАТФ нь дээрх “Харилцан үнэлгээ”-ний үйл явцыг сайжруулахыг APG²⁹ гэх мэт бүс нутгийн мөнгө угаахтай тэмцэх байгууллагуудаас шаардаж байгаа. ФАТФ нь дэлхийн санхүүгийн системийн аюулгүй, найдвартай ажиллах нөхцөлийг бүрдүүлэх бөгөөд улс орнуудын татварын орлогыг нутагт нь үлдээх, гэмт бүлгийн нөлөөллөөс ангижрах, терроризмыг санхүүжүүлэхээс сэргийлэхийн төлөө ажилладаг байна.

Бүтэц, зохион байгуулалт

ФАТФ-ын шийдвэр гаргах байгууллага нь ФАТФ-ын чуулган бөгөөд жилд гурван удаа чуулдаг. Тус байгууллага нь 37 гишүүн, 2 ажиглагч орноос бүрдэх ба Ерөнхийлөгчөө өөрийн гишүүд дундаас нэг жилийн хугацаагаар сонгодог, бүрэн эрх нь жил бүрийн 7 дугаар сарын 1-ний өдрөөс эхэлж, дараа жилийн 6 дугаар сарын 30-нд дуусгавар болдог байна. Ерөнхийлөгч нь ФАТФ-ын чуулган болон Удирдах бүлгийн (Steering group) хурлыг нээж, даргалдаг бөгөөд ФАТФ-ын Тамгын газрын үйл ажиллагааг хянадаг. Өдгөө ФАТФ-ын Ерөнхийлөгчөөр Испанийн төлөөлөгч н.Хуан Мануэль Вега-Серрано нь 2016 оноос сонгогдон ажиллаж байна.

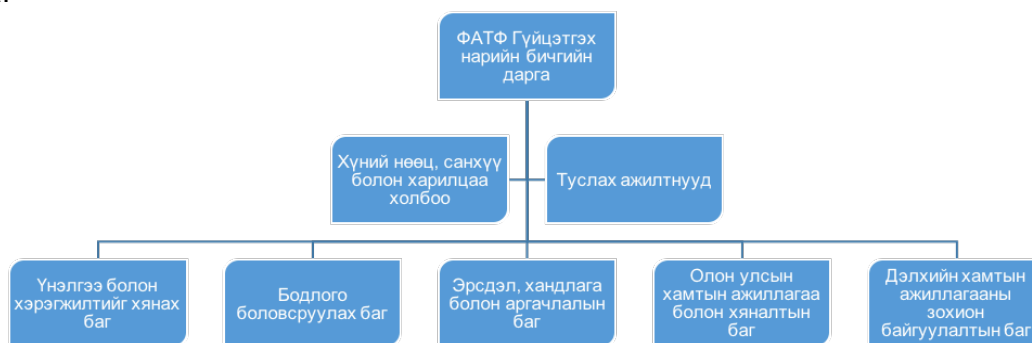
Зураг 2. ФАТФ гишүүн орнууд болон ажиглагчид

²⁸ 2016 оны 10-р сарын байдлаар ФАТФ-аас “эрсдэл өндөр-хамтран ажилладаггүй” буюу хар жагсаалтад 10 улсыг оруулсан бөгөөд БНАСАУ, Иран, Афганистан, Босни Герцеговин, Ирак, Лаос, Сири, Уганда, Вануату, Йемен зэрэг улс орсон байна.

²⁹ Ази, Номхон далайн мөнгө угаахтай тэмцэх бүлэг /Asia Pacific group on money laundering/ APG

ФАТФ-ын Тамгын газар нь ЭЗХАХБ-ийн Парис дахь төв байранд байрладаг бөгөөд Тамгын газар болон ФАТФ-аас үзүүлж буй үйлчилгээг ФАТФ-ын гишүүдийн хандиваас бүрдэх төсвөөс санхүүжүүлдэг байна. ФАТФ нь дараах бүтэцтэй үйл ажиллагаа явуулж байна.

Олон улсын санхүүгийн гэмт хэрэгтэй тэмцэх байгууллага (ФАТФ)-аас гаргасан 40+9 зөвлөмжид тусгасан зөвлөмжүүд:

- Улс орон бүр мөнгө угаах болон терроризмыг санхүүжүүлж байж болзошгүй үйл ажиллагаатай холбогдуулж сэжигтэй гүйлгээний тайлан болон бусад холбогдох мэдээллийг хүлээж авах, түүнд дүн шинжилгээ хийх, түүнийг дамжуулах чиг үүрэгтэй үндэсний төв байгууллага болох Санхүүгийн мэдээллийн албыг байгуулах ёстой. Санхүүгийн мэдээллийн албыг бие даасан төрийн байгууллага хэлбэрээр юм уу одоо байгаа байгууллага, эсхүл байгууллагуудад харьяалуулан байгуулж болно;
- Санхүүгийн мэдээллийн алба юм уу өөр холбогдох байгууллага санхүүгийн байгууллагууд болон бусад мэдээлэгч талуудад мэдээлэл ирүүлэхдээ мөрдөх мэдээллийн маягт болон дүрэм журмыг багтаасан мэдээлэх арга хэлбэрийн тухай дэлгэрэнгүй зааварчилгыг өгөх ёстой;
- Санхүүгийн мэдээллийн алба нь сэжигтэй гүйлгээний тайланд дүн шинжилгээ хийх гэх мэт өөрийн үндсэн үүргийг зүй зохистой хэрэгжүүлэх шаардлагаар санхүүгийн, захиргааны болон хууль сахиулах байгууллагын мэдээллийн санд тодорхой цаг хугацааны давтамжтайгаар шууд болон шууд бус нэвтрэх эрхээр хангагдсан байх ёстой;
- Санхүүгийн мэдээллийн алба нь өөрийн чиг үүргийг зүй зохистой хэрэгжүүлэхэд шаардагдах нэмэлт мэдээллийг мэдээлэгч байгууллагуудаас шууд юмуу бусад байгууллагаар дамжуулан авч байх ёстой;
- Санхүүгийн мэдээллийн алба нь мөнгө угаах болон терроризмыг санхүүжүүлэх сэжигтэй гүйлгээний үндэслэлийг тогтоосон бол санхүүгийн мэдээллийг мөрдөн шалгуулахаар дотоодын холбогдох байгууллагад шилжүүлэх эрхтэй байх ёстой;
- Санхүүгийн мэдээллийн алба нь зүй бус нөлөөлөл болон хамаарлаас ангид байхын тул хангалттай үйл ажиллагааны бие даасан, хараат бус байдлаар хангагдах ёстой;
- Санхүүгийн мэдээллийн алба нь өөрийн эзэмшиж байгаа мэдээллийг нууц, аюулгүй байдлыг хангасан нөхцөлд хамгаалах бөгөөд зөвхөн хуулийн дагуу бусдад шилжүүлнэ;
- Санхүүгийн мэдээллийн алба нь тодорхой хугацааны давтамжтайгаар үйл ажиллагааны тайланг олон нийтэд гаргах бөгөөд энэхүү тайланд статистик, типологи болон өөрийн үйл ажиллагааны тухай мэдээллийг багтаана;
- Аливаа нэг улс Санхүүгийн мэдээллийн албыг байгуулсан бол тухайн орон Эгмонт бүлэгт элсэхийг зорих хэрэгтэй;
- Улс орнууд Эгмонт бүлгийн зорилтын тайлбар (Дүрэм) буюу Мөнгө угаах хэрэгтэй холбоотойгоор Санхүүгийн мэдээллийн албад хоорондын мэдээлэл солилцох зарчмыг баримтлахыг зорих ёстой.

ФАТФ-ТАЙ ИЖИЛ ТӨСТЭЙ БҮС НУТГИЙН БАЙГУУЛЛАГУУД³⁰

ФАТФ-аас боловсруулан гаргасан 40+9 зөвлөмжүүдийг хэрэгжүүлэхэд ФАТФ-ын бодлогыг бүс нутагт хэрэгжүүлдэг байгууллага (FATF Style Regional Bodies (FSRB))-ууд ихээхэн үүрэг гүйцэтгэдэг. Нийт 9 бүс нутгийн бүлэг үйл ажиллагаа явуулдаг ба манай улс Ази, Номхон далайн мөнгө угаахтай тэмцэх бүлэг (Asia Pacific group on money laundering-APG)-ийн гишүүнээр 2004 онд элсэн орсон.

APG нь 1997 онд Тайландын нийслэл Бангкок хотноо үүсгэн байгуулагдсан бөгөөд нийт 41 гишүүн оронтой, Тамгын газар нь Австралийн Сидней хотноо байрлах бөгөөд холбогдох бүхий л үйл ажиллагааг гишүүн орон бүрээс ДНБ-ний хэмжээтэй нь уялдуулан тусгай томъёогоор тооцож авдаг төлбөрөөс санхүүжүүлдэг байна.

APG-г хоёр дарга хамтран даргалах бөгөөд нэг нь Австрали Улсын төлөөлөгч байх бол хоёр дахь даргыг 2 жилийн хугацаагаар гишүүн орны төлөөлөгч дундаас сонгоно.

APG-ийн донор бүлэг нь APG-ийн гишүүн орнууд болон ажиглагч нараас бүрдэх бөгөөд тухайн бүс нутагт мөнгө угаахтай тэмцэхэд техникийн туслалцаа, зөвлөх үйлчилгээ үзүүлдэг. APG-ийн донор бүлэг нь жил бүр APG-ийн Техник туслалцаа болон сургалтын асуудлаарх уулзалтаар уулзалддаг бөгөөд гишүүн орнуудтай тусгайлан уулзаж, нэн тэргүүний хэрэгцээ шаардлагыг тодорхойлдог байна. APG-ийн донор бүлэгт дараах орнууд болон олон улсын байгууллагууд орж байна. Үүнд:

- **APG гишүүн орнууд болон бусад**
Австрали, Канад, Франц, Герман, Хонг Конг, Япон, БНСУ, Малайз, Шинэ Зеланд, ОХУ, Сингапур, Хятадын Тайпей, ИБУИНВУ, АНУ.

Олон улсын байгууллагууд

- Азийн хөгжлийн банк (АХБ);
- Ази, Номхон далайн эдийн засгийн хамтын ажиллагаа (АПЕК)-ны Секретариат;
- Зүүн Өмнөд Азийн бүс нутгийн хамтын ажиллагааны нийгэмлэг (ASEAN)-ны Секретариат;
- Хамтын нөхөрлөлийн орнуудын Секретариат;
- Эгмонтын бүлэг;
- Европын Комисс;
- Олон улсын санхүүгийн төв ахлагчид бүлэг (GIFCS);
- Олон улсын валютын сан (ОУВС);
- Интерпол;
- Номхон далайн бүс нутгийн орнуудын гаалийн байгууллага (ОСО);
- Номхон далайн бүс нутгийн Санхүүгийн Техникийн туслалцааны төв (PFTAC);
- Номхон далайн арлуудын форумын Секретариат (PIFS);
- Номхон далайн арлууд хуулийн салбарын ажилтнуудын сүлжээ (PILON);
- НҮБ-ын Мөнгө угаахын эсрэг дэлхийн хөтөлбөр (UN GPML);
- Дэлхийн Банк;
- Дэлхийн гаалийн байгууллага (ДГБ);

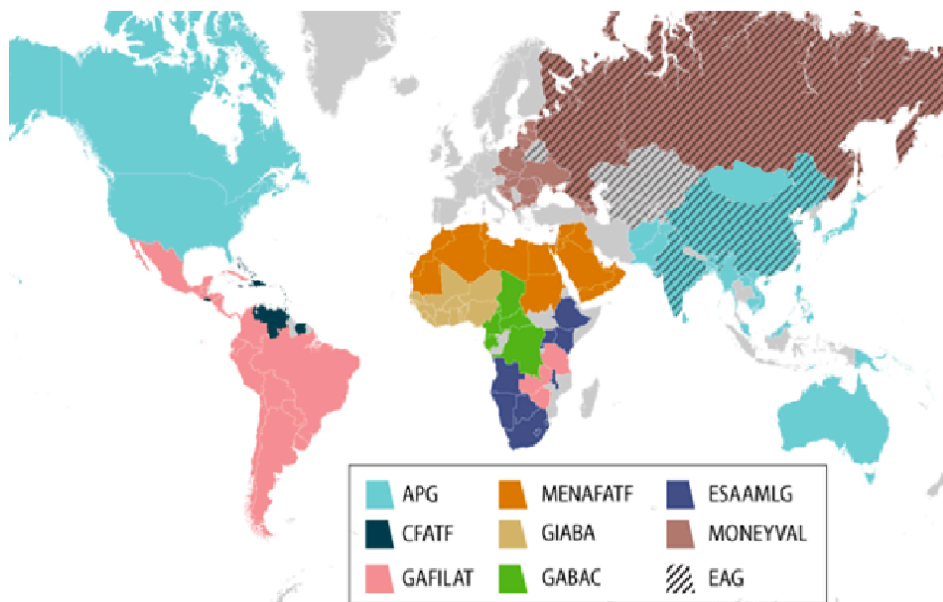
ФАТФ-ын бүс нутгийн бүлгүүд нь гишүүн орнууддаа техникийн туслалцаа үзүүлэх, сургалт зохион байгуулах зэргээр дэмжлэг үзүүлэхээс гадна улс орнуудын мөнгө угаах типологийн талаарх мэдээллийг цуглуулан төвлөрүүлдэг байна. Бүс нутгийн байгууллагууд нь:

- Ази номхон дайлан бүлэг - Asia/Pacific Group on Money Laundering (APG);
- Карибын тэнгисийн орнуудын бүлэг - Caribbean Financial Action Task Force (CFATF);
- Европын орнуудын бүлэг - Council of Europe Committee of Experts on the Evaluation of Anti-Money Laundering Measures and the Financing of Terrorism (MONEYVAL);
- Евразийн орнуудын бүлэг - Eurasian Group (EAG);
- Зүүн болон Өмнөд Африкийн орнуудын бүлэг - Eastern and Southern Africa Anti-Money Laundering Group (ESAAMLG);

³⁰ Regional groups similar to the FATF

- Латин Америкийн орнуудын бүлэг - Financial Action Task Force of Latin America (GAFILAT);
- Баруун Африкийн орнуудын бүлэг - Inter-Governmental Action Group against Money Laundering in West Africa (GIABA);
- Ойрх дорнод болон Хойд Африкийн орнуудын бүлэг - Middle East and North Africa Financial Action Task Force (MENAFATF);
- Төв Африкийн орнуудын бүлэг - Task Force on Money Laundering in Central Africa (GABAC) байна.

Зураг 3. ФАТФ-ын бүс нутгийн байгууллагууд

ИНТЕРПОЛ

Интерпол бол дэлхийн амгалан, аюулгүй байдлын төлөө улс орнуудын цагдаагийн байгууллагууд хамтран ажиллахын тулд нэгдсэн хамгийн том олон улсын цагдаагийн байгууллага юм. Тус байгууллагад одоогоор 190 гаруй орон гишүүнээр элсэн орсон байна. Үндсэн зорилго нь эрүүгийн хэрэгтэй тэмцэхэд цагдаагийн байгууллагуудын үйл ажиллагааг зохицуулах, нэгдсэн бодлого хэрэгжүүлэх бөгөөд мөн олон улсын хэмжээний эрэн сурвалжлах ажиллагааг координаци хийх, хүний наймаа, зохион байгуулалттай гэмт хэргийн бүлэглэлүүд, хар тамхины хууль бус наймаа, эдийн засгийн болон өндөр технологийн гэмт хэрэг, хуурамч мөнгө, үнэт цаас хуурамчаар үйлдэх гэмт хэрэгтэй тэмцэх зорилготой. Сүүлийн жилүүдэд нийгмийн аюулгүй байдлыг хангах, терроризмтой тэмцэхэд ихээхэн анхаарч байгаа.

Интерпол нь техникийн болон оператив үйл ажиллагааг дэмжих өндөр технологийн дэд бүтцийг бий болгосон бөгөөд улс орнуудын цагдаагийн байгууллагууд ажлаа гүйцэтгэхдээ уг бүтцэд нэвтрэн ашиглах боломжийг бүрдүүлдэг. Мөн цагдаагийн ажилтнуудыг тодорхой чиглэлээр сургах, мөрдөх ажиллагаанд экспертийн дэмжлэг үзүүлэх, шаардлагатай мэдээллээр хангах, хамгаалагдсан холбооны шугам ашиглуулах зэрэг үйл ажиллагаа явуулдаг.

Интерпол нь улсуудын цагдаагийн байгууллагууд хамтран ажиллахад нь туслах, тэр байтугай хоорондоо дипломат харилцаагүй улсуудын цагдаагийн байгууллагууд ч хамтран ажиллахад нь туслах ажлыг бас гүйцэтгэдэг. Ингэхдээ тухайн орнуудын хууль тогтоомжийн хүрээнд ажиллахыг чухалчилна. Интерполын Үндсэн дүрмээр тус байгууллага нь улс төр, цэрэг, шашин, арьс өнгөний шинж чанартай ямар ч үйл ажиллагаанд оролцохгүй.

Интерполын Ерөнхий нарийн бичгийн даргын газар нь Францын Лион хотод байрлан хоногийн 24 цагаар тасралтгүй ажилладаг. Мөн дэлхий даяар 7 бүс нутгийн оффистой бөгөөд Нью-Йоркт НҮБ-ын дэргэд, Брюссельд Европын холбооны дэргэд тус тус төлөөлөгчийн газартай. Бүх 190 гишүүн орон нь өндөр мэргэжлийн ажилтнуудаас

бүрдсэн Үндэсний төв товчоог ажиллуулдаг. Интерполын Үндэсний төв товчоод нь тухайн улс бүрийнхээ цагдаагийн байгууллагыг Интерполын нэгдсэн сүлжээтэй холбон ажиллах үүрэгтэй.

Бүтэц, удирдлага

Интерполын удирдах байгууллага нь Ерөнхий ассамблей болон Гүйцэтгэх хороо. Удирдах дээд байгууллага болох Ерөнхий ассамблей нь гишүүн орон бүрээс томилогдсон төлөөлөгчдөөс бүрдэх бөгөөд жил бүрийн хуралдаанаараа бодлого, үйл ажиллагаа, ажлын арга барил, санхүү, хөтөлбөр зэрэг гол чухал асуудлаар шийдвэр гаргадаг.

Гүйцэтгэх хороог Ерөнхий ассамблейгаас сонгон байгуулах бөгөөд Интерполын ерөнхийлөгч толгойлно. Байгууллагын удирдлагыг хэрэгжүүлж, жил бүрийн Ерөнхий ассамблейгаас гаргасан шийдвэрийн хэрэгжилтэд хяналт тавин ажиллана. Интерполын Ерөнхийлөгчийг оролцуулаад 13 гишүүнтэй бөгөөд жилд 3 удаа хуралдана.

Байгууллагын өдөр тутмын үйл ажиллагааг Ерөнхий нарийн бичгийн даргын газар болон Үндэсний төв товчоод гүйцэтгэнэ.

Эрх зүйн актууд

Интерпол нь өөрийн хил дамнасан үйл ажиллагаагаа үр дүнтэй явуулахын тулд чиг үүргээ олон улсын эрх зүйд яв цав нийцүүлсэн байх шаардлагатай. НҮБ-ын дэргэдэх олон улсын байгууллагууд Интерполыг хүлээн зөвшөөрсөн байдаг ба Төв штаб байрлаж буй Франц улс болон салбарууд байрлаж буй бусад улсуудтай гэрээ байгуулсан байдаг.

Интерполын Үндсэн хууль нэртэй олон улсын гэрээнд 1956 онд анх байгуулсан улсуудыг тус байгууллагын гишүүн гэж заасан байдгаас гадна 1956 оноос хойш улсуудыг хэрхэн элсүүлэх процедурыг заасан байдаг. Үндсэн хуульд Интерполын үндсэн зорилго, чиг үүргийг заасан. Ерөнхий төрлийн эрүүгийн хэрэгтэй тэмцэх, бүх эрүүгийн цагдаагийн газруудын хоорондын хамтын ажиллагааг аль болох өргөн хэмжээтэй байлгах Интерполын мандатыг уг Үндсэн хуулиар тогтоожээ. Мөн байгууллагын бүтэц, зохион байгуулалт, дотоод бүтцийн хэсгүүдийн үүрэг роль, санхүү, бусад байгууллагуудтай харилцах зэрэг асуудлыг заасан.

Үндсэн хуулийн хамгийн гол үзэл санаа бол цагдаагийн олон улсын хамтын ажиллагаа нь Хүний эрхийн түгээмэл тунхаглалын үзэл санааг дээдлэх зарчимд тулгуурлана гэж заасанд оршино. Хүний эрхийг хүндэтгэх энэ бодлого нь Интерпол аливаа үйл ажиллагаандаа олон улсын шүүхийн байгууллагуудтай нягт хамтран ажиллаж, хувь хүний тухай мэдээллийг нямбай боловсруулах зарчмаар хэрэгждэг.

Үүнээс гадна Үндсэн хуулийн нэмэлт болох доорх баримт бичгүүд Интерполын эрх зүйн үндсийг тодорхойлно:

- Ерөнхий Регламент;
- Ерөнхий Ассамблейн процедурын дүрэм;
- Гүйцэтгэх хорооны процедурын дүрэм;
- Санхүүгийн зохицуулах дүрэм;
- Мэдээлэл боловсруулалтыг зохицуулах дүрэм;
- Интерполын файлд хандах болон мэдээллийг хянах дүрэм.

Эдгээр үндсэн дүрмүүдийг дагаж мөрдүүлэхийн тулд хэд хэдэн түвшний хяналтын систем тогтоосон байна. Үндэсний төв товчоод, Ерөнхий нарийн бичгийн даргын газар болон бие даасан мониторингийн байгууллага болох Интерполын файлын хяналтын комисс тус тусын түвшинд энэ хяналтыг хэрэгжүүлдэг. Үүнээс гадна хувь хүний мэдээллийг хамгаалах, мэдээлэл үнэн зөв байх, мэдээлэлтэй холбоотой үйл ажиллагаа нь хуулийн хүрээнд байх зорилгын үүднээс бүх гишүүн 190 орны цагдаагийн байгууллагуудын хоорондын мэдээлэл солилцох үйл ажиллагаа хатуу тогтоосон журмын хүрээнд хэрэгждэг.

Мөн олон улсын хэмжээний гэмт хэрэгтэй тэмцэх зорилгын үүднээс НҮБ, ЕХ болон бусад олон улсын байгууллагуудтай хамтын ажиллагааны гэрээ байгуулсан байна.

ЭГМОНТЫН БҮЛЭГ

1995 онд Санхүүгийн мэдээллийн алба (Financial Intelligence Units (FIUS))-дын бүлэг Бельгийн Брюссель хотноо цугларч, албан бус олон улсын нийгэмлэг болох Эгмонт³¹ бүлгийг (Egmont Group) байгуулсан байдаг. Өдгөө Эгмонт бүлэг нь жил бүр хуралддаг ба Секретариат буюу Тамгын газар нь 2007 онд Канадын Торонто хотноо байгуулагдсан.

Эгмонтын бүлэгт нийт 151 орны санхүүгийн мэдээллийн албад багтдаг бөгөөд мэдээлэл солилцох буюу сэжигтэй гүйлгээний мэдээллийг хүлээн авч, тэдгээрт дүн шинжилгээ хийж, холбогдох хууль сахиулах байгууллагад дамжуулахаас гадна ажилтан солилцоо, сургалт болон техникийн туслалцаа зэрэг үйл ажиллагаа явуулдаг байна. ФАТФ нь Эгмонтын зарчим, тодорхойлолтод нийцсэн санхүүгийн мэдээллийн албыг байгуулж, ажиллуулахыг улс орнуудад уриалдаг.

Зохион байгуулалтын хувьд 8 бүс нутаг хариуцсан нэгжтэй байна.

Монгол Улсын хувьд: мөнгө угаах, терроризмыг санхүүжүүлэхтэй тэмцэх хууль тогтоомжийг хэрэгжүүлэх чиг үүрэг бүхий Санхүүгийн мэдээллийн алба (СМА) Монголбанкны бүтцэд 2006 оны “Мөнгө угаах болон терроризмыг санхүүжүүлэхтэй тэмцэх тухай” хуулийн дагуу байгуулагдан үйл ажиллагаа явуулж байна.

Мөнгө угаах, терроризмыг санхүүжүүлэхтэй тэмцэх хууль нь банк, банк бус санхүүгийн байгууллага, даатгалын компаниуд, үнэт цаасны зах зээлд оролцогч мэргэжлийн байгууллага, хадгаламж зээлийн хоршоо, барьцаалан зээлдүүлэх үйл ажиллагаа эрхэлдэг этгээд, валют худалдах, худалдан авах үйл ажиллагаа эрхэлдэг этгээд, төлбөрт таавар, бооцоот тоглоомын үйл ажиллагаа эрхэлдэг этгээд гээд маш өргөн хүрээг хамарсан хууль юм. Дээрх хуулийн этгээдүүд нь хуулийн дагуу мөнгө угаах болон терроризмыг санхүүжүүлэхтэй холбоотой гэж үзсэн болон 20 сая төгрөг/түүнтэй тэнцэх хэмжээний гадаад валют/ буюу түүнээс дээш үнийн дүнтэй бэлэн мөнгөн гүйлгээний талаар СМА-д мэдэгдэх үүрэгтэй. Банкны мэдээлэлд нэвтрэх, харилцагчийг таньж мэдэх, сэжигтэй гүйлгээний тухай мэдээлэх, урьдчилан сэргийлэх зорилгоор сурталчлах зэргийг ашиглаж гэмт хэргүүдийг олж, илрүүлж байсан тохиолдол цөөнгүй ажээ. Түүнчлэн энэ тогтолцоог мөнгө угаахтай тэмцэх арга хэмжээнд хойрго хандсан банк, санхүүгийн байгууллагуудад хариуцлага тооцох хэлбэрээр өргөн хэрэглэдэг байна.

ВОЛЬФСБЕРГИЙН ПРОЦЕСС

Вольфсберг групп (Wolfsberg Group) нь арван нэгэн банкны санаачилгаар үүссэн нийгэмлэг бөгөөд анх хуралдсан Швейцарын Вольфсберг цайзын нэрээр нэрлэгдсэн байна. Тус нэгдэл нь хувийн банкаар дамжуулан мөнгө угаах, терроризмыг санхүүжүүлэхтэй тэмцэх, авилгын эсрэг санхүүгийн байгууллагуудын авах арга хэмжээнүүдийг томъёолж өгсөн байна. Үүнээс гадна тус байгууллага нь дээрх асуудлаар урьдчилан сэргийлэх арга хэмжээнүүдийг авах тал дээр олон улсын мөнгөн гүйлгээний *SWIFT* (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication)-ийн гишүүн болон зохицуулагч байгууллагуудтай хамтран ажилладаг байна. Өдгөө тус нэгдлийн эгнээнд дэлхийн томоохон 13 банк багтаж байна. Үүнд: Banco Santander, Bank of Tokyo-Mitsubishi UFJ, Barclays, Citigroup, Credit Suisse, Deutsche Bank, Goldman Sachs, HSBC, J.P. Morgan Chase, Société Générale, UBS Banks, Standard Chartered Bank, Bank of America орж байна.

ОЛОН УЛСЫН ВАЛЮТЫН САН БА ДЭЛХИЙН БАНК

Олон улсын валютын сангаас явуулдаг хамгийн чухал мониторингийн үйл ажиллагаа нь улс орнуудын Санхүүгийн салбарын үнэлгээний хөтөлбөр (ССҮХ)-ийг боловсруулж мөрдөж байгаа явдал юм. 2001 оноос хойш мөнгө угаах болон терроризмыг санхүүжүүлэх гэмт хэргийг санхүүгийн тогтолцооны тогтвортой болон бүрэн бүтэн байдалд ихээхэн эрсдэл учруулж болзошгүйг анхааран улс орнуудыг ФАТФ-ын зөвлөмжүүдийг хэрэгжүүлж байгаа эсэхийг ССҮХ тайландаа тусгадаг болсон байна. Ингэснээр тус сангаас мөнгө угаахтай тэмцэх хууль тогтоомж батлан, хэрэгжүүлэхдээ хүндрэлтэй учирч байгаа гишүүн орнууддаа дэмжлэг үзүүлэх боломжийг бүрдүүлсэн байна. Донор орнууд болох Франц, Япон, Люксембург, Нидерланд, Норвеги, Катар,

а_____

³¹ Анх цугларсан Эгмонт-Аремберг ордны нэрээр нэрлэгдсэн.

Саудын Араб, Швейцар болон ИБУИНВУ нь 2015-2019 оны хөтөлбөрт зориулан 20 сая ам.доллар хандивласнаар жилд 6,5 сая ам.долларыг сангаас санхүүжүүлж буй техникийн туслалцаа болон сургалт зэрэг хөтөлбөрүүдэд зарцуулж байна.

Дэлхийн банк нь мөнгө угаах гэмт хэрэг болон санхүүгийн тогтвортой байдалтай шууд хамааралтай болохыг анхааралдаа аван хөгжиж буй улс орнуудад 40+9 зөвлөмжүүдийн хэрэгжүүлэхэд техникийн туслалцаа үзүүлдэг байна. Үүний зэрэгцээ Дэлхийн банк нь хууль бус санхүүгийн урсгалуудын талаарх судалгааны ажлууд болон үндэсний эрсдэлийн үнэлгээ зэргийг санхүүжүүлдэг байна. Дэлхийн банкны үнэлгээ явуулах зөвлөх үйлчилгээг 2007 оноос хойш 40 гаруй улс орон авсан байна.

АЗИЙН ХӨГЖЛИЙН БАНК

Азийн Хөгжлийн банк (АХБ) нь мөнгө угаах болон терроризмыг санхүүжүүлэхтэй тэмцэх стратегийн суурийг бүс нутгийн улс орнуудыг санхүүгийн салбарт дэмжлэг үзүүлэх хөтөлбөр бүрдүүлж өгдөг бөгөөд салбарын зээл олголтыг холбогдох асуудлаарх хууль тогтоомжийг шинээр батлах, боловсронгуй болгох шаардлагатай уялдуулдаг байна. АХБ-ны Удирдах зөвлөлөөс 2003 онд баталсан Мөнгө угаах болон терроризмыг санхүүжүүлэхтэй тэмцэх бодлогод дараах элементүүдыг багтаасан байна. Үүнд: гишүүн орнуудад мөнгө угаах, терроризмтой тэмцэх хууль эрх зүйн болон институционал бүтцийг бий болгоход дэмжлэг үзүүлэх, бусад агентлаг болон олон улсын байгууллагуудтай хамтын ажиллагааг бэхжүүлэх, АХБ-ны хөрөнгийн хяналтын механизмыг сайжруулах, холбогдох салбарын ажилтнуудын чадавхыг бэхжүүлэх зэрэг чиглэлээр ажилладаг.

Татвараас зайлсхийх гэмт хэрэгтэй тэмцэж буй олон улсын туршлага³²

Мөнгө угаах болон татвараас зайлсхийх нь хоорондоо нягт холбоотой асуудлууд юм. Ингэхдээ мөнгө угаах нь татвараас зайлсхийж буй явдал мөн боловч татвараас зайлсхийж буй тохиолдол бүр мөнгө угааж буй ажиллагаа биш юм. Мөнгө угаах нь ихэвчлэн хууль бус аргаар олж авсан хөрөнгийг эргэлтэд оруулахыг зорьдог бол татвараас зайлсхийж буй тохиолдолд тус хөрөнгийн эх үүсвэр нь хууль ёсных байж болдог байна.

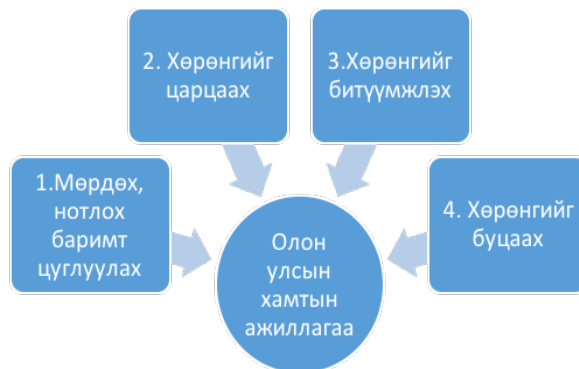
2010 онд Татварын асуудлаар харилцан дэмжлэг үзүүлэх тухай конвенц (Convention on Mutual Administrative Assistance in Tax Matters)-д нэмэлт өөрчлөлт оруулснаар татвараас зайлсхийхтэй тэмцэх хүрээнд гишүүн орнууд татварын мэдээллийг автоматаар солилцох үүрэг хүлээхээр болсон. 1988 онд батлагдсан энэ конвенцийг 64 улс хүлээн зөвшөөрөөд байгаагаас 28 нь батламжлан нэгджээ. 2015 оны 11-р сарын байдлаар Нэмэлт өөрчлөлтийг 74 улс хүлээн зөвшөөрч гарын үсэг зурсан бөгөөд 2017-2018 оноос эхлэн мэдээлэл солилцож эхлэхээр төлөвлөсөн байна. Конвенцийн хүрээнд нэгдэн орсон улс орнууд нь мэдээлэл солилцох, гадаад улс оронд данс бүхий компаниудын санхүүгийн үйл ажиллагааны талаар шалгалт хийх боломжтой болохоос гадна, татварын өрийн асуудлаар активыг царцаах эрх үүсэх юм.

ХОЁР. ОФФШОРТ ХАДГАЛАГДАЖ БАЙГАА ХУУЛЬ БУС ХӨРӨНГИЙГ БУЦААН ОЛГОХ МЕХАНИЗМ

Авлигын болон мөнгө угаах томоохон гэмт хэргүүдэд олон улсын хамтын ажиллагааны шаардлага зайлшгүй бий болдог. Иймд олон улсын нийгэмлэгүүд улс орнуудад хоорондоо мэдээлэл солилцох, хөрөнгийг царцаах, битүүмжлэх, буцаан олгоход хамтран ажиллах боломжийг бүрдүүлсэн олон талт гэрээ хэлцэл, олон улсын зохицуулалтуудыг бий болгоод байна. Доорх схемд хулгайлагдсан хөрөнгийг буцаан авахад олон улсын хамтын ажиллагааны оролцоог тусгасан:

а _____

³² <http://sfmagazine.com/post-entry/april-2015-global-fight-against-tax-evasion/>

Дэлхийн банк болон НҮБ-ын Мансууруулах бодис, гэмт хэрэгтэй тэмцэх газрын “Хулгайлагдсан хөрөнгийг буцаан олгох санаачилга” (Stolen Asset Recovery Initiative-StAR)–с гаргасан Хулгайлагдсан хөрөнгийг буцааж олгоход олон улсын хамтын ажиллагаанд мөрдөх заавар, зөвлөмжийг хавсралтаар оруулав. Дэлгэрэнгүй мэдээллийг Хавсралт 1-с үзнэ үү.

Эрх зүйн туслалцаа харилцан үзүүлэх тухай (ЭЗХТ-ны) хүсэлт даалгавраас гадна бусад төрлийн хамтын ажиллагаанд эрүүгийн хэрэгт ач холбогдол бүхий мэдээлэл, баримт нотолгоог цуглуулахад чиглэсэн үйл ажиллагааг хамааруулна. Үүнд, улс хоорондын цагдаагийн агентлагууд, албан бус туслалцаа, байгууллага хоорондын хэлэлцээр, бусад албан бус арга хэмжээ болон Олон улсын эрүүгийн цагдаагийн байгууллага (Интерпол)-ын сүлжээг ашиглах хүртэл орно. Эдгээр албан бус мэдээллийн сувгууд нь шаардлагатай этгээдийн оршиж буй газар, ял шийтгэлийн тухай мэдээлэл, үл хөдлөх хөрөнгийн бүртгэл болон бусад чухал мэдээллийг авахад үр дүнтэй байдгаараа мөрдөн шалгах ажиллагаанд ач холбогдолтой.

Албан бус хамтын ажиллагааны хүрээнд авсан мэдээлэл нь эрүүгийн хэргийг шийдвэрлэхэд гол ач холбогдолтой нотлох баримтын хэмжээнд үнэлэгдэхгүй боловч эрх зүйн туслалцаа авахаар төлөвлөж буй гадаад улсын хууль тогтоомж, дүрэм, журам болон тодорхой байцаан шийтгэх ажиллагааг гүйцэтгүүлэх онцлог, тэдгээрт шаардлагатай мэдээ, мэдээллийг цуглуулан, судлан мэдэхэд тустай байдаг. Улмаар мэргэжилтнүүд нь тухайн улс орны төв байгууллагад илгээх ЭЗХТ-ны даалгаврыг илүү сайн боловсруулж, хүссэн эрх зүйн туслалцаагаа амжилттай авахад өндөр ач холбогдол үзүүлдэг.

Албан бус хамтын ажиллагаанд Монгол Улсын эрх бүхий байгууллага болон гадаад улсын ижил төрлийн байгууллагатай байгуулсан гэрээ, харилцан ойлголцлын санамж бичиг болон гүйцэтгэлийн гэрээг ашиглан мэдээлэл авах, СМА хоорондын хамтын ажиллагааг ашиглах, СМА-аар дамжуулан Эгмонтын сүлжээнээс мэдээлэл авах, Цагдаагийн ерөнхий газраар дамжуулан Интерполын сүлжээг ашиглах, Дэлхийн банк болон Нэгдсэн Үндэстний Байгууллагын Гэмт хэрэг, хар тамхитай тэмцэх газрын “Хулгайлагдсан хөрөнгийг буцаан авах санаачилга”-ын сүлжээ, Ази-Номхон Далайн Хулгайлагдсан хөрөнгийг буцаан авах сүлжээг ашиглах зэрэг орно.³³

Хөрөнгө буцааж олгох талаарх олон улсын зохицуулалт

Нэгдсэн Үндэстний Байгууллага /НҮБ/-ын Ерөнхий Ассамблей 2003 оны 10 дугаар сарын 31-ний өдрийн 58/4 тоот тогтоолоор Авлигын эсрэг НҮБ-ын Конвенц /United Nations Convention against Corruption, UNCAC/-ийг баталсан. Авлигын эсрэг олон улсын эрх зүйн анхны баримт бичгийг одоогийн байдлаар дэлхийн 181 орон баталсан³⁴ ба Монгол Улс 2005 оны 10 дугаар сарын 27-ны өдөр соёрхон баталсан³⁵ байна.

Авлигын эсрэг НҮБ-ын Конвенц /АЭК/-ийн зорилгын 2-т **“авлигаас урьдчилан сэргийлж, тэмцэх, түүний дотор хөрөнгө буцааж олгох талаарх олон улсын хамтын ажиллагаа, техникийн туслалцааг хөхиүлэн дэмжих, хөнгөвчлөн**

³³ Монгол Улсын мөнгө угаах, терроризмыг санхүүжүүлэх үндэсний эрсдэлийн үнэлгээ, 2016 он

³⁴ 2016 оны 12 дугаар сарын 12-ны байдлаар. Эх сурвалж: Авлигын эсрэг НҮБ-ын Конвенцийн цахим хуудас: <http://www.unodc.org>

³⁵ Авлигын эсрэг НҮБ-ын Конвенцийг соёрхон батлах тухай хууль “Төрийн мэдээлэл” эмхэтгэлийн 2005 оны 43 дугаарт нийтлэгдсэн.

дэмжих” гэж зааж, тус Конвенцийн 5 дугаар бүлэгт “Хөрөнгө буцаан олгох” тухай тусгасан.

АЭК-д “Хөрөнгө буцаан олгох арга хэмжээ нь энэ конвенцийн тулгуур зарчим болно” гэж заасан төдийгүй гэмт хэргийн гаралтай хөрөнгийг буцаан олгох асуудлыг олон улсын түвшинд анх удаа хөндсөнд энэ конвенцийн онцлог оршино. АЭК-д дэлхийн олон улс нэгдэж орсон шалтгаан нь 5 дугаар бүлгийн зохицуулалт гэж үздэг байна.

Хөрөнгө буцаан олгох асуудал нь эрүүгийн эрх зүйн орчин үеийн шинэ асуудал бөгөөд Монгол Улсын хувьд шинэ судлагдахуун хэдий ч оффшорын асуудлаар хэвлэл, мэдээллийн хэрэгслээр нэлээдгүй ярьж, хууль тогтоогчид, хуульч, судлаачид хууль бус хөрөнгийг буцааж олгох, татах тухай асуудлаар нарийвчлан судалж байна.

Хуульчдын үзэж байгаагаар, орчин үед эрүүгийн эрх зүй нь эрх сэргээх эрх зүй гэдэг үзэл баримтлал хөгжиж байна. Авлигатай тэмцэнэ гэдэгт авлигачдыг хатуу цээрлүүлэхтэй зэрэгцээд хохирлыг төлүүлэх, хор уршгийг арилгуулах, алдагдсан хөрөнгийг эргүүлэн авах асуудал чухал болоод байна.³⁶

НҮБ-ын “Иргэдийн оролцоотой хууль тогтоох ажиллагааг дэмжих нь төслийн захиалгаар “Баянзүрх консалтинг” хуулийн нөхөрлөл АЭК-ийн 5 дугаар бүлэг /Хөрөнгө буцаан олгох/-ийн хэрэгжилтэд үнэлгээ /цаашид АЭК-ийн 5 дугаар бүлгийн хэрэгжилтийн үнэлгээ/³⁷ хийж, зөвлөмж гаргасан байна.

АЭК-ийн 5 дугаар бүлгийн хэрэгжилтийн үнэлгээ хийх явцад манай улс хөрөнгө буцаан олгох харилцаанд хамаарах эрх зүйн зохицуулалт, түүний хэрэглээ дутмаг, нэгдсэн ойлголт хангалтгүй байсан гэж үзжээ.³⁸

Үүнийг хуульч, судлаачид мөн ярьж байна: Монгол Улс хөрөнгө өгөх, эргүүлэн авах талаар эрх зүйн зохицуулалт байхгүй, хуулиар зохицуулаагүй чиг үүргийг хууль сахиулах болон шүүх эрх мэдлийн байгууллагууд хийх боломжгүй. Гадаад улсаас нотлох баримт, эд зүйл авч чадах боловч хөрөнгөө буцаан авч чадахгүй. Учир нь, АЭК-ийн дагуу хөрөнгөө буцаан авахын тулд Монгол Улс тухайн хөрөнгийг хурааж авах тухай шүүхийн шийдвэр гаргаж, гадаад улсын холбогдох байгууллагад, банкинд явуулах ба уг шүүхийн шийдвэрт үндэслэж буцаан авна. Ийм учраас **Монгол Улсын хөрөнгө өгөх, эргүүлэн авах эрх зүйн орчныг бүрдүүлэх шаардлагатай** гэсэн байна.³⁹

Хэдийгээр Монгол Улс 2013 онд Мөнгө угаах болон терроризмыг санхүүжүүлэхтэй тэмцэх тухай хуулийг шинэчлэн найруулж баталсан нь мөнгө угаах болон терроризмыг санхүүжүүлэхтэй тэмцэх, урьдчилан сэргийлэх үйл ажиллагааг зохион байгуулах эрх зүйн үндсийг бүрдүүлэхэд чухал ач холбогдолтой болсон. Энэ хуульд зааснаар Монголбанкны дэргэдэх СМА нь “ижил төстэй үйл ажиллагаа эрхэлдэг, нууцлалын байдлаар ижил түвшний, гадаад улсын болон олон улсын байгууллагатай хууль тогтоомжийн хүрээнд **хамтран ажиллана**” гэж заасан.⁴⁰

Монгол Улсын хувьд **хууль сахиулах, шүүх эрх мэдлийн байгууллагын мэдээлэлгүй байдал** нь алдагдсан хөрөнгийг эргүүлэн авах нэг бэрхшээл болоод байна. Олон улсын хууль сахиулах байгууллагууд хамтран мэдээлэл солилцож, тэрхүү

а

³⁶ Г.Эрдэнэбат. “Шүүх эрх мэдлийн болон хууль сахиулах байгууллагуудын хамтын ажиллагаа: Эрх зүйн харилцан туслалцаа, хөрөнгө буцаах асуудал” /Илтгэл/. Авлигын эсрэг үндэсний чуулган. 2017.01.11. Төрийн ордон. УБ.

³⁷ Авлигын эсрэг НҮБ-ын конвенцийн 5 дугаар бүлгийн (Хөрөнгө буцаан олгох) хэрэгжилтийн нөхцөл байдлын үнэлгээ, зөвлөмж. 2014 он. Эх сурвалж: http://www.iaac.mn/old/pdf/nub/Convention_5.pdf

³⁸ Авлигын эсрэг НҮБ-ын конвенцийн 5 дугаар бүлгийн (Хөрөнгө буцаан олгох) хэрэгжилтийн нөхцөл байдлын үнэлгээ, зөвлөмж. 2014 он. 12 дахь тал.

³⁹ Г.Эрдэнэбат. “Шүүх эрх мэдлийн болон хууль сахиулах байгууллагуудын хамтын ажиллагаа: Эрх зүйн харилцан туслалцаа, хөрөнгө буцаах асуудал” /Илтгэл/. Авлигын эсрэг үндэсний чуулган. 2017.01.11. Төрийн ордон. УБ.

⁴⁰ Ч.Нямсүрэн. Оффшор бүс дэх гэмт явдалтай тэмцэх олон улсын хамтын ажиллагаа. Хууль сахиулах үйл ажиллагаа: онол, практикийн тулгамдсан асуудал. Олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл-2. 2016 он. УБ. 520-529 дэх тал.

мэдээлэлдээ тулгуурлан эрх зүйн туслалцаа харилцан үзүүлдэг жишиг рүү орсон байна.⁴¹

Тухайлбал, мэдээлэл солилцоо хэр чухал гэдгийг дараах кейсээс үзнэ үү.

Кейс.

Филиппин Улсын Ерөнхийлөгч асан Фердинанд Маркос АНУ, Швейцарын банкуудаар дамжуулж эх орноосоо хулгайлсан олон тэрбум долларыг угааж байсныг тус улсын хууль хяналтын байгууллага 20 гаруй жилийн /1986-2006/ турш ажиглажээ.

Фердинанд Маркос бол 1963-1965 онд Филиппин Улсын Сенатын даргын алба хашиж байгаад 1965 онд тус улсын Ерөнхийлөгчөөр сонгогдсон. Тэрээр 1969 онд дахин сонгогдсон байна.

Филиппиний Засгийн газрын тооцоолсноор Маркосын хулгайлсан 1.5 тэрбум ам.долларын буцаан авах байсан боловч АНУ-аас зөвхөн 50 сая хүрэхгүй ам.долларыг буцаан авсан. Швейцар Улсаас буцаан авах 1 тэрбум ам.доллараас Швейцарын банкуудад Маркос, түүний хамсаатнуудын нэр дээр байршуулсан хадгаламж болох 374 ам.доллар /хүүгийн хамт 658 ам.доллар/-ыг буцаан авсан байна.

Хулгайлагдсан хөрөнгийг буцаан олж авахад дараах бэрхшээлүүд гарсан байна. Үүнд:

- Маркос болон түүний тойрон хүрээлэгчдийн Филиппин Улсаас хулгайлсан, ашигласан, шамшигдуулсан нийт хөрөнгийн хэмжээг бүрэн тогтоох **мэдээлэл хомс**;
- гадаад улсын Засгийн газрууд Маркосын гадаадад байршуулсан хөрөнгийн талаарх мэдээллийг цуглуулах, баримтжуулах болон хөрөнгө буцаан олгох зэрэгт хойрго хандсан;
- холбогдох банкууд Маркосын мөнгөн хөрөнгө байршиж байсан дансны мэдээллийг нэн даруй мэдээлэх боломжгүй, эсхүл мэдээлэх сонирхолгүй байсан;
- эрүүгийн гэмт хэргийн талаар **эрх зүйн харилцан туслалцааны гэрээ байгуулаагүй**;
- хулгайлагдсан хөрөнгөөр худалдаж авсан үл хөдлөх хөрөнгө нь зээлийн барьцаанд тавигдсан;
- банкны дансан дахь мөнгөн хөрөнгөнд гуравдагч этгээд нэхэмжлэл гаргасан.

Эх сурвалж: Авлигын эсрэг НҮБ-ын конвенцийн 5 дугаар бүлгийн (Хөрөнгө буцаан олгох) хэрэгжилтийн нөхцөл байдлын үнэлгээ, зөвлөмж. 2014 он. 12 дахь тал.

АЭК-ийн 5 дугаар бүлгийн хэрэгжилтийн үнэлгээний баг дүгнэснээр үндэсний эрх бүхий байгууллага хоорондын хамтын ажиллагаа, эрх зүйн харилцан туслалцаа нь АЭК-ийн шаардлагын түвшинд хүрээгүй⁴², хуульд төрийн байгууллага хоорондын мэдээлэх үүргийг нэн тодорхой заагаагүй, төрийн байгууллага хоорондын хамтын ажиллагаа тааруу байгаа өнөө цагт “төрийн байгууллага хооронд мэдээлэл солилцох боломжтой” хэмээх “малгай дор” амар, хялбар мэтээр төсөөлж ирсэн нь АЭК-ийн хэрэгжилтийг сааруулж байгааг анхааралдаа авч, СМА ба АТГ–д төрийн бусад байгууллагуудаас зайлшгүй илгээх мэдээллийн төрөл нэг бүрийг тодорхойлж, мэдээллийн нэгдсэн сан байгуулах, сангаас мэдээлэл авах ба өөр хоорондоо мэдээлэл солилцох гэрээг байгуулах нь зүйтэй⁴³ гэсэн байна.

Улсын ерөнхий прокурорын 2015 оны А88 тушаалаар⁴⁴ батлагдсан аргачилсан зааврын хүрээнд гадаад улс руу хүсэлт даалгавар явуулах, гадаад улсаас ирсэн хүсэлт даалгаврыг биелүүлэх ажиллагааны хүрээнд энэхүү хөрөнгийг эргүүлэн авах талаар зарим зохицуулалт орсон. Энэхүү аргачилсан зааварт эрүүгийн хэрэгт үзүүлэх эрх зүйн туслалцааг мөрдөн байцаалтын тодорхой ажиллагаа хийлгэх, гэмт этгээдийг болон

a

⁴¹ Ibid

⁴² Авлигын эсрэг НҮБ-ын конвенцийн 5 дугаар бүлгийн (Хөрөнгө буцаан олгох) хэрэгжилтийн нөхцөл байдлын үнэлгээ, зөвлөмж. 2014 он. 46 дахь тал.

⁴³ Мөн тэнд. 43 дахь тал.

⁴⁴ Ерөнхий прокурорын 2015 оны 08 сарын 11 өдрийн “Аргачилсан заавар, эрх зүйн хэлбэрийн загвар батлах тухай” А/88 дугаар тушаал.

ялтан шилжүүлэн авах, эсхүл шилжүүлэн өгөх, эрүүгийн хэрэг, нотлох баримт, эд зүйлийг шилжүүлж авах талаар л журамласан байна.⁴⁵

Орчин үед оффшорын бүс дэх мөнгөн хөрөнгийг ил болгох арга хэмжээнээс⁴⁶ гадна олон улс орнууд татварын хууль тогтоомжоор оффшор ашиглах хязгаарлалт тогтоож байна.⁴⁷

Тухайлбал, ОХУ-д 2013-2014 онд гадаад улсууд буюу оффшор бүсэд хадгалагдаж байгаа хөрөнгийг өөрийн оронд буцаах үйл ажиллагаа идэвхжсэн. Тухайлбал, 2014 оны 11 дүгээр сарын 18-ны өдөр оффшорт хадгалагдаж байгаа мөнгөн хөрөнгийг эргүүлэн татах буюу татвар төлөгч нь гадаадын компанид оролцоотой болсон талаараа заавал мэдэгдэх үүргийг Татварын хуульд⁴⁸ 2014 онд өөрчлөлт оруулах замаар зохицуулах болсон. Энэ хуулийн өөрчлөлтийн дагуу оффшор компанийн ашгийн татварын механизмыг бий болгосон.

АНУ, Европын холбооны санхүүгийн байгууллага нь оффшор капитал оролцсон бүхий л хэлцэлд хяналт тавьж байна. Зарим улс орон оффшор компаниудын үйл ажиллагаанаас үүдсэн татварын алдагдлыг буруулах талаар тусгай хууль тогтоомж батлан хэрэгжүүлж байна. Герман Улс нь Швейцар улстай Германаас Швейцарт урсан орсон хөрөнгөнөөс нэмэлт татвар авах тухай хэлцэл байгуулжээ.

Гэвч нэг улсын хуулийн болон санхүүгийн хяналтын байгууллага дангаараа оффшор бүсийн үйл ажиллагаанд хяналт тавих, хөрөнгө мөнгө үнэт зүйлс гадаадад дүрвэх урсгалыг хааж чадах эсэх асуудал эргэлзээтэй байна. Иймд тухайн бүс нутагт үйлдэж байгаа гэмт хэргийг илрүүлэхэд хамтын ажиллагааны шинэ хэлбэр, арга замыг эрж хайхад хүргэж байна. Орчин үеийн гэмт явдалтай тэмцэх мэдээлэл-техникийн чиглэл нь дунд оффшор бүсэд үйлдэх гэмт хэрэгтэй тэмцэх (тагнуулын аналитик болон компьютерын) цогц арга хэмжээг хэрэгжүүлэхийг онцлон тэмдэглэж байна.⁴⁹

Хөрөнгө буцаан олгох талаарх АНУ, БНХАУ-ын туршлага⁵⁰

Америкийн Нэгдсэн Улс

АНУ-ын туршлагаас үзвэл, тус улс нь НҮБ-ын Хил дамнасан зохион байгуулалттай гэмт хэргийн эсрэг болон Авлигын эсрэг конвенцийг хэрэгжүүлж байгаа бөгөөд одоогоор 70 гаруй улс, газар нутагтай эрх зүйн харилцан туслалцаа үзүүлэх хэлэлцээр /Mutual Legal Assistance Treaties/ байгуулж хамтран ажиллаж байна.

Түүнээс гадна БНХАУ-тай Эрх зүйн харилцан туслалцаа үзүүлэх гэрээ /Mutual Legal Assistance Agreement/, Их Британи, Нидерланд, Сингапур зэрэг орнуудтай Мансууруулах бодисоос олсон хөрөнгийг хураах болон Харилцан хуваалцах /share/ гэрээ тус тус байгуулжээ. Мөн Канад, Кайманы арлууд, Колумб, Эквадор, Ямайка,

а

⁴⁵ Г.Эрдэнэбат. “Шүүх эрх мэдлийн болон хууль сахиулах байгууллагуудын хамтын ажиллагаа: Эрх зүйн харилцан туслалцаа, хөрөнгө буцаах асуудал” /Илтгэл/. Авлигын эсрэг үндэсний чуулган. 2017.01.11. Төрийн ордон. УБ.

⁴⁶ 1)Татварын бүсийн “хар жагсаалт” үйлдэх (гадаадын ихэнх улс орнууд оффшорын бүсийн байгууллагатай тэмцэх зорилгоор санхүүгийн гүйлгээнд онцгой хяналт тавихын тулд хар жагсаалт гэж нэрийдэх бүсийн нэрсийг тодорхойлно); 2) үндэсний банкны тогтолцооны хяналтаар банкны нууцлалын тогтолцоог эвдэх, устгах; 3) оффшор төвүүдэд улс төрийн дарамт шахалт үзүүлэх; 4) хэл амаа ололцохгүй байгаа бүсийн эсрэг тодорхой хориг тавих. **Эх сурвалж:** Ч.Нямсүрэн. Оффшор бүс дэх гэмт явдалтай тэмцэх олон улсын хамтын ажиллагаа. Хууль сахиулах үйл ажиллагаа: онол, практикийн тулгамдсан асуудал. Олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл-2. 2016 он. УБ. 526 дахь тал.

⁴⁷ Ч.Нямсүрэн. Оффшор бүс дэх гэмт явдалтай тэмцэх олон улсын хамтын ажиллагаа. Хууль сахиулах үйл ажиллагаа: онол, практикийн тулгамдсан асуудал. Олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл-2. 2016 он. УБ. 520-529 дэх тал.

⁴⁸ ФЗ О внесении изменений в части первую и вторую Налогового кодекса Российской Федерации и в Федеральный закон "О внесении изменений в части первую и вторую Налогового кодекса Российской Федерации от 15.02.2016 N 32-ФЗ.

⁴⁹ Ч.Нямсүрэн. Оффшор бүс дэх гэмт явдалтай тэмцэх олон улсын хамтын ажиллагаа. Хууль сахиулах үйл ажиллагаа: онол, практикийн тулгамдсан асуудал. Олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл-2. 2016 он. УБ. 520-529 дэх тал.

⁵⁰ Авлигын эсрэг НҮБ-ын конвенцийн 5 дугаар бүлгийн (Хөрөнгө буцаан олгох) хэрэгжилтийн нөхцөл байдлын үнэлгээ, зөвлөмж. 2014 он. 14-20 дахь тал.

Мексик болон Монако улсуудтай Хөрөнгө хуваалцах гэрээ байгуулсан.

АНУ-ын Санхүүгийн гэмт хэрэгтэй тэмцэх сүлжээ нь дэлхийн 47 улс орны СМА-тай санамж бичиг байгуулан хамтарч ажиллаж байна.

Тус улсын Засгийн газар нь хулгайлагдсан хөрөнгийг илрүүлж, хууль ёсны эзэмшигчид нь буцаах сонирхол байгаа гэдгээ албан ёсоор илэрхийлэхийн хамт хулгайлагдсан хөрөнгөө нэхэмжлэхийг бусад орны засгийн газруудад уриалж байна.

Гэсэн хэдий ч нүсэр хууль тогтоомж, төрийн байгууллагуудын тоолж барашгүй шат дамжлага, банк, санхүүгийн байгууллагуудын харилцагчийн нууц хадгалалтын хэт хатуу тогтолцоо зэрэг олон хүчин зүйлсээс шалтгаалан хөрөнгө буцаах ажиллагаа маш их хугацаа шаарддаг болохыг Филиппин Улс нь огцорсон ерөнхийлөгч Фердинанд Маркос, түүний төрөл садан болон найз нөхөд, хамтран зүтгэгч нарын хулгайлсан хөрөнгийг буцаах кейсээс харж болно. Филиппиний Засгийн газар хүсэлтээ анх 1986 онд АНУ-ын Засгийн газарт гаргаж байжээ²⁰.

Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс

БНХАУ нь хөрөнгө буцаах олон улсын ажиллагааны хүрээнд НҮБ-ын хэд хэдэн конвенц, тэр дундаа НҮБ-ын Авлигын эсрэг конвенцид нэгдэн орсон бөгөөд эрх зүйн харилцан туслалцаа үзүүлэх гэрээг дэлхийн 50 оронтой байгуулсан.

Тус улс нь хөрөнгө буцаах асуудлаар дараах зарчмыг баримталдаг байна. Үүнд:

- Эрх зүйн үндэслэл: БНХАУ-ын нэгдэж орсон олон улсын конвенц болон эрх зүйн харилцан туслалцаа үзүүлэх гэрээний дагуу хөрөнгө буцаах хүсэлтийг хүсэлт гаргаж буй орон хүргүүлнэ. Дээрх нөхцөл бүрдээгүй бол харилцан ашигтай байх зарчмыг үндэслэн гэрээ байгуулах, эсхүл дотоодын хүчин төгөлдөр хууль, дүрэм журмуудыг мөрдлөг болгоно.

- Албан ёсны ажиллагаа:

I алхам: Хүсэлт гаргаж буй тал нь БНХАУ-ын эрх бүхий төв байгууллагад эрх зүйн туслалцаа үзүүлэх хүсэлт гаргана;

II алхам: БНХАУ-ын эрх барих төв байгууллага холбогдох хууль хяналтын байгууллагуудтай хамтран уг хүсэлт нь БНХАУ-ын эрх зүйн зарчим, улс орны ашиг сонирхлыг зөрчиж буй эсэх, хүсэлтийг хүлээж авахгүй байх үндэслэл байгаа эсэх зэргийг шалгасны үндсэн дээр хариу тоот илгээнэ;

III алхам: Хоёр талт гэрээ, олон улсын конвенц болон өөрийн дотоодын хуулийн хүрээнд хүсэлтэд өгөгдсөн мэдээллийн дагуу холбогдох байгууллагууд нь хөрөнгийг илрүүлнэ;

IV алхам: БНХАУ-ын Эрүүгийн хууль болон Эрүүгийн байцаан шийтгэх хуулийн дагуу илрүүлсэн хөрөнгийг царцааж битүүмжлэх ажиллагаа явагдана;

V алхам: Нэгэнт хөрөнгийг царцааж битүүмжилсний дараа хүсэлт гаргаж буй тал хөрөнгийг хураах албан ёсны хүсэлт, шүүхийн шийдвэрийн хуулбарыг хятадын талын төв байгууллагад илгээнэ. Төв байгууллага нь эцсийн шийдвэрийг гаргахаас өмнө уг баримтуудыг холбогдох байгууллагууд руу шилжүүлж хянуулна. Буцаах хөрөнгийг талууд харилцан хувааж, хуваарилах зарчим баримтлах тохиолдолд дээр дурдсан олон улсын болон хоёр-талт гэрээ, хэлэлцээр, конвенц баримтлах, эсхүл харилцан хэлэлцсэний дагуу гэрээ байгуулах боломжтой;

Бусад төрлийн ажиллагаа: Тодорхой хэргийн төрөл, хамрах цар хүрээгээс шалтгаалан хүсэлт гаргагч тал нь илүү албан бус арга буюу цагдаагийн байгууллага, авлигатай тэмцэх газар зэрэгт шууд хүсэлт гаргах аргаар хамтран ажиллаж болдог.

Хүсэлт гаргагч талын **шүүхийн хүчин төгөлдөр шийдвэрийг үндэслэл** болгох буюу тухайн хөрөнгийг эзэмшигч нь шүүхээр ял шийтгүүлсэн байх ёстой бөгөөд хүсэлт нь

dual criminality⁵¹-ийн зарчимд нийцэх ёстой. Хүсэлтэд дурдсан хэргийн зүйлчлэл нь dual criminality-ийн зарчимд нийцэхгүй байх тохиолдолд БНХАУ-ын хүчин төгөлдөр хуулийг судалж, тэдгээрт нийцүүлэх арга хэмжээ авахыг холбогдох зааварчилгаанд зөвлөсөн байна.

Хөрөнгө буцаах ажиллагааг хоёр болон олон талт олон улсын гэрээ, хэлэлцээр, конвенц, харилцан эрх зүйн туслалцаа үзүүлэх гэрээний дагуу буцаана. Энэ төрлийн гэрээ хэлэлцээр байгуулаагүй бол тухайн хэрэг дээр талууд харилцан тохиролцох боломжтой.

Хүсэлт гаргагч тал нь банкны дансны дугаар, трастын аукцион зэрэг үл хөдлөх хөрөнгийг хэрхэн шилжүүлэх талаарх мэдээллийг БНХАУ-ын эрх бүхий төв байгууллагад албан ёсоор өгнө.

Энэхүү зааварчилгааны дагуу бусад орнууд БНХАУ-д байгаа хулгайлагдсан хөрөнгийг нэхэмжлэн буцааж авах боломжтой бөгөөд БНХАУ нь өөрөө хэрхэн бусад улсуудаас өөрийн хөрөнгийг нэхэмжилж байгаа тухай мэдээлэл хомс байсан байна.

a

⁵¹ P.R. China has not created an offense of bribery of foreign public officials, nor does it impose criminal liability against legal persons for corruption.

ТОВЧИЛСОН ҮГИЙН ЖАГСААЛТ

AML/CFT	МУТСТ	Мөнгө угаах, терроризмыг санхүүжүүлэхтэй тэмцэх
APG	АНДМУТБ	Ази, Номхон далайн мөнгө угаахтай тэмцэх бүлэг
CFATF	Caribbean Financial Action Task Force	Карибын тэнгисийн орнуудын бүлэг
EAG	Eurasian Group	Евразийн орнуудын бүлэг
ESAAMLG	Eastern and Southern Africa Anti-Money Laundering Group	Зүүн болон Өмнөд Африкийн орнуудын бүлэг
FATF	ФАТФ	Олон улсын санхүүгийн гэмт хэрэгтэй тэмцэх байгууллага
FIU	СМА	Санхүүгийн мэдээллийн алба
FSRB	ФТБНБ	ФАТФ-ын төрлийн бүс нутгийн байгууллага
GABAC	Task Force on Money Laundering in Central Africa	Төв Африкийн орнуудын бүлэг
GAFILAT	Financial Action Task Force of Latin America	Латин Америкийн орнуудын бүлэг
GIABA	Inter-Governmental Action Group against Money Laundering in West Africa	Баруун Африкийн орнуудын бүлэг
IMF	ОУВС	Олон улсын валютын сан
INTERPOL	Интерпол	Олон улсын эрүүгийн цагдаагийн байгууллага
MENAFATF	Middle East and North Africa Financial Action Task Force	Ойрх дорнод болон Хойд Африкийн орнуудын бүлэг
MONEYVAL	Council of Europe Committee of Experts on the Evaluation of Anti-Money Laundering Measures and the Financing of Terrorism	Европын орнуудын бүлэг
OECD	ЭЗХАХБ	Эдийн засгийн хамтын ажиллагаа, хөгжлийн байгууллага
Palermo Convention	Палермогийн конвенц	Үндэстэн дамнасан зохион байгуулалттай гэмт хэрэгтэй тэмцэх 2000 оны <i>Палермогийн конвенц</i>
Terrorist Financing Convention	Терроризмыг санхүүжүүлэхтэй тэмцэх конвенц	Терроризмыг санхүүжүүлэхтэй тэмцэх тухай 1999 оны конвенц
UN	НҮБ	Нэгдсэн Үндэстний Байгууллага
UNCAC	АЭК	Авлигын эсрэг НҮБ-ын конвенц
UNODC	НҮБ-ын МБГХТА	Нэгдсэн Үндэстний Байгууллагын Мансууруулах бодис, гэмт хэрэгтэй тэмцэх алба
UNSCR	НҮБ/АЗ	Нэгдсэн Үндэстний Байгууллагын Аюулгүйн Зөвлөлийн тогтоол
Vienna convention	Венийн конвенц	НҮБ-ын Мансууруулах болон сэтгэцэд нөлөөлөх эм, бодисын хууль бус эргэлтийн эсрэг 1988 оны конвенц
WB	ДБ	Дэлхийн банк

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- Авлигын эсрэг НҮБ-ын конвенцийн 5 дугаар бүлгийн (Хөрөнгө буцаан олгох) хэрэгжилтийн нөхцөл байдлын үнэлгээ, зөвлөмж. 2014 он. Эх сурвалж: http://www.iaac.mn/old/pdf/nub/Convention_5.pdf
- Г.Эрдэнэбат. “Шүүх эрх мэдлийн болон хууль сахиулах байгууллагуудын хамтын ажиллагаа: Эрх зүйн харилцан туслалцаа, хөрөнгө буцаах асуудал” /Илтгэл/. Авлигын эсрэг үндэсний чуулган. 2017.01.11. Төрийн ордон. УБ.
- Ерөнхий прокурорын 2015 оны 08 сарын 11 өдрийн “Аргачилсан заавар, эрх зүйн хэлбэрийн загвар батлах тухай” А/88 дугаар тушаал.
- ФЗ О внесении изменений в части первую и вторую Налогового кодекса Российской Федерации и в Федеральный закон "О внесении изменений в части первую и вторую Налогового кодекса Российской Федерации от 15.02.2016 N 32-ФЗ.
- Ч.Нямсүрэн. Оффшор бүс дэх гэмт явдалтай тэмцэх олон улсын хамтын ажиллагаа. Хууль сахиулах үйл ажиллагаа: онол, практикийн тулгамдсан асуудал. Олон улсын эрдэм шинжилгээний хурлын эмхэтгэл-2. 2016 он. УБ.
- Money Laundering and Financial Risk Management in Latin America, with Special Reference to Mexico* Willy Zapata Sagastume., Juan Carlos Moreno-Brid and Stefanie Garry. Economía: teoría y práctica, 2016, vol. 44, issue 1 http://econpapers.repec.org/article/etyjournal/v_3a44_3ay_3a2016_3ai_3a1_3ap_3a9-50.htm
- P.R. China has not created an offense of bribery of foreign public officials, nor does it impose criminal liability against legal persons for corruption.
- <http://criminology.mn/print.php?id=187&lang=1>
- http://masd.mn/wp-content/uploads/files/18.Money_laundry_updated_%D0%A2%D3%A9%D0%BC%D3%A9%D1%80%D0%B1%D0%B0%D1%82.pdf.
- <http://star.worldbank.org/star/about-us/our-vision>
- <http://www.gia.gov.mn/articles/medee/1249>
- https://www.mongolbank.mn/documents/cma/20161025_risk_assessment.pdf.
- <https://www.state.gov/j/inl/rls/nrcrpt/1999/928.htm>
- <http://www.fatf-gafi.org/publications/fatfrecommendations/documents/fatf-recommendations.html>
- <http://resource3.sodonvision.com/shuuh/file/2014/4/5zfdq85vyutwI0I0ledafwrrw/%D0%9C%D3%A8%D0%9D%D0%93%D3%A8%20%D0%A3%D0%93%D0%90%D0%90%D0%A5%20%D0%93%D0%AD%D0%9C%D0%A2%20%D0%A5%D0%AD%D0%A0%D0%AD%D0%93.pdf>.
- <http://inpra.in/2014/09/04/new-development-bank-shielding-tackling-corruption/>
- <http://sfmagazine.com/post-entry/april-2015-global-fight-against-tax-evasion/>
- <http://www.caymanfinancialreview.com/2017/02/01/the-impact-of-the-panama-papers/>
- <https://www.theguardian.com/world/2017/apr/12/the-money-machine-how-a-high-profile-corruption-investigation-fell-apart>
- <http://pubdocs.worldbank.org/en/824561427730120107/AML-Module-5.pdf>.

**ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН САЛБАРЫГ ХОРШООНЫ ЗАРЧМААР ХӨГЖҮҮЛСЭН ЗАРИМ ОРНЫ
ТУРШЛАГА БА ЭРХ ЗҮЙН ОРЧИН: НЭГДСЭН БОРЛУУЛАЛТ, ХАНГАМЖИЙН
ТОГТОЛЦОО, ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН ГАРАЛТАЙ БҮТЭЭГДЭХҮҮН, ТҮҮХИЙ ЭДИЙН ҮНЭ
БҮРДЭЛТ**

Д.Халиун, Д.Жигваагүнсэл, Т.Саулегүл

АГУУЛГА

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

**НЭГ.ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН САЛБАРЫГ ХОРШООНЫ ЗАРЧМААР ХӨГЖҮҮЛСЭН УЛС
ОРНУУДЫН ТУРШЛАГА**

- БНСУ
- ЯПОН
- ХБНГУ
- НОРВЕГИЙН ВАНТ УЛС

**ХОЁР.ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН САЛБАРЫГ ХОРШООНЫ ЗАРЧМААР ХӨГЖҮҮЛСЭН
ОРНУУДЫН ХУУЛЬ ЭРХ ЗҮЙН ОРЧИН**

- БНСУ
- ЯПОН
- ХБНГУ
- НОРВЕГИЙН ВАНТ УЛС

**ГУРАВ.ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН БҮТЭЭГДЭХҮҮНИЙ НЭГДСЭН БОРЛУУЛАЛТ, ХАНГАМЖИЙН
ТОГТОЛЦОО**

- БНСУ
- ЯПОН
- ХБНГУ
- НОРВЕГИЙН ВАНТ УЛС

**ТОВЧИЛСОН ҮГИЙН ЖАГСААЛТ
АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ**

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

Судалгааны нэгдүгээр хэсэгт судалгааны захиалгад дурдсан орнууд болох БНСУ, Япон, ХБНГУ болон Нидерландын Вант Улсын хөдөө аж ахуйн салбараа хоршооны зарчмаар хөгжүүлсэн түүх, тэдгээрийн үүсэл хөгжил, онцлог, судалгааны хоёрдугаар хэсэгт дээрх орнуудын хөдөө аж ахуйн хоршоодын эрх зүйн орчин, гуравдугаар хэсэгт хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний нэгдсэн борлуулалт, хангамжийн схем, тогтолцоо, дөрөвдүгээр хэсэгт хөдөө аж ахуйн гаралтай бүтээгдэхүүн, түүхий эдийн үнэ бүрдэлтийн талаар судаллаа.

Олон улсын хоршооллын холбооноос гаргасан мэдээгээр дэлхийд хоршоодын хөдөлгөөнд нэгдсэн хүн амын тоо 1 тэрбум, 1994 онд явуулсан судалгаагаар хоршоодын ашиг шимийг хүртэж байгаа хүн ам 3 тэрбум гаруй буюу дэлхийн хүн амын тал орчим хувь байна гэж тооцоолжээ.⁵² Японд 3 гэр бүл тутмын нэг нь хоршооны гишүүн, хөдөө аж ахуй /ХАА/-н хоршоо нь 10 сая гаруй гишүүнтэй буюу хүн амын 8%, ХБНГУ-д 4 хүн тутмын нэг буюу 22 сая гаруй хүн хоршооны гишүүн, үүнээс ХАА-н хоршоод 1,4 сая гишүүнтэй, Норвегид нийт 5 сая гаруй хүн амын тал орчим нь хоршооны гишүүн, үүнээс ХАА-н хоршоод 40,000 гишүүнтэй буюу хүн амын 0,8%,⁵³ БНСУ-ын ХАА-н хоршоод нь 2 сая гаруй гишүүнтэй буюу хүн амын 4%-тай тус тус тэнцүү байгаа бол манай улсад ХАА-н хоршоод 100 мянга гаруй гишүүнтэй байгаа нь хүн амын 3,3 хувьтай тэнцэж байна.

Судалгаанд хамрагдсан орнуудаас Хөдөө аж ахуйн хоршоодтой холбоотой харилцааг, ХБНГУ, Норвеги улс нь хоршооны хуулиар зохицуулж байгаа бол БНСУ болон Японд хоршоологчдын томоохон салбар тус бүр бие даасан хуультай байх бөгөөд хөдөө аж ахуйн салбарыг Хөдөө аж ахуйн хоршооны тухай хуулиар зохицуулж байна. Сүүлийн жилүүдэд хоршоодын нэгдсэн эрх зүйн зохицуулалт бүхий орнуудад салбар тус бүрээр бие даасан эрх зүйн орчин /нэгдсэн хууль дотроо, эсхүл бие даасан хуулиар/ бүрдүүлэх шаардлагатай гэсэн байр суурь нэмэгдэх хандлага ажиглагдаж байна.⁵⁴

Монгол Улсын хувьд 2013 онд Хөдөө аж ахуйн хоршоологчдын бүсийн зөвлөгөөний үеэр хоршоодын төлөөллүүдийн дунд явуулсан судалгаа, 2014 онд Хөдөө аж ахуйн маркетинг төслийн хүрээнд Баруун болон Хангайн зарим аймагт явуулсан судалгааны дүнгээр орон нутагт үйл ажиллагаа явуулж байгаа нийт хоршоодын 70 орчим хувь буюу 1508 нь ХАА-н хоршоо байна. Хоршоод ихэвчлэн мал аж ахуй, газар тариалангийн үйлдвэрлэл, ханган борлуулалт, түүхий эд бэлтгэл, мал эмнэлэг үржлийн чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг бөгөөд 48.5% нь 9 гишүүнтэй байна. Хоршоод нь хэт жижиг, ах дүү төрөл садны явцуу хүрээнд ажилладаг учраас давуу байдлаа харуулж чаддаггүй. Мөн хоршоодын талаар нэгдсэн судалгаа, мэдээллийн бааз дутмаг байдгаас хоршоодын үйлдвэрлэж буй бүтээгдэхүүн, бүтээмж, шинээр бий болгож буй ажлын байр, гишүүдэд хуваарилж буй ногдол ашиг, улсад төлж буй татвар, шимтгэл зэрэг үйл ажиллагааны үндсэн үзүүлэлтүүдийн статистик мэдээг нэгтгэх боломж хязгаарлагдмал тул хоршоодын нийгэм, эдийн засагт үзүүлж буй хувь нэмэр үнэлэгдэхгүй байх, үүнээс үүдэн нийгэмд хоршооллын салбарын нэр хүнд буурч, хоршооны мөн чанар, ач холбогдлыг хүмүүст ойлгуулахад сөргөөр нөлөөлж байна гэж дүгнэжээ. Хоршоологчид үйл ажиллагаа явуулахад тулгамдаж буй асуудлуудыг дараах байдлаар эрэмбэлсэн байна. Үүнд: хоршоод хөрөнгө, санхүүгийн хомсдолтой - 55.6%, хүний нөөцийн хөгжил, удирдлагын ур чадвар дутмаг - 40.0%, гишүүдийн оролцоо сул, хоршооны зарчим хангалтгүй хэрэгждэг - 35.6%, харилцан итгэлцэл, нэгдмэл зорилго хангалтгүй - 22.2%, гишүүнчлэл нээлттэй бус - 11.1%⁵⁵ байна. Үүнээс гадна судалгаанд хамрагдсаны дийлэнх нь үйлдвэрлэлийн технологийг сайжруулах, шинэ технологи нэвтрүүлэхэд зөвлөх үйлчилгээ шаардлагатай гэж үзжээ.

Хөдөө аж ахуйн маркетинг төслийн судалгаанд хамрагдсан 5 аймгийн 15 сумын хувьд үйлдвэрлэлийн гол салбар нь мал аж ахуй байна. Мал аж ахуйгаас гаралтай мах, ноос, ноолуур, арьс шир зэрэг бүтээгдэхүүнийг анхан шатны тордолт, боловсруулалт

а

⁵² International Co-operative Alliance, <http://ica.coop/en/co-op-facts-and-stats>

⁵³ Co-operatives Europe,

<https://coopseurope.coop/sites/default/files/The%20power%20of%20Cooperation%20-%20Cooperatives%20Europe%20key%20statistics%202015.pdf>

⁵⁴ Евразийский юридический журнал № 12 (55) 2012, <http://www.eurasialegal.info>

⁵⁵ Монголын Хөдөө Аж Ахуйн Хоршоологчдын Үндэсний Холбоо, <http://namac.mn/>

хийхгүйгээр аймгийн Хөдөө аж ахуйн гаралтай бараа түүхий эдийн биржийн зуучлагч/брокерийн тусгай зөвшөөрөлтэй компани, үндэсний үйлдвэрүүдэд нийлүүлдэг байна. Судалгаанд хамрагдсан хоршоодын тал хувь нь 2011 оноос хойш үүсгэн байгуулагдсан нь тухайн онд Хөдөө аж ахуйн гаралтай бараа, түүхий эдийн биржийн тухай хууль батлагдаж, үйл ажиллагаа явуулж эхэлсэн, хоршооны гишүүн малчдыг малын гаралтай түүхий эдийн урамшуулалд хамруулах болсонтой холбоотой байж болзошгүй. Үүнээс улбаалан хоршооны үндсэн зарчим алдагдах, урамшуулал авах зорилготой нэр төдий хоршоод олноор бий болж байна гэж үзжээ. Дээрх 15 суманд үйл ажиллагаа явуулж буй хоршоодыг эдийн засгийн үйл ажиллагааны салбарын ангиллаар авч үзэхэд нийт хоршоодын тал орчим буюу 48.4%-ийг малын гаралтай түүхий эд бэлтгэх, зуучлан борлуулах, 20.9 хувийг төмс, хүнсний ногоо, малын тэжээл тариалах, 9.7%-ийг сүү сүүн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэл, 3.2%-ийг зочид буудал зоогийн газар, 6.5%-ийг худалдаа, талх нарийн боов үйлдвэрлэл, 6.5%-ийг мал эмнэлэг, үржил, 1.6%-ийг оёдол эсгүүр, 1.6%-ийг эсгий үйлдвэрлэл, 1.6%-ийг арьс ширэн эдлэлийн үйлдвэрлэлийн хоршоод тус тус эзэлж байна.

НЭГ. ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН САЛБАРЫГ ХОРШООНЫ ЗАРЧМААР ХӨГЖҮҮЛСЭН УЛС ОРНУУДЫН ТУРШЛАГА

Судалгаанд хамрагдсан улс орнуудын хувьд хөдөө аж ахуйн салбараа хоршооны зарчмаар амжилттай хөгжүүлж ирсэн байна. Удирдлагын тогтолцооны хувьд БНСУ, Япон улс нь босоо тогтолцоотой байна. Солонгосын Үндэсний хөдөө аж ахуйн хоршоологчдын холбоо нь төрөлжсөн аж ахуйн үйлчилгээ үзүүлдэг, гишүүддээ үйлчилдэг, улс орны хэмжээнд хөдөөгийн хөгжлийн агентлагийн үүрэг гүйцэтгэдэг байна. Үндэсний ХАА-н хоршоологчдын холбоонд 800 гаруй банкны салбар, борлуулалт, боловсруулалтын 600 гаруй аж ахуйн төвүүд, түүнчлэн олон төрлийн аж ахуйн нэгжүүд нэгдэн үйл ажиллагаа явуулдаг. Хамтран ажиллах тогтолцоог бий болгосноор Засгийн газраас ХАА-н салбарын үйл ажиллагааг дэмжих, хөдөө аж ахуйн хөрөнгө, хангамжийг нэмэгдүүлэх, хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний үнийг тогтворжуулах, ургац хураалт, технологийн шинэчлэлийн хөтөлбөрийн хэрэгжилт зэрэгт ихээхэн нэгдмэл бодлоготой болж, салбарын үйл ажиллагаа шуурхай, шударга, цогц хэлбэрээр явагдах нөхцөл бүрдсэн гэж үздэг.

Японы Хөдөө аж ахуйн хоршоо нь 3 шатлал бүхий бүтэцтэй бөгөөд хот, тосгоны түвшний орон нутгийн нэгжийн хөдөө аж ахуйн хоршоод нь эхний буюу 1-р шатлалыг, хөдөө аж ахуйн хоршоодын Мужийн Төв эвсэл нь хоёр дахь шатлал буюу тухайн мужийн бүхий л ХАА-н хоршоодыг хамарна. Гурав дахь шатлал нь Үндэсний хэмжээнийх буюу Японд үйл ажиллагаа явуулж буй бүхий л ХАА-н хоршоодыг хамарч, төв байгууллага нь ерөнхий удирдлагаар хангадаг байна.

Норвегийн хөдөө аж ахуйн хоршоод нь 13 компаниас бүрддэг ба тэдгээр нь бие даасан фермерүүдийн өмчлөлийн хоршоо хэлбэрээр зохион байгуулагдсан. Боловсруулалт ба бүтээгдэхүүн борлуулалт, санхүүгийн үйлчилгээ, үржил болон хээлтүүлэг, хөдөө аж ахуйн тоног төхөөрөмжийн жижиглэн худалдаа зэрэг дөрвөн үндсэн чиглэлээр үйл ажиллагаагаа явуулдаг. Бүх хоршоод нь Norsk Landbrukssamvirke компаниар дамжуулан хамтран ажилладаг бөгөөд фермерүүд бүх үйл ажиллагаагаа хоршооны хэлбэрээр явуулдаг байна.

БНСУ⁵⁶

Тус улс хөдөө аж ахуйн салбарыг хоршооны зарчмаар амжилттай хөгжүүлж чадсан орнуудын нэг юм. Анх 1960-аад оны эхээр Засгийн газраас хөдөө аж ахуйн бүтээмжийг нэмэгдүүлэх, ХАА-н фермерүүдийн оролцоотойгоор нийгэм, эдийн засгийн байдлыг сайжруулах зорилгоор хоршооны тогтолцоог бий болгож, Үндэсний хөдөө аж ахуйн хоршооллын холбоо /NACF/ буюу Хөдөө аж ахуйн хоршооллын дээд байгууллагыг байгуулжээ. Улмаар ХАА-н хоршооллын системийг босоо тогтолцоогоор зохион байгуулж, 1961 онд “Хөдөө аж ахуйн хоршооны тухай хууль”-ийг баталсан байна.

a_____

⁵⁶ http://www.agnet.org/htmlarea_file/activities/20110719103351/paper-860033631.pdf-Agricultural Cooperatives in Korea

Солонгос Улс ХАА-гаа 6 чиглэлээр /газар тариалан, мал аж ахуй, загас агнуур, хүн орхоодой, жимс жимсгэнэ, цагаан будаа/ түлхүү хөгжүүлж ирсэн бөгөөд өмнө нь байсан ХАА-н банк зэрэг байгууллагууд дээр суурилан богино хугацаанд бизнесийн системийг бий болгож хоршоодыг 2 түвшинд зохион байгуулсан байна. Тухайлбал,

- Анхан шатны ХАА-н хоршоо:
 - ✓ *бүс нутгийн хоршоо*: хөдөө орон нутагт засаг захиргааны дүүрэгт зохион байгуулсан /Бүс нутгийн ХАА-н хоршоодын Бүс нутгийн Мал аж ахуйн хоршоод/,
 - ✓ *тусгай түүхий эдийн хоршоо*: Жимс, ногоо болон цэцэг үржүүлгийн үйл ажиллагаа явуулдаг хоршоод, мал аж ахуй болон хүн орхоодойн үйлдвэрлэгч нарыг хэлнэ.
- Үндэсний ХАА-н хоршоологчдын холбоо.

Одоо Солонгос Улсад 2 сая гишүүнтэй 1360 анхан шатны хоршоо үйл ажиллагаа явуулж байна. Солонгосын бараг өрх бүр ХАА-н үйлдвэрлэгч учраас хөдөө аж ахуйн хоршоо нь төрөлжсөн аж ахуйн үйлчилгээг хангадаг, гишүүддээ үйлчилдэг, улс орны хувьд хөдөөгийн хөгжлийн агентлагийн үүрэг гүйцэтгэдэг байна. Харин Үндэсний ХАА-н хоршоологчдын холбоонд 800 гаруй банкны салбар, борлуулалт, боловсруулалтын 600 гаруй аж ахуйн төвүүд, түүнчлэн олон төрлийн аж ахуйн нэгж /сургалтын байгууллага, хөдөө аж ахуйн хоршооллын коллеж, фермерүүдийн сонин/-үүд нэгдэн үйл ажиллагаа явуулдаг. Эдгээрийн үйл ажиллагаа нь гишүүдийнхээ аж ахуй, борлуулалт, өргөн хэрэглээний бараа, зээл, банк, даатгал, агуулах, тээвэр, нийгэм, соёлын бусад үйл ажиллагааг дэмжихэд чиглэнэ.

Хамтран ажиллах тогтолцоог бий болгосноор Засгийн газраас ХАА-н салбарын үйл ажиллагааг дэмжих, хөдөө аж ахуйн хөрөнгө, хангамжийг нэмэгдүүлэх, хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний үнийг тогтворжуулах, ургац хураалт, аж ахуйн технологийн шинэчлэлийн хөтөлбөрийн хэрэгжилт зэрэгт ихээхэн нэгдмэл бодлоготой болж, салбарын үйл ажиллагаа шуурхай, шударга, цогц хэлбэрээр явагдах нөхцөл бүрдсэн гэж үздэг.

ЯПОН

Японы ХАА-н хоршоод нь Дэлхийн II дайны дараах хөдөө аж ахуйн шинэтгэлийн бодлогын хүрээнд 1947 онд батлагдсан Хөдөө аж ахуйн хоршоодын тухай хуулиар зохицуулагдаж байна. Хуульд заасны дагуу ХАА-н хоршоо нь бүтээгдэхүүний тээвэрлэлт, үйлдвэрлэл, агуулах, борлуулалт зэрэг үйл ажиллагаанаас гадна, банк санхүү, даатгал, эрүүл мэнд зэрэг хүний өдөр тутмын амьдралын бүхий л чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг. Японы хөдөө аж ахуй эрхлэгч бүр ХАА-н хоршоодод хамаарах бөгөөд газраа худалдах, даатгалд хамрагдах, зээл авах зэрэг газар, хөдөө аж ахуйтай холбоотой бүхий л гүйлгээ хоршооны банкаар дамждаг нь ХАА-н хоршоодын банк, даатгалын бүтцийг бэхжин, томроход ихээхэн нөлөөлсөн бөгөөд Японы ХАА-н хоршоодын ашгийн ихэнх хувийг банк санхүү, даатгалын салбар бүрдүүлж байна.

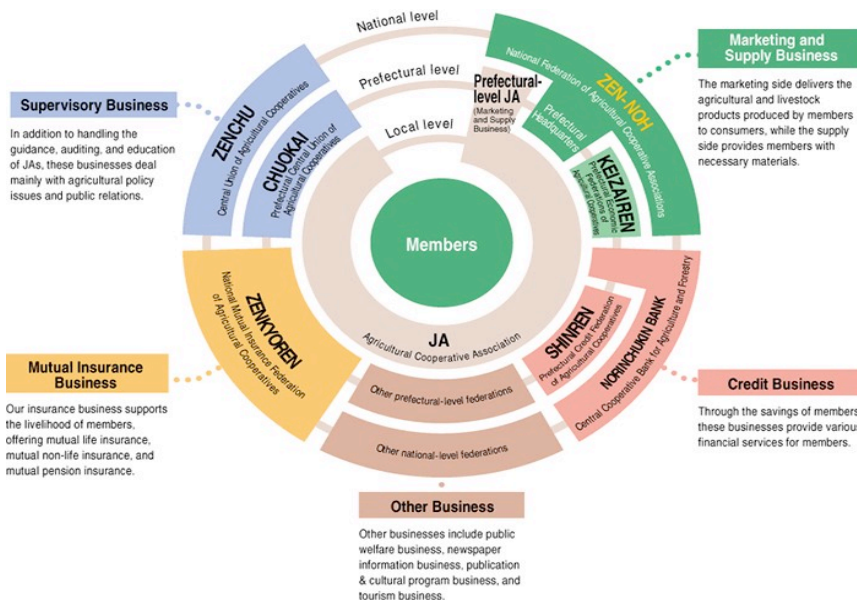
1940-1980-аад онд төрөөс банк, санхүүгийн салбарт хатуу, чанга бодлого барьж байсан хэдий ч ХАА-н хоршоодыг дэмжих бодлого явуулж, ХАА-н банкуудад хөгжих таатай нөхцөлийг бүрдүүлж өгсөн байдаг. Тухайлбал, ердийн арилжааны банктай харьцуулбал салбар нэгж байгуулахад хөнгөлөлт эдлэх, банк хоорондын зах зээлийн замаар хотын банкуудад зээл олгохыг зөвшөөрсөн, мөн хугацаатай хадгаламжийн хүүг бусад арилжааны банкуудаас 0,1 пунктээр өндөр тогтоох давуу эрх олгосон байна.

Японы Хөдөө аж ахуйн хоршооны дээд байгууллага “JA Group” /*Japan, Agriculture гэх хоёр үгний нийлбэр*/ нь 694 орон нутгийн хоршооноос бүрдэх, 10 сая гаруй гишүүнтэй байгууллага юм. Бүтцийн хувьд 3 шатаас бүрдэх бөгөөд хот, тосгоны түвшний орон нутгийн нэгжийн хөдөө аж ахуйн хоршоод нь анхан шат буюу 1-р шатлалыг бүрдүүлнэ. Хөдөө аж ахуйн хоршоодын Мужийн Төв эвсэл нь хоёр дахь шатлал буюу тухайн мужийн бүхий л ХАА-н хоршоог хамарна. Гурав дахь шатлал нь Үндэсний хэмжээнийх буюу Японд үйл ажиллагаа явуулж буй бүхий л ХАА-г хамарч, ерөнхий удирдлагаар хангадаг байна.

JA Group нь Zenchu, Zenkyoren, Norinchukin Bank, Zen-Noh, болон “Бусад” буюу группын гишүүдийн нийгмийн баталгаа хангах зорилго бүхий элементээс бүрдэж байна. Zenchu нь аудит, сургалт, хөдөө аж ахуйн бодлого, олон нийттэй харилцах зэрэг JA Group-ыг ерөнхий

удирдлагаар хангана. Zenkyoren нь гишүүддээ даатгалын үйлчилгээ үзүүлэх бөгөөд амь нас, үл хөдлөх хөрөнгө болон авто тээврийн хэрэгслийн даатгал зэргийг хамарна. Norinchukin Bank нь зээл, хадгаламж зэрэг өдөр тутмын амьдралд шаардагдах төрөл бүрийн санхүүгийн үйлчилгээ үзүүлнэ. Zen-Noh нь хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэхэд шаардлагатай түүхий эд, материал, тоног төхөөрөмж зэргээр хангах бөгөөд борлуулалтыг хариуцна. Бусад гэгдэх нэгж нь нийгмийн халамжийг хариуцах бөгөөд аялал жуулчлалыг хөгжүүлэх, JA-ын өдөр тутмын сонин сэтгүүл болон бусад хөдөө аж ахуйн хэвлэлийг хариуцна. Өнөөдрийн байдлаар 47 мужаас 35-д нь Zen-Noh мужийн төв штаб үйл ажиллагаагаа явуулж байна.

JA Group-ийн бүтэц, зохион байгуулалтын бүдүүвч

Эх сурвалж: <http://zhiusa.com/home/about/ja-structure/>

Анхан шатны хоршоод нь хөдөө аж ахуй эрхлэгчидтэйгээ шууд холбоотой ажиллана. Хөдөө аж ахуйн эрхлэгч, фермер нь анхан шатны ХАА-н хоршооны энгийн гишүүн байна. Ердийн гишүүдээс гадна ХАА-н хоршоодод фермер бус гишүүн байж болох бөгөөд гишүүн болохын тулд тухайн хоршооныхоо үндсэн зарчмуудыг хүлээн зөвшөөрсөн байна. Аль ч гишүүн ХАА-н хоршооноос үзүүлж буй үйлчилгээ авах эрхтэй байдаг боловч зөвхөн ердийн гишүүн нь Хоршооны хуралд санал өгөх эрхтэй байна. Мөн ХАА-н хоршооны Ерөнхийлөгчийг ердийн гишүүд дундаас сонгоно.

ХБНГУ

ХБНГУ дахь хоршоо /Deutsche Genossenschafts- und Raiffeisenverband e.V. (DGRV)/-д нь 150 гаруй жилийн түүхтэй бөгөөд тэдгээрийн үүсэл хөгжил нь Герман Шульце болон Фридрих Вилгельм фон Райффайзен нартай холбоотой юм. 1846 онд Ф.В.Райффайзен гишүүдийнхээ тэгш эрхийг хүндэтгэсэн, харилцан бие биедээ туслах зарчимд тулгуурласан “Ядуу фермерүүдийн өөртөө туслах холбоо” нэртэй хадгаламж зээлийн хоршоог үүсгэн байгуулснаар Германы хөдөө аж ахуйн салбарт томоохон эргэлт хийсэн гэж үздэг байна.

ХБНГУ-ын ХАА-н хоршоодын нэг онцлог нь тус салбарт 1889 оноос заавал аудит үйлчилж байгаа явдал юм. Анхан шат, муж болон холбооны 3 шатлал бүхий хоршоод нь 1930-аад он гэхэд бүрэлдэн тогтсон. Германы Райффайзены холбоо /DGRV/ нь ХАА-н хоршоодын хөгжилд голлох үүргийг гүйцэтгэсэн. Түүнчлэн Европын Холбооны нэгдсэн зах зээл бий болсон нь германы үйлдвэрлэгч нарт борлуулалтын шинэ зах зээлд нэвтрэх боломжийг хөнгөвчилж, хөдөө аж ахуй болон хоршоодын хөгжилд таатай нөлөөлсөн гэж судлаачид дүгнэдэг.

Өнөөдрийн байдлаар тус улсад 2316 гаруй бараа, үйлчилгээ, ХАА-н хоршоод үйл ажиллагаа явуулж байна.⁵⁷ Германд үйлдвэрлэж буй бүхий л сүү, сүүн бүтээгдэхүүний 60%-ийн сүүний чиглэлийн хоршоод үйлдвэрлэдэг бол тариалсан нийт усан үзэмний гуравны нэгийг Усан үзэм тариалагчдын хоршоод хураан авч дарс үйлдвэрлэдэг байна. Үүнээс гадна Райффайзены хоршоод нь төрөл бүрийн үйлчилгээ, зөвлөх үйлчилгээ үзүүлдэг бөгөөд мах, махан бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлд хөрсний шинжилгээ хийх, малын тэжээл боловсруулалт болон боловсруулах үйлдвэрлэлийн шаардлагыг тогтоодог. Тус улсад хоршоод нийт 850 гаруй шатахуун түгээх станц ажиллуулдаг бөгөөд тэдгээр нь аж үйлдвэр, хөдөө аж ахуй болон хувь хэрэглэгч нарт үйлчилдэг байна. Үүнээс гадна 714 тусгай зах, 1500 гаруй Райффайзен дэлгүүр зэрэг ажилладаг байна. Дээрхээс гадна хоршоод боловсруулж болохуйц материал дахин боловсруулах чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг байна. Райффайзены байгууллагуудын бараа эргэлтийн хэмжээ 2014 оны жилийн эцсийн байдлаар 66 тэрбум евро байна.

Райффайзены хоршоод	Хоршоодын тоо	Эргэлтийн хэмжээ, сая евро
Бараа	424	37500
Сүүний хоршоод	225	14800
Мал аж ахуй, мах болон үржүүлгийн хоршоод	92	6600
Жимс, ногоо болон цэцэрлэгжүүлэлтийн хоршоод	88	3300
ХАА-н хоршоод	765	2000
Усан үзэм тариалагчдын хоршоо	169	800
Бусад	553	1000
Нийт	2316	66000

НОРВЕГИЙН ВАНТ УЛС

Норвегийн хөдөө аж ахуйн хоршоод нь 13 компаниас бүрддэг ба тэдгээр нь бие даасан фермерүүдийн өмчлөлийн хоршоо хэлбэрээр зохион байгуулагдсан. Дөрвөн үндсэн чиглэлээр үйл ажиллагаагаа явуулдаг. Үүнд:

1. Боловсруулалт ба бүтээгдэхүүн борлуулалт;
2. Санхүүгийн үйлчилгээ;
3. Үржил болон хээлтүүлэг;
4. Хөдөө аж ахуйн тоног төхөөрөмжийн жижиглэн худалдаа зэрэг болно.

Бүх хоршоод нь Norsk Landbrukssamvirke компаниар дамжуулан хамтран ажилладаг. Норвегийн фермерүүд бүх салбарт үйл ажиллагаагаа хоршооны хэлбэрээр явуулдаг.

Фермерүүд бүтээгдэхүүнээ зах зээлд борлуулж орлогын эх үүсвэрээ бүрдүүлэх шаардлага үүсдэг ба бүтээгдэхүүнийг хэрэглэгчдийн эрэлт хэрэгцээнд нийцүүлж боловсруулан савладаг. Хөдөө аж ахуйн үйлдвэрлэл нь нийт орон даяар хөдөө аж ахуйн бүсүүдэд явагддаг бөгөөд хэрэглэгчдийн дийлэнх нь хотын төвд, эсхүл тэдгээрийн ойролцоо оршин суудаг. Хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүнийг борлуулахаас өмнө зайлшгүй боловсруулалт хийх шаардлагатай байдаг ба фермерүүд өөрсдөө бие дааж бүтээгдэхүүнийг боловсруулахад шаардлагатай тоног төхөөрөмж авах, бусад хөрөнгө оруулалтыг хийх боломжгүй байдаг. Түүнчлэн фермерүүд бие даан бүтээгдэхүүнээ өөрсдөө зах зээлд нийлүүлэх тохиолдолд тэдгээрийн хоорондох өрсөлдөөн бүтээгдэхүүний үнийг бууруулах болно.

Дээрх шалтгаанаар Норвегийн фермерүүд 100 жилийн тэртээгээс хөдөө аж ахуйн хоршооллыг үүсгэн байгуулж, хөгжүүлсэн түүхтэй. Хоршооны гишүүд нь фермерүүдийн бүтээгдэхүүнийг цуглуулах, шаардлагатай боловсруулалт хийгдсэний дараа бүтээгдэхүүнийг зах зээлд нийлүүлэхэд хамтран ажилладаг. Өнөөдөр Норвегийн фермерүүд бүх салбарт өөрсдийн хоршоог үүсгэн байгуулсан. Хоршоод нь бүгд нэг зорилго бүхий хоршоо хэлбэрээр үйл ажиллагаагаа явуулдаг. Хоршоод анх үүсгэн байгуулагдахдаа орон нутгийн жижиг хоршоод байсан бол дараа нь хоршоод хоорондын

⁵⁷ [https://www.dgrv.de/en/cooperatives/\\$file/Facts_and_Figures.pdf](https://www.dgrv.de/en/cooperatives/$file/Facts_and_Figures.pdf)

хамтын ажиллагаа болж өргөжин тэлж, одоогоор салбар бүр нь улс орны өнцөг бүрээс гишүүдийг хамруулсан үндэсний хэмжээний хоршоотой болсон. Хоршоодын зах зээлд эзлэх хувь маш өндөр ба сүү, сүүн бүтээгдэхүүний салбар дахь боловсруулсан бүтээгдэхүүний 90-ээс дээш хувийг, мах, өндөг болон үр тарианы 60-70%, хүнсний ногооны 50 орчим хувийг хоршоод зах зээлд нийлүүлдэг байна.

Засгийн газрын хөдөө аж ахуйн бодлогыг хэрэгжүүлэхэд хоршоод ихээхэн үүрэг гүйцэтгэдэг. Тэд тохиролцсон зорилтот үнийн хүрээнд фермерийн бүтээгдэхүүнийг хамгийн боломжит үнээр зах зээлд нийлүүлэх бодлогыг ханган ажилладаг. Шаардлагатай тохиолдолд хоршоодын гишүүн бус фермерүүдээс ч бүтээгдэхүүн цуглуулах үүргийг хүлээсэн. Энэ нь гэр бүлийн хүрээний фермерүүдийн бүтээгдэхүүнийг зах зээлд нэвтрүүлэх боломжийг олгодог.

Нөгөө талаар фермерүүд энгийн өрсөлдөөний дүрмээс гадуур ажиллах боломжтой байдаг. Үүнд:

- Фермерүүд нь өөрсдийн хоршоодоор дамжуулж бүтээгдэхүүнээ зах зээлд нийлүүлэхийг зөвшөөрдөг;
- Хөдөө аж ахуйн бодлогыг хэрэгжүүлж байгаагийн хувьд хоршоодыг зах зээлд ихээхэн хувь эзлэхийг зөвшөөрдөг ба төрөөс хоршоодыг тэдэнд олгосон эрх мэдлээ хэтрүүлэн хэрэгжүүлж буй эсэхийг хянах бодлогыг давхар баримталдаг.

ХОЁР. ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН САЛБАРЫГ ХОРШООНЫ ЗАРЧМААР ХӨГЖҮҮЛСЭН ОРНУУДЫН ХУУЛЬ ЭРХ ЗҮЙН ОРЧИН

Судалгаанд хамрагдсан орнуудын Хөдөө аж ахуйн хоршоодын хууль эрх зүйн орчны хувьд ХБНГУ, Норвеги нь Хоршооны тухай хуулиар хоршоотой холбоотой бүхий л харилцааг зохицуулж байгаа бол БНСУ болон Японд хоршоологчдын томоохон салбар тус бүр бие даасан хуультай бөгөөд хөдөө аж ахуйн салбарыг Хөдөө аж ахуйн хоршооны тухай хуулиар зохицуулж байна.

БНСУ⁵⁸

ХАА-н хоршооны салбарын үйл ажиллагааг Хөдөө аж ахуйн хоршооны тухай хуулиар (Agricultural Cooperative Law) зохицуулж байна. Тус хууль нь 1988 онд нэмэлт өөрчлөлт орсон. 8 бүлэг 176 зүйлтэй. Үүнд:

- ❖ 1-р бүлэг: Нийтлэг үндэслэл;
- ❖ 2-р бүлэг: Анхан шатны Хөдөө аж ахуй хоршоо;
- ❖ 3-р бүлэг: Хүчингүй болсон;
- ❖ 4-р бүлэг: Тусгай Хөдөө аж ахуйн хоршоо;
- ❖ 5-р бүлэг: Үндэсний Хөдөө аж ахуйн хамтын ажиллагааны холбоо;
- ❖ 6-р бүлэг: Хяналт тавих;
- ❖ 7-р бүлэг: Хүлээлгэх хариуцлага;
- ❖ 8-р бүлэг: Нэмэлт.

Хуульд “хоршоо болон холбооны хамтын ажиллагааны зорилго нь аливаа бизнесийн үйл ажиллагаанд ялгаварлан гадуурхахгүй, бүх гишүүдэд адил тэгш үйл ажиллагаа явуулах боломж олгох, гишүүдийн эрх ашгийг хамгаалах, нэгдмэл зорилгын дор сайн дураар нэгдэх явдал юм” гэж тодорхойлжээ.

Хуульд зааснаар анхан болон тусгай шатанд нэг үйл ажиллагааны чиглэлээр хичнээн ч хоршоо байгуулж болох бөгөөд хоршооны гишүүн нь фермерийн хамтын ажиллагааны гишүүн байж болно. Гишүүн нэгээс дээш жил хамтын үйл ажиллагаа явуулаагүй бол гишүүнээс хасах асуудал хөндөгдөнө. Хоршоо нь 200-аас доошгүй гишүүнтэй байх ба 2 жил тутам хугацаа сунгаж явна. Гишүүд нь эргэлтийн хөрөнгө оруулалт хийх бол хувьцааг бүртгүүлж оролцоно. Хоршооны ерөнхийлөгч нь хоршоог төлөөлнө. Ерөнхийлөгчийг хоршооны гишүүдийн саналаар тодорхой шалгуурыг хангасан хүнийг сонгоно. Харин

а—————

⁵⁸ ХАА-н хоршооллын тухай хууль (Co-operative Laws in Asia and the Pacific by G.K.)-
http://jccu.coop/eng/public/pdf/asia_2012_07.pdf

Үндэсний ХАА-н хамтын ажиллагааны холбоо нь 15-аас доошгүй хоршоодын үйл ажиллагааг дэмжин ажилладаг байх шаардлагатай. Мөн хоршоодын үйл ажиллагаанд дэмжлэг үзүүлэх, Засгийн газарт төлөөлөх, үйл ажиллагааны төлөвлөгөө тайланг сайдад танилцуулах үүрэгтэйгээс гадна хоршоодын үйл ажиллагаа чиглүүлэн, хяналт тавих үүрэгтэй.

Хоршооны хамтын үйл ажиллагааг зөрчсөн болон хөрөнгө хууль бусаар захиран зарцуулах, зээл, санхүүгийн тайлан худал мэдүүлсэн, үүсгэн байгуулах баримт хуурамчаар үйлдсэн, холбооны дүрмийг ноцтой зөрчсөн тохиолдлуудад 10 000 000 воноор торгох эсхүл 10 хүртэл жил хорих ялаар шийтгэх зэргээр хамтын үйл ажиллагааны хариуцлагыг хатуу чанд зохицуулсан байна.

Хуулийн 58-р зүйлд Хоршоодод үзүүлэх үйлчилгээ тухайлбал, зээл, борлуулалт, даатгал, олон нийтийн үйлчилгээ, банкны үйлчилгээ, хөрөнгө оруулалтын талаар мөн зохицуулсан байна.

Энэхүү хуулиар хоршоод болон холбооны үйл ажиллагаа, зохион байгуулалт, удирдлага, хяналт, хүлээлгэх хариуцлагыг тодорхой зохицуулсан байна.

ЯПОН

Японд Хөдөө аж ахуйн хоршоодтой холбоотой харилцааг 1947 онд батлагдсан Хөдөө аж ахуйн хоршооны тухай хуулиар зохицуулж байна. Тус хууль 6 бүлэг 102 зүйлээс бүрдэх бөгөөд дараах агуулгатай:

- ❖ 1-р бүлэг: Нийтлэг үндэслэл
- ❖ 2-р бүлэг: Хөдөө аж ахуйн хоршоод болон Хөдөө аж ахуйн хоршоологчдын Холбоо /Zen-noh/ - keizairen
 - 1-р хэсэг: Нийтлэг дүрэм
 - 2-р хэсэг: Үйл ажиллагаа
 - 2.2-р хэсэг: Хөдөө аж ахуйн хоршоологчдын Холбооны зээлийн үйл ажиллагаа явуулж буй салбар /охин компани
 - 3-р хэсэг: Гишүүнчлэл
 - 4-р хэсэг: Хоршооны удирдлага
 - 5-р хэсэг: Хоршоог үүсгэн байгуулах
 - 6-р хэсэг: Хоршоог тараах, татан буулгах
- ❖ 2.2-р бүлэг: Фермерүүдийн корпорац /Farmers-group corporation/
- ❖ 3-р бүлэг: Хөдөө аж ахуйн хоршоодын Төв эвсэл /Zenchu/
- ❖ 4-р бүлэг: Хоршоог бүртгэх
- ❖ 5-р бүлэг: Хяналт
- ❖ 6-р бүлэг: Торгууль

Монополийн эсрэг хуулийн 22 дугаар зүйлд хоршоо болон жижиг аж ахуйн нэгжүүдэд тусгай журам үйлчлэхийг заасан байна. “Монополийн эсрэг хууль нь шударга бус худалдааны нөхцөлийг тогтоосон, эсхүл аливаа нэг салбар дахь өрсөлдөөн хязгаарлагдсаны улмаас шударга бус үнийн өсөлт бий болсноос бусад тохиолдолд хоршоодод үйлчлэхгүй. Хоршоод нь доорх жагсаалтад дурдсан нөхцөлүүдийг хангасан байна:

1. Хоршооны зорилго нь жижиг үйлдвэрлэгч нар, эсхүл хэрэглэгчдэд дэмжлэг үзүүлэх байна;
2. Хоршоог сайн дурын үндсэн дээр байгуулна, гишүүд нь сайн дурын үндсэн дээр нэгдэж, гарах эрхтэй байна;
3. Гишүүн бүр адил саналын эрхтэй байна;
4. Ашгийг гишүүд дунд хуваах нь хүндрэлтэй нөхцөлд хуваарилалтыг хууль болон хоршооны дүрэмд зааснаар шийдвэрлэнэ.” гэж заажээ.

ХАА-н хоршоо нь дээр дурдсан шударга бус өрсөлдөөн, аль нэг салбарт үндэслэлгүй үнийн өсөлт бий болгосноос бусад тохиолдолд Монополийн эсрэг хуулийг дагаж мөрдөхгүй юм. Тухайлбал, ХАА-н хоршооны фермерүүд нь бүгд тохиролцож хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүнээ нэг үнээр борлуулах бол энэ нь Монополийн эсрэг хуулиар

хориглосон картельд тооцогдохгүй юм.

Монополийн эсрэг хуулиар ХАА-н хоршоодоор дамжуулж хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүн борлуулах, нийлүүлэх зэргийг хориглоогүй хэдий ч дараах гурван үйл ажиллагаанд Монополийн эсрэг хууль үйлчилнэ:

1. анхан шатны хоршоо нь фермерүүдэд ердийн компаниар дамжуулан хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүнээ борлуулах, шаардлагатай бараа бүтээгдэхүүнээ худалдан авахгүй байхыг шаардах;
2. анхан шатны хоршоо нь дундын хэрэглээний хөдөө аж ахуйн тоног төхөөрөмж, барилга байгууламжийг ашиглуулах тохиолдолд зөвхөн анхан шатны хоршоодоор дамжуулан бүтээгдэхүүнийг борлуулах, худалдан авахыг шаардах;
3. нэгжийн хоршоод нь хөдөө аж ахуйн зээл олгохдоо ХАА-н хоршоогоор дамжуулан бүтээгдэхүүнийг борлуулах, худалдан авах нөхцөл тавих.

Ш.Абегийн Засгийн газар 2014 оноос хойш хөдөө аж ахуйн салбарыг шинэчлэхээр ажиллаж байгаа бөгөөд “Шинэ өсөлтийн стратеги” төлөвлөгөөндөө холбогдох зарим асуудлыг тусгасан. 2016 оны 4 сараас Японы хөдөө аж ахуйн хоршоодын тухай хуульд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлт хүчин төгөлдөр хэрэгжиж эхэлсэн. Хуульд тусгагдсан нэмэлт, өөрчлөлтүүд нь ХАА-н хоршоодын тоо 10,000-аас 700 болтлоо буурсантай холбогдуулан ХАА-н хоршооны Үндэсний холбооны эрх мэдлийг сулруулах, орон нутгийн нэгжүүдийг илүү бие даасан тогтолцоотой болгоход чиглэгдэж байна. Төв эвслээс орон нутгийн нэгжүүдэд явуулах аудит болон удирдлагаар хангадаг байдлыг халж 2019 оны 10-р сараас эхлэн орон нутгийн нэгжүүд нь өөрсдөө аудитын байгууллага сонгох эрхтэй болох юм. Шинэтгэлийн хүрээнд хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийн зардлыг бууруулах, өрсөлдөх чадварыг дээшлүүлэх асуудлыг өргөнөөр дэвшүүлээд байна. 2015 оны 10 дугаар сард Японы Засгийн газар гадаадын хөдөө аж ахуйн гаралтай бүтээгдэхүүний тарифын хязгаарлалтыг бууруулахад чиглэсэн томоохон алхам хийсэн бөгөөд энэ нь Номхон далайн нөхөрлөл /Trans-pacific partnership/-ийн 11 улс оронтой хэлцэл байгуулсантай холбоотой юм.

ХБНГУ

ХБНГУ-д хоршоодын үйл ажиллагааг 1889 онд батлагдсан “Хоршооны тухай хууль”-иар зохицуулж байна. Хамгийн сүүлд тус хуульд 2006 онд Европын хоршоодтой холбоотой нэмэлт, өөрчлөлт орсон. Хоршоо нь хязгааргүй тооны гишүүн бүхий нийтлэг хэрэгцээг хангах зорилгоор үйл ажиллагаа явуулж буй нэгж, эсхүл гишүүд нь ашиг олох зорилгоор үйл ажиллагаагаа хамтран байгуулсан нэгжийг хэлнэ. Ийнхүү тус улс дахь хоршоодын эрх зүйн байдал нь хуулийн этгээдийнхтэй адил байна. Татварын хөнгөлөлт нь зөвхөн үйл ажиллагаагаа өөрсдийн гишүүдийн тусламжтай явуулж буй ХАА-н салбарт үйлчилнэ. ХБНГУ-ын Хүнс, хөдөө аж ахуй, хэрэглэгчдийн эрх ашгийн хамгаалах яамаас гаргасан тоо мэдээнээс харахад ХАА-н аж үйлдвэр эзэмшигчдийн 51% нь хоршоод байна. Хуульд заасны дагуу хоршоо нь доод тал нь 3 гишүүнтэй байх бөгөөд үйл ажиллагааны улмаас бий болсон үүргийг зөвхөн өөрийн хөрөнгөөр хариуцна. Хоршоог үүсгэн байгуулах баримт бичиг нь хоршооны дүрэм байна. Хоршооны дүрэм болон тус хоршооны удирдлагын бүрэлдэхүүний талаарх мэдээллийг тухайн хоршоог харьяалах нутаг дэвсгэрийнхээ орон нутгийн шүүхэд бүртгүүлнэ.

Германы хоршоодын тухай хуульд дараах асуудлыг тусгасан байна. Үүнд: Хоршооны эрх барих байгууллага нь дараах 3 нэгжээс бүрдэх ба хоршооны удирдах дээд байгууллага нь бүх гишүүдийн хурал /Ерөнхий Ассамблей/, эсхүл Төлөөлөгчдийн Ерөнхий Ассамблей байна. Хяналтын зөвлөл нь доод тал нь 3, төлөөлөн удирдах зөвлөл нь доод тал нь 2 гишүүнтэй байна гэж заажээ. Мөн тус хуулиар хоршооны гишүүнчлэл, хоршооны эрх барих байгууллагуудын эрх, үүрэг, хоршоодын эд хөрөнгө хэрхэн бүрдэх, орлогын хуваарилалт, алдагдлыг нөхөх механизм, хоршоог татан буулгах, хөндлөн болон босоо интеграцлал, маргаан шийдвэрлэхтэй холбоотой харилцааг зохицуулсан байна.

НОРВЕГИЙН ВАНТ УЛС

2007 онд Норвегийн Парламентаас баталсан Хоршооны тухай хуулиар хоршооны эрх зүйн

байдлыг тодорхойлж өгсөн. Хуулийн 2-р бүлэгт Хоршоог үүсгэн байгуулах тухай зохицуулалтууд орсон ба хоршооны дүрэмд дараах зүйлсийг заавал тусгахаар хуульчлан зохицуулсан. Үүнд :

- хоршооны нэр;
- хоршооны төвийн байнгын бүртгэлтэй хаяг;
- эрхлэх үйл ажиллагааны төрөл;
- гишүүнчлэлийн хураамж төлөх эсэх, хураамж нь хүүтэй эсэх, гишүүнчлэлээс гарахад хураамжийг эргэн төлөх эсэх тухай асуудал;
- жилийн ашгийг юунд ашиглах;
- захирлын тооны хязгаар;
- хурлаар хэлэлцэх асуудал;
- аж ахуйн нэгж татан буугдсан тохиолдолд хөрөнгийн хуваарилалтыг хэрхэн хийх г.м асуудлыг зохицуулахыг хуульчилсан.

Хуулийн 3-р бүлэгт хоршооны гишүүнчлэлийн асуудлыг 11 зүйл, 4-р бүлэгт хоршооны санхүүгийн хүчин зүйлсийг 10 зүйлд тус тус нарийвчлан зохицуулсан.

ГУРАВ. ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН БҮТЭЭГДЭХҮҮНИЙ НЭГДСЭН БОРЛУУЛАЛТ, ХАНГАМЖИЙН ТОГТОЛЦОО

Судалгаанд хамрагдсан орнууд нь хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний нэгдсэн борлуулалт, хангамжийн тогтолцооны хувьд ихээхэн ахиц, дэвшил гаргасан орнууд байгаа бөгөөд нэгдсэн борлуулалт, хангамжийн тогтолцоогоо оновчтой томъёолж, шийдвэрлэж чадсан байна.

БНСУ⁵⁹

БНСУ-д Үндэсний Хөдөө аж ахуйн хоршоологчдын холбоо (NACF) хөдөө аж ахуйн нэгдсэн борлуулалтын үйл ажиллагааг илүү үр ашигтай байдлаар хүнсний түгээх төвүүдээр дамжуулан нэгдсэн байдлаар зохион байгуулдаг. Үндэсний ХАА-н Хоршооллын холбооны хүнсний түгээлтийн төвүүд нь ХАА-н бөөний борлуулалтын захасаа илүү сайн үйл ажиллагаатай байдаг байна.

Энэхүү ХАА-н нэгдсэн борлуулалтын тогтолцоо нь фермерүүд болон хэрэглэгчдийн хоорондох маш сайн харилцаа холбоо болохоос гадна хэрэглэгчдийн эрэлт хэрэгцээ, борлуулалтыг түргэн шуурхай болгоход чухал үүрэгтэй юм.

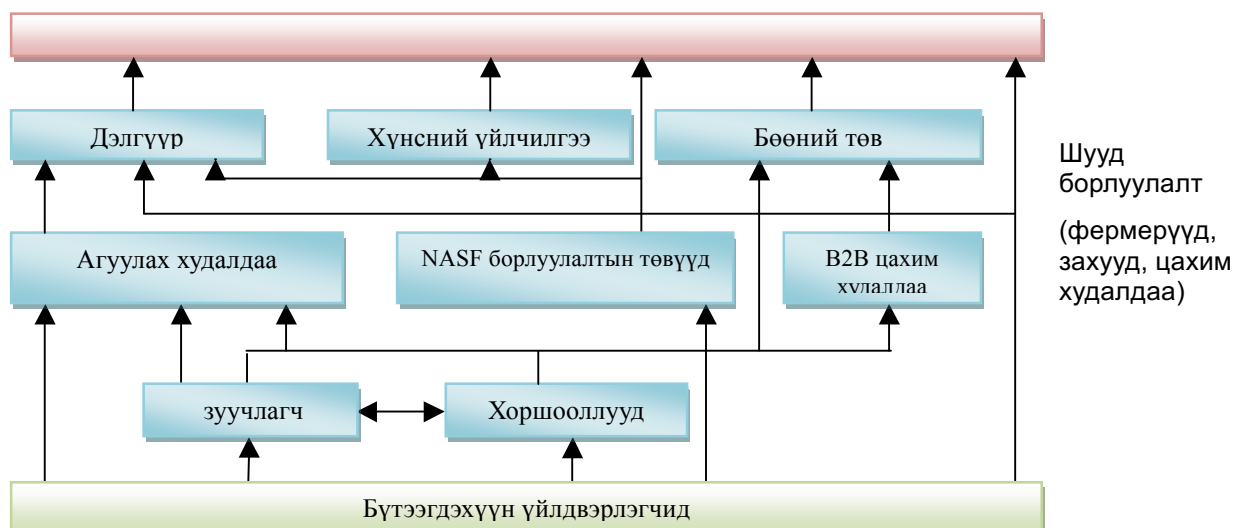
Солонгосын ХАА-н захын тогтолцоо ба хоршооллын хүнс түгээн борлуулах төвүүдийн нөхцөл байдал

Борлуулалтын нэгдсэн тогтолцоо нь жижиг фермерүүд ба жижиг хүнсний худалдаачдаас бүрэлдэнэ. ХАА-н бүтээгдэхүүн борлуулалтын сүлжээ нь дараах шат дамжлагаар явагдана.

a _____

⁵⁹ Evaluation of Marketing Efficiency and Development Strategies of Cooperative's Food Distribution Centers- http://ap.ffc.agnet.org/ap_db.php?id=527

ХАА-н бүтээгдэхүүн борлуулалтын нэгдсэн сүлжээ

Анхан шатны түвшинд ХАА-н бүтээгдэхүүнүүдийг гол төлөв орон нутгийн хоршооллууд (43%), орон нутгийн зуучлагчид (26%), эсхүл орон нутгийн захууд (15%)-аар түгээж байна. Нэгдсэн борлуулалтын түвшинд жимс болон хүнсний ногоог бөөний захууд, Үндэсний ХАА-н Хоршоологчдын холбооны борлуулалтын төвүүд ба худалдаалах газрууд, усан тээвэр эрхлэгчдийн хоорондох шууд борлуулалтаар дамжин борлуулагддаг.

ХАА-н бүтээгдэхүүний гол борлуулагддаг газрууд бол хямдралтай агуулах худалдаа, супермаркет, их дэлгүүр болон жижиг хүнсний дэлгүүрүүд юм. Харин томоохон хүнсний худалдааны газрууд нь ХАА-н бүтээгдэхүүнийг шууд орон нутгийн хоршоолол, фермерийн холбоо зэрэг орон нутгийн усан тээвэрлэгчдээс худалдан авах замаар өөрсдийн байр суурийг бэхжүүлж иржээ.

Хямдралтай агуулах худалдааны газруудын жилийн нийт худалдаа 1996 онд 2,1 их наяд байсан бол 2014 онд 47,5 их наяд вон болж өссөн байна. Нийт бүтээгдэхүүний худалдааны 58,6 хувь нь хүнсний бүтээгдэхүүн байгаагаас цэвэр хүнс 26.4 хувь, боловсруулсан хүнс 27,3 хувь байна.

Агуулах худалдааны газруудын тоо өсөхийн хэрээр супермаркетуудын нийт худалдааны тоо хэмжээ бас өссөн. Ялангуяа, E-Mart, Homeplus, Lotte Mart гэх зэрэг хямдралтай агуулах дэлгүүрүүдийн салбар жижиг болон дунд хэмжээний супермаркетуудын тоо сүүлийн жилүүдэд эрс нэмэгдэж, орон нутгийн уламжлалт багахан хүрээтэй дэлгүүрүүдийн байрыг эзлэх болжээ.

(Нэгж: Их наяд вон)

	Нийт дэлгүүрийн худалдаа	Их дэлгүүр	Супер маркет	Хямдралтай агуулах худалдаа
1996	90.9	12.5	6.3	2.1
2000	117.7	15.2	6.3	10.6
2004	151.4	16.5	11.5	21.5
2007	231.7	18.7	11.8	28.9
2014	359.7 (100.0)	29.3 (8.1%)	35.4 (9.8%)	47.5 (13.2%)

Тайлбар: 2015 оны ханшаар 1 ам доллар 1,200 Солонгос вонтой тэнцэнэ.

ХАА-н бүтээгдэхүүн, ялангуяа жимс ба хүнсний ногооны борлуулалтад агуулах худалдааны зах чухал үүрэгтэй байдаг. Солонгост улсын нэгдсэн худалдааны зах болон

хувийн нэгдсэн худалдааны зах гэсэн хоёр төрлийн агуулах худалдааны зах байдаг. Тухайлбал,

- улсын агуулах худалдааны захууд нь төв болон орон нутгийн захиргааны төсвөөр байгуулагдаж, үйл ажиллагааг нь орон нутгийн захиргаанаас эрхлэн явуулна;
- хувийн агуулах худалдааны захууд нь өмнө нь ХАА-н бөөний худалдааны зах хэлбэрээр төвлөрч байгаад сүүлийн жилүүдэд улсын бөөний худалдааны нэгдсэн захууд олширсноос ач холбогдол нь багасч тоо нь буурчээ.

Агуулах худалдааны захын гол үйл ажиллагаа нь бараа татах, түгээн борлуулах, төлбөр, үнийн мэдээлэл, зах зээлийн мэдээллийг цуглуулах ба түгээх байдаг. Худалдааны аргууд нь дуудлага худалдаа 90 хувь, хувийн тохиролцоо 10 хувь байдаг бол үйлчлүүлэгчид захиргааны албадууд, хоршоодын холбооны худалдаачид, бөөний захын худалдаачид, хэрэглэгчид байдаг байна.

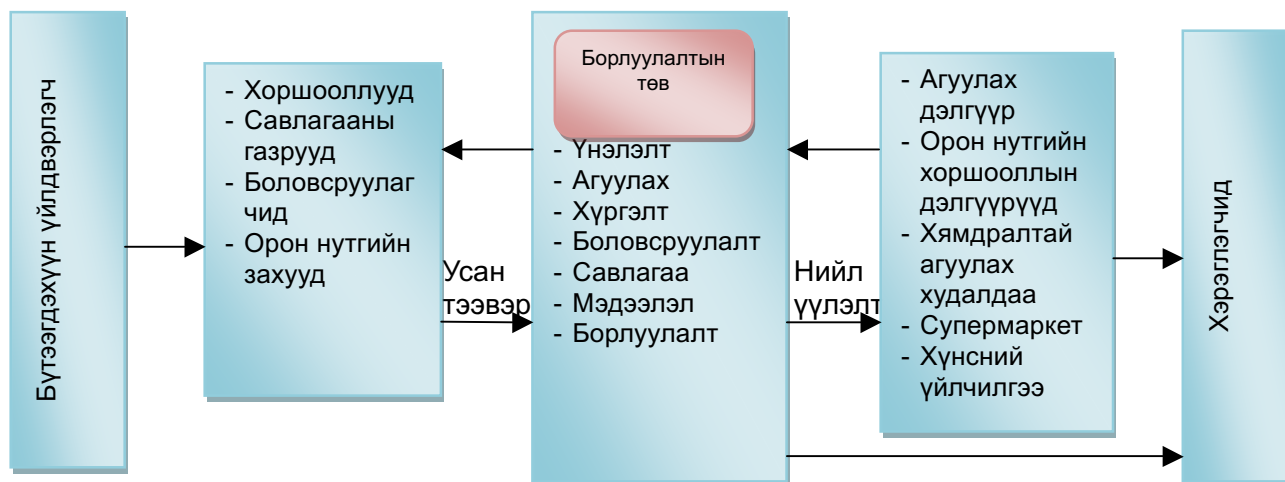
Тайлбар: Гарак Агуулах худалдааны захын борлуулалтын систем

ХАА-н бүтээгдэхүүн борлуулалтын 40 хувийг ХАА-н хоршоологчдын холбооны төвүүд эзэлж байна.

Орон нутгийн хоршооллууд нь борлуулалтын төвүүдийн үйл ажиллагааг эрхлэн явуулдаг бөгөөд эдгээрийг барьж байгуулах санхүүжилтийн зарим хэсгийг Засгийн газраас нөхөн олгодог. Үүнд RPC /будаа боловсруулах төвүүд/ ба APC /ХАА-н бүтээгдэхүүн боловсруулах төвүүд/ багтана.

NACF-ын Хүнсний бөөний борлуулалтын төвүүд нь хүнсний худалдааны захуудтай харьцуулахад үнэ, өртгийн зөрүү багатай, хувийн тохиролцоогоор худалддаг, нэгдсэн үйл ажиллагаатай. Одоогоор 15 нэгдсэн хүнс борлуулалтын төв ажиллаж байна. Тус борлуулалтын төв нь бараа хүлээж авах, задлах, шалгах, хүлээн авах, арчлах, агуулан хадгалах, нэгдсэн дүн гаргах, сонгох, сэргээн засах, нөөцлөх, боох, сортлох, тавиурт өрөх, ачих/усаар тээвэрлэх, захиалга авах, баримтжуулах, эргэлтийг тооцох, бүртгэлд хяналт тавих, ажиглах үйл ажиллагаа явуулна. Нийт борлуулалтын 46% жимс, 45.4% хүнсний ногоо, нийт борлуулалтын 8.4% нь органик эсхүл шавьж устгалын бодисгүй жимс, хүнсний ногоо, нийт борлуулалтын 7% цэвэр бүтээгдэхүүн эзэлж байна. Нэгдсэн борлуулалтын төв нь жимс, хүнсний ногоог голчлон орон нутгийн хоршооллууд, орон нутгийн хоршооллуудын холбооноос худалдаж авдаг.

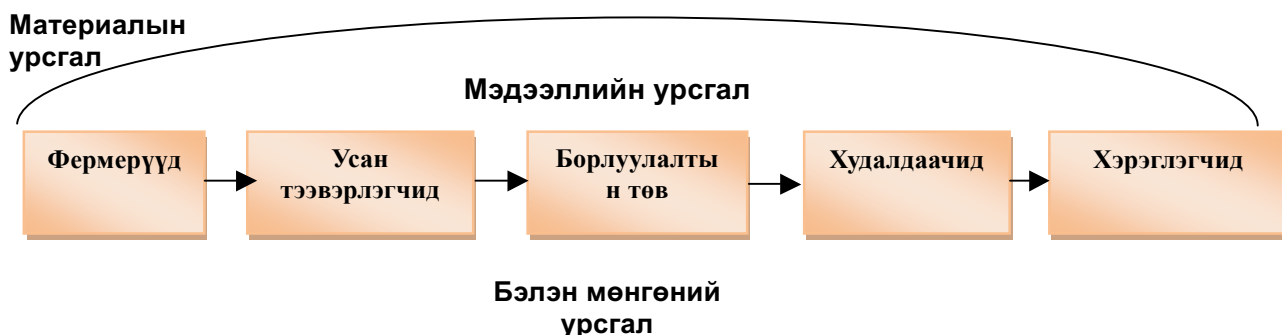
НАСФ-ын Нэгдсэн хүнс борлуулах төвүүдийн үйл ажиллагаа

НАСФ-ын хүнсний бөөний борлуулалтын төвүүдийн баримталж ажиллаж буй гол зарчмууд нь:

- ✓ Жижиглэн худалдааны үйлчлүүлэгчид болон орон нутгийн хоршооллуудын сонирхлыг адил тэгш, үр дүнтэй хангах;
- ✓ Зөвхөн сайн бүтээгдэхүүнээр хангаад зогсохгүй жижиглэн худалдааны үйлчлүүлэгчдэд маш сайн үйлчлэх;
- ✓ Захиалга, хангалт, хүргэлт, үйл ажиллагаа зэргийг тээвэр зуучлалын орчин үеийн үйлчилгээгээр хангах;
- ✓ Автоматчлал, стандартчлал, жин хэмжүүр, хөдөлмөрийн хөлсийг бууруулах гэх зэргээр тээвэр зуучлалын өртгийг бууруулах;
- ✓ Борлуулалтын төвийн бизнесийн амжилтанд үйлчлүүлэгчдийн жижиглэн худалдааг дэмжих, үйлчлүүлэгчдийн боловсрол, сургалт, зөвлөгөө өгөх үйлчилгээнүүдийг явуулах;
- ✓ Олон талт худалдааны гарцуудыг нэмэгдүүлэх зорилгоор хямдралтай худалдаа ба супермаркетын тоог өсгөх шаардлагатай;
- ✓ Ажилтнуудын боловсрол сургалтыг сайжруулах, бөөний худалдаанд борлуулалтын менежер, тээвэр зуучлалын менежер, худалдааны менежер гэх зэрэг хангалттай мэргэжилтэн бэлтгэхэд анхаарах зэрэг болно.

Нийлүүлэлтийн урсгалын менежментийн VMI (Vendor Managed Inventory-Худалдааны зохицуулалтын жагсаалт) дэвшилтэт технологийг хэрэгжүүлснээр жижиглэнгийнхэн худалдаагаа борлуулалтын төв рүү захиалж, улмаар борлуулалтын төв нь усан тээврийнхэнд захиалгаа өгөх боломжтой болсон байна.

ЯПОН

Японы Анхан шатны хоршоод нь гишүүддээ бордоо, хортон шавьж устгагч, тэжээл болон хөдөө аж ахуйн машин техникээр хангах үйлчилгээ үзүүлэх бөгөөд хоршоодын худалдаж авсан үнэ нь фермерүүдэд өгч байгаа үнээс дээгүүр байдаг нь шимтгэл авдагтай холбоотой байна. Үүнийг “нэгдсэн худалдан авалт” гэх бөгөөд энэ нь Анхан шатны

хоршооны голлох үйл ажиллагааны нэг юм. Нэгдсэн худалдан авалтаас гадна “нэгдсэн тээвэрлэлт” байх бөгөөд Анхан шатны хоршоод нь фермерүүдээс хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүнийг цуглуулж цааш нь дамжуулан худалдана. Худалдан авалттай адил нэгдсэн тээвэрлэлтэд фермерүүд шимтгэл төлнө. Эдгээр нь Анхан шатны хоршоодын ашгийн гол эх үүсвэрүүд юм. Японы ХАА-н хоршооны бөөний борлуулалтын үйлчилгээ нь алдагдалтай ажиллаж байгаа бөгөөд сүүлийн жилүүдэд хасах үзүүлэлттэй гарсаар ирсэн, харин энэхүү алдагдлыг бусад салбар, фермер бус гишүүдэд үзүүлж буй үйлчилгээ зэргийн ашгаар нөхдөг байна.

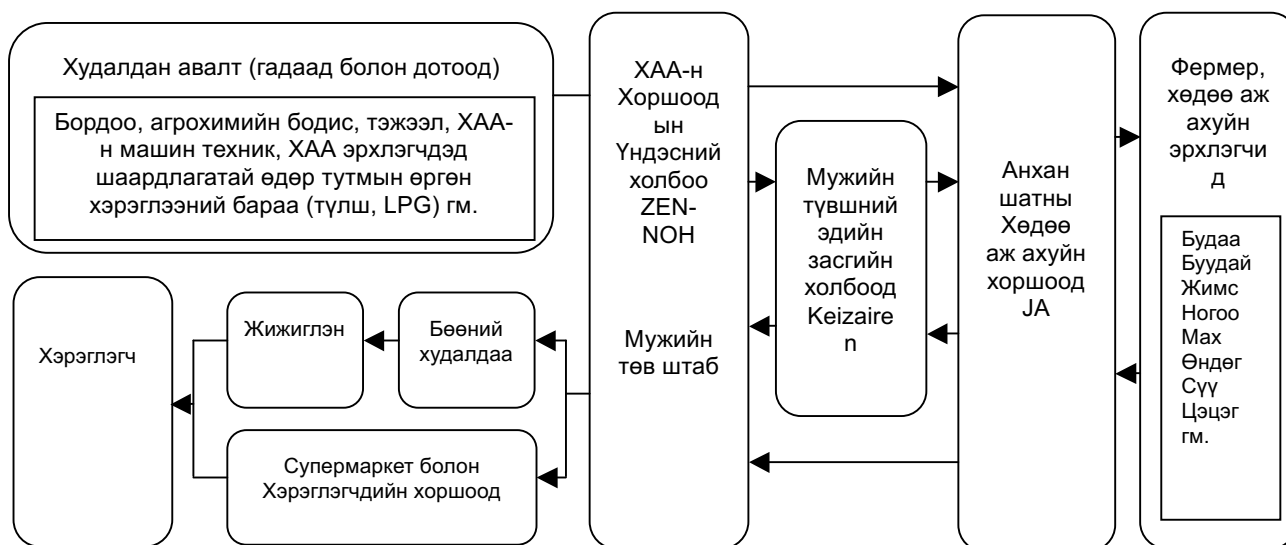
Анхан шатны хоршоод нь энгийн хувийн компаниудтай өрсөлдөж, шаардлагатай бүхнээр хангаж, хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүнийг цуглуулж борлуулдаг юм. Гэхдээ хувийн компаниудтай харьцуулбал Анхан шатны хоршоодын хязгаарлагдмал хөрөнгө, хүний нөөц нь том компаниудтай өрсөлдөхөд хүндрэлтэй болгодог. Энэхүү сул талыг нөхөхийн тулд нэгийн хоршоод нь муж болон үндэсний хэмжээнд холбоод байгуулсан байна. Эдгээр холбоодыг Keizairen болон Zen-noh гэнэ.

Японы ХАА-н хоршоологчдын орлогыг нэмэгдүүлэх, нэмүү өртгийн сүлжээг өргөжүүлэх тал дээр тодорхой арга хэмжээ авч ажилласан бөгөөд тэдгээр нь:

- ✓ Хэрэглэгчдэд бүтээгдэхүүнээ шууд зарж, борлуулах фермерийн захуудыг ажиллуулах;
- ✓ бизнес экспо-гоор дамжуулах маркетингийн сүлжээгээ өргөжүүлэх;
- ✓ бусад салбаруудтай нэгдэн экспортыг нэмэгдүүлэх зэрэг байна.⁶⁰

Keizairen буюу мужийн түвшний эдийн засгийн холбоод нь Хөдөө аж ахуйн хоршоодын дор байгуулагдсан нэгж байх бөгөөд хөдөө аж ахуй эрхлэгчдийн үйлдвэрлэж буй бүтээгдэхүүнийг цуглуулах, боож баглах, борлуулах чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг.

Японы ХАА-н бүтээгдэхүүний нэгдсэн борлуулалт, хангамжийн бүдүүвч

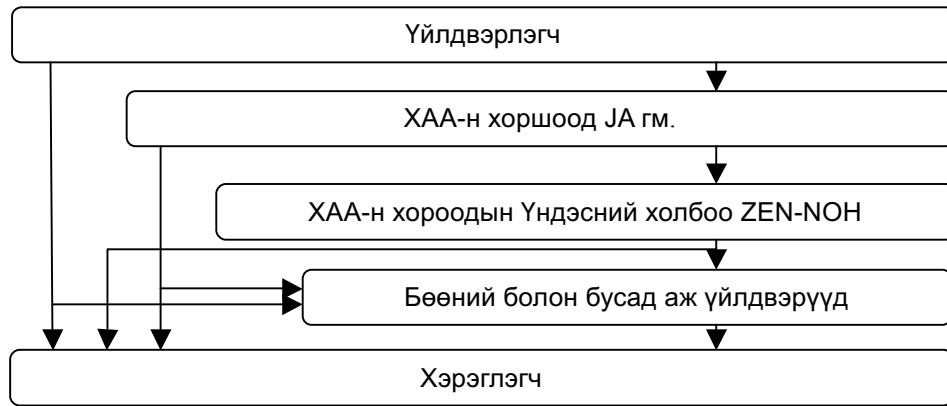

Цагаан будаа

Япон жилд дунджаар 8.1 сая тонн цагаан будаа үйлдвэрлэдэг бөгөөд төрөл бүрийн шугамаар хэрэглэгчдэд хүрч байна. 2014 оны тоо баримтаар JA Group нь тус шугамын 44 хувийг, ZEN-NOH нь 33 хувийг тус тус хангасан байна.

⁶⁰ http://ap.ftc.agnet.org/files/ap_policy/685/685_1.pdf

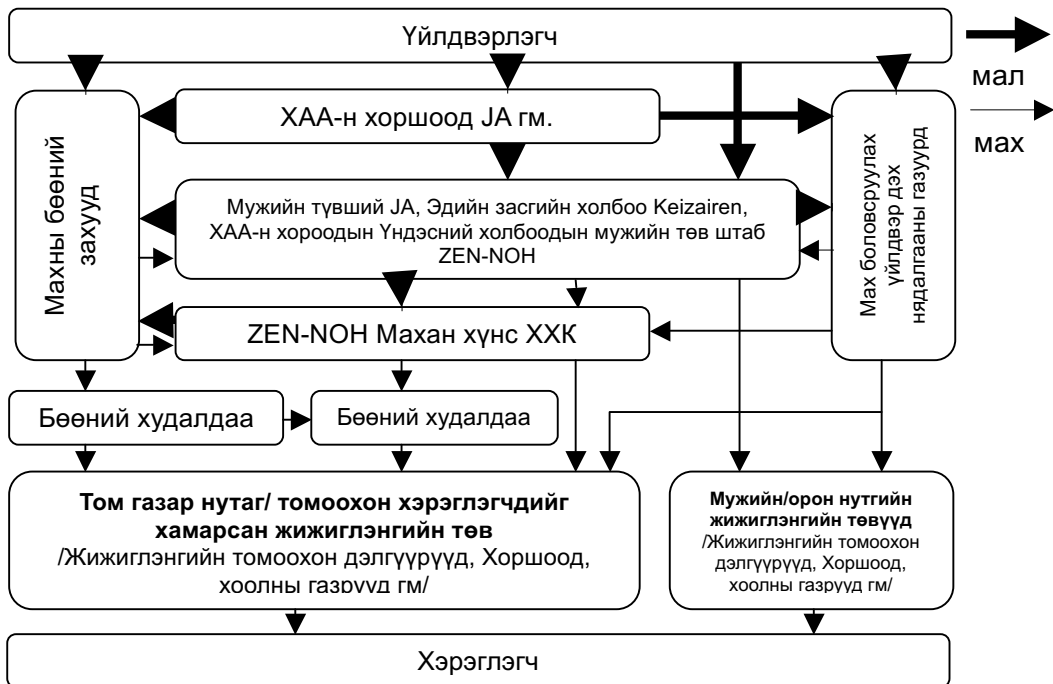
Цагаан будааны борлуулалт, хангамжийн бүдүүвч

Мах, махан бүтээгдэхүүн

Мах, махан бүтээгдэхүүн нь бусад хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүнээс ялгаатай нь нядалгаа шаардлагатай байдаг. Энэ нь борлуулалт, нийлүүлэлтэд тодорхой хязгаарлалтуудыг бий болгодог. Бод мал болон гахайн нядалгаа нь үйлдвэрлэлийн орчим дахь махны төвүүд, эсхүл хэрэглэгчдийн ойролцоох махны бөөний захуудад явагддаг. Харин тэндээсээ хэрчиж, хуваасан махыг савлаж жижиглэн болон хоолны үйлчилгээний газруудад түгээдэг байна. Тахиаг дээрх газрууд бус тахианы үйлдвэрт цээж, гуя болон бусад төрлөөр боловсруулдаг байна. Үүний дараагаар үхэр болон гахайн махны адилаар хөлдөөх, эсхүл жижиглэнгийн худалдаанд хүрдэг байна.

Мах, махан бүтээгдэхүүний борлуулалт, хангамжийн бүдүүвч

ХБНГУ

Тус улсын ХАА-н хоршоодын эргэлт жилд 50 тэрбум евро байх ба үүнээс 50% нь хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүн, харин үлдсэн 50% нь шатахуун түгээх станц, барилгын материалын худалдаа болон хүнсний зах зээл эзэлж байна. Хоршоологчдыг Герман дахь болон олон улсын зах зээлтэй холбож буй гүүр нь хоршоологчдын холбоодын үүсгэн байгуулсан AGRAVIS Raiffeisen AG, Raiffeisen Waren GmbH, RWZ Rhein-Main eG, ZG Raiffeisen eG, BayWa Konzern зэрэг байгууллагууд юм.

ХАА-н хамгийн том концерн болох BayWa Konzern нь 1923 онд Мюнхенд байгуулагдсан

бөгөөд 14.9 тэрбум еврогийн эргэлт, 16 мянга гаруй ажилтан, дэлхийн 34 оронд салбартай үйл ажиллагаа явуулж байна. Тус корпорац нь эрчим хүч, хөдөө аж ахуй, барилга болон үл хөдлөх хөрөнгийн салбарт голлон үйл ажиллагаа явуулдаг. ХАА-н салбарт холбооны гишүүддээ зориулан: мал аж ахуй болон газар тариалангийн түүхий эд, бараа бүтээгдэхүүний төлөвлөлт, тооцоо, агуулах, боловсруулалт болон борлуулалтаар хангаж, ХАА эрхлэгч, хэрэглэгч болон боловсруулах үйлдвэрүүдтэй холбох ажлыг гүйцэтгэнэ. Агуулах, тээвэрлэлтийн дэд бүтцээ өөрсдөө шийдвэрлэсэн нь улирлаас үл хамааран хэрэглэгчдэд бүтээгдэхүүн тасралтгүй нийлүүлэх боломжийг бүрдүүлсэн байна.

Хоршоологчдын холбооны техник хангамж хариуцсан нэгж нь хөдөө аж ахуй эрхлэхэд шаардагдах техник, тоног төхөөрөмж, барилга байгууламжаар хангахаас гадна техник, тоног төхөөрөмжийн засвар үйлчилгээг хариуцдаг. Борлуулалт, нийлүүлэлтийн үйлчилгээнээс гадна сургалт, зөвлөх үйлчилгээ болон санхүүжилтийг хариуцдаг. Хоршоологчдын холбоо нь хөдөө орон нутагт хүүхдийн ясли, цэцэрлэг, ахмад настныг асарч сувилах, ажиллах хүч бэлтгэх зэрэг нийгмийн асуудлуудыг мөн шийдвэрлэдэг.

НОРВЕГИЙН ВАНТ УЛС

Норвеги Улс нь дэлхийн ихэнх орнуудтай харьцуулахад маркетингийн зарим асуудлаа хоршооллын зарчмаар амжилттай шийдвэрлэж чадсан орон юм. Маркетингийн хоршоод нь Норвегийн хөдөө аж ахуйн зах зээлд чухал үүрэг гүйцэтгэдэг. Үндэсний хэмжээний томоохон хоршоод нь сүү, сүүн бүтээгдэхүүн, мах, өндөг, шувууны зах зээл дэх дотоодын үйлдвэрлэлийн анхан шатны боловсруулалтын 60%-100%-ийг нь эзэлдэг. Эдгээр дотоодын анхан шатны үйлдвэрлэл нь импортын гаалийн татварын бодлогын хүрээнд хамгаалагдаж байдаг ба дотоодын эрэлт хэрэгцээг бүхэлд нь хангадаг. Тиймээс хоршооны эцсийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэн нийлүүлэхэд олох ашгийн хэмжээ нь харьцангуй их байдаг. Нөгөө талаас хоршоод нь Засгийн газрын хөдөө аж ахуйн бодлогыг хэрэгжүүлэгч хэрэгсэл нь болдог.

Норвегийн маркетингийн хоршоодыг Маркетингийн Зөвлөл хянадаг. Маркетингийн Зөвлөл нь Норвегийн Засгийн газраас олгосон эрхийн хүрээнд үйл ажиллагаагаа явуулдаг. Маркетингийн зөвлөлийн үндсэн зорилго нь үнэ бүрдэлтийг хянах, өөрөөр хэлбэл хөдөө аж ахуйн маркетингийн зах зээлийн үйл ажиллагааг тогтворжуулахад оршино. Маркетингийн зөвлөлийг Засгийн газраас санхүүжүүлдэггүй ба сүү, гахай, хонь болон тэжээлийн баяжмалд ногдуулсан борлуулалтын хураамжаар санхүүжилтээ бүрдүүлдэг.

Норвегийн хөдөө аж ахуйн маркетингийн хоршоод нь тус улсын 8 дүүрэгт тархан байршсан. Гурван том маркетингийн төв болох Сүүний төв, Мах болон гахайн махны төв, Өндөгний төв ажилладаг бөгөөд эдгээр төвүүд нь нэг нэгнээсээ хамааралгүйгээр үйл ажиллагаагаа явуулдаг. Хөдөө аж ахуйн үйл ажиллагаа эрхэлж буй фермер нь эдгээр төвүүдийн аль нэгэнд нь харьяалагдаж болох ба нийт фермерүүдийн 75-95 хувь нь эдгээр маркетингийн төвүүдэд харьяалагддаг ба харин Өндөгний төвд харьцангуй бага харьяалагддаг байна. Учир нь фермерүүд өндгөө хүнсний бүтээгдэхүүнтэй шууд солилцохыг илүү ашигтай гэж үздэг байна.

Сүүний төвүүд

Норвеги улс нь сүүний борлуулалтад маш өвөрмөц аргыг ашигладаг ба дэлхийн олон орны маркетингийн хоршооны суралцагчид энэхүү системийг судлахын тулд тус улсад ирдэг байна. Фермерүүдэд шингэн хэрэглээний сүүг нийлүүлэх нь бяслаг болон цөцгийн тосны үйлдвэрлэлд сүү нийлүүлэхээс илүү их ашигтай байдаг ба Маркетингийн зөвлөл энэ асуудлыг сүүний үйлдвэрлэлийн хамгийн гол асуудал мөн болохыг тогтоож асуудлыг шийдвэрлэх арга замыг хайсан байна. Хэрэглээний сүү нь айл бүрийн хэрэглэдэг сүү гэж нэрлэгддэг бол үйлдвэрлэлийн сүү нь бяслаг болон цөцгийн тосыг үйлдвэрлэх явцад хэрэглэгдэж буй сүү хэмээн нэрлэгддэг. Маркетингийн зөвлөл асуудлыг шийдэхээс өмнө хэрэглээний сүүний борлуулалтад өрсөлдөөн маш их байсан ба үүнийг дагаад үнийн өсөлт ч үүссэн. Маркетингийн зөвлөл нь хэрэглээний сүү болон үйлдвэрлэлийн сүүний борлуулалтын үнийн зөрүүг ялгаатай татвар ногдуулалтын аргаар амжилттай шийдвэрлэсэн.

Мах болон гахайн махны төвүүд

Махны борлуулалтын үйл явцад сүү, сүүн бүтээгдэхүүний борлуулалтын үйл ажиллагаатай төсөөтэй бодлогыг баримталсан. Маркетингийн зөвлөл нь худалдан борлуулагдсан мал, амьтны тоо толгой бүрт болон үр тарианы борлуулалтад ногдуулсан татвараар санхүүжилтээ бүрдүүлдэг. Тус улсад мал аж ахуйд хангалттай тэжээл өгөхүйц үр тарианы ургац хязгаарлагдмал учраас үр тарианы дийлэнх хувийг импортоор оруулдаг. Фермер бүрийн тодорхой хэмжээний үр тариаг жил болгон татвараас чөлөөлдөг. Харин энэхүү хэмжээнээс давсан тохиолдолд ногдуулсан татварыг төлөх үүрэгтэй. Энэ нь автоматаар их хэмжээний махны үйлдвэрлэлийг хязгаарлаж өгдөг.

Саарал үнэгний үслэгийн үйлдвэрлэл нь Норвегид хөгжиж буй үйлдвэрлэлийн нэг юм. Чанаргүй загас болон махыг зах зээлд хямд үнээр борлуулахын оронд түүгээр үйлдвэрлэлийн зориулалтаар үслэг эдлэлийг нь ашиглах үнэгийг хооллох нь илүү үр өгөөжтэй гэж үздэг. Махны төв бүр дэргэдээ нядалгааны үйлдвэртэй байдгийн зэрэгцээ хоршоодын хэрэглэгчдэд болон бусад жижиглэнгийн махны худалдааны төвүүдэд мах түгээх өөрсдийн борлуулалтын агенттай байдаг.

Өндөгний төвүүд

Өндөгний төвүүд нь сүү болон махны төвүүдийн нэгэн адил зэх зээлд ихээхэн орон зайг эзэлдэггүй хэдий ч энэхүү төвүүд нь үйл ажиллагаагаа үр ашигтай явуулдаг. Засгийн газраас өндөгний зах зээлийн борлуулалтын үнийг тогтоох зөвлөлийг байгуулсан ба зөвлөлийн гишүүдийн 3 нь өндөгний төвүүдээс, 3 нь хувийн өндөг үйлдвэрлэгчдээс, 1 нь Засгийн газраас томилогдсон төлөөлөгч байхаар зохицуулсан. Энэхүү зөвлөл нь өдөр бүр хуралддаг ба тухайн өдрийн өндөгний борлуулалтын үнийг тогтоож өгдөг. Бүх өндөг худалдан борлуулагчид нь тогтоосон үнийг дагах үүрэгтэй. Зөвлөлийн гол зорилго нь бүх төрлийн өндөг үйлдвэрлэгчдэд ашигтай, хамгийн боломжит шударга үнийг тогтооход оршино. Зөвлөл нь шувууны аж ахуйг мөн адил хянах үүргийг хүлээдэг.

Эдгээр гурван томоохон төвүүдээс гадна олон тооны хөдөө аж ахуйн түүхий эдийн үйлдвэрлэлийн төвүүд үйл ажиллагаагаа амжилттай явуулж байгаа ба эдгээр нь, хүнсний ногооны, жимсний, модны, ноосны, саарал үнэгний үслэг эдлэлийн гэх мэт борлуулалтын төвүүд юм. Тус улсад үйлдвэрлэгдэж буй хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүн нь сүүний, махны болон өндөгний төвүүдийн үйл ажиллагаатай ижил төсөөтэй системээр зах зээлд борлуулагддаг. Ямар ч тохиолдолд Засгийн газраас авч хэрэгжүүлж буй бодлого, шийдвэр нь зах зээлийг зохицуулах тул үйлдвэрлэгчид хувийн агентлагуудын шахалт дарамт, үнийн хэлбэлзлээс хамгаалагдсан байдаг. Хөдөө аж ахуйн түүхий эдийн үйлдвэрлэлийн бүтээгдэхүүний үнэ ханшинд зуучлагчид хөндлөнгөөс оролцох сонирхолтой байдаг ч хөдөө аж ахуйн хоршооллын оршин тогтнож буй байдал нь бүтээгдэхүүний үнийг хэвийн байлгах хүчин зүйл болдог тул зуучлагчдын энэ салбарт үндэслэлгүйгээр үнийг хөөрөгдүүлэх, монополь эрх эдлэх боломж нь хязгаарлагдмал байдаг.

Норвегийн хөдөө аж ахуйн хоршооллын салбарт баримталж буй хөдөө аж ахуйн түүхий эдийн үйлдвэрлэл болон үнийг зохицуулах систем нь фермерүүдэд үйлдвэрлэсэн бүтээгдэхүүнд нь тохирсон шударга үнийг тогтоож олгох, хэт үйлдвэрлэлээс сэргийлэх зорилготой юм. Энэхүү систем нь зорилгоо ханган ажиллаж байгаа ба Норвегийн фермерүүд нь энэхүү системийг ихээхэн дэмжиж, төрөл бүрийн салбарын борлуулалтын төвүүдэд харьяалагдан үйл ажиллагаагаа явуулж байна.

Норвегид Засгийн газар нь хөдөө аж ахуйн салбарыг дэмжихэд цаг агаар, байгалийн таагүй нөхцөл ихээхэн нөлөөлсөн. Тус улсын цаг агаар болон газар нутгийн байршил нь хөдөө аж ахуйн үр ашигтай үйлдвэрлэл явуулахад нэн тохиромжтой бус ба хөдөө аж ахуйн гаралтай бүтээгдэхүүн нь дэлхийн зах зээлтэй харьцуулахад харьцангуй өндөр өртөгтэй байдаг. Тиймээс Норвегийн хөдөө аж ахуйн салбарыг тогтвортой байлгах, тариаланчдыг орлогын эх үүсвэртэй байлгах үүднээс энэхүү зах зээлийг хамгаалалтад авах шаардлага үүсч байдаг. Тариаланчдын газар зүйн байршлыг зохицуулах зорилгоор ялгаатай тогтоосон татаас болон шилжүүлгүүдээс гадна фермерийн байгууллагууд ба Засгийн газрын хооронд хийгдэж буй жилийн хэлэлцээр нь тариаланчдын орлогын зорилтыг тодорхойлдог ба орлогын хуваарилалтыг зах зээл ба шууд шилжүүлэг гэсэн гол хоёр эх

сурвалжид үндэслэн хуваарилдаг.

ДӨРӨВ. ХӨДӨӨ АЖ АХУЙН ГАРАЛТАЙ БҮТЭЭГДЭХҮҮН, ТҮҮХИЙ ЭДИЙН ҮНЭ БҮРДЭЛТ

БНСУ⁶¹

ХАА-н хүнс борлуулах системийн үр бүтээмжийг тооцохдоо борлуулалтын хувь хэмжээг хэрэглэгчийн үнэтэй харьцуулан бодож үнэлдэг бол борлуулалтын хувь хэмжээг хэрэглэгчийн үнэтэй харьцуулж бодоход дараах томъёог хэрэглэдэг байна. Борлуулалтын хэмжээ нь ХАА-н бүтээгдэхүүнийг борлуулахад гарсан өртөг ба ашгаас бүрдэнэ. Тухайлбал,

$$\text{Маркетингийн ашгийн харьцаа} = \frac{\text{хэрэглэгчийн үнэ} - \text{үйлдвэрлэгчийн үнэ}}{\text{хэрэглэгчийн үнэ}}$$

Солонгосын хөдөө аж ахуй, загасчлалын худалдааны корпорац (KAFTC) жил тутам гол гол ХАА-н бүтээгдэхүүнүүдийн борлуулалтын хэмжээнд анализ хийж үр дүнг хэвлэн нийтлүүлдэг. Энэхүү дүгнэлт мэдээнээс үзэхэд:

- ХАА-н 48 бүтээгдэхүүний борлуулалтын дундаж хувь хэмжээ 43.9%, байгаагаас 14.1% нь шууд өртөг, 14.9% нь шууд бус өртөг буюу цэвэр ашиг байна.
- ХАА-хүнс борлуулалтын төвийн сүлжээ борлуулалтын хувь хэмжээ дунджаар бөөний худалдаа борлуулалтын сүлжээнээс илүү үзүүлэлттэй гарсан байна.

ХАА-н бүтээгдэхүүний үнийг ХАА-н хоршоологчдын холбооноос хянан зохицуулдаг. Ингэхдээ үнэ тогтоох үр бүтээмжийг сайжруулах, борлуулалтын үнийг тогтвортой байлгах бодлого баримтлах, үнийн өрсөлдөхүйц байдлыг хангах зэрэгт ихээхэн анхаарч ажилладаг.

ЯПОН

Японы хөдөө аж ахуйн гаралтай бүтээгдэхүүн болох цагаан будаа, буудай зэрэг нь бусад оронтой харьцуулахад харьцангуй өндөр үнэтэй байдаг бөгөөд Засгийн газраас ижил төрлийн бараа, бүтээгдэхүүний импортын өндөр татвар ногдуулах замаар дотоодын үйлдвэрлэгч нараа дэмжиж байна. Тухайлбал, цагаан будааны импортын татвар 778% байна.

Японы хөдөө аж ахуйн зориулалтын бордоо, химийн бодис болон үр тариа зэргийг ихэвчлэн импортолдог бөгөөд тэдгээр нь өртөг өндөртэй байдаг байна.

Тухайлбал, цагаан будааны өртөгт дээрх зардлын эзлэх хувь БНХАУ, АНУ-тай харьцуулахад 4 дахин их байдаг байна. /Зураг 1/ Шар буурцгийн хувьд 5 дахин, улаан буудайны хувьд гурав дахин их байна. /Зураг 2/

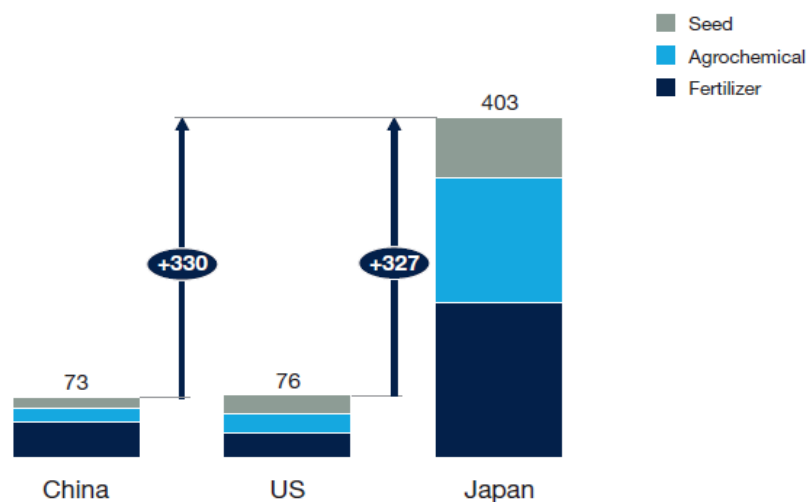
ХАА-н хоршооны холбооноос хангаж буй бордоо, хортон шавьж устгагчийн үнэ өндөр байдаг ба аж ахуй эрхлэгчид нь гагцхүү хоршоодоор дамжуулж эдгээр бүтээгдэхүүнийг худалдан авах боломжтой байдаг, харин Японы хувьд эдгээр бүтээгдэхүүн нь хөрш БНСУ-тай харьцуулахад 2-3 дахин үнэтэй байгаа юм.

a _____

⁶¹ Evaluation of Marketing Efficiency and Development Strategies of Cooperative's Food Distribution Centers- http://ap.fftc.agnet.org/ap_db.php?id=527

Rice input costs, such as fertilizer, agrochemicals, and seeds, are substantially higher in Japan than in other countries

Cost (USD) per ton; 2013

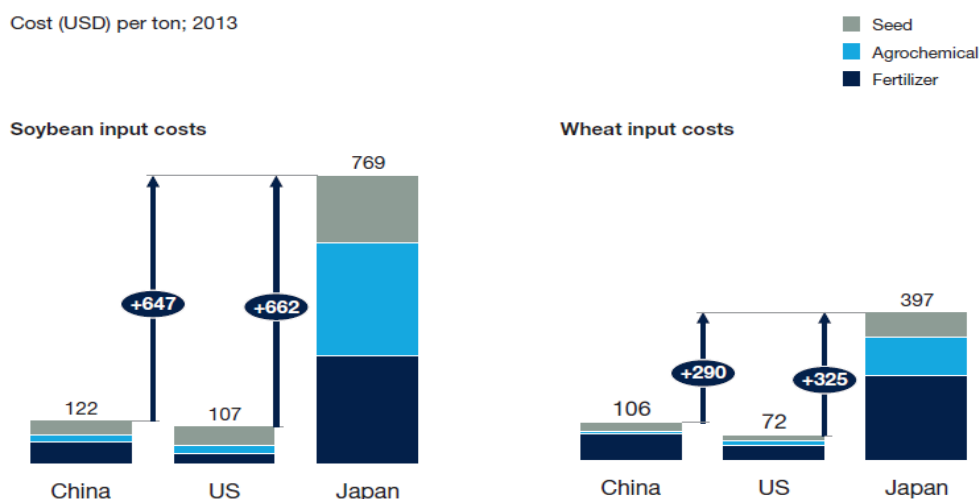

SOURCE: US Department of Agriculture; China NRDC; Ministry of Agriculture, Forestry and Fisheries; Phillips McDougall; World Bank; McKinsey analysis

Эх сурвалж: *Empowering Japanese agriculture for global impact, McKinsey Japan October 2016*

Agricultural input costs for soybeans and wheat are also higher in Japan than in other countries

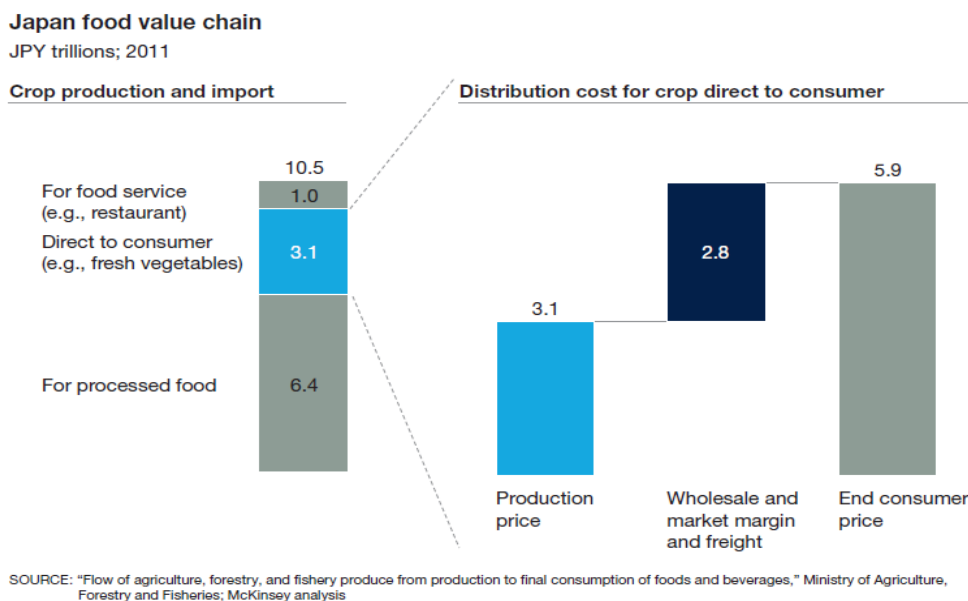
Cost (USD) per ton; 2013

SOURCE: US Department of Agriculture; China NRDC; Ministry of Agriculture, Forestry and Fisheries; Phillips McDougall; World Bank; McKinsey analysis

Эх сурвалж: *Empowering Japanese agriculture for global impact, McKinsey Japan October 2016*

Японд хүнс, хөдөө аж ахуйн гаралтай түүхий эд, бүтээгдэхүүний түгээлт, тархаалтын зардал нь үйлдвэрлэлийн зардалтай дүйцэхүйц өндөр хэмжээтэй байна. Энэхүү өндөр өртөг, зардал нь хөдөө аж ахуйн салбарынханд нэмэлт дарамт болж байна. Тухайлбал, 2011 онд хэрэглэгчдэд хүрч буй хүнс, хөдөө аж ахуйн гаралтай бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл, импорт нь 3.1 их наяд иен байсан бол шимтгэл, тээвэр, түгээлтийн зардал нь 2.8 их наяд иен байжээ.

Эх сурвалж: *Empowering Japanese agriculture for global impact, McKinsey Japan October 2016*

ХБНГУ

Хоршоод нь хэрэгчийн үнэ тодорхойлох бөгөөд хоршооллын зарчмаар үйл ажиллагаа явуулж байгаа нь хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүн, нэн ялангуяа хүнсний бараа, бүтээгдэхүүнийг хамгийн хямд үнээр хүргэх, түгээх боломжийг бүрдүүлж байна. Хоршоодын материаллаг бааз /ажлын хувцаснаас, нарийн техник, тоног төхөөрөмж хүртэл/-ыг мэргэжлийн нэгжүүд хариуцдаг нь өндөр чанар, хямд үнэ хоёрыг хослуулах боломжийг олгодог байна.

Хөдөө аж ахуйн салбарт нарийн тоо, мэдээ боловсруулж гаргадаг нь үйлдвэрлэж буй бүхий л бараа, бүтээгдэхүүний тооцоог хөтөлж, түгээлт, хүргэлтийн ажиллагааг улирлаас үл хамааран үнийн хэлбэлзэлгүй, тасралтгүй хангах нөхцөлийг бүрдүүлж өгдөг байна. Иймд хоршоод болон тэдгээртэй холбоотой аж үйлдвэрүүд нь өндөр бүтээмж, сайн дэд бүтэц зэргээр хангагдахаас гадна хоршоодын гишүүдэд ногдол ашиг хэлбэрээр нэмэлт ашиг олох боломжийг бүрдүүлж байна.

1889 оноос хойш хоршоо болон хоршоодын холбоо бүр нь хяналтын холбооны гишүүн байх ёстой байдаг. Холбоодод хувьцаат нийгэмлэгүүдээс ялгаатай хатуу, чанга шаардлага тавьдаг нь тухайн салбарт ямарваа нэгэн үнийн хөөрөгдөл бий болохоос сэргийлдэг байна. Ингэснээр хоршоодын тасралтгүй өсөх, томрох боломжийг нь тодорхой хэмжээгээр хязгаарладаг хэдий ч тус тогтолцоо нь орон нутгийн үйлдвэрлэгч нарыг хамгаалах, хөдөө аж ахуйн бүс нутгуудыг хөгжүүлэх боломж бүрдүүлэх, хэрэглээний хямд үнэ, чанарын өндөр түвшнээр хангах, ХАА-н хоршоодын зээлжих чадварт сайнаар нөлөөлдөг байна.

2004 онд Европын Парламент болон Зөвлөлөөс баталсан Европын Холбооны ХАА-н эдийн засгийн тооцооны тухай тогтоолд⁶² ХАА-н бүтээгдэхүүний үнэ бүрдэлт, ашгийг хэрхэн тооцох зэрэг асуудлыг тусгасан байдаг.

НОРВЕГИЙН ВАНТ УЛС

Хоршоо нь олон янзын хэлбэр, хэмжээгээр байгуулагддаг эдийн засгийн байгууллага болохынх нь хувьд эдийн засгийн түүхэнд хоршоог тодорхойлсон тогтсон тодорхойлолт байдаггүй юм. Хоршоод нь зах зээлээс олсон орлогоо ерөнхийдөө хоёр үндсэн хэлбэрээр хуваарилдаг. Эдгээр нь NARP үнийн дүрэм болон NMRP үнийн дүрэм юм. NARP /Net

а

⁶² Дэлгэнгүй мэдээллийг дараах хаягаар орж үзнэ үү: REGULATION (EC) No 138/2004 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 5 December 2003 on the economic accounts for agriculture in the Community <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:02004R0138-20081211>

Average Revenue Product/ буюу бүтээгдэхүүний цэвэр дундаж орлого, NMRP /Net Marginal Revenue Product/ буюу бүтээгдэхүүний цэвэр нэмүү орлого юм.

NARP үнийн дүрмийг баримталдаг хоршоод нь фермерүүдэд төлсөн үнээр дамжуулан бүх орлогыг хуваарилдаг. NMRP үнийн дүрмийг баримталдаг хоршоод нь гишүүн фермерүүдэд зах зээлийн ахиу орлоготой тэнцүү хэмжээний үнийг санал болгодог.

Норвегийн хөдөө аж ахуйн хоршоодын дийлэнх нь NARP үнийн дүрмийг баримталдаг. Эдийн засгийн түүхэнд NARP үнийн дүрмийг баримталдаг хоршоод нь бие даасан гишүүдийн үйлдвэрлэлийг нь хянах боломжгүй байдаг ба зах зээлийн хүчин чадлыг ашиглаж чаддаггүй болох нь тогтоогдсон байна. Аливаа зах зээлийн харилцаанд NARP үнийн дүрмийг баримталдаг хоршоо оршин тогтнодог бол зах зээл дэх нийт үйлдвэрлэлийн хэмжээ нэмэгдэх ба тэр хэмжээгээр үйлдвэрлэлийн үр ашиг ч нэмэгддэг байна.

$$NARP = p - k(Q)/Q,$$

p - эцсийн зах зээл,

k(Q) - маркетингийн зардал,

Q - хоршооны зах зээлд борлуулсан бүтээгдэхүүний нийт тоо хэмжээ.

Хоршооны маркетингийн үйл явц: Хоршоодын гишүүд нь үйлдвэрлэлийн бүтээгдэхүүнээ зах зээлд нийлүүлэхдээ хоршоогоор дамжуулдаг ба хоршооны маркетингийн сувгаар ашгаа хуваалцдаг. Хоршооны гишүүн тус бүрийн ашиг нь аж ахуйн үйл ажиллагааны ашгийн нийлбэр ба хоршооны ашгийн хувиас бүрдэнэ.

Норвегийн хоршоод нь NARP үнийн дүрмийг баримталдаг боловч квотын системийг хослуулан хэрэглэдэг тохиолдол байдаг. Энэ системд квотоос хэтэрсэн бүтээгдэхүүнийг бага үнээр үнэлдэг ба энэ үнэ нь заримдаа тэг ч байж болдог. Хоршоодын бүх гишүүд тэгш эрхтэй гэж үздэг тул NARP үнийн дүрэм болон квотын системийг хослуулах нь NMRP үнийн дүрмийг баримталсантай бараг ижил ба энэ нь бүх гишүүдийн бүтээгдэхүүний нийлүүлэлтийг хянах боломжийг олгодог байна.

ТОВЧИЛСОН ҮГИЙН ЖАГСААЛТ

АНУ	Америкийн Нэгдсэн Улс
БНСУ	Бүгд Найрамдах Солонгос Улс
БНХАУ	Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс
ДНБ	Дотоодын нийт бүтээгдэхүүн
НҮБ-ын ХХААБ	Нэгдсэн Үндэсний Байгууллагын Хүнс хөдөө аж ахуйн байгууллага
ХАА	Хөдөө аж ахуй
ХБНГУ	Холбооны Бүгд Найрамдах Герман Улс
АРС	ХАА-н бүтээгдэхүүн боловсруулах төвүүд /Agricultural Products Processing Center/
КАФТС	Солонгосын хөдөө аж ахуй, загасчлалын худалдааны корпорац /Korea agro-fisheries trade corp/
NACF	Үндэсний Хөдөө Аж Ахуйн Хоршоологчдын Холбоо /National Agricultural Cooperative Federation/
NARP	Бүтээгдэхүүний цэвэр дундаж орлого /Net Average Revenue Product/
NMRP	Бүтээгдэхүүний цэвэр нэмүү орлого /Net Marginal Revenue Product/
RPC	Будаа боловсруулах төвүүд /Rice Processing Complex/
TPP	Номхон далайн нөхөрлөл /Trans-pacific partnership/
VMI	Нийлүүлэлтийн урсгалын менежментийн /Vendor Managed Inventory/

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- Amendments of the Agricultural Cooperative Act, Japan 2015, http://ap.fftc.agnet.org/ap_db.php?id=604
- Japanese agricultural cooperative development, Akio Yamamoto General Manager, JA-ZENCHU Central Union of Agricultural Cooperatives Tokyo, Japan <http://www.fao.org/3/a-ae540e/ae540e06.htm>
- The Agricultural Cooperative Society Law of Japan Law No. 132 of 1947 <http://www.ilo.org/images/empent/static/coop/policy/pdf/japan.pdf>
- The Japanese Agricultural Cooperative System: An Outline, Yoshihisa Godo, Meiji Gakuin University, Japan http://ap.fftc.agnet.org/ap_db.php?id=248&print=1
- National Federation of Agricultural Cooperative Associations, <http://www.zennoh.or.jp/>
- Empowering Japanese agriculture for global impact, McKinsey Japan October 2016, <http://www.mckinsey.com/>
- Treatment of Agricultural Cooperatives in the Antimonopoly Act in Japan, Yoshihisa Godo, 2015 http://ap.fftc.agnet.org/ap_db.php?id=547
- <http://www.scandinavianlaw.se/pdf/45-7.pdf>
- <http://app.uio.no/ub/ujur/oversatte-lover/data/lov-20070629-081-eng.pdf>
- <http://www.lexadin.nl/wlg/legis/nofr/eur/lxwenoo.htm>
- https://www.fearp.usp.br/cooperativismo/_up_arquivo/cooperative_identity_and_the_law.pdf
- <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/24907/1/cp02te20.pdf>
- <http://images.library.wisc.edu/WI/EFacs/USAIN/CoopPrimer/reference/wi.coopprimer.i0010.pdf>
- <https://www.tine.no/english/about-tine/agricultural-cooperatives-in-norway>
- http://www.med.gov.mn/mn/images/tailan/BS_13-04.pdf
- <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/10129/1/46010040.pdf>
- <http://www.fao.org/docrep/007/ae540e/ae540e06.htm>
- http://www.agnet.org/htmlarea_file/activities/20110719103351/paper-860033631.pdf-Agricultural Cooperatives in Korea
- <https://www.oecd.org/tad/agricultural-policies/40383978.pdf>
- http://www.krei.re.kr/web/eng/oda;jsessionid=CCBCCDEFFDBBDF5938BCF51EAB1A110?p_p_id=EXT_BBS&p_p_lifecycle=1&p_p_state=exclusive&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-1&p_p_col_count=1&_EXT_BBS_struts_action=%2Fext%2Fbbs%2Fget_file&_EXT_BBS_extFileId=591-Development Experience of Agricultural Cooperatives in Korea
- http://www.jstor.org/stable/43109041?seq=1#page_scan_tab_contents-Cooperative Development in a Repressive Political System The Case of South Korea
- <https://www.g-fras.org/fr/world-wide-extension-study/96-world-wide-extension-study/asia/eastern-asia/535-south-korea.html-South korea>
- <http://www.ilo.org/images/empent/static/coop/policy/pdf/japan.pdf>
- http://jccu.coop/eng/public/pdf/asia_2012_07.pdf
- <https://www.dgrv.de/en/services.html>

**МОНГОЛ УЛСЫН АРС, ШИРНИЙ ТҮҮХИЙ ЭД БЭЛТГЭЛД ТӨРӨӨС ҮЗҮҮЛЖ БУЙ
ДЭМЖЛЭГ, ТҮҮНИЙ БОЛОВСРУУЛАХ ҮЙЛДВЭРЛЭЛД ҮЗҮҮЛЖ БУЙ ҮР НӨЛӨӨ БОЛОН
ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА**

Т.Саулегүл, Б.Нандингэрэл

АГУУЛГА

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

СУДАЛГААНЫ ХЭСЭГ

- НЭГ. МОНГОЛ УЛСЫН АРС, ШИРНИЙ САЛБАРЫН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ
- 1.1. Арьс, ширний үйлдвэрлэлийн өнөөгийн байдал
 - 1.2. Арьс, ширэн түүхий эдийн анхан шатны боловсруулах үйлдвэрүүдийн байгаль орчны нөлөөллийн байдал
- ХОЁР. ТӨРӨӨС АРС, ШИРНИЙ ТҮҮХИЙ ЭД БЭЛТГЭЛ, БОЛОВСРУУЛАХ ҮЙЛДВЭРЛЭЛИЙН САЛБАРТ ҮЗҮҮЛЖ БУЙ ДЭМЖЛЭГ, УРАМШУУЛАЛ, ТҮҮНИЙ ХЭРЭГЖИЛТИЙН БАЙДАЛ, ҮР НӨЛӨӨ
- 2.1. Төрөөс дотоодын арьс, ширний үйлдвэрлэлийг дэмжих зорилгоор малчид, мал бүхий иргэдэд үзүүлж буй урамшуулал, үр нөлөө
 - 2.2. Төрөөс арьс, ширний салбарын үйлдвэрлэгчдэд үзүүлж буй дэмжлэг, үр нөлөө
 - 2.3. “Эмээлт” хөнгөн үйлдвэрийн үйлдвэрлэл, технологийн парк
 - 2.4. “Хөдөө аж ахуйн гаралтай бараа, түүхий эдийн бирж” байгуулагдсанаар арьс, ширний түүхий эд бэлтгэлийн тогтолцоонд гарах үр нөлөө
 - 2.5. Арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбарт тулгамдаж буй асуудал, цаашид хэрэгжүүлэхээр төлөвлөж буй арга хэмжээ
- ГУРАВ. ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ АРС, ШИРНИЙ ҮЙЛДВЭРЛЭЛИЙН САЛБАРЫН ТУРШЛАГА
- 3.1. БНХАУ
 - 3.2. ОХУ
 - 3.3. БНЭУ
 - 3.4. БНТУ
 - 3.5. БНСВУ
 - 3.6. Арьс, ширний үйлдвэрлэлийн дэлхийн зах зээлийн тойм

ТОВЧИЛСОН ҮГИЙН ЖАГСААЛТ

БЖДҮ	Бүтээгдэхүүний жижиг дунд үйлдвэрлэлийн
БОАЖЯ	Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яам
ГХО	Гадаадын хөрөнгө оруулалт
ДХБ	Дэлхийн худалдааны байгууллага
ЖДҮ	Жижиг, дунд үйлдвэр
НЗДТГ	Нийслэлийн засаг даргын Тамгын газар
ОНӨААТҮГ	Орон нутгийн өмчит аж ахуйн тооцоот үйлдвэрийн газар
УСУГ	Ус сувгийн удирдах газар
ҮСБГ	Үндэсний статистикийн бүртгэлийн газар
ХХААХҮ	Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яам
ХХЭА	Хувийн хэрэглээний эцсийн ашиг
ЭЗҮАС	Эдийн засгийн үйл ажиллагааны салбар
ЭХҮҮТП	“Эмээлт” хөнгөн үйлдвэрийн үйлдвэрлэл, технологийн парк
EIAR	Байгаль орчны нөлөөллийн үнэлгээний тайлан /Environmental Impact Assessment Report/
WWTS	Бохир ус цэвэршүүлэх систем/ Waste Water Treatment Systems/

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

Судалгааны хамрах хүрээ: Судалгааны нэгдүгээр хэсэгт Монгол Улсын арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбарын өнөөгийн байдал, боловсруулах үйлдвэрүүдийн хүчин чадал, техникийн бэлэн байдал, байгаль орчны нөлөөллийн байдал, хоёрдугаар хэсэгт төрөөс арьс, ширний түүхий эд бэлтгэл, боловсруулах үйлдвэрлэлийн салбарт үзүүлж буй дэмжлэг, урамшуулал, түүний хэрэгжилтийн байдал, үр нөлөө, салбарын тулгамдсан асуудал, гуравдугаар хэсэгт гадаадын зарим орны туршлага болон дэлхийн зах зээл дэх арьс, ширний үйлдвэрлэлийн доорх тойм мэдээллийг тус тус судаллаа. Сэдвийн хүрээнд Монгол Улс болон бусад улс орнуудын арьс, ширний салбарын өнөөгийн байдал, уг салбарын талаар төрөөс баримталж буй бодлого болон Засгийн газрын дэмжлэгийн доорх асуудлуудыг авч үзлээ. Тухайлбал, БНЭУ, БНТУ-ын арьс, ширний салбарт хийсэн СВОТ шинжилгээ, Турк улсын хагас боловсруулсан арьс, ширний өртгийн шинжилгээ зэрэг аналитик мэдээлэл, мөн судалгаанд хамрагдсан орнуудын арьс, ширний салбарын хөгжлийн цаашдын чиг хандлага, тулгарч буй сорилт хийгээд авч буй арга хэмжээ, хүрэхийг зорьж буй түвшин зэрэг мэдээллийг хамруулсан болно.

Судалгааны үр дүн: Судалгаанаас үзэхэд, Монгол Улс зах зээлийн эдийн засагт шилжсэнээр арьс, ширний түүхий эд бэлтгэл, боловсруулах үйлдвэрлэлийн салбар уналтанд орж өнөө хүртэл дорвитой сэргэх хандлага ажиглагдахгүй байна. Арьс, ширний салбар нь 1980-1990 оны үед жилд дунджаар 5-6 сая ширхэг арьс, шир болон хаягдал түүхий эдийг технологийн бүрэн мөчлөгийн дагуу 100% бүрэн боловсруулж, хөнгөн үйлдвэрийн салбарын нийт экспортын 10%-ийг бүрдүүлж байсан бол 1990 оноос хойш үйлдвэрүүдийн тоо эрс цөөрч, түүхий эд бэлтгэлийн тогтолцоо, үйлдвэрлэл технологийн горим алдагдаж ирсэн ба сүүлийн жилүүдэд төрөөс малчдад түүхий эд бэлтгэлд зориулан мөнгөн урамшуулал олгосон, Засгийн газраас тодорхой төсөл, хөтөлбөрүүд хэрэгжүүлж ирсэний үр дүнд бага ч болов сэргэх хандлагатай болжээ.

ХХААХҮ-ийн яамнаас ирүүлсэн мэдээллээс үзэхэд, 1998 оны байдлаар тус салбарт 107 жижиг, дунд үйлдвэр ажиллаж байсан бол 2003 онд 66, 2014 онд 34 болж тооны хувьд буурсаар ирсэн байна. 2000 оноос эхлэн уналтанд орж эхэлсэн уг салбар 2012 оноос эхлэн сэргэх хандлагатай байна. Тухайлбал, боловсруулах үйлдвэрлэлийн салбарт цөөн тооны буюу 34 том, жижиг, дунд үйлдвэр үйл ажиллагаа явуулж, тэдгээрийн үйл ажиллагаа нь харьцангуй жигдэрч байгаа бөгөөд эдгээр үйлдвэрүүд дотоод, гадаадын зах зээлд хагас болон гүн боловсруулсан арьс, шир, эцсийн бүтээгдэхүүнийг үйлдвэрлэн гаргаж байна. 2012-2015 оны гаалийн мэдээнээс үзэхэд арьс, ширний үйлдвэрүүд жилд дунджаар 5-6 орчим сая ширхэг арьс, ширийг хагас боловсруулан гаргаж, 34,0 сая ам.долларын экспорт хийсэн боловч 2014 оны дэлхийн эдийн засгийн хямрал, 2015 оноос түүхий эдийн үнэ буурсан зэрэг нь тус салбарын гадаад худалдаанд сөрөг нөлөө үзүүлж байна.

Технологийн хөгжлийн хүрээлэнгээс 2014 онд хийсэн хөнгөн үйлдвэрүүдийн технологийн түвшний үнэлгээ, бэлэн байдлын судалгаанаас үзэхэд үндэсний арьс, ширний үйлдвэрүүдийн техник, технологийг шинэчлэх, дэвшилтэт технологийг үйлдвэрлэлд нэвтрүүлэх шаардлагатай байгаа бөгөөд “Дархан Нэхий” ХК, “Монгол шевро” ХК, “Мон-Ирээдүй” ХХК, “Их эргэлт” ХХК, “Бест шүүз” ХХК зэрэг компаниуд боловсруулах үйлдвэртээ Европын шинэлэг технологийг нэвтрүүлж, шинэ технологиор боловсруулсан арьс, ширэн бүтээгдэхүүнийг Европын зах зээлд танилцуулж байгаа нь салбарын хөгжилд эерэгээр нөлөөлнө гэсэн хүлээлт байна.

Тус салбарт үзүүлж буй төрийн дэмжлэгийн тухайд, Монгол Улсын Засгийн газрын “Үндэсний боловсруулах үйлдвэрт арьс, шир бэлтгэн тушаасан хоршооны гишүүн малчин, мал бүхий этгээдэд мөнгөн урамшуулал олгох, хяналт тавих, тайлагнах журам”-ын дагуу малчдад жилд 2 удаа урамшуулал олгож байгаа бөгөөд 2013 онд 21 аймгийн 50000 малчин, мал бүхий этгээдэд 2,7 тэрбум төгрөг, 2014 онд 21 аймгийн 54535 малчин, мал бүхий этгээдэд 7,9 тэрбум төгрөг, 2015 онд 55000 малчдын урамшуулалд 9,5 тэрбум төгрөг, 2016 онд 123224 малчинд 12,5 тэрбум төгрөгийн урамшуулал олгосон нь орон нутгаас бэлтгэж буй түүхий эдийн нийлүүлэлтийг нэмэгдүүлж, уг салбарыг хөгжүүлэхэд тодорхой хөшүүрэг болж байна гэж холбогдох яамны зүгээс үзэж байна.

Мөн дотоодын арьс, ширний үйлдвэрлэлийг дэмжих хүрээнд УИХ, Засгийн газраас гаргасан тогтоолын дагуу Хөгжлийн банкнаас “Арьс, ширийг гүн боловсруулах болон түүгээр эцсийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэгчдийг дэмжих төсөл”-ийг хэрэгжүүлж байгаа бөгөөд уг төслийн хүрээнд 2016 оны байдлаар нийт 57 зээлдэгчид 85.6 тэрбум төгрөгийн зээлийг олгосноос 44 төсөл амжилттай хэрэгжиж, хэрэгжилт нь 78%-тай байна. Төрөөс арьс, ширний салбарыг дэмжих эрх зүйн таатай орчинг бүрдүүлж, бодлогын дэмжлэг үзүүлэхийн зэрэгцээ хөнгөлөлттэй зээл олгосон явдал нь арьс, ширийг гүйцэд боловсруулж эцсийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх, техник технологио сайжруулах, түүхий эд бэлтгэх эргэлтийн хөрөнгөө нэмэгдүүлж үйлдвэрийн хүчин чадлаа бүрэн ашиглах, үйлдвэрлэл, борлуулалт, экспортын хэмжээгээ нэмэгдүүлэх нөхцөл боломжийг олгож байна.

Бусад орнуудын туршлагаас үзэхэд, арьс ширний салбар нь технологийн дамжлага ихтэй, хүний хөдөлмөр их шаарддаг, хөдөлмөрийн хөлсний үнэлгээ өндөр, байгаль экологид сөрөг нөлөө үзүүлдэг зэрэг шалтгаанаар 1980-аад оноос дэлхийн өндөр хөгжилтэй орнууд энэ чиглэлийн үйлдвэрлэлээс татгалзах хандлагатай болсон бөгөөд эдгээр орнуудын хувьд арьс, ширний үйлдвэрлэлээ хөгжиж буй орнууд руу шилжүүлэх бодлого барьж ирсэний дүнд өнөөдөр Ази тив арьс, ширний үйлдвэрлэлээр дэлхийд тэргүүлж байна.Тухайлбал, боловсруулсан арьс, ширний үйлдвэрлэлээр Турк, Хятад, Энэтхэг, Пакистан, Итали, Өмнөд Солонгос болон Испани улс; үслэг эдлэл үйлдвэрлэлээр Турк, Хятад, Итали, Уругвай, Өмнөд Солонгос болон Аргентин улс; үнэт үслэг эдлэл үйлдвэрлэлээр Грек, Хятад, Хон-Конг, Канад, Герман, Финланд болон АНУ тэргүүлэх байр суурьтай байна.

Дэлхийн арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбарт тулгамдаж буй гол асуудлуудын нэг бол түүхий эд буюу боловсруулаагүй арьс, ширний нөөцийн асуудал юм. Түүхий эдийн олдоц ховордож, үнэ өртөг нь нэмэгдсээр байгаа тул дэлхийн зарим улс орнууд түүхий эд экспортлохыг хориглож, тодорхой хязгаарлалтуудыг тавьж байна. Үүнээс улбаалан дэлхийн зах зээлд түүхий эдийн үнэ тогтмол өсөх хандлагатай байна.

Судалгаанд хамрагдсан гадаадын зарим орны туршлагаас үзэхэд, ОХУ болон БНХАУ-ын хувьд хагас боловсруулсан арьс, ширний өртөгт түүхий эдийн эзлэх хувийн жин 55-60 хувь буюу дийлэнх хувийг эзэлж байгаа ба тухайн салбарын бүтээгдэхүүний өртөг нь малын тоо хэмжээ, тарифын болон тарифын бус зохицуулалтаас ихээхэн хамааралтай байгааг харуулж байна. Дээрх хоёр орны хувьд түүхий эдийн хомсдол томоохон асуудал болоод байгаа бөгөөд аль болох түүхий болон хагас боловсруулсан арьс, шир экспортод гаргахгүй байх, дотооддоо бүрэн боловсруулалт хийж нэмүү өртөг шингэсэн үйлдвэрлэл явуулахыг эрмэлздэг байна. Мөн түүхий эдийн хэмжээнээс гадна түүхий эдийн чанар чухал ач холбогдолтой бөгөөд гологдолгүй, хаягдал багатай түүхий эд боловсруулахад төрөөс онцгойлон анхаарч, дэмжлэг үзүүлдэг байна. Арьс, ширний үйлдвэрлэлийн хувьд аль болох байгаль орчинд ээлтэй, дэвшилтэт техник, технологийг нэвтрүүлэх нь чухал хэмээн үзэж төрөөс тодорхой арга хэмжээнүүдийг авч хэрэгжүүлж байна.

Хятад улсын хувьд арьс, ширний үйлдвэрлэлийг кластер буюу үйлдвэрлэлийн паркад төвлөрүүлэн хөгжүүлж байгаа ба зөвхөн тухайн кластерт үйл ажиллагаа явуулж байгаа нөхцөлд суурь зардал болох ус, цахилгаан, дулааны үнэ тарифын хөнгөлөлт үзүүлэх, мөн бохир усны цэвэрлэгээг нэгдсэн журмаар шийдвэрлэж, тодорхой байгууллагаас хяналт тогтоон ажиллах зэрэг аргуудыг хэрэглэж байна. Мөн тус улсад гадаадын хөрөнгө оруулалттай компаниудыг татварын уян хатан бодлогоор дэмжсэний үр дүнд хэд хэдэн гадаадын хөрөнгө оруулалттай компани арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбарт хөрөнгө оруулсан бөгөөд тэдгээр нь арьсан бараа бүтээгдэхүүний экспортын дийлэнх хувийг эзэлж байна. БНХАУ-д арьс, ширний үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх тусгайлсан хөтөлбөр хэрэгжүүлсэн бөгөөд уг салбарт тодорхой хөнгөлөлт, дэмжлэг үзүүлэх, зах зээлийг либералчлах, Дэлхийн худалдааны байгууллага /ДХБ/-д элсэх, импортын тарифыг бууруулах, арьс, ширний үйлдвэрлэл эрхлэгчдэд түүхий эд, химийн бодис, тоног төхөөрөмжөө хямд үнээр худалдан авах боломж бүрдүүлэх зэрэг олон арга хэмжээ авсаны үр дүнд үйлдвэрлэл эрхлэгчид бүтээгдэхүүнийхээ чанарыг сайжруулж олон улсын зах зээлд өрсөлдөх чадварыг нь дээшлүүлэх боломжтой болсон байна.

БНЭУ-ын хувьд арьс, ширний экспортоор дэлхийд 9 дүгээрт, арьсан гутлын үйлдвэрлэлээр дэлхийд 2 дугаарт орж байна. Арьс, ширний салбарын хөгжлийн цаашдын чиг хандлага нь нэмүү өртөг шингээсэн эцсийн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийг эрчимтэй хөгжүүлэх, бүтээгдэхүүний экспортыг хурдацтай нэмэгдүүлэхэд чиглэгдэж байгаа тул хагас боловсруулсан арьс, ширний гадаадад худалдан борлуулахаас татгалзах бодлого баримталж байна. “Энэтхэгийн арьс, ширний салбарыг хөгжүүлэх хөтөлбөр”-ийн хүрээнд үйлдвэрлэлийн технологийн сайжруулалтыг шат дараатайгаар дэмжих, инноваци, байгаль орчны асуудлыг шийдвэрлэх, хүний нөөцийн хөгжил, тэр дундаа гар урчуудын техник, ур чадварыг хөгжүүлэх болон шаардлагатай тоног төхөөрөмжөөр хангах зэрэг арьс, ширний салбарын гадаад зах зээлд өрсөлдөх чадварыг дээшлүүлэхэд чиглэгдсэн олон арга хэмжээнүүдийг авч байна.

БНТУ-ын хувьд боловсруулаагүй арьс, ширний нөөцийн хомсдол, бүтээгдэхүүний нийт өртөгт шингэх зардлууд өндөр байгаа нь үйлдвэрлэлийн өрсөлдөх чадварт сөргөөр нөлөөлж байгаа ба ажиллах хүчний зардал, цахилгаан эрчим хүчний үнэ тариф, материал техникийн хангамж, хог хаягдлын зардал нь үйлдвэрлэлийн өртөгт хамгийн их нөлөө үзүүлдэг байна.

Туркийн арьс, ширний үйлдвэрлэлд байгальд ээлтэй үйлдвэрлэл явуулах бодлогыг 1990-ээд оноос баримталж, энэ үеэс техник, технологийн томоохон шинэчлэлүүдийг нэвтрүүлж эхэлсэн. Уг бодлогын хүрээнд үйлдвэрлэгдэж буй бүтээгдэхүүний 70% нь байгальд ээлтэй аргаар үйлдвэрлэгдэж байна.

Тус улсын Засгийн газрын “Үйлдвэрлэлийн хөрөнгө оруулалтад төрөөс үзүүлэх дэмжлэг” шийдвэрийн хүрээнд улсын хэмжээний 81 аймаг/ил/-ийг нийгмийн хөгжлийн индексийг нь харгалзан 6 бүс нутагт хувааж, бүс нутгийн нийгэм, эдийн засгийн хөгжлийн үзүүлэлтээс нь шалтгаалж төрөөс үзүүлэх тусламж, дэмжлэгийн төрөл, хувь хэмжээг тогтоосон ба хөрөнгө оруулалтад төрөөс олгох урамшууллын системийг ерөнхий, бүс нутгийн, их хэмжээний болон стратегийн ач холбогдол бүхий хөрөнгө оруулалтад үзүүлэх урамшуулал гэж 4 хуваасан байна. Энэхүү дэмжлэгийн хүрээнд аж ахуйн нэгжүүд гаалийн татвар, НӨАТ-аас чөлөөлөгдөх, татварын хөнгөлөлт эдлэх, нийгмийн даатгалын хэмжээг бууруулж тооцох, хүүгийн дэмжлэг, орлогын албан татварын суутгалын дэмжлэг, НӨАТ-ын буцаан олголт зэрэг хөнгөлөлтүүдийг эдлэхээр тогтоосон. Ийнхүү бүс нутагт хувааж хөрөнгө оруулалтын төрлийг нарийвчлан зааж өгсөн нь төрөөс олгох урамшуулал, дэмжлэгийг оновчтой хуваарилахад чухал ач холбогдолтой юм.

Турк улсад үйл ажиллагаа явуулж байгаа арьс, ширний үйлдвэрүүд нь “Үйлдвэрлэлийн зохион байгуулалт бүхий бүс”-ийн тухай хуульд заасны дагуу цэвэрлэх байгууламжтай үйлдвэрлэлийн бүсэд үйл ажиллагаа явуулж байгаа тохиолдолд үйлдвэрлэл эрхлэгчид нь бүс нутгийн захиргаанд төлөх бохир усны төлбөрөөс чөлөөлөгддөг, "Байгаль орчны тухай" хуульд зааснаар цэвэрлэх байгууламж бүхий бүс нутагт үйлдвэрлэл явуулж, байгаль орчныг хамгаалах үүргээ биелүүлэн ажиллаж буй аж ахуйн нэгжийн тухайн цэвэрлэх байгууламжид хэрэглэсэн цахилгааны төлбөрийн үнийн 50 хүртэлх хувийг чөлөөлж болдог зэрэг хөнгөлөлтүүдийг эдлэхээр хуульчилсан нь үйлдвэрлэл эрхлэгчдийг зохион байгуулалт бүхий үйлдвэрлэлийн бүсэд үйл ажиллагаа явуулахад чиглэгдсэн бодлого юм.

Үйлдвэрлэлд ашиглаж буй техник, технологиос тухайн салбарын өрсөлдөх чадвар ихээхэн шалтгаалахаас гадна арьс, шир боловсруулах ажиллагаа нь онцгой арга барил болон тодорхой дэмжлэг шаардсан үйл ажиллагаа учраас энэ салбарт өрсөлдөж чадахуйц үйлдвэрлэл эрхлэхийн тулд аж ахуйн нэгжүүд нэгдмэл байдлаар, их хэмжээний хөрөнгө оруулалттайгаар үйл ажиллагаа явуулах нь чухал гэдэг нь судалгаанд хамрагдсан орнуудын туршлагаас харагдаж байна.

Судалгаанд хамрагдсан улс орнуудын хувьд арьс, ширний үйлдвэрлэлийг дэд бүтэц хөгжсөн, хог хаягдал болон цэвэрлэх байгууламжийн асуудлыг нэгдсэн журмаар шийдсэн, зохион байгуулалт бүхий үйлдвэрлэлийн бүсэд явуулах бодлогыг баримталж байгаа ба төрийн бодлого, авч буй арга хэмжээг ч мөн үүнд чиглүүлж байна.

Монгол Улсад 1990 оноос өмнө арьс, ширний салбар аж үйлдвэрийн парк, кластерийн шинжийг агуулан жинхэнэ утгаараа хөгжиж, экспортын гол орлогыг бүрдүүлж, арьс,

ширийг технологийн бүрэн мөчлөгөөр боловсруулан эцсийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэж, хаягдлыг бүрэн боловсруулж байсан баялаг туршлага бий. Иймд төрөөс энэ салбарт үзүүлж буй дэмжлэг туслалцааг үр дүнтэй, оновчтой болгож тус салбарыг бусад орнуудын сайн туршлагад нийцүүлэн цогц байдлаар хөгжүүлэх шаардлага байна гэж үзэж байна.

/Дэлгэрэнгүй мэдээллийг судалгааны хэсгээс үзнэ үү/

СУДАЛГААНЫ ХЭСЭГ

НЭГ. МОНГОЛ УЛСЫН АРС, ШИРНИЙ САЛБАРЫН ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ

1.1. Арьс, ширний үйлдвэрлэлийн өнөөгийн байдал, үйлдвэрлэлийн хүчин чадал

Арьс ширний үйлдвэрлэл нь хөнгөн үйлдвэрлэлийн томоохон салбарын нэг бөгөөд уг салбар нь 1980-1990 онуудад жилд дунджаар 5-6 сая ширхэг арьс, ширийг 100% бүрэн боловсруулж, жилд дунджаар 3,5 сая ширхэг хос гутал, 600 мянган ширхэг савхин хувцас, 200 мянган нэхий дээл, эдлэл үйлдвэрлэж байсан байна. Тухайн үед арьс, ширний салбарын экспорт хөнгөн үйлдвэрийн салбарын нийт экспортын 10%-ийг эзэлж байсан ба арьс, ширний салбар нь жинхэнэ утгаараа үйлдвэр технологийн паркийн хэлбэрээр ажиллаж, арьс, ширийг технологийн бүрэн мөчлөгөөр боловсруулан эцсийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэж, хаягдлыг 100% дахин боловсруулж байсан байна.

Манай улс 1990 оноос зах зээлийн эдийн засгийн харилцаанд шилжиж, өмч хувьчлал явагдсанаар 1998 оны байдлаар тус салбарт 107 жижиг, дунд үйлдвэр ажиллаж байсан бол 2003 онд 66, 2014 онд 34 үйлдвэр болж тооны хувьд буурсаар ирсэн байна.

Эдгээр үйлдвэрүүдээс гүн боловсруулалт хийдэг үйлдвэр 24 /том-6, дунд-6, жижиг-12/, хагас боловсруулалт хийдэг 10 үйлдвэр ажиллаж байгаа ба нийт 20 сая ширхэг арьс, ширийг хагас боловсруулах, 9 сая ширхэг арьс, ширийг гүн боловсруулах хүчин чадалтай юм.

Арьс, шир боловсруулах 34 үйлдвэрийн 32 нь Улаанбаатар хотод, 2 нь Дархан-Уул аймагт үйл ажиллагаа явуулдаг. Улаанбаатар хотод үйл ажиллагаа явуулдаг 32 үйлдвэрийн 30 нь Хан-Уул, 2 нь Баянгол дүүрэгт байрладаг.

Үүний зэрэгцээ арьс, ширэн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх 100 орчим ЖДҮ-үүд нийслэл, аймаг, орон нутагт улирлын чанартай үйл ажиллагаа явуулж байна.

Арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбар нь арьс, шир боловсруулах, арьс, шир савхин бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх хоёр дэд салбарыг хамардаг. Салбарын хэмжээнд 7900 орчим хүн ажиллаж байгаагаас түүхий эд бэлтгэлийн шатанд 5250, арьс, шир боловсруулах үйлдвэрт 1557, арьс, ширэн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлд 1370 ажилтан ажиллаж байна.

Хүснэгт 1

Арьс, шир боловсруулах үйлдвэрүүдийн хүчин чадал /жил/

№	Бүтээгдэхүүний нэр	Түүхий эдийн төрөл	Хүчин чадал /мян. ширхэг/
1	Щевретийн үйлдвэр	Хонины арьс	1900,0
2	Щевроны үйлдвэр	Ямааны арьс	800,0
3	Хром юфтийн үйлдвэр	Үхрийн шир	350,0
4	Улны ширний үйлдвэр	Бодын шир	110,0
5	Нэхий эдлэлийн үйлдвэр	Хонины нэхий	1500,0
6	Гутлын үйлдвэр	Савхи, хром	3500,0
7	Үслэг эдлэлийн үйлдвэр	Ангийн үс	740,0
8	Хагас боловсруулах үйлдвэр /бүх төрлийн малын арьсыг хонины нэхийнд шилжүүлсэн дүн/	Хонины нэхий	20000,0

Тус салбарт 2012 он хүртэл төрөөс тодорхой арга хэмжээ аваагүйн улмаас 2000-2007 оны үед бэлтгэсэн арьс, ширээ түүхийгээр нь экспортолж, арьс, ширний үйлдвэрүүд

үйлдвэрийн байраа БНХАУ-ын компани болон хувь хүмүүст түрээслүүлэх, мөн бүрэн боловсруулсан арьсны ихэнх хувийг захиалгаар буюу БНХАУ-аас авах, цөөхөн хувийг дотооддоо вет-блю⁶³ болгон боловсруулж байсан байна.

2012 оноос арьс, ширэн бэлэн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл эрчимжсэн ба 2015 оны байдлаар арьс, ширэн бэлэн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх 81 үйлдвэр ажиллаж байна. Эдгээр үйлдвэрүүд нь бээлий, савхин хувцас, гутал, нэхий дээл, цүнх, түрийвч зэрэг цөөн нэр төрлийн бүтээгдэхүүнийг үйлдвэрлэдэг.

Хүснэгт 2

Эцсийн бүтээгдэхүүний төрөл, тоо хэмжээ /2015 он/

№	Бүтээгдэхүүний төрөл	Тоо хэмжээ /ширхэг/	Борлуулалт /тэрбум төг/
1	Савхин бээлий	367 600	3,9
2	Савхин хувцас	47.800	12,6
3	Цүнх, түрийвч, жижиг эдлэл	185.600	7,0
4	Савхин гутал	1.000.000	133,2
5	Нэхий эдлэл	38.000	12,7
	Бүгд	2.000.000	169,4

Нийт 2 сая ширхэг арьс, ширээр 169,4 тэрбум төгрөгийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэснээс Япон, Орос улс руу 115 мянган ширхэг савхин цүнх, бээлий, жижиг эдлэл буюу 1,7 тэрбум төгрөгийн бүтээгдэхүүн экспортлосон байна.

Гаалийн мэдээнээс үзвэл арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбар:

- 2012 онд 5560,0 мянган ширхэг арьс буюу 30184,2 мянган ам.доллар
- 2013 онд 5979,9 мянган ширхэг арьс буюу 34823,9 мянган ам.доллар
- 2014 онд 5672,2 мянган ширхэг арьс буюу 35510,1 мянган ам.доллар
- 2015 онд 5672,2 мянган ширхэг арьс буюу 35510,1 мянган ам.долларын экспорт хийж, жилд дунджаар 5,5-6,0 сая ширхэг орчим арьс, ширийг хагас боловсруулсан байдлаар экспортлосон байна.

2008 онд дэлхийн ихэнх оронд санхүүгийн хямрал болж түүхий эдийн үнэ унасан ба дэлхийг хамарсан эдийн засгийн хямрал 2014 оноос дахин эхэлж, үүний улмаас бүх төрлийн түүхий эд /түүхий арьс, шир, нүүрс, төмрийн хүдэр, газрын тос, ган г.м/-ийн үнэ буурсан. Иймээс арьс, ширний салбарын гадаад болон дотоод зах зээл дэх борлуулалт нь эрс багассан. Арьс, ширний салбарын экспортын гол зах зээл болох БНХАУ-д хонины боловсруулаагүй арьс 1-3 юанийн үнэд хүртлээ унасан байна. Хонины хагас боловсруулсан арьс 2013 онд дунджаар 60 юанаар экспортлогдож байсан бол 2015 оны байдлаар 15 юань болж 4 дахин, ямааны хагас боловсруулсан арьс 35 юанаар экспортлогдож байсан бол 15 юань болж 2,3 дахин унасан нь тус салбарын экспортын орлогод шууд нөлөөлсөн. Үхэр, адууны хагас боловсруулсан нэг ширхэг ширийг 280-320 юанаар экспортлож байсан бол 250-280 юань болж 12 хувиар буурсан.

Арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбар нь жилд 800 мянган ширхэг бодын шир бэлтгэдэг бөгөөд үүнээс дотооддоо 500-600 мянган ширхэгийг нь боловсруулан эцсийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэж, дотоодын зах зээлд борлуулахаас гадна ОХУ, Япон, Тайвань, Казакстан улсад экспортолж байна. Мөн жилд нийтдээ хонь, ямааны арьс 9 орчим сая ширхэг бэлтгэгдэж байгаагаас 2 сая ширхэг арьсаар эцсийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэж дотоодын зах зээлд борлуулан, 7 сая ширхэг арьсыг хагас боловсруулж экспортоор гаргаж байна.

Арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбар жилд дунджаар 5-7 сая ширхэг 50-60 тэрбум төгрөгийн арьс ширэн түүхий эд хүлээн авч, 70-85%-ийг хагас боловсруулалт, 15-32%-ийг гүн боловсруулт хийж 170 тэрбум төгрөгийн хагас болон гүн боловсруулсан арьс, шир

а_____

⁶³ “вет-блю” гэж химийн аргаар үсийг нь унагаасан, үсний угийг нь бүрэн гүйцэд авсан, механик аргаар халимлаж шар махыг авсан, өнгөн болон шар махан тал нь цэвэр толигор, нугалаасгүй, толбогүй, сульфат хромын суурьлаг давсаар нэвт идээлэгдсэн, жигд өнгөтэй нойтон хөх арьс, ширийг хэлнэ.

борлуулж, 88,4 тэрбум төгрөгийн арьс ширэн бэлэн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэж, нийт салбарын хэмжээнд 258,4 тэрбум төгрөгийн борлуулалт хийдэг.

Мөн хагас боловсруулсан арьс, ширийг экспортлож 74,8 сая ам.долларын орлого олдог.

Арьс, ширний үйлдвэрлэл эрхлэгчид адууны ширээр нэмүү өртөг шингэсэн эцсийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэж хөрш орнууд төдийгүй Европын зах зээлд бүтээгдэхүүнээ гаргахыг зорьж ажиллаж байна. Тухайлбал, “Дархан Нэхий” ХК, “Монгол шевро” ХК, “Мон-Ирээдүй” ХХК, “Их эргэлт” ХХК зэрэг компаниуд боловсруулах үйлдвэртээ Европын шинэлэг технологийг нэвтрүүлж, бүтээгдэхүүнийхээ өрсөлдөх чадварыг сайжруулах чиглэлээр Голландын Шталл, Испанийн Хроможена фирмүүдийн мэргэжилтнүүдтэй хамтран ажиллаж, “Дархан Нэхий” ХК, “Бест шүүз” ХХК-ийн мэргэжилтнүүд Голландын Шталл фирмийн технологиор боловсруулсан арьс, ширээр үйлдвэрлэсэн хувцасыг Европын зах зээлд танилцуулж байна.

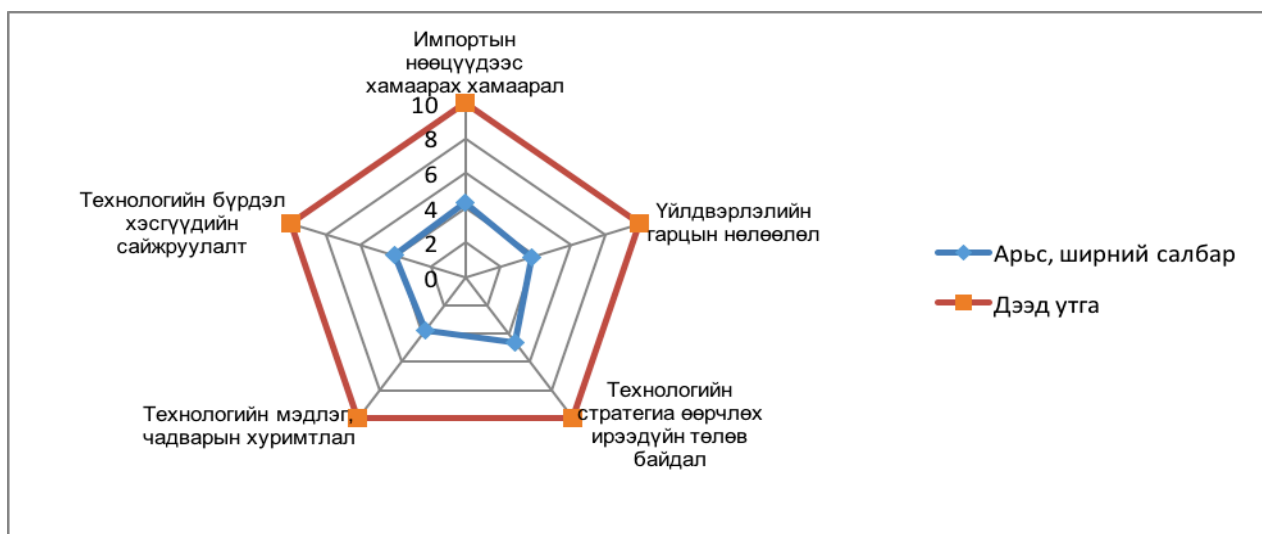
Хүснэгт 3

Аж үйлдвэрийн салбарын нийт үйлдвэрлэл, /ЭЗҮАС-ын ангиллаар, тэрбум төгрөг/

№	Үзүүлэлт	Он				
		2012	2013	2014	2015	2016*
1	Аж үйлдвэрийн салбар	9821,3	10443,7	14402,9	13734,6	10030.1
2	Боловсруулах аж үйлдвэр	3012,1	3212,7	4042,7	3741,1	2122.9
Үүнээс	Хувцас үйлдвэрлэл	204,3	226,3	276,9	278,9	
	Арьс шир боловсруулах, гутал үйлдвэрлэл	40,1	40,77	59,11	89,1	
	Аж үйлдвэрийн салбарт эзлэх %	0,4	0,4	0,4	0,65	
	Боловсруулах аж үйлдвэрт эзлэх %	1,33	1,3	1,5	2,4	

Эх сурвалж: Монгол Улсын статистикийн эмхэтгэл, 2015

Арьс, ширний үйлдвэрүүдийн технологийн түвшний үнэлгээ, технологийн бэлэн байдал

Эх сурвалж: “Монгол Улсын аж үйлдвэрийн салбаруудын технологийн түвшний үнэлгээ, технологийн бэлэн байдал” бодлогын судалгаа, “Технологийн хөгжлийн хүрээлэн” ТББ, 2014

Арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбарын технологийн түвшинд хийсэн үнэлгээнээс үзэхэд:

1. Тус салбар нь үндсэн түүхий эдийн хувьд дотоод зах зээлээс хамааралтай боловч арьс, ширний боловсруулалтанд химийн бодис, урвалжууд өргөн ашиглагддаг учир импортын хамаарал их байна.
2. Салбарын технологийн бүрдэл хэсгүүдийн сайжруулалт хангалттай явагдаж чадахгүй байгаагаас ноос, ноолуурын үйлдвэрлэлийн салбараас доогуур үнэлгээтэй байна.
3. Технологийн мэдлэг, чадварын хуримтлал бусад хөнгөн үйлдвэрийн салбаруудын нэгэн адил хүндрэлтэй, тулгамдсан асуудал их байна.
4. Технологийн стратегия өөрчлөх төлөв байдлын хувьд цэвэрлэх байгууламжийн

доголдол, Улаанбаатар хотоос нүүлгэн шилжүүлэх шаардлагатай уялдсан тодорхойгүй байдал нь багагүй хүндрэл учруулж байна.

5. Үйлдвэрлэлийн гарцын технологийн дэвшилтэт байдлын нөлөөллөөр ноолуур, ноосны салбараас маш доогуур байгаа бөгөөд энэ нь үндсэн арьс, шир боловсруулалт нь байгаль экологид хамгийн халтай вет-блю боловсруулах түвшинд байгаатай холбоотой юм.

Дээрх технологийн түвшний бүлэг үзүүлэлтүүдийн нийлбэр нөлөөллөөс үзэхэд арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбарын технологийн түвшний шинэчлэл нэлээд хоцорч байгаа гэсэн дүгнэлтэнд хүргэхээр байна. Арьс, ширэн түүхий эдийн чанарын хамгаалалтыг хийхдээ байгаль орчинд халтай хоолны давсны оронд силикат болон полиэтилен глицолоор хийх болсон төдийгүй үйлдвэрлэлд “wet white” дамжлагаас “easy white” дамжлагад шилжиж байна.

“Easy white” гэдэг нь химийн 6 төрлийн материалын оронд 1 идээ хэрэглэдэг, 1,8 дахин бага хугацаа зарцуулдаг технологи юм.

“Wet white” болон “easy white” дамжлагуудыг хугацааны хувьд харьцуулбал “wet white” нь 6 дамжлагатай, 14,6 цаг зарцуулдаг бол “Easy white” нь 3 дамжлагатай, 8 цаг зарцуулдаг.

1.2. Арьс, ширэн түүхий эдийн анхан шатны боловсруулах үйлдвэрүүдийн байгаль орчны нөлөөллийн байдал

Өнөөгийн байдлаар үйл ажиллагаагаа явуулж буй арьс шир боловсруулах 34 үйлдвэр нь нийслэлийн Хан-Уул дүүргийн 2-р хороо, Баянгол дүүрэг, Дархан-Уул аймаг гэсэн 3 газар байрладгаас гүн боловсруулалт хийдэг Хан-Уул дүүрэгт байршилтай үйлдвэрүүд нь “Харгиа” /хуучин нэрээр/ урьдчилан цэвэрлэх байгууламжид технологийн хаягдал бохир усаа нийлүүлж цэвэрлүүлдэг. Баянгол дүүрэг болон Дархан-Уул аймагт байрлалтай 4 үйлдвэр нь өөрсдийн цэвэрлэх байгууламжтай.

Арьс, шир боловсруулах үйлдвэрүүд нь технологийн хаягдал бохир усаа УСУГ-ын харьяа “Урьдчилан цэвэрлэх байгууламж”-д нийлүүлж, Хот суурины ус хангамж, ариутгах татуургын ашиглалт, үйлчилгээг зохицуулах зөвлөлийн шийдвэрээр бусад салбарын үйлдвэрүүдээс хол зөрүүтэй тарифаар /1м³ бохир усны цэвэрлэгээний хөлс 7000 орчим төгрөг/ бохир усыг цэвэрлүүлэн Төв цэвэрлэх байгууламжид нийлүүлж байна.

Урьдчилан цэвэрлэх байгууламжийн техник, технологи нь хоцрогдож, технологийн горимыг стандартын түвшинд явуулах боломжгүй бөгөөд ойр орчмын байгууллагуудын ахуйн бохир усыг нийлүүлснээс цэвэрлэгээний чанарт муугаар нөлөөлдөг. Энэ нь Улаанбаатар хотын төв цэвэрлэх байгууламжийн үйл ажиллагаанд сөргөөр нөлөөлөх нэг хүчин зүйл болдог төдийгүй арьс, шир боловсруулах үйлдвэрүүдийн нэр хүндэд муугаар нөлөөлдөг. Иймээс арьс ширний үйлдвэрүүдийн технологийн хаягдал усыг цэвэрлэх зориулалтын “Урьдчилан цэвэрлэх байгууламжийг шинэчлэх” төсөл Засгийн газрын 2015 оны 11 дүгээр сарын 23-ны өдрийн 459 дүгээр тогтоолоор батлагдсан. Энэхүү тогтоолын дагуу “Арьс, ширний үйлдвэрүүдийн цэвэрлэх байгууламжийг шинэчлэх” төслийн үндэслэл, танилцуулгыг БНСУ-ын ЭКСИМ банкны Эдийн засгийн хамтын ажиллагааны хөгжлийн фондын холбогдох маягтын дагуу бэлтгэж, Монгол Улсын Сангийн яамны Зээл тусламжийн газраар дамжуулан хүргүүлсэн ба Монгол, БНСУ-ын зээлийн ерөнхий хэлэлцээрийн хүрээнд БНСУ-ын ЭКСИМ банкны төлөөлөгчид 2016 оны 02 дугаар сарын 18-ны өдөр Улаанбаатар хотод Сангийн яаман дээр ирж ажиллан “Арьс, ширний үйлдвэрүүдийн цэвэрлэх байгууламжийг шинэчлэх” төслийн талаар ХХААХҮ яамнаас холбогдох танилцуулгыг хийсэн байна.

ХОЁР. ТӨРӨӨС АРЬС, ШИРНИЙ ТҮҮХИЙ ЭД БЭЛТГЭЛ, БОЛОВСРУУЛАХ ҮЙЛДВЭРЛЭЛИЙН САЛБАРТ ҮЗҮҮЛЖ БУЙ ДЭМЖЛЭГ, УРАМШУУЛАЛ, ТҮҮНИЙ ХЭРЭГЖИЛТИЙН БАЙДАЛ, ҮР НӨЛӨӨ

2.1. Төрөөс дотоодын арьс, ширний үйлдвэрлэлийг дэмжих зорилгоор малчид, мал бүхий иргэдэд үзүүлж буй урамшуулал, үр нөлөө

УИХ-ын 2012 оны “Малчид, үндэсний үйлдвэрлэгчдийг дэмжих зарим арга хэмжээний тухай” 74 дүгээр тогтоол, Засгийн газрын 2013 оны “Журам батлах тухай” 48 дугаар тогтоол, Засгийн газрын 394 дүгээр тогтоол, Засгийн газрын 2014 оны 198 болон 217 дугаар тогтоолууд батлагдан гарч хэрэгжиж байна.

УИХ-ын 2012 оны 12 дугаар сарын 28-ны өдрийн “Малчид, үндэсний үйлдвэрлэгчдийг дэмжих зарим арга хэмжээний тухай” 74 дүгээр тогтоол, Засгийн газрын 2014 оны 06 дугаар сарын 18-ны өдрийн 198 дугаар болон 2014 оны 07 дугаар сарын 04-ний өдрийн 217 дугаар тогтоолуудыг хэрэгжүүлэх ажлын хүрээнд “Арьс, ширийг дотооддоо гүн боловсруулах болон түүгээр бэлэн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх үндэсний үйлдвэрлэгчдэд хөнгөлөлттэй нөхцлөөр зээл олгоход зориулж 140,4 тэрбум /нэг зуун дөчин тэрбум дөрвөн зуун сая/ төгрөгийн нэрлэсэн үнэ бүхий 5 жилийн хугацаатай үнэт цаасыг гаргаж арилжаалахыг Засгийн газарт зөвшөөрсөн нь зээл олгох эрх зүйн үндэслэл болсон юм.

Монгол Улсын Хөгжлийн банкнаас “Арьс, ширийг гүн боловсруулах болон түүгээр эцсийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэгчдийн төсөл”-ийг хэрэгжүүлж байгаа бөгөөд тус төслийн тогтоолын санхүүжилт нь 140,4 тэрбум төгрөг, гэрээний дүн нь 110,4 тэрбум төгрөг юм. Энэхүү зээл нь Төслийн орлогоос эргэн төлөгдөх дамжуулан зээл хэлбэрээр олгогдож байгаа бөгөөд төслийн гүйцэтгэлийн хувьд 2016 оны III улирлын байдлаар арилжааны банкуудын Зээлийн хорооны хурлаар батлагдаж, холбогдох яамнаас дэмжигдэн бодлогын гэрээ байгуулсан нийт 89.7 тэрбум төгрөгийн санхүүжилт хүссэн 62 төслийг Хөгжлийн банкнаас дэмжиж, зээл олгох мэдэгдлийг арилжааны банкуудад хүргүүлсэн ба дэд зээлийн гэрээ, барьцаа, баталгааны гэрээ байгуулан ирүүлсэн 57 төсөлд нийт 85.6 тэрбум төгрөгийн зээлийг олгосон байна. Арьс, шир боловсруулах үйлдвэрлэлийг дэмжих зээлийн хувьд нийт 57 дэд зээлдэгчийн 85.6 тэрбум төгрөгийн зээлийг олгосноос 44 төсөл амжилттай хэрэгжиж, хэрэгжилтийн хувь 78% болсон, 13 төсөл хэрэгжилтийн шатанд байна. Энэхүү төсөл нь 2014 оны 07 дугаар сараас 2021 оны 06 дугаар сар хүртэл үргэлжлэх юм. Төслийн эдийн засгийн үр ашиг нь нэмүү өртөг шингэсэн эцсийн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийг өсгөх, ажлын байрыг нэмэгдүүлэх, мал аж ахуйг хөгжүүлэх, малчин иргэдийн амьжиргааг дээшлүүлэхэд, нийгмийн үр ашиг нь ажлын байрны нийлүүлэлтийг нэмэгдүүлэх, хувь хүний амьжиргааны түвшинг баталгаажуулж, орлогын эх үүсвэрийг нь нэмэгдүүлэхэд оршино.

Монгол Улсын Засгийн газрын 2012-2016 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрт “Арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбарт үзүүлэх зээлийн санг 300 тэрбум төгрөгт хүргэнэ” гэсэн зорилт тавьсан.

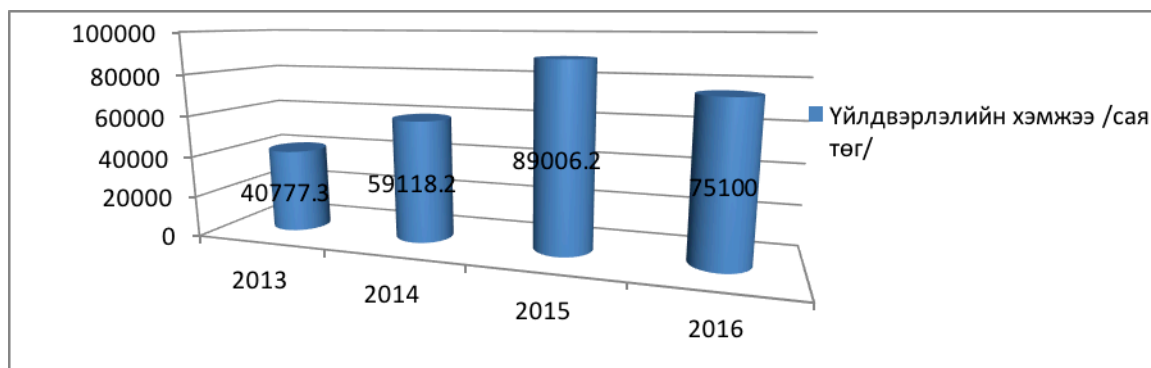
Засгийн газрын 2013 оны 02-р сарын 07-ны өдрийн 48 дугаар тогтоолоор “Арьс, ширийг дотооддоо гүн боловсруулах болон түүгээр бэлэн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх үндэсний үйлдвэрлэгчдэд хөнгөлөлттэй нөхцлөөр зээл олгох, зээлийн зарцуулалт, эргэн төлөлтөд хяналт тавих, тайлагнах журам”-ыг мөн адил батлан гаргаж хэрэгжилтийг нь хангуулах ажлыг холбогдох, агентлагийн түвшинд зохион байгуулан ажиллаж байна.

2.2. Төрөөс арьс, ширний салбарын үйлдвэрлэгчдэд үзүүлж буй дэмжлэг, үр нөлөө

2012 оны байдлаар манай улсад жилд бэлтгэдэг түүхий эдийн 80 хувийг худалдаачид (ченжүүд) цуглуулан, зуучлан худалдаж, дотоодын боловсруулах үйлдвэрүүд 20 хувийг нь л авч үйлдвэрлэл явуулдаг байсан ба савхин гутал, эдлэл үйлдвэрлэдэг үйлдвэрүүд нь үйлдвэрлэлд ашиглах боловсруулсан арьс, ширээ импортоор оруулж үйлдвэрлэл явуулж байсан. Энэ нь манай улсын хувьд түүхий эдийн нөөцөө бүрэн ашиглахгүй, технологийн агууламжгүй, нэмүү өртөг шингээгүй байдлаар түүхий эдээ экспортлож байсан үр ашиггүй үйл ажиллагаа байсан тул түүхий эдийг орон нутгаас бэлтгэж үйлдвэрүүдэд нийлүүлэх тогтолцоог бий болгох зорилгоор “Үндэсний боловсруулах үйлдвэрт арьс, шир бэлтгэн

тушаасан хоршооны гишүүн малчин, мал бүхий этгээдэд мөнгөн урамшуулал олгох, хяналт тавих, тайлагнах журам”-ыг Засгийн газрын 2013 оны 48 дугаар тогтоолоор баталж, Засгийн газрын 2013 оны 394 дүгээр тогтоолоор шинэчилсэн байна.

Арьс, ширний салбарын үйлдвэрлэлийн хэмжээ

Засгийн газрын “Үндэсний боловсруулах үйлдвэрт арьс, шир бэлтгэн тушаасан хоршооны гишүүн малчин, мал бүхий этгээдэд мөнгөн урамшуулал олгох, хяналт тавих, тайлагнах журам”-д жилд 2 удаа урамшуулал олгохоор заасан ба 2013 онд 21 аймгийн 50000 малчин, мал бүхий этгээдэд хоёр удаагийн олголтоор 2,7 тэрбум төгрөг олгосон.

2014 оны сүүлийн хагас жилийн урамшуулалд 21 аймгийн 54535 малчин, мал бүхий этгээд хамрагдаж 7,9 тэрбум төгрөг, 2015 онд арьс, ширээ үйлдвэрт нийлүүлсэн 55000 малчдын урамшуулалд 9,5 тэрбум төгрөгийг тус тус олгосон.

2016 онд урьдчилсан байдлаар 123224 малчны үйлдвэрт тушаасан 3,062,715 ширхэг арьс, ширэнд 12,5 тэрбум төгрөгийн урамшуулал олгогдохоор баримт бүрдсэн байна.

Үндэсний боловсруулах үйлдвэрт арьс, шир бэлтгэн тушаасан малчид, мал бүхий иргэдэд олгосон урамшуулал

Он	Орлогын баримтаар хүлээж авсан түүхий эд /мян.шир/	Урамшуулалд хамрагдсан			Олгосон урамшууллын хэмжээ сая.төг
		Малчны тоо	Бодын шир	Богийн арьс	
2013	741,417	50,000	40,620	700,797	2.711,7
2014	2,014,597	54,535	159,654	1,854,943	7.959,6
2015	2,492,871	55,000	168,512	2,324,359	9.500,8
2016 /урьдчилсан байдлаар/	3,062,715	123,224	281,905	2,780,810	12.576,0

2.3. “Эмээлт” хөнгөн үйлдвэрийн үйлдвэрлэл, технологийн парк

УИХ-ын 74 дүгээр тогтоолыг хэрэгжүүлэх зорилгоор Нийслэлийн Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын 2014 оны 149 дүгээр тогтоолоор “Эмээлт хөнгөн үйлдвэрийн үйлдвэрлэл, технологийн парк” /ЭХҮҮТП/ орон нутгийн өмчит аж ахуйн тооцоот үйлдвэрийн газар /ОНӨААТҮГ/-ыг байгуулсан.

Эмээлт хөнгөн үйлдвэрийн үйлдвэрлэл, технологийн паркийг арьс шир, ноос ноолуур зэрэг хөнгөн үйлдвэрийн чиглэлээр олон улсын жишигт нийцүүлэн кластераар хөгжүүлэхээр Хан-Уул дүүргийн 13 дугаар хорооны нутаг дэвсгэрт байрлах Шар хөцийн хоолойд нийт 160 га газарт барьж, байгуулахаар төлөвлөж бэлтгэл ажилд нь зориулж 2.6 тэрбум төгрөгийн хөрөнгө оруулалт хийгдсэн байна. Энэхүү үйлдвэрлэл, технологийн парк нь байршлын хувьд авто зам, төмөр зам, нисэх буудлуудад ойрхон байрладаг тул үйлдвэрлэл хөгжүүлэхэд хамгийн тохиромжтой байрлал юм. Тус үйлдвэрлэл, технологийн парк нь арьс, шир, ноос ноолуурыг эцсийн бүтээгдэхүүн болгон бүх нэмүү өртгийг шингээн энэ салбарын нийт эргэлтийг 1 их наяд төгрөг хүртэл нэмэгдүүлэх боломжтой гэсэн тооцоог

гаргасан байна.

Хүчин чадлын хувьд арьс, шир боловсруулах 19, ноос, ноолуур угаах, самнах 8, дахин боловсруулах дэмжих 4, бэлэн бүтээгдэхүүний 4 үйлдвэр тус тус байрлаж, нийт 10,000 орчим ажлын байр бий болгохоор төлөвлөсөн байна. “Эмээлт” үйлдвэрлэл, технологийн паркийг бүрэн хүчин чадлаар нь ашиглалтанд оруулж бүх дэд бүтэц, үйлдвэрүүдийг барьж байгуулахад нийт 300 орчим сая ам.долларын хөрөнгө оруулалт шаардлагатай байгаагаас үйл ажиллагаанд нь нэн шаардлагатай эхний ээлжийн дэд бүтцэд 58.6 сая ам.доллар, дараагийн ээлжийн буюу паркийг бүрэн хүчин чадлаар нь ажиллуулж эхлэхэд шаардлагатай дэд бүтцэд нийт 82.7 сая ам.долларын хөрөнгө оруулалт хэрэгтэй гэсэн тооцоо хийгдсэн байна.

2.4. “Хөдөө аж ахуйн гаралтай бараа, түүхий эдийн бирж” байгуулагдсанаар арьс, ширний түүхий эд бэлтгэлийн тогтолцоонд гарах үр нөлөө

Хөдөө аж ахуйн гаралтай бараа, түүхий эдийн бэлтгэлийн үйл ажиллагааг нэгдсэн зохион байгуулалтад оруулах, тус салбарын үйл ажиллагааг олон улсын жишгийн дагуу боловсронгуй болгон хөгжүүлэх зорилгоор Засгийн газрын 30 дугаар тогтоолоор “Хөдөө аж ахуйн бирж” Төрийн өмчит хязгаарлагдмал хариуцлагатай компани байгуулагдаж нийт 685 удаагийн арилжаа зохион байгуулж 1 их наяд 868 тэрбум төгрөгийн ноос, ноолуур, хүнсний буудай, тосны ургамал /рапс/, амьд мал арилжсан байна.

Биржээр зарим малын гаралтай түүхий эд, тухайлбал, ноолуур, ноос арилжсанаар тэдгээрийн үнийн хэт савалгаа үгүй болох, зах зээлийн олон оролцогчдын оролцоотой хамгийн бодит үнийг тогтоох, малчин өрхийн орлого тогтворжих, түүхий эдийн зах зээлд далд хэлбэрээр эргэлдэж байсан мөнгөн хөрөнгийн хөдөлгөөнийг банк, санхүүгийн системд татан оруулах, түүхий эдийн тоо хэмжээ, урсгалыг үнэн зөв бүртгэж, тооцох зэрэг нааштай хандлагууд гарсан тул арьс, ширний салбарыг мөн адил биржээр арилжих асуудлыг судалж одоогийн олгогдож буй урамшууллыг энэ салбартай холбох нь чухал байна. “Хөдөө аж ахуйн гаралтай бараа, түүхий эдийн биржийн тухай хууль”-д бараа, түүхий эдийг биржийн арилжаанд оролцож худалдан авсан тодорхойлолтыг үндэслэн урамшуулал олгох тухай заалт бий. Энэ нь түүхий эдээ боловсруулалгүй экспортлох явдлыг аль болох хязгаарлаж, дотооддоо боловсруулах зорилтыг хангахад чиглэгдсэн зохицуулалт юм.

Монгол Улсын арьс, шир бэлтгэлийн тогтолцоо, эрэлт нийлүүлэлт, худалдан авалтыг биржийн арилжаагаар дамжуулж дотоодын боловсруулах үйлдвэр болон олон улсад экспортлосноор дараах давуу талууд үүснэ гэж үзэж байгаа юм.

1. Биржийн арилжаанд арьс, ширэнд суурилсан гэрээ арилжих нь олон улсын жишигт нийцсэн түүхий эдийг бэлтгэх, боловсруулах шаардлага үүсэх давуу талтай. Биржийн арилжааны зах зээлд оролцогчид өөрийн бараа, түүхий эдийг олон улсад экспортлох, өөрийн брэнд бүтээгдэхүүн үүсгэхийг хүссэн тохиолдолд холбогдох стандартын шаардлагыг хангаж ажиллана.
2. Биржийн арилжаанд арьс, ширэнд суурилсан гэрээ арилжих нь олон улсын хэмжээнд арьс, шир ашиглаж эцсийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэгчдэд Монгол Улсаас түүхий эдийг шууд худалдан авах боломжийг нээж өгнө. Олон улсын хөрөнгө оруулагчид биржийн арилжаанд оролцож, стандартын шаардлага хангасан бараа, түүхий эдийг худалдан авах нь дотоодын бэлтгэн нийлүүлэгч, боловсруулах үйлдвэрүүдэд боловсруулалт хийсэн арьс ширэнд нэмүү өртөг шингээн дэлхийн зах зээлийн ханшаар худалдах бүрэн бололцоо үүснэ.

2.5. Арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбарт тулгамдаж буй асуудал, цаашид хэрэгжүүлэхээр төлөвлөж буй бодлого, арга хэмжээ

Арьс, шир боловсруулах үйлдвэрлэлийн салбарт тулгамдаж буй гол асуудлыг салбарын яам буюу Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн яамнаас дараах байдлаар тодорхойлж, асуудлыг шийдвэрлэх талаар авч хэрэгжүүлж буй арга хэмжээ, цаашдын зорилт, төлөвлөгөөг боловсруулсан. Үүнд:

1. Арьс, шир боловсруулах үйлдвэрүүдийг нүүлгэж, байршуулах шинэ суурьшлын бүсэд

дэд бүтэц байгуулагдаагүй, хөрөнгө санхүүгийн эх үүсвэр шийдвэрлэгдээгүй байна.

- УИХ-ын 2012 оны 74 дүгээр тогтоолын 2.5 дахь заалт, УИХ-ын Өргөдлийн Байнгын хорооны 2016 оны 02 дугаар тогтоолыг хэрэгжүүлэх зорилгоор дэд бүтцийг байгуулах, хөрөнгийг шийдвэрлүүлэх;
- Хөрөнгө оруулагчдад төслийг танилцуулах, хөрөнгө оруулалтыг татах үйл ажиллагааг зохион байгуулахаар БОАЖЯ, БХБЯ, НЗДТГ-тай уулзалт зохион байгуулах, ажлын хэсэг байгуулж хамтран ажиллахаар төлөвлөж байна.

2.Түүхий эд бэлтгэлийн систем боловсронгуй бус, малын эрүүл мэнд болон нядалгааны үеийн гэмтэл их, түүхий эдийг стандартад нийцүүлэн бэлтгэхгүй байна.

- Малаас гарах түүхий эдийн чанарыг дээшлүүлэх зорилгоор малыг эрүүлжүүлэх, мал маллагааны арга ажиллагааг сайжруулах;
- Чанартай түүхий эд бэлтгэсэн малчдад урамшуулал олгох чиглэлээр УИХ-ын 2012 оны 74 дүгээр тогтоолын дагуу үндэсний үйлдвэрт арьс, ширээ тушаасан малчин, мал бүхий этгээдэд 2016 оны эхний хагас жилд олгох урамшууллыг яаралтай олгох, түүхий эдийн бэлтгэлийн явцад чанарыг хамгаалах, чанартай түүхий эд бэлтгэх талаар малчид, түүхий эд бэлтгэгчдэд сургалт явуулахаар ХХААХҮЯамны 2017 оны төлөвлөгөөнд тусгагдсан.
- Арьс, ширэн түүхий эдийн тордолт хийх цэгийг сумдад байгуулах ажлыг төр хувийн хэвшлийн хамтын ажиллагаанд тулгуурлан зохион байгуулах шаардлагатай. Арьс, ширэн түүхий эдийн чанарыг хамгаалах, тордолт хийх цехийг хоршоодын үүсгэл санаачилгыг дэмжин сум бүрт байгуулахаар төлөвлөж байгаа ба “Монгол шевро” ХК Архангай аймагт мал нядлах орчин үеийн цех байгуулахаар ажиллаж байна.
- Түүхий эдийн бэлтгэлийн тогтолцоонд малчид, орон нутгийн иргэдийн оролцоог нэмэгдүүлэх, сургалт сурталчилгаа явуулах, мал нядалгааны явуулын цех ажиллуулж, мах, арьс шир болон бусад дайвар бүтээгдэхүүнийг стандартын дагуу бэлтгэж, гарал үүслийг баталгаажуулах тогтолцоог бий болгохоор Засгийн Газрын 2016-2020 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх арга хэмжээний төлөвлөгөөнд тусган хэрэгжүүлэхээр ажиллаж байна.

3.Гадаадад экспортлож байгаа бараа бүтээгдэхүүний нэр төрөл, тоо хэмжээ бага, дотоод зах зээлийн хамгаалалт муу байна.

- төрийн худалдан авалтад дотоодын үйлдвэрүүдийн бүтээгдэхүүний хэмжээг нэмэгдүүлэх;
- гадаад зах зээлд хандсан маркетингийн төсөл хэрэгжүүлэх;
- худалдаа, демпингийн асуудлыг зохицуулсан хууль эрх зүйн зохицуулалт бий болгох.

4.Мэргэжилтэй ажилтны хүрэлцээ муу, хүний нөөцийн чадавх сул байна.

- мэргэжлийн сургалт, үйлдвэрлэлийн төв байгуулах, мэргэжилтэй ажилтан бэлтгэх;
- гадаад, дотоодод мэргэжилтэн солилцох;
- мэргэжлийн сургалт явуулах/академик, урт болон богино хугацааны давтан сургалт/.

5.Бүтээгдэхүүний өрсөлдөх чадвар, загвар дизайн зах зээл, хэрэглэгчийн шаардлагад бүрэн нийцэхгүй байна.

- лаборатори, эрдэм шинжилгээний хүрээлэнгийн бүтэц, менежментийг оновчтой зохион байгуулах;
- судалгаа шинжилгээний ажлыг эрчимжүүлэх;
- дотоодод боловсруулсан савхины чанарыг дээшлүүлэх, эцсийн бүтээгдэхүүний загвар дизайныг сайжруулах шинэ технологи нэвтрүүлэх;
- гадны дэвшилтэт технологийг нэвтрүүлж, нутагшуулах зэрэг болно.

ГУРАВ: ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ АРЬС, ШИРНИЙ ҮЙЛДВЭРЛЭЛИЙН САЛБАРЫН ТУРШЛАГА

3.1. БНХАУ

БНХАУ-ын үйлдвэрлэлийг дэмжих бодлогын тойм: Хятадын арьс, ширний үйлдвэрлэлийн хөгжлийг 1978 оны эдийн засгийн шинэтгэлийн анхны давалгаа буюу Хот болон тосгоны өмчит компаниудыг үүсгэн байгуулсан, мөн гадаадын хөрөнгө оруулалттай компаниуд Хятадад ихээр хөрөнгө оруулах болсон хоёр дахь давалгаатай холбон тайлбарлаж болох юм. Засгийн газраас гадаадын хөрөнгө оруулалттай компаниудад хөнгөлөлт урамшуулал олгох бодлогын хүрээнд газар болон цахилгаан хангамжид хөнгөлөлт олгох, импортын татвар хураамжийг бууруулах, татвараас чөлөөлөх зэрэг арга хэмжээнүүдийг хэрэгжүүлжээ.

Эдийн засгийн шинэтгэлийн бодлогын хүрээнд төвлөрсөн төлөвлөгөөт эдийн засгаас зах зээлийн эдийн засагт шилжсэн бөгөөд шинээр батлагдсан Компанийн тухай хуулиар Төрийн өмчит компаниудыг Хувьцаат хариуцлагат компаниуд болгон өөрчлөн байгуулсан. Түүнчлэн “Нээлттэй хаалганы бодлого” хэрэгжүүлсэн нь худалдаа, хөрөнгө оруулалтыг либералчилж, чөлөөлж өгсөн юм. Эдгээр стратегиудыг хэрэгжүүлснээр тус улсын эдийн засаг сүүлийн 30 жилийн хугацаанд жилд дунджаар 10 хувиар өсчээ. 1990-ээд онд Засгийн газраас дахин эдийн засгийн шинэтгэл явуулсны хүрээнд валютын ханш тогтоох механизм, татвар болон санхүүгийн тогтолцоог шинэчлэх, санхүүгийн зохицуулах тогтолцоог өөрчлөн байгуулах болон барууны нягтлан бодох бүртгэлийн дүрэм, журмыг нэвтрүүлэх зэрэг арга хэмжээнүүдийг авчээ. 2008 оны хямралаас үүдэж эдийн засаг удааширч, экспорт буурсан үед ч Хятадын Засгийн газар нь либералчлах бодлогоо үргэлжлүүлсэн бөгөөд эдийн засгийн өсөлтийг хангах үүднээс дэд бүтэц болон хурдны зам, төмөр зам, боомтууд, нисэх онгоцны буудлууд, цахилгаан болон харилцаа холбоо зэрэг төрөөс үзүүлэх нийтийн аж ахуйн үйлчилгээнд оруулах хөрөнгө оруулалтын хэмжээг нэмэгдүүлсэн. Олон улсын худалдааг өргөжүүлэх урт хугацааны стратегийн хүрээнд нөөц баялаг, үйлдвэрлэлийн бүтээгдэхүүн зөөвөрлөх, экспортыг нэмэгдүүлэхэд далайн эрэг орчмын боомтуудыг хөгжүүлэх асуудал тэргүүнд тавигдаж байгаа бөгөөд дэлхийн хамгийн ачаалал ихтэй 5 боомтын 3 нь Хятадад байрлаж байна.

Гадаадын хөрөнгө оруулалттай компаниудыг уян хатан бодлого, татварын хувь хэмжээг бууруулах зэрэг хэлбэрээр дэмжиж байгаа юм. Үүний үр дүнд хэд хэдэн гадаадын хөрөнгө оруулалттай компани арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбарт хөрөнгө оруулсан бөгөөд тэдгээр нь арьсан бараа бүтээгдэхүүний экспортын дийлэнх хувийг эзэлж байна. Гадаадын хөрөнгө оруулалттай компаниудад үзүүлж буй дэмжлэгийн тухай дурдвал:

Татвар:

- ГХО-тай ААН-д ашиг олж эхэлснээс хойш 2 жилийн хугацаанд татвараас чөлөөлөх, дараагийн 3 жилд 50 хувиар хөнгөлөх.
- Экспортын чиглэлийн үйлдвэрлэлийн бүс дэх татварын хувь хэмжээг бууруулах: ААНОАТ нь бусад газруудад дотоодын компаниудын хувьд 55%, ГХО-тай ААН-д 40% байгаа бол Экспортын чиглэлийн үйлдвэрлэлийн бүсэд дээрх татвар нь 15% байна.
- Түүнчлэн үйлдвэрлэсэн бүтээгдэхүүнийхээ 70-аас дээш хувийг экспортолдог компаниудад татварыг 10 хувиар нэмж бууруулна.
- Экспортын татварын буцаан олголт 2004 он хүртэл 15-17%, 2007 он хүртэл 13% байсан байна.

Хөнгөлөлт:

- Тодорхой шинжлэх ухаан, технологийн төслүүдийн судалгаа боловсруулалтын ажилд зориулан шууд санхүүгийн дэмжлэг, тэтгэмж олгох.
- Газрыг үнэгүй, эсхүл хөнгөлөлттэй нөхцөлөөр олгох, үнэгүй олгогдсон газрууд нь орон нутгийн удирдлагын мэдэлд байна.
- Цахилгаан болон бусад суурь хэрэглэгдэхүүнд хөнгөлөлт эдлүүлэх.
- Зам, боомт, харилцаа холбоо, цахилгаан, усан хангамж зэрэг дэд бүтцүүдийг барьж байгуулах.

- Төрийн үйлчилгээг түргэн шуурхай нэг дор явуулах, нэг цонхны үйлчилгээ нэвтрүүлэх.

Арьс, ширний үйлдвэрлэл нь эдгээр шинэтгэл, хөнгөлөлт, дэмжлэгийн үр шимийг хүртэж, зах зээлийг либералчилж, Дэлхийн худалдааны байгууллага /ДХБ/-д элссэн зэрэг нь импортын тарифыг бууруулж, Хятадын арьс, ширний үйлдвэрлэл эрхлэгчдэд түүхий эд, химийн бодис, тоног төхөөрөмжөө хямд үнээр авч, бүтээгдэхүүнийхээ чанарыг сайжруулж олон улсын зах зээлд өрсөлдөх чадварыг нь дээшлүүлэх боломж олгосон байна.

Европ, АНУ зэрэг арьс ширний томоохон зах зээлүүд импортын хатуу стандарт баримталдаг нь арьс, шир үйлдвэрлэгч орнуудын худалдааны хэмжээг ихээхэн хязгаарладаг байна. Энэхүү асуудлыг шийдвэрлэх хүрээнд Хятадын арьс, ширний үйлдвэрлэлийн холбоо /ХАШҮХ/-оос олон улсад хүлээн зөвшөөрөгдсөн “Genuine leather mark”-гэх барааны тэмдгийг бүртгүүлжээ.

Хятадын арьс, ширний салбарын хөрөнгө оруулалтын дийлэнх хувийг *Zhejiang, Fujian, Guangdong, Sichuan and Chongqing* гэх 5 кластер татаж чадсан нь том хэмжээний захиалгыг зардал багатайгаар гүйцэтгэж, захиалагчид түргэн шуурхай хүргүүлэх боломжийг бүрдүүлж байгаа юм. Гадаад болон дотоодын үйлдвэрлэгч, дэлхийн томоохон брэндүүдээс авсан том хэмжээний захиалгуудыг кластер дотроо хуваарилж, цаг тухайд нь гүйцэтгэхэд дөхөмтэй байх ба нэг төрлийн үйлдвэрлэгч нар газар зүйн хувьд ойрхон байрлах нь дэд бүтцээ оновчтой, зардал багатай шийдэх, үйлдвэрлэл болон тээвэрлэлтийн зардлыг хэмнэх бололцоогоор хангаж өгсөн байна.

Арьс, ширний үйлдвэрлэлээ кластерт төвлөрүүлэн хөгжүүлсэн нь Хятадын арьсан бараа бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэгч нарын өрсөлдөх чадварыг дээшлүүлэхэд ихээхэн нөлөөлсөн байна. Төв болон орон нутгийн удирдлагууд нь тухайн үйлдвэрлэлийн өрсөлдөх чадварыг дээшлүүлэх таатай орчныг бүрдүүлэхэд аж үйлдвэрийн кластеруудыг ихээхэн дэмжиж ажилладаг бөгөөд тэдгээрийн авч хэрэгжүүлсэн зарим арга хэмжээг дурдвал:

Чиглэл	Арга хэмжээ
Төлөвлөлт болон удирдамж	Засгийн газраас тодорхой бүсүүдэд аж үйлдвэрийн кластерыг хэт ширүүн өрсөлдөөн болон хөрөнгө оруулалтыг давхардалгүй, үр ашигтай болон зохион байгуулалттай хөгжүүлэх
Нөөцийн үр ашигтай зарцуулалт	Газар, ус болон эрчим хүч зэрэг нөөцийн зарцуулалт үр ашигтай болон байгальд ээлтэй байгаа эсэхэд хяналт тавьж, хэрэгжилтийг хангуулах
Тэргүүлэгч байгууллагуудыг дэмжих, нарийвчлал, мэргэшлийг нарийвчлах	Засгийн газраас тэргүүлэгч үйлдвэрлэгч болон хамаарал бүхий үйлдвэрлэлүүдийг хөхиүлэн дэмжих, тодорхой дэмжлэг үзүүлэх
Инноваци	Засгийн газар нь компаниудад мэдээллийн технологи ашиглах, нэвтрүүлэхийг нь дэмжих, компаниуд болон судалгаа боловсруулалтын хоорондын ажиллагааг дэмжиж ажиллах
Брэнд бий болгох, бүтээх	Засгийн газар нь компаниудын болон тэдгээрийн брэндийн нэрийн бүтээгдэхүүний патентыг бүртгүүлэхэд үйлдвэрлэлийн холбоодыг дэмжиж байна
Орон нутгийн удирдлагын хүчин чармайлт	Орон нутгийн удирдлагууд нь өөрсдийн нутаг дэвсгэр дээрх кластеруудыг дэмжих, хөгжүүлэх, бүтээн байгуулалтыг түргэтгэх чиглэлээр төлөвлөгөө, удирдамж батлах болон холбогдох арга хэмжээнүүдийг авч ажиллаж байна. Тухайлбал, төрөөс үзүүлэх нийтийн аж ахуйн үйлчилгээний платформ байгуулах, аж үйлдвэрийн кластеруудад брэнд бий болгох, аж үйлдвэрийн парк байгуулах.

Сүүлийн жилүүдэд Хятадад байгаль орчныг хамгаалах, хөдөлмөрийн хөлсийг нэмэгдүүлэх зэрэг асуудлаар тодорхой арга хэмжээнүүдийг хэрэгжүүлснээр Хятадын арьс ширний үйлдвэрлэл нь Пакистан, Африкийн орнуудтай харьцуулбал үнэтэйд тооцогдож байна. Арьс ширний үйлдвэрлэгч нарт тулгарч буй хүндрэлүүдийн тоонд түүхийн эдийн тогтвортой хангамжаас гадна оновчтой маркетингийн стратеги, удирдлагын стратеги болон

хүний нөөцийн асуудлууд орж байна.

Дэлхийн санхүүгийн хямралаас үүдэн арьс, ширний үйлдвэрлэлийн экспортын өсөлт удааширсантай холбоотойгоор Засгийн газраас эдийн засгийн хямралтай тэмцэх багц арга хэмжээ хэрэгжүүлсэн бөгөөд үүнд гутал болон арьсан эдлэлийн үйлдвэрлэл зэрэг 10 хөнгөн үйлдвэрлэлийн салбарыг сэргээхээр тусгасан байна. Үүнээс гадна санхүүгийн хүндрэлтэй ЖДҮ-ийг санхүүгийн болон татварын бодлогоор дэмжих, тэдгээрийг хөгжүүлэхэд техник, технологийн шинэчлэл болон бүтцийн өөрчлөлт хийсэн байна. Арьс, ширний үйлдвэрлэлд хэрэгжүүлсэн тодорхой бодлогын хүрээнд дараах баримт бичгийг баталсан байна. Үүнд:

- “Худалдаанд зориулсан түүхий шир болон хагас боловсруулсан арьсны импортод тавигдах шинэ шаардлага” /Худалдааны яам, Байгаль орчин хамгааллын газар болон Гаалийн ерөнхий газар №8 2009.03.02/
- “Зарим барааны экспортын татварын буцаалтын хувь хэмжээг нэмэгдүүлэх” /2009.06.03/

Арьс, ширний үйлдвэрлэлийн өнөөгийн байдал:

Хятадын арьс ширний үйлдвэрлэлийн холбооны мэдэгдсэнээр Хятад Улс нь дэлхийн арьс, ширний 20% буюу жилд дунджаар 7.7 тэрбум кв.фут (71.5 тэрбум кв.дм) арьс үйлдвэрлэдэг байна. Үүнээс гадна 14 тэрбум ширхэг гутал, 70 сая ширхэг арьсан эдлэл, мөн 980 сая арьсан цүнх үйлдвэрлэдэг байна. Хятадад үйлдвэрлэсэн арьс ширэн бараа бүтээгдэхүүний тал хувийг нь экспортод гаргадаг байна. *Wenzhou (Zhejiang муж)*, *Guangzhou (Guangdong муж)*, *Quanzhou (Fujian)* болон *Chengdu (Sichuan муж)* нь Хятадын гутлын үйлдвэрлэлийн төвүүд бөгөөд Хятадад үйлдвэрлэсэн гутлын 90% нь дараах 4 мужид үйлдвэрлэгдэж байна: *Zhejiang*-нд 37.1%, *Guangdong* 27.9%, *Fujian* 15.0 %, *Sichuan* 10%. *Haining (Zhejiang муж)*, *Xinji (Hebei)* нь арьсан эдлэл, *Hebei* болон *Guangdong муж* нь арьсан цүнхний үйлдвэрлэлээрээ тус тус тэргүүлдэг байна. *Henan мужийн Sanpo* болон *Hebei мужийн Suning* нь үслэг эдлэлийн үйлдвэрлэлээр тэргүүлэгч нь бол *Henan* нь ямааны арьсны үйлдвэрлэлээр 1 дүгээрт орж байна.

Хятадын арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбар нь арьс ширний үйлдвэрлэл, гутлын үйлдвэрлэл, арьсан эдлэл, арьсан хувцас, үслэг эдлэл болон арьс ширний дагалдах үйлдвэрлэл болох арьсан химийн инженер, арьс, ширний тоног төхөөрөмж, арьс, ширний тоноглол болон гутлын материал гэсэн 5 салбараас бүрдэж байна. Арьс, ширний салбарын хөгжлийн явцад үйлдвэрлэл, менежмент, шинжилгээ судалгаанаас хүний нөөцийн сургалтыг багтаасан цогц системийг бүрдүүлж чадсан байна.

Зах зээлийн бүтэц:

Хятадын арьс, ширний салбар нь төрийн өмчит хэлбэрээс хувийн өмчлөл рүү шилжсэн бөгөөд арьс, ширний үйлдвэрлэлийн чанарыг хангахын тулд үйлдвэрүүдийг цөөлсөн байна. Арьс, ширний салбарт 2010 он хүртэл 26520 аж ахуйн нэгж байсан ба 2005 оноос хойш 4000 гаруй жижиг, хуучирсан үйлдвэрүүдийг татан буулгажээ.

Арьс, ширний салбар нь дараах гол хэсгүүдэд хуваагдаж байна:

- Арьс боловсруулах, идээлэх, өнгөлөх (2,079 нэгж);
- Гутал болон гутлын дагалдах хэрэгсэл (10,206 нэгж);
- Арьсан эдлэл/бээлийн (3,020 нэгж);
- Арьсан цүнх болон жижиг арьсан эдлэл (7,416 нэгж);
- Үслэг эдлэл (3,338 нэгж);
- Арьс ширний хими (157 нэгж);
- Арьс, ширний төхөөрөмж (303 нэгж).

Арьс ширний үйлдвэрлэлийн салбар нь дараах 12 газар нутагт төвлөрч байна:

- *Wenzhou хот, Zhejiang муж* - Хятадын гутлын төв;
- *Haining, Zhejiang муж* - Хятадын арьс, ширний төв;
- *Xinji, Shijiazhuang хот, Hebei муж* – Хятадын арьс, шир болон арьсан эдлэлийн төв;

- *Huadu, Guangzhou* хот, *Guangdong* муж - Хятадын арьсан эдлэлийн төв;
- *Chongfu, Jiangxing* хот, *Zhejiang* муж- Хятадын үслэг эдлэлийн үйлдвэрлэлийн хот;
- *Suning, Cangzhou* хот, *Hebei* муж – Хятадын үслэг эдлэлийн төв;
- *Wuhou* дүүрэг, *Chengdu* хот, *Sichuan* муж – Хятадын эмэгтэй гутлын төв;
- *Bishan* дүүрэг, *Chongqing* хот- Баруун Хятадын гутлын төв;
- *Huidong County, Guangdong* муж – Хятадын эмэгтэй гутлын үйлдвэрлэлийн бааз;
- *Tongerpu, Shenyang* хот, *Liaoning* муж – Үслэг болон арьсан эдлэл;
- *Baigou Town, Gaobeidian* хот, *Hebei* муж- Цүнх, чемодан;
- *Jinjiang* хот, *Fujian* муж – Гутал үйлдвэрлэлийн бүс.

Хятадын дотооддоо үйлдвэрлэсэн арьс, ширний зах зээл нь харьцангуй өрсөлдөөнтэй юм. Ихэнх компаниуд нь жижиг ангилалд багтах бөгөөд харьцангуй адил үнээр том үйлдвэрлэгч нарт борлуулдаг. Нөгөөтэйгүүр сүүлийн жилүүдэд нэмэгдэж буй том компаниудын ихэнх нь гадаадын хөрөнгө оруулалттай бөгөөд голчлон экспортод чиглэсэн үйл ажиллагаа явуулж, дотоодын зах зээлтэй харьцуулбал бараа бүтээгдэхүүнээ өндөр үнээр борлуулж байна.

Хятад нь арьс, ширний үйлдвэрлэлээрээ тэргүүлдэг хэдий ч дэлхийн бусад орнуудаас түүхий болон бүрэн боловсруулсан арьс шир импортолдог юм. Хятадад үйлдвэрлэгддэг арьсан бүтээгдэхүүний түүхийн эдийн 80% дотоод, харин 20%-ийг нь гадаадын орнуудаас импортолж байна. Импортын гол бүтээгдэхүүн нь түүхий арьс, шир, хагас болон бүрэн боловсруулсан арьс шир, мөн арьсан цүнх, чемодан, гутал болон бусад эдлэлүүд байна. Ийнхүү тус улс нь түүхий арьс, шир, хагас болон бүрэн боловсруулсан арьс, ширний импортоороо дэлхийд тэргүүлж байна.

Үйлдвэрлэлийг дэмжих бодлого

Хятадын түүхий арьс, шир болон холбогдох бүтээгдэхүүний талаар баримтлах бодлого нь тухайн салбарын цаг үеийн хэрэгцээ шаардлагыг илтгэх юм. Эхэндээ Хятадын Засгийн газар нь түүхий арьс, шир импортлох, савхин бараа бүтээгдэхүүн экспортлоход ямар нэг хязгаарлалт тавьдаггүй байсан бол зарим мужуудад арьс, ширний үйлдвэрлэл эрчимтэй хөгжиж ирсэний дараа баримталж буй бодлогоо эргэн харах шаардлага гарсан байна. Түүхий арьс, ширийг идээлэх, боловсруулах нь бохирдол ихтэй, эрчим хүч ихээхэн зарцуулдаг үйлдвэрлэлд тооцогдох болсон ба төрөөс тухайн салбарыг өргөжүүлэхгүй байх бодлогыг барьж эхэлсэн байна.

2006 оны 01-р сарын 01-ний өдрөөс эхлэн түүхий арьс, ширний импортод хориг тавьсан ба энэ нь байгаль орчинд хор хөнөөлтэй, нэмүү өртөг бага шингэсэн үйлдвэрлэлийг дэмжихгүй гэсэн бодлого юм. Үүний үр дүнд түүхий эдийн импортоос хамаарал бүхий экспортод чиглэсэн олон тооны хагас боловсруулах үйлдвэрүүд хаагдахаас гадна Засгийн газар нь хагас болон бүрэн боловсруулсан арьс, ширний экспортын татварын буцаалтыг цуцалсан байна.

2006 оны 9 дүгээр сард хагас боловсруулж экспортод гаргах зориулалт бүхий түүхий эдийн арьс, ширний импортын хоригийг үргэлжлүүлэн тогтоосон боловч бүрэн боловсруулалт хийж, гүйцэд бүтээгдэхүүн экспортлох зориулалт бүхий түүхий арьс, шир боловсруулах үйлдвэрлэлийг тодорхой нөхцөлтэйгээр зөвшөөрсөн байна. Энэ нь дээрх чиглэлийн үйлдвэрлэлийг зөвхөн Экспорт боловсруулалтын бүсэд явуулах бөгөөд Хятадын Гаалийн газрын хяналтанд байхаар заасан байна.

Хятадын Засгийн газар нь худалдааны маргаан нэмэгдэх болсонтой холбогдуулан экспортын буцаан олголтын бодлогоо 2007 онд шинэчилсэн. Савхин хувцасны экспортын татварын буцаан олголтыг 13%-аас 5% хүртэл, гутлын татварын буцаан олголтыг 13%-аас 9% хүртэл тус тус бууруулсан байна. Арьс, ширний үйлдвэрлэгчдийн ашгийн хэмжээ 4% буюу харьцангуй бага бөгөөд татварын буцаан олголтоос ихээхэн хамааралтай байдаг. Буцаан олголтын хэмжээг бууруулснаар олон жижиг компанийг дампууралд хүргэсэн байна.

2008 оны санхүүгийн хямралын үеэр Хятадын Засгийн газар ДНБ-ийхээ өсөлтийг хангахын тулд 11-р сард буцаан олголтын хэмжээг савхин хувцсанд 11%, харин цүнх чемодан болон

арьсан суудал зэрэг бараа бүтээгдэхүүнд буцаан олголтыг 13% болгон эргүүлэн тогтоосон байна.

Хятадын арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбарын томоохон асуудлуудын нэг нь түүхий эдийн дутагдал юм. Хэдийгээр Хятад улс арьс, ширний үйлдвэрлэлээрээ дэлхийд тэргүүлдэг хэдий ч түүхий эдийн хангамж нь ихээхэн өрсөлдөөнтэй, импортолсон түүхий арьс, шир болон ямаа, бод малын чанартай арьсны эрэлт өндөр байдаг байна.

Бусад үйлдвэрлэлийн салбарын адилаар Хятадын арьс, ширний салбар хямралын үед ихээхэн хүндрэлүүдтэй тулгарсан нь үйлдвэрлэлийн зардал 40-50 хувиар өссөн, юаний ханшийн өсөлт, хөдөлмөрийн зардал (хөдөлмөрийн хөлс, тэтгэмж болон сургалтын зардал нь 20% хүртэл хувиар өссөн) өсгөж, ашгийн хэмжээг бууруулж байгаа юм.

Мөн түүнчлэн Хятадын Засгийн газар нь бохирдол ихтэй, эрчим хүч ихээр хэрэглэдэг үйлдвэрлэлүүдийг багасгах, эсхүл хаахаар мэдэгдсэн бөгөөд зарим мужуудад цэвэр болон бохир усны төлбөрийг нэмэгдүүлсэн. Арьс, ширний үйлдвэрлэл нь ус ихээр хэрэглэдэг үйлдвэрлэлүүдийн нэг бөгөөд ус бохирдуулсны төлбөр, зардал нь өндөр байдгаас үүдэн далайн эрэг орчмын мужууд нь арьс, ширний үйлдвэрүүдийг үйлдвэрлэлийн паркад төвлөрүүлж, бохир усны цэвэрлэгээг төвлөрүүлж, нэгдсэн хяналт тогтоох бодлогыг хүрээнд ажиллаж байна.

Технологийн инноваци болон байгальд ээлтэй арьс, ширний үйлдвэрлэл

Арьс, ширэн бараа бүтээгдэхүүний чанарыг дээшлүүлэх, мөн “Экологийн цэвэр бүтээгдэхүүн” үйлдвэрлэхийн тулд Хятадын 12 дахь 5 жилийн төлөвлөгөө (2011-2015)-нд арьс, ширний үйлдвэрүүдийг эрчим хүч хэмнэлтийн горимоор ажиллах, мөн бохирдлыг бууруулах шаардлагуудыг тавьсан байна. Ийнхүү 2011 онд үйлдвэрлэлийн хэмжээ бага, бүтээгдэхүүн нь чанарын шаардлага хангадаггүй, бохирдол ихтэй 183 аж ахуйн нэгжийг татан буулгасан байна. Энэ нь мөн гадны экспортлогчдод илүү чанартай, өндөр үнэтэй түүхий болон хагас боловсруулсан арьс, шир нийлүүлэх боломж олгох юм. Одоогийн байдлаар Хятадын арьс, ширний үйлдвэрлэл нь *Ultrasound, Microwave* болон өндөр даралтын зэрэг шинэ технологиудыг нэвтрүүлээд байна.

2011 онд Хятадын Үйлдвэрлэл болон Мэдээллийн технологийн яам нь үйлдвэрлэлийн бүхий л салбарт стандартчиллын шинэ тогтолцоо нэвтрүүлэх зорилгоор 359 үйлдвэрлэлийн салбарт багц стандарт тогтоосон байна. Үүнээс 20 нь арьс, ширний салбарт үйлчлэх бөгөөд гутлын үйлдвэрлэлд 4, цүнхний үйлдвэрлэлд 9, арьс, шир үйлдвэрлэлд 4, арьс, ширний зах зээлд 2, мөн арьсан жижиг эдлэлд 1 стандарт тус бүр үйлчлэх юм. Эдгээр стандартууд нь үйлдвэрлэлийн бохирдлыг бууруулах, бүтээгдэхүүний чанарыг дээшлүүлэхэд чиглэгдсэн байна.

2010 онд Хятадын Засгийн газар нь арьс, шир боловсруулах үйлдвэрлэлийн салбарт баримтлах бодлогыг нийтэлсэн бөгөөд тус зохицуулалтын хүрээнд арьс ширний үйлдвэрлэлээс гарч буй хром агуулсан бохир усыг бусад бохир уснаас тусад нь ангилах, цэвэрлэхээр заасан байна. Түүнчлэн, үйлдвэрлэлийн шат тус бүрт цэвэр технологийг ашиглахаар заасан байна. Эдгээр шаардлагуудыг хангахын тулд арьс ширний үйлдвэрүүдэд дараах шалгууруудыг тогтоосон байна:

- Хром агуулсан бохир ус: Холбогдох дүрэм журамд заасны дагуу 2012 он гэхэд усан дахь хромыг рН 8.0~8.5 шүлтээр тунгаах бөгөөд үүссэн хромын лагийг дахин хэрэглэж, эсхүл тусад нь хадгална. Энэхүү аргаар ашигласан хромын 99%-г гарган авч, усанд үлдэх хромын хэмжээ нь 1мг/л -ээс бага байх юм.

- Хром агуулаагүй усны цэвэрлэгээ: Арьс ширний үйлдвэрүүд нь хром агуулаагүй усыг хими-физик, биологийн аргаар цэвэршүүлнэ. Одоогийн байдлаар арьс, шир үйлдвэрлэлийн бүсүүдэд хэмжилт хийхэд улс болон орон нутгийн стандартуудад нийцэж байсан байна.

- Үндэсний 12 дахь Таван жилийн төлөвлөгөө: Төлөвлөгөөнд заасны дагуу 2015 оны сүүл гэхэд COD /химийн хэрэгцээт хүчил төрөгч/ болон хүхрийн диоксидын хэмжээг 2010 онтой харьцуулахад 8%, аммонийн азотын хэмжээг 10% тус тус бууруулахаар тогтоосон байна.

- Арьс шир боловсруулах салбарын аж үйлдвэрийн шинэтгэлийн удирдамж 2011: Удирдамжид заасны дагуу 2012 оны эхэн гэхэд шинээр баригдсан арьс ширний үйлдвэрийн түүхий арьс, шир боловсруулах хүчин чадал нь жилд 200 000 ш-ээс доошгүй, вет-блюгийн үйлдвэрлэлийн хэмжээ 100 000 ш-ээс доошгүй байна. Үйлдвэрлэлийн хүчин чадал жилд түүхий арьс, ширний хувьд 50 000 ш-ээс доош, вет-блюгийн хувьд 30 000 ш-ээс доош арьс, ширний үйлдвэрүүдийг татан буулгах юм.

- Байгаль орчин хамгааллын стандартууд: Арьс, шир үйлдвэрлэлийн салбарт бохир ус, бүрэн боловсруулсан арьс, ширний хог хаягдалд тавигдах шинэ стандартуудыг баталснаар бохир усны цэвэрлэгээ болон агаарын бохирдлыг бууруулахад нааштай нөлөөлнө гэж тооцсон байна. Дээрх бодлогуудын хүрээнд арьс, ширний үйлдвэрүүдийн цэвэрлэх байгууламжийн асуудлыг бүрэн шийдвэрлэсэн арьс, ширний кластерт төвлөрөхийг төрөөс дэмжиж байгаа юм. Үүнээс гадна цэвэр буюу усанд хэмнэлттэй технологийг нэвтрүүлэх, арьс шир боловсруулахад байгальд ээлтэй химийн бодис ашиглах зэргийг дэмжиж байна.

3.2. ОХУ

ОХУ-ын арьс, ширний үйлдвэрлэлийн өнөөгийн байдал:

ОХУ-ын арьс, ширний үйлдвэрлэл нь муж тус бүрт арьс, ширний үйлдвэрлэл ажилладаг байсан хуучин ЗХУ-ын тогтолцоог өвлөсөн. 80-аад оны сүүлээр ЗХУ нь хөнгөн үйлдвэрлэлээ шинэчлэх хүрээнд арьс, ширний томоохон үйлдвэрүүдийн техник, тоног төхөөрөмжийн шинэчлэл явуулж, орчин үеийн импортын тоног төхөөрөмжөөр тоноглогсон нь хөнгөн үйлдвэрлэлийн хөгжилд ихээхэн үүрэг гүйцэтгэсэн байна. Тухайлбал, хуучнаар Рязаний арьс, ширний үйлдвэр одоогийн “Русская кожа” хувьцаат нийгэмлэг нь Оросын арьс ширний үйлдвэрлэлийн холбооны мэдээлснээр ОХУ-ын арьс, шир үйлдвэрлэлийн 35%-ийг эзэлж байна.

ОХУ-ын арьс, ширний салбарын хүчин чадлын хувьд 41 үйлдвэр 3.5 тэрбум.кв.дм арьс, шир боловсруулах хүчин чадалтай бөгөөд жил бүр 160 мянган тонн бод малын түүхий арьс, шир үйлдвэрлэдэг байна. Үүнээс 30 мянган тонн хүртэлхийг экспортонд гаргадаг бол үлдсэн нь дотоодын хэрэгцээнд зориулагдаж байна. ОХУ-ын Үйлдвэр, худалдааны яамны мэдээлснээр арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбар нь 2014 онд 14.8 тэрбум рублийн бэлэн бүтээгдэхүүн борлуулснаас 97% нь гутал, савхин жижиг эдлэл, хувцас, тавилга болон автомашины доторлогооны зориулалтын арьс эзэлсэн байна. Гэхдээ энэ нь нийт хөнгөн үйлдвэрлэлийн 3 их наяд рублийн зах зээлтэй харьцуулбал маш бага тоо юм.

Засгийн газраас түүхий эдийн дутагдал буюу түүхий арьс, шир, хагас боловсруулсан бүтээгдэхүүнийг хязгаарлалтгүйгээр экспортонд гаргаж байсан асуудлыг шийдвэрлэхээр ихээхэн ажилласан юм. Түүхий эдийн дутагдлын асуудал нь 1990-ээд оноос яригдаж эхэлсэн бөгөөд 2000-аад онд Засгийн газар түүхий болон хагас боловсруулсан арьс, ширний экспортын татвар, хураамжийн хэмжээг нэмэгдүүлснээр Оросын арьс, ширний үйлдвэрлэлийн өсөлт нэмэгдсэн байна.

Албан ёсны байгууллагуудын мэдээлснээр сүүлийн 12-13 жилийн хугацаанд арьс, ширний үйлдвэрлэл 3 дахин нэмэгдэж, нийт хэмжээ 2,2 тэрбум.кв.дм хүрсэн байна. Харин түүхий эдийн дутагдлын 2 дугаар давалгаа нь 2012 онд улсын хэмжээнд бод малын тоо цөөрсний зэрэгцээ ОХУ нь Дэлхийн худалдааны байгууллага (ДХБ)-д элссэнээс үүдэж, экспортын татварыг бууруулах болсонтой холбоотой байна.

Үйлдвэрлэл, худалдааны яамны санаачилгаар Оросын Засгийн газар нь хагас боловсруулсан бүтээгдэхүүн болох вет-блюгийн экспортод 2014 онд 6 сарын хугацаатай хориг тавьж, түүнийгээ 2015-2016 онд 6 сараар сунгасан байна.

ОХУ-ын Үйлдвэр, худалдааны яамны Дотоод худалдаа, хөнгөн үйлдвэрлэл, хэрэглэгчдийн зах зээлийн хэлтсээс хагас боловсруулсан арьс бус харин бүрэн боловсруулсан арьс ширний экспортын өсөлтийг мэдээлсэн ба сүүлийн 2 жилийн байдлаар экспортын хэмжээ 12% өссөн байна.

Томоохон үйлдвэрлэгчид үйлдвэрлэлээ нэмэгдүүлэх, үр ашгийг дээшлүүлэхэд шинэ технологийг идэвхтэй нэвтрүүлж байна. Тухайлбал, Верхневолжскийн арьс, ширний

Үйлдвэрт сульфат хромын давсгүйгээр идээлдэг технологийг нэвтрүүлсэн. Энэ нь уламжлалт аргаас 1/3 дахин илүү өртөгтэй хэдий ч экологийн хувьд хор багатай боловсруулдагараа европын хүүхдийн гутлын үйлдвэр зэрэг зарим үйлдвэрлэлд эрэлт ихтэй байдаг байна. Хром ашигладаггүй вет-вайт технологийг Вяземскийн арьс, ширний үйлдвэрлэлд нэвтрүүлсэн бөгөөд боловсруулсан арьс нь илүү цайвар болон зөөлөн болдог байна.

ОХУ-ын арьс, ширний үйлдвэрлэлд эдийн засгийн хямрал харьцангуй таатай нөлөөг үзүүлсэн гэж хэлж болох бөгөөд нэг талаас импортын тоног төхөөрөмж, химийн бодисын үнэ өссөн бол нөгөө талаараа хэрэглэгчид дотоодын үйлдвэрлэлийн хямд үнэтэй бүтээгдэхүүнээр импортын барааг орлуулсантай холбоотой юм.

ОХУ-ын салбарын мэргэжилтнүүд арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбарын цаашдын хөгжлийг санхүүгийн хямд эх үүсвэр-хямд зээл гэж үзэж байгаа бөгөөд Үйлдвэр, худалдааны яамны зүгээс төрийн аль нэг банкаар дамжуулан хөнгөн үйлдвэрлэлийг санхүүжүүлэх асуудлыг хэлэлцэж байгаа бөгөөд 2015 оноос тус алба нь байгууллагуудад банкны зээлийн хүүгээ төлөхөд нь дэмжлэг, татаас олгож эхэлсэн байна. Үйлдвэр, худалдааны яамнаас Хямралын эсрэг арга хэмжээний хүрээнд үйлдвэрлэлд өндөр ач холбогдол бүхий үйлдвэрлэлийн жагсаалтыг гаргасан бөгөөд үүнд арьс, ширний салбар багтсан юм.

Жагсаалтад багтсан аж ахуйн нэгжүүдэд эргэлтийн хөрөнгийн зээлийн хүүнд Төв банкны бодлогын хүүгийн 70%-хүртэл хэмжээтэй тэнцэх татаас олгох юм. Энэ нь нэн тэргүүний шаардлагатай байгаа дэмжлэгийн нэг бөгөөд одоогийн байдлаар нийт 7 арьс, шир болон гутлын үйлдвэрт 130 сая рублийн татаас олгосон байна. Үүнээс гадна арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбарын техник, тоног төхөөрөмжийг шинэчлэх арга хэмжээ авч, хөнгөн үйлдвэрлэлийн тоног төхөөрөмжийг импортын татвар хураамж болон НӨАТ-аас чөлөөлсөн байна.

ОХУ-д малын тоо жилээс жилд буурч байгаатай холбоотойгоор түүхий эдийн дутагдалд орж байгаа бөгөөд Гаалийн статистик тоо мэдээнээс үзвэл хагас боловсруулсан арьс, ширний экспортын хэмжээ 2012 онд 23.8 мянган тонн, 2013 онд 27.4 мянган тонн, 2014 онд 24.9 мянган тонн болж буурсан байна. 2014 оны 4-р улиралд хагас боловсруулсан арьс, ширэнд экспортын түр хориг тавьсантай холбоотойгоор өмнөх оны мөн үетэй харьцуулбал 9.1% буурсан үзүүлэлттэй гарсан байна. Харин 2015 онд түр хориг үргэлжилсэнтэй холбоотойгоор экспортын хэмжээ 8.9 дахин буюу 2.78 мянган тонн болтлоо буурсан байна.

ОХУ-ын хагас боловсруулсан арьс, ширний экспортын хэмжээ 2012-2015

	2012	2013	2014	2015	2015 оныг өмнөх онтой харьцуулбал /хувиар/
код ТН ВЭД 4104 11, 4104 19 (мянган тонн)	23,8	27,4	24,9	2,78	88,8

Экспортын хориг арга хэмжээ тогтоогоогүй үед чанартай хагас боловсруулсан арьс, ширний 30%-ийг экспортод гаргаж, дотоодын зэх зээлд хомсдол үүсгэж байсан. Ийнхүү 2014 онд экспортын улмаас дотоодын зах зээл 480,0 сая кв.дм боловсруулсан арьсны дутагдалд орсон бөгөөд дотоодын үйлдвэрлэлийн 50.7 тэрбум рублийн өртөг бүхий 20 сая ширхэг гутал дутуу үйлдвэрлэсэн байна.

Арьс, шир болон гутлын үйлдвэрлэлийн хэмжээ 2012-2015

	2012	2013	2014	2015	2015 оны үйлдвэрлэлийн өсөлтийн хэмжээг өмнөх онтой харьцуулбал /хувиар/
Арьс ширний үйлдвэрлэл сая кв. дм	2372,4	2058,9	2199,2	2166,6	98,5
Арьсан гутлын үйлдвэрлэл сая ш	22,0	22,0	20,3	20,0	98,5

Эх сурвалж: Оросын Статистикийн хороо

2015 онд үйлдвэрлэлийн хэмжээ буурсан нь аж үйлдвэрүүдийн санхүүжилт бага байсантай холбоотой байна. Сүүлийн жилүүдэд арьс шир болон гутлын үйлдвэрлэлүүд нь хэсэгчлэн болон бүрэн техник технологийн шинэчлэл явуулсан бөгөөд бүтээгдэхүүний чанар, нэр төрлөө нэмэгдүүлэх, дотоод болон олон улсын зах зээл дээрх өрсөлдөх чадвараа нэмэгдүүлэх чиглэлээр эрчимтэй ажиллаж байна.

Экологийн үүднээс хагас боловсруулсан арьс, шир экспортлох нь сөрөг үр дагавар дагуулдаг бөгөөд үйлдвэрлэлээс гарсан бохирдол нь үйлдвэрлэгч оронд үлдэж, харин гадаадын худалдан авагчид нь байгаль орчинд хор учруулалгүй, нэмүү өртөг шингээн ашигтай үйлдвэрлэл явуулж байна.

ОХУ-ын хувьд импортын хагас боловсруулсан арьс, шир ашиглах нь өндөр зардлын улмаас төдийлөн түгээмэл бус (Европ болон Америкийн түүхий эдийн үнэ 20-30% өндөр), түүнчлэн тавигдаж буй эрүүл ахуйн стандарт болон экспортологч орнуудад малын тоо цөөрч байгаа зэргээс хамааран харьцангуй ховор байдаг байна. Хагас боловсруулсан арьс, ширний өртгийн 55-60%-ийг түүхий эд эзэлдэг бол хагас боловсруулсан арьс, ширнийг 20-30% өндөр үнэтэй худалдаж авах нь арьс, шир боловсруулах өртгийг 15-20% өсгөх юм. Арьс, ширний үйлдвэрлэлийн ашгийн хэмжээ 5% байгаа нөхцөлд арьс, ширний өртөг 20% өсөх нь алдагдалд хүргэх юм.

Хагас боловсруулсан арьс, ширний экспортын түр хориг нь дотоодын зах зээлээ чанартай түүхий эдээр тогтмол хангах боломж бүрдэх бөгөөд үүнд батлан хамгаалах салбарын захиалга, түүнчлэн дотоодын арьс, ширний үйлдвэрлэлийн шинэ салбар болох автомашины болон тавилгын арьс, шир орох юм.

Арьс, шир болон арьс ширэн бараа, бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл

ОХУ-д арьс, ширний үйлдвэрлэлийн эргэлт нь оёдол болон даавууны үйлдвэрлэлээс хамаагүй бага байгаа юм. Арьс, ширний салбар 2014 онд 46.7 тэрбум рублийн ашигтай ажилласан нь өмнөх 3 жилээсээ буурсан үзүүлэлт бөгөөд тус салбар дахь аж ахуйн нэгжүүдийн ашгийн хэмжээ 6.9%-тай байна.

ОХУ-ын арьс, шир болон арьсан бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл нь арьс, ширний үйлдвэрлэл, гутлын үйлдвэрлэл болон жижиг арьсан эдлэл гэсэн үндсэн гурван чиглэлтэй байна. Оросын хувьд арьс, ширний үйлдвэрлэл нь экспорт нь импортоо давдаг цөөн үйлдвэрлэлүүдийг нэг юм. Харин үйлдвэрлэлийн хэмжээ 2010 оноос хойш буурч байна. ОХУ-д арьс, ширнийг 22 үйлдвэрт боловсруулж байгаагаас 20 нь хром, 7 нь юфть, 5 үйлдвэр хатуу савхи үйлдвэрлэх хүчин чадалтай байна. Эдгээр арьс, ширний төрөл тус бүрийг улс орны хэмжээнд 40-өөс дээш хувийг үйлдвэрлэдэг томоохон үйлдвэрүүд байдаг нь:

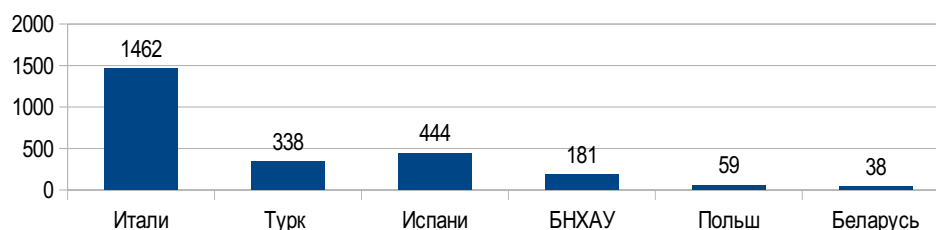
- Хром - «Русская кожа» ХХН (Рязань муж) – 1012.7 млн. кв.дм. (нийт үйлдвэрлэлийн 47.2%).
- Юфть - «Вахруши-юфть» ХХНН (Киров муж) – 20.1 млн. кв. дм. (нийт үйлдвэрлэлийн 55.5%).
- Жесткие кожи - «Шевро» ХХНН (Воронеж муж) – 9.8 млн. кв. дм. (нийт үйлдвэрлэлийн 51.5%).

Арьс, шир үйлдвэрлэлийн дийлэнх нь Төв Холбооны тойрогт ногдож байгаагаас хром

72.7% болон юфтэн эдлэл 9.4%-г эзэлж байна. 2-р байранд 18.7% болон 61.3% гэсэн үзүүлэлттэй Ижил Мөрний Холбооны тойрог, 3-рт Өмнөд Холбооны тойрог 6% болон 26.2% гэсэн үзүүлэлттэй тус тус орж байна. Харин бусад тойргуудад арьс, ширний үйлдвэрлэл харьцангуй бага хэмжээтэй байна.

Арьс, ширний үйлдвэрлэлд бүтээгдэхүүний экспорт импортын хэмжээ ихээхэн нөлөөтэй байдаг ба 2013 онд экспортын хэмжээ нийт үйлдвэрлэлийн 28.3%, импорт нь 36.1% эзэлж байсан бол 2014 онд огцом солигдож экспортын хэмжээ 48.7% болж өссөн бол импортын хэмжээ 27% болтол буурсан байна. ОХУ-ын экспортын гол бүтээгдэхүүн нь вет-блю болон бод малын краст байдаг бол вет-блюгийн гол худалдан авагч нь Итали юм.

ОХУ-ын вет-блю экспортлогч орнууд, мянган ш

3.3. БНЭУ

Энэтхэгийн арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбар нь ажиллах хүчний чадамж, бүтээгдэхүүний экспорт болон өсөлтийн хэмжээгээрээ Энэтхэгийн эдийн засагт голлох байр суурь эзэлдэг бөгөөд дэлхийн хэмжээнд 9 дэх том арьс, арьсан бүтээгдэхүүн экспортлогч орон юм. Тиймдээ ч 2017 он хүртэл 12 дахь таван жилийн төлөвлөгөөндөө өгөөжийг нэмэгдүүлэх боломжтой түүхий эдийг оновчтой ашиглах замаар экспортын өсөлтийг эрчимжүүлэхийг⁶⁴ нэн тэргүүнд авч үзсэн бөгөөд илүү их нэмүү өртөг шингэсэн эцсийн бүтээгдэхүүн экспортлох зорилго тавьжээ.

Энэтхэг улс дэлхийн хэмжээнд арьс, шир болон арьс, ширэн бүтээгдэхүүний экспортоор дэлхийд тэргүүлэгч 9 дэх орон болохоос гадна гутал болон савхин хувцас үйлдвэрлэгч орны хувьд дэлхийд хоёрдугаарт ордог байна. Тус салбарт 2.5 сая гаруй хүн ажилладаг бөгөөд Энэтхэг дэх гадаад валютын орлогын шилдэг эх үүсвэрийн нэг юм.

Түүхий эдийн элбэг нөөц, ур чадвартай ажиллах хүч, байгаль орчны стандартыг дагаж мөрддөг байдал болон холбогдох салбарын үйлдвэрүүдийн өсөлт зэрэг олон хүчин зүйл нь тус салбарын өсөлтөд дэмжлэг болж байна. Бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлийн 80 орчим хувийг том, дунд, жижиг болон өрхийн үйлдвэрлэлийн нэгжүүд бүрдүүлдэг.

Нөгөө талаас зохион байгуулалтгүй салбар дахь үйлдвэрлэлийн нэгжийн дийлэнх хэсэгт олон сорилт тулгарч байна. Тухайлбал, түүхий эд цаг тухайдаа бэлэн байх, хөдөлмөрийн өндөр зардал, бүтээгдэхүүний инноваци дутмаг, дэлхийн загварын зах зээл дэх оролцоо дутмаг зэрэг болно. Энэтхэгийн Засгийн газраас de-licensing салбарыг дэмжихийн тулд дараах хэд хэдэн санаачлагыг хэрэгжүүлж байна. Үүнд:

- Гадаадын шууд хөрөнгө оруулалт болон импортын татвараас чөлөөлөхийг зөвшөөрөх;
- Аж үйлдвэрлэлийн нэгжид санхүүгийн туслалцаа үзүүлэх, сурталчлан таниулах;
- Аж үйлдвэрийн парк байгуулахад туслалцаа үзүүлэх;
- Аж үйлдвэрийн олон талт хөгжлийн хөтөлбөр хэрэгжүүлж байна.

Арьс, ширний үйлдвэрлэлийг дэмжих Засгийн газрын бодлого

Энэтхэгийн Засгийн газар дотоодын арьс, ширний үйлдвэрлэлийн өсөлтийг дэмжихийн тулд хэд хэдэн санал санаачлагыг авч хэрэгжүүлж байна. Арьс, ширний үйлдвэрлэлийн өргөтгөлийг шуурхайлах, хөнгөвчлөх болон чанарыг нь сайжруулах зорилгоор Засгийн газраас доорх бодлогын санаачлагыг авч хэрэгжүүлжээ. Үүнд:

⁶⁴ Report of Working Group on "Leather & Leather Products" Twelfth Five Year Plan Period (2012-17)

- Арьс, ширний үйлдвэрлэлийг лицензгүй болгосон,
- 100% Гадаадын шууд хөрөнгө оруулалттай болон Хамтарсан үйлдвэрийг шууд зөвшөөрөх;
- Хэрэв хөрөнгө оруулалтыг хөрвөх гадаад валютаар хийсэн бол ашиг болон ногдол ашиг нь 100% эх орондоо буцаж ирнэ. Ийм өргөдлийг заавал Энэтхэгийн Нөөцийн Банкинд мэдэгдэх;
- Арьс, ширний аж үйлдвэрлэлийн паркийг дэмжих (Andhra Pradesh болон Баруун Бенгалд тус бүр нэг, Тамил Надуд хоёр);
- Аж үйлдвэрийн тоног төхөөрөмжийн шинэчлэлийг дэмжих санхүүжилтийг шийдэх;
- Загварын танхим байгуулахыг дэмжих санхүүжилтийг шийдэх;
- Түүхий эдийг импортын татвараас чөлөөлөх (түүхий арьс, шир, хагас боловсруулсан арьс, шир болон боловсруулсан арьс, шир);
- Туслах материал болон тусгай схемийн дагуу хэрэглэгдэх чимэглэлийн эд ангийг импортын татвараас чөлөөлөх;
- Арьс, ширний салбарт хэрэглэх тусгай тоног төхөөрөмжийг импортын татвараас чөлөөлөх;
- Татварыг саармагжуулах зэрэг бодлогын санаачлагыг хэрэгжүүлсэн болно.

Түүнчлэн салбарын өсөлтийг дэмжихийн тулд Үйлдвэрлэлийн бодлого, сурталчилгааны агентлагаас 11 дүгээр Таван жилийн төлөвлөгөөнд заасны дагуу “Энэтхэгийн арьс ширний салбарыг хөгжүүлэх хөтөлбөр” батлан гаргасан байна. Хөтөлбөр хэрэгжих хугацаанд нийт 1,25.129 сая рупи зарцуулжээ. Харин 12 дугаар таван жилийн төлөвлөгөө буюу 2012-2017 оны хугацаанд арьс ширний үйлдвэрийн салбарыг хөгжүүлэхэд нийт 36 тэрбум. рупи зарцуулахаар төлөвлөсөн байна.

“Энэтхэгийн арьс, ширний салбарыг хөгжүүлэх хөтөлбөр”-ийн хүрээнд үйлдвэрлэлийн технологийн сайжруулалтыг шат дараатайгаар дэмжих, инноваци, байгаль орчны асуудлыг шийдвэрлэх, хүний нөөцийн хөгжил, тэр дундаа гар урчуудын техник, ур чадварын хөгжил болон шаардлагатай тоног төхөөрөмжөөр хангах зэрэг арьс, ширний салбарын гадаад зах зээлд өрсөлдөх чадварыг дээшлүүлэхэд чиглэгдсэн байна.

Энэтхэгийн арьс, ширний үйлдвэрлэлийн өнөөгийн байдал

Үйлдвэрлэлийн бүтэц: Энэтхэгийн арьс, ширний үйлдвэрлэл нь газар зүйн хувьд Тамил Наду, Уттар, Прадеш болон Баруун Бенгалд сайтар төрөлжсөн, их хэмжээний бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэдэг байна. Арьс, шир болон арьсан бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийн гол төвүүд нь Тамил Надугийн Ченнай, Амбур, Ранипет, Ванияамбади, Тричи, Диндигул, Баруун Бенгалийн Калкутта, Уттар Прадешийн Канпур, Агра, Нойди, Пунжабын Жаландар, Харяанагийн Бахадургар, Манесар, Карнатакагийн Бангалоре, Андра Прадешийн Дели болон Худерабад зэрэг газруудад байрладаг. Бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлийн салбарт бичил болон жижиг аж ахуйн нэгжүүд давамгайлдаг ба эдгээр нь уг салбар дахь нийт аж ахуйн нэгжийн 5 хувийг эзлэх томоохон аж ахуйн нэгжүүдтэйгээ хамтран ажилладаг байна. Энэ салбар дахь аж ахуйн нэгжүүдийн тархалтыг БЖДҮ-ийн ангиллаас хамааруулан дор харуулбал:

Хүснэгт 1

Үйлдвэрийн бүтэц (тоогоор)

	Том оврын	Дунд оврын	Жижиг оврын	Бичил нэгж	Худалдааны нэгж	Нийт
Бүтэн боловсруулсан арьс	30	49	309	68	151	607
Арьсан гутал	38	46	228	49	81	442
Синтетик гутал	4	2	34	13	17	70
Гуталны бүрэлдэхүүн	29	32	182	28	22	293
Арьсан савхин эдлэл	14	13	242	259	210	738
Савхин бэлэн хувцас	8	8	132	49	72	269

Савхин бээлий	4	3	38	36	24	105
Эмээл, тоног төхөөрөмж	3	9	74	69	26	181
Нийт	130	162	1239	571	603	2705

Хүснэгтээс үзэхэд Энэтхэгийн арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбарт том болон дунд оврын үйлдвэрүүд нь бага байгаа бөгөөд жижиг болон бичил үйлдвэр худалдааны нэгжүүд олон байгаа нь харагдаж байна.

Салбарын үйлдвэрлэл, экспорт болон ажил эрхлэлт:

Арьс, ширний салбарын үйлдвэрлэлийн мэдээллийг Үндэсний Статистикийн бүртгэлийн газарт (National Accounts statistics (NAS)) нэгтгэгдэг. ҮСБГ нь үйлдвэрийн зохион байгуулалттай (10 болон түүнээс дээш ажиллагсадтай аж ахуйн нэгжүүдийг хамруулан) секторын болон зохион байгуулалтгүй (10-аас доош ажиллагсадтай нэгжүүдийг хамруулан) секторын мэдээллийг гаргадаг. ҮСБГ-ын мэдээлснээр, арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбарын нийт үйлдвэрлэл 2004-2005 онуудад 272,3 сая рупигээс 2009-2010 онуудад 479,4 сая рупи болж, жилд дунджаар 11.8 хувиар өссөн байна. Энэ хугацаанд зохион байгуулалттай секторын үйлдвэрлэлийн өсөлт 16.9 хувь байсан нь 6.9 хувийн өсөлттэй байсан зохион байгуулалтгүй секторын өсөлтөөс нэлээд их хувиар өндөр байсан. Энэ нь зохион байгуулалттай салбар нь үйл ажиллагаа явуулах хүчин чадал, техник технологийн хувьд боловсронгуй, дэвшилттэй байгаа нь харагдаж байна. Экспортын хувьд нийт үйлдвэрлэлийн өсөлттэй харьцуулахад өсөлт удаан байна.

Хүснэгт 2

**Арьс, шир болон арьс, ширний үйлдвэрлэл дэх
үйлдвэрлэл болон экспорт**

	Зохион байгуулагдсан	Зохион байгуулагдаагүй	Нийт	ЗБС*-ын эзлэх хувь	Экспорт	Экспортод үйлдвэрлэлийн эзлэх хувь
2004-2005	12401	14972	27373	45.3	10881	39.7
2005-2006	15406	15530	30936	49.8	11943	38.6
2006-2007	17482	17263	34745	50.3	13650	39.3
2007-2008	24392	19861	44253	55.1	14101	31.9
2008-2009	24828	19228	44056	56.4	16355	37.1
2009-2010	27017	20923	47940	56.4	15946	33.3

ҮСБГ-ын мэдээнээс харахад, мэдээллийг хувийн хэрэглээний эцсийн ашиглалтын аргаар тооцсон байна. ДНБ-ийг тооцохдоо төрөл бүрийн бүтээгдэхүүний өрхийн худалдан авалттай холбоотой хэрэглээний мэдээллийг тооцон гаргасан байдаг. Гутал бол ҮСБГ-ын хэрэглээний сагсны нэг зүйл юм. Гутлын хэрэглээ 1989-1990 онуудад 42.7 сая рупи байсан бол 2009-2010 онуудад 425.09 сая рупи болж жилд дунджаар 10.6 хувиар өссөн байна. Хувийн хэрэглээний эцсийн ашиглалт дахь гутлын эзлэх хувь дунджаар 1.18 хувьд (1990-1991 онд хамгийн их буюу 1.7 хувь байсан) хэлбэлзэж байна. Хувийн хэрэглээний эцсийн ашиглалтанд хувийн салбарын хэрэглээг оруулаагүй бөгөөд арьс ширэн бүтээгдэхүүний дотоодын ашиглалтыг тооцоход чиглэсэн байна. ХХЭА-ын мэдээлэлд гутлын бус салбар болон төрийн худалдан авалтыг хамруулсан ба арьс, ширний үйлдвэрлэлийн зах зээлийн хэмжээг тодорхойлоход ашигладаг байна.

Арьс, ширний үйлдвэрлэл дэх бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэл болон экспорт

March ending	PFCE FW	Production	Exports	Share of FW in PFCE	Exports Share in production	Global Imports	Exports From India	Share in exports
				(Rs in crore)	Per cent		US \$	Per cent
2000	15977	26257	6891	1.21	26.2	54512	1590	2.92
2001	17459	30046	8883	1.24	29.6	59170	1944	3.29
2002	17465	30279	9110	1.14	30.1	62470	1910	3.06
2003	15471	27697	8945	0.95	32.3	63545	1848	2.91
2004	16801	30305	9939	0.95	32.8	68570	2163	3.15
2005	19352	34338	10881	1.00	31.7	97461	2495	2.56
2006	24045	41089	11943	1.11	29.1	109127	2752	2.52
2007	27250	46681	13650	1.10	29.2	118824	3059	2.57
2008	37840	59968	14101	1.33	23.5	131513	3549	2.70
2009	39105	63755	16355	1.20	25.7	139158	3599	2.59
2010	42509	67472	15946	1.12	23.6	115589	3401	2.94
2011\$	50501	79551	18338	1.12	23.1	127841	3877	3.03

БСГ-ын тооцоолсноор, нийт гутлын хэрэглээний 80 хувийг, нийт арьс, ширэн бүтээгдэхүүний хэрэглээний 66 хувийг арьс, ширэн гутал эзэлж байна. Арьсан эдлэлийн дотоодын хэрэглээн дээр экспортыг нэмснээр нийт арьс, ширэн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлийн хэмжээ гарна. 1990-1991 онд хагас боловсруулсан арьс, ширний экспортод хориг тавьснаар арьс, ширний үйлдвэрлэлд нэмүү өртөг шингэсэн бүтээгдэхүүн илүүтэй үйлдвэрлэгдэх болсон.

Орон нутгийн хөгжил, технологи эзэмшил, судалгаа шинжилгээнд тулгуурласан шаардлагатай технологийг суурьшуулах байдал, брэнд бий болгох болон хүний нөөцийн чадавх зэрэг хүчин зүйлүүд нь арьс, ширний үйлдвэрлэл дэх материалын нөөцийн эрчимжүүлэлтийг тогтвортой (өссөн) байлгахад нөлөөлсөн гэж үздэг. Арьс, ширний үйлдвэрлэлийн нөөцийн эрчимжүүлэлтийг ICRA-ын судалгаагаар гаргаж ирсэн ба гутлын салбар дахь түүхий эд зардлын 65 хувьтай байсан ба удирдлагын зардал 14 хувь, ажилчдын зардал 7 хувь байсан байна.

Нийт үйлдвэрлэлийн бүтээмжийн өсөлт:

Арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбар дахь бүтээмжийн өсөлтийн хандлага нь 1980-1981, 1990-1991 оны хооронд (шинэчлэлийн өмнөх үед) жил тутамд 0.78 хувь байснаас 1992-1993, 2003-2004 оны хооронд (шинэчлэлийн дараах үед) 1.18 хувь болж өссөн байна.

(Зохион байгуулагдсан салбар буюу organized sector нь 10-аас дээш ажилтантай, тодорхой тоног төхөөрөмжөөр тоноглогдсон үйлдвэрлэл эрхлэгч, зохион байгуулагдаагүй салбар буюу unorganized sector 10 хүртэлх ажилтантай үйлдвэр эрхлэгчдийг хэлж байна.)

Шинэчлэлийн дараах үеийн үйлдвэрлэлийн бүтээмжийн өндөр өсөлт нь 1990-ээд оны зах зээлийн шинэчлэлийн хүчин зүйлүүд салбарын мэдрэмтгий байдалд нөлөөлсөнтэй холбоотой. Арьс, ширний салбарын бүтээмжийн өсөлт нь 1980-1981-ээс 2003-2004 оны хооронд жил тутамд 1.17 хувь байсан нь нийт үйлдвэрлэлийн салбарын бүтээмжийн өсөлт жил тутамд 0.92 хувь байсантай харьцуулахад ихээхэн өндөр байсан байна.

Арьс, ширний салбарын зохион байгуулагдсан болон зохион байгуулагдаагүй салбарыг харьцуулсан хөдөлмөрийн бүтээмж нь нийт үйлдвэрлэлийн үзүүлэлтүүдтэй хамааралтай ба зохион байгуулагдсан үйлдвэрлэлийн салбарын бүтээмжийн өсөлт бага байсан бол зохион байгуулагдаагүй салбар дахь бүтээмж тогтвортойгоор өссөн байна. Зохион байгуулагдсан арьс ширний салбар нөөцийн болон хөрөнгийн эрчимжүүлэлт илүү болж, нийт үйлдвэрлэлийн бүтээмж илүү өндөр байсан ч, зохион байгуулагдаагүй салбарын хувьд хөдөлмөрийн бүтээмжээ амжилттайгаар сайжруулж чадсан. Зохион байгуулагдаагүй салбар дахь хувиараа хөдөлмөр эрхлэгчдээс чухал хамааралтай хөдөлмөрийн бүтээмж нэмэгдсэн нь арьс, ширний салбарын орлогыг өндөр түвшинд нэмэгдүүлсэн нь салбарын бодлогын үр дүн байсан гэж үздэг.

Тус бодлогын үр дүн нь олон зүйлээр батлагдсан байна. Cob Douglas үйлдвэрлэлийн функцийн аргыг ашиглан нийт үйлдвэрлэлийн бүтээмжийн өсөлтийг тогтооход чиглэсэн Энэтхэгийн Нөөцийн банкнаас үүрэг болгосон Хөгжлийн судалгааны группын судалгаагаар

“бодлогын орчин зохион байгуулагдсан салбарт илүү өндөр өсөлтийг авчрах хүчин зүйл болсон” нь тогтоогдсон байна. Арьс, ширний салбарын бодлогын загварын үр нөлөө зөвхөн эерэг байгаад зогсохгүй статистикийн хувьд ч чухал байсан. Үндэсний үйлдвэрлэлийн өрсөлдөх чадварын зөвлөлд зориулан хийсэн ICRA-н судалгаагаар арьс, ширний салбарын үйлдвэрлэлийн өрсөлдөх чадварын индекс 2004 оны суурь дүнтэй харьцуулахад 2007 онд 27 хувиар сайжирсан болох нь тогтоогдсон байна.

Үйлдвэрлэлийн болон экспортын цаашдын төлөв:

Арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбарын төлөв байдлыг тодорхойлохоор 100 аж ахуйн нэгжийг хамруулан хийсэн ICRA-н судалгаагаар арьс, ширний салбарын фирмүүдийн өсөлтийг хязгаарлах голлох хүчин зүйлүүдийг тогтоосон нь капиталын хүртээмж, нэгжид ногдох өндөр зардал, чадварлаг ажиллах хүчний хомсдол, татвар болон дүрэм журам, рупигийн ханш, импортын бүтээгдэхүүнтэй өрсөлдөх байдал болон ажиллах хүчний зардал өндөр зэрэг байсан. Макро түвшинд, арьс, ширний үйлдвэрлэлийн гол хязгаарлалт нь түүхий эд материалын чанар, загвар дизайны нэг хэвийн механизм, Энэтхэгийн үйлдвэрлэгчдийн брэнд бий болгох чадамжгүй байдал болон технологийн хоцрогдол зэрэг юм. Гэсэн хэдий ч, судалгаагаар тодорхойлсон салбарын мэдрэмж нь цаашдын төлөвийг бодлогын оролцоотойгоор өөдрөг байх боломжтойг илтгэсэн байна.

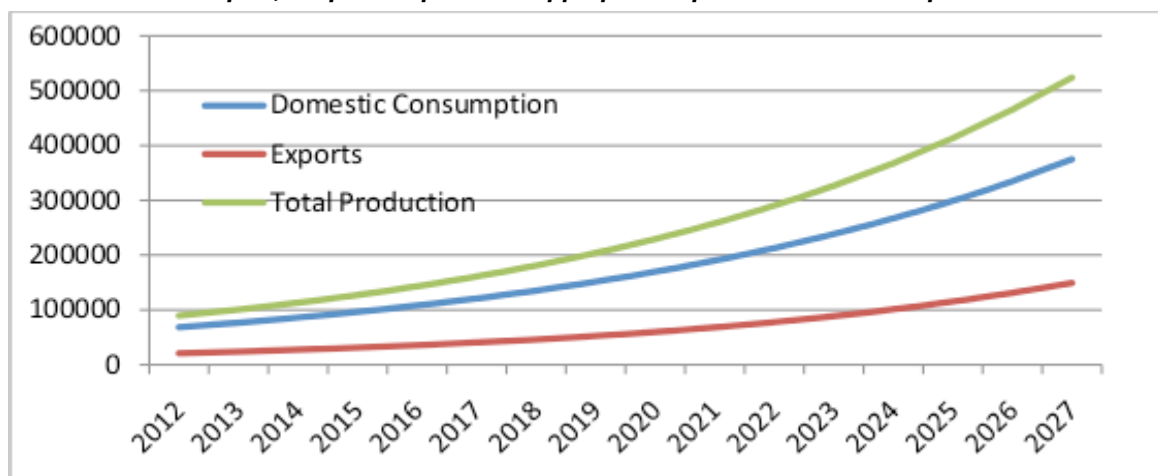
Хүснэгт 4

Дотоодын бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэл болон экспорт-Прогноз

March ending	PFCE FW	Exports	Production	Share of FW in PFCE	Exports Share in production	Global Imports ¹⁵	Exports From India	Share in exports
	Rs crore			In per cent		US \$ Million		Per cent
2012	59086	22006	93625	1.12	23.5	141393	4725	3.34
2013	66176	25307	105520	1.16	24.0	156380	5434	3.47
2014	74117	29103	118942	1.19	24.5	172957	6249	3.61
2015	83011	33468	134088	1.23	25.0	191290	7186	3.76
2016	92973	38489	151183	1.27	25.5	211567	8264	3.91
2017	104129	44262	170479	1.31	26.0	233993	9504	4.06
2018	116625	50901	192265	1.34	26.5	258796	10929	4.22
2019	130620	58536	216864	1.39	27.0	286228	12569	4.39
2020	146294	67317	244643	1.43	27.5	316569	14454	4.57
2021	163850	77414	276020	1.47	28.0	350125	16622	4.75
2022	183512	89027	311465	1.52	28.6	387238	19115	4.94
2027	323410	179064	571076	1.76	31.4	640846	38448	6.00

Энэтхэгийн Төлөвлөгөөний хорооноос гаргасан арьс, ширний салбар дахь бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэл болон экспортын талаарх төсөөлөлд дурдсанаар үйлдвэрлэл нь 2027 хүртэл тогтмол 1.12-1.76 хувиар өсөх, экспорт нь 3.34-6.00 хувь болтол өсөх төлөв ажиглагдаж байна.

Арьс, ширний бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэл болон экспорт

Боломжит орлогын өсөлт болон өрхийн нийт хэрэглээний зардалд эзлэх гутал болон арьсан эдлэлийн хувь, түүхий эдийн илүүдэл болон үйлдвэрлэлийн суурь зардал бага байгаа зэрэг олон хүчин зүйлээс арьс, ширний салбар нь цаашид өсөх боломжтой байгааг харуулж байна. 2001 онд салбарын багахан хэсгийг нь арьсан бүтээгдэхүүний захиалга, лицензтэй бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл эзлэж байсан бол 2002 оноос арьс, шир болон гутлын салбарт гадаадын шууд хөрөнгө оруулалтыг 100% зөвшөөрсөн ба Худалдааны департаментийн танилцуулсан зах зээлийн схемээс харвал салбарыг өргөжүүлэхэд чиглэсэн үндсэн ажлуудыг төлөвлөсөн байна.

Арьс, ширний үйлдвэр, гутал, арьсан эдлэл болон хувцасны үйлдвэрлэлийг хамруулан арьс ширний салбарт шинэчлэл, технологийн сайжруулалт хийх замаар өрсөлдөх чадварыг нэмэгдүүлэхээр төлөвлөсөн нь цаашдын өсөлтийг бий болгох үндсэн нөхцөл болох юм.

Энэтхэгийн аж үйлдвэрийн экспортыг дэмжих ажлын хэсгийн зүгээс 12 дугаар Таван жилийн төлөвлөгөөнд нийт өсөлтийг 2012-2017 онд 24% байхаар, арьс, ширний экспортын нийт хэмжээг 2016-2017 онд 14 тэрбум долларт хүргэхээр төлөвлөсөн байгаа нь тайлангийн дэд хэсэгт тусгаснаар бага зэрэг өөдрөгөөр төсөөлсөн байна. Энэтхэгээс хийгдэх экспортыг 15 хувиар өсгөсөн нь дэлхийн импортын өсөлтөөс 1.5 дахин өсөлттэй байхаар байна. Арьс, ширний салбарыг илүү их өөдрөг байна гэж үзсэн ба дотоодын нөөцийн суурь, цалингийн бага зардал, бодлогын дэмжлэгтэйгээр салбарын өсөлтийг 12 дугаар 5 жилийн төлөвлөгөөний хүрээнд 14-15 хувиар хурдацтай өснө гэж үзсэн байна.

Энэтхэгийн арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбар дахь СВОТ шинжилгээ:

<i>Давуу тал</i>	-Өндөр өсөлт -Өндөр ур чадвартай, хямд ажиллах хүчний нөөц -Том түүхий эдийн бааз -Засгийн газраас авч хэрэгжүүлж буй бодлогын санаачлагууд -Шинэ технологи нутагшуулах болон томоохон төслүүдийг удирдах чадвартай -Шинэ загвар болон бүтээгдэхүүний хөгжлийн онцлогийг тасралтгүй сайжруулах
<i>Сул тал</i>	-Бүтээгдэхүүний хадгалалтад Засгийн газраас үзүүлж буй дэмжлэг дутмаг -Олон улсын үнийн хэлбэлзэл -Өндөр хөдөлмөрийн ачаалалын үр дүн дэх асар их ажиллах хүч -Дэлхийн загварын зах зээлд биечлэн оролцох боломж дутмаг
<i>Боломж</i>	-Дотоодын зах зээлийн хүчин чадал өсөх -Дэлхий даяар өсөн нэмэгдэж буй загварын мэдэгдэхүүн -Өөр өөр бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлийн мөчлөг хоорондын зайг богиносгоход тусалцаа үзүүлэхэд чиглэсэн мэдээллийн технологийг ашиглах, шаардлагатай программ хангамжийн дэмжлэгийг шийдэх -Шууд зах зээл дэх цахим худалдааг ашиглах
<i>Эрсдэл</i>	-Аж үйлдвэрлэлийн гол хэсэг зохион байгуулалтгүй -Үнэт цаас гаргах болон хувийн сангаар дамжуулан хязгаарлагдмал цар хүрээний мөнгийг эргэлтэд оруулах (олон бизнес гэр бүлийн эзэмшилд байдаг) -Банкнаас зээл авах явц хүндрэлтэй байдгаас өндөр хүүтэй хувийн зээл авдаг -Олон улсын хатуу стандарт -Зүүн Европын улс орнууд болон Азийн бусад орноос ирэх өрсөлдөөн -Засгийн газрын үйлдвэрийн тоног төхөөрөмжийн хүчин чадал, харилцаа холбоо, ур чадвар дутмаг

Энэтхэгийн арьс, ширний үйлдвэрлэл, үе шат:

Арьс ширний үйлдвэрлэлийг арьс шир боловсруулах ба арьс ширэн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэл гэж хоёр хэсэгт ангилан авч үзэх бөгөөд үүнийг зураглан үзүүлбэл дараах схем гарна. Үүнд:

Арьс, шир боловсруулах салбарын хувьд жижиг, дунд болон томоохон үйлдвэрүүдэд арьс шир хагас болон бүтэн боловсруулах бөгөөд нийт арьс, шир боловсруулалтын 10 хувийг л өрхийн үйлдвэрлэгч нар эзэлдэг байна.

Харин арьс, ширэн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэл, тэр дундаа арьсан гутал үйлдвэрлэлийн 60 хувийг өрхийн аж ахуй эрхлэгчид, 25 хувийг бага оврын үйлдвэр, 15 хувийг дунд болон том оврын үйлдвэрүүд эрхэлдэг байна. Үүнийг доорх хүснэгтээс үзнэ үү.

Хүснэгт 5

Энэтхэгийн арьс, ширний үйлдвэрлэл дэх салбаруудын эзлэх хувь

Салбар / Бүтээгдэхүүн	Өрхийн үйлдвэрлэл	Бага оврын үйлдвэр	Дунд болон том
Арьс, шир боловсруулах	10%	35%	55%
Арьс, ширэн гутал	60%	25%	15%
Гутал- Non leather	15%	70%	15%
Бэлэн хувцас, гадуур хувцас	-	95%	5%
Төрөлжүүлсэн арьс ширэн бүтээгдэхүүн	10%	85%	5%
Эмээл тоног төхөөрөмж	40%	60%	-

Арьс, ширний үйлдвэрлэлийн процесс:

Арьс шир боловсруулах үйл явц нь дараах хоёр үе шаттай байна. Үүнд:

- 1) Түүхий эд боловсруулах (арьснаас хагас боловсруулсан арьс, шир хүртэлх) – Tanning буюу идээлэх, шүүлэх, боловсруулах явц бөгөөд үүнийг хагас боловсруулалт гэнэ.
- 2) Хагас боловсруулсан арьс ширийг бүтэн боловсруулсан арьс, шир болгох үйл явц – Finishing буюу бүрэн боловсруулалт.

Хагас боловсруулалт:

Сүүлийн арваад жилүүдэд Энэтхэгийн арьс, шир хагас боловсруулах үйлдвэрт томоохон өөрчлөлт гарсан. Хагас боловсруулах салбарыг зохион байгуулалттай болгосон нь үйлдвэрийн явцад чухал ач холбогдолтой болсон. Зохион байгуулалттай болгосон гэдэг нь хүний нөөцийн хувьд 10-аас дээш болгож, шаардлагатай тоног төхөөрөмж, технологиор хангасныг ойлгоно.

Ийнхүү зохион байгуулагдсан хагас боловсруулсан салбар нь дотоодын цэвэр түүхий эдээр хангагдана. Гэвч Баруун Бенгал, Тамил Наду мужуудад Британийн боомтоос орж ирсэн түүхий эдийг хагас боловсруулах аж үйлдвэрүүд байна. 1973 оноос хойш шилжилтийн үйл явц асар хурдан явагдсан бөгөөд Тамил Наду, Баруун Бенгал, Уттар Прадеш болон Пунжаб мужуудад арьс шир хагас боловсруулах үйлдвэрүүд өссөн байна. Тухайлбал, Тамил Надуд нийт 934 хагас боловсруулах үйлдвэр байдаг бөгөөд энэ нь нийт хагас боловсруулалт хийдэг үйлдвэрүүдийн 44.6 хувийг эзэлж байна. Баруун Бенгалд 538 хагас боловсруулах үйлдвэр байдаг нь нийт хагас боловсруулах үйлдвэрийн 25.7 хувийг эзэлж байна.

Харин Уттар Прадеш мужид 378 хагас боловсруулах үйлдвэр байгаа бөгөөд энэ нь нийт хагас боловсруулах үйлдвэрийн 18.0 хувийг эзэлж байна. Үлдсэн 11.7 хувийг бусад муж дахь хагас боловсруулах үйлдвэрүүд эзэлнэ

Энэтхэг улс нь 12 дугаар Таван жилийн төлөвлөгөө болон “Арьс, шир болон арьс, ширэн бүтээгдэхүүний төлөвлөгөө”, “Арьс, ширний үйлдвэрийн хөгжлийн хөтөлбөр” зэрэг эрх зүйн баримт бичгээрээ дотоодын эдийн засгийн өсөлтөд голлох байр суурь эзэлхүйц хэмжээний нэмүү өртөг шингэсэн бүтээгдэхүүний экспортыг нэмэгдүүлэх, дэлхийн савхин болон арьс, ширний загварын зах зээлд өөрийн нэрийн брэнд бий болгох, загварын зах зээлд өөрийн чанарлаг, загварлаг бүтээгдэхүүнийг олноор нийлүүлэх зорилгын хүрээнд түүхий эд, хагас боловсруулсан болон бүтэн боловсруулсан арьс, ширийг экспортод гаргахыг зорихгүй байна. Харин дотоодын түүхий эд болон хагас боловсруулсан арьс, ширийг бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлд ашиглах, түүнчлэн дотоодын бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлийг хангаж дийлэхгүй байгаа түүхий эдийн хэрэгцээг импортын түүхийн эдээр нөхөж байна.

Тиймдээ ч түүхий эд болон хагас боловсруулсан арьс, ширийг импортын татваргүй болгосон бөгөөд хэрэв түүхий эд, хагас болон бүтэн боловсруулсан арьс, шир экспортод гаргах бол холбогдох яамнаас зөвшөөрөл авч, өндөр хэмжээний татвар төлөхөөр зохицуулсан байна. Нэмүү өртөг шингэсэн эцсийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэн экспортод гаргах Энэтхэгийн Засгийн газрын бодлогын дагуу Энэтхэгийн арьс, ширний үйлдвэрлэл дэх түүхий эдийн импорт тогтмол нэмэгдсэнийг дараах хүснэгтээр харуулав.

Хүснэгт 6

Түүхий эд, арьс, ширний импорт
(2004-2009 оны байдлаар, сая еврогоор)

	2004-05	2005-06	2006-07	2007-08	2008-09
Түүхий эд болон арьс	37.66	43.66	52.19	64.88	72.14
Арьс, шир (Вэт Блю, Краст болон савхи)	159.53	174.83	216.64	260.62	270.42
Нийт	197.19	218.49	268.83	325.5	342.56

Ийнхүү Энэтхэг улс нь арьсан гутлын үйлдвэрлэлээр дэлхийд 2 дугаарт, арьс, ширэн бүтээгдэхүүний экспортоор дэлхийд 9 дүгээрт орж байгаа ч 2017 он хүртэл хэрэгжих 13 дугаар Таван жилийн төлөвлөгөөндөө нэмүү өртөг шингэсэн эцсийн бүтээгдэхүүний экспортоо нэмэгдүүлж, арьс, ширэн бүтээгдэхүүн, савхин эдлэлээр дэлхийн загварын зах зээлд өөрийн байр суурьтай болох зорилго тавин ажиллаж байна.

3.4. БНТУ

Турк улсын хувьд арьс, ширний үйлдвэрлэл нь 1970 оноос өнөөг хүртэл эдийн засгийн өсөлтөнд чухал үүрэг гүйцэтгэсээр ирсэн үйлдвэрлэлийн салбар юм. Ялангуяа сүүлийн 15-20 жилд энэхүү салбар нь маш хурдацтай хөгжиж дотоодын түүхий эдийн өргөн нөөц бололцоог ашиглахын зэрэгцээ импортоор оруулж ирсэн түүхий эдээр өндөр зэрэглэлийн арьсан бараа бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэж, бусад орнуудад экспортолж байна.

1990 оны үед экспортыг нэмэгдүүлэх болсон гол шалтгаан нь Оросын Холбооны улс, Зүүн Европын орнуудын эрэлт хэрэгцээ болон жуулчдад зориулсан худалдан авалтын хэмжээ өссөнтэй холбоотой юм. 1990-ээд оны үед дотоод болон гадаадын арьс ширэн эдлэл дэх эрэлт хэрэгцээ өссөний үр дүнд салбарт их хэмжээний хөрөнгө оруулалт хуримтлагдаж, үйлдвэрлэлийн хүчин чадал нь тэр хэмжээгээр нэмэгдсэн байна.

Харин 1998 онд Оросын Холбооны улсад болсон хямралын улмаас үйлдвэрлэлийнхээ бараг тэн хагасыг Оросын холбооны улсад экспортолж байснаас улбаалж зарим хүндрэлүүд үүсч эхэлсэн байна. Энэхүү хямралын дараа зарим аж ахуйн нэгжүүд үйл ажиллагаагаа зогсоосон. Харин 2000 онд арьс ширний үйлдвэрлэлийн салбар нь өөр бусад альтернатив зах зээлд нэвтэрснээр дотоодын эрэлт хэрэгцээ ч нэмэгдэн арьс ширний үйлдвэрлэл дахин хөл дээрээ боссон. 2008, 2009 онд болсон дэлхийн эдийн засгийн хямрал нь салбарын хөгжилд сөрөг нөлөө үзүүлсэн. Харин 2010 оноос салбарын экспортын хэмжээ өсч 2014 он гэхэд 1,61 тэрбум ам.долларын бараа бүтээгдэхүүн экспортолсон байна. Гэвч 2015 онд өмнөх онтой харьцуулахад экспорт 18,6%-аар буурч 1,31 тэрбум долларын бараа бүтээгдэхүүнийг экспортолсон байна.

Арьс, ширний үйлдвэрлэл нь тус улсын хувьд улс орны эдийн засагт үнэтэй хувь нэмрээ оруулж байгаа салбар мөн бөгөөд үйлдвэрлэлийн олон жилийн туршлага, өрсөлдөх чадвар, үйлдвэрлэлийн өндөр хүчин чадлаараа дэлхийн томоохон үйлдвэрлэгч орнуудтай мөр зэрэгцэн үйлдвэрлэлээ хөгжүүлсээр байна. Туркийн арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбар нь технологийн шинэчлэлийг нэвтрүүлсэн үйлдвэрлэл эрхэлж, техникийн мэдээлэл болон технологийн тоног төхөөрөмж экспортлох түвшинд хүрсэн, салбарын нөөц бололцоо, экспортлох хүчин чадал зэрэг үзүүлэлтийг нь харгалзан үзвэл дэлхийн томоохон өрсөлдөх чадвартай орнуудын нэг юм.

Гэвч арьс, ширний үйлдвэрлэлийн үндсэн орц болох боловсруулаагүй арьс, ширний дотоодын нийлүүлэлт хангалтгүй, стандартад нийцэхгүй байгаагаас боловсруулаагүй болон хагас боловсруулсан арьс, ширийг импортоор авч үйлдвэрлэлд ашиглаж байна. Одоогийн байдлаар тус улсад арьс, ширний үйлдвэрлэл Истанбул-Тузла, Измир-Менемен, Текирдаг-Чорлу, Ушак, Бурса, Баликесир-Гөнен, Болу-Гэрэдэ, Испарта, Хатай, Маниса-Кула зэрэг газруудад төвлөрсөн. 2014 оны байдлаар арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбарт том, жижиг нийт 6767 аж ахуйн нэгж, эдгээрт 64533 ажиллах хүч ажиллаж байна гэж эрх бүхий байгууллагаас мэдээлсэн байна.

Арьс, ширний үйлдвэрлэл болон байгаль орчин:

Европт өрнөсөн экологийн тэнцвэрт байдлыг хадгалахад чиглэсэн шахалт дарамтаас үүдэн Франц, Итали, Испани зэрэг орнууд энэ чиглэлийн үйлдвэрлэл эрхлэхээс татгалзсанаар Турк улс энэхүү хоосон орон зайг дүүргэсэн хэдий ч үүний зэрэгцээ байгаль орчны томоохон асуудалтай тулгарсан.

Туркийн арьс, ширний үйлдвэрлэлд байгальд ээлтэй үйлдвэрлэл явуулах бодлогыг 1990-ээд оноос баримталж, энэ үеэс техник технологийн томоохон шинэчлэлүүдийг нэвтрүүлж эхэлсэн. 1994 онд салбарын төлөөллүүд болон Байгаль орчны яам “Байгаль орчны протоколь”-д гарын үсэг зурснаар 1998 оны сүүл хүртэл арьс, ширний үйлдвэрлэлийн чиглэлээр үйлдвэрлэл явуулах аж ахуйн нэгж нь цэвэршүүлэх байгууламжтай зохион байгуулалт бүхий аж үйлдвэрийн бүсэд үйлдвэрлэл явуулах, эсхүл өөрсдөө цэвэршүүлэх байгууламж байгуулах үүрэг хүлээсэн. Салбарын байгаль орчинд ээлтэй үйл ажиллагаа явуулах бодлогын хүрээнд үйлдвэрлэгдэж буй бүтээгдэхүүний 70% нь байгальд ээлтэй аргаар үйлдвэрлэгдэж байна.

Туркийн арьс, ширний үйлдвэрлэлийн гадаад худалдаа:

Экспорт: Арьс болон арьсан бүтээгдэхүүний экспорт 2015 онд өмнөх онтой харьцуулахад 18,6% буурч 1,31 тэрбум доллар болсон байна. Салбарын нийт экспортын 51,1%-ийг арьсан гутлын үйлдвэрлэл эзэлж байна. Арьсан эдлэл, нэхий болон үслэг эдлэл, боловсруулсан арьсны экспортын эзлэх хувь 24,7%, 10,4%, 12,2% байна.

Хүснэгт 1

Арьс болон арьсан бүтээгдэхүүний экспорт

Бүтээгдэхүүн	2013	2014	2015	Өөрчлөлт /2014-2015/	Эзлэх хувь /2015/
Боловсруулаагүй болон боловсруулсан арьс	198.676.452	226.492.957	181.173.802	-20,0%	13,8%
Арьс ширэн бүтээгдэхүүн	421.312.114	427.034.628	323.540.827	-24,2%	24,7%
Нэхий, үслэг эдлэл	283.010.638	239.768.058	136.824.792	-42,9%	10,4%
Арьсан гутал	723.219.481	719.258.058	670.445.226	-6,8%	51,1%
Нийт	1.626.218.685	1.612.553.701	1.311.984.647	-18,6%	100,0%

Эх сурвалж: Турк улсын Эдийн засгийн яамны мэдээллийн систем

2015 онд арьс болон арьсан эдлэлийн экспортын 14%-ийг Итали, 10,4%-ийг Герман, 7,7%-ийг Оросын Холбооны улс, 6,8%-ийг Англи улс эзэлж байна. Арьсан гутлын салбарт Испани, Португал зэрэг Европын томоохон үйлдвэрлэгчидтэй өрсөлдөхүйц хүчин чадал бүхий үйлдвэрлэл хөгжсөн.

Арьсан гутал экспортлож буй орнууд

Улсын нэр	2013	2014	2015	Өөрчлөлт /2014-2015/	Эзлэх хувь /2015/
ОХУ	91.838.919	81.862.290	48.259.006	-41.0	17.1%
Их Британи	19.884.630	29.148.903	18.136.005	-37.8	6.4%
Ирак	23.265.157	20.572.630	17.468.347	-15.1	6.2%
Герман	8.764.437	20.138.495	15.815.823	-21.5	5.6%
Голланд	8.017.313	5.817.752	15.182.036	161.0	5.4%
Сауди Араб	14.538.455	9.716.381	13.520.278	39.1	4.8%
Итали	11.141.316	13.081.062	10.526.849	-19.5	3.7%
Франц	3.473.114	8.482.618	8.956.707	5.6	3.2%
Румын	5.722.906	4.870.486	8.220.848	68.8	2.9%
Болгар	3.728.133	6.656.125	7.458.904	12.1	2.6%
Бусад	117.970.847	139.580.360	118.410.085	-15.2	42.0%
Нийт	308.345.227	339.927.102	281.954.888	-17.1	100.0%

Эх сурвалж: Турк улсын Эдийн засгийн яамны мэдээллийн систем

Арьсан хувцасны экспорт 2009 онд болсон хямралаас шалтгаалж буурах болсон ба 2015 онд өмнөх онтой харьцуулахад 27.8% буурч, 156.0 тэрбум доллар болсон байна. Тус улсын арьсан хувцасны экспортод хамгийн голлох түнш орнууд Герман, Франц, Оросын Холбооны улс болон Итали улс юм.

Савхин хувцас экспортлож буй орнууд

Улсын нэр	2013	2014	2015 /ам.доллар/	Өөрчлөлт /2014-2015/	Эзлэх хувь /2015/
Герман	41.434.525	42.865.865	32.291.128	-0.3	20.7%
Франц	29.651.202	29.271.566	19.441.127	-0.3	12.5%
ОХУ	29.073.108	27.538.306	11.976.594	-0.6	7.7%
Итали	13.390.026	12.752.694	11.700.812	-0.1	7.5
Их Британи	11.169.725	14.974.064	10.236.600	-0.3	6.6%
АНУ	12.288.298	13.028.550	9.573.322	-0.3	6.1%
Испани	5.443.866	4.930.159	8.692.812	0.8	5.6%
Голланд	4.481.540	6.486.148	5.971.657	-0.1	3.8%
Австри	6.611.140	6.557.310	4.904.001	-0.3	3.1%
Ирак	2.531.568	2.804.067	3.792.377	0.4	2.4%
Бусад	61.849.477	54.996.679	37.513.262	-0.3	24.0%
Нийт	217.924.475	216.205.408	156.093.692	-27.8%	100.0%

Эх сурвалж: Эдийн засгийн яамны мэдээллийн систем

Арьс, ширээр хийсэн аяллын хэрэгсэл болон бусад бүтээгдэхүүний экспорт 2015 онд 20.6%-аар буурч 154.98 тэрбум доллар болсон. Энэ салбарт тус улсын хамгийн ихээр бараа бүтээгдэхүүнээ экспортолсон орнууд нь Итали, Их Британи, Герман, Ирак болон Иран улс юм.

Улсын хэмжээнд голлон энэ төрлийн бараа бүтээгдэхүүнийг үйлдвэрлэгч, бөөний худалдаа эрхлэн явуулдаг бүс нь Истанбул хотын Эминөнүнд байрлах Мержан, Гедикпаша, Лалели зэрэг газрууд юм. Арьсан эдлэл болон цүнхний бөөний худалдааны төв болох Мержан, Лалели-Беязитад олон тооны үйлдвэрийн нэрийн барааны дэлгүүрүүд

байрладаг.

Хүснэгт 4

Арьс, ширэн эдлэл болон аяллын хэрэгслийн экспорт

Улсын нэр	2013	2014	2015	Өөрчлөлт /2014-2015/	Эзлэх хувь /2015/
Итали	63.528.103	61.610.851	34.062.288	-44.7%	21.9%
Их Британи	28.918.920	27.752.724	26.295.645	-5.3%	16.9%
Герман	17.594.846	16.607.341	15.698.879	-5.5	10.1%
Ирак	5.889.158	8.591.076	9.577.242	11.9%	6.2%
Иран	79.724	1.687.777	7.590.656	349.7%	4.9%
Испани	5.771.870	7.667.191	7.530.118	-1.8%	4.9%
Франц	5.355.520	4.766.669	5.340.466	12.0%	3.4%
Данимарк	4.314.860	4.930.671	3.920.012	-20.5%	2.5%
Швейцари	4.371.723	4.068.325	3.721.073	-8.5%	2.4%
АНУ	6.671.378	4.638.244	3.416.859	-26.3%	2.2%
Бусад	48.439.143	52.834.988	37.830.696	-28.4%	24.4%
Нийт	190.935.245	195.155.857	154.983.843	-20.6%	100.0%

Турк улсын арьс, шир болон арьс, ширээр хийсэн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлд дотоодын стандартад нийцсэн түүхий эдийн нийлүүлэлт хангалтгүй байгаагаас шалтгаалж импортоор оруулж ирсэн түүхий эдийн үнэ дотоодын үйлдвэрлэлд нөлөөлж байна.

Импорт: Арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбарт 2015 онд 1.60 тэрбум долларын бүтээгдэхүүн импортолсон ба үүний дийлэнх хувийг боловсруулаагүй арьс, шир эзэлж байна. Энэ тоо хэмжээ нь нийт экспортын 43.3%-тай тэнцэж байна.

Хүснэгт 5

Арьс, шир болон арьсан эдлэлийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэл дэх импорт

Бараа бүтээгдэхүүн	2013	2014	2015	Өөрчлөлт /2014-2015/	Эзлэх хувь /2015/
Боловсруулаагүй болон боловсруулсан арьс, шир	681.459.528	506.535.609	286.961.119	-43.3%	17.9%
Арьс, ширэн эдлэл	547.520.899	554.651.783	486.422.963	-12.3%	30.3%
Нэхий, үслэг эдлэл	115.781.639	101.223.461	37.620.786	-62.8%	2.3%
Гутал	992.947.486	953.894.053	794.561.643	-16.7%	49.5%
Нийт	2.337.709.552	2.116.304.906	1.605.566.511	-24.1%	100.0%

Турк улсын арьс, ширний үйлдвэрлэлд хийсэн SWOT шинжилгээ

Энэхүү шинжилгээний хүрээнд салбарын үйлдвэрлэлийн давуу болон сул талууд, тулгамдсан асуудлууд, боломжууд зэрэг хүчин зүйлсийг авч үзэн, үнэлэлт өгсөн байна.

Давуу талууд:

Хүчин зүйлс	Арьс, ширэн эдлэлийн үйлдвэрлэл	Арьсан гутлын үйлдвэрлэл
Үйлдвэрлэлийн түүхий эд ба орц	1. Дэд салбар давхар хөгжсөн	2. Дэд салбар давхар хөгжсөн

Үйлдвэрлэл	<ul style="list-style-type: none"> Уламжлалт үйлдвэрлэлийн арга барил Зохион байгуулалттай үйлдвэрлэлийн бүсүүд Дэд бүтцийн дэмжлэг /цэвэрлэх байгууламж/ Экологид ээлтэй үйлдвэрлэл Үйлдвэрлэлийн шинэлэг технологи Үйлдвэрлэлийн төвлөрөл 	<ul style="list-style-type: none"> Уламжлалт үйлдвэрлэлийн арга барил Үйлдвэрлэлийн олон жилийн туршлага Үйлдвэрлэлийн хүчин чадал Үйлдвэрлэлийн шинэлэг технологи Шуурхай уян хатан үйлдвэрлэлийн боломж Үйлдвэрлэлийн төвлөрөл
Бүтээгдэхүүн сайжруулалт ба чанар	<ul style="list-style-type: none"> Арьс шир боловсруулах арга, туршлага Үслэг эдлэл, нэхий үйлдвэрлэх ноу-хау Жижиг дагалдах хэрэгсэл үйлдвэрлэх ур чадвар Бүтээгдэхүүнээ төрөлжүүлэх ур чадвар Загварлаг коллекци Загварын ертөнцтэй хөл нийлүүлэх чадвар Бүтээгдэхүүний чанар Гар урлал 	<ul style="list-style-type: none"> Үйлдвэрлэл болон бүтээгдэхүүний чанар дахь хурдацтай хөгжил Илүү их нэмүү өртөгтэй үйлдвэрлэлд шилжсэн байдал Ямар ч төрлийн бүтээгдэхүүнийг үйлдвэрлэх чадвар Загварын өргөн сонголтууд
Маркетинг, борлуулалт	<ul style="list-style-type: none"> Газар зүйн байршил Дотоод зах зээлийн эрэлт Гадаад худалдаа Гадаад худалдаа ба өрсөлдөх чадвар Салбарын зохицуулах байгууллага Аялал жуулчлалын таатай нөхцөл боломж 	<ul style="list-style-type: none"> Газар зүйн байршил Дотоод зах зээлийн эрэлт Гадаад худалдаа Нөлөө бүхий Турк гутлын хэв маяг Шуурхай найдвартай гадаад мэдээлэл
Хөдөлмөрийн бүтээмж ба ажиллах хүчин	<ul style="list-style-type: none"> Дунд болон дээд боловсролын байгууллагуудын сургалт Чадварлаг ажиллах хүчин (мэргэшсэн) 	<ul style="list-style-type: none"> Чадварлаг ажиллах хүчин (мэргэшсэн) Шуурхай мэдээлэл дамжуулалт болон суралцах чадвар
Зах зээл болон салбарын зохицуулалт	<ul style="list-style-type: none"> Хамгаалах арга хэмжээ 	<ul style="list-style-type: none"> Хамгаалах арга хэмжээ

Сул талууд:

Хүчин зүйлс	Арьс, ширэн эдлэлийн үйлдвэрлэл	Арьсан гутлын үйлдвэрлэл
Үйлдвэрлэлийн түүхий эд ба орц	<ul style="list-style-type: none"> Малын тоо хэмжээ буурсан Боловсруулаагүй арьс ширний нийлүүлэлтэд гадаад зах зээлд хамааралтай байх Нядалгаа ба арьс ширний чанарын асуудал Татварын дарамт Туслах хэрэгслийн үйлдвэрлэлийн хөгжлийн удаашрал 	<ul style="list-style-type: none"> Боловсруулаагүй арьс ширний нийлүүлэлтэнд гадаад зах зээлд хамааралтай байх Гутлын хэсгийг гадаадаас оруулж ирдэг Чанартай түүхий эдийн олдоц хомс
Үйлдвэрлэл	<ul style="list-style-type: none"> Өндөр хүчин чадал бүхий цахилгаан эрчим хүчний хэрэглээ, цэвэрлэх байгууламж болон усны хэрэглээ, зардал өндөр Зарим бүс нутагт цэвэрлэх байгууламжгүй байгаа байдал Шинээр үйлдвэрлэл хөгжиж буй орнуудтай харьцуулахад ажиллах хүчний зардал өндөр 	<ul style="list-style-type: none"> Жижиг цех хэлбэрээр үйл ажиллагаа явуулж буй байдал (үйлдвэрлэл хязгаарлагдмал) Цөөн тооны бүтээгдэхүүн нийлүүлэлт Гар ажиллагаа Шинээр үйлдвэрлэл хөгжиж буй орнуудтай харьцуулахад үйлдвэрлэлийн зардал ба бүтээгдэхүүний үнийн дарамт, өрсөлдөх чадвар
Бүтээгдэхүүн сайжруулалт ба чанар	<ul style="list-style-type: none"> Хязгаарлагдмал R & D, P & D Хязгаарлагдмал брэнд 	<ul style="list-style-type: none"> Хязгаарлагдмал R & D, P & D Шинэлэг санаа загварын шинэ сэдэл бага Хязгаарлагдмал брэнд
Маркетинг, борлуулалт	<ul style="list-style-type: none"> Том зах зээлд (АНУ, Япон, Хятад, Солонгос зэрэг) өөрийн байр сууриа эзэлж чадаагүй байдал Зах зээлээ өргөжүүлэх боломж хомс 	<ul style="list-style-type: none"> Борлуулалт сурталчилгаа бага
Санхүүжилт, санхүүгийн боломж	<ul style="list-style-type: none"> Бага ашиг орлого Хязгаарлагдмал санхүүгийн эх үүсвэр Өндөр санхүүжилтийн зардал 	<ul style="list-style-type: none"> Хангалтгүй хөрөнгийн хуримтлал

Хөдөлмөрийн бүтээмж ба ажиллах хүчин	<ul style="list-style-type: none"> Сургалтын хөтөлбөр Дадлагын хичээл бага Боловсролын байгууллагуудын ажиллах хүчин, лаборатори, материалын хүрэлцээ бага 	<ul style="list-style-type: none"> Чадварлаг хэдий ч зохих түвшний боловсролгүй ажиллах хүчин
Зах зээл болон салбарын зохицуулалт	<ul style="list-style-type: none"> Шударга бус өрсөлдөөн, дуураймал бүтээгдэхүүн Төрийн дэмжлэг хангалтгүй 	<ul style="list-style-type: none"> Шударга бус өрсөлдөөн, дуураймал бүтээгдэхүүн Төрийн дэмжлэг хангалтгүй

Турк улсын Засгийн газрын 2012/3305 дугаар бүхий “Үйлдвэрлэлийн хөрөнгө оруулалтанд төрөөс үзүүлэх дэмжлэг” шийдвэрийн хүрээнд улсын 81 аймгийг нийгмийн хөгжлийн индексийг нь харгалзан 6 бүс нутагт хуваасан. Бүс нутгийн нийгэм, эдийн засгийн хөгжлийн үзүүлэлтээс нь шалтгаалж төрөөс үзүүлэх тусламж дэмжлэгийн төрөл, хувь хэмжээг харилцан адилгүй байхаар тогтоосон. Энэхүү тогтоолын 4 дүгээр зүйлд хөрөнгө оруулалтад төрөөс олгох урамшууллын системийг ерөнхий, бүс нутгийн, их хэмжээний болон стратегийн ач холбогдол бүхий хөрөнгө оруулалтанд үзүүлэх урамшуулал гэж 4 хуваасан.

Хүснэгт 6

<i>Ерөнхий хөнгөлөлт урамшуулал</i>	<i>Бүс нутгийн хөнгөлөлт урамшуулал</i>	<i>Их хэмжээний хөрөнгө оруулалтанд үзүүлэх хөнгөлөлт урамшуулал</i>	<i>Стратегийн ач холбогдол бүхий хөрөнгө оруулалтанд үзүүлэх хөнгөлөлт урамшуулал</i>
<ul style="list-style-type: none"> НӨАТ-ын хөнгөлөлт Гаалийн татвараас чөлөөлөх 	<ul style="list-style-type: none"> НӨАТ-ын хөнгөлөлт Гаалийн татвараас чөлөөлөх Татварын хөнгөлөлт Нийгмийн даатгалын хөнгөлөлт Хөрөнгө оруулалтын байршлын хуваарилалт Хүүгийн бодлогоор дэмжих 	<ul style="list-style-type: none"> НӨАТ-ын хөнгөлөлт Гаалийн татвараас чөлөөлөх Татварын хөнгөлөлт Нийгмийн даатгалын хөнгөлөлт Хөрөнгө оруулалтын байршлын хуваарилалт 	<ul style="list-style-type: none"> НӨАТ-ын хөнгөлөлт Гаалийн татвараас чөлөөлөх Татварын хөнгөлөлт Нийгмийн даатгалын хөнгөлөлт Хөрөнгө оруулалтын байршлын хуваарилалт Хүүгийн бодлогоор дэмжих НӨАТ-ын буцаан олголт

Энэхүү журамд зааснаар ажилтны нийгмийн даатгалын ажил олгогчоос төлөх даатгалаас чөлөөлөх хугацаа нь бүс нутгаас шалтгаалж 2-10 жилийн хугацаатай, татварын хөнгөлөлтийн хувьд орлогын болон аж ахуйн нэгжийн орлогын албан татвар мөн бүс нутгийн хуваарилалтаас хамаарч 30-90 хүртэл хувь байхаар тус тус тогтоосон.

Арьс, шир боловсруулах үйлдвэрлэл дэх өрсөлдөөний гол хүчин зүйлүүд

Тус улсын хувьд боловсруулаагүй арьс, ширний нөөцийн хомсдол, бүтээгдэхүүний нийт өртөгт шингэх зардлууд өндөр үнэ өртөгтэй байгаа нь үйлдвэрлэлийн өрсөлдөх чадварт сөргөөр нөлөөлж байна. Мөн түүнчлэн ажиллах хүчний үнэ өртөг өндөр байгаагийн зэрэгцээ ажиллах хүчний эрүүл мэнд, баталгааг зохицуулсан төрөөс гаргасан шийдвэр нь үйлдвэрлэлд улам их дарамт үзүүлж байгаа юм байна. Ажиллах хүчний зардал, цахилгаан эрчим хүчний үнэ тариф, материал техникийн хангамж, хог хаягдлын зардал нь үйлдвэрлэлийн өртөгт хамгийн их нөлөөлнө. Үйлдвэрлэлд ашиглагдаж буй үйлдвэрлэлийн технологи ч өрсөлдөх чадварыг тодорхойлж байна. Арьс, ширний үйлдвэрлэлд дэд бүтэц нь хөгжсөн, хог хаягдал болон цэвэрлэх байгууламжийн асуудал нь шийдэгдсэн зохион байгуулалт бүхий үйлдвэрлэлийн бүсэд үйлдвэрлэл явуулах нь хамгийн чухал асуудал юм.

Турк улсын арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбарт баримтлах стратегийн зорилтууд

Турк улс нь арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбарт хэрэгжүүлэх 19 стратегийн зорилт дэвшүүлсэн ба түүхий эд, оролтод чиглэсэн 4, үйлдвэрлэлд чиглэсэн 4, технологийн арга ажиллагаанд чиглэсэн 1, борлуулалт, худалдаанд чиглэсэн 5, хүний нөөцөд чиглэсэн 2, санхүүгийн үйл ажиллагаатай холбоотой 1, зах зээл болон салбарын нөхцөл байдалтай холбоотой 2 зорилтыг тус тус дэвшүүлсэн байна.

Үйлдвэрлэлийн хүчин зүйл	Стратеги зорилтууд
Түүхий эд болон үйлдвэрлэлийн бусад орц	<p>1.Мал сүргээ өсгөх, түүхий арьс ширэнд ач холбогдол өгөх, нядалгааны газруудын үйл ажиллагаанд хяналт тавих, арьс ширийг бэлтгэх бүхий л шат дамжлагад стандартыг хатуу мөрдөх</p> <p>2.Боловсруулаагүй, хагас боловсруулсан нэхий эдлэлийн импортод 20%-ийн онцгой татвараас чөлөөлөх, 18%-ийн НӨАТ-ыг 8% болгож бууруулах</p> <p>3.Дотооддоо нийлүүлэх боломжгүй түүхий эдийн импортод бусад төрлийн татаасуудыг үгүй болгох</p> <p>4.Арьс ширээр хийгдэх бэлэг дурсгалын болон бусад жижиг дагалдах хэрэгслийн үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх, чанар, загварт ач холбогдол өгөх</p>
Үйлдвэрлэл	<p>5.Аж ахуйн нэгжүүдийн ажилтан ажиллуулахтай холбоотой төрийн дарамт шахалтыг багасгах, чөлөөт хөдөлмөрийн зах зээлд шилжих, цахилгааны төлбөрийг хөнгөлөлттэйгээр ашиглуулах</p> <p>6.Шинээр хөрөнгө оруулалт хийгдэх нөхцөлд 6-р бүс нутагт хэрэгжиж байгаа хөнгөлөлт урамшууллыг зохион байгуулалт бүхий үйлдвэрлэлийн бүс дэх шинэ хөрөнгө оруулагчдад нэгэн адил хамааруулах</p> <p>7.Орчноо тохижуулах болон хамгаалахтай холбогдон гарах зардалд Байгаль орчин, хот тохижуулах яамны төсвөөс санхүүгийн дэмжлэг авах</p> <p>8.Зохион байгуулалт бүхий үйлдвэрлэлийн бүсээс өөр газар үйлдвэрлэл явуулж буй аж ахуйн нэгжүүдийг үйлдвэрлэлийн зохион байгуулалт бүхий бүс болоход шаардагдах дэд бүтэц болон бусад хөрөнгө оруулалтыг хийх, үйлдвэрлэлийн явцад зохих дэмжлэг үзүүлэх, Истанбул хот дахь үйлдвэрлэл явуулж буй аж ахуйн нэгжүүдийг хотын шинэ төлөвлөгөөнд дурдагдсан зохион байгуулалт бүхий үйлдвэрлэлийн бүсэд байршуулах</p>
Техник технологи	9.Turquality ба Брэндийг дэмжих төсөлд арьс ширний үйлдвэрлэлийн оролцоог дэмжих, төслийн хэрэгжилтийг сайжруулах, төрийн дэмжлэгийн хүрээнд хийгдэх хөрөнгө оруулалтын гүйцэтгэлийг хурдасгах
Маркетинг борлуулалт	<p>10.2023 онд 10 тэрбум долларын экспорт хийх</p> <p>11.Хувийн журмаар хийсэн экспортыг албан ёсны экспортод оруулж тооцох, онцгой албан татварын буцаан олголтонд хамруулах</p> <p>12.Оросын холбооны улстай хувийн бизнес хийж буй аж ахуйн нэгжүүдийн татвар, гаалийн асуудалд төрөөс бодлогоор дэмжих, ачаа тээшний хөнгөлөлт үзүүлэх</p> <p>13.Аж ахуйн нэгжүүдийг валютын бодлогоор дэмжих</p> <p>14.Жинхэнэ болон хуурамч арьс ширний талаарх хэрэглэгчдийн мэдлэгийг дээшлүүлэх</p>
Хүний нөөц	<p>15.Мэргэшсэн ажиллах хүч бэлтгэх, гар урлалын өв соёлоо хадгалах</p> <p>16.Ажилтан ажиллуулахтай холбогдолтой төрийн байгууллагаас гаргасан шийдвэрийг дахин авч үзэх, эдгээр шийдвэрүүдээр ажил олгогчид үүрэг болгосон дарамтыг багасгах</p>
Санхүүжилт	17.Арьс ширэн эдлэлийн худалдан авалт дахь 18%, борлуулалт дахь 8%-ийн НӨАТ төлөхтэй холбогдсон асуудлыг шийдэх
Зах зээл, салбарын нөхцөл байдал	<p>18.Импортоор оруулж буй бараа бүтээгдэхүүний чанар болон стандартад хатуу хяналт тавих, заавал бүтээгдэхүүний танилцуулгатай байх шаардлага тавих, хямдралын цаг үеийг тогтоох</p> <p>19.Бүртгэлгүй болон хуурамчаар бараа бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх, борлуулахтай тэмцэх, оюуны өмчийн хуулийн хэрэгжилтийг хангах</p>

Үйлдвэрлэлийн Ерөнхий Газраас арьс, ширний үйлдвэрлэлийн зардлын талаар хийсэн судалгаа

Зардлын ангилал	Арьс, шир боловсруулах	Савхин хувцас	Арьс, ширэн эдлэл	Арьсан гутал	Дундаж
Үндсэн түүхий эд %	61	69	42	51	56
Дайвар бүтээгдэхүүн %	18	5	14	13	12
Ажиллах хүчний зардал, нийгмийн даатгал %	11	15	26	22	19

Санхүүжилт ба элэгдэл хорогдлын зардал %	3	4	7	5	5
Бусад зардал /захиргааны зардал, сурталчилгааны зардал, цахилгаан, ус, гэрэлтүүлгийн зардал/ %	6	8	11	9	8
Нийт	100	100	100	100	100

Арьс, ширний үйлдвэрлэлд боловсруулаагүй арьс, ширийг гадаадаас импортлохыг бууруулах /хөдөө аж ахуйн салбарт дорвитой шинэчлэл хийх/, арьс, ширийг олон улсын стандартад нийцүүлэн бэлтгэх, хүний хөдөлмөр их шаарддаг энэ салбарт шинэлэг техник технологийг нэвтрүүлэн үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх, чанаржуулах, салбарын үйлдвэрлэлийн стандартыг тодорхойлж, зохион байгуулалттай үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх, дагалдах хэрэгслийн импортыг бууруулах, эдгээр нэмэлт хэрэгслүүдийг дотооддоо үйлдвэрлэх хүчин чадалтай болох нь урсгал зардлыг бууруулах болон гадаад валютын эрсдэлтэй тулгарахаас хамгаалах юм.

Турк улсын Шинжлэх ухаан, Үйлдвэрлэл ба Технологийн яам Үйлдвэрлэлийн Ерөнхий газраас баталсан “Туркийн нэхмэл, бэлэн хувцас болон арьс ширний үйлдвэрлэлийн салбарын стратегийн баримт бичиг ба үйл ажиллагааны төлөвлөгөө” /2015-2018/

Арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбар: Бүх төрлийн ан амьтан, малын арьс, шир болон эдгээрээс гаргаж авсан аяллын болон гар цүнх, бээлий, бүс, мал аж ахуйд хэрэглэгдэх дагалдах хэрэгслүүд, арьс, шир, нэхийгээр хийсэн хувцас, гутал энэ салбарт хамаарна.

Арьс, шир боловсруулахаас жижиг эдлэл хийх, савхин хувцас үйлдвэрлэх, нэхий эдлэл хийх, гутлын салбар хүртлээ олон шат дамжлагад үйл ажиллагаа явуулж буй энэ салбар нь гар ажиллагаа, гар урлал маш их шаарддаг ба мэргэшсэн хүний нөөцийн дэмжлэгтэйгээр үйл ажиллагаа нь явагддаг. Мөн түүнчлэн чанартай түүхий эд, үйлдвэрлэлийн дараах бохирдол энэ салбарын тулгамдсан асуудлууд мөн.

Арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбар нь Туркийн хамгийн урт түүхтэй үйлдвэрлэлийн салбарын нэг бөгөөд зөвхөн Туркуудад хамааралтай арьс, шир үйлдвэрлэх арга барил болох “sahtiyān” арга нь дэлхийд хүлээн зөвшөөрөгдсөн ба Англи хэлэнд “Turkish Leather” болж нэвтэрсэн байна. Турк улс өнөөдөр ялангуяа бог малын арьс, ширний үйлдвэрлэлээрээ дэлхийд тэргүүлж буй орнуудын нэг мөн. Үйлдвэрлэлийн зохион байгуулалт бүхий бүсэд үйлдвэрлэл эрхэлж байгаа аж ахуйн нэгжүүдийн гол онцлог нь Европын стандартад нийцсэн, экологид ээлтэй аргаар, техник технологийн шинэлэг арга барилаар бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх явдал юм. Энэ нь дэлхийн зах зээл дэх тус бараа бүтээгдэхүүний нэр хүндийг дээшлүүлэх үзүүлэлт болдог.

Турк улсад үйлдвэрлэгдсэн арьс, ширэн бүтээгдэхүүн нь дэлхийн зах зээлд чанартай болон боломжийн үнэ өртөг бүхий бараа бүтээгдэхүүн гэдгээрээ танигдсан. Арьс, шир боловсруулах ажиллагаа нь онцгой арга барил болон тодорхой дэмжлэг шаардсан үйл ажиллагаа учраас энэ салбарт өрсөлдөж чадахуйц үйлдвэрлэл эрхлэхийн тулд аж ахуйн нэгжүүд нэгдмэл байдлаар, их хэмжээний хөрөнгө оруулалттайгаар үйл ажиллагаагаа явуулах нь чухал. Туркэд 2005 оноос өнөөг хүртэл үйлдвэрлэгчдийн тоо хэмжээ буурсаар байгаа ба томоохон үйлдвэрлэгчид үйл ажиллагаагаа өргөжүүлсээр байна.

Боловсруулаагүй арьс, шир: Туркэд мал нядалгаа хангалтгүй байгаа, нядалгааны явц дахь арьс ширний чанар үйлдвэрлэлд хэрэглэгдэх шаардлагыг хангахгүй байгаа, бүртгэлгүй нядалгаа хийх болон эдгээр малын арьсыг борлуулалтанд гаргахгүй байгаа зэрэг асуудлууд нь арьс, ширний үйлдвэрлэлийг түүхий эдийн хомсдолд оруулах шалтгаан болж байна.

Тус улсын арьс, ширний үйлдвэрлэл жил бүр 6,5 сая гаруй бод мал, 60 сая гаруй бог малын арьс, ширийг үйлдвэрлэлд ашиглах тооцоотой байдаг. НҮБ-ын дэргэдэх Хүнс, Хөдөө аж ахуйн байгууллагаас гаргасан судалгаагаар Энэтхэг болон Хятад улсууд нь малын тоо толгой хамгийн их улсууд юм. 2010-2011 онуудад дэлхийн зах зээл дэх боловсруулаагүй арьс, ширний үнийн өсөлт салбарын хөгжилд сөргөөр нөлөөлсөн. Өнөөдөр арьс, ширийг гэрийн тавилга болон автомашины бүрээст их хэмжээгээр хэрэглэж

байгаатай холбогдуулан арьс, ширний эрэлт, өртөг өдрөөс өдөрт нэмэгдэж энэ нь үнэ өртөгт мөн адил нөлөөлж байна. Турк улс бог малын арьс, шир үйлдвэрлэлд 2011 онд нийт үйлдвэрлэлийн 7,5%-ийг дангаараа эзэлж Хятад, Энэтхэг, Итали улсын дараа 4-р байранд орсон байна.

Салбарт үзүүлж буй дэмжлэг: Үйлдвэрлэлд үзүүлж буй дэмжлэг туслалцаа нь улсын эдийн засгийн бодлогын хүрээнд явагддаг ба олон тооны төсөл, хөтөлбөрүүд хэрэгжиж байна. Гэвч зөвхөн тусгайлсан нэг салбарт зориулсан дэмжлэг байдаггүй үйлдвэрлэлийн бүх салбарт нэгэн адил үйлчлэхээр зохицуулагдсан.

Хөрөнгө оруулалт, дэмжлэг урамшуулал: Сайд нарын зөвлөлийн 2012 оны 06-р сарын 19-ний өдрийн 2012/3305 тоот шийдвэрээр төрийн дэмжлэгийн шинэ системийг баталсан. Энэ шийдвэрийн хүрээнд ерөнхий, бүс нутгийн, их хэмжээний болон стратегийн ач холбогдол бүхий хөрөнгө оруулалтад үзүүлэх дэмжлэг гэж 4 хуваасан. Энэхүү дэмжлэгийн хүрээнд аж ахуйн нэгжүүд гаалийн татвар, НӨАТ-аас чөлөөлөгдөх, татварын хөнгөлөлт эдлэх, ажил олгогчийн нийгмийн даатгалын хэмжээг бууруулж тооцох, хүүгийн дэмжлэг, орлогын албан татварын суутгалын дэмжлэг, НӨАТ-ын буцаан олголт зэрэг хөнгөлөлтүүдийг эдлэхээр тогтоосон.

Шинжлэх ухаан, Үйлдвэрлэл ба Технологийн яам Үйлдвэрлэлийн Ерөнхий Газар

Жижиг, дунд үйлдвэрлэл эрхлэгчид нь үйлдвэрлэлийн салбар дахь төрөөс үзүүлж буй дэмжлэг туслалцаа болон Жижиг, дунд үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх, дэмжих удирдах газар, Эдийн засгийн яам, Halk банкны зүгээс Жижиг, дунд үйлдвэрлэл эрхлэгчдэд зориулсан тусгай дэмжлэг, урамшуулалд хамрагдана.

Үйлдвэрлэлийн хүчин зүйл болон зардал

Дэлхийн зах зээл дэх бүх салбарын нэгэн адил арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбарт ч үнэ өртөг өрсөлдөх чадварыг тодорхойлогч хүчин зүйлсийн нэг юм. Азийн орнууд дахь бүтээгдэхүүний суурь зардал дахь давуу байдал нь бусад орнуудын үйлдвэрлэгчдэд хүндрэл учруулж байна. Ялангуяа ажиллах хүчний хямд зардал Турк улсын дэлхийн зах зээл дэх өрсөлдөх чадварыг доройтуулж байна. Үйлдвэрлэлд ашиглагдах боловсруулаагүй арьс, ширний дийлэнх хувийг гадаадаас нийлүүлж байгаа нь чанар болон бусад асуудлаар салбарын хөгжилд сөргөөр нөлөөлж байна. Мөн түүнчлэн цахилгаан эрчим хүчний хэрэглээний өртөг өндөр байгаа нь мөн адил өрсөлдөх чадварт нь сөргөөр нөлөөлж байна.

Үйлдвэрлэлийн чиглэлээр ашигласан усны төлбөрийн хэмжээг бүс нутаг бүрт Усны асуудал хариуцсан Ерөнхий газар тогтоодог ба хэд хэдэн аймаг/ил/-ийг харьцуулан хүснэгтээр харуулав.

2016 оны үйлдвэрлэлийн чиглэлээр ашиглах усны төлбөрийн хэмжээ /НӨАТ ороогүй/

Аймаг /ил/		Цэвэр ус	Бохир ус	НӨАТ	Нийт
Анкара	Үйлдвэрлэл	8.65	4.33		12.98
	Цэвэршүүлээгүй ус	Үндсэн үнээсээ 20%-ийн хямдралтай			
	Зохион байгуулалт бүхий үйлдвэрлэлийн бүс	Үндсэн үнээсээ 20%-ийн хямдралтай			
Измир	/Зохион байгуулалт бүхий үйлдвэрлэлийн бүсэд/	3.09	2.53	-	5.62
Кожазли	Үйлдвэрлэл	6,46	3,23	0,78	10,47
	Цэвэрлэх байгууламжтай үйлдвэрлэлийн зохион байгуулалт бүхий бүс	7,76	0	0,62	8,38
	Үйлдвэрлэлийн чөлөөт бүс	6,46	3,23	0,26	9,95
	Дахин цэвэршүүлсэн ус	3,02	0	0,24	3,26

“Үйлдвэрлэлийн зохион байгуулалт бүхий бүс”-ийн тухай хуулийн 21-р зүйлд зааснаар цэвэрлэх байгууламжтай үйлдвэрлэлийн бүсэд үйл ажиллагаа явуулж байгаа үйлдвэрлэл

эрхлэгчид нь бүс нутгийн захиргаанд төлөх бохир усны төлбөрөөс чөлөөлөгдөнө.

Арьс боловсруулах үйл явц дахь орц гарцын харьцаа

Орц		Гарц	
Ус	15-50 м ³	15-50 м ³	
Химийн бодис	~ 500 kg	Боловсруулсан арьс	200-250 kg
Боловсруулаагүй арьс	1 тонн	Хаягдал	~ 450 – 730 kg
Цахилгаан	9.3 – 42 GJ	Агаар	~ 40 kg

Бод малын арьс, шир боловсруулах явц дахь усны хэрэглээ

Үйлдвэрлэлийн шат дамжлага	1 тонн арьс шир боловсруулахад шаардагдах усны хэмжээ (м ³ /т)	
	Давсалсан арьс шир	Давслаагүй арьс шир
Боловсруулаагүй арьс-хагас боловсруулсан арьс	10 - 15	13 – 18
Боловсруулсны дараах үйл явц	6 - 10	6 - 10
Нийт хэрэглээ	16 - 25	19 - 28

Хонины арьс, шир боловсруулах явц дахь усны хэрэглээ

Үйлдвэрлэлийн явц	Нэг арьс шир тутамд хэрэглэгдэх усны хэмжээ /литр/
Боловсруулаагүй арьс даршлах	65-80
Хагас боловсруулсан арьс	30-55
Боловсруулсны дараах үйл явц	15-45
Нийт	110-180

Байгаль орчны тухай хуульд зааснаар цэвэрлэх байгууламж бүхий бүс нутагт үйлдвэрлэлийн үйл ажиллагаа явуулж, байгаль орчныг хамгаалах доорх үүргээ биелүүлэн ажиллаж буй аж ахуйн нэгжийн тухайн цэвэрлэх байгууламжид хэрэглэсэн цахилгааны төлбөрийн үнийн 50 хүртэлх хувийг холбогдох яамны саналыг үндэслэж Сайд нарын зөвлөлөөс чөлөөлж болдог.

Цахилгаан эрчим хүчний хэрэглээний тариф тогтоох зөвлөлөөс жил бүрийн цахилгааны хэрэглээний тарифыг тогтоодог. 2016 оны 01-р 01-ний өдрөөс мөрдөгдөх тарифыг дараах байдлаар тогтоосон байна. Үүнд:

01.01.2016	Хэрэглэгчийн үнэ тариф (kr/kWh)					Хүчин чадлын ялгаваргүй нийт тариф (kr/kWh)				
	Жижиглэнг ийн нэг хугацаат үнэ	Жижиглэнг ийн өдрийн үнэ	Жижиглэнг ийн өндөрхүчин чадал бүхий үнэ	Жижиглэнг ийн шөнийн тариф	Түгээлтийн үнэ	Нэг хугацаат	Өдөр	Өндөр хүчин чадал бүхий	шөнө	
Хэрэглэгч										
Үйлдвэрлэл	20.522	20.389	36.302	8.910	4.964	25.4855	25.3523	41.2658	13.8740	
Худалдаа	21.343	21.204	37.754	9.267	8.386	29.7285	29.5899	46.1400	17.6526	
Орон сууц	21.343	21.204	37.754	9.267	8.183	29.5261	29.3875	45.9376	17.4502	
Хөдөө аж ахуйн усалгаа	19.496	19.369	34.487	8.465	6.878	26.3739	26.2473	41.3651	15.3429	
Гэрэлтүүлэг	19.496				8.054	27.5499				

3.5. ВЬЕТНАМ УЛСЫН ТУРШЛАГА

20-р зуунд дэлхийн хүн ам мэдэгдэхүйц өсч үүнийг дагаад амьжиргааны түвшин нэмэгдэхийн хэрээр махны хэрэгцээ ихэсч байна. Энэ нь эргээд савхины түүхий эдийн хангамжийг тогтмол хадгалахад хүргэж байна. Дэлхийн хүн ам өсөхийн хэрээр савхины түүхий эдийн хангалт цаашид нэмэгдэх боловч мал адгуус өсгөх болон малын тэжээл тарьж ургуулах газар улам бүр үнэтэй болж, олдоц нь хомсдох, түүнчлэн Ази болон

Африкт гахай, шувууны хэрэглээ нэмэгдэх хандлага илэрхий мэдэгдэх боллоо. Зарим тохиолдолд эдгээр хөгжлийн чиг хандлага нь уламжлалт бус түүхий эдийн урсгал болох тэмээ болон имж, бугын түүхий эдийн ач холбогдлыг өсгөж байна.

Савхины түүхий эдийн олдоц хөгжиж буй улсуудад өсөн нэмэгдэж байгаа бол хөгжингүй улс орнуудад нэг хүнд оногдох улаан махны хэрэглээ буурсантай холбоотой арьс, ширний нийлүүлэлт багасч байна. Одоо савхины түүхий эдийн тэн хагасыг хөгжиж буй орнууд нийлүүлж байгаа бол тэдгээр улс орнууд нь савхиараа эцсийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх сонирхолтой болсон. Бүх савхины 65% нь үхрийн шир юм. Цаг агаар болон шаардлага хангасан хөдөө аж ахуйн улмаас хамгийн сайн чанарын арьс шир хөгжингүй улсуудаас нийлүүлдэг байна. Түүхий эдийн гарал үүсэл шилжих болсноор гадаргуу нь гэмтсэн буюу бусад төрлийн бүтцийн гологдолтой ширийг ашиглах боллоо. Энэхүү хандлага цаашид үргэлжлэх шинжтэй. Энэ нь зарим төрлийн гэмтлийг эцсийн боловсруулах арга техник ч хөгжих, мөн хэрэглэгчид зарим гэмтлийг байгалийн юм гэж ятгаж үнэмшүүлэхэд хүргэж байна. Автомашины доторлогоонд маш сайн чанарын шир хэрэглэдэг учир энэ чиглэлийн шевроны үйлдвэрүүд хөгжингүй орнуудад ажиллаж байна.

Дэлхийн савхины нийлүүлэлтийн 10% гаруйг гахайн арьс эзэлж байна. Хятад улс гахайн арьс болон гахайн арьсан савхины хамгийн том нийлүүлэгч юм. Гэвч гахайн арьсны бүтэц болон өөх тосноос шалтгаалан уг арьсыг боловсруулахад ихээхэн хүндрэл тулгардаг учир энэхүү түүхий эд нь ирээдүйд тус аж үйлдвэрт чухал юм. Түүнээс гадна, гахайн арьс нь бусад арьстай харьцуулбал хоолны салбартай хамгийн ойр холбоотой байдаг онцлогтой. Иймээс соёлын буюу өртгийн шалтгаанаар гахайн арьсыг каркас (гол их бие), царцмаг хийхэд ашигладаг. Түүхээс үзэхэд, шевроны аж үйлдвэр⁶⁵ нь гэр бүлийн жижиг дунд үйлдвэр байдаг. Тиймээс савхины үйлдвэрүүд ажиллах хүч хямд газар луу шилжих, улмаар шевроны үйлдвэрүүд нь дагах хандлагатай. Савхины аж үйлдвэр⁶⁶ хурдацтай өсөн нэмэгдэж байгаа улс орнууд, тухайлбал Өмнөд Солонгос, Тайвань, Хятад, Индонези, Вьетнам нь ихэвчлэн түүхий эдийн хомсдолтой учир арьс, ширийг их хэмжээгээр импортолдог байна. Өсөн нэмэгдэж буй савхины эрэлтийг хангахын тулд дээрх орнуудад шинээр олон шевроны үйлдвэрүүд нээгдэж байгаа бол европ болон Япон, АНУ-д шевроны үйлдвэрүүд хаагдаж байна.

Итали, Испани зэрэг хөгжингүй улсуудад үлдсэн цөөхөн шевроны үйлдвэрүүд нь ухаалаг бизнесийн загвар нэвтрүүлсэн байна. Тэдгээрийн зарим нь өгөөжтэй олон улсын эвсэл холбоонд нэгдсэн бол бусад нь “бютик нэгж”⁶⁷ хэмээх нэртэй маш дээд зэрэглэлийн загвар болон чанар бүхий гоёлын салон болжээ.

Энэтхэг, Бразил зэрэг сайн чанарын түүхий эд нийлүүлдэг орнууд нь аж үйлдвэрүүдээ эцсийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх хүртэл бүх шатанд амжилттай хөгжүүлж байна. Савхины аж үйлдвэрийн бүхий л салбарт Хятад улс сүүлийн үед хамгийн хүчтэй тоглогч болоод байна. Тэрээр үйлдвэрлэлийн бүх секторт бусдаас мэдэгдэхүйц зайтай тасарсан байдалтай давамгайлж байна. Хятад нь сүүлдээ байгаль орчны хамгааллыг хангахгүй үйлдвэр ихээр байгуулсанаа хүлээн зөвшөөрсөн бөгөөд одоо түүнийгээ засаж байгаа. Мөн гутлын үйлдвэрлэлээ багасгасан бөгөөд илүү өндөр нэмүү өртөг шингэсэн бүтээгдэхүүнээр ижил өсөлт гаргахаар чармайж байна.

Вьетнамын савхи шевроны үйлдвэрлэл одоогоор хурдацтай өсөн нэмэгдэж байгаа бөгөөд энэ нь байгаль орчны бохирдлын асуудлыг ихээр дагуулж байна.⁶⁸ Шевроны үйлдвэрүүд нь бохир ус болон агаарын чанарын стандартуудын шаардлагыг хэрхэн хангаж байгааг шалгаж, байгаль орчны зохицуулалтад нийцсэн буюу нийцээгүй үйлдвэрүүдийн зардлыг харьцуулж үзлээ. Энэхүү зардалд нь байгаль орчны зохицуулалтад нийцсэн шевроны үйлдвэрийн EIAR⁶⁹ болон WWTS⁷⁰ суурилуулах үнэ, бохир усны татварын төлбөр багтсан.

a

⁶⁵ *англиар* tanning industry

⁶⁶ *англиар* leather industry

⁶⁷ *англиар* “boutique units”

⁶⁸ Савхи шевроны аж үйлдвэрийг ногооруулах нь: Вьетнам дахь судалгаа, Дугаар 2011.PB8-Greening the Leather Tanning Industry: A study from Vietnam, EEPSEA (Economy and Environment Program for Southeast Asia) POLICY BRIEF • No. 2011·PB8 <https://idl-bnc.idrc.ca/dspace/bitstream/10625/48829/1/IDL-48829.pdf>

⁶⁹ Байгаль орчны нөлөөллийн үнэлгээний тайлан-Environmental Impact Assessment Report

EIA тайлан бэлдэхэд VND⁷¹150-250 сая зардал гарах бол EM тайлан бэлдэхэд ойролцоогоор VND 20 сая өртөг гардаг байна. Энгийн цистерн сав VND 20-30 сая үнэтэй бол орчин үеийн WWTS VND1,500-5,000 сая байна. Аж үйлдвэрийн парк буюу аж үйлдвэрийн бүсэд байрлах шевроны үйлдвэрийн сар тутам төлдөг бохир усны татвар хураамж дунджаар VND 26.4 сая бол эдгээр бүсийн гаднах үйлдвэрийнх VND 0.3 сая байна.

Байгаль орчинд халтай үйлдвэрийн хувьд олон нийтэд мэдээлэх, мэдэгдэхүйц мөнгөн хохирол хүлээх болон торгууль, бизнесийн үйл ажиллагааг хаах зэрэг хариуцлага хүлээнэ. Байгаль орчинд халтай үйлдвэр нь EIA тайлан гаргах зардлаас даруй VND 200-300 сая илүү зардалтайгаар уг тайланг мэдүүлдэг. Энэ нь шевроны үйлдвэрүүдэд уг тайланг гаргаж өгөхөд урамшуулал болох магадлалтай. Харин бохир усны татвар хураамж төлөхгүйгээр WWTS суурилуулаагүй бол зардал VND 130-170 сая хооронд хэлбэлзэж байна. WWTS суурилуулж байгаль орчинд нийцтэй байх болон бохир усны татвар төлөх зардал нь үл нийцсэн үйлдвэртэй харьцуулахад өндөр байна.

Эндээс дүгнэхэд, байгаль орчны зохицуулалтын системийг удирдах зохион байгуулалтын арга хэмжээ авах нь үр дүн багатай болох нь тогтоогдож Вьетнамын хувьд асуудал болоод байна. Орчин үеийн дэвшилтэт технологи нэвтрүүлсэнээр зарим компаниуд⁷² усны хэрэглээг 50%, химийн бодисыг 15% тус тус бууруулж чадсан байна.

3.6. АРС, ШИРНИЙ ҮЙЛДВЭРЛЭЛИЙН ДЭЛХИЙН ЗАХ ЗЭЭЛИЙН ТОЙМ

Технологийн дамжлага ихтэй, хүний хөдөлмөр их шаарддаг арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбар дахь өндөр хөдөлмөрийн хөлс, экологийн бохирдол зэрэг шалтгаанаар 1980-аад оноос хөгжилтэй орнууд энэ чиглэлийн үйлдвэрлэлээс татгалзаж илүү их ашиг орлого олох боломжтой технологийн болон шинжлэх ухааны салбарт хөл тавьж эхэлсэн. Улмаар хөгжиж байгаа болон хөгжингүй орнуудад арьс, шир боловсруулах үйлдвэрлэл явагдах эх суурь тавигдаж Европ төвтэй үйлдвэрлэлийн салбар явсаар Ази тивд ноёрхох болсон. Өнөөдөр арьс ширний үйлдвэрлэлээр Ази тив тэргүүлж байна.

Арьс, ширний үйлдвэрлэл Ази болон Америк тивийн орнуудад хөгжих болсон гол шалтгаан нь хөдөлмөрийн хөлс, хөгжилтэй орнууд хямд өртөгтэй арьс ширний экспортыг нэмэгдүүлсэн, байгаль орчныг хамгаалах талаарх нарийн зохицуулалттай холбоотой гарсан зардлын өсөлт зэрэг болно. Арьс, ширний үйлдвэрлэл Азийн орнуудад хөгжсөнөөр эдгээр улс орнуудын хүн амын өсөлт дэлхийн дунджаас дээгүүр болж, энэ нь арьс, ширэн бүтээгдэхүүний эрэлтэд эерэгээр нөлөөлөх болсон.

Хятад улс дэлхийн томоохон арьс, ширний үйлдвэрлэл эрхлэгч орон болохын сацуу гадаадын хөрөнгө оруулалттай аж ахуйн нэгжүүд арьс, ширний үйлдвэрлэлээ улам бүр өргөжүүлсээр байна. Хятадад сайн чанарын арьс, ширний үйлдвэрлэл ч хурдацтай хөгжиж байна.

Хятад болон Энэтхэгт сүүлийн жилүүдэд үйлдвэрлэлийн зардал дахь өсөлт, үйлдвэрлэлийн хүчин чадал гэхээсээ илүү бүтээгдэхүүний чанар болон загвар, барааны тэмдэгт хөрөнгө оруулалт хийхэд түлхүү анхаарч байна. Хөгжилтэй орнууд ялангуяа Европын орнуудад нэмүү өртөг илүү ихээр шингэсэн, байгаль орчинд ээлтэй аргаар үйлдвэрлэсэн, загварлаг болон брэнд бүтээгдэхүүнүүд эрэлттэй байна.

Боловсруулсан арьс, ширний үйлдвэрлэлээр Турк, Хятад, Энэтхэг, Пакистан, Итали, Өмнөд Солонгос болон Испани, үслэг эдлэл үйлдвэрлэлээр Турк, Хятад, Итали, Уругвай, Өмнөд Солонгос болон Аргентин, үнэт үслэг эдлэл үйлдвэрлэлээр Грек, Хятад/Хон-Конг/, Канад, Герман, Финланд болон АНУ тэргүүлэх орнууд юм.

Итали, Испани дахь түүхий арьс, шир боловсруулах үйлдвэрлэл нь орчны бохирдол үүсгэх, үйлдвэрлэлийн зардлын өсөлт гэх зэрэг шалтгаанаар Румын, Болгар, Турк зэрэг

⁷⁰ Бохир ус цэвэршүүлэх систем-Waste Water Treatment Systems

⁷¹ Vietnamese Dong=0.000045 US Dollar

⁷² Saigon TanTec Ltd.: DEG (Германы Хөрөнгө оруулалт болон Хөгжлийн Нийгэмлэг)-ийн төсөл 2010 онд хэрэгжүүлсэн.

орнуудад халах болсон байна.

Ази номхон далайн бүс нутагт Хятад болон Энэтхэгт үйлдвэрлэлийн зардал нэмэгдэж байгаагийн зэрэгцээ Вьетнам, Индонез зэрэг шинэ үйлдвэрлэгч орнууд, Иран, Монгол, Африкийн улсуудад Тунис, Судан, Нигери, өмнөд Африк зэрэг шинэ бүс нутгийн үйлдвэрлэл болон экспортын төвүүдийн сонголтууд үүсч байна.

Дэлхийн арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбарт тулгамдаж буй асуудлын нэг бол түүхий эд буюу боловсруулаагүй арьс ширний хангамж, баталгаа болж байна. Түүхий эдийн олдоц ховордож, үнэ өртөг нь нэмэгдсээр байна. Дэлхийн зарим улс орнууд түүхий эд экспортлохыг хориглож, хязгаарлалт хийж байна. Тиймээс ч түүхий эдийн үнэ өртөг тогтмол өсөх хандлагатай байна.

Арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбарт хамгийн их хэмжээгээр экспортлогддог бүтээгдэхүүн нь арьсан гутал ба арьсаар хийсэн бусад бүтээгдэхүүн, бүрэн болон хагас боловсруулсан арьс, үслэг эдлэл, савхин хувцас зэрэг бүтээгдэхүүнүүд нь экспортоороо дараагийн жагсаалтанд орж байна.

Арьс, ширний үйлдвэрлэлийн салбарт чухал үүрэг бүхий Пакистан, Энэтхэг, Бразил, Аргентин, Мексик зэрэг орнуудын давуу тал нь түүхий арьс ширний хангалттай нөөц, хямд ажиллах хүчин, том хэмжээний дотоодын зах зээл болон уламжлал болсон үйлдвэрлэлийн арга барил зэрэг нөхцөл байдлууд юм.

Өмнөд Солонгос, Тайланд, Тайвань зэрэг орнуудад хямд ажиллах хүчний нөөц бололцоо байгаагийн зэрэгцээ үйлдвэрлэлийг дэмжсэн төрийн бодлогууд арьс ширний үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэхэд чухал үүрэг гүйцэтгэсэн. Эдгээр орнууд энэ салбарын үйлдвэрлэлийн хөгжиж буй орнуудад шилжих тэр цаг үед боломжийг сайн ашиглаж өөрсдийн орондоо арьс ширний үйлдвэрлэлийг хөгжүүлэх таатай нөхцөл боломжийг бүрдүүлж чадсан.

Ирээдүйд Герман улсын арьс, ширний үйлдвэрлэл доройтох, импортоо нэмэгдүүлэх хандлагатай байгаа тул Турк улс энэхүү орон зайг нөхөх, Германы зах зээлд өөрийн гэсэн байр суурийг олж авахыг эрмэлзэж байна. Нэхий үйлдвэрлэх технологи болон нэхий, үслэг эдлэлийн бүтээгдэхүүнийг үйлдвэрлэхэд Герман улсын туршлагыг хуваалцаж хамтран ажиллах нь салбарыг хөгжүүлэхэд үнэтэй хувь нэмэр оруулна гэж Турк улсын холбогдох байгууллага үзэж байгаа юм.

Зөвлөлт Холбоот Улс тарсанаар Оросын Холбооны улс газар нутгийн байршлаар ойр учраас дотоодын эрэлт хэрэгцээгээ нэн түрүүнд Турк улсаас хангах болсон. 1990-ээд оны эхэн үеэс тус улсад экспортолсон бараа бүтээгдэхүүн болон тус улсын иргэдийн хувийн журмаар хийсэн жижиг бизнес нь Турк улсад арьс, ширний үйлдвэрлэл хөгжихөд ихээхэн хувь нэмэр оруулсан боловч Оросын Холбооны улсаас чанарын шаардлага харгалзалгүй чанартай, чанаргүй бараа бүтээгдэхүүн худалдан авах өндөр сонирхол нь наад захын стандартад нийцээгүй, чанаргүй бараа бүтээгдэхүүн нийлүүлэхэд хүргэж улмаар Турк бараа бүтээгдэхүүний нэр хүндэд сөргөөр нөлөөлсөн байна. 1997 оноос арьс, ширэн бүтээгдэхүүний хувийн жижиг бизнес буурсаар 1998 оны Оросын Холбооны улсад болсон хямралаас шалтгаалж улам бүр буурсан үзүүлэлт гарсан байна. Сүүлийн жилүүдэд Оросын Холбооны улсын наймаачид илүү хямд үнэ өртөгтэй Хятадын зах зээлийг сонирхсоноор энэ чиглэлийн жижиг бизнес эрхлэгчдийн Туркийн арьс, ширний үйлдвэрлэлд нөлөөлөх нөлөө багассан хэдий ч сайн чанарын, үнэ өртөг өндөр бараа бүтээгдэхүүний Оросын Холбооны улсын зах зээл дэх эрэлт хэрэгцээ нь нэмэгдсээр байна.

2014 оны байдлаар дэлхийн боловсруулаагүй болон бүрэн боловсруулсан арьс, ширний экспорт 36.5 тэрбум доллар болсон байна. Боловсруулаагүй болон бүрэн боловсруулсан арьсны экспортоор Итали, АНУ болон Бразил улс дэлхийд тэргүүлж байна. Эдгээр улсуудын дэлхийн зах зээл дэх экспортын эзлэх хувь хэмжээ нь 15.3%, 10.5%, 8.1% юм.

Дэлхийн зах зээл дэх боловсруулаагүй болон боловсруулсан арьс, ширний экспорт /тэрбум ам.доллар/

Улсын нэр	2013	2014	Өөрчлөлт /2013-2014/	Эзлэх хувь /2014/
Итали	5.521.320	5.594.942	1.3%	15.3%
АНУ	3.757.799	3.833.706	2.0%	10.5%
Бразиль	2.510.559	2.947.940	17.4%	8.1%
Хон-Конг	2.542.056	2.428.788	-4.5%	6.6%
Герман	1.416.441	1.512.259	6.7%	4.1%
Энэтхэг	1.349.059	1.363.716	1.1%	3.7%
Австрали	1.192.928	1.139.110	-4.5%	3.1%
Өмнөд Солонгос	1.006.486	1.003.885	-0.3%	2.8%
Аргентин	916.885	1.003.200	9.4%	2.7%
Франц	975.105	980.568	0.6%	2.7%
Нийт	35.614.681	36.543.445	2.61%	100.0%

Эх сурвалж : ITC Trademap

Дэлхийн зах зээлд боловсруулаагүй болон боловсруулсан арьс, ширний экспорт 2015 онд 35.9 тэрбум доллар болсон байна. Хятад, Итали, Хон-Конг улсууд жагсаалтыг тэргүүлж байгаа ба нийт экспортод эзлэх хувь нь 22.9%, 13.8%, 8.6% юм. Турк улс 2014 онд 506.5 сая долларын экспортоор дэлхийн хамгийн том 19 дэх боловсруулаагүй болон боловсруулсан арьс, шир экспортлогч орон юм.

Дэлхийн зах зээл дэх боловсруулаагүй болон боловсруулсан арьс, шир импортлогч орнууд /тэрбум ам.доллар/

Улсын нэр	2013	2014	Өөрчлөлт /2013-2014/	Эзлэх хувь /2014/
Хятад	8.025.665	8.261.102	2.9%	22.9%
Итали	4.588.126	4.957.395	8.1%	13.8%
Хон-Конг	3.503.347	3.081.336	-12.1%	8.6%
Вьетнам	1.164.801	1.686.007	44.7%	4.7%
Герман	1.208.793	1.290.625	6.8%	3.6%
Мексик	1.012.630	1.164.592	15%	3.2%
Өмнөд Солонгос	1.026.219	1.077.301	4.9%	3.0%
Испани	877.241	948.982	8.2%	2.6%
АНУ	720.613	799.386	10.9%	2.2%
Румын	708.846	777.633	9.7%	2.2%
Нийт	33.792.912	35.943.394	6.4%	100.0%

Эх сурвалж: ITC Trademap

Дэлхийн зах зээлд арьс, ширэн аяллын бүтээгдэхүүний экспорт сүүлийн жилүүдэд хурдацтай өсөж байгаа ба өмнөх онтой харьцуулахад 1.8%-аар өсч 61.52 тэрбум ам.долларт хүрсэн байна. Хамгийн томоохон экспорлогч орнууд нь Хятад, Итали, Франц улс бөгөөд эдгээр 3 орны дэлхийн зах зээл дэх эзлэх хувь хэмжээ нь 65.7% юм.

Дэлхийн зах зээл дэх арьс, ширэн аяллын бүтээгдэхүүний экспортлол /тэрбум ам.доллар/

Улсын нэр	2013	2014	Өөрчлөлт /2013-2014/	Эзлэх хувь /2014/
Хятад	27.586.307	27.122.787	-1.7%	44.1%
Итали	6.818.633	7.310.877	7.2%	11.9%
Франц	5.845.617	5.986.363	2.4%	9.7%
Хон-Конг	5.541.631	5.184.950	-6.4%	8.4%
Вьетнам	1.687.111	2.244.206	33.0%	3.6%

Герман	1.426.357	1.580.979	10.8%	2.6%
Бельги	1.311.580	1.267.054	-3.4%	2.1%
Энэтхэг	1.216.232	1.259.296	3.5%	2.1%
АНУ	1.166.472	1.159.163	-0.6%	1.9%
Голланд	959.885	1.018.450	6.1%	1.7%
Нийт	60.421.339	61.522.244	1.8%	100.0%

Эх сурвалж: ITC Trademap

Дэлхийн зах зээл дэх арьс, ширэн аяллын бүтээгдэхүүний экспорт 2014 онд өмнөх онтой харьцуулахад 4.6%-аар өсч ойролцоогоор 59.73 тэрбум долларт хүрсэн байна. Гол экспортлогч орнуудын эхэнд 18.4%-аар АНУ тэргүүлж байна. Дараа нь Хятад /Хон-Конг/, Япон, Франц орнууд 8.8%, 8.3%, 6.2% эзэлж байна.

Дэлхийн зах зээл дэх арьс, ширэн аяллын бүтээгдэхүүний экспорт
/тэрбум ам.доллар/

Улсын нэр	2013	2014	Өөрчлөлт /2013-2014/	Эзлэх хувь /2014/
АНУ	10.565.985	10.975.671	3.9%	18.4%
Хон-Конг	5.213.083	5.249.911	0.7%	8.8%
Япон	5.316.589	5.212.131	-1.9%	8.7%
Франц	3.446.918	3.716.782	7.8%	6.2%
Герман	3.047.463	3.337.033	9.5%	5.6%
Их Британи	2.878.083	3.165.660	9.9%	5.3%
Итали	2.472.204	2.708.902	9.6%	4.5%
Өмнөд Солонгос	1.830.266	2.023.366	10.5%	3.4%
Хятад	1.563.210	1.598.540	2.3%	2.7%
Испани	1.224.180	1.395.650	14.0%	2.3%
Нийт	57.110.179	59.738.319	4.6%	100.0%

Эх сурвалж: ITC Trademap

Арьс, ширний үйлдвэрлэл Ази болон Өмнөд Америкийн орнуудад давамгайлж байгаагийн зэрэгцээ Итали улс савхин хувцасны загварыг тодорхойлогч улс хэвээр байна. 2014 оны байдлаар Италийн савхин хувцасны экспорт 1.4 тэрбум долларт хүрсэн байна. Итали улс нь өндөр хүчин чадал бүхий боловсруулах үйлдвэрлэл, шинэлэг, шилдэг загвараараа чанартай, бренд, хамгийн сүүлийн үеийн загварыг тодорхойлсон өндөр үнэ өртөг бүхий бүтээгдэхүүнээрээ дэлхийн чинээлэг худалдан авагчдын хэрэгцээг хангаж байна.

Харин Хятад, Хон-Конг, Энэтхэг, Пакистан зэрэг улсууд эсрэгээрээ дэлхийн хамгийн хямд үнэ өртөг бүхий савхин хувцас үйлдвэрлэгчид юм. Хятад улс дэлхийн зах зээл дэх савхин хувцасны үйлдвэрлэлийн 22.8%-ыг дангаараа эзэлж байна.

Дэлхийн зах зээл дэх савхин хувцас, эдлэлийн экспорт
/тэрбум ам.доллар/

Улсын нэр	2013	2014	Өөрчлөлт /2013-2014/	Эзлэх хувь /2014/
Хятад	2.194.211	2.171.060	-1.1%	22.8%
Итали	1.361.636	1.478.947	8.6%	15.6%
Энэтхэг	1.067.211	1.045.437	-2.0%	10.9%
Пакистан	696.646	703.488	0.9%	7.4%
Хон-Конг	664.400	605.380	-8.9%	6.4%
Франц	540.460	577.479	6.9%	6.1%
Герман	459.405	467.923	1.8%	4.9%
Испани	217.753	267.952	23.1%	2.8%
АНУ	235.687	236.399	0.3%	2.5%

Голланд	234.479	233.175	-0.6%	2.5%
Нийт	9.373.328	9.513.312	1.5%	100.0%

Эх сурвалж: ITC Trademap

Дэлхийн зах зээл дэх савхин хувцас, эдлэлийн нийт экспортын хэмжээ 2014 оны байдлаар 9.51 тэрбум доллар бөгөөд Хятад, Итали улсын дараа Энэтхэг, Пакистан, Хон-Конг улсууд ихээхэн хувийг эзэлж байна. Харин Турк улс 2.3%-аар дэлхийн савхин хувцас, эдлэлийн экспортоороо 11 дэх том экспортлогч орон юм.

Дэлхийн зах зээл дэхь савхин хувцас, эдлэлийн импорт
/тэрбум ам.доллар/

Улсын нэр	2013	2014	Өөрчлөлт /2013-2014/	Эзлэх хувь /2014/
АНУ	1.697.698	1.698.921	0.1%	18.9%
Герман	825.113	887.993	7.6%	9.9%
Франц	657.656	679.271	3.3%	7.5%
Хон-Конг	614.061	596.096	-2.9%	6.6%
Их Британи	399.244	440.955	10.5%	4.9%
Япон	433.154	408.468	-5.7%	4.5%
Итали	391.614	407.094	3.9%	4.5%
Испани	255.739	290.072	13.4%	3.2%
Канад	258.960	274.859	6.1%	3.1%
Хятад	272.193	270.516	-0.6%	3.0%
Нийт	8.737.580	9.002.781	3.0%	100.0%

Эх сурвалж: ITC Trademap

Аж үйлдвэрийн талаар хэрэгжүүлэх хөгжлийн бодлогын баримт бичгүүдэд арьс, ширний үйлдвэрлэлийн талаар хэрэгжүүлэхээр төлөвлөсөн бодлого, арга хэмжээ

Бодлогын баримт бичиг	Туссан зорилт, арга хэмжээ
Монгол Улсын тогтвортой хөгжлийн үзэл баримтлал-2030	МУТХҮБ 2.1.3. Аж үйлдвэрийн салбар, Зорилт 1. Аж үйлдвэрийг дэвшилтэт техник, технологи, инновацид суурилан хөгжүүлж, бүтээмжийг нэмэгдүүлэх I үе шат (2016-2020) Нийт экспортод боловсруулах үйлдвэрлэлийн эзлэх хувийн жинг 15 хувьд хүргэж, хөдөө аж ахуйн бүтээгдэхүүний биржийн сүлжээг боловсронгуй болгож, дэвшилтэт технологид суурилсан экспортын чиглэлийн боловсруулах үйлдвэрлэлийн кластерыг хөгжүүлж, бүтээмжийг нэмэгдүүлж, арьс шир, ноос, ноолуур зэрэг түүхий эдийн бүрэн боловсруулалтыг 60 хувьд хүргэнэ.
Төрөөс аж үйлдвэрийн талаар баримтлах бодлого	4.1.3.Аж үйлдвэрийн тэргүүлэх чиглэлүүдийг тодорхойлж, үйлдвэрийн кластер, чөлөөт бүс, үйлдвэрлэл, технологийн парк, тээвэр логистикийн сүлжээг цогцоор төлөвлөн хэрэгжүүлэх;
Засгийн газрын 2016-2020 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөр	2.48.Үйлдвэржилтийн 21:100 хөтөлбөрийг хэрэгжүүлж, импортыг орлох экспортын чиглэлийн тэргүүлэх болон жижиг, дунд үйлдвэрлэл, хоршоо, худалдаа, үйлчилгээний салбарын татвар, эрх зүй, бизнесийн таатай орчинг бүрдүүлж, нэмүү өртөг шингэсэн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлийн дотоодын нийт бүтээгдэхүүнд эзлэх хэмжээг нэмэгдүүлнэ. 2.57. Хөнгөн үйлдвэрийн парк байгуулж, салбарын үйлдвэрүүдийн хамтын ажиллагааг дэмжин, кластерыг бүртгэлжүүлэн бодлогоор дэмжинэ: Арьс, ширний үйлдвэрийн парк байгуулж, үйлдвэрүүдийг кластераар хөгжүүлэх нөхцөлийг бүрдүүлэх, загвар үйлдвэр байгуулахыг дэмжинэ (2018 онд 107,0 тэрбум төгрөг, 2019 онд 72 тэрбум төгрөг, 2020 онд 93,0 тэрбум төгрөг)
Эдийн засгийг сэргээх хөтөлбөр	Арьс ширнийг эко-технологоор иж бүрэн, гүн боловсруулж, эцсийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх үйлдвэрийн цогцолбор байгуулах
Монгол Улсын эдийн засаг, нийгмийг 2017 онд хөгжүүлэх үндсэн чиглэл	Хөнгөн үйлдвэрийн салбарыг бодлогоор дэмжиж, өрсөлдөх чадварыг нэмэгдүүлэх, хөнгөн үйлдвэрийн технологийн парк(Арьс ширний үйлдвэр технологийн парк) байгуулах

Арьс, ширний үйлдвэрлэлийг дэмжихэд чиглэгдсэн Засгийн газрын тогтоолууд

Баримт бичгийн дугаар, он	Тогтоолын нэр	Тогтоолын заалт
№114 2001.05.23	Хөтөлбөр батлах тухай /"Арьс, шир" дэд хөтөлбөр/	<p>Засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх зорилгоор Монгол Улсын Засгийн газраас ТОГТООХ нь :</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. "Арьс, шир" дэд хөтөлбөрийг 1 дүгээр хавсралт, хөтөлбөрөөр хэрэгжүүлэх арга хэмжээний төлөвлөгөөг 2 дугаар хавсралт ёсоор тус тус баталсугай. 2. "Арьс, шир" дэд хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх зохион байгуулалтын арга хэмжээ авч, биелэлтэд хяналт тавин ажиллаж, үр дүнг жил бүрийн 3 дугаар сард багтаан Засгийн газарт тайлагнаж байхыг Үйлдвэр, худалдааны сайд Ч.Ганзориг, аймаг, нийслэлийн Засаг дарга нарт үүрэг болгосугай. 3. Хөтөлбөрийн хүрээнд хэрэгжүүлэх арга хэмжээний төлөвлөгөөнд тусгагдсан хөрөнгийг 2002 оноос эхлэн жил бүр улсын төвлөрсөн төсөвт тусган санхүүжүүлж, гадаад орон, олон улсын зээл, тусламжийн хөрөнгийг татан оролцуулах арга хэмжээ авахыг Санхүү, эдийн засгийн сайд Ч.Улаан, Үйлдвэр, худалдааны сайд Ч.Ганзориг нарт даалгасугай.
№83 2008.03.05	Жагсаалт батлах тухай (тэргүүлэх салбарын)	<p>Аж ахуйн нэгжийн орлогын албан татварын тухай хуулийн 19.7-д заасныг үндэслэн Монгол Улсын Засгийн газраас ТОГТООХ нь:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. "Монгол Улсын тэргүүлэх ач холбогдол бүхий салбарын жагсаалт"-ыг хавсралтын ёсоор шинэчлэн баталсугай. (Хавсралтад ЗГ-ын 2009-09-16-ны өдрийн 288 дугаар тогтоолоор нэмэлт орсон). 2. Тэргүүлэх ач холбогдол бүхий салбарт хөрөнгө оруулалт хийсэн аж ахуйн нэгжид орлогын албан татварын хөнгөлөлт үзүүлэх журмыг шинэчлэн боловсруулж мөрдүүлэхийг Үндэсний татварын ерөнхий газар (Л.ЗОРИГ)-т үүрэг болгосугай. 3. "Салбарын үйл ажиллагааны ангилал", "Барааг тодорхойлох, кодлох, уялдуулсан систем"-ийг уялдуулж тэргүүлэх ач холбогдол бүхий салбарын үйл ажиллагааны чиглэлээр хөрөнгө оруулалт хийх тоног төхөөрөмжийн жагсаалтыг баталж, мөрдүүлэхийг Сангийн сайд Ч.Улаан, Үйлдвэр, худалдааны сайд Х.Наранхүү нарт даалгасугай. 4. Энэ тогтоол гарсантай холбогдуулан "Жагсаалт батлах тухай" Засгийн газрын 2006 оны 12 дугаар сарын 22-ны өдрийн 311 дүгээр тогтоолыг хүчингүй болсонд тооцсугай.
№249 2013.07.06	Арьс, ширний үйлдвэрлэлийн талаар авах зарим арга хэмжээний тухай тогтоол	<p>Засгийн газрын тухай хуулийн 30 дугаар зүйлийн 30.1 дэх хэсэг, "Малчид, үндэсний үйлдвэрлэгчдийг дэмжих зарим арга хэмжээний тухай" Улсын Их Хурлын 2012 оны 12 дугаар сарын 28-ны өдрийн 74 дүгээр тогтоолын 2.3, 2.5 дахь хэсэг, Засгийн газрын 2012-2016 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрт тусгагдсан үйлдвэржилтийн талаар дэвшүүлсэн зорилтуудыг хэрэгжүүлэх зорилгоор Монгол Улсын Засгийн газраас ТОГТООХ нь:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Арьс, ширний үйлдвэрүүдийн цогцолборыг Дархан-Уул аймагт төвлөрүүлэн байршуулсугай. 2. Арьс, ширний үйлдвэрүүдийн технологийн шинэчлэл хийх, дэд бүтцийг байгуулахад Засгийн газрын үнэт цаасыг арилжаалж бүрдүүлсэн хөрөнгөөс санхүүжүүлэхийг Эдийн засгийн хөгжлийн сайд Н.Батбаяр, Үйлдвэр, хөдөө аж ахуйн сайд Х.Баттулга нарт даалгасугай. 3. Арьс, ширний үйлдвэрүүдийн технологийн шинэчлэл хийх, дэд бүтцийг байгуулахад бүтээгдэхүүн худалдан авагч талын хөрөнгө оруулалтыг оролцуулах, үндэсний үйлдвэрлэгчдэд хөнгөлөлттэй зээлийн болон зохион

		байгуулалтын дэмжлэг үзүүлэн ажиллахыг Үйлдвэр, хөдөө аж ахуйн сайд Х.Баттулга, Эдийн засгийн хөгжлийн сайд Н.Батбаяр нарт даалгасугай.
№300 2013.08.20	Арьс, ширний үйлдвэрлэл, худалдаанд мөрдөх техникийн зохицуулалт батлах тухай тогтоол	Стандартчилал, тохирлын үнэлгээний тухай хуулийн 10.2, Засгийн газрын 2012-2016 оны үйл ажиллагааны хөтөлбөрийн 1 дүгээр зүйлийн 2 дахь хэсгийн “малын гаралтай түүхий эд, ноолуур, ноос, арьс, ширийг боловсруулж, зах зээлд нийлүүлдэг болох” гэсэн зорилтыг хэрэгжүүлэх зорилгоор Монгол Улсын Засгийн газраас ТОГТООХ нь: 1. Арьс, ширний үйлдвэрлэл, худалдаанд мөрдөх техникийн зохицуулалтыг хавсралт ёсоор баталж, 2013 оны 9 дүгээр сарын 1-ний өдрөөс эхлэн дагаж мөрдсүгэй. /Энэ тогтоолын хавсралтад ЗГ-ын 2014-10-11-ний өдрийн 330-р тогтоолоор нэмэлт орсон/ 2. Энэхүү техникийн зохицуулалтыг хэрэгжүүлэхэд чиглэсэн зохион байгуулалтын арга хэмжээг шат дараалан авч ажиллахыг Эдийн засгийн хөгжлийн сайд Н.Батбаяр, Үйлдвэр, хөдөө аж ахуйн сайд Х.Баттулга, Мэргэжлийн хяналтын ерөнхий газрын даргын үүргийг түр орлон гүйцэтгэгч Д.Гүнбазар, Стандартчилал, хэмжил зүйн газрын даргын үүргийг түр орлон гүйцэтгэгч Г.Энхтайван, Гаалийн ерөнхий газрын дарга О.Ганбат нарт тус тус үүрэг болгож, Монголын үндэсний худалдаа, аж үйлдвэрийн танхимд зөвлөсүгэй.
№198 2014.06.18	Арьс, ширний үйлдвэрлэлийн төсөл дэмжих тухай	Үндэсний аюулгүй байдлын зөвлөлийн 2012 оны 12 дугаар сарын 3-ны өдрийн 28/20 дугаар зөвлөмжийг үндэслэн, “Малчид, үндэсний үйлдвэрлэгчдийг дэмжих зарим арга хэмжээний тухай” Улсын Их Хурлын 2012 оны 74 дүгээр тогтоолын 1 дүгээр зүйлийг хэрэгжүүлэх зорилгоор Монгол Улсын Засгийн газраас ТОГТООХ нь: 1.“Үйлдвэрлэлийг дэмжих тухай” Засгийн газрын 2013 оны 4 дүгээр сарын 13-ны өдрийн 141 дүгээр тогтоолын 1 дүгээр зүйлд заасан “сүү, сүүн бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлд” олгох эх үүсвэрээс 5.0 (таван) тэрбум, “ноосон бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлд” олгох эх үүсвэрээс 15.0 (арван таван) тэрбум, “оёмол бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэлд” олгох эх үүсвэрээс 10.0 (арван) тэрбум төгрөгийг тус тус татан төвлөрүүлж, арьс, ширийг гүн боловсруулах болон түүгээр эцсийн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэгчдийн төсөлд зориулан арилжааны банкаар дамжуулан зээл олгохыг Эдийн засгийн хөгжлийн сайд Н.Батбаяр нарт даалгаж, Хөгжлийн банкны Төлөөлөн удирдах зөвлөл (Б.Шинэбаатар)-д зөвшөөрсүгэй. 2.Хөнгөлөлттэй нөхцөлөөр зээл олгох, түүнийг зориулалтын дагуу ашиглах, зээлийн эргэн төлөлтийн явцад хяналт тавих, тайлагнах үйл ажиллагааг зохион байгуулахыг Үйлдвэр, хөдөө аж ахуйн сайд Ш.Түвдэндорж, Эдийн засгийн хөгжлийн сайд Н.Батбаяр нарт үүрэг болгосугай. 3.Энэ тогтоол гарсантай холбогдуулан “Журам батлах тухай” Засгийн газрын 2013 оны 2 дугаар сарын 7-ны өдрийн 48 дугаар тогтоолыг хүчингүй болсонд тооцсугай.
№356 2014.11.01	Арьс, ширний үйлдвэрлэлийн цогцолборын байршлын тухай	Монгол Улсын Засгийн газрын тухай хуулийн 30 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсгийг үндэслэн, “Малчид, үндэсний үйлдвэрлэгчдийг дэмжих зарим арга хэмжээний тухай” Улсын Их Хурлын 2012 оны 12 дугаар сарын 28-ны өдрийн 74 дүгээр тогтоолын 2.5 дахь хэсгийг хэрэгжүүлэх зорилгоор Монгол Улсын Засгийн газраас ТОГТООХ нь: 1. Улаанбаатар хотыг 2020 он хүртэл хөгжүүлэх ерөнхий төлөвлөгөөнд тусгагдсан арьс, ширний үйлдвэрүүдийн цогцолборыг Хан-Уул дүүргийн 13 дугаар хорооны нутаг “Шар хөцийн хоолой” гэдэг газарт төвлөрүүлэн байршуулах тухай нийслэлийн удирдлагын саналыг дэмжсүгэй.2. Арьс, ширний үйлдвэрүүдийн цогцолборын дэд бүтцийн бүтээн байгуулалтын болон хаягдал усыг цэвэршүүлэх, ариутгах, дахин ашиглах орчин үеийн дэвшилтэт технологитой цэвэрлэх байгууламжийг байгуулах ажлыг 2014 оны 11 дүгээр сараас эхлэн Зам,

		<p>тээвэр, барилга, хот байгуулалтын яамтай хамтран шуурхай зохион байгуулахыг Үйлдвэр, хөдөө аж ахуйн сайд Ш.Түвдэндорж, Нийслэлийн Засаг дарга бөгөөд Улаанбаатар хотын захирагч Э.Бат-Үүл нарт тус тус үүрэг болгосугай.</p> <p>3. Энэ тогтоол гарсантай холбогдуулан “Арьс, ширний үйлдвэрлэлийн талаар авах зарим арга хэмжээний тухай” Засгийн газрын 2013 оны 7 дугаар сарын 6-ны өдрийн 249 дүгээр тогтоолын 1 дүгээр зүйлийг хүчингүй болсонд тооцсугай.</p>
<p>№519 2015.12.25</p>	<p>Арьс, ширний талаар авах нэг удаагийн арга хэмжээний тухай</p>	<p>Засгийн газрын тухай хуулийн 30 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт заасныг үндэслэн Монгол Улсын Засгийн газраас ТОГТООХ нь:</p> <p>1. Боловсруулаагүй бүх төрлийн арьс, ширийг хорио цээрийн талаар гадаад улстай байгуулсан хоёр талын баримт бичгийг харгалзан 2016 оны 1 дүгээр сарын 5-ны өдрөөс 2 дугаар сарын 5-ны өдрийг хүртэлх хугацаанд экспортод гаргахыг зөвшөөрсүгэй.</p> <p>2. Энэ тогтоолын 1 дүгээр зүйлд заасны дагуу экспортод гаргах боловсруулаагүй бүх төрлийн арьс, ширний хувьд Засгийн газрын 2013 оны 300 дугаар тогтоолын хавсралтаар баталсан “Арьс, ширний үйлдвэрлэл, худалдаанд мөрдөх техникийн зохицуулалт”-ын 2.7 дахь заалтыг мөрдөхгүй байхаар тогтоосугай.</p> <p>3. Энэ тогтоолын хэрэгжилтэд хяналт тавьж ажиллан, дүнг 2016 оны 1 улиралд багтаан Засгийн газарт танилцуулахыг Монгол Улсын Шадар сайд Ц.Оюунбаатар, Сангийн сайд Б.Болор нарт даалгасугай.</p>
<p>№138 2016.11.09</p>	<p>Түр журам батлах тухай</p>	<p>Засгийн газрын тухай хуулийн 30 дугаар зүйлийн 1 дэх хэсэгт заасныг үндэслэн Засгийн газрын тусгай сангийн тухай хуулийг хэрэгжүүлэх зорилгоор Монгол Улсын Засгийн газраас ТОГТООХ нь:</p> <p>1.“Жижиг, дунд үйлдвэрийг хөгжүүлэх сангаас санхүүжүүлэх хөнгөлөлттэй зээлээр хэрэгжүүлэх төслийг сонгон шалгаруулах түр журам”-ыг 1 дүгээр хавсралт, “Бодлогын зээл олгох салбарын үйлдвэрлэлийн чиглэл”-ийг 2 дугаар хавсралт ёсоор тус тус баталсугай.</p> <p>2.Жижиг, дунд үйлдвэрийг хөгжүүлэх сангаар 2016 онд олгох 35.0 (гучин тав) хүртэл тэрбум төгрөгийн хөнгөлөлттэй зээлээр хэрэгжүүлэх төслүүдийг сонгон шалгаруулах ажлыг энэ тогтоолын 1 дүгээр зүйлд заасан түр журмын дагуу яаралтай зохион байгуулж, хэрэгжилтэд нь хяналт тавьж ажиллахыг Хүнс, хөдөө аж ахуй, хөнгөн үйлдвэрийн сайд П.Сэргэлэнд даалгасугай.</p> <p>3.Энэ тогтоолыг Засгийн газрын тусгай сангийн тухай хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай хууль батлагдах хүртэл хугацаанд дагаж мөрдсүгэй.</p>

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- <http://www.wsrc.mn/new/mn/city-water-tariff>
- <http://leather.mn/nav/96#.WKqV9tKGMdU>
- <http://www.dbm.mn>
- <http://development.ub.gov.mn/uploads/Uildverlel-texnologiin-park.pdf>
- <http://www.slideshare.net/ankhbilegluvsan/ss-47545615>
- http://leatherpanel.org/sites/default/files/publications-attachments/future_trends_in_the_world_leather_and_leather_products_industry_and_trade.pdf
- <http://www.moit.gov.vn/en/News/514/vietnamese-tannery-industry%E2%80%99s-development-in-context-of-international-economic-integration.aspx>
- Report of Working Group on “Leather & Leather Products” Twelfth Five Year Plan Period (2012-17)
- Арьс, ширний үйлдвэрлэлийг дэмжих талаар төрөөс баримталж буй бодлого, гадаадын зарим орны туршлага – УИХ-ын Тамгын газрын МХШҮХ, 2016

**КОМПАНИЙН УЛСЫН БҮРТГЭЛИЙН ТОГТОЛЦОО, БҮРТГЭХ ҮЙЛ АЖИЛЛАГАА,
ХУВЬЦААГААР ГЭРЧЛЭГДСЭН ӨМЧЛӨХ ЭРХ ШИЛЖҮҮЛЭХ, ХУВЬЦАА БАРЬЦААЛАХ
АСУУДЛААРХ ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА**

Ц.Норовдондог (PhD), Г.Билгээ, Б.Нандингэрэл

АГУУЛГА

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

СУДАЛГААНЫ ХЭСЭГ

**1. КОМПАНИЙН УЛСЫН БҮРТГЭЛИЙН ЭРХ ЗҮЙН ОРЧИН, БҮРТГЭЛИЙН ТОГТОЛЦОО,
ХУВЬЦАА ЭЗЭМШИГЧДИЙН БҮРТГЭЛ**

1.1.Их Британи Улс

1.1.1.Эрх зүйн орчин

1.1.2.Компанийн бүртгэлийн практик тогтолцоо, бүртгэлийн процедур

1.1.3.Компани бүртгүүлэх үед гаргаж өгөх хувьцаа эзэмшигчдийн мэдээлэл

1.2.Америкийн Нэгдсэн Улс

1.2.1.Эрх зүйн орчин

1.2.2.ХК болон ХХК үүсгэн байгуулах үйл явц

1.2.3.Компанийн талаарх мэдээлэл авах боломж

1.2.4.ХХК-ийн хувьцаа, түүнийг эзэмшигчдийн бүртгэл

1.3.Оросын Холбооны Улс

1.3.1.Эрх зүйн орчин

1.3.2.Компанийн улсын бүртгэлийн процедур

1.3.3.Улсын бүртгэлийн нэгдсэн санд бүртгэгддэг мэдээлэл

1.3.4.ХХК-ийн хувьцааны бүртгэл

1.3.5.Холбооны татварын албаны бүтэц, чиг үүрэг

**2. КОМПАНИЙН ХУВЬЦААГ БАРЬЦААЛАХ, ХУВЬЦААГААР ГЭРЧЛЭГДСЭН ӨМЧЛӨХ
ЭРХИЙГ ШИЛЖҮҮЛЭХ**

2.1.Их Британи Улс

2.1.1.Хувьцаа барьцаалах

2.1.2.Шотланд Улсын туршлага

2.2.Америкийн Нэгдсэн Улс

2.2.1.ХХК-ийн хувьцаа барьцаалах

2.2.2.ХХК-ийн үнэт цаасаар гэрчлэгдсэн хувьцаа

2.2.3.Үнэт цаас, арилжааны хороо

2.3.Оросын Холбооны Улс

2.3.1.ХХК-ийн хувьцааг барьцаалах

2.3.2.Үнэт цаасаар гэрчлэгдсэн хувьцааны эрхийн баталгаажуулалт

2.3.3.Үнэт цаасны улсын бүртгэлийн байгууллага

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

Судалгаанд Хязгаарлагдмал хариуцлагатай компани (цаашид ХХК) болон Хувьцаат компани (цаашид ХК)-ийн улсын бүртгэлийн тогтолцоо, компани бүртгүүлэх үйл ажиллагааны процедур, бүрдүүлэх материал, компанийг бүртгүүлэхэд тавигдах шаардлага болон улсын бүртгэлийн байгууллагын бүтэц, тогтолцоо, үйл ажиллагааны талаар мэдээллийн хайлт хийж, холбогдох эрх зүйн орчин, практик туршлагыг судалсны үндсэн дээр мэдээллийг боловсруулав.

Судалгаанд Их Британи, АНУ, ОХУ зэрэг орнуудыг хамруулав. Эдгээр орнууд нь эдийн засгийн хөгжлийн түвшин өндөр, бизнесийн харилцаа болон үнэт цаасны зах зээлийн дэд бүтэц харьцангуй төлөвшсөн орнууд юм.

Судалгааны 1-р бүлэгт, компанийн улсын бүртгэлийн тогтолцоо, бүртгэлийн процедур, бүртгүүлэхэд тавигдах шаардлага болон бүрдүүлэх материалын талаарх мэдээллийг оруулав.

Судалгаанаас үзэхэд, компани шинээр байгуулах, улсын бүртгэлд бүртгүүлэх харилцааг Компанийн тухай хууль болон Улсын бүртгэлийн тухай хуулиар нийтлэг зохицуулж байна.

Их Британи, АНУ нь бүрэлдэхүүн улсууд болон муж улсуудаас бүрдсэн холбооны улс учраас эрх зүйн зохицуулалтын хувьд бүрэлдэхүүн улс, муж улс тус бүр өөр өөрийн эрх зүйн зохицуулалттай байна. Хэдийгээр ОХУ нь холбооны улс боловч шилжилтийн эдийн засагтай орон учраас тогтолцооны хувьд манайхтай ижил төстэй бөгөөд уг харилцааг Улсын бүртгэлийн тухай хуулиар зохицуулж байна.

Судалгаанаас үзэхэд, Их Британи, АНУ-д компани бүртгүүлэх, компанийн бүртгэлд өөрчлөлт оруулах үйл ажиллагааг анхан шатны бүртгэлийн компани буюу Registered office-ийн цахим систем, Улсын бүртгэлийн байгууллагын портал сайтыг ашиглан маш хялбархан, шат дамжлага, хүнд суртал багатай хийдэг систем бүрдүүлсэн байна. Эдгээр анхан шатны бүртгэх байгууллагын үйл ажиллагааг холбогдох хуулиар зохицуулсан. ОХУ-ын хувьд Холбооны Татварын алба нь компанийн хувьцаа, түүнийг эзэмшигчийн улсын бүртгэлийг нэг зарчмаар бүртгэх, мөн өргөдлийг олон хэлбэрээр хүлээн авч болохоор зохицуулсан байна.

2-р бүлэгт, хувьцаа барьцаалах ажиллагаа хэрхэн явагддаг, хувьцаа барьцаалахтай холбоотой ямар эрсдэл үүсч болох талаар Их Британи Улсын бүрэлдэхүүн болох Шотланд, АНУ, ОХУ-ын туршлагыг авч үзэв.

Хувьцаа эзэмшигчид хувьцаагаа өөрийн хувийн хэрэгцээнд болон компанийн үйл ажиллагааг дэмжих зорилгоор барьцаалж болох авч зах зээл дээрх хувьцааны үнийн өөрчлөлтөөс шалтгаалан тодорхой эрсдэл үүсч болохыг дурдсан. Хувьцаа барьцаалахад "Хувьцааны барьцааны гэрээ" байгуулах ба энэхүү гэрээ нь ерөнхийдөө стандарт агуулгатай, хувьцаа барьцаалах хугацаанд хувьцаа эзэмшигчийн өмчлөх эрх шилжихгүй бөгөөд хувьцаа барьцаалагч уг хувьцааг барьцаалах хугацаандаа хувьцаагаар гэрчлэгдсэн өмчлөх эрхийг хэрэгжүүлэхтэй холбоотой үүрэг хүлээж, гэрээний үүргийн биелэлт хангагдах үед эргүүлэн шилжүүлэх, эсхүл зээлдэгч өр төлбөрөө барагдуулах чадамжгүй болсон тохиолдолд зах зээл дээр худалдан борлуулах эрхтэй байхаар зохицуулсан байна. (Судалгааны дэлгэрэнгүйгээс үзнэ үү.)

Их Британи, АНУ-ын хувьд хувьцаа барьцаалах харилцааг бие даасан хууль болон үнэт цаасны зах зээлийн тухай хуулиар зохицуулах ба "Хувьцаа барьцаалах гэрээ" (Pledge share agreement)-ний дагуу барьцаалах ажиллагаа явагдана.

ОХУ-ын хувьд, Хязгаарлагдмал хариуцлагатай компанийн хувьцааг барьцаалахтай холбоотой харилцааг Иргэний хууль, Хязгаарлагдмал хариуцлагатай компанийн тухай хуулиар зохицуулсан. Хэрэв гуравдагч этгээдийн барьцаанд хувьцаагаа шилжүүлэх бол компанийн бүх гишүүдийн хурлаас зөвшөөрөл авах ёстой. Нээлттэй Хувьцаат компанийн нийтэд гаргаж байгаа хувьцааны улсын бүртгэлийг ОХУ-ын Төв банк хэрэгжүүлэх ба биет, биет бус хэлбэрээс хамаарч үнэт цаасны гэрчилгээ, үнэт цаас гаргах тухай шийдвэр нь үнэт цаасаар баталгаажсан эрхийг гэрчилсэн баримт бичиг болно.

Нийтэд санал болгон хувьцаа гаргаж буй нээлттэй Хувьцаат компанийн хувьд зах зээлд шинээр гаргаж буй хувьцааг Үнэт цаасны зах зээлийг зохицуулах хороонд бүртгэж, зах зээлд

арилжаалах зөвшөөрөл олгох ба Хөрөнгийн бирж уг хувьцааг бүртгэлийн шаардлагад нийцүүлэн тодорхой ангилалаар бүртгэж арилжаанд оруулна. Арилжааны явцад хувьцаа эзэмшигчдийн бүртгэлд өөрчлөлт оруулах, өмчлөх эрхийн бүртгэл хийх ажиллагааг Үнэт цаасны төлбөр тооцоо, хадгаламжийн компани гүйцэтгэнэ.

Нээлттэй зах зээл дээр арилжаалагдаж байгаа Хувьцаат компанийн хувьцаа эзэмшигчдийн бүртгэл, өмчлөх эрх шилжүүлэхтэй холбоотой харилцааг Үнэт цаасны зах зээлийн тухай хууль, Компанийн тухай хууль болон Үнэт цаасны хороо, Хөрөнгийн бирж, Үнэт цаасны төлбөр тооцоо, хадгаламжийн компаниас батлан гаргасан журам, зааврын дагуу гүйцэтгэдэг бөгөөд энэхүү үйл ажиллагаа нь олон улсын хэмжээнд стандарт зохицуулалттай тул энэхүү судалгаанд тусгайлан авч үзээгүй болно.

Үнэт цаасны зах зээлд төлбөр тооцоо гүйцэтгэх, өмчлөх эрхийг бүртгэх, шилжүүлэх үйл ажиллагааг Үнэт цаасны хороодын Олон улсын байгууллага (IOSCO)-аас үнэт цаасны төлбөр тооцооны байгууллагуудад зориулан гаргасан G30-ын зөвлөмжийг мөрдлөг болгож холбогдох эрх зүйн орчныг бүрдүүлж байна.

СУДАЛГААНЫ ХЭСЭГ
НЭГ. КОМПАНИЙН УЛСЫН БҮРТГЭЛИЙН ТОГТОЛЦОО, БҮРТГЭЛИЙН
ПРОЦЕДУР, БҮРТГЭЛИЙН МЭДЭЭЛЛҮҮД

1.1.ИХ БРИТАНИ УЛСЫН ТУРШЛАГА

1.1.1.Эрх зүйн орчин

Их Британи Улсад компанийг улсын бүртгэлд бүртгүүлэх болон компанийн үйл ажиллагааг зохицуулахтай холбоотой харилцааг *Companies Act, 2006* хуулиар зохицуулна. Энэхүү хууль нь 47 хэсэг (Part), 98 бүлэг (Chapter)-тэй бөгөөд хуулиар тогтоосон хязгаарлагдмал хариуцлагатай (limited), хариуцлагын хязгаарлалтгүй (unlimited), хувийн (private) болон хувьцаат (public) компанийн бүртгэлтэй холбоотой харилцааг бүхэлд нь зохицуулна.

Энэхүү хуулийн 1 болон 2 дугаар хэсэгт компанийн үйл ажиллагаанд баримтлах эрх зүйн актуудыг нэрлэж, компанийн төрлүүд, компани байгуулах, компанийг улсын бүртгэлд бүртгүүлэхтэй холбоотой харилцааг зохицуулсан.

Хуулийн 1 дүгээр хэсгийн 1-т зааснаар: “Компани гэж энэхүү хуульд нийцүүлэн байгуулагдсан, улсын бүртгэлд бүртгүүлсэн этгээдийг хэлнэ” гэжээ.

Их Британи Улсад дараах компанийн төрлүүдийг хуулиар тогтоосон. Үүнд:

Хязгаарлагдмал хариуцлагатай компани (Limited company) гэж компанийн гишүүдийн эрх, үүргийг дүрмээр хязгаарласан компанийг хэлэх бөгөөд хувьцаагаар хязгаарлагдсан (limited by shares), батлан даалтаар хязгаарлагдсан (limited by guarantee) гэсэн 2 хэлбэртэй байна.

Хариуцлагын хязгааргүй компани (Unlimited company) гэж компанийн гишүүдийн эрх, үүргийг ямар нэгэн байдлаар хязгаарлаагүй компанийг хэлнэ.

Хувьцаат компани (Public company) гэдэг нь хувьцаа болон баталгааны эрх, үүргээр хязгаарлагдсан, хувь нийлүүлсэн хөрөнгө бүхий компанийг хэлнэ.

Хувийн компани (Private company) гэж хувьцаат компанийн ангилалд хамаарахгүй бусад компанийг хэлнэ.

Нийтийн ашиг сонирхлын компани (Community interested company) гэж хувьцаа болон батлан даалтын үүргээр хязгаарлагдсан боловч хувь нийлүүлсэн хөрөнгөгүй, эсхүл батлан даалтын үүргээр хязгаарлагдсан боловч хувь нийлүүлсэн хөрөнгөтэй компани байж болно.

Компани байгуулах

Энэхүү хууль болон холбогдох бусад хуулийн хүрээнд нэг буюу хэд хэдэн этгээд хамтран компани байгуулж болох бөгөөд ингэхдээ:

- Компанийн үүсгэн байгуулагчдын хооронд хамтран ажиллах меморандум байгуулж, үүсгэн байгуулагчдын нэрс, эзэмшиж буй хувь, хувьцааг баталгаажуулна. Энэхүү меморандум нь үүсгэн байгуулагч этгээдүүд компани байгуулахыг албан ёсоор зөвшөөрөн дэмжиж, компанийн гишүүн болохыг хүлээн зөвшөөрсөн, мөн түүнчлэн компанийн хувь нийлүүлсэн хөрөнгөнөөс наанадаж 1 хувьцаа, эсхүл тодорхой хэмжээний хувьцаа эзэмшиж байгаага нотлох бөгөөд бүх үүсгэн байгуулагчид гарын үсэг зурж баталгаажуулсан байх ёстой.

- Компанийг бүртгүүлэхдээ энэхүү хууль болон бусад холбогдох эрх зүйн актын хүрээнд компанийг улсын бүртгэлд бүртгүүлэхэд тавигдах шаардлагыг хангасан байх бөгөөд хууль бусаар компани байгуулахыг хориглоно.

Компанийг улсын бүртгэлд бүртгүүлэхэд тавигдах шаардлага

Бүрдүүлэх материал (Part 2, 9):

- 1) Үүсгэн байгуулах гэрээ, зохих журмын дагуу бөглөсөн бүртгэлийн маягт болон бусад холбогдох баримт материалыг бүрдүүлж бүртгэх байгууллагад бүртгүүлнэ.
- 2) Бүртгүүлэх маягтад дараах мэдээллүүдийг мэдүүлнэ. Үүнд:

- компанийн нэр урьдчилсан байдлаар;
 - компанийг бүртгэсэн байгууллага (registered office) нь Англи - Уэльс, Шотланд болон Умард Ирландын алинд оршин буй;
 - компанийг үүсгэн байгуулагчдын үүрэг хариуцлага хязгаарлагдсан эсэх, хэрэв тийм бол хувьцаагаар хязгаарлагдсан, эсхүл батлан даалтаар хязгаарлагдсан алин болох;
 - компани хувийн, эсхүл хувьцаат компанийн алин болох.
- 3) Хэрэв өргөдөл гаргагч нь ганц гишүүнтэй хувь хүн байвал нэр, хаягаа бичнэ.
- 4) Бүртгүүлэх маягтад дараах багц мэдээллийг мэдүүлнэ. Үүнд:
- хэрэв компанийн хөрөнгө нь хувь нийлүүлсэн хөрөнгөнөөс бүрдэж байвал үүсгэн байгуулсан хувьцаа эзэмшигчдийн нэрс болон эзэмшиж буй хувьцааны тоо;
 - хэрэв компанийн хариуцлага нь батлан даалтаар хязгаарлагдаж байгаа бол батлан даалт гаргагчдын нэрс, гаргасан баталгааны хэмжээ;
 - компанийн удирдах ажилтнуудын мэдээлэл.
- 5) Бүртгүүлэх маягтад дараах багц мэдээллийг мэдүүлнэ. Үүнд:
- компанийг бүртгэсэн байгууллагын хаяг;
 - хувь нийлүүлэгчдийн гэрээний үндсэн эхийн хуулбар.
- 6) Бүртгүүлэх маягтыг зохих журмын дагуу бөглөж дараах этгээдэд илгээнэ. Үүнд:
- хэрэв компанийг бүртгэсэн компани нь Англи-Уэльсэд оршин буй бол Англи-Уэльс дахь бүртгэлийн компанид;
 - хэрэв компанийг бүртгэсэн компани нь Шотландад оршин буй бол Шотланд дахь бүртгэлийн компанид;
 - хэрэв компанийг бүртгэсэн компани нь Умард Ирландад оршин буй бол Умард Ирланд дахь бүртгэлийн компанид тус тус илгээнэ.

Хувь нийлүүлсэн хөрөнгө болон хувьцаа эзэмшигчдийг мэдүүлэх (Part 2,10)

- 1) Хувь нийлүүлсэн хөрөнгө болон үүсгэн байгуулагчдын хувьцаа эзэмшлийн талаарх мэдүүлгийг энэхүү хуульд заасан журмын дагуу мэдүүлнэ. Хувь нийлүүлсэн хөрөнгөө хэрхэн хуваан бүрдүүлсэн талаар компани мэдүүлнэ.
- 2) Уг мэдүүлэгт дараах мэдээллийг тусгана. Үүнд:
- үүсгэн байгуулагч гишүүн тус бүрээр компани байгуулах үед гэрээний дагуу захиалга өгч худалдан авсан хувьцаа болон нийт хувьцааны тоо;
 - эдгээр хувьцааны нийт хувьцааны үнийн дүнгээр тооцон гаргасан нэрлэсэн үнийн дүн;
 - хувьцааны ангилал тус бүрээр дараах мэдээллийг мэдүүлнэ. үүнд:
 - а) хувьцааны ангилал тус бүрээр олгогдож буй эрх, үүрэг;
 - б) хувьцааны ангилал тус бүрээр нийт гаргасан хувьцааны тоо хэмжээ;
 - в) хувьцааны ангилал тус бүрээр тооцож гаргасан хувьцааны нэрлэсэн үнэ;
 - г) хувьцааны ангилал тус бүрээр төлөгдөх ёстой үнийн дүн, эсхүл төлбөрөөс чөлөөлж урамшуулал хэлбэрээр олгож буй хувьцааны үнийн дүн.
 - хувьцаа эзэмшигч тус бүрээр үүсгэн байгуулагчдын гэрээний дагуу хүлээж буй үүрэг хариуцлага, үүнийг тодорхойлсон мэдээлэл;
 - үүсгэн байгуулсан хувьцаа эзэмшигч тус бүрээр дараах мэдээллийг мэдүүлэх. үүнд:
 - а) компани байгуулах үед үүсгэн байгуулагч тус бүр хэчнээн ширхэг, ямар үнэтэй хувьцаа эзэмшсэн;
 - б) үүсгэн байгуулагч тус бүрийн эзэмшиж буй хувьцаандаа төлөх үнийн дүн, хэрэв урамшуулал хэлбэрээр авч буй бол төлбөрөөс чөлөөлөгдсөн урамшуулалт хувьцааны нэрлэсэн үнээр тооцсон үнийн дүн;

- хэрэв үүсгэн байгуулагч нь 1-ээс олон ангиллын хувьцаа авч буй бол хувьцааны ангилал тус бүрээр уг этгээдэд хамаарах мэдээллийг хуулийн 4.а-д заасны дагуу мэдүүлэх.

Батлан даагчийг мэдүүлэх

- 1) Хэрэв энэхүү хуульд заасан журмын дагуу компанийг батлан даалтын үүргээр хязгаарлан байгуулж байгаа бол батлан даагчдын талаарх мэдээллийг гаргаж өгөх;
- 2) Үүсгэн байгуулагчдын гэрээнд заасны дагуу батлан даагч гишүүн тус бүрийн батлан даалтын эрх үүрэг, баталгааны хэмжээг мэдүүлэх;
- 3) Батлан даалтын үүрэг хүлээсэн гишүүн тус бүрээр мэдүүлгийг гаргаж өгөх бөгөөд ингэхдээ хэрэв батлан даагч нь компанийг байгуулах үед болон компани үйл ажиллагаагаа зогсоосноос хойш 1 жилийн хугацаанд ямар үүрэг хариуцлага хүлээх, үүргийн мөнгөн дүн ямар байхыг мэдүүлэх;
 - а) компанид гишүүнчлэлтэй байх үедээ компанийн өмнөөс төлөх өр зээл, хүлээх хариуцлагын хэмжээ;
 - б) компанийг байгуулах үед оруулах хөрөнгийн мөнгөн дүн, хүлээх хариуцлагын хэмжээ;
 - в) тодорхой хүрээ хязгаарын дотор батлан даагчийн үүрэг, хариуцлагад өөрчлөлт оруулахтай холбоотой эрх зэргийг мэдүүлнэ.

Компанийн удирдах албан тушаалтныг мэдүүлэх

- ерөнхий захирал, гүйцэтгэх захирлын албан тушаалд томилогдож буй хүмүүсийн мэдээлэл (нэр хаяг, томилогдож буй албан тушаал, ажлын туршлага, чадавх гэх мэт);
- хэрэв ганц гишүүнтэй компани байгуулж байгаа бол компанийн нарийн бичгийн даргын талаарх мэдээлэл (нэр хаяг, томилогдож буй албан тушаал, ажлын туршлага, чадавх гэх мэт);
- хэрэв нээлттэй хувьцаат компани байгуулж буй бол нэгдүгээр нарийн бичгийн даргын мэдээлэл (нэр хаяг, томилогдож буй албан тушаал, ажлын туршлага болон чадавх гэх мэт).

Компанийг бүртгэх (Part 2, 14)

Хэрэв бүртгэх байгууллагын зүгээс компанийг бүртгүүлэхээр ирүүлсэн материал нь энэхүү хуулиар тавьсан шаардлагад нийцэж байна гэж үзвэл компанийг бүртгэнэ.

Бүртгэлийн гэрчилгээ олгох

Бүртгэх байгууллага нь компанийг албан ёсоор бүртгэснийг баталгаажуулж сертификат олгоно. Сертификат нь дараах агуулгатай байна. Үүнд:

- компанийн нэр, бүртгэлийн дугаар;
- бүртгэсэн он, сар, өдөр;
- компанийн төрөл (хязгаарлагдмал, эсхүл хариуцлагын хязгааргүй алин болох, хэрэв хязгаарлагдмал хариуцлагатай бол хариуцлага нь хувьцаагаар, эсхүл батлан даалтын алинаар хязгаарлагдсан);
- хувийн компани, эсхүл нээлттэй компани алин болох;
- компанийг бүртгэсэн байгууллага нь Англи-Уэльс, Шотланд, Умард Ирландын алинд оршин буй.

Улсын бүртгэлийн байгууллага нь гэрчилгээг гарын үсэг, тамга тэмдэгтээр албан ёсоор баталгаажуулж олгоно. Уг бүртгэлийн гэрчилгээ нь компанийг энэхүү хуулийн шаардлагад нийцүүлэн байгуулсан бөгөөд албан ёсны хуулийн этгээд мөн болохыг гэрчилнэ.

Бүртгэсний дараах үр дагавар

Улсын бүртгэлд компанийг бүртгүүлснээс хойш дараах үр дагавар бий болно. Үүнд:

- үүсгэн байгуулах гэрээ байгуулсан гишүүд болон шинээр нэмж орсон бүх этгээд компанийн гишүүн буюу хувь нийлүүлэгчид болно;

- компанийн бүх хувь нийлүүлэгчид компанийн үйл ажиллагаанд оролцох эрх үүснэ;
- компанийн бүртгэл хариуцсан оффис буюу Бүртгэлийн компани компанийн үйл ажиллагаатай нягт уялдаатай ажиллаж эхэлнэ;
- хэрэв компани нь хувьцаагаар илэрхийлсэн хувь нийлүүлсэн хөрөнгөтэй бол хувь нийлүүлэгчид нь хувьцаа эзэмшигчид болох ба хувь нийлүүлэгчдийн гэрээгээр тохирсон хөрөнгө болон хувьцааг эзэмшинэ;
- бүртгэх байгууллагад мэдүүлсэн захирал, нарийн бичгийн дарга нарыг компанийг бүртгэснээс хойш томилогдсонд тооцно.

1.1.2.Компанийн бүртгэлийн практик тогтолцоо, бүртгэлийн процедур

Их Британи Улсад шинээр компани байгуулах, тэр тусмаа хаалттай ХК (Ltd) болон ХХК (LLC) байгуулах болон улсын бүртгэлд бүртгүүлэх ажиллагааг хурдан шуурхай болгоход дэмжлэг үзүүлэх зорилго бүхий маш олон анхан шатны бүртгэлийн компани (Registered office) үйл ажиллагаа явуулдаг. Эдгээр компаниуд нь компани байгуулах процессыг хялбаршуулах, уг асуудлаар эрх зүйн зөвлөх үйлчилгээ үзүүлэх, мэдээллээр хангах, бүртгэлийн онлайн систем ажиллуулах, үүгээр дамжуулан компанийг Улсын бүртгэлийн байгууллага (Companies house)-д бүртгүүлэх ажиллагааг зохион байгуулах болон компани албан ёсоор бүртгэгдэж үйл ажиллагаа явуулж эхэлснээс хойш компанийн хувьцаа эзэмшигчдийн бүртгэл, өөрчлөлт болон хуульд заасан бусад бүртгэлийн ажиллагааг хариуцан гүйцэтгэнэ.

Учир нь Их Британи Улсын эрх зүйн систем нарийн төвөгтэй учраас компани байгуулагч этгээд баримт материалаа өөрөө бүрдүүлж бүртгүүлэхэд хуулийн зөвлөгөө авах, хуульч болон нягтлан бодогчийг тусгайлан хөлслөх, олон шат дамжлагатай захиргааны байгууллагын хүнд сурталтай тулгарах, зардал мөнгө их гарах зэрэг хүндрэлүүдтэй тулгардаг учраас бүртгэлийг хялбар болгох үүднээс он-лайн бүртгэлийн зөвлөх компаниуд болон бүртгэлийн сайтууд олноор ажилладаг онцлогтой байна.

Компани бүртгэх ажиллагаа маш хялбар, ямар ч шат дамжлагагүй хийгддэг бөгөөд компани байгуулахыг хүссэн этгээд ердөө 6-10 алхам бүхий ажиллагаа хийж онлайнаар компаниа бүртгүүлэх буюу компанийн бүртгэлийн мэдээлэлд өөрчлөлт оруулж болно. Эдгээр анхан шатны бүртгэх компаниудын жишээ болгож *Inform direct*⁷³, *Archers corporate services*⁷⁴ зэрэг бүртгэлийн сайт ажиллуулж буй компаниудын үйл ажиллагааны зарчмыг авч үзье. Бүртгэх оффис буюу Registered office-ийн үйл ажиллагааг Компанийн тухай (Companies Act, 2006) хуулиар зохицуулсан.

Inform direct онлайн бүртгэлийн системд хийгддэг ажилбарууд:

Компанийг *Inform direct* онлайн бүртгэлийн системийг ашиглан Компанийн бүртгэлийн газар (*Companies house*)-ын тавьсан шаардлагын дагуу маш хялбархан бүртгүүлж болно. Бүртгэлийн хураамж нь нийт £22. Компанийг бүртгүүлэхдээ дараах зүйлийг анхаарах ёстой. Үүнд:

1-р алхам. Компанийн хэлбэрийг тодорхойлж, бүртгүүлэх бэлтгэл хангах

Компани байгуулах хүсэлт гаргахаасаа өмнө компанийн хэлбэр, бизнесийн салбараа тодорхойлж, компанийг бүртгүүлэхэд шаардагдах хуульд заасан баримт материалуудыг Компанийн Улсын бүртгэлийн газар (*Companies House*)-ын шаардлагад нийцүүлэн бүрдүүлнэ.

2-р алхам. Компанийн нэр сонгох

Компанийн нэр үйл ажиллагаа явуулж буй бусад компанийн нэртэй давхцахгүй байх ба Компанийн бүртгэлийн газраас уг нэрийг сонгохыг зөвшөөрсөн зөвшөөрөл авна. Компани байгуулж буй этгээд уг сайтын “handy company name checker” цэснээс нэр сонгох, нэр давхцсан эсэхийг шалгах боломжтой.

3-р алхам. Компанийг бүртгүүлэхэд шаардагдах материал бүрдүүлэх

Хаалттай компанийг шинээр бүртгүүлэхдээ “new company registration checklist” цэст байршуулсан дараах материалыг бүрдүүлнэ. Үүнд:

- Компанийн нэрийг баталгаажуулж, эрх бүхий байгууллагаас зөвшөөрөл авах;
- Компанийн бүртгэлийн газрын “UK registered office address”-т компанийн албан ёсны хаяг, байршлыг бүртгүүлэх. Энэхүү бүртгэл нь олон нийтэд нээлттэй байдаг;
- Компанийн эрхлэх үйл ажиллагааны чиглэлийг тодорхойлж “SIC code” цэснээс сонголт хийх.

⁷³

www.informdirect.co.uk

⁷⁴ <http://archerscs.co.uk>

SIC код (Standard Industrial Classification code, SIC code) гэдэг нь Аж ахуйн үйл ажиллагааны нэр төрлийн албан ёсны ангиллын жагсаалт бөгөөд Companies House бүртгэлийн байгууллагаас албан ёсоор батлан гаргасан жагсаалт юм. Компани бүртгүүлэгч энэхүү жагсаалтаас нэг буюу хэд хэдэн үйл ажиллагааны кодыг сонгож эрхлэх үйл ажиллагааны ангилал, категорийг бүртгүүлнэ. Энэхүү жагсаалт нь олон нийтэд нээлттэй байдаг;

- Компанийн хувь нийлүүлсэн хөрөнгө (share capital)-ийн талаарх мэдээллийг бүртгүүлнэ. Хаалттай хувьцаат компанийн хувьд дор хаяж 1 ширхэг хувьцааг заавал гаргасан байх ёстой;
- Компанийн захирал болон шаардлагатай бол компанийн нарийн бичгийн даргын мэдээллийг бүртгүүлэх. Захиралын албан тушаалд томилогдох хүн 16 наснаас дээш байх;
- Үүсгэн байгуулсан хувьцаа эзэмшигчийн талаарх мэдээлэл оруулах. Дор хаяж 1 хувьцаа эзэмшигчийг заавал бүртгүүлэх ба уг хувьцаа эзэмшигч нь компанийн захирал байж болно. Хэд хэдэн хувьцаа эзэмшигчидтэй бол тэдгээрийн талаарх суурь болон зарим тодотгох мэдээлэл, Тухайлбал, Нийгмийн даатгалын улсын бүртгэлийн дугаар (National Insurance number), нүдний өнгө, утасны дугаар, эхийн нөхөрт гарахаас өмнөх нэр (mother's maiden name), эцгийн нэр болон паспортын дугаар зэргийг бүртгүүлнэ. 2016 оны 06 сарын 30-ны өдрөөс эхлэн Их Британид их хэмжээний хяналтын багц хувьцаа эзэмшигч буюу компанийн нийт хувьцааны 25 хувиас дээш хувийг эзэмшигчдийн талаарх мэдээллийг тусгайлан оруулдаг болсон;
- Хамтын ажиллагааны гэрээ болон санамж бичгийг үндэслэн Компанийн дүрмийг батлах. Хамтын ажиллагааны санамж бичиг гэдэг нь талуудын хооронд хамтран ажиллах нөхцөлийг тодорхойлсон гэрээ байх ба үүсгэн байгуулагчид компанийн хувьцааг хэрхэн хуваарилан эзэмших, ямар эрх, үүрэгтэй болохыг тодорхойлно. Уг санамж бичгийг Бүртгэлийн байгууллагад гаргаж өгнө. Энэхүү баримт бичиг нь компанийн үйл ажиллагааны үндсэн дүрмийг тогтоох бөгөөд компанийн захирлууд хувьцаа эзэмшигчдийн эрх ашгийн үүднээс компанийн үйл ажиллагааг хэрхэн удирдан явуулах ёстойг тодорхойлно. Ихэнх компаниудын хувьд уг системийн "private company Model Articles" цэсэнд байршуулсан хамтын ажиллагааны гэрээний загварыг ашигладаг. Уг загвар гэрээнд хувьцаа эзэмшигчид болон гүйцэтгэх удирдлагын хооронд байгуулах гэрээний үндсэн нөхцөлийг тусгасан байх боловч хэрэв хувьцаа эзэмшигчдийн зүгээс өөр онцгой нөхцөлийг тусгахыг хүсвэл гэрээг өөрчлөн баталж болно. Энэхүү баримт бичгийг Inform Direct компанийн бүртгэлийн системийг ашиглан цахимаар илгээж болно. Энэхүү мэдээллийг "memorandum and articles of association" цэснээс үзэж болно. Нийтэд нээлттэй.

4-р алхам. Компанийг Улсын бүртгэлийн байгууллага (Companies house)-д бүртгүүлэх

Компани бүртгүүлэгч этгээд дээр дурдсан бүх материалыг бүрдүүлсний дараа Компанийн улсын бүртгэлийн байгууллагад мэдээллийг баталгаажуулахаар илгээнэ. Баримт, мэдээллийг илгээх 3 янзын сонголт байх ба сонголт бүрийн бүртгэлийн хураамж өөр өөр байна. Үүнд:

- "Inform Direct" зэрэг цахим систем ашиглан бүртгүүлсэн бол стандарт төлбөр нь £10 байна. Уг программ хангамжийн багцад нэмэлт үйлчилгээнүүд байх тул үндсэн төлбөр дээр бага зэрэг нэмэлт төлбөр төлнө.
- Компанийн бүртгэлийн байгууллага (Companies house)-ын өөрийн цахим хуудас дахь онлайн портал системийг ашиглан бүртгүүлж болно. Стандарт төлбөр £12.
- Цаасаар IN01 формыг бөглөн бүртгүүлж болно. Стандарт төлбөр £40. Энэ тохиолдолд Companies House-ийн вэб сайтаас бүртгэлийн маягуудыг татан авч бөглөн харьяа салбарт уг форм болон дагалдах баримт, материалуудыг хүргүүлэх ба ажлын 5 хоногийн дотор бүртгэл хийгдэнэ.

5-р алхам. Компанийг албан ёсоор бүртгэсэн зөвшөөрөл иртэл хүлээх

Хаалттай компани байгуулж буй этгээд Компанийн бүртгэлийн байгууллагаас холбогдох материалыг шалгаж, албан ёсоор бүртгэсэн батламж ирүүлтэл ямар нэгэн бизнесийн үйл ажиллагаа явуулахгүй хүлээнэ. Хэрэв Inform Direct мэтийн онлайн бүртгэлийн систем ашиглан бүртгүүлсэн бол хариу нь харьцангуй хурдан ирэх ба учир нь мэдээллийг Companies House-д илгээхээс өмнө сайтын зүгээс мэдээллийг урьдчилан сайтар шалгаж оруулдаг учраас хариу нь 6 минутын дотор ирдэг. Хэрэв цаасан хэлбэрээр материал бүрдүүлсэн бол шалгах, баталгаажуулах хугацаа нь харьцангуй удаан байна.

6-р алхам. Захирлуудын зөвлөлийг хуралдуулах

Компанийг бүртгэсэн тухай албан ёсны хариу ирмэгц компанийн захирлуудын зөвлөлийн анхдугаар хурлыг хуралдуулах ба уг хурлаар компанийн үйл ажиллагааг албан ёсоор явуулахтай холбоотой зарим асуудлыг авч хэлэлцэнэ. Уг хурлыг зохион байгуулах зааварчилгааг "what needs to be covered and template minutes of the first directors' meeting" цэснээс үзэх боломжтой.

7-р алхам. Компанийн бүртгэлийн дэвтэр нээх (түүнд өөрчлөлт оруулах)

Хуулиар шинээр байгуулагдсан компани бүрт компанийн бүртгэлийн дэвтэр (company books) нээх

бөгөөд уг дэвтэрт дараах мэдээллийг бүртгэнэ. Үүнд:

- захирлуудын бүртгэл;
- захирлуудын оршин суугаа хаяг;
- нарийн бичгүүдийн бүртгэл;
- гишүүдийн бүртгэл (хувьцаа эзэмшигчдийн бүртгэл ч гэж нэрлэдэг);
- томоохон хяналтын багц хувьцаа эзэмшигчдийн бүртгэл;
- хувьцаа эзэмшигчдийн эзэмшиж буй хувьцааны хувь хэмжээний бүртгэл;
- хувьцааны шилжилт хөдөлгөөний бүртгэл;
- барьцаалсан болон данснаас хассан хувьцааны бүртгэл.

Энэхүү бүртгэлийг гараар хөтөлж болох боловч Inform Direct сүлжээний хувьд “electronic statutory registers” тусгайлсан цэс байх тул уг цэсийг ашиглан бүртгэл хийвэл харьцангуй хялбар.

8-р алхам. *Хувьцаа эзэмшигчдэд сертификат олгох*

Захирлуудын зөвлөлийн анхдугаар хурал дээр хувьцаа эзэмшигчдэд хувьцаа эзэмшигчийн гэрчилгээ гардуулна. Хэдийгээр хувьцаа эзэмшигчдийг бүртгэлийн дэвтэрт бүртгэх боловч ихэнх компаниуд хувьцаа эзэмшигчдэд гэрчилгээ олгодог, хувьцаа эзэмшигчдийн зүгээс энэхүү гэрчилгээг авах хүлээлт их байдаг. Хувьцаа эзэмшигчдийн гэрчилгээний загвар, гэрчилгээ олгохтой холбоотой мэдээллийг “requirements for valid share certificates” цэснээс үзэж болно.

9-р алхам. *Компанийг бүртгүүлэхтэй холбоотой бусад ажиллагаанууд*

- Банканд данс нээлгэх;
- HMRC татварын системд бүртгүүлэх “registering for VAT”;
- PAYE системд ажилтнуудыг бүртгүүлэх;
- Шаардлагатай бол цахим хуудас нээх;
- Эрхэлж буй үйл ажиллагаанд чухал шаардлагатай гэж үзвэл барааны тэмдэгтээ бүртгүүлэх.

1.1.3.Компанийг бүртгүүлэх үед гаргаж өгөх хувьцаа эзэмшигчдийн мэдээлэл

Компанийг бүртгүүлэх IN01 формыг бөглөхдөө хувьцаа эзэмшигчидтэй холбоотой дараах мэдээллийг гаргаж өгнө. Үүнд:

- овог, нэр;
- хаяг;
- эзэмшиж буй хувьцааны ангилал;
- ангилал тус бүрээр эзэмшиж буй хувьцааны тоо хэмжээ;
- хувьцааны нэрлэсэн үнэ болон илэрхийлж буй мөнгөн тэмдэгт.

Компанийн хувьцаа эзэмшигчдийн бүртгэлд орсон өөрчлөлт болон үүнтэй холбоотой дэлгэрэнгүй мэдээллийг Companies House бүртгэлийн байгууллагын “**confirmation statement**” цэсэнд бүртгүүлэх ба компанийг бүртгүүлснээс хойш одоогийн хувьцаа эзэмшигчид болон шинээр хувьцаа эзэмшсэн хүмүүсийн хаягийн өөрчлөлтийг бүртгүүлэх шаардлагагүй.

Компанийг улсын бүртгэлд бүртгүүлснээс хойш шинэ болон хуучин хувьцаа эзэмшигчдийн хаяг, түүнд орсон өөрчлөлтийг албан ёсоор шаардахгүй боловч 2016 оны 06 сарын 30-ны өдрөөс эхлэн компани хувьцаа эзэмшигчдийнхээ бүртгэлд орсон өөрчлөлт, түүнтэй холбоотой дэлгэрэнгүй мэдээллийг Компанийн бүртгэлийн газрын “**confirmation statement**” цэсэнд бүртгүүлж жилдээ нэг удаа бүртгэлээ шинэчлэх журам тогтоосон. Энэхүү бүртгэлийн мэдээлэл нь олон нийтэд нээлттэй байх ба компани татан буугдсан ч хамаагүй хүссэн хүн онлайнаар нэвтэрч уг мэдээллийг үзэх боломжтой. Хэрэв хувьцаа эзэмшигч өөрийнхөө мэдээллийг нууцлах нь чухал, мэдээллийг ил гаргах шаардлагагүй гэж үзэж байгаа бол өөрийнхөө өмнөөс нэрлэсэн хувьцаа эзэмшигчийг томилж болох ба энэ үйлчилгээг үзүүлж буй компанид төлбөр төлнө.

Компани нь хувьцаа эзэмшигчдийн бүртгэл “**register of shareholders**”-ийг хөтлөх ба уг бүртгэлд хувьцаа эзэмшигчдийн нэрс болон эзэмшиж буй хувьцааны талаарх мэдээлэл, түүнтэй холбоотой өөрчлөлтийг тогтмол бүртгэнэ. Нэг ёсондоо энэхүү бүртгэл нь компанийн одоогийн хувьцаа эзэмшигчдийн талаарх хамгийн үнэн зөв, албан ёсны тайлан мэдээ болох бөгөөд үүнийг үндэслэн (*prima facie evidence*) хувьцаа эзэмшигчдийн сертификат “**share certificate**”-ыг олгоно. Компанийн гишүүд, хувьцаа эзэмшигчдийн бүртгэлийг эрх бүхий

байгууллагаас шалгах, хяналт тавихад ямагт бэлэн байлгах ба компанийн захирлууд үүнд хяналт тавина.

Хувьцаа эзэмшигчдийн эрх, эрхээ хэрэгжүүлэх боломж нь эзэмшиж буй хувьцааны тоо хэмжээнээс шалтгаалах боловч тухайн хувьцааны ангилал, нэр төрөл, түүгээр олгогдож буй эрхээс ихээхэн хамааралтай байдаг. Компанийн хувьд маш олон төрөл, ангиллын хувьцаа гаргаж болдог. Эдгээр ангилал, төрөл бүхэн нь хувьцаа эзэмшигчдэд өөр өөр нөхцөл бүхий эрх олгоно, жишээ нь зарим ангиллын хувьцаа саналын давуу эрх олгож байхад зарим нь ногдол ашиг хүртэх, хөрөнгийн төлбөр хийх зэрэг давуу эрхүүдтэй байх жишээтэй.

Хувьцаа эзэмшигч нь хувь хүн (individual person) болон хамтран хувьцаа эзэмшигч **“joint shareholder”** байж болно. Жишээ нь, нэг гэр бүлийн гишүүд, эхнэр, нөхөр хувьцааг дундаа хамтран эзэмшиж болно.

1.2. АМЕРИКИЙН НЭГДСЭН УЛСЫН ТУРШЛАГА

1.2.1. Эрх зүйн орчин

Америкийн Нэгдсэн Улс (цаашид АНУ)-ын Калифорни мужид ХХК, ХК-ийг улсын бүртгэлд бүртгэхтэй холбоотой эрх зүйн харилцааг Калифорни мужийн Засаг захиргааны кодекс, Корпорацийн кодексоор зохицуулж байна.

Калифорни мужийн компанийн бүртгэл хариуцсан эрх бүхий байгууллага нь Мужийн Төрийн нарийн бичгийн даргын харьяаны Бизнес хөтөлбөрийн хэлтэс юм.

Калифорни мужид шинээр компани байгуулахад хуулиар батлагдсан маягтыг цахим хаягаар, эсхүл цаасан хэлбэрээр бөглөж Бизнес хөтөлбөрийн хэлтэст хүргүүлэх ба 14 хоногийн дотор компанийг бүртгэсэн тухай албан ёсны хариу ирснээр компани байгуулагдсанд тооцдог байна. Компанийн үүсгэн байгуулагч нь компанийн гэрчилгээ болон холбогдох материалын баталгаажсан хуулбараа авахыг хүсвэл цахим хаягаар болон биечлэн хүсэлт гаргах ба энэхүү хүсэлтийн дагуу Бизнес хөтөлбөрийн хэлтсээс компанийн гэрчилгээ, холбогдох материалыг хүсэлт гаргагчид шуудангаар илгээдэг. Цахим хаягаар дээрх үйлчилгээг үзүүлж байгаа нь хэрэглэгчдийн цаг, зардлыг хэмнэх, компанийн бүртгэл хариуцсан эрх бүхий байгууллагын ачааллыг багасгах зэрэг олон давуу талтай. Цахим бүртгэл, мэдээлэл хүлээн авах, хүргэх, мэдээлэл хайх журмыг Худалдааны нэгдсэн кодексоор зохицуулдаг байна.⁷⁵

1.2.2. ХХК болон ХК үүсгэн байгуулах үйл явц

Компани үүсгэн байгуулах болон өөрчлөлт оруулах тухай журмыг мужийн Корпорацийн кодексоор зохицуулсан ба энэ хуулийн 2.6 дугаар бүлгийн 17702 заалтад ХХК байгуулахад тавигдах шаардлага, хуулийн 1 дүгээр бүлгийн 200-213 дахь заалтад ХК-нд тавигдах шаардлагыг тус тус тусгасан байна. Эдгээр зохицуулалтын дагуу ХХК болон ХК байгуулахад:

1. Компанийн нэр сонгох

Мужийн Төрийн нарийн бичгийн даргын ажлын албаны цахим хуудас дахь бизнесийн нэрсийн жагсаалтаас (business name database) нэрээ сонгох ба нэр нь ардаа заавал ХХК, ХК гэсэн үгийг агуулсан байх ёстой юм. Компанийн нэр сонгож, захиалахад 10 ам.долларын төлбөр төлөх ба сонгосон нэр нь 60 хоног хуулиар хамгаалагдсан байдаг.

2. Итгэмжлэгдсэн төлөөлөгч сонгох

Калифорни мужид үйл ажиллагаа явж буй компани нь итгэмжлэгдсэн төлөөлөгчтэй байх ёстой ба итгэмжлэгдсэн төлөөлөгч нь хувь хүн, эсхүл компани байж болно. Компанийн итгэмжлэгдсэн төлөөлөгч нь тухайн компанийн үйл ажиллагааг хүлээн зөвшөөрч, түүнийг шүүхэд төлөөлөх болон хууль эрх зүйн үйлчилгээ үзүүлэх зорилготой юм. Итгэмжлэгдсэн төлөөлөгч нь Калифорни мужид бүртгэлтэй байх ба компани байгуулахад итгэмжлэгдсэн төлөөлөгчийн нэр, хаягийг заавал бичих ёстой байдаг.

3. Компани бүртгүүлэх

а

⁷⁵ Калифорни мужийн Төрийн нарийн бичгийн даргын ажлын албаны цахим хуудас:
<http://bpd.cdn.sos.ca.gov>

Компани үүсгэн байгуулагч нь Калифорни мужийн хуулиар батлагдсан ХК үүсгэн байгуулах ARTS-GS, ARTS-CL маягт, ХХК үүсгэн байгуулах LLC-1 маягтыг бөглөнө. ХК үүсгэн байгуулах бүртгэлийн хураамж 100 ам.доллар, ХХК үүсгэн байгуулах бүртгэлийн хураамж 70 ам.доллар төлнө. ХХК үүсгэн байгуулах LLC-1 маягт нь:

- компанийн сонгосон нэр;
- компанийн үйл ажиллагаа явуулж буй албан ёсны хаяг;
- “итгэмжлэгдсэн төлөөлөгчийн газар”-ын нэр, хаяг;
- компанийн удирдлагын хэлбэр;
- үйл ажиллагааны чиглэл;
- компанийн үүсгэн байгуулагч гишүүдийн нэр, гарын үсэг зэрэг мэдээллийг агуулсан байдаг бол ХК үүсгэн байгуулах arts-gs, arts-cl маягтад дээрх мэдээллээс гадна хувьцааны тоог тусгасан байх ёстой байдаг.

4. ТУЗ-ын хурал, Үйл ажиллагааны гэрээ

ХК нь байгуулагдсаны дараа ХК-ийн үүсгэн байгуулагч нь ТУЗ-ийн гишүүдийг томилох ба үүний дараа ТУЗ-ийн хурлыг хуралдуулдаг. ТУЗ-ын анхны хурлаар ХК-ийн дүрмээ батлахаас гадна харилцагч банкаа сонгох, санхүүгийн жилийн хугацааг товлох, хувьцааны эрхийн бичиг болон компанийн тамганы загварыг баталдаг.

Харин ХХК-ийн хувьд Корпорацийн кодексийн 2.6 дугаар бүлгийн 17701.10 заалтыг үндэслэн үүсгэн байгуулагчдын хооронд “Үйл ажиллагааны гэрээ” байгуулах ёстой ба энэхүү гэрээ нь компани шинээр үүсгэн байгуулахад шаардлагатай бичиг баримтад ордоггүй боловч компанийн үйл ажиллагаа, зохион байгуулалтын үндсэн баримт бичиг юм. Гэрээнд дараах зүйлсийг тусгасан байдаг:

- компанийн удирдлагын хэлбэр;
- компанийн удирдлага сонгох нөхцөл, аргачлал, түүний үүрэг, цалин;
- гишүүдийн тоо;
- гишүүдийн эрх, үүрэг;
- компанид хөрөнгө оруулалт шаардлагатай үед гишүүд хэрхэн мөнгө, эд хөрөнгө, үйлчилгээ бусад хөрөнгөөр хувь нэмэр оруулах тухай;
- гишүүдийн татварын мэдээлэл, нягтлан бодох бүртгэл, санхүүгийн тайлан хүргэх талаар;
- гишүүдэд ашиг, алдагдлыг хэрхэн хуваарилах;
- компанийн удирдлага болон гишүүдийн хурлын журам, цаг, газар;
- гишүүдийн саналын эрх, оролцоо;
- гишүүдийн өмчлөлийн захиран зарцуулах эрх;
- гишүүдийн татгалзах эрх;
- гишүүний эрхийг дуусгавар болгох үндэслэл;
- шинэ гишүүн элсүүлэх журам;
- гишүүний эрхээ зарах, шилжүүлэх эрхийг хязгаарлах журам;
- компанийн үйл ажиллагаа үргэлжлэх болон татан буулгах хугацаа;
- компанийн үйл ажиллагааны журамд өөрчлөлт оруулах журам.

5. Бүртгэлийн мэдээлэл шинэчлэх

Компани нь анх бүртгүүлсэн мэдээлэлдээ өөрчлөлт оруулах бол өөрчлөлт оруулах хүсэлтээ тухай бүр цахим хаягаар, эсхүл цаасан хэлбэрээр Бизнес хөтөлбөрийн хэлтэст хүргүүлэх ба үүний дагуу компанийн бүртгэлийн мэдээлэлд өөрчлөлт орж бүртгэгддэг.

Тус мужид үйл ажиллагаа явуулж буй компани нь байгуулагдсанаас хойш 90 хоногийн дараа үүсгэн байгуулагдсан мэдээллээ шинэчлэн мэдүүлж үүнээс хойш 2 жил тутам мэдээллээ шинэчлэн мэдүүлэх үүрэгтэй.

1.2.3. Компанийн талаарх мэдээлэл авах боломж

Бизнес хөтөлбөрийн хэлтэст компанийн нэр, хаяг, удирдлагын хэлбэр, үүсгэн байгуулагчдын нэрс, үйл ажиллагааны чиглэл, компанийн эрх зүйн байдал, итгэмжлэгдсэн төлөөлөгчийн газрын нэр, хаягаас гадна компанийн эрх зүйн байдлын талаарх мэдээлэл, эдгээрт гарсан өөрчлөлт, өөрчлөлт орсон огноо зэрэг мэдээллийг бүртгэж, хадгалдаг. Компанийн талаарх

ерөнхий мэдээллийг олон нийт үнэ төлбөргүй авах боломжтой бол дэлгэрэнгүй мэдээллийг хүсэлт гаргасан эрх бүхий этгээд төлбөртэй авах боломжтой байдаг.

Төлбөргүй мэдээлэл

Тус мужид үйл ажиллагаа явуулж буй компанийн талаарх ерөнхий мэдээлэл буюу компанийн нэр, хаяг, бүртгэлийн дугаар, компанийн эрх зүйн байдал, итгэмжлэгдсэн төлөөлөгчийн газрын нэр, хаяг зэрэг ерөнхий мэдээллийг <https://businesssearch.sos.ca.gov> цахим хуудаснаас үнэ төлбөргүй олон нийт авах боломжтой. Мөн ХК-ийн нийтэд арилжаалагддаг хувьцааны талаарх мэдээллийг <https://businesssearch.sos.ca.gov> цахим хуудаснаас үнэ төлбөргүй авч болно.

Төлбөртэй мэдээлэл

Компани үүсгэн байгуулахад бүрдүүлсэн материалын хуулбар, гэрчилгээ, компанийн тайланг эрх бүхий этгээд төлбөртэй авдаг бөгөөд цахим хаягаар болон биечлэн авах боломжтой. Цахим хаягаар, эсхүл биечлэн мэдээлэл авах хүсэлт гаргахдаа шуудангийн хаягаа заавал бичих ёстой ба хүсэлт гаргасан мэдээллийг шуудангийн хаягаар илгээнэ. Хэрэв мэдээллээ зөвхөн өөрийн гарт авахыг хүсвэл нэмэлт төлбөр төлдөг байна.

Харин компанийн хувь эзэмшигч, саналын эрх, ажилчдын талаарх мэдээллийг Бизнес хөтөлбөрийн хэлтэст бүртгэж, хадгалдаггүй ба энэ талаарх мэдээллийг тухайн компанид хандаж авах боломжтой байдаг байна.

1.2.4.ХХК-ийн хувьцаа, түүнийг эзэмшигчдийн бүртгэл

Тус мужийн хуулиар ХХК-ийн хувьцааг саналын эрхтэй хувьцаа, шилжүүлэх эрхтэй хувьцаа гэж 2 төрлөөр тодорхойлсон байдаг. Корпорацийн кодексын 2.6 дугаар бүлгийн 17701.02 дугаарт заасны дагуу:

–“Membership interest” буюу саналын эрхтэй хувьцаа нь компанийн үйл ажиллагаанд санал өгөх, компанийн талаарх мэдээлэл авах, өөрийн өмчлөлөө шилжүүлэх эрх бүхий саналын эрхтэй хувьцаа юм.

–“Transferable interest” буюу саналын эрхгүй хувьцаа нь зөвхөн өмчлөх, өмчлөх эрхээ шилжүүлэх боломжтой хувьцаа юм.

ХХК-ийн хувьцаа, түүнийг эзэмшигчдийн бүртгэлийг Корпорацийн кодексын 2.6 дугаар бүлгийн 17701.10 дугаар заалтыг үндэслэн үүсгэн байгуулагчдын хооронд байгуулсан “Үйл ажиллагааны гэрээ”-ээр зохицуулдаг ба энэхүү гэрээний дагуу компани өөрөө хувьцаа эзэмшигчдэд тэдний хувьцаа эзэмших эрхийг нотолсон гэрчилгээ олгож, гэрчилгээний бүртгэлийг тусгай дэвтэрт хөтөлж, бүртгэлийн өөрчлөлтийг тухай бүр тэмдэглэдэг байна. Энэ тохиолдолд ХХК-ийн хувьцаа, түүний эзэмшигчдийн талаарх бүртгэлийн мэдээлэл тухайн компанид хадгалагддаг.

ХХК-ийн хувьцаа, түүний эзэмшигчдийн талаарх мэдээлэл, өөрчлөлтийг тухайн компанийн санхүүгийн тайлан, татварын тайлангаар дамжуулан хянадаг ба учир нь ХХК нь Холбооны улсын орлогын албан татвар төлдөггүй харин хувь эзэмшигч тус бүр орлого, ногдол ашгийн хэмжээгээрээ татвар төлдөг. Иймд компани нь хувьцаа, түүнийг эзэмшигчдийн бүртгэл, өөрчлөлтийг үнэн зөв хөтлөх үүрэгтэй бөгөөд хараат бус аудитын байгууллагаас тухайн компанид аудит хийх хугацаанд энэхүү бүртгэлтэй танилцах эрхтэй байдаг.

1.3.ОРОСЫН ХОЛБООНЫ УЛСЫН ТУРШЛАГА

1.3.1.Эрх зүйн орчин

Оросын Холбооны Улс (цаашид ОХУ)-д ХХК, ХК-ийг улсын бүртгэлд бүртгэхтэй холбоотой харилцааг Иргэний хууль⁷⁶, Хувьцаат компанийн тухай⁷⁷, Хязгаарлагдмал хариуцлагатай компанийн тухай⁷⁸, Хуулийн этгээд, хувиараа бизнес эрхлэгчдийн улсын бүртгэлийн тухай

⁷⁶ Гражданский кодекс Российской Федерации от 30.11.1994 N 51-ФЗ (ред. от 07.02.2017).

⁷⁷ ФЗ Об акционерных обществах от 26.12.1995 N 208-ФЗ (ред. от 03.07.2016).

⁷⁸ ФЗ Об обществах с ограниченной ответственностью от 08.02.1998 N 14-ФЗ (ред. от 03.07.2016).

(цаашид Улсын бүртгэлийн тухай) хуулиар⁷⁹ зохицуулдаг.

ХХК, ХК нь Улсын бүртгэлийн тухай хуульд заасан журмын дагуу улсын нэгдсэн бүртгэлд заавал бүртгүүлэх ба ийнхүү бүртгүүлснээр ХХК, ХК нь байгуулагдсанд тооцно.⁸⁰

Хуулийн этгээдийн улсын бүртгэлийг ОХУ-ын Засгийн газраас эрх олгосны дагуу⁸¹ Сангийн яамны харьяа Холбооны татварын алба (цаашид ХТА) хэрэгжүүлнэ⁸².

1.3.2.Компанийн улсын бүртгэлийн процедур

Шинээр байгуулагдах хуулийн этгээдийг улсын бүртгэлд бүртгүүлэх үйл явцыг дараах хүснэгтээр харуулав.

ХХК, ХК-ийг улсын бүртгэлийн үйл явц

<p>Бүртгүүлэхэд шаардах баримт бичиг (Улсын бүртгэлийн тухай хуулийн 12 дугаар зүйл)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • өргөдөл: <ul style="list-style-type: none"> - “Шинээр байгуулсан хуулийн этгээдийг улсын бүртгэлд бүртгүүлэх тухай өргөдөл”-ийн Р-11001 маягтыг ХТА-ны даргын 2012 оны 01 дүгээр сарын 25-ны тушаалын 1 дүгээр хавсралтаар баталсан⁸³; • улсын тэмдэгтийн хураамж төлсөн баримт: <ul style="list-style-type: none"> - Татварын тухай хуулийн⁸⁴ 333.33 дахь хэсэгт заасны дагуу 4.000 рубль. • үүсгэн байгуулсан тухай шийдвэр: <ul style="list-style-type: none"> - шийдвэр нь хурлын тэмдэглэл, гэрээ, эсхүл хуульд заасан бусад баримт бичиг; • үүсгэн байгуулах баримт бичиг⁸⁵ (2 хувь): <ul style="list-style-type: none"> - ХХК, ХК-ийн үүсгэн байгуулагчдын баталсан дүрэм;
<p>Бүртгүүлэх газар (Улсын бүртгэлийн тухай хуулийн 8.1 дэх хэсэг)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • хуулийн этгээдийн байнгын ажиллагаатай захиргаа оршин байгаа газар; • хэрэв байнгын ажиллагаатай захиргаа байхгүй бол тухайн хуулийн этгээдийг итгэмжлэлгүйгээр төлөөлөх эрх бүхий байгууллага, эсхүл этгээдийн оршин байгаа газар.
<p>Баримт бичиг өгөх хэлбэр (Улсын бүртгэлийн тухай хуулийн 9 дүгээр зүйл)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • өргөдөл гаргагч өөрийн биеэр: <ul style="list-style-type: none"> - бүртгүүлэхэд шаардах баримт бичиг, биеийн байцаалтын хамт ХТА, эсхүл төрийн болон орон нутгийн үйлчилгээний төвлөрсөн цэг (цаашид төрийн үйлчилгээний төв цэг)-т бүртгүүлж болно; • баталгаат шуудангаар: <ul style="list-style-type: none"> - өргөдөл гаргагчийн гарын үсгийг нотариатаар гэрчлүүлсэн байна; • цахим сүлжээгээр: <ul style="list-style-type: none"> - цахим гарын үсгээр баталгаажуулсан байна; • өргөдөл гаргагчийн төлөөлөгчөөр дамжуулан: <ul style="list-style-type: none"> - ХТА, эсхүл төрийн үйлчилгээний төв цэгт; - итгэмжлэл болон баримт бичиг, эсхүл баримт бичгийн хуулбарыг нотариатаар гэрчлүүлсэн байна; • нотариатаар дамжуулан (өргөдөл гаргагчийн хүсэлтээр); • баримт бичгийг цахим хэлбэрээр өгөхдөө цахим гарын үсгээр баталгаажуулсан байна.

⁷⁹ ФЗ О государственной регистрации юридических лиц и индивидуальных предпринимателей от 08.08.2001 N 129-ФЗ (последняя редакция).

⁸⁰ Иргэний хуулийн 48.2, 51.1 дэх хэсэг.

⁸¹ Улсын бүртгэлийн тухай хуулийн 2 дугаар зүйл.

⁸² Засгийн газрын “Холбооны татварын албаны дүрэм батлах тухай” 2004.09.30-ны өдрийн 506 дугаар тогтоолын 1 дүгээр хавсралт: Холбооны татварын албаны дүрмийн 1, 2 дугаар зүйл.

⁸³ Приказ ФНС России “Об утверждении форм и требований к оформлению документов, представляемых в регистрирующий орган при государственной регистрации юридических лиц, индивидуальных предпринимателей и крестьянских (фермерских) хозяйств” от 25.01.2012 N ММВ-7-6/25@ (ред. от 25.05.2016).

⁸⁴ Налоговый кодекс Российской Федерации (часть вторая) от 05.08.2000 N 117-ФЗ (ред. от 28.12.2016).

⁸⁵ Компанийн дүрэм бол түүний үүсгэн байгуулах баримт бичиг болно. Эх сурвалж: ХК - Иргэний хуулийн 98.3, ХК-ийн тухай хуулийн 11.1 дэх хэсэг. ХХК - Иргэний хуулийн 89.3, ХХК-ийн тухай хуулийн 12.1 дэх хэсэг.

<p>Бүртгэх хугацаа (Улсын бүртгэлийн тухай хуулийн 13.3 дахь хэсэг)</p>	<ul style="list-style-type: none"> Өргөдөл гаргагч өргөдөл, бусад баримт бичгийг хүлээлгэн өгсөн өдрөөс хойш ажлын 3 хоногийн дотор улсын бүртгэлийг хэрэгжүүлнэ. Жич: 2016 оноос өмнө бүртгэлийн хугацаа ажлын 5 хоног байсан.
<p>Мэдээллийг шалгах (Улсын бүртгэлийн тухай хуулийн 9.4.2 дахь хэсэг)</p>	<ul style="list-style-type: none"> Шаардлага гарвал улсын байцаагч баримт бичгийг шалгах, тайлбар болон магадлагаа авах, үзлэг хийх, шинжээчдээр дүгнэлт гаргуулах эрхтэй.
<p>Улсын бүртгэлийн шийдвэр (Улсын бүртгэлийн тухай хуулийн 11 дүгээр зүйл)</p>	<p>Шинээр байгуулсан хуулийн этгээдийг улсын бүртгэлд бүртгэсэн бол ХТА-аас дараах баримт бичгийг хүлээлгэн өгнө. Үүнд:</p> <ul style="list-style-type: none"> ХТА-ны тэмдэглэгээ хийсэн компанийн дүрмийн 1 хувь; улсын бүртгэлийн нэгдсэн санд бүртгэсэн тухай гэрчилгээ: <ul style="list-style-type: none"> “Хуулийн этгээдийн улсын бүртгэлийн нэгдсэн санд бүртгэсэн тухай гэрчилгээ”-ний N P50007 маягтыг ХТА-ны даргын 2016 оны 09 дүгээр сарын 12-ны тушаалын 1 дүгээр хавсралтаар баталсан⁸⁶.
<p>Бүртгэхээс татгалзах (Улсын бүртгэлийн тухай хуулийн 23 дугаар зүйл)</p>	<ul style="list-style-type: none"> Улсын бүртгэлд бүртгэхээс татгалзах тохиолдлууд: <ul style="list-style-type: none"> улсын бүртгэлд бүртгүүлэхээр ирүүлсэн баримт бичгийн бүрдэл дутуу; үүсгэн байгуулах баримт бичиг хуульд заасан шаардлагыг хангаагүй (энэ тохиолдолд ХТА үүсгэн байгуулах баримт бичгийг дутуу өгсөнд тооцно); буруу бүртгэлийн байгууллагад бичиг баримтыг хүргүүлэх; хуулийн этгээдийн нэр нь хуульд заасан журамд нийцээгүй; ирүүлсэн баримт бичиг хуульд заасан шаардлагыг хангаагүй. Хуулийн этгээдийг улсын бүртгэлд бүртгэхээс татгалзсан шийдвэрийг ажлын 3 хоногт гаргана. Хуулийн этгээдийг улсын бүртгэлд бүртгэхээс татгалзсан шийдвэрийг өргөдөл гаргагчийн цахим шуданд илгээнэ.
<p>Бүртгүүлэхтэй холбоотой бусад ажиллагаа (Улсын бүртгэлийн тухай хуулийн 5 дугаар зүйл)</p>	<ul style="list-style-type: none"> Банканд данс нээлгэх: <ul style="list-style-type: none"> тооцооны данс нээлгэх журам, шаардах баримт бичгийн жагсаалтыг Оросын банкны “Банкны данс, хадгаламжийн данс, барьцаа данс нээх, хаах тухай” зааврын⁸⁷ дагуу хэрэгжүүлнэ. ОХУ-ын Тэтгэвэрийн сан (ТС), Нийгмийн даатгалын сан (НДС), Эрүүл мэндийн заавал даатгалын сан (ЭМЗДС), Статистикийн албанд бүртгүүлэх: <ul style="list-style-type: none"> ХТА-наас ТС, НДС-гийн орон нутгийн салбарт мэдээлэл хүргүүлсэн өдрөөс хойш ажлын 3 хоногт бүртгэнэ; даатгуулагч нь НДС-д бүртгүүлснээр үйлдвэрлэлийн гэнэтийн ослын, мэргэжлийн өвчний, түр хугацаагаар хөдөлмөрийн чадвар алдсаны болон хүүхэд төрүүлсний нийгмийн заавал даатгалын бүртгэл нэгэн зэрэг хэрэгжинэ; хуулийн этгээд нь ХТА-нд бүртгэгдснээр ЭМЗДС-д даатгуулагчаар нэгэн зэрэг бүртгэгдэнэ; ХТА-наас Статистикийн албаны орон нутгийн салбарт мэдээлэл хүргүүлэн статистикийн бүртгэлийн дугаар авснаар бүртгэгдсэнд тооцно; ТС, НДС, ЭМЗДС, Статистикийн албанд бүртгүүлсэн тухай баримт бичиг олгох: <ul style="list-style-type: none"> ТС, НДС, ЭМЗДС-гийн орон нутгийн салбарууд нь даатгагчаар бүртгэсэн тухай баримтыг баталгаат гарын үсгээр баталгаажуулан

⁸⁶ Приказ ФНС России “Об утверждении формы и содержания документа, подтверждающего факт внесения записи в Единый государственный реестр Юридических лиц или единый государственный реестр индивидуальных предпринимателей, признании утратившими силу отдельных приказов и отдельных положений приказов Федеральной налоговой службы” от 12.09.2016 N ММВ-7-14/481@. Приложение N 1.

⁸⁷ Инструкцией Банка России “Об открытии и закрытии банковских счетов, счетов по вкладам (депозитам), депозитных счетов” от 30.05.2014 N 153-И.

цахим хэлбэрээр улсын нэгдсэн бүртгэлийн санд бүртгэгдсэн хуулийн этгээдийн цахим хаяг руу илгээнэ;

- статистикийн бүртгэлийн дугаарыг Статистикийн албаны цахим сүлжээ, эсхүл тус албаны орон нутгийн салбарт илгээнэ.

1.3.3. Улсын бүртгэлийн нэгдсэн санд бүртгэгддэг мэдээлэл

Улсын бүртгэлийн тухай хуулийн 4 дүгээр зүйлийн 4.1 дэх хэсэгт зааснаар улсын бүртгэлийн мэдээллийн нэгдмэл болон харьцуулахуйц байх шаардлагын дагуу бүртгэл хөтлөх нэгдмэл зарчим, арга зүй болон хэлбэр тодорхойлогдоно.

Бүртгэлийн мэдээлэл, баримт бичиг

Хуулийн этгээдийн улсын нэгдсэн бүртгэлийн сан (цаашид Нэгдсэн бүртгэлийн сан)-д дор дурдсан агуулгатай мэдээлэл, баримт бичгийг оруулна.⁸⁸ Үүнд:

- хуулийн этгээдийн бүрэн нэр (хэрэв байгаа бол товчилсон нэр);
- хуулийн этгээдийн төрөл, хэлбэр;
- хуулийн этгээдийн оршин байгаа газрын хаяг, цахим шуудангийн хаяг;
- оршин байгаа газраа өөрчилсөн тухай хуулийн этгээдийн шийдвэрийн мэдээлэл;
- хуулийн этгээдийг шинээр байгуулсан, эсхүл өөрчлөн байгуулсан тухай;
- хуулийн этгээдийн үүсгэн байгуулагчийн тухай,
 - **ХХК-ийн хувьд** компани, түүний хувьцаа эзэмшигчдийн хувь нийлүүлсэн хөрөнгийн хувьцааны хэмжээ, нэрлэсэн үнэ, хувьцаагаа барьцаанд шилжүүлсэн тухай, өв залгамжлалаар хувьцаа эзэмших этгээдийн тухай,
 - **ХК-ийн хувьд** хувьцаа эзэмшигчдийн бүртгэл хөтлөх этгээдийн тухай;
- хуулийн этгээдийн үүсгэн байгуулах баримт бичиг;
- үүсгэн байгуулах баримт бичигт заасан хувь нийлүүлсэн хөрөнгийн хэмжээ;
- хувь нийлүүлсэн хөрөнгийн хэмжээ өөрчлөгдөх гэж байгаа, хэмжээ өөрчлөгдсөн тухай;
- үүсгэн байгуулах баримт бичигт өөрчлөлт орсныг бүртгэсэн огноо;
- хуулийн этгээдийн эрх залгамжлалын тухай;
- хуулийн этгээдийн цорын ганц гүйцэтгэх удирдлагыг томилох, эсхүл бүрэн эрх дуусгавар болсон тухай;
- хуулийн этгээдийг итгэмжлэлгүйгээр төлөөлөх эрх бүхий этгээдийн мэдээлэл, албан тушаал, татвар төлөгчийн бүртгэлийн дугаар;
- компанийн гишүүдийн эрх мэдлийг тогтоосон компанийн гэрээний мэдээлэл;
- хувьцаа хязгаарлах, хасах нөхцөлийг заасан компанийн гэрээний мэдээлэл;
- хуулийн этгээдийн лицензийн тухай;
- хуулийн этгээдийн салбар, төлөөлөгчийн газрын тухай;
- ОХУ-ын эдийн засгийн үйл ажиллагааны салбарын ангилалын дугаар;
- татвар төлөгчийн хувийн дугаар, хуулийн этгээдийг ХТА-нд бүртгэсэн огноо;
- даатгуулагчийн ТС, НДС-гийн бүртгэлийн дугаар, бүртгэсэн огноо;
- хуулийн этгээд өөрчлөн байгуулагдаж байгаа, эсхүл татан буулгаж байгаа тухай;
- хуулийн этгээдийг татан буулгасан үндэслэл;
- хуулийн этгээдийг Нэгдсэн бүртгэлийн сангаас хасаж байгаа тухай ХТА-ны шийдвэр, хуулийн этгээдийн татан буусан тухай;
- тайлант хугацаанд ХХК, эсхүл ХК-ийн хэлбэрээр ажилласан хуулийн этгээдийн цэвэр активын үнийн тухай;
- хуулийн дагуу хэвлэл мэдээллийн хэрэгслэлээр мэдээлэх үүрэгтэй санхүүгийн болон нягтлан бодох бүртгэлийн зарим мэдээлэл;
- хөрөнгийн багцыг нь хувьчлах замаар зарсан, эсхүл нээлттэй ХК-ийн хувь нийлүүлсэн хөрөнгөд нийлүүлсэн нэгдмэл ААН-ийн үйл ажиллагаа дууссан тухай;
- хуулийн этгээдийн хөдлөх хөрөнгийг барьцаанд тавьсан тухай;
- дампуурлын тухай хууль тогтоомжид заасан хангалттай хөрөнгөгүй болсон тухай.

⁸⁸ Улсын бүртгэлийн тухай хуулийн 5.1, 7¹.7 дахь хэсэг.

Мэдээлэл авах боломж

Нэгдсэн бүртгэлийн сангийн хуулиар хориглосноос бусад мэдээлэл, баримт бичиг нийтэд нээлттэй байхаар Иргэний хуулийн 51 дүгээр зүйлийн 51.2 дахь хэсэгт заасныг Улсын бүртгэлийн тухай хуулиар нарийвчлан зохицуулсан байна.

Нэгдсэн бүртгэлийн сангийн зарим мэдээллийг ХТА-ны албан ёсны цахим хуудсанд байршуулах ба хуулиар эрх олгосны дагуу⁸⁹ Сангийн сайдын 2013 оны 115 дугаар тушаалын⁹⁰ хавсралтаар ХТА-ны албан ёсны цахим сүлжээнд байршуулах мэдээллийн агуулгыг баталсан. Үүнд:

- бүрэн нэр (хэрэв байгаа бол товчилсон нэр);
- оршин байгаа газрын хаяг;
- улсын бүртгэлийн үндсэн дугаар, улсын бүртгэлд бүртгэсэн огноо, газар;
- байгуулсан хэлбэр (шинээр, эсхүл өөрчлөн байгуулсан);
- үүсгэн байгуулагчийн тухай;
- эрх залгамжлалын тухай;
- үүсгэн байгуулах баримт бичигт өөрчлөлт орсныг бүртгэсэн огноо;
- хуулийн этгээдийн үйл ажиллагаа зогссон хэлбэр (өөрчлөн байгуулах замаар, татан буулгасан болон бусад);
- өөрчлөн байгуулагдаж байгаа тухай;
- үүсгэн байгуулах баримт бичигт заасан хувь нийлүүлсэн хөрөнгийн хэмжээ;
- хуулийн этгээдийг итгэмжлэлгүйгээр төлөөлөх эрх бүхий этгээдийн тухай;
- лицензийн тухай;
- салбар, төлөөлөгчийн газрын тухай;
- татвар төлөгчийн хувийн дугаар, ХТА-нд бүртгэсэн огноо;
- ОХУ-ын эдийн засгийн үйл ажиллагааны салбарын ангилалын дугаар;
- даатгуулагчийн ТС, НДС-гийн бүртгэлийн дугаар, бүртгэсэн огноо;
- хувь нийлүүлсэн хөрөнгийн хэмжээ өөрчлөгдөж байгаа тухай;
- хуулийн этгээдийн баримт бичгийг хадгалж байгаа газар.

Хуулийн этгээдийн бүртгэлийн дугаар, бүртгэсэн огноо, түүний мэдээлэл, баримт бичгийн хуулбарыг төрийн байгууллага, улсын төсвийн бус сан, нутгийн өөрөө удирдах байгууллага, шүүхэд Засгийн газрын баталсан журмын дагуу үнэ төлбөргүй гаргаж өгнө⁹¹.

ХТА нь Нэгдсэн бүртгэлийн санд байгаа тодорхой хуулийн этгээдийн хувийн мэдээлэл авахыг хүссэн ямар ч этгээдэд мэдээлэл, баримт бичгийн хуулбарыг төлбөртэй гаргаж өгөх⁹² ба төлбөрийн хэмжээг Засгийн газар тогтооно⁹³.

1.3.4.ХХК-ийн хувьцааны бүртгэл

ОХУ-д ХХК-ийн хувьцааг бүртгэхтэй холбоотой харилцааг Хязгаарлагдмал хариуцлагатай компанийн тухай⁹⁴, Улсын бүртгэлийн тухай хуулиар⁹⁵ зохицуулна.

Хязгаарлагдмал хариуцлагатай компанийн тухай хуулийн 11 дүгээр зүйлийн 11.5 дахь хэсгийн дагуу ХХК-ийн үүсгэн байгуулагчид компани үүсгэн байгуулсан тухай гэрээг бичгээр

а

⁸⁹Бүртгэлийн тухай хуулийн 6.8 дахь хэсэг.

⁹⁰Приказ Минфина России “Об утверждении состава сведений о государственной регистрации юридического лица, крестьянского (фермерского) хозяйства, физического лица в качестве индивидуального предпринимателя, подлежащих размещению на официальном сайте Федеральной налоговой службы в сети Интернет, и порядка их размещения” от 05.12.2013 N 115н.

⁹¹Улсын бүртгэлийн тухай хуулийн 6.1, 7.2 дахь хэсэг.

⁹²Улсын бүртгэлийн тухай хуулийн 6.6, 7.1 дэх хэсэг.

⁹³Постановление Правительства РФ “О размере платы за предоставление содержащихся в Едином государственном реестре юридических лиц и Едином государственном реестре индивидуальных предпринимателей сведений и документов и признании утратившими силу некоторых актов Правительства Российской Федерации” от 19.05.2014 N 462 (ред. от 06.08.2015).

⁹⁴ФЗ Об обществах с ограниченной ответственностью (с изм. и доп., вступ. в силу с 01.01.2017) от 08.02.1998 N 14-ФЗ (ред. от 03.07.2016).

⁹⁵ФЗ О государственной регистрации юридических лиц и индивидуальных предпринимателей от 08.08.2001 N 129-ФЗ (последняя редакция).

байгуулна. Уг **компани үүсгэн байгуулсан тухай гэрээнд** үүсгэн байгуулагч нарын компани байгуулахдаа хамтран хэрэгжүүлэх журам, компанийн хувь нийлүүлсэн хөрөнгийн хэмжээ, компанийн **үүсгэн байгуулагч тус бүрийн эзэмшиж байгаа хувьцааны хэмжээ, нэрлэсэн үнэ**, эзэмшиж байгаа хувьцааны төлбөр төлөх журам, хугацаа болон төлбөрийн хэмжээг тусгана.

Шинээр байгуулсан ХХК-ийг улсын бүртгэлд бүртгүүлэхэд шаардах баримт бичгийн жагсаалт, улсын бүртгэлийн ажиллагааны талаар судалгааны эхний хэсэгт тодорхой өгүүлсэн байгааг үзнэ үү.

ХХК-ийн хувьцаа эзэмшигч бүрийн эзэмшиж байгаа хувьцааны хэмжээ, нэрлэсэн үнийн талаарх мэдээллийг Хуулийн этгээдийн улсын нэгдсэн бүртгэлд бүртгүүлэх ёстой. Энэ тохиолдолд ХХК үүсгэн байгуулах үеийн компанийн хувьцаа эзэмшигчдийн хувьцааны нэрлэсэн үнийн талаарх мэдээллийг компанийн үүсгэн байгуулах гэрээний заалтыг үндэслэх ба хэрэв эдгээр хувьцааны төлбөр заасан журмын дагуу бүрэн төлөгдөөгүй бол компанийн цорын ганц үүсгэн байгуулагчийн шийдвэрийг үндэслэнэ.⁹⁶

ХХК-ийн хувьцааг хувь нийлүүлсэн хөрөнгөөс хасах гэрээг нотариатаар заавал гэрчлүүлнэ. Ийнхүү гэрчлүүлэхдээ нотариатын хэлбэрийг мөрдөөгүй бол гэрээг хүчин төгөлдөр бус гэж үзэн ХТА бүртгэхээс татгалзах тухай Хязгаарлагдмал хариуцлагатай компанийн тухай хуулийн 21 дүгээр зүйлийн 21.11 дэх хэсэгт заасан байна.

1.3.5.Холбооны татварын албаны бүтэц, чиг үүрэг

ОХУ-д компанийн бүртгэл, ХХК-ийн хувьцаа, түүний эзэмшигчдийн бүртгэлийг ХТА-ны Татвар төлөгчдийг бүртгэх газар хэрэгжүүлнэ.

Засгийн газрын “Холбооны татварын албаны дүрэм батлах тухай” 2004 оны 506 дугаар тогтоолоор⁹⁷ ХТА нь 10 хүртэлх орлогч даргатай, үйл ажиллагааны үндсэн салбар чиглэлээр 27 хүртэлх газартай байхыг зөвшөөрсөн.

Одоогийн байдлаар ХТА-ны даргын тушаалын дагуу тус албаны Ерөнхий удирдах газар нь 10 орлогч дарга, 21 газартайгаар үйл ажиллагаагаа явуулж байна.

Мөн нийт ОХУ-ын нутаг дэвсгэрт Бүс нутаг хоорондын хяналтын газар (цаашид БНХХГ)-ууд ажиллаж байна. Үүнд:

- Холбооны тойргийн БНХХГ:
 - Төв холбооны тойргийн БНХХГ;
 - Баруун-Хойд холбооны тойргийн БНХХГ;
 - Өмнөд холбооны тойргийн БНХХГ;
 - Ижил мөрний холбооны тойргийн БНХХГ;
 - Уралын холбооны тойргийн БНХХГ;
 - Сибирийн холбооны тойргийн БНХХГ;
 - Алс Дорнодын холбооны тойргийн БНХХГ;
 - Хойд Кавказын холбооны тойргийн БНХХГ;
- Томоохон татвар төлөгчид (цаашид ТТТ)-ийг хариуцсан БНХХГ:
 - №1-9;
- Төвлөрсөн мэдээлэл боловсруулалт (цаашид ТМБ) эрхэлсэн БНХХГ;
- Албан татварын үнийн тооцоолол эрхэлсэн БНХХГ;
- Шуурхай хяналт эрхэлсэн БНХХГ.

ХТА нь дараах үндсэн чиг үүргийг хэрэгжүүлнэ. Үүнд:

- татварын хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийг хангах;
- татвар, төлбөрийн тооцоог зөв, бүрэн гаргасан эсэх, тэдгээр нь зохих төсөвт цагтаа орсон эсэхэд хяналт тавих;
- этилийн спирт, спиртийн агууламжтай бүтээгдэхүүн, согтууруулах ундаа болон тамхины үйлдвэрлэл, эргэлтийг хянах;

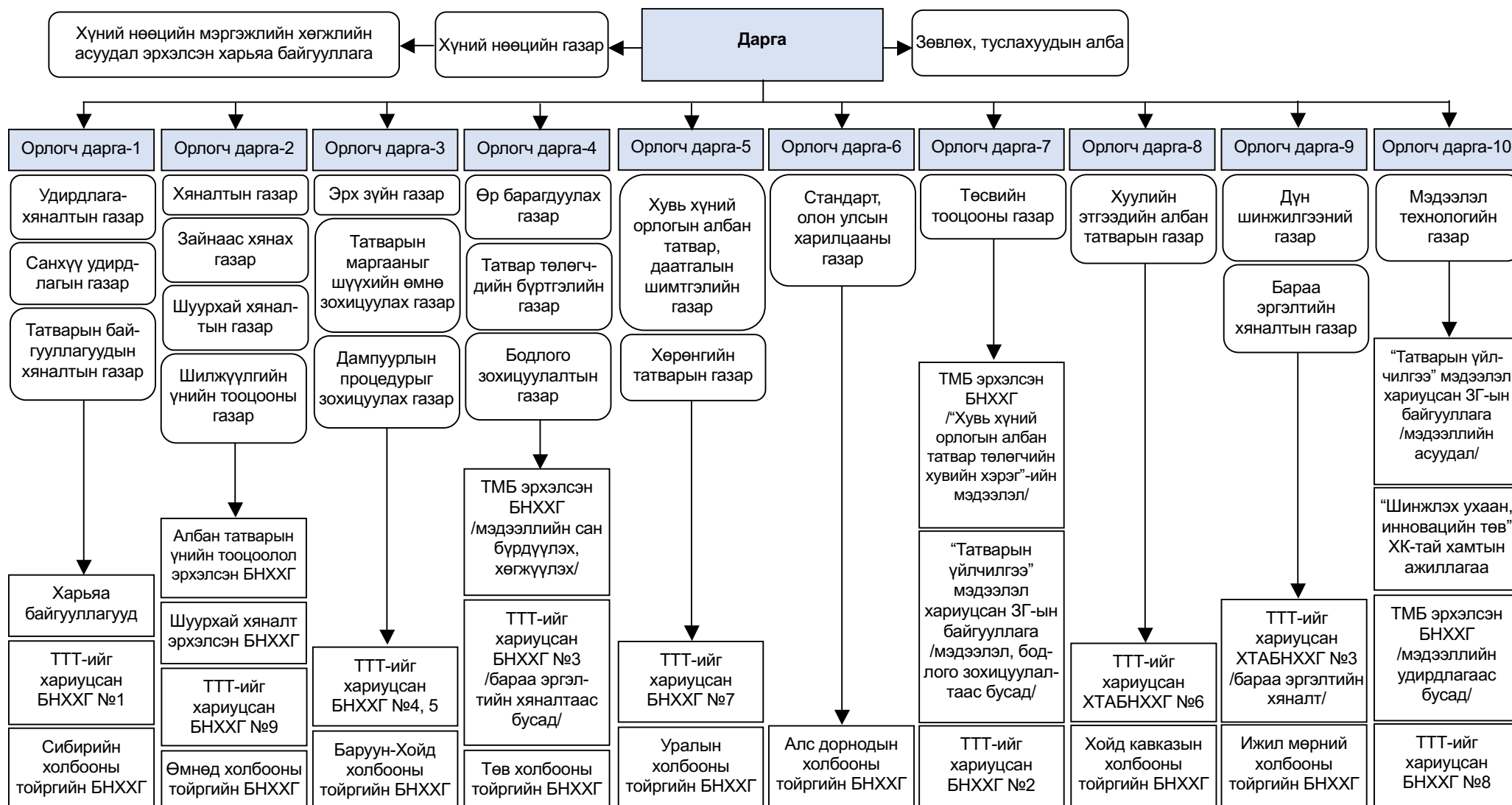
⁹⁶ Хязгаарлагдмал хариуцлагатай компанийн тухай хуулийн 11.8 дахь хэсэг.

⁹⁷ Постановление Правительства РФ “Об утверждении Положения о Федеральной налоговой службе” от 30.09.2004 N 506 (ред. от 12.11.2016).

- өөрийн чиг үүрэгт хамаарах валютын хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийг хангах;
- татвар төлөгчдөд татварын хууль тогтоомжийн талаар мэдээлэл өгөх;
- хуулийн этгээд, хувиараа бизнес эрхлэгч нарыг улсын бүртгэлд бүртгэх;
- дампуурлын хэрэг, түүний үйл явцад төлөөллийг хангах.

Ерөнхий удирдах газрын 21 газар болон БНХХГ-уудын зохион байгуулалтыг дараах хүснэгтээр харуулав:

Зураг. ХТА-ны ерөнхий удирдах газрын бүтэц, зохион байгуулалт⁹⁸

⁹⁸ www.nalog.ru/html/sites/www.new.nalog.ru/docs/about_fts/ca-structure170217.pdf

ХОЁР. КОМПАНИЙН ХУВЬЦААГ БАРЬЦААЛАХ, ХУВЬЦААГААР ГЭРЧЛЭГДСЭН ӨМЧЛӨХ ЭРХИЙГ ШИЛЖҮҮЛЭХ

2.1 ИХ БРИТАНИ УЛСЫН ТУРШЛАГА

2.1.1 Хувьцаа барьцаалах

Үнэт цаас барьцаалах (pledge securities)⁹⁹ гэдэг нь үнэт цаасыг хөрөнгийн барьцаа болгон шилжүүлэх хэлцэл бөгөөд зээлдэгч буюу барьцаа гаргагч (pledgor)-аас зээлдүүлэгч буюу барьцаа авагч (pledgee)-д зээлийн төлбөрийг гүйцэтгэх үүргийн барьцаа болгон хөдлөх хөрөнгө буюу үнэт цаасыг шилжүүлэх ажиллагаа юм. Барьцаа авагч нь зээл бүрэн төлөгдтөл, эсхүл төлж барагдуулаагүйгээс үүдэн ажиллагаа хийгдэх хүртэл барьцаалсан үнэт цаасны нэрлэсэн эзэмшигч байх бөгөөд зээлдэгч дампуурах буюу төлбөрийн чадваргүй болсон тохиолдолд барьцаа хөрөнгийг худалдан борлуулах эрхтэй болдог. Тэр хүртэл зээлдүүлэгч уг барьцаа хөрөнгийг зээлийг эргэн төлүүлэх, эсхүл эргэн төлөгдөөгүйгээс үүдэн ажиллагаа хийгдэх барьцаа буюу баталгаа хэлбэрээр хадгална. Зээлийн хөдлөх хөрөнгийн барьцааны талаарх Шотландын хууль тогтоомжийн зохицуулалт нь энэхүү зарчимд суурилсан байдаг. Энэ зарчим нь ерөнхийдөө олон нийтийн сайн мэддэг ломбард (pawn shop)-ын зарчимтай ижил бөгөөд зээл хүсэгч ломбарднаас зээл авахдаа хувийн хөрөнгөө барьцаалж, эргүүлэн төлөх чадваргүй болоход хүрвэл ломбард барьцаа хөрөнгийг худалдан борлуулдаг зарчимтай ижил юм. (Collins Dictionary of Law © W.J. Stewart, 2006)

Хувьцаа барьцаалах (pledge share)¹⁰⁰ - гэдэг нь компани үүсгэн байгуулсан хувьцаа эзэмшигчид компанийн эргэлтийн хөрөнгийн дутууг нөхөх, хувийн хэрэгцээнд ашиглах болон хөрөнгө оруулалтын зорилгоор өөрийн эзэмшлийн хувьцаагаа барьцаалан зээл авч болно. Түүнчлэн хувьцаа эзэмшигчийн зүгээс компанийн үйл ажиллагаанд дэмжлэг үзүүлэх зорилгоор хувьцаагаа барьцаалах тохиолдол гардаг. Хувьцаа барьцаалахад баримталдаг гол зарчим бол хувьцааг барьцаалах хугацаанд хувьцаа эзэмшигчийн өмчлөх эрхийг хадгалах явдал. Барьцаалсан хувьцааны хувьд зах зээл дээрх үнэ ханш нь тогтмол хэлбэлзэж байдаг учраас барьцаа хөрөнгийн үнэлгээ нь ч мөн дагаж хэлбэлздэг. Өөрөөр хэлбэл, барьцаанд байгаа хувьцааны үнэ ханш тодорхой түвшнээс доош орвол “маржийн зөрүү” (margin call) үүснэ. Энэ тохиолдолд барьцаа гаргагчийн зүгээс барьцааны хөрөнгийн үнэлгээний зөрүүг нөхөн төлөх шаардлага гардаг.

Хувьцаа барьцаалах нь заримдаа компанид төвөгтэй байдал үүсгэх бөгөөд барьцаа хөрөнгийн үнэлгээ буурах тутамд нэмж хувьцаа барьцаалах шаардлага гардаг төдийгүй зарим тохиолдолд барьцаа хөрөнгийн үнэлгээний зөрүүг нөхөхийн тулд зээлдүүлэгч барьцаанд байгаа хувьцааг нээлттэй зах зээл дээр худалдах шаардлага гардаг. Эдгээр нөхцөл байдлууд нь барьцаа гаргагч этгээдийн компанид эзэмшиж буй хувьцааны хувь хэмжээг бууруулах, зах зээл дээрх хувьцааны ханшийн уналтыг гүнзгийрүүлэх эрсдэлийг бий болгох төдийгүй компанийн хувьцаа эзэмшигчдийн бүтцэд өөрчлөлт орох, зах зээлд нэмж хувьцаа гаргах, зах зээл дэх гэнэтийн өөрчлөлтийн улмаас эрсдэлээс хамгаалах арга хэмжээ авах зэрэг нэмэлт ажиллагааг тухайн компанид үүсгэдэг байна.

2.1.2 Шотланд улсын туршлага

Шотланд Улс нь ИБУИНВУ-ын бүрэлдэхүүн улс бөгөөд тус улсад хувьцаа барьцаалахтай холбоотой харилцааг Хувьцааны барьцааны тухай (Scots law Share pledge) хуулиар зохицуулдаг.

Шотландын хуулиар хувьцааг зээлийн барьцаанд шилжүүлэх боломжтой. Үүний тулд талууд “Хувьцаа шилжүүлэх маяг”-ыг бөглөж харилцан гарын үсэг зурж, зээлдүүлэгч (эсхүл түүний нэрлэсэн компани)-д хувьцааг шилжүүлснийг нотлох сертификат гардуулан өгч, хувьцаа шилжүүлж авсан компанийг хувьцаа эзэмшигч гишүүдийн бүртгэлд бүртгэнэ. Энэхүү бүртгэл нь компанийн хууль ёсны хувьцаа эзэмшигчдийг хамгийн эцсийн байдлаар бүртгэсэн бүртгэл

а

⁹⁹ <http://legal-dictionary.thefreedictionary.com/for>

¹⁰⁰ <http://economictimes.indiatimes.com/definition/share-pledge>

болдог. Ингэж компанийн хувьцааг зээл олгогч талд шилжүүлж, Компанийн улсын бүртгэлд хувьцаа шилжүүлснийг бүртгүүлснээр зээлдэгчийн гэрээгээр хүлээсэн үүргээ биелүүлэх гарцаагүй нөхцөлийг бүрдүүлнэ.

Хувьцааг барьцаанд шилжүүлснээр хувьцааны саналын эрх, ногдол ашиг авах эрх зэрэг үнэт цаасаар гэрчлэгдсэн бүх эрх зээл олгогч талд шилжинэ. Зээлийн төлбөр хийх, эсхүл барьцаа хөрөнгийг дайчлан хураах, эсхүл батлан даагч зээлдэгчийн өмнөөс төлбөр хийж дуусах хүртэл зээл олгогч хувьцаагаар гэрчлэгдсэн өмчлөх эрхийг эдэлнэ.

Хувьцааг барьцаалах харилцаа Хувьцааны барьцааны гэрээ байгуулсан үеэс эхлэн үүсэх ба уг гэрээгээр хувьцаа барьцаалах нөхцөлийг тодорхойлж, талууд гарын үсэг зуран баталгаажуулснаар барьцаа авагч талын эрх үүсдэг. Хувьцаа барьцаалах гэрээ байгуулахад дараах материалыг бүрдүүлнэ. Үүнд:

- хувьцааг зээлийн баталгаанд барьцаалах, зээл олгогчид шилжүүлэхийг зөвшөөрсөн тогтоолын хуулбар;
- барьцаанд шилжүүлж буй хувьцааг өмчлөх эрхийн сертификат;
- хувьцааны шилжүүлгийг хийхэд шаардагдах хүчин төгөлдөр, хугацаа заагаагүй хэрэгсэлүүд;
- хувьцаатай холбоотой харилцаанд оролцох өмгөөлөгчийн эрх хэмжээ, түүнд олгосон эрхийн итгэмжлэл;
- хугацаа тодорхой заагаагүй боловч гарын үсэг зурж баталгаажуулсан барьцааны нөхцөлийг хүлээн зөвшөөрсөн албан бичиг, захирал болон нарийн бичгийг төлөөлөх эрх бүхий этгээдийн албан бичиг.

Барьцаа олгогчоос барьцаалагчид эдгээр баримт бичгүүдийг гардуулж өгсөн нь барьцаалагчийн нэр дээр хувьцааг шилжүүлэх зөвшөөрөл олгогдсонд тооцогдох ба барьцааны талууд гэрээнд заасан үүргийн биелэлтийг хангах нөхцөл үүснэ. Барьцаалагч тал гэрээнд өөрийн зүгээс тодорхой заалтуудыг тусгуулж барьцаалагч хүсэлт гаргамагц Барьцааны гэрээ болон Барьцааны гэрээ байгуулах меморандумд заасны дагуу компанийн хувьцаа эзэмшигчдийн бүртгэлд барьцаа хүлээн авагчийг бүртгэнэ. Барьцаалагчаас барьцааны гэрээний дагуу мөнгөн хөрөнгийг шилжүүлэх ба нэмэлт ямар нэгэн төлбөр авахгүй. Хувьцаа барьцаалсныг Компанийн бүртгэлийн байгууллага хуульд заасан хугацааны дотор бүртгэнэ.

2.2.АМЕРИКИЙН НЭГДСЭН УЛСЫН ТУРШЛАГА

2.2.1.ХХК-ийн хувьцаа барьцаах

ХХК-ийн хувьцаа барьцаалахтай холбоотой харилцааг Корпорацийн кодекс, Үнэт цаас болон биржийн тухай хууль, Компанийн үүсгэн байгуулагчдын хооронд байгуулсан “Үйл ажиллагааны гэрээ”-ээр зохицуулдаг.

Корпорацийн кодексын 2.6 дугаар бүлгийн 17701.05 заалтад “ХХК нь өрийн бичиг болон бусад үнэт цаасыг захиран зарцуулах, ашиглах, барьцаалах, шилжүүлэх, солих, зээлдүүлэх, худалдах, худалдан авах, эзэмших” эрхтэй гэж заасны дагуу “Transferable interest” буюу “саналын эрхгүй зөвхөн өмчлөх, өмчлөх эрхээ шилжүүлэх боломжтой хувьцаа”-г барьцаалах боломжтой ба компани нь үйл ажиллагааны гэрээндээ хувьцаа эзэмшигчийн өмчлөх эрхээ захиран зарцуулах тухай журмыг тодорхой тусгадаг байна. Энэхүү журмыг үндэслэн ХХК-ийн хувьцаа эзэмшигч нь хувьцаагаа барьцаалахдаа Үнэт цаас болон биржийн тухай хуулийг үндэслэн “Үнэт цаас болон биржийн комисс”-оос баталсан “Барьцааны гэрээ”-ний маягтын дагуу гэрээ байгуулснаар гэрээ хүчин төгөлдөр болно.

2.2.2.ХХК-ийн үнэт цаасаар гэрчлэгдсэн хувьцаа¹⁰¹

ХХК-ийн хувьцааг компани өөрөө бүртгэж, хөтөлдөг боловч тодорхой шалгуур хангасан компани хувьцаагаа үнэт цаасны зах зээлд арилжаалах боломжтой ба энэ тохиолдолд АНУ-ын “Үнэт цаас, арилжааны хороо”-нд заавал бүртгүүлэх ёстой байдаг. Мөн хувьцаат

¹⁰¹ Gehres Law Group's official website- <http://gehreslaw.com>

компанийн хувьцаа эзэмшигч нь 35 ба түүнээс илүүгүй байх ёстой юм.¹⁰²

Корпорацийн кодексын 25019 дүгээр зүйлд “Үнэт цаас” гэдэг нь “...ХХК-ийн саналын эрх (хувьцаа) нь үнэт цаас мөн боловч компанийн удирдлагын хэлбэр нь “member managed” буюу “ХХК-ийг хувь эзэмшигчид хамтран удирддаг бол энэ тодорхойлолтод орохгүй” гэж заажээ. Иймд компанийн удирдлагын хэлбэрээс шалтгаалан компани болгон хувьцаагаа үнэт цаасаар бүртгүүлэн, арилжаанд оролцох боломжгүй юм. Учир нь компани анх үүсгэн байгуулахад “manager managed” буюу гүйцэтгэх удирдлагатай, “member managed” буюу хувь эзэмшигчид хамтран удирдах гэсэн 2 удирдлагын хэлбэрээс сонгодог ба дээр дурдсан тодорхойлолтын дагуу “manager managed” буюу ХХК-ийн удирдлагыг гүйцэтгэх удирдлагаар удирдуулж байгаа ХХК-ийн хувьцаа л үнэт цаасаар гэрчлэгдсэн хувьцаа болох боломжтой юм.

ХХК-ийн хувьцааг бүртгэдэг Үнэт цаас, арилжааны хороо буюу “Security and exchange commission” нь Үнэт цаасны арилжааны тухай хуулийн 19 дүгээр бүлэгт заасан бүрэн эрхийнхээ хүрээнд АНУ-ын үнэт цаасны бүртгэл, хяналтын ажлыг эрхлэн явуулдаг.

2.2.3. Үнэт цаас, арилжааны хороо (Securities and Exchange Commission, SEC)¹⁰³

Үнэт цаас, арилжааны хороо нь 1934 онд батлагдсан АНУ-ын Үнэт цаасны арилжааны тухай хуулийг үндэслэн АНУ-ын хөрөнгө оруулалтыг дэмжих, үр ашигтай хөрөнгийн зах зээлийг бий болгох, хөрөнгийн зах зээлийг шударга, эмх цэгцтэй болгох, хөрөнгө оруулагчдын эрхийг хамгаалах зорилготой байгуулагдсан.

Тус хороог 5 жилийн хугацаатай сонгогдсон 5 Ерөнхийлөгч удирдах ба 5 газар, 23 хэлтэс, 4600 орчим ажиллагсад, улсын хэмжээнд 11 салбартай үйл ажиллагаа явуулдаг.

Хороо нь Үнэт цаасны арилжааны тухай¹⁰⁴ хуулийн 4 бүлэгт заасан дараах үндсэн чиг үүргийг хэрэгжүүлдэг. Үүнд:

- үнэт цаасны тухай хуулийг хэрэгжүүлэх, тайлбарлах;
- шинээр журам гаргах, одоо мөрдөгдөж байгаа журамд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах;
- хөрөнгө оруулалтын зөвлөх болон үнэт цаасны үнэлгээний агентлаг, брокер, үнэт цаасны фирмүүдэд хяналт тавих;
- үнэт цаасны арилжааг зохион байгуулагч хувийн байгууллага, нягтлан бодох бүртгэл, аудитын үйл ажиллагаанд хяналт тавих;
- үнэт цаасны хуулийн хүрээнд Холбооны улс, мужууд болон гадаадын улсын хоорондох харилцааг зохицуулах зэрэг болно.

Компанийн шинээр гаргаж буй үнэт цаасыг Үнэт цаас, арилжааны хорооны Корпорацийн санхүүгийн газар хариуцдаг.

Тус газар нь компанийн үйл ажиллагаа, бичиг баримтад тогтмол хяналт тавьж олон нийт болон хөрөнгө оруулагчдад шаардлагатай чухал мэдээллийг хүргэхээс гадна тухайн компани хувьцаагаа арилжаалах бүхий л шатанд холбогдох хууль, дүрэм журмыг биелүүлж ажиллахыг шаардах үүрэгтэй ажилладаг. Мөн Үнэт цаас, арилжааны хорооны дүрэм журам, хорооноос гаргасан дүрэм журмыг тайлбарлах, таниулах үүрэгтэй юм.

Тухайн компанийн талаарх мэдээллийг олон нийт болон хөрөнгө оруулагчдад хүргэхэд шаардлагатай дараах мэдээллийг компани гаргаж өгөх үүрэгтэй. Үүнд:

- шинээр санал болгож буй үнэт цаасны бүртгэлийн мэдээлэл;
- компанийн жил болон улирлын тайлан (10-K, 10-Q маягтын дагуу);
- хувьцаа эзэмшигчдийн жилийн тайлан;
- хувьцааны тоо, санал болгож буй үнэ;
- компанийн эрх зүйн байдлын өөрчлөлттэй холбоотой материал (нэгдэх, нийлэх) зэрэг мэдээлэл юм.

Эдгээр мэдээлэл нь тухайн компанийн санхүүгийн байдал, бизнесийн туршлагын талаарх мэдээллийг хөрөнгө оруулагчдад хүргэх, улмаар хөрөнгө оруулагч зөв шийдвэр гаргахад а

¹⁰² “Корпорацийн кодекс”-ийн 4 дүгээр бүлгийн 25102 дугаар зүйл

¹⁰³ Security and Exchange Commission. www.sec.gov/Article/whatwedo.html

¹⁰⁴ Securities Exchange Act of 1934 <https://www.sec.gov/about/laws/sea34.pdf>

туслах зорилготой юм байна.

2.3.ОРОСЫН ХОЛБООНЫ УЛСЫН ТУРШЛАГА

2.3.1.ХХК-ийн хувьцааг барьцаалах

Тус улсад ХХК-ийн хувьцааг барьцаалахтай холбоотой харилцааг Иргэний хууль, Хязгаарлагдмал хариуцлагатай компанийн тухай хуулиар зохицуулж байна.

Иргэний хуулийн барьцааны эрхтэй холбоотой зохицуулалтад 2013 оны 12 дугаар сарын 21-ний өдрийн хуулиар өөрчлөлт орж¹⁰⁵, 2014 оны 7 дугаар сарын 1-ний өдрөөс хүчин төгөлдөр үйлчилж эхэлсэн. Энэ өөрчлөлтөөр барьцааны эрхтэй холбоотой олон харилцааг нарийвчлах, нэлээдгүй харилцааг шинээр зохицуулах болсон ба ХХК-ийн хувьцаа эзэмшигчийн барьцааны эрхийг шинээр хуульчилсан байна.

Иргэний хуулийн 358¹⁵ дугаар зүйлийн дагуу ХХК-ийн хувьцаа эзэмшигчийн барьцааны эрх нь компанийн хувь нийлүүлсэн хөрөнгийн хэмжээгээр эзэмшиж байгаа хувьцаагаа шилжүүлэх хэлбэрээр хэрэгжинэ.

Харин ХХК-ийн тухай хуулийн 22 дугаар зүйлд зааснаар хувьцаа эзэмшигч нь хувьцаагаа дараах этгээдийн барьцаанд шилжүүлж болно. Үүнд:

- компанийн өөр хувьцаа эзэмшигчийн барьцаанд;
- компанийн бүх гишүүдийн хурлаас зөвшөөрвөл гуравдагч этгээдийн барьцаанд:
 - компанийн бүх гишүүдийн олонхын саналаар хувьцаа шилжүүлэх зөвшөөрлийг шийдвэрлэнэ,
 - саналын дүнг тооцохдоо хувьцаагаа барьцаанд шилжүүлэх гэж байгаа хувьцаа эзэмшигчийн саналыг оруулахгүй.

Барьцааны гэрээг нотариатаар заавал гэрчлүүлэх ба хэрэв нотариатын зохих журмыг зөрчсөн тохиолдолд гэрээ хүчин төгөлдөр бус хэмээн тооцно. Үүний дараа барьцааны гэрээг улсын бүртгэлд дараах журмаар бүртгүүлнэ. Үүнд:

- барьцааны гэрээг гэрчилсэн нотариатч нь хуулийн этгээдийн улсын бүртгэлд холбогдох өөрчлөлт оруулах тухай өргөдлийг ХТА-нд гаргана;
- барьцааны гэрээг гэрчилсэн өдрөөс хойш 2 хоногийн дотор өргөдлийг цахим шуудангаар илгээнэ;
- өргөдөлд хувьцаа барьцаалагч болон барьцааны гэрээний талаарх мэдээллийг тусгана;
- өргөдлийн хамт гэрчилсэн барьцааны гэрээг ХТА-нд илгээнэ;
- өөрийн баталгаат гарын үсгээр баталгаажуулна.

Хэрэв барьцааны эрхийг ирээдүйд хэрэгжүүлэх бол гэрээг бүртгэлд дараах журмаар бүртгүүлнэ. Үүнд:

- хувьцаа барьцаалуулагч нь хуулийн этгээдийн улсын бүртгэлд холбогдох өөрчлөлт оруулах тухай өргөдлийг ХТА-нд гаргана;
- өргөдлийг барьцааны эрх үүсэхэд шаардлагатай бүх нөхцөл нь хангагдсан, хугацаа нь болсон өдрөөс хойш 3 хоногийн дотор гаргана;
- өргөдөлд хувьцаа барьцаалагч болон барьцааны гэрээний талаарх мэдээллийг тусгана.

2.3.2.Үнэт цаасаар гэрчлэгдсэн хувьцааны эрхийн бүртгэл

Үнэт цаасны зах зээлийн тухай¹⁰⁶ хуулийн 2 дугаар зүйлд “хувьцаа” нь хувьцаа эзэмшигчид хувьцаат компани (цаашид ХК)-ийн ашгийн тодорхой хэсгийг ногдол ашиг хэлбэрээр авах, ХК-ийн удирдлагад оролцох болон ХК-ийг татан буулгасны дараа үлдсэн хөрөнгийн хэсгийг

а

¹⁰⁵ ФЗ О внесении изменений в часть первую Гражданского кодекса Российской Федерации и признании утратившими силу отдельных законодательных актов (положений законодательных актов) Российской Федерации от 21.12.2013 N 367-ФЗ.

¹⁰⁶ Федеральный закон О рынке ценных бумаг от 22.04.1996 N 39-ФЗ (ред. от 03.07.2016).

авах эрхийг баталгаажуулсан эмиссийн үнэт цаас ба хувьцаа нь нэрлэсэн үнэт цаас байхыг, “эмиссийн үнэт цаас” нь бүх төрлийн үнэт цаас, ялангуяа хуульд заасан шинж чанарыг агуулсан биет бус үнэт цаасыг ойлгоно хэмээн тус тус томъёолсон байна.

ХК-ийн хувьцааны бүртгэлийн процедур¹⁰⁷

Нээлттэй ХК-ийн нийтэд гаргаж байгаа эмиссийн үнэт цаас буюу хувьцааны улсын бүртгэлийг ОХУ-ын Төв банк хэрэгжүүлнэ. Улсын бүртгэл хийхдээ үнэт цаас гаргагчийн өргөдлийг үндэслэх ба үнэт цаасны танилцуулгыг хамт бүртгүүлнэ.

Төв банк нь дараах журмын дагуу улсын бүртгэлийг хэрэгжүүлнэ. Үүнд:

Бүртгүүлэхэд шаардах баримт бичиг	<ul style="list-style-type: none"> • өргөдөл; • үнэт цаас гаргах тухай шийдвэр; • үнэт цаасны танилцуулга;
Бүртгүүлэх газар	<ul style="list-style-type: none"> • ОХУ-ын Төв банк;
Баримт бичгийг урьдчилан хянан үзэх	<ul style="list-style-type: none"> • үнэт цаас гаргагчийн гаргасан өргөдлийн дагуу баримт бичгийг урьдчилан хянан үзнэ; • баримт бичгүүд нь хуульд заасан шаардлагыг хангасан эсэхийг урьдчилан хянан үзээд хариу өгнө: <ul style="list-style-type: none"> - хариуг баримт бичгүүдийг хүлээн авснаас хойш 30 хоногийн дотор өгнө;
Зөрчлийг арилгуулах	<ul style="list-style-type: none"> • хэрэв урьдчилсан хяналтаар баримт бичгүүдэд зөрчил илэрвэл ажлын 10 хоногийн дотор үнэт цаас гаргагчид мэдэгдэж зөрчлийг арилгуулна;
Баримт бичгийг шалгах	<ul style="list-style-type: none"> • шаардлагатай бол Төв банк баримт бичгүүдийн үнэн зөвийг магадлан шалгана; • хэрэв баримт бичгүүдийг магадлан шалгах бол бүртгэлийн 30 хоногийг түр хугацаагаар зогсооно: <ul style="list-style-type: none"> - түр хугацаагаар зогсоох хугацаа 30 хоногоос хэтрэхгүй байна;
Улсын бүртгэлд бүртгэх	<ul style="list-style-type: none"> • шинээр гаргаж байгаа хувьцааг улсын бүртгэлд бүртгэх тухай Төв банкны шийдвэр гарсны дараа Улсын нэгдсэн бүртгэлийн санд бүртгэнэ; • эмиссийн үнэт цаасыг улсын бүртгэлд бүртгэхэд улсын бүртгэлийн хувийн дугаар олгоно; • шинээр гаргаж байгаа хувьцааг Улсын нэгдсэн бүртгэлийн санд бүртгэснээр хүчинтэй болно;
Улсын бүртгэлд бүртгэхээс татгалзах үндэслэл	<ul style="list-style-type: none"> • бүрдүүлсэн баримт бичиг нь үнэт цаасны тухай хууль тогтоомжид заасан шаардлага, нөхцөлийг хангаагүй, эсхүл зөрчсөн; • бүрдүүлсэн баримт бичгийн агуулга нь үнэт цаасны тухай хууль тогтоомжид заасан шаардлагад нийцээгүй; • Төв банкны хүсэлтээр улсын бүртгэлд бүртгэхэд шаардлагатай баримт бичгийг 30 хоногийн дотор гаргаж өгөөгүй; • үнэт цаасны танилцуулгыг гаргасан үнэт цаасны зах зээл дээрх санхүүгийн зөвлөх нь шаардлага хангаагүй; • баримт бичгийг хуурамчаар бүрдүүлсэн; • хуульд заасан бусад үндэслэл.

Төв банк нь нийтэд гаргаж байгаа эмиссийн үнэт цаасыг улсын бүртгэлийн мэдээллийн бүрэн байдлыг хариуцахыг Үнэт цаасны зах зээлийн тухай хуулийн 20 дугаар зүйлийн 20.5 дахь хэсэгт тогтоосон байна.

Үнэт цаасаар гэрчлэгдсэн хувьцааны эрхийг баталгаажуулалт¹⁰⁸

Биет, биет бус хэлбэрээс хамаарч эмиссийн үнэт цаасны гэрчилгээ, үнэт цаас гаргах тухай шийдвэр нь үнэт цаасаар гэрчлэгдсэн эрхийг баталгаажуулсан баримт бичиг болно. Үүнийг дараах хүснэгтэд тодорхой харуулав:

а_____

¹⁰⁷ Үнэт цаасны зах зээлийн тухай хуулийн 20 дугаар зүйл.

¹⁰⁸ Үнэт цаасны тухай хуулийн 18 дугаар зүйл.

<i>Эмиссийн үнэт цаасны төрөл</i>	<i>Үнэт цаасаар гэрчлэгдсэн эрхийг баталгаажуулах баримт бичиг</i>
• Биет	- үнэт цаасны гэрчилгээ - үнэт цаас гаргах тухай шийдвэр
• Биет бус	- үнэт цаас гаргах тухай шийдвэр

Эмиссийн үнэт цаас нь эзэмшигчийнхээ өмчлөх эрхийг баталгаажуулах ба уг өмчлөх эхийн хэмжээг нь үнэт цаас гаргах тухай шийдвэрээр тогтооно.

2.3.3.Эмиссийн үнэт цаасны улсын бүртгэлийн байгууллага

Төв банк нь Үнэт цаасны зах зээлийн тухай хуулийн 20 дугаар зүйлийн 20.1 дэх хэсэгт тогтоосноор эмиссийн үнэт цаас гаргахад түүнийг улсын бүртгэлд бүртгэх эрх бүхий байгууллага бөгөөд тус банк нь эмиссийн үнэт цаасны улсын бүртгэлийн журмыг батална.

Төв банкны үндсэн хуулийн эрх зүйн байдлыг ОХУ-ын Үндсэн хуулийн¹⁰⁹ 75 дугаар зүйлд тогтоосон бөгөөд үүнд тус банк нь мөнгөн тэмдэгт хэвлэх онцгой эрхтэй, рублийн ханшийн тогтвортой байдлыг хамгаалах, хангах үндсэн үүрэгтэй.

Харин Төв банкны тухай хуулиар¹¹⁰ тус банкны эрх зүйн байдал, үйл ажиллагааны зорилго, бүрэн эрхийг тодорхойлсон. Тус банкны үйл ажиллагааны зорилго бол рублийн ханшийн тогтвортой байдлыг хамгаалах, хангах, ОХУ-ын банкны системийг хөгжүүлэх, бэхжүүлэх, үндэсний төлбөрийн системийг хөгжүүлэх, ОХУ-ын санхүүгийн зах зээлийг хөгжүүлэх, түүнийг тогтвортой байдлыг хангах явдал юм.

Төв банкны бүтэц, зохион байгуулалт

ОХУ-ын бүс нутгийн салбар байгууллагууд буюу Төв банкны Ерөнхий удирдах газар (ЕУГ):

- Төв холбооны тойрог хариуцсан Төв банкны ЕУГ (байршил: Москва хот);
- Төв банкны Баруун-Хойд ЕУГ (байршил: Санкт-Петербург хот);
- Төв банкны Өмнөд ЕУГ (байршил: Краснодар хот);
- Төв банкны Ижил мөрөн-Вятскийн ЕУГ (байршил: Доод Новгород хот);
- Төв банкны Уралын ЕУГ (байршил: Екатеринбург хот);
- Төв банкны Сибирийн ЕУГ (байршил: Новосибирск хот);
- Төв банкны Алс Дорнодын ЕУГ (байршил: Владивосток хот).

Төв банкны Захирлуудын зөвлөл (ТБЗЗ)

ТБЗЗ нь байнгын ажиллагаатай бөгөөд түүний 14 гишүүнийг Төрийн Дум нь ОХУ-ын Ерөнхийлөгчтэй зөвшилцөн 5 жилийн хугацаатай томилно. ТБЗЗ-ийн бүрэлдэхүүнд Төв банкны дарга, Нэгдүгээр орлогч дарга - 4, орлогч дарга - 7, даргын зөвлөх - 3, Төв холбооны тойрог хариуцсан Төв банкны ЕУГ-ын дарга нар орно.

Үндэсний санхүүгийн зөвлөл (ҮСЗ)

ҮСЗ нь хамтын байгууллага бөгөөд 12 гишүүний бүрэлдэхүүнтэй. ҮСЗ-ийн гишүүдийн 2-ийг Холбооны Хурал өөрийн гишүүдээс, 3-ыг Төрийн Дум өөрийн гишүүдээс, 3-ыг ОХУ-ын Ерөнхийлөгч, 3-ыг ОХУ-ын Засгийн газар тус тус томилох ба мөн Төв банкны дарга уг бүрэлдэхүүнд багтана. ҮСЗ нь дараах бүтэц, зохион байгуулалттайгаар ажиллана. Үүнд:

ҮСЗ-ийн дарга: - Сангийн сайд;

Орлогч дарга: - ТБЗЗ-ийн дарга;

Гишүүд: - Төрийн Думын Санхүүгийн зах зээлийн хорооны дарга;
- ОХУ-ын Ерөнхийлөгчийн туслах;

¹⁰⁹ “Конституция Российской Федерации” (принята всенародным голосованием 12.12.1993) (с учетом поправок, внесенных Законами РФ о поправках к Конституции РФ от 30.12.2008 N 6-ФКЗ, от 30.12.2008 N 7-ФКЗ, от 05.02.2014 N 2-ФКЗ, от 21.07.2014 N 11-ФКЗ). Эх сурвалж: www.constitution.ru

¹¹⁰ ФЗ “О Центральном банке Российской Федерации (Банке России)” от 10 июля 2002 года № 86-ФЗ.

- Холбооны Зөвлөлийн орлогч дарга;
- ОХУ-ын Ерөнхийлөгчийн зөвлөх;
- Төрийн Думын Эдийн засгийн бодлого, аж үйлдвэр, инновацийн хөгжил, бизнес эрхлэгчийн хорооны дарга;
- Холбооны Зөвлөлийн Төсөв, санхүүгийн зах зээлийн хорооны орлогч дарга;
- Төрийн Думын Төсөв, татварын хорооны дарга;
- Сангийн дэд сайд;
- Эдийн засгийн хөгжлийн сайд;
- Холбооны санхүүгийн хяналтын албаны захирал.

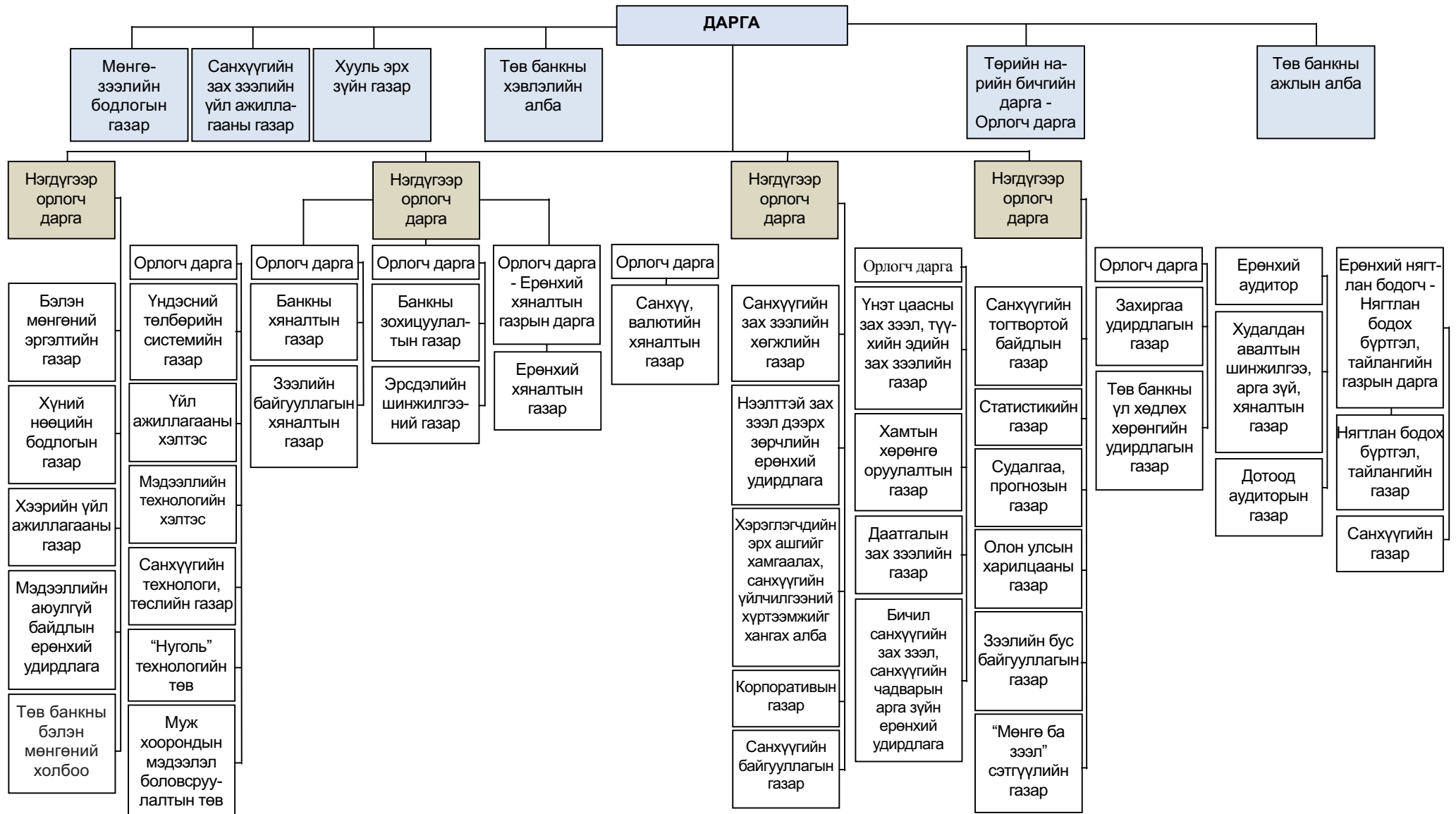
Дотоод аудитын газар (ДАГ)

Төв банкны тухай хуулийн 85 дугаар зүйлийн дагуу тус банкны ДАГ нь Төв банкны даргын шууд удирдлага дор аудитын гол чиг үүргийг хэрэгжүүлэх ба ерөнхий аудиторын харьяанд дараах 7 аудиторын төв ажиллаж байна. Үүнд:

- Алс Дорнодын төв (байршил: Владивосток хот);
- Баруун Хойд төв (байршил: Санкт-Петербург хот);
- Уралын төв (байршил: Екатеринбург хот);
- Ижил мөрний төв (байршил: Саратов хот);
- Сибирийн төв (байршил: Новосибирск хот);
- Өмнөд төв (байршил: Краснодар хот);
- Төв Европын төв (байршил: Воронеж хот).

Ерөнхий удирдах газрын 21 газар болон БНХХГ-уудын зохион байгуулалтыг дараах хүснэгтээр харуулав:

Зураг. Төв банкны төв ЕУГ-ын бүтэц, зохион байгуулалт¹¹¹

а-¹¹¹ <https://www.cbr.ru/today/structure/scheme.pdf>

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- Companies act, 2006, UK
- Stock transfer act 1982, UK
- Scots Law Share pledge
- Калифорни мужийн “Корпорацийн кодекс”;
- Калифорни мужийн “Засаг захиргааны кодекс”;
- Үнэт цаасны тухай хууль, 1933;
- Үнэт цаасны арилжааны тухай хууль, 1934;
- Үнэт цаас, арилжааны хорооны цахим хуудас: www.sec.gov/Article/whatwedo.html
- Калифорни мужийн Төрийн нарийн бичгийн даргын ажлын албаны цахим хуудас:
<http://bpd.cdn.sos.ca.gov/pdf/be-records-requests.pdf>;
- http://leginfo.legislature.ca.gov/faces/codes_displayexpandedbranch.xhtml.
- Конституция РФ (принята всенародным голосованием 12.12.1993). Эх сурвалж: www.constitution.ru;
- Гражданский кодекс Российской Федерации от 30.11.1994 N 51-ФЗ;
- Налоговый кодекс Российской Федерации (часть вторая) от 05.08.2000 N 117-ФЗ;
- ФЗ О внесении изменений в часть первую Гражданского кодекса Российской Федерации и признании утратившими силу отдельных законодательных актов (положений законодательных актов) Российской Федерации от 21.12.2013 N 367-ФЗ;
- ФЗ О государственной регистрации юридических лиц и индивидуальных предпринимателей от 08.08.2001 N 129-ФЗ;
- ФЗ О рынке ценных бумаг от 22.04.1996 N 39-ФЗ;
- ФЗ О Центральном банке Российской Федерации (Банке России) от 10 июля 2002 года № 86-ФЗ;
- ФЗ Об акционерных обществах от 26.12.1995 N 208-ФЗ;
- ФЗ Об обществах с ограниченной ответственностью от 08.02.1998 N 14-ФЗ;
- Холбооны татварын албаны цахим хуудас: www.nalog.ru;
- ОХУ-ын Төв банкны цахим хуудас: www.cbr.ru;
- ОХУ-ын хууль тогтоомжийн сан: www.consultant.ru.

ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ЖИЖИГ, ДУНД ҮЙЛДВЭРИЙН САЛБАРЫГ ЗОХИЦУУЛЖ БУЙ ХУУЛЬ ЭРХ ЗҮЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ

Д.Халиун, Д.Жигваагүнсэл, Т.Саулегүл

АГУУЛГА

УДИРТГАЛ

- БҮГД НАЙРАМДАХ ПОЛЬШ УЛС
- БҮГД НАЙРАМДАХ ЧЕХ УЛС
- БҮГД НАЙРАМДАХ СОЛОНГОС УЛС
- БҮГД НАЙРАМДАХ ВЬЕТНАМ УЛС

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

ХАВСРАЛТ

УДИРТГАЛ

Судалгаанд Бүгд Найрамдах Польш Улс, Бүгд Найрамдах Чех Улс, Бүгд Найрамдах Солонгос Улс, Бүгд Найрамдах Социалист Вьетнам Улсын жижиг, дунд үйлдвэрийн салбарыг хөгжүүлсэн туршлагыг холбогдох эрх зүйн орчны хүрээнд судаллаа.

БҮГД НАЙРАМДАХ ПОЛЬШ УЛС

Жижиг, дунд үйлдвэрүүд нь Польшийн ДНБ-ний 70%-ийг үйлдвэрлэж, ажил эрхэлдэг хүн амын 2/3 нь тус салбарт ажиллаж байна. Нийт аж ахуйн нэгжид жижиг, дунд үйлдвэрийн эзэлж байгаа хувь нь Европын Холбоо /ЕХ/-н дахь дундаж үзүүлэлттэй тэнцүү буюу 99,8% ба ЖДҮ нь үйлдвэрлэл, бөөний болон жижиглэнгийн худалдаа, барилга зэрэг салбарт хамгийн их буюу 27%, 26% болон 12%-ийн нэмүү өртөг тус тус үүсгэж байна. Тус улсад оршин сууж буй 38 сая орчим хүн амд нийт 2 сая гаруй жижиг, дунд үйлдвэр ногдож байна.¹¹²

2013 онд Польш Улс нь бизнес эрхлэх таатай орчныг бүрдүүлэхэд хамгийн их ахиц гаргасан орноор шалгарч байсан бөгөөд үүнд төрөөс үзүүлж буй цогц дэмжлэг ихээхэн нөлөөлсөн гэж холбогдох тайлангуудад дурджээ. Жижиг, дунд үйлдвэрүүдэд төрөөс үзүүлэх дэмжлэгийн суурь нь Засгийн газрын “Жижиг үйлдвэрлэгч нэгдүгээрт” /Think small first/ хөтөлбөр юм. Тус хөтөлбөр нь 2008 онд батлагдсан Европын Холбооны Жижиг аж ахуйн нэгжийн тухай хууль /Small Business Act/-ийн зарчмуудын нэг болох Think small first-н зарчимд тулгуурлажээ. Тус зарчим нь бодлого болон хууль боловсруулах анхны шатанд жижиг, дунд үйлдвэрлэгч нарын эрх ашгийг бодолцох, шинээр батлагдаж буй хууль, дүрэм журам нь хэрэглэхэд хялбар байх ёстой зарчим юм. Хөтөлбөрийн хүрээнд Польшийн нутаг дэвсгэр дээр 14 эдийн засгийн онцгой бүс /ЭЗОБ/-ийг 20 жилийн хугацаатай байгуулахаар төлөвлөсөн ч Засгийн газраас хугацааг нь 2026 он хүртэл сунгасан байна. Тухайн бүсэд байгуулсан аж ахуйн нэгжүүдэд төрөл бүрийн хөнгөлөлт олгох ба голчлон татварын хөнгөлөлт эдлүүлэхээр заасан байна. Катовице хот дахь ЭЗОБ нь дэлхийн шилдэг 50

¹¹² <https://en.parp.gov.pl/publications/ebook/6>

ЭЗОБ-ийн тоонд ордог ба Европ тив дахь Бүсийн ялагч, Төв болон зүүн Европын Дэд бүсийн ялагч, 2016 оны “fDi Дэлхийн Чөлөөт бүс”-үүдийн ЖДҮ-ийн шагналыг тус тус хүртэж байжээ¹¹³

Польш Улс нь жижиг, дунд үйлдвэрийг хөгжүүлэхэд чөлөөт бүс байгуулахаас гадна бизнес-инкубатор байгуулахад ихээхэн анхаарсан байна. Инкубаторууд нь жижиг, дунд үйлдвэрүүдэд үйл ажиллагаа явуулахад нь дэмжлэг үзүүлэх, байр болон тоног төхөөрөмжөөр хангах зэрэг нийтлэг үйл ажиллагаа, үйлчилгээ үзүүлдэг байна. Тус улсад бизнес инкубаторуудын төвүүд нь эрчимтэй нэмэгдэж байгаа ба өдгөө төвүүдийн тоо 750 хүрсэн байна. Үүнээс гадна эрдэм шинжилгээний бизнес-инкубаторууд нь тусгай байр эзэлж байна. Тус төвүүд нь их, дээд сургуулиудыг түшиглэн байгуулагддаг ба одоогийн байдлаар тус сүлжээнд 31 их, дээд сургууль болон 1400 гаруй компани багтаж байна.

2016 онд Польшийн Парламент жижиг аж ахуй эрхлэгчдийн орлогын албан татварын хувь хэмжээг 19%-иас 15% болгож бууруулахаар холбогдох хуулийг баталсан ба энэ оны 1-р сарын 1-нээс хэрэгжиж эхэлсэн байна. Хуульд заасан хөнгөлөлтөд 1.2 сая еврогоос хэтрэхгүй үнэ цэнэ бүхий аж ахуйн нэгжүүд хамрагдах ба статистик тоон мэдээллээр хөнгөлөлтөд хамрагдах аж ахуйн нэгжийн тоо 400 мянга орчим байна. Үүнтэй холбоотойгоор Эдийн засгийн яамны тооцоогоор улсын төсвийн орлого жилд 68 сая ам.доллараар багасахаар байгаа боловч урт хугацаандаа эдийн засгийн өсөлтөд эерэгээр нөлөөлнө гэж үзжээ.¹¹⁴

Эрх зүйн орчин

Польш Улс нь 1999 онд Аж ахуйн нэгжийн үйл ажиллагааны тухай хуулийг баталж, 2001 онд оруулсан нэмэлт өөрчлөлтөөр жижиг, дунд үйлдвэрийн талаар тусгасан байна. 2002 онд Жижиг үйлдвэрийн Европын Хартид нэгдэж, 2004 онд Европын холбооны гишүүнээр элссэн. 2005 онд Европын холбоонд мөрдөж буй ЖДҮ эрхлэгч гэдэгт тавигдах шаардлагад нийцүүлэн ЖДҮ-ийн томьёоллыг өөрчилсөн байна.

Польш Улсад эдийн засгийн үйл ажиллагаатай холбоотой харилцааг 2004 онд баталсан Аж ахуй эрхлэлтийн (Эдийн засгийн үйл ажиллагааны) эрх чөлөөний тухай хуулиар¹¹⁵ зохицуулж байна. Тус хууль нь 8 бүлэг 111 зүйлээс бүрдэх ба 2006 оноос хойш нийт 8 удаа нэмэлт, өөрчлөлт орж байсан. Хуулийн 7-р бүлэгт бичил, жижиг, дунд үйлдвэр эрхлэх болон үйл ажиллагаа явуулахтай холбоотой харилцааг зохицуулсан байна. Тус хууль нь дараах бүтэцтэй байна.¹¹⁶

Бүлэг 1. Нийтлэг үндэслэл;

Бүлэг 2. Аж ахуйн үйл ажиллагаа эрхлэх, явуулах үндсэн зарчим;

Бүлэг 3. Аж ахуйн үйл ажиллагааны бүртгэл;

Бүлэг 4. Концесс болон зохицуулалт бүхий үйл ажиллагаа /regulated activities/;

Бүлэг 5. Аж ахуй эрхлэгчид тавих хяналт;

Бүлэг 6. Гадаадын аж ахуй эрхлэгчийн салбар болон төлөөлөгчийн газрын тухай;

Бүлэг 7. Бичил, жижиг, дунд үйлдвэр;

Бүлэг 8. Төгсгөлийн заалт.

7-р бүлгийн 103-р зүйлд: Төр нь бичил, жижиг, дунд үйлдвэр эрхлэх, явуулах, хөгжүүлэх таатай орчныг эрх тэгш байдал, шударга өрсөлдөх зарчмуудыг харгалзан дараах байдлаар бүрдүүлнэ гэж заажээ:

1. Бичил, жижиг, дунд үйлдвэрийг хөгжүүлэхэд эрх зүйн орчинд өөрчлөлт оруулах, үүнд зээл болон зээлийн батлан даалт зэрэг санхүүгийн эх үүсвэрийг авах журамд өөрчлөлт оруулах;

а

¹¹³ <https://www.kg-legal.eu/info/investment-law-and-processes-in-poland/doing-business-in-poland-2016-kg-legal-brochure/>

¹¹⁴ <http://time-group.pl/15-nalog-na-pribyl-cit-dlya-malyh-firm-s-1-yanvary-2017-goda/>

¹¹⁵ Act on Freedom of Economic Activity, 2004

<http://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/71983/72773/F988499889/POL71983.pdf>

¹¹⁶ http://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=en&p_isn=71983&p_country=POL&p_count=1443&p_classification=01&p_classcount=166

2. Төрөөс үзүүлж буй дэмжлэгийн хүрээнд бизнес эрхлэгчдэд таатай нөхцөлөөр санхүүгийн эх үүсвэр олгож буй байгууллагуудад дэмжлэг үзүүлэх;
3. Төрөөс үзүүлж буй үйлчилгээ, хуулиар хүлээж буй үүргээр аж ахуй эрхлэгчдэд адил тэгш шаардлага тавьж, эрх тэгш нөхцөлөөр хангах;
4. Мэдээлэл авах, сургалт болон зөвлөх үйлчилгээ авахад дэмжлэг үзүүлэх;
5. Аж ахуй эрхлэгчдэд дэмжлэг үзүүлж буй байгууллагад дэмжлэг үзүүлэх;
6. Бичил, жижиг, дунд үйлдвэрлэгчдийн дотоод болон гадаад хамтын ажиллагаанд дэмжлэг үзүүлэх.

Хуульд бичил, жижиг болон дунд үйлдвэрлэлийг дараах байдлаар томъёолсон байна:

- *Бичил үйлдвэр эрхлэгч* гэдэгт ажиллагчдын тоо 10-с дээшгүй бөгөөд 2 сая евро хүртэлх жилийн эргэлт бүхий аж ахуйн нэгжийг /104-р зүйл/;
- *жижиг үйлдвэр эрхлэгч* гэдэгт ажиллагчдын тоо 50-с дээшгүй бөгөөд 10 сая евро хүртэлх жилийн эргэлт бүхий аж ахуйн нэгжийг /105-р зүйл/;
- *дунд үйлдвэр эрхлэгч* гэдэгт ажиллагчдын тоо 50-250-с дээшгүй, 50 сая евро хүртэлх жилийн эргэлт, эсхүл 43 сая еврогоос доошгүй эргэлт бүхий аж ахуйн нэгжийг тус тус ойлгоно /106-р зүйл/;
- Үүнээс гадна дүрмийн сан дахь бусад субъектийн оролцох оролцоо 25%-аас дээшгүй байна /108-р зүйл/ гэж тус тус заажээ.

Польшийн Ерөнхийлөгч дээрх хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах хуульд 2017 оны 2-р сарын 22-нд гарын үсэг зурсан ба энэ оны 3-р сарын 8-ны өдрөөс хэрэгжиж эхэлсэн байна. Тус нэмэлт, өөрчлөлтийг жижиг, дунд үйлдвэр эрхлэгчдийн санаачилга, хүсэлтээр оруулсан бөгөөд хууль зүйн үйлчилгээ авах боломжгүй жижиг үйлдвэрүүдэд дэмжлэг үзүүлэх зорилго бүхий зохицуулалтууд тусгагдсан байна. Нэмэлт, өөрчлөлтийн хүрээнд шинээр боловсруулж буй хуулийн төслүүдэд бичил, жижиг, дунд үйлдвэрүүдэд үзүүлэх нөлөөллийн шинжилгээ хийсэн байх шаардлагыг тавьж байгаа юм.¹¹⁷

БҮГД НАЙРАМДАХ ЧЕХ УЛС

Чех Улсад жижиг, дунд үйлдвэрийн (ЖДҮ) салбарын үйл ажиллагааг ерөнхийд нь Жижиг, дунд үйлдвэрийг дэмжих тухай (47/2002 Coll.) хуулиар зохицуулдаг бөгөөд нарийвчилсан асуудлуудыг тухайн салбарын хууль, тусгайлсан журмаар зохицуулж байна. Мөн Жижиг, дунд үйлдвэрийг хөгжүүлэх концепц (Concept of development of small and medium-sized enterprises) Жижиг, дунд үйлдвэрийг дэмжих стратеги төлөвлөгөөг 6 жилийн хугацаатайгаар боловсруулан үе шаттайгаар хэрэгжүүлж иржээ. Одоогоор ЖДҮ-ийг дэмжих стратеги 2014-2020 хөтөлбөр хэрэгжиж байна.

Эдгээр хууль, бодлогын баримт бичгүүд нь Европын Холбооны холбогдох хууль, дүрэм, журамд нийцсэн байдаг байна.

Жижиг, дунд үйлдвэрийг дэмжих тухай хуулийг анх 1969 онд баталж хэд хэдэн удаа нэмэлт өөрчлөлт оруулсан бөгөөд хамгийн сүүлд 2002 оны 1 дүгээр сарын 11-ний өдөр (47/2002 Coll. Act) нэмэлт, өөрчлөлт оруулжээ.

Тус хуулиар бизнесийн жижиг, дунд үйлдвэрийн эдийн засгийн байр суурийг бэхжүүлэх, бизнесийн эхлэлийг дэмжих үндэслэл, зарчмуудыг тодорхойлохоос гадна ЖДҮ-ийн салбарын хариуцагч байгууллагын эрх үүрэг, эрх зүйн зохицуулалт, үйл ажиллагаа зэргийг хуульчлан зохицуулсан байна.

Хуульд зааснаар аливаа дэмжлэг хүсэгчид нь Чех Улсын нутаг дэвсгэрт оршин суугч эсхүл байнгын оршин суугчийн хаягтай байх ба Европын Холбооны хууль, эрх зүйн зохицуулалтуудад заасан шаардлагуудыг хангасан жижиг, дунд үйлдвэрт хамаарах аж ахуйн байгууллагууд байна гэжээ. Мөн хуулиар дэмжлэг үзүүлэх салбаруудыг тодорхой заасан байна. Тухайлбал,

- ✓ хөрөнгө оруулалтын төслүүд;
- ✓ дунд сургуулиуд дээр мэргэжлийн гэрчилгээ олгох сургалтын хөтөлбөрүүдтэй холбоотой зааварчилгаа ба боловсрол олгох;

¹¹⁷ <http://www.radiopolsha.pl/6/136/Artykul/294804>

- ✓ насанд хүрэгсдийн мэргэжлийн ур чадварыг сайжруулах;
- ✓ эдийн засгийн болон техникийн зөвлөгөө;
- ✓ ЖДҮ-ийн байгууллагуудыг хөгжүүлэх, тэдний зах зээл дэх байр суурийг бэхжүүлэхтэй холбоотой төслүүд;
- ✓ бизнесийн үйл ажиллагааны тухай мэдээлэл олж авах;
- ✓ ЖДҮ эрхлэгчдийг дэмжих үр дүнтэй судалгаа шинжилгээ, хөгжлийн төслүүд;
- ✓ төрийн тусламж төвлөрсөн бүс нутгууд болон зарим өөр шаардлагаар төрийн тусламж хэрэгцээтэй бусад бүс нутгууд дахь төслүүд;
- ✓ шинэ ажлын байр бий болгох;
- ✓ дотоод, гадаадын үзэсгэлэн яармаг, худалдааны арга хэмжээнд оролцох, гадаадын түнштэй гэрээ, хамтын ажиллагаа байгуулах;
- ✓ аж ахуйн нэгжүүдийн бүтээгдэхүүн болон менежментийг сайжруулах, бий болгох, өрсөлдөх чадавхыг дээшлүүлэх үйлчилгээ хэрэглэх;
- ✓ хүрээлэн буй орчныг хамгаалах, байгаль хамгаалалтай холбоотой техникийн мэдээлэл ба зөвлөгөө өгөх үйлчилгээний нөхцөлүүд, эсхүл үйл ажиллагааны хөрөнгө оруулалтыг дэмжсэн хөрөнгө оруулалтын төслүүд" гэжээ.

ЖДҮ-ийг хөгжүүлэх, дэмжлэг үзүүлэх нөхцөлүүдийг төрөөс үзүүлэх тусламж, дэмжлэгийн зохицуулалттай уялдуулан нийцүүлэхээр зохицуулсан байна. Дэмжлэг үзүүлэх хэлбэрүүдийг;

- эргэн төлөгдөх зээл;
- тэтгэлэг;
- санхүүгийн хандив;
- баталгаа өгөх;
- маш бага хүүтэй кредит өгөх зэрэг байдлаар тодорхойлжээ.

Эдгээр дэмжлэгүүдийг зөвхөн хуулийн 6-р хэсэгт заасны дагуу Засгийн газраас баталсан дэмжих хөтөлбөрүүдийн зорилгоор хэрэглэх ёстой.

Чех Улсад ЖДҮ-ийн салбарын үйл ажиллагааг Бизнес, хөрөнгө оруулалтыг дэмжих “Чех Инвест Агентлаг” хариуцдаг бөгөөд энэ нь Аж үйлдвэр, худалдааны яамны хэрэгжүүлэгч агентлаг юм. Агентлаг нь төрийн өмчийн менежментийг хариуцах ба түүний үйл ажиллагааг тусгай хуулиар (Act No 219/2000 Coll-on the property of the Czech Republic and the representation of the Czech Republic in legal relations- Чех Улсын эд хөрөнгө, эрх зүйн харилцаанд БНЧУ-ын төлөөллийн тухай хууль) зохицуулдаг байна. Мөн "Агентлаг нь бизнесийг дэмжихтэй холбоотой үйл ажиллагааг эрхэлнэ. Тухайлбал,

- хуулийн дагуу жижиг, дунд үйлдвэр эрхлэгч байгууллагуудад дэмжлэг үзүүлэх;
- тусгай хуулиар (Act No 218/2000 Coll) Засгийн газраас баталсан хөтөлбөрийн хүрээнд аж ахуйн байгууллагуудад дэмжлэг үзүүлэх;
- тусгай хуулиар (Act No 72/2000 Coll- Хөрөнгө оруулалтын сайжруулах тухай хууль) зохицуулагддаг хөрөнгө оруулалтыг дэмжих заалтуудыг хэрэгжүүлэгч байгууллагын үүргийг гүйцэтгэнэ;
- бизнесийг дэмжих бусад ажлуудыг гүйцэтгэх зэрэг болно.

Мөн агентлаг нь Европын Холбооны санхүүгийн эх үүсвэрүүдээс аж ахуйн нэгж байгууллагуудад дэмжлэг үзүүлж болно.

Үйл ажиллагааны тайланг Засгийн газар болон Депутатуудын танхимд гаргах бөгөөд Засгийн газраас үнэлэлт, дүгнэлт хийдэг.

Харин энэ хуульд хөдөө аж ахуйн ба ойн аж ахуйн үндсэн бүтээгдэхүүнийг дэмжих асуудал хамаарахгүй.

БҮГД НАЙРАМДАХ СОЛОНГОС УЛС

БНСУ нь ЖДҮ-ийн салбарыг хурдацтай, үр дүнтэй хөгжүүлсэн орнуудын нэг бөгөөд үүнд төрөөс баримталж буй бодлого болон жижиг, дунд үйлдвэрт үзүүлж буй дэмжлэг ихээхэн үүрэг гүйцэтгэсэн байна. Төрөөс ЖДҮ-ийн салбарыг хөгжүүлэхэд баримталж буй бодлогод хүний нөөцийн сургалт- хөгжил, технологийн хөгжил, санхүүгийн дэмжлэг, гадаад болон

дотоод маркетингийн дэмжлэг зэрэг салбар голлодог.

Жижиг, дунд үйлдвэрүүд нь БНСУ-ын ДНБ-ийн 50 орчим хувийг үйлдвэрлэж, ажил эрхэлдэг хүн амын 50-иас дээш хувь нь тус салбарт ажиллаж байна. Нийт аж ахуйн нэгжид жижиг, дунд үйлдвэр эзэлж байгаа хувь 99,9% байна.¹¹⁸

БНСУ-ын хөгжлийн түүхээс харахад "Эдийн засгийн өндөр өсөлтийн үе" буюу 1960-1970 онуудад Солонгосын Засгийн газар нь томоохон корпорацуудыг дэмжихэд анхаарч байсан ба тэдгээр компаниудын гадаадад өрсөлдөх чадварыг нэмэгдүүлэхэд хөнгөлөлттэй зээл, татварын хөнгөлөлт, татаас, маркетинг зэрэг төрөл бүрийн дэмжлэг үзүүлж байсан ба тухайн үед жижиг, дунд үйлдвэрүүд нь голдуу томоохон компаниудад бараа, үйлчилгээ нийлүүлэх чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулж байжээ. ЖДҮ-ийг хөгжүүлэх, дэмжих үйл ажиллагаа 1980-1990 онуудад эрчимжсэн байна.

2014 онд Өмнөд Солонгосын Стратеги, санхүүгийн яам нь ЖДҮ-ийг дэмжих асуудлаар тодорхой арга хэмжээнүүдийг авсан байна. 2016 онд экспортын салбарыг дэмжих зорилгоор БНСУ-ын Засгийн газраас худалдаатай холбоотой 4 тэрбум ам.долларын санхүүжилт, экспортын даатгалын шимтгэлийг бууруулах, ЖДҮ-дэд үзүүлэх татварын хөнгөлөлтийг нэмэгдүүлсэн байна.

Мөн онд хувийн хөрөнгө оруулалтаар Сөүлээс гадуурх бүсийг хөгжүүлэхэд татварын урамшуулал олгох зэрэг хөрөнгө оруулалтыг дэмжих арга хэмжээнүүдийг авсан байна. Тухайлбал, ногоон бүсэд арилжааны байгууламж барихыг зөвшөөрсөн байна. 2015 онд Өмнөд Солонгосын төв банк нь ЖДҮ болон мэдээллийн технологийн гарааны компаниудад зээл олгох, санхүүгийн нэмэлт эх үүсвэрийг бий болгох зорилгоор *Bank Intermediated Lending Support Facility-г* 4,5 тэрбум ам.доллараар нэмэгдүүлсэн байна.

БНСУ нь гадаадын хөрөнгө оруулалттай ЖДҮ-ийг дэмжих, хөгжүүлэх тусгай бүс /Гадаадын хөрөнгө оруулалтын бүс (FIZs)/¹¹⁹-үүдтэй ба тэдгээр нь ЖДҮ-ээс гадна гадаадын хөрөнгө оруулалттай томоохон компаниуд гэсэн хоёр төрөлтэй байдаг. Тухайн бүсэд газар худалдан авах, түрээсийн хөнгөлөлт, татварын урамшууллыг олгодог. Үүнээс гадна, мэргэшсэн гадаадын хөрөнгө оруулалтыг эхний гурван жилийн хугацаанд гаалийн албан татвар, НӨАТ болон импортын барааны онцгой албан татвараас чөлөөлдөг байна.¹²⁰

ЖДҮ-ийг дэмжих зорилго бүхий институциональ бүтцийн хувьд 1968 онд Худалдааны яамны дэргэд ЖДҮ-ийг хариуцсан хэлтэс байгуулагдаж, 1979 онд жижиг, дунд үйлдвэрүүдэд үйл ажиллагаа эрхлэх, санхүүгийн дэмжлэг авахад нь дэмжлэг үзүүлэх зорилго бүхий ЖДҮ-ийн корпорац, 1996 онд Аж үйлдвэрийн яамны харьяа ЖДҮ-ийн асуудал хариуцсан бие даасан агентлаг болох ЖДҮ-ийн Газар /Small and Medium Business Administration/-ыг¹²¹ тус тус байгуулж байжээ.

Эрх зүйн орчин

ЖДҮ-ийн эрх зүйн орчин дараах хуулиудаас бүрдэж байна:

- ЖДҮ-ийн суурь хууль /Framework Act on the SMEs/ (1966);
- ЖДҮ-ийн Хоршоодын тухай хууль /SME Cooperatives Act/ (1961);
- ЖДҮ-ийг дэмжих тухай хууль /SME Promotion Act/ (2009);
- ЖДҮ-ийн үйлдвэрлэсэн бүтээгдэхүүнийг худалдан авахад дэмжлэг үзүүлэх, мөн тэдгээрийн зах зээлийг хөгжүүлэхэд дэмжлэг үзүүлэх тухай хууль /Act on Facilitation of Purchase of SME-Manufactured Products and Support for Development of Their Markets/ (2009);
- ЖДҮ-ийн технологийн шинэчлэлийг дэмжих тухай хууль /Act on the promotion of Technology Innovation of SME/ (2001);

а

¹¹⁸ http://www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oecd/industry-and-services/financing-smes-and-entrepreneurs-2016_fin_sme_ent-2016-en#page324

¹¹⁹ http://english.visitkorea.or.kr/enu/invest/support/support_frg.jsp

¹²⁰ <http://developed-markets-research.hktcd.com/business-news/article/Korea/Republic-of-Korea-Market-Profile/mp/en/1/1X000000/1X0010DN.htm>

¹²¹ <http://www.smba.go.kr/site/smba/main.do>

- ЖДҮ-үүдэд хүний нөөцийн дэмжлэг үзүүлэх тусгай хууль /Special Act on Support for Human Resources of SME/ (2003);
- Том аж ахуйн нэгж болон ЖДҮ хоорондын хамтын ажиллагааг хөгжүүлэх тухай хууль /Act on the Promotion of Collaborative Cooperation between Large Enterprises and SME/ (2005);
- ЖДҮ-ийн байгуулахад дэмжлэг үзүүлэх тухай хууль /Support for SME Establishment Act/ (2007);
- ЖДҮ-ийн бизнесийн хөрвүүлэлт дэмжлэг үзүүлэх тусгай хууль /Special Act on the Promotion of Business Conversion in SME/ (2006);
- Тэнцвэртэй бүсчилсэн хөгжил болон орон нутгийн ЖДҮ-үүдэд дэмжлэг үзүүлэх тухай хууль /Balanced Regional Development and Support for Local SME Act/ (1994);
- Жижиг болон бичил үйлдвэрийг хөгжүүлэх тусгай арга хэмжээний тухай хууль /Act on Special Measures for Development of Small and Micro Enterprises/ (1997);
- Эмэгтэй эзэнтэй бизнест дэмжлэг үзүүлэх тухай хууль /Act on Support for Woman-Owned Businesses/ (1999);
- Хөгжлийн бэрхшээлтэй этгээдэд аж ахуйн нэгжийн үйл ажиллагаа явуулахад нь дэмжлэг үзүүлэх тухай хууль /Promotion of Physically Challenged Persons' Enterprise Activities Act/ (2005)

ЖДҮ-ийн үйл ажиллагааны гол зарчмуудыг 1966 онд батлагдсан “ЖДҮ-ийн суурь хууль”¹²² /Framework Act on SME/-д тусгасан байна. Тус хуульд нийт 11 удаа нэмэлт, өөрчлөлт орсон байдаг. ЖДҮ-ийн суурь хууль нь дараах бүтэцтэй байна.

- 1-р зүйл. Зорилго;
- 2-р зүйл. Жижиг, дунд үйлдвэр эрхлэгчдийн хамрах хүрээ;
- 3-р зүйл. Засгийн газар, орон нутгийн засаг захиргааны үүрэг;
- 4-р зүйл. Жижиг, дунд үйлдвэр эрхлэгчдийн үүрэг;
- 5-р зүйл. Аж ахуйн нэгжийн үйл ажиллагааг урамшуулах;
- 6-р зүйл. Удирдлагын оновчтой зохион байгуулалт болон технологийн сайжруулалт;
- 7-р зүйл. Зах зээлээр хангах, бий болгох;
- 8-р зүйл. Жижиг болон дунд үйлдвэрлэгч нарын хамтын ажиллагаа;
- 9-р зүйл. Бизнесийн бүтцийг хувиргах;
- 10-р зүйл. Шударга өрсөлдөөн болон харилцан өсөлтийг урамшуулах;
- 11-р зүйл. Бизнесийн орчинг хамгаалах;
- 12-р зүйл. Харилцан тусламжийн тогтолцоог бий болгох;
- 13-р зүйл. Жижиг, дунд үйлдвэрлэгч нарын байгууллага/хоршоо;
- 14-р зүйл. Интернационализацийг хөхиүлэн дэмжих;
- 15-р зүйл. Ажиллах хүчээр хангахад дэмжлэг үзүүлэх;
- 16-р зүйл. Жижиг үйлдвэрүүдийн талаарх авах арга хэмжээний талаар;
- 17-р зүйл. Орон нутгийн жижиг, дунд үйлдвэрүүдийг дэмжих;
- 18-р зүйл. Эрх зүй болон төсвийн арга хэмжээ;
- 19-р зүйл. Санхүүгийн болон татварын арга хэмжээ;
- 20-р зүйл. Жижиг, дунд үйлдвэрийг дэмжих төлөвлөгөөг боловсруулах болон жилийн төлөвлөгөө хүлээлгэн өгөх;
- 20-2-р зүйл. Жижиг, дунд үйлдвэрүүдэд үзүүлэх тусламжийн хөтөлбөрийн нэгдсэн удирдлагын системийг бий болгох, ажиллуулах;
- 20-3-р зүйл. Жижиг, дунд үйлдвэрийн тусламжийн хөтөлбөрт дүн шинжилгээ хийх болон үр дүнгийн тухай;
- 21-р зүйл. Жижиг, дунд үйлдвэрийн нөхцөл байдлын талаарх асуулга явуулах;
- 22-р зүйл. Жижиг, дунд үйлдвэрт омбудсмений хөтөлбөр бий болгох;
- 23-р зүйл. Санал өгөх;
- 24-р зүйл. Захиргааны тусламж үзүүлэх;
- 25-р зүйл. Тусгай судалгааны хүрээлэнгүүд;
- 26-р зүйл. Жижиг, дунд үйлдвэрлэлийн 7 хоног;
- 27-р зүйл. Гэрчлэх баримт бичиг;
- 28-р зүйл. Захиргааны торгууль.

^a
¹²² http://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/viewer.do?hseq=22787&type=part&key=28

БНСУ-д ЖДҮ-ийг нийт хөрөнгө болон ажилтны тооноос нь хамааруулж дараах байдлаар тодорхойлсон байна.

Хэмжээ	ЖДҮ		Жижиг ААН	Бичил ААН
Салбар	Нийт хөрөнгө/ борлуулалтын орлого	Ажилтны тоо	Ажилтны тоо	Ажилтны тоо
<i>Үйлдвэрлэл</i>	Хөрөнгийн хэмжээ 8 тэрбум вон ба түүнээс доош	300-с доош	50-с доош	10-с доош
<i>Томоохон жижиглэнгийн худалдааны төв, зочид буудал, компьютертэй холбоотой аж үйлдвэрүүд, инженерингийн үйлчилгээ</i>	Жилийн борлуулалтын орлого 30 тэрбум вон ба түүнээс доош	300-с доош	10-с доош	5-с доош
<i>Бөөний худалдаа, байгалийн шинжлэх ухааны судалгаа, хөгжлийн төвүүд, харилцаа холбоо</i>	Жилийн борлуулалтын орлого 10 тэрбум вон ба түүнээс доош	100-с доош	10-с доош	5-с доош

БҮГД НАЙРАМДАХ СОЦИАЛИСТ ВЬЕТНАМ УЛС

Вьетнам Улсад олон тооны жижиг, дунд үйлдвэр байдаг ба эдгээр нь гол төлөв гэр бүлийн менежментийн зохион байгуулалттайгаар өргөн цар хүрээтэй үйл ажиллагаа явуулдаг. Зохион байгуулалтын төрлөөс нь шалтгаалж гэр бүлийн менежментээр үйл ажиллагаа явуулдаг жижиг, дунд үйлдвэрүүдэд хэд хэдэн бэрхшээлүүд тулгардаг ба эдгээр нь:

1. Үйл ажиллагаандаа өндөр хүчин чадал бүхий техник, технологи нэвтрүүлэх боломж нь хомс;
2. Чадварлаг боловсон хүчний хангамж дутмаг;
3. Санхүүгийн болон хүний нөөцийн эх үүсвэр олоход бэрхшээлтэй зэрэг болно.

Эдгээр шалтгаанууд нь жижиг, дунд үйлдвэрийн хөгжлийг сааруулж буй хүчин зүйлүүд гэж үздэг байна.

Вьетнамын Статистикийн Ерөнхий газрын мэдээнээс үзэхэд 2014 онд тус улсад үйл ажиллагаа явуулж буй аж ахуйн нэгжийн 97% нь жижиг, дунд үйлдвэр ба эдгээр нь дотоодын нийт бүтээгдэхүүний 40%-ийг бүрдүүлж, олон мянган иргэдийг ажлын байраар хангасан үзүүлэлт гарсан байна. Сүүлийн жилүүдэд жижиг, дунд үйлдвэрүүдийн хөгжилд ахиц гарч байгаа ба ЖДҮ-дийн тоо болон үйлдвэрлэлийн хэмжээ нь жилээс жилд өсөн нэмэгдсээр байна. Эдгээр ЖДҮ-дийн дийлэнх нь худалдаа, үйлдвэрлэл, барилга болон үл хөдлөх хөрөнгө, тээвэрлэлт болон хадгалалтын чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулж байна. Тус улсад ЖДҮ хурдацтай хөгжиж байгаагийн гол шалтгаан нь Вьетнамын Засгийн газрын хүчин чармайлттай шууд холбоотой юм. Өөрөөр хэлбэл тус улсын Засгийн газар нь ЖДҮ-ийг хөгжүүлэхэд маш их ач холбогдол өгч ажилласан. Жишээ нь, ЖДҮ-ийг хөгжүүлэх чиглэлээр төрөөс таатай бодлого баримталж, тэдгээрийн дотоод болон гадаад өрсөлдөх чадварыг дээшлүүлэхэд анхааран ажилласан. Үүнд:

1. ЖДҮ-үүдэд зориулсан хөнгөлөлттэй татварын бодлого;
2. Газрын төлбөрөөс чөлөөлөх;
3. Зарим төрлийн татвараас чөлөөлөх зэрэг бодлогыг Засгийн газар авч хэрэгжүүлсэн.

Улс орны тэргүүлэх салбарт үйл ажиллагаа явуулж байгаа болон үйл ажиллагаа нь хэвийн боломжит түвшинд жигдэрсэн ЖДҮ-ийн хөгжилд илүү их анхаарал хандуулан ажиллаж байгаа нь Засгийн газрын зүгээс авч хэрэгжүүлж буй бодлогын нэг хэсэг юм.

Вьетнам Улсын Төлөвлөлт, хөрөнгө оруулалтын яамнаас ЖДҮ-ийг дэмжих хөгжлийн

төлөвлөгөө гаргасан ба энэхүү төлөвлөгөөндөө Япон, Өмнөд Солонгос Улсуудын туршлагыг авч хэрэгжүүлэхээр тусгасан. Тус улсад сүүлийн 10-15 жилийн турш ЖДҮ-ийг дэмжих бодлого барьж байгаа бол дэлхий нийтэд сүүлийн 60 жилийн турш ЖДҮ-ийг улс орон бүр тодорхой хэмжээгээр дэмжиж ирсэн туршлагатай. Тухайн улс орон бүрт ЖДҮ-ийг дэмжих нь чухал ба энэхүү дэмжлэгийг төр засгийн газраас үзүүлэх нь илүү үр өгөөжтэй гэдэг нь ЖДҮ хөгжсөн орнуудын туршлагаас харагддаг.

Засгийн газрын 2011-2015 онд ЖДҮ-ийг дэмжих хөгжлийн төлөвлөгөөгөөр Төлөвлөлт, хөрөнгө оруулалтын яаманд ЖДҮ-ийг дэмжих хуулийн төслийг боловсруулах үүргийг өгсөн ба хуулийн төслийг Япон, Өмнөд Солонгос Улсуудын шинжээчидтэй хамтран боловсруулсан байна. Вьетнам Улс нь эдгээр хоёр орныг сонгон авсан гол шалтгаан нь:

- Эдийн засгийн хувьд идэвхтэй ба хурдацтай хөгжсөн;
- ЖДҮ-ийг хөгжүүлэх арвин их туршлагатай ба сүүлийн жилүүдэд өндөр үр дүнд хүрч чадсан явдал юм.

Энэхүү хууль нь ЖДҮ-ийн бүтцийг зохицуулах, инноваци болон холбоодыг дэмжих, ЖДҮ-ийн үнэ цэнийг өсгөхөд үйлчилнэ. Мөн түүнчлэн ЖДҮ-үүд бизнесээ эхлэх, хүний нөөцөө хөгжүүлэх, газар ашиглах болон техникийн хүчин чадлаа нэмэгдүүлэхэд нь санхүүгийн дэмжлэг үзүүлэх зорилгыг агуулсан.

1940-1945 оны хооронд Япон Улс ЖДҮ-ийг томоохон аж ахуйн нэгжүүдтэй харьцуулахад хүчин чадал муу, сул тал нь давамгайлсан аж ахуйн нэгж гэж үзэж байсан ба энэ үед ч Япон Улсын Засгийн газраас ЖДҮ-ийг дэмжих зорилгоор олон төрлийн дэмжлэгийг үзүүлж байсан байна.

1960-аад оны үед Япон Улс ЖДҮ-ийн талаарх бодлоо өөрчилсөн. Учир нь ЖДҮ-үүд нь тус улсын эдийн засагт голлох үүргийг гүйцэтгэж, эдийн засгийг хөгжүүлэх хөдөлгөгч хүч болж байсан.

1990-ээд оноос Япон Улс нь ЖДҮ-ийг инновацийн эх үүсвэр гэдэг утгаар нь авч үзэж, шинэ технологи, эдийн засгийн талбарыг бий болгох чадвартай гэж үнэлэх болсон.

Вьетнам Улсын Засгийн газраас 2009 онд ЖДҮ-үүдэд дэмжлэг үзүүлэх тухай тогтоолыг батлан гаргасан. Энэхүү тогтоолд зааснаар ЖДҮ-ийг нийт хөрөнгө болон нэг жилд ажиллуулж буй дундаж ажилтны тооноос нь хамааруулж бичил, жижиг, дунд гэсэн гурван төрөлд хуваасан. /Хүснэгт-1 үзнэ үү/

Хүснэгт 1

Хэмжээ	Бичил ААН	Жижиг ААН		Дунд хэмжээний ААН	
		Нийт хөрөнгө	Ажилтны тоо	Нийт хөрөнгө	Ажилтны тоо
Салбар	Ажилтны тоо				
Хөдөө аж ахуй, ойн болон загасны аж ахуй	10 ба түүнээс бага	20,0 тэрбум ба түүнээс бага Вьетнам донг	10-200	20,0-оос дээш 100,0 хүртэлх тэрбум Вьетнам донг	200-300
Үйлдвэрлэл болон барилга	10 ба түүнээс бага	20,0 тэрбум ба түүнээс бага Вьетнам донг	10-200	20,0-оос дээш 100,0 хүртэлх тэрбум Вьетнам донг	200-300
Худалдаа, үйлчилгээ	10 ба түүнээс бага	10,0 тэрбум ба түүнээс бага Вьетнам донг	10-50	10,0-аас дээш 50,0 хүртэлх тэрбум Вьетнам донг	50-100

Засгийн газрын тогтоолд ЖДҮ-ийг хөгжүүлэх төлөвлөгөө нь ЖДҮ-ийн санхүүжилтийн шийдэл болон хэрэгжилтийг хамрах ба энэ нь үндэсний болон орон нутгийн эдийн засгийн яамдын жилийн болон таван жилийн төлөвлөгөөнд тусгагдсан байх ёстой гэж үзсэн. Энэхүү тогтоолд ЖДҮ-ийг хөгжүүлэх, дэмжлэг үзүүлэх чиглэлээр хөтөлбөр хэрэгжүүлж

ажиллах талаар заасан ба тэргүүлэх туслалцааны хөтөлбөрт эмэгтэйчүүдийн эзэмшдэг ЖДҮ болон ажилчдынх нь ихэнх хувийг эмэгтэйчүүд эзэлдэг ЖДҮ-үүд тэргүүн ээлжинд хамрагдах боломжтой байхаар зохицуулсан.

Тус тогтоолд төрөөс ЖДҮ-ийг хөгжүүлэх, дэмжих зорилгоор Зээлийн баталгааны сан, Хөгжлийн сан, Хөрөнгийн дэмжлэгийн сангуудыг байгуулахаар заасан. *Зээлийн баталгааны сан* байгуулахыг Засгийн газраас дэмжин ажилладаг ба Сангийн яам хариуцдаг.

Хөгжлийн сангийн үйл ажиллагааны зорилго нь ЖДҮ-ийн өрсөлдөх чадварыг сайжруулах, хөрөнгө оруулалтыг нэмэгдүүлэх, инновацийг дэмжих, дэвшилтэт технологи нэвтрүүлэх, компанийн засаглалыг сайжруулахад оршино.

Хөрөнгийн дэмжлэгийн сан нь улсын төсвийн хөрөнгөөс үзүүлж буй хөрөнгийн дэмжлэг, орон нутгийн болон бусад байгууллагаас үзүүлж буй дэмжлэг, хандивлагч орнууд, бусад олон улсын байгууллагын тусламж, сангийн үйл ажиллагаанаас олсон ашиг болон хууль ёсны хөрөнгийн эх үүсвэрээс бүрдэхээр заасан.

Төлөвлөлт, хөрөнгө оруулалтын яам нь Сангийн яам, Төв банк болон холбогдох бусад байгууллагуудтай хамтран сангуудын тогтолцоог бүрдүүлж Ерөнхий сайдаар батлуулах ба Ерөнхий сайд сангийн хэвийн үйл ажиллагааг хангах үүрэгтэй.

Сангийн яам сангийн хөрөнгө, санхүүгийн удирдлагын тухай журам гаргасан ба сангийн санхүүгийн үйл ажиллагааг шалгах, хяналт тавих үүргийг гүйцэтгэдэг.

Мөн түүнчлэн Засгийн газрын тогтоолд ЖДҮ-үүдэд төрөөс дараах дэмжлэгийг үзүүлэхээр заасан. Үүнд:

Санхүү, зээлийн дэмжлэг: Төрөөс ЖДҮ-дийг арилжааны банкуудаас зээл авахад бодлогын дэмжлэг үзүүлж, зээлийн эргэн төлөгдөх хугацааг сунгах арга хэмжээг авсан. 2012 оны 05-р сараас Вьетнамын Төв банкнаас хамгийн богино хугацааны зээлийн хүүг ЖДҮ бүхий зарим орон нутагт бизнесийн бусад салбарт олгож буй зээлийн хүүгээс жилийн 1-2%-ийн хөнгөлөлттэйгээр тооцож олгохыг үүрэг болгосон. Энэ нь ЖДҮ-дийн өмнө тулгарч буй хамгийн гол асуудал болох хөрөнгө оруулалтын асуудлыг шийдэх арга хэмжээ болсон байна. Түүнээс гадна ЖДҮ-дийг зарим нэр төрлийн татвар тухайлбал, хувь хүний албан татвар, газрын түрээсийн төлбөрөөс чөлөөлөх эсхүл, төлөх хугацааг уртасгах замаар дэмжлэг үзүүлсэн.

Хууль тогтоомж: Аж ахуйн нэгжүүдийн сул дорой байдлыг багасгахын тулд мэдээлэл авах болон хууль эрх зүйн хүрээнд хамгаалагдах боломжийг нь нээх, бизнесийн эрсдэлийг нь багасгах зорилгоор төрөөс бүх төрлийн аж ахуйн нэгж болон ЖДҮ-дийг дэмжих эрх зүйн бодлогын баримт бичгийг боловсруулан мөрдлөг болгож байна. 2015 онд нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан Аж ахуйн нэгжийн тухай хууль нь ЖДҮ-үүд хуулийн хүрээнд үйл ажиллагаагаа явуулахад баримтлах хамгийн гол эрх зүйн баримт бичиг юм. Энэ хууль нь аж ахуйн нэгжүүдэд хуулийн хүрээнд чөлөөтэй бизнес эрхлэх боломжийг олгосон, аж ахуйн нэгжийг байгуулах, удирдлага, зохион байгуулалтын хүрээг тодорхойлох эрх олгосон, аж ахуйн нэгжүүдэд бүтцийн хэмжээ, байршил болон хуулиар хориглосноос бусад төрлийн үйл ажиллагааны чиглэлээ сонгох зэрэг олон эрхийг олгосон хууль юм. Үүний зэрэгцээ аж ахуйн нэгжүүд үйл ажиллагаагаа чөлөөтэй явуулах хууль эрх зүйн таатай орчныг бүрдүүлэхийн тулд төрөөс үргэлж захиргааны шинэтгэлийн үйл явцыг хэрэгжүүлэх бодлого баримталж, захиргааны дүрэм журмууд ялангуяа аж ахуйн нэгж байгуулах, улсын бүртгэлд бүртгүүлэх үйл явцыг хялбаршуулах, татвар, гаалийн бүрдүүлэлтэнд мөрдөгдөж буй журмуудыг шинэчлэхийг зорьж ажилладаг.

Технологийн хөрөнгө оруулалт, хүний нөөцийн хөгжлийг дэмжих: 2011-2015 онд “Оюуны өмчийн эрхээ хамгаалахад аж ахуйн нэгжүүдэд дэмжлэг үзүүлэх хөтөлбөр” болон 2020 он хүртэлх “Үндэсний технологийн шинэчлэлийн хөтөлбөр”-ийн хэрэгжилтийн хүрээнд ЖДҮ-ийн технологи, инженерчлэлийг хөгжүүлэх зорилгоор Шинжлэх ухаан, технологийн яам бусад яам, салбар, орон нутгийн байгууллагуудтай хамтран инновацийг дэмжих, техник, технологио сайжруулахад нь чиглэгдсэн арга хэмжээг зохион байгуулан ажилладаг.

Төрөөс ЖДҮ-ийн хүний нөөцийн чадавхыг бэхжүүлэхэд нь анхааран ажилладаг ба тэргүүлэх ач холбогдол бүхий зарим бүс нутаг, үйлдвэрлэлийн салбарын хувьд улсын хөгжлийн чиг баримжааны хүрээнд сургалт зохион байгуулах, сургалтын хэлбэрийг төрөлжүүлэн телевиз болон онлайнаар сургалт зохион байгуулах, эрчимт нэмэлт сургалт зохион байгуулах зэрэг арга хэмжээг авдаг.

Мэдээлэл, зөвлөх үйлчилгээ: Төв болон орон нутгийн төрийн байгууллагууд болон аж ахуйн нэгжүүдийн хоорондын олон талт мэдээллийн солилцоог бий болгох, ЖДҮ-дэд мэдээлэл өгөх зорилгоор Засгийн газраас Төлөвлөлт хөгжлийн яаманд www.business.gov.vn цахим хуудас ажиллуулахыг үүрэг болгосон байна. Энэхүү цахим хуудсаар дамжуулж жижиг, дунд үйлдвэрлэл эрхлэгчид мэдээлэл солилцох, мэдээллээ шинэчлэх, бүтээгдэхүүн, үйлчилгээгээ сурталчлах, бизнесийн холбоо тогтоох болон аж ахуйн нэгжүүд хоорондоо хамтран ажиллах боломжийг нээж өгсөн. Орон нутагт орон нутгийн удирдлага болон жижиг, дунд үйлдвэрлэл эрхлэгчдийн хоорондын маргаантай асуудлыг шийдвэрлэх, үйлдвэрлэл эрхлэгчдэд тулгамдаж буй хүндрэл бэрхшээл болон бусад мэдээллийг хуваалцах таатай орчин бүрдсэн.

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- <https://en.parp.gov.pl/publications/ebook/6>
- <https://www.kg-legal.eu/info/investment-law-and-processes-in-poland/doing-business-in-poland-2016-kg-legal-brochure/>
- <http://time-group.pl/15-nalog-na-pribyl-cit-dlya-malyh-firm-s-1-yanvary-a-2017-goda/>
- Act on Freedom of Economic Activity of Poland, 2004
<http://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/71983/72773/F988499889/POL71983.pdf>
- http://www.ilo.org/dyn/natlex/natlex4.detail?p_lang=en&p_isn=71983&p_country=POL&p_count=1443&p_classification=01&p_classcount=166
- <http://www.radiopolsha.pl/6/136/Artykul/294804>
- http://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/viewer.do?hseq=22787&type=part&key=28
- 47/2002 Coll. ACT - www.mpo.cz/assets/dokumenty/26693/31130/331757/priloha001.pdf
- Ministry of industry and trade- <https://www.mpo.cz/en/business/small-and-medium-sized-enterprises/legislation/default.htm>
- Concept of development of small and medium-sized enterprises for the period 2007 – 2013 <https://www.mpo.cz/assets/dokumenty/28172/32072/339719/priloha001.pdf>
- Small and medium enterprises support strategy 2014 –2020
https://www.dataplan.info/img_upload/7bdb1584e3b8a53d337518d988763f8d/smess.pdf
- <http://www.economica.vn/Portals/0/MauBieu/eedeb5241be5a5e74eb1bda4f7906563.pdf>
- http://www.eria.org/Vietnam%E2%80%99s%20Small%20and%20Medium%20Sized%20Enterprises%20Development_Characteristics,%20Constraints%20and%20Policy%20Recommendations.pdf
- <http://www.dandreapartners.com/small-and-medium-sized-enterprises-in-vietnam/>
- <http://ccsenet.org/journal/index.php/ijef/article/viewFile/55048/30329>
- <http://vietnamnews.vn/economy/298139/new-law-to-fuel-smes-boom.html#yAtmPL0ZQ6QWYq0.97>
- <https://blogs.duanemorris.com/vietnam/2016/10/11/supporting-regime-for-small-and-medium-enterprises-smes-in-vietnam/>
- <http://kenfoxlaw.com/resources/legal-documents/governmental-decrees/2424-vbpl-sp-21986.html>
- [http://www.vietnamlaws.com/freelaws/Lw60na29Nov05Enterprises\[10Apr06\].pdf](http://www.vietnamlaws.com/freelaws/Lw60na29Nov05Enterprises[10Apr06].pdf)

2

БҮЛЭГ

НИЙГЭМ

**ДОНОР БОЛОН ЭД, ЭРХТЭН ШИЛЖҮҮЛЭН СУУЛГАХ ҮЙЛ АЖИЛЛАГААНЫ
ТАЛААРХ ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА, БОДЛОГО, ЭРХ ЗҮЙН
ОРЧИН**

Д.Халиун, Т.Саулегүл

АГУУЛГА

УДИРТГАЛ

**НЭГ. ДОНОР БОЛОН ЭД, ЭРХТЭН ШИЛЖҮҮЛЭН СУУЛГАХ ҮЙЛ
АЖИЛЛАГААНЫ ТАЛААРХ ОЛОН УЛСЫН ТУРШЛАГА**

**ХОЁР. ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНУУДЫН ДОНОР БОЛОН ЭД ЭРХТЭН
ШИЛЖҮҮЛЭН СУУЛГАХ ҮЙЛ АЖИЛЛАГААНЫ ЭРХ ЗҮЙН ОРЧИН**

2.1.Өндөр хөгжилтэй орнуудын эрх зүйн орчин:

- Турк
- Финланд
- Сингапур
- Литва (opt-in)

2.2.Монгол Улстай хөгжлийн түвшин ойролцоо орнуудын эрх зүйн орчин

- Армен
- Молдов

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

ХАВСРАЛТ

- Монгол Улсын "Донорын тухай" хууль /2000 он/ ба УИХ-д өргөн барьсан "Донорын тухай" хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийн агуулга, бүтцийн харьцуулалт

УДИРТГАЛ

Судалгааны хамрах хүрээ: Судалгааны хүрээнд захиалагчийн хүсэлтийн дагуу хөгжингүй улс орнуудын төлөөлөл болох Финланд, Литва, Турк, Сингапур улсууд болон хөгжлийн түвшин, хүн амын хэмжээ ойролцоо улс орнууд болох Армэн болон Молдовын эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах асуудалтай холбоотой хууль эрх зүйн орчин, туршлагыг судлав.

Судалгаанд донор болох зөвшөөрлийн механизмын хувьд *opt-out* тогтолцоо бүхий Турк, Финланд, Сингапур, Армэн, Молдов, *opt-in* тогтолцоо бүхий Литва; шашин шүтлэгийн хувьд гол гурван шашны урсгалууд болох христ, ислам, буддын шашинтай улс орны төлөөллийг, эрх зүйн бүлийн хувьд¹²³ ром-герман болон англи-саксон (Сингапур) зэрэг ангиллуудаар тус тус авч үзсэн ба хүн амын хувьд Монгол Улстай ойролцоо орнуудыг түлхүү сонгосон болно.

Монгол Улстай хөгжлийн түвшин ойролцоо улс орныг сонгохдоо НҮБ-ын ангиллаар далайд гарцгүй, хөгжиж буй орнууд болон ОУВС-ийн бага-дунд орлоготой орнуудын ангилалд багтаж буй Армэн, Молдов Улсыг сонгосон.

Судалгааны хураангуй: Судалгааны тайлан нь хоёр хэсгээс бүрдэх бөгөөд нэгдүгээр хэсэгт, донор болон эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагааны олон улсын туршлага, баримталж буй бодлогын талаар судалсан болно. Хоёрдугаар хэсэгт, хөгжингүй болон манай улстай хөгжлийн түвшин ойролцоо орнуудын донор болон эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагааны эрх зүйн орчныг судаллаа.

Улс орнуудын донор болон эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах асуудлыг зохицуулж буй эрх зүйн орчин, хууль тогтоомжуудаас үзэхэд дараах 4 чиглэлээр хязгаарлагдмал нөөц болох эд, эрхтнийг хамгийн үр ашигтайгаар хуваарилах, ашиглах системийг бий болгоход анхаарлаа хандуулж байна. Үүнд:

1. Эрүүл мэнд талаас – эмчлүүлэгчийн аюулгүй байдал ба шилжүүлэн суулгах процессын үр дүнтэй байдлыг хангах;
2. Хууль зүйн талаас – хууль журам зөрчихөөс урьдчилан сэргийлэх, нийтийн эрх ашгийг хангах;
3. Удирдлага, зохион байгуулалт талаас – эрхтэн хуваарилалт дахь тэгш, ялгаварлан гадуурхахгүй байх тогтолцооны үр дүнтэй байдлыг хангах;
4. Ёс зүйн талаас – нийгмийн ёс зүй болон мэргэжлийн ёс зүйг төлөвшүүлэх.

Судалгаанд хамрагдсан улс орнуудын донор болон эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах харилцааг зохицуулж буй хууль тогтоомжийн хувьд дараах нийтлэг зарчмуудад суурилсан болох нь ажиглагдаж байна. Үүнд: амьгүй донорыг тогтоохдоо ихэвчлэн тархины үхлийг шалгуур болгох ба тархины үйл ажиллагаа эргэшгүй, бүрмөсөн алдагдсан тохиолдолд эд, эрхтнийг нь шилжүүлэн суулгахаар авахыг зөвшөөрдөг, эд, эрхтнийг худалдах, худалдан борлуулахыг хуулийн хариуцлага хүлээлгэх гэмт хэрэгт тооцдог, шилжүүлэн суулгахтай холбоотой ажиллагааг зөвхөн эмнэлгийн мэргэжилтэн гүйцэтгэж, донорын эс, эд, эрхтний хуваарилалтыг тусгай байгууллага хариуцдаг, мөн донороос ямар эд, эрхтэн авч болохыг тодорхой заасан байна.

Харин донор болох эсэхийг шийдвэрлэх механизм нь дэлхийн улс орнуудад баримталж буй бодлого, шашин¹²⁴, соёл, уламжлал зэргээс хамааран ялгаатай байдлаар зохицуулагдсан байна.

Дэлхий дахинд донор болох зөвшөөрөл буюу сонголт хийх механизмын хувьд дараах 2 хэлбэр түгээмэл хэрэглэгдэж байна. Эхний тохиолдолд донор болохыг хүссэн этгээд нь амьд байхдаа донор болох шийдвэр гаргаж, өөрийн хүсэлтээ холбогдох байгууллагад илэрхийлсэн байна, үүнийг тодорхой илэрхийлсэн зөвшөөрөл гэхээс гадна *opt-in* буюу “орох” тогтолцоо гэж мөн нэрлэдэг. Нөгөөх нь бүх иргэдийг донор болох хүсэлтэй гэж тааварлан тодорхой хүсэлт гаргаж холбогдох байгууллагад донор болохгүй гэсэн хүсэлтээ илэрхийлээгүй тохиолдолд түүнийг донор мөн гэж тооцно. Үүнийг “таамагласан зөвшөөрөл” гэж хэлэхээс гадна *opt-out* буюу “гарах” тогтолцоо гэж мөн нэрлэдэг. Олон улсын туршлагаас харахад зөвшөөрлийн механизм нь донорын тоонд

а
¹²³ <http://www.bmj.com/content/338/bmj.a3162>

¹²⁴ Японы шинто шашинд эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгахыг хориглодог гм.

төдийлөн нөлөө үзүүлдэггүй байна. Зарим судалгаанд opt-out тогтолцоо нь амьгүй донорын тоог нэмэгдүүлэх, амьд донорын тоог бууруулахад нөлөө үзүүлдэг гэж дүгнэсэн байна.

Мөн донор болох зөвшөөрлийн асуудлаарх дээрх хоёр хэлбэрээс гадна **mandated choice** буюу “албадан сонголтын хувилбар” байж болдог байна. Энэ нь тодорхой нэгэн сонголт хийхийн хамт донор болох эсэхээ шийдэх нөхцөлөөр хангадаг зохицуулалт юм. Тухайлбал, зарим улс оронд жолооны үнэмлэх шинээр авах, эсхүл шинэчлэхдээ донор болох эсэх шийдвэр гаргах хэрэгтэй болдог байна.

Дэлхийн дийлэнх улс орнуудад эд, эрхтэнг зарж борлуулах асуудлыг хориглож, хуулийн хариуцлага хүлээлгэдэг бол Иран Улсад амьд донороос бөөр худалдан авахыг зөвшөөрдөг байна. Тус улс нь анх 1988 онд энэ зохицуулалтыг нэвтрүүлсэн ба өдгөө хүчин төгөлдөр хэрэгжиж байна. Дэлхийн эрүүл мэндийн байгууллага болон бусад олон улсын байгууллага, улс орнууд тус асуудалд шүүмжлэлтэй ханддаг ба донор болон шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагааны эрх тэгш байдалд харшилна гэж үздэг бол Иран Улсын зүгээс эд, эрхтэн худалдах, худалдан борлуулах асуудлыг зохицуулсанаар “хар зах” буюу эд, эрхтний хууль бус наймаатай тэмцэхэд үр дүнтэй, холбогдох мэс заслууд нь тусгай зөвшөөрөл бүхий эрүүл мэндийн байгууллагуудад явагддагаараа хяналт тавих боломжийг бүрдүүлдэг гэж тайлбарлажээ.

Монгол Улсын Засгийн газраас 2016 онд УИХ-д өргөн барьсан "Донорын тухай" хуулийн шинэчилсэн найруулгын төсөлд тээгч эх болон нөхөн үржихүйн эмчилгээтэй холбоотой асуудлыг тусган нэг хуулиар зохицуулахаар оруулсан байна. Тээгч эхээр хүүхэд тээлгэн төрүүлэхийг зөвшөөрдөг бусад орнуудын туршлагаас үзэхэд уг асуудлыг ихэвчлэн бие даасан хуулиар тусгайлан зохицуулдаг нь харагдаж байна.¹²⁵ Ингэхдээ холбогдох бусад хууль тогтоомжуудад тээгч эх, тээлгэгч эцэг, эх болон холбогдох гэрээ, хэлцэлд тавигдах шаардлага, маргаан үүссэн тохиолдолд шийдвэрлэх арга зам зэргийг тусгайлан заасан байна.

Эмнэлзүйн талаас нь авч үзвэл тээгч эхээр хүүхэд тээлгэж төрүүлэх нь тээгч эх болон тээлгэж буй хүүхдийн эрүүл мэндэд сөрөг үр дагавартай хэдий ч үргүйдлийн улмаас олон гэр бүл энэ арга замыг сонгож байгаа нь бодит хэрэгцээ, шаардлагаас үүдэлтэй. Хэрэв энэ харилцааг хуулиар зохицуулах шаардлагатай гэж үзвэл нөхөн үржихүйн эрүүл мэнд, үргүйдлийн шалтгаан, түүнээс урьдчилан сэргийлэх, үргүйдлээс үүсэн гарах сөрөг үр дагаврууд зэрэг эрүүл мэндийн цогц мэдлэгийг өсвөр наснаас нь эхлэн олгох, холбогдох сургалтын хөтөлбөрт оруулах, эрүүл мэндийн зөв дадал хэвшил суулгах зэрэг үргүйдлээс урьдчилан сэргийлэх арга хэмжээг ч мөн хуулийн хүрээнд зохицуулах шаардлагатай гэдгийг бусад орны туршлага, холбогдох судалгаанаас үзэж болно.

Донорын болон эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагааг эрчимтэй хөгжүүлж буй улс орнууд, мөн энэ чиглэлээр томоохон амжилт гаргаж, амьд болон амьгүй донорын тоог нэмэгдүүлж буй орнуудын туршлагаас үзэхэд эмнэлгийн байгууллага болон эмч нарын хүрэлцээ, донорын үйл ажиллагааны зохион байгуулалтыг оновчтой, зөв шийдвэрлэсэн байдал, доноруудад урамшуулал, нөхөн олговор олгох¹²⁶ зохицуулалт, үүнээс гадна иргэдийн эмнэлгийн байгууллага болон эмч нарт итгэх итгэл зэрэг асуудлууд гол нөлөөлөх хүчин зүйл болдог гэж үзэж болох юм.

Тиймээс гадаадын улс орнууд эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах тогтолцооны хүрээнд эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах эмчилгээ болон орлуулах хувилбарууд, урьдчилан сэргийлэх үзлэг, өвчнийг эрт оношлох асуудлыг цогцоор нь шийдвэрлэх шаардлагатай гэж үздэг байна.

а

¹²⁵ СТ-17/202 “Тээгч эхээр хүүхэд тээлгэж төрүүлэх харилцаа: Монгол Улс болон гадаад орнуудын туршлага, эрх зүйн зохицуулалт”, УИХ-ын Тамгын газрын МХШҮХ, 2017 он

¹²⁶ <http://www.who.int/bulletin/volumes/85/1/07-020107/en/>

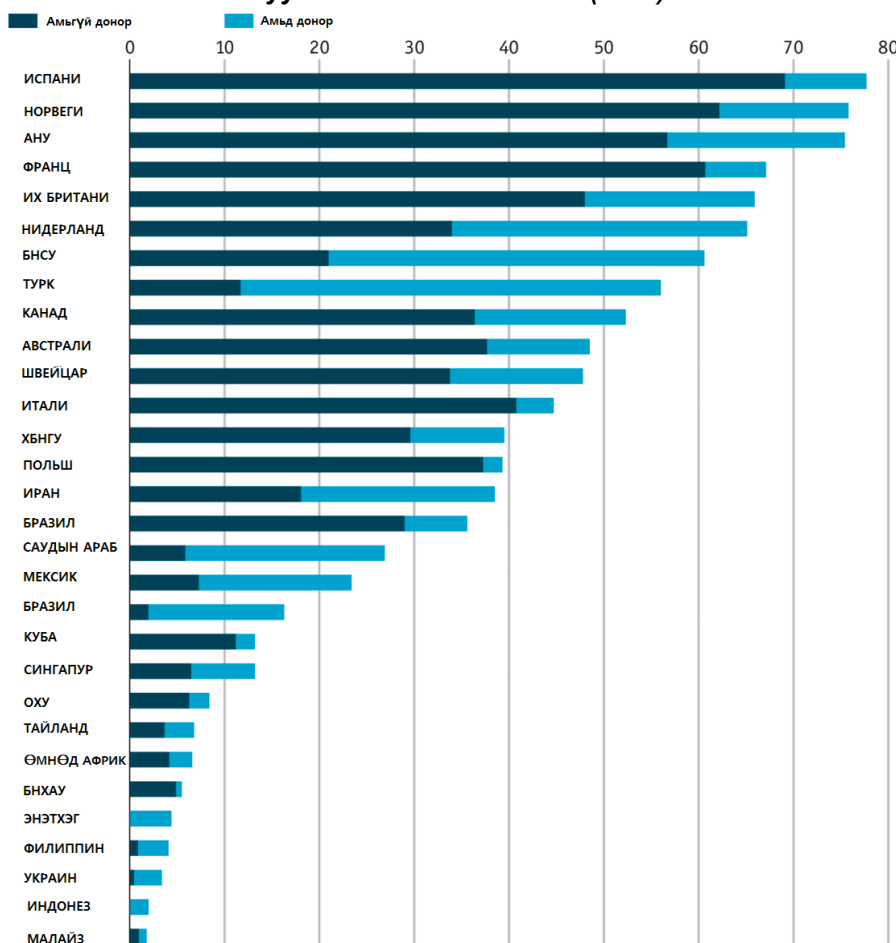
НЭГ. ДОНОР БОЛОН ЭД, ЭРХТЭН ШИЛЖҮҮЛЭН СУУЛГАХ ҮЙЛ АЖИЛЛАГААНЫ ТАЛААРХ ОЛОН УЛСЫН ТУРШЛАГА

Дэлхийд хамгийн анхны амжилттай эд, эрхтэн суулгах мэс засал 1905 онд Морава буюу одоогийн Чех Улсад хийгдсэн ба нүдний эвэрлэгийг¹²⁷ шилжүүлэн суулгасан байна. Үүнээс 50 жилийн дараа буюу 1954 онд АНУ-д хамгийн анх амьд донор болох нэг ихрээс нөгөө ихэрт бөөр шилжүүлэн суулгах ажиллагааг амжилттай явуулсан байна. Харин хамгийн анхны амьгүй донороос эд, эрхтэн авч шилжүүлэн суулгах мэс засал 1967 онд Өмнөд Африкт хийгдсэн байдаг. Шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагааны түүхээс үзэхэд Европ тив болон АНУ нь энэ салбарт анхдагч болон тэргүүлэх байр суурийг эзэлж ирсэн байна. Үүнээс сүүлийн 25 жилд Испани Улс¹²⁸ нь эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах эмчилгээний салбарт ихээхэн ахиц дэвшил гаргаж, 1 сая хүн амд ногдох эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах мэс заслын тоогоор дэлхийд тэргүүлж байна.

Анхны амжилттай эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах ажилбаруудын тойм

	1905	Нүдний эвэрлэг бүрхэвч	Чех
	1954	Бөөр	АНУ
	1966	Нойр булчирхай	АНУ
	1967	Элэг	АНУ
	1967	Зүрх	Өмнөд Африк
	1981	Зүрх/Уушиг	АНУ
	1983	Уушигны дэлбэн	Канад
	1998	Гар	Франц
	2008	Хос гар	ХБНГУ
	2011	Хос хөл	Испани

Нэг сая хүн амд ногдох эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах мэс заслын тоо (2013)

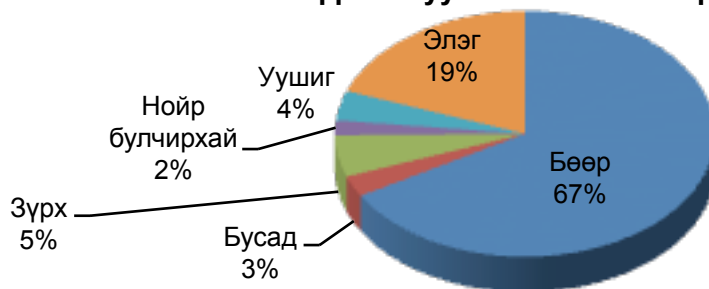
Эх сурвалж: Global Observatory on Donation & Transplantation; WHO; ONT

¹²⁷ Англ. (cornea)

¹²⁸ Судлаачид Испани загварын амжилтыг тайлбарлахдаа зөвхөн “opt-out”-ын тогтолцоог нэвтрүүлснээс гадна эмч нарын хүрэлцээ, донорын үйл ажиллагааны удирдлага зохион байгуулалтын асуудлыг оновчтой шийдвэрлэсэн зэрэг хүчин зүйлсийг дурджээ.

2014 оны байдлаар дэлхийд 120 мянга орчим эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах мэс ажилбар хийгдсэн байна.¹²⁹ Үүний дийлэнх буюу 80 мянга орчим нь бөөр шилжүүлэн суулгах ажиллагаа эзэлсэн бол элэг 26000, зүрх 6500, уушиг 4700, нойр булчирхай 2300 шилжүүлэн суулгах мэс засал хийгдсэн байна. (Зураг 1.)

Зураг 1. 2014 онд дэлхийн хэмжээнд хийгдсэн эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах мэс ажилбарын тоо

Донор болон эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгахтай холбоотой ажиллагааны үндсэн зарчмууд нь дийлэнх улс орнуудын хувьд ижил төстэй байна. Амьгүй донорыг тогтоохдоо ихэвчлэн тархины үхлийг¹³⁰ шалгуур болгох ба тархины үйл ажиллагаа эргэшгүй, бүрмөсөн алдагдсан тохиолдолд эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгахаар авахыг зөвшөөрдөг байна. Судалгаанд хамрагдсан улс орнуудаас Сингапур, Литва, Молдов Улсууд тархины үхлээс гадна цусны эргэлт болон амьсгал бүрэн зогссоныг шалгуур болгон хэрэглэж байна. Ихэнх орнуудад эд, эрхтнийг шилжүүлэн суулгахтай холбоотой ажиллагааг зөвхөн эмнэлгийн ажилтан гүйцэтгэж, донорын эс, эд, эрхтний хуваарилалтыг тусгай байгууллага хариуцан гүйцэтгэж байна. Донорын эд, эрхтэнг худалдан борлуулахыг Иранаас бусад бүх оронд хориглосон байна.

Дэлхийн эрүүл мэндийн байгууллагын мэдээлснээр жилд 11000 эд, эрхтэнг хар зах дээр арилждаг байна. Хууль бус наймаа нь Индонез, Хятад, Энэтхэг, Өмнөд Африк, Бразил зэрэг орнуудад ихээр бүртгэгдсэн. Эд, эрхтний наймааны эрэлтийн динамикийг үзвэл АНУ-д ядуугаас баянд, дэлхийн дахинаа өмнөдөөс хойд зүгт чиглэж байна. Энэ нь ядуу буурай, хөгжиж буй орнууд нь хөгжингүй орнуудын эд, эрхтний ханган нийлүүлэгч болдгийг харуулж байна.

Эд, эрхтний хууль бус наймааны хохирогчдод ихэнхдээ их хэмжээний мөнгө амладаг ба брокер буюу зуучлагч нь бөөр зэрэг эд, эрхтэнд 150000-200000 ам.доллар амладаг бол авсны дараагаар төлбөр нь ихэнхдээ 1000-5000 ам.доллараас хэтэрдэггүй байна. Эд, эрхтнийг худалдан авахаас гадна албадах, хүч хэрэглэх зарим тохиолдолд хуурамчаар нас барсан, эсхүл тархины үхлийг гэрчлэх баримт үйлдэж, амьд донороос эд эрхтнийг авах төдийгүй донороос өвчтэй эд, эрхтэн авч шилжүүлэн суулгах тохиолдлууд дэлхий дахинаа цөөнгүй гардаг байна. Тухайлбал, гепатит, үхрийн галзуу, хавдар зэрэг өвчтэй эрхтнийг шилжүүлэн суулгасан тохиолдлууд бүртгэгдсэн байна.

Донорт олгох хөнгөлөлт, урамшуулал

Сүүлийн жилүүдэд донорт урамшуулал, хөнгөлөлт олгодог болсон байна.¹³¹ Тухайлбал,

- Израиль Улс нь 2008 онд батлагдсан "Эрхтэн шилжүүлэн суулгах тухай" хуулиар эд, эрхтнээ хандивласан этгээдэд мөнгөн урамшуулал олгохыг хориглосон ч донорын үйл ажиллагааны явцад учирсан санхүүгийн алдагдлыг нөхөж олгохоор заасан байна. Тус хөтөлбөр нь 2010 оноос хэрэгжиж эхэлсэн ба амьд донор нь хөдөлмөрийн чадвараа түр алдсаны 40 хоногийн цалин хөлсийг олгоно. Мөн амьд донорт 5 жил хүртэлх хугацаанд эрүүл мэндийн даатгал, амь насны даатгал, 5 удаагийн сэтгэл заслын зөвлөгөө, унааны зардал болон 7 хоногийн сувилал зэрэг нөхөн олговрыг олгоно. Нөхөн олговрыг Эрүүл мэндийн яамны харьяа Үндэсний шилжүүлэн суулгах төвөөр олгоно. Хөтөлбөр хэрэгжиж эхэлснээс хойш амьд бөөрний донорын тоо 2009 онд 69 байсан бол 2011 он 117 болж өссөн байна. 2013 оны үзүүлэлт өмнөх онтой

а

¹²⁹ 2014 он, <https://www.statista.com/statistics/398645/global-estimation-of-organ-transplantations/>

¹³⁰ A donor after brain death (DBD)

¹³¹ <http://www.who.int/bulletin/volumes/85/1/07-020107/en/>

харьцуулахад 24%-р өссөн байна. Мөн хууль нь донор болохоор бүртгүүлсэн этгээдэд давуу эрх олгохоор заасан. Донор болохоор бүртгүүлсэн этгээд, эсхүл амьд донор, тэдгээрийн эцэг, эх, ах, дүү, хүүхдэд¹³² эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах эмчилгээ шаардлагатай болсон тохиолдолд давуу эрх эдэлнэ.

Үүнээс гадна доноруудад мөнгөн бус урамшуулал олгох ба үүнд: үндэсний эрүүл мэндийн татвараас тодорхой хугацаагаар чөлөөлөх, сайшаалын үнэмлэх олгох мөн улсын үндэсний паркуудад үнэгүй нэвтрэх зэрэг байна.

- Сингапур Улсад Израильтай адил давуу эрх болон донорын үйл ажиллагаатай холбоотой гарсан нөхөн олговор олгох зохицуулалтууд тусгагдсан хэдий ч донорын тоонд өөрчлөлт төдийлөн гараагүй байна.
- Саудын Араб Улс нь 2007 онд амьд донорт Засгийн газраас 50000 риал (13330 ам.доллар)-тай тэнцэх нөхөн олговор олгох нөхөн олговрын хуулийг баталсан байна. Үүнээс гадна донорт урт хугацаат эрүүл мэндийн даатгалд үнэ төлбөргүй хамрагдах зэрэг хөнгөлөлт, урамшуулал багтсан байна. Тус хууль батлагдсанаас хойш бөөр, элэг шилжүүлэн суулгах мэс заслын тоо 2013 оны байдлаар 91%-р өссөн байна.
- Австрали Улс 2013 онд 2 жилийн хугацаатай хэрэгжих туршилтын хөтөлбөрийг нэвтрүүлсэн ба донорт 6 долоо хоногийн цалинтай чөлөө олгож байх шийдвэрийг гаргасан байна. Ингэснээр амьд донорт цагийн 16.37 доллартай тэнцэх, нийт 3636 доллараас дээшгүй тэтгэмж олгох юм.
- ИБУИНВУ-д 2004 онд батлагдсан "Хүний эдийн тухай хууль"¹³³-д заасны дагуу донорт эд, эрхтнээ хандивласны төлөө мөнгөн төлбөр, шагнал урамшуулал олгохыг хориглосон боловч, донорын үйл ажиллагаатай холбоотой гарсан үндэслэл бүхий зардлыг нөхөн олгохыг зөвшөөрсөн байна. Үндэсний эрүүл мэндийн үйлчилгээ (National Health Service) нь донорт эд, эрхтнээ хандивласнаас хойших 12 хүртэлх долоо хоногийн донорын үйл ажиллагаатай холбоотой гарсан тээврийн зардал, цалин хөлсөө алдсаны тэтгэмж, байр, хүүхэд харах үйлчилгээ болон холбогдох бусад зардлыг нөхөн олгох юм. Тус хууль батлагдсанаас хойш 2014 оны байдлаар амьд донорын тоо 136 хувиар нэмэгдсэн байна.
- Ирланд Улс нь 2014 онд Амьд бөөрний донорын зардлын нөхөн олговрын удирдамж¹³⁴-ийг баталсан бөгөөд түүнд Эрүүл мэндийн үйлчилгээний газрын дэргэдэх Амьд донорын нөхөн олговрын албанаас бөөрний амьд донорт байр (өдрийн 110 евро), тээврийн зардал болон 12 долоо хоног хүртэлх цалин хөлсөө алдсаны тэтгэмж дээд тал нь 6000 еврогийн тэтгэмж олгохоор заасан.
- Шинэ Зеланд Улсад 2015 онд Эд, эрхтний амьд доноруудад санхүүгийн дэмжлэг олгох тухай хуулийг баталсан ба уг хуульд донорын гэр бүлийн байдлыг харгалзан цалин хөлсөө алдсаны тэтгэмж олгохоос гадна 14 хүртэлх насны хүүхэдтэй тохиолдолд хүүхэд асрах зардлыг нөхөн олгохоор заасан. Нөхөн олговрыг Эрүүл мэндийн яам хариуцах ба шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагааны явцын болон мэс заслаас хойших 12 долоо хоногийн зардлыг нөхөн олгоно.

Донор болох зөвшөөрлийн механизмын талаар

Дэлхий дахинд амьгүй донор болох эсэх асуудлын хувьд зохицуулалтын 2 хэлбэр түгээмэл тархсан байна. Нэгдүгээрт, донор болох этгээд нь донор болох хүсэлтээ холбогдох байгууллагад илэрхийлсэн байна, үүнийг мөн тодорхой илэрхийлсэн зөвшөөрөл (explicit consent) буюу (opt-in) буюу "орох" тогтолцоо гэж мөн нэрлэж байна. Хоёрдугаарт, бүх иргэдийг донор болох хүсэлтэй гэж таамаглаж, холбогдох байгууллагад донор болохгүй тухай хүсэлтээ илэрхийлээгүй тохиолдолд түүнийг донор мөн гэж тооцно, үүнийг таамагласан зөвшөөрөл /илэрхий бус зөвшөөрөл (presumed consent) буюу "гарах" тогтолцоо (opt-out) гэж мөн хэлдэг. Энэ тогтолцоонд тухайн этгээд нь өөрөө, эсхүл түүний гэр бүлийн гишүүд нь татгалзаагүй тохиолдолд эд, эрхтнийг нь авахыг зөвшөөрнө.

Мөн гэр бүлийн гишүүдийн саналыг харгалзан үздэг эсэхээр нь hard opt-out, soft opt-out гэж дотор нь хуваадаг бөгөөд hard opt-out тогтолцоо нь тухайн этгээд өөрөө татгалзсан шийдвэр

a

¹³² First degree relative

¹³³ The Human Tissue Act, 2004

¹³⁴ Policy on the Reimbursement of Expenses of Living Kidney Donors, 2014

http://www.ika.ie/pdf/policy_on_the_reimbursement_of_expenses_of_living_kidney_donors.pdf.

гаргаагүй бол гэр бүлийн гишүүд нь татгалзсаныг үл харгалзан нас барсан цогцсоос эд, эрхтнийг авах боломжтой гэсэн үг. Энэхүү тогтолцоог Австри Улсад нэвтрүүлсэн байна. Мөн тодорхой бүлэгт үйлчлэхгүй hard opt-out хувилбар байх бөгөөд энэ нь тухайн этгээд өөрөө татгалзсан шийдвэр гаргасан, эсхүл хуульд заасан бүлэгт хамаарах этгээд байх тохиолдолд түүний эд, эрхтнийг авахыг хориглоно. Энэ тогтолцоог Сингапур Улс 2009 онд холбогдох хуульдаа нэмэлт, өөрчлөлт оруулах хүртлээ ашиглаж байсан ба Исламын шашинтнуудын хувьд татгалзсан шийдвэр гаргасанд тооцдог байсан.

Soft opt-out тогтолцоо нь дотроо ялгаатай байдаг. Тухайлбал, гэр бүлийн гишүүдийн шийдвэрийг харгалзах боловч зарим орны хувьд нас барсан этгээдийн гэр бүлийн гишүүд нь өөрсдөө татгалзаж буйгаа илэрхийлсэн тохиолдолд цогцсоос эд, эрхтнийг авахыг хориглодог боловч эмч, эмнэлгийн байгууллагуудад гэр бүлийн гишүүдэд мэдэгдэх шаардлага тавигддаггүй байна. Энэхүү тогтолцоог Бельги Улсад нэвтрүүлсэн байна. Харин өөр нэг хувилбар нь тухайн нас барагчийн гэр бүлийн гишүүдтэй зөвшилцөх тогтолцоо бөгөөд энэхүү хувилбарыг Испани Улс хэрэгжүүлж байна.

Opt-in тогтолцооны хувьд мөн дотроо ялгаатай хувилбарууд байх бөгөөд soft opt-in тогтолцооны үед нас барагч нь донор болох шийдвэр гаргасан байсан тохиолдолд түүний эд, эрхтэнг авч болох бөгөөд гэр бүлийн гишүүдийн шийдвэрийг харгалзан үздэг байна. Гэр бүлийн гишүүдээс татгалзсан шийдвэр гаргасан тохиолдолд эд, эрхтэнг авахыг хориглоно. Харин hard opt-in тогтолцооны үед донор болохоор бүртгүүлсэн этгээдээс гэр бүлийн гишүүдийн саналыг үл харгалзан эд, эрхтнийг нь авахыг зөвшөөрдөг байна.

Үүнээс гадна, **mandated choice** /албадан сонголт/- хувилбар байж болдог бөгөөд энэ нь тодорхой нэгэн сонголт хийхдээ донор болох эсэхээ хамт шийдэх нөхцөлөөр хангадаг зохицуулалт юм. Тухайлбал, АНУ-ын Иллиной муж 2008 онд жолооны үнэмлэхээ шинэчлэхэд донор болох хүсэлтэй эсэхийг нь тогтоодог зохицуулалтыг нэвтрүүлсэн байна. Донор болох хүсэлт гаргасан жолооч нарын жолооны үнэмлэх болон авто-тээврийн хэрэгслийн улсын дугаар дээр нь холбогдох тэмдэглэгээ хийгддэг байна.¹³⁵ /Зураг 2/

Зураг 2. Иллиной мужийн жолооны үнэмлэх

ЫН

Opt-in тогтолцоо бүхий Шинэ Зеланд, Австрали, Ирланд, ИБУИНВУ¹³⁶-ын Англи, Уэльс, Шотландад мөн адил зохицуулалттай.

Opt-in болон opt-out тогтолцооны үр дүнгийн талаар

2014 онд хэсэг эрдэмтэд IRODaT¹³⁷ мэдээллийн баазыг ашиглан донорын тогтолцооны үр дүнгийн талаар судалгаа явуулсан.¹³⁸ Тус судалгаа нь 48 улсын сүүлийн 13 жилийн буюу 2000-2012 оны статистик мэдээг суурь болгон opt-in, opt-out тогтолцоо нь нийт донорын тоонд хэрхэн нөлөөлж байгааг судалсан байна. Судалгаанд хамрагдсан орнуудын хувьд opt-in тогтолцоо бүхий 23 улс, opt-out тогтолцоо бүхий 25 улс байна. (Хүснэгт 1).

Хүснэгт 1

OPT-IN		OPT-OUT	
Австрали*	Литва	Австри	Польш
АНУ*	Малайз	Аргентин	Португал
Бразил	Мексик	Беларусь	Сингапур*
Венесуэл	Нидерланд	Бельги	Словак
Гватемал	Пуэрто Рико*	Болгар	Тунис

¹³⁵ 2017 оны 2-р сарын 2-нд Иллиной мужийн хууль тогтоогчид дээрх зохицуулалтад жолооны үнэмлэх шинээр авч буй этгээдийг мөн хамруулах хуулийн төсөл өргөн барьсан байна. Тухайн хуулийн төсөл дэмжигдвэл донор болох эсэх сонголтыг 18 наснаас 16-17 нас болгон бууруулах юм байна.

¹³⁶ ИБУИНВУ-д 2011 оноос цахимаар жолооны үнэмлэхээ шинэчлэх хүсэлт гаргасан иргэдээс донор болох эсэх асуулт тавигддаг болсон.

¹³⁷ International registry in organ donation and transplantation, <http://www.irodat.org/>

¹³⁸ <https://bmcmmedicine.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12916-014-0131-4>

Герман	Румын	Грек	Унгар
Дани	Тайван	Испани	Финланд
ИБУИНВУ*	Хонг Конг*	Итали	Франц
Израиль*	Шинэ Зеланд*	Колумби	Хорват
Ирланд*	Япон	Коста Рика	Чех
Канад*		Латви	Швед
Куба		ОХУ	Эквадор
Ливан		Панам	

Тайлбар: *-Англи-Саксоны эрх зүйн бүл

Судалгаанд хамрагдсан орнуудын хувьд Ром-Германы эрх зүйн бүлийн орнуудад opt-out тогтолцоо давамгайлж байгаа бол Англи-Саксоны орнуудад opt-in тогтолцоо нь түгээмэл байна. Судалгаанд opt-out тогтолцоо нь амьгүй донорын тоог нэмэгдүүлэх, амьд донорын тоог бууруулахад нөлөө үзүүлж байна гэж дүгнэжээ.

Ингэхдээ opt-out тогтолцоо нь элэг болон бөөр шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагааг нэмэгдүүлдэг байна. Мөн судалгаанд нийт донорын тоо жилээс жилд өссөн үзүүлэлтэд эд эрхтнээ өгөгчийн тоо өссөнөөс гадна нэлээд хэдэн хүчин зүйлс нөлөөлсөн байж болзошгүй гэж дүгнэжээ. Үүнд: донорыг тогтоох, сонгох зарчим боловсронгуй болсон, эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах эмчилгээнд дэвшил гарсан, мөн шилжүүлэн суулгах чадавх сайжирсан (мэс заслын эмч нар болон шилжүүлэн суулгах төвүүдийн тоо, хүрэлцээ өссөн г.м.). Үүнээс гадна донорын тоонд нөлөөлдөг бас нэгэн томоохон хүчин зүйл нь иргэдийн эрүүл мэндийн байгууллагад итгэх итгэл гэж судлаачид дүгнэсэн байна.

ХОЁР. ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНУУДЫН ДОНОР БОЛОН ЭД, ЭРХТЭН ШИЛЖҮҮЛЭН СУУЛГАХ ҮЙЛ АЖИЛЛАГААНЫ ЭРХ ЗҮЙН ОРЧИН

2.1.Өндөр хөгжилтэй орнуудын донор болон эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагааны эрх зүйн орчин:

ТУРК

Турк Улс нь эрүүл мэндийн салбар, тэр дундаа эрхтэн шилжүүлэн суулгах мэс засал илүү хөгжсөнөөрөө алдартай. Тиймээс ч эрүүл мэндийн аялал жуучлалын бүс хэмээн нэрлэгддэг. Жуулчдыг татах гол үндэс нь эрүүл мэндийн чанартай үйлчилгээ, ая тухтай орчин, сүүлийн үеийн тоног төхөөрөмж, найрсаг харилцаа, хурдан шуурхай байдал юм.

Тус Улсад анх 1969 онд Анкара болон Стамбул хотод зүрх шилжүүлэн суулгах мэс засал хийгдсэнээр эрхтэн шилжүүлэх ажиллагааны эх суурь тавигдсан байна. Хамгийн анхны бөөр шилжүүлэн суулгах мэс заслыг 1975 онд хийж эхээс хүүд нь бөөр шилжүүлэн суулгасан хийсэн ба амьгүй донороос бөөр шилжүүлэх ажиллагааг 1978 онд хийсэн байна. Эрхтэн шилжүүлэн суулгах мэс засал ийнхүү амжилттай хийгдэж эхэлсэн тул хууль эрх зүйн орчныг боловсронгуй болгох шаардлага үүсч парламентын хүрээнд болон шашны эрх барих дээд байгууллагуудад амжилттай хийгдсэн мэс заслуудыг жишээ болгон тайлбарласнаар 1979 онд 2238 тоот Эд, эрхтэн авах, хадгалах, шилжүүлэн суулгах тухай хуулийг батлан гаргасан ба тус хууль өнөөг хүртэл хүчин төгөлдөр үйлчилж байна.

1990-ээд оны эхээр дэлхийд анх удаа амьд донороос элэг хэсэгчлэн шилжүүлэн суулгах мэс заслыг тус улсын эмч нарын баг амжилттай хийсэн байна.

Өдгөө зүрх, уушиг, элэг, бөөр, нойр булчирхай, нарийн гэдэс, арьс, ясны чөмөг, нүдний эвэрлэг, зүрхний хавхлага, цус гэх мэт эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах мэс заслыг хийдэг төдийгүй нас барсан эмэгтэйн савыг өөр хүнд шилжүүлэн суулгах хагалгааг тус улсад дэлхийд анх удаа амжилттай хийсэн байна.

2012 оноос хүний нүүр шилжүүлэн суулгах мэс засал хийж эхэлсэн ба энэ амжилтаараа дэлхийд Францын дараа орж байна.

Турк Улс нь эрхтэн шилжүүлэн суулгах ажилбарыг амжилттай хийж байгаа улсын хувьд дэлхий нийтийн анхаарлын төвд байгаа төдийгүй 1975 онд тус улсад анх удаа эрхтэн шилжүүлэн суулгах мэс засал хийсэн Dr.Prof.Мехмет Хаберал нь 2018-2020 онд “Дэлхийн эрхтэн шилжүүлэн суулгах холбоо”-ны ерөнхийлөгчөөр сонгожээ.

Эрхтэн шилжүүлж буй донор (дамжуулагч, хандивлагч) нь амьд болон нас барсан хүн байж болдог. Европын орнуудад эрхтэн хандивлагч доноруудын 80% нь амьгүй, 20% нь амьд донор байдаг бол Турк Улсад эсрэгээрээ 25% нь амьгүй, 75% нь амьд донор байдаг.

Хандивласан эд, эрхтнийг шилжүүлэн суулгах ажиллагаа нь Эрүүл мэндийн яамны хяналтан дор явагддаг ба 2000 онд “Үндэсний зохицуулалтын систем”-ийг бий болгосноор эрхтэн шилжүүлэн суулгах талаар хүсэлт гаргасан иргэдийг нэгдсэн дараалалд оруулсан. Хандивлагчид эрхтнээ дараах байгууллагуудаар дамжуулан хандивлаж болно. Үүнд:

1. Эрүүл мэндийн төвүүд;
2. Эмнэлгүүд;
3. Цагдаагийн байгууллагууд;
4. Эрхтэн шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагаа явуулдаг байгууллагууд;
5. Эрхтэн шилжүүлэн суулгах чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг төрийн бус байгууллагууд зэрэг болно.

Дараах өвчтөнд эрхтэн шилжүүлэн суулгах мэс засал хийдэг. Үүнд:

- Элэг, бөөр, зүрх, уушигны хүнд өвчтэй;
- Нарийн гэдэсний ихэнх хэсгээ авахуулсан, эсхүл хоол боловсруулах үйл ажиллагаа нь алдагдсан;
- Нүдний эвэрлэг гэмтсэний улмаас хараагүй болсон;
- Бөөрний дутагдлын улмаас диализын эмчилгээнд орсон;
- Зарим төрлийн цус, зүрх, уушигны өвчтэй;
- Арьсны ихээхэн хэсэг нь гэмтсэн;
- Нүүрний арьсны ихээхэн хэсэг нь гоо сайхан болон үйл ажиллагаа талаасаа алдагдсан;
- Ясны эд болон шөрмөс нь ихээхэн хэмжээгээр гэмтсэн зэрэг тохиолдолд өвчтөнд холбогдох эд, эс, эрхтнийг нөхөн суулгах мэс заслыг хийнэ.

“Эд, эрхтэн авах, хадгалах, шилжүүлэн суулгах тухай” хуулиас

Хуулийн 1-р бүлэг буюу Нийтлэг үндэслэл хэсэгт хуулийн зорилго, хамрах хүрээг дараах байдлаар тодорхойлсон байна. Үүнд:

- Энэхүү хуулийн зорилго нь эмчилгээ, оношилгоо, шинжлэх ухааны зориулалтаар эд, эрхтэн авах, хадгалах, урьдчилан сэргийлэх тарилга хийх болон шилжүүлэн суулгах харилцааг зохицуулахад оршино;
- Төлбөртэйгээр, эсхүл ямар нэгэн ашиг сонирхлыг хангах зорилгоор эд, эрхтнийг авах, худалдан борлуулахыг хориглоно;

Шинжлэх ухаан, статистик болон бусад мэдээллийн чанартай мэдээ, мэдээллийг олон нийтэд хүргэхээс бусад төрлийн эд, эрхтэн авах, өгөхтэй холбоотой аливаа сурталчилгааг хориглоно гэж заасан.

Хуулийн 2-р бүлэгт амьд донороос эд, эрхтэн авах тухай харилцааг зохицуулсан ба үүнд:

- 18 насанд хүрээгүй болон сэтгэцийн хувьд эрүүл бус хүнээс эд, эрхтэн авахыг хориглоно;
- 18 насанд хүрсэн болон сэтгэцийн хувьд эрүүл хүнээс эд, эрхтэн авахын тулд донор хамгийн багадаа хоёр гэрчийг байлцуулж, өөрийн хүсэл зоригоор бусдын дарамт шахалтаас ангид урьдчилан бичгээр үйлдэж гарын үсэг зурсан тэмдэглэл үйлдэх, эсхүл хамгийн багадаа хоёр гэрчийг байлцуулж амаар илэрхийлэн зөвшөөрөл өгч гарын үсэг зурсан тэмдэглэлийг холбогдох эмч нь баталгаажуулсан байх шаардлагатай;

Эд, эрхтэн авах гэж буй эмч, эмнэлгийн мэргэжилтэн нь дараах үүргийг хүлээнэ. Үүнд:

- а) эд, эрхтэн авахуулснаас үүдэн гарах эрсдэл, үүнээс улбаалсан эрүүл мэнд, сэтгэл санааны байдал, гэр бүлийн болоод нийгмийн үр дагаврын талаар донорт зохих ёсоор дэлгэрэнгүй мэдээлэл өгөх;
- б) эд, эрхтэн хандивлагчид тухайн өвчтөнд үзүүлэх эерэг үр дагаврын талаар мэдээлэл өгөх;

- в) сэтгэцийн хувьд эрүүл бус ба өөрөө бие даан шийдвэр гаргах чадваргүй байгаа хүний хандивлахыг хүсч буй эд, эрхтнийг авахаас татгалзах;
- г) хандивлагч нь гэр бүлтэй бол түүний эхнэр, нөхөр нь хандивлагчийн эд, эрхтэн шилжүүлэх талаарх шийдвэрийг нь мэдэж байгаа эсэх талаар тодруулах, хэрэв мэдэгдсэн бол энэ тухай тэмдэглэл хөтөлж баталгаажуулах;
- д) төлбөртэйгээр, ямар нэгэн ашиг сонирхлыг хангах зорилгоор, эсхүл хүмүүнлэгийн бус зорилгоор өгөхийг хүсч буй эд, эрхтнийг авахаас татгалзах;
- е) цусан болон ураг төрлийн холбоотой, эсхүл ойр дотны харилцаатайгаас бусад тохиолдолд эд, эрхтэн хандивлагч болон авагчийн нэрийг дурдахгүй байх зэрэг болно.

Тухайн эд, эрхтнийг авснаар хандивлагч нас барах, эсхүл түүний амь насанд аюул учруулж болзошгүй тохиолдолд эдгээр эд, эрхтнийг авахыг хориглоно.

Хуулийн 3-р бүлэгт амьгүй донороос эд, эрхтэн авах тухай харилцааг зохицуулсан ба аливаа хүн амьддаа бүхэл бие эрхтнээ, эсхүл зарим эд, эрхтнээ эмчилгээ, оношилгоо, шинжлэх ухааны зориулалтаар ашиглахыг зөвшөөрч албан ёсны гэрээслэл үйлдээгүй, эсхүл энэ талаарх хүсэл зоригоо хоёр гэрчийг байлцуулан амаар илэрхийлээгүй тохиолдолд түүнийг нас барах үед байлцсан түүний эхнэр, нөхөр, насанд хүрсэн хүүхдүүд, эцэг, эх, эсхүл ах, эгч, дүү нарын аль нэг нь; хэрэв ийм хүн байхгүй бол аль нэг ойр дотных нь хүний зөвшөөрснөөр тухайн нас барсан хүний эд, эрхтнийг авч болно.

Эд, эрхтнээ өгөхөөс татгалзсан тухай гэрээслэл, эсхүл амаар илэрхийлсэн илэрхийлэл байхгүй бол нүдний эвэрлэг зэрэг цогцост өөрчлөлт оруулахааргүй эдийг авч болно. Тухайн хүн амьддаа түүнийг нас барсны дараа эд, эрхтнийг нь авахаас татгалзсан бол түүний эд, эрхтнийг авахыг хориглоно.

Осол, эсхүл өөр бусад золгүй байдлаар амиа алдсан хүний дэргэд дээр дурдсан ойр дотны хүн байхгүй тохиолдолд түүний клиник үхлийг эрх бүхий эмч мэргэжилтний баг гэрчилснээр нэн яаралтай эрүүл мэндийн тусламж үзүүлэх шаардлагатай тохиолдолд ямар нэгэн зөвшөөрөл харгалзалгүйгээр гэмтээгүй эд, эрхтнийг нь авч болно гэж заасан.

Хуулийн 4-р бүлэгт хууль зөрчигчдэд хүлээлгэх хариуцлагыг заасан.

“Энэ хуулийг зөрчиж эд, эрхтэн авсан, хадгалсан, шилжүүлсэн болон эдгээрийг худалдан борлуулсан, зуучилсан этгээдүүдийн үйлдэлд илүү хүнд хуулийн хариуцлагыг хүлээлгэхээргүй байгаа тохиолдолд 2-оос 4 жил хүртэл хорих ба 50000-100000 лирээр торгох хуулийн хариуцлага хүлээлгэнэ” гэж заасан.

Тус улсад амьд болон амьгүй донороос эд, эрхтэн авах тухай зохицуулалтыг дээрх хуулиар нарийвчлан зохицуулсан бол эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах үйлчилгээг 2012 онд Эрүүл мэндийн яамнаас батлан гаргасан “Эд, эрхтэн шилжүүлэх үйлчилгээний тухай журам”-аар зохицуулдаг.

Энэ журмын зорилго нь эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах үйлчилгээг гардан эрхлэх төвүүд, эд, эрхтэн нийлүүлэх төвүүд болон эд ялгах лабораториудыг нээх, ажиллуулах, хяналт тавих болон эд, эрхтэн шилжүүлэх үйлчилгээг эрхлэхэд баримтлах зарчмыг тодорхойлоход оршино.

ФИНЛАНД

Финланд Улс төдийгүй дэлхий нийтийн түвшинд эрхтэн шилжүүлэн суулгах ажиллагаанд тулгарч буй хамгийн гол асуудал бол шаардлагатай эд, эрхтний байнгын хомсдол юм. Одоогоор Финланд Улсад 400-аас олон тооны хүн эрхтэн шилжүүлэн суулгах дарааллаа хүлээж байна. Эрхтэн шилжүүлэн суулгах шаардлагатай байгаа өвчтөний тоо донорын тооноос илүү хурдтайгаар нэмэгдсээр байгаа ба жил бүр эрхтэн шилжүүлэн суулгах дараалалд бүртгэлтэй өвчтөний 5-10% нь тохирох донор олдоогүйн улмаас нас барсан статистик дүн гарсан байна.

Тус улсад сүүлийн 50 жилд нийт 9000 гаруй эрхтэн шилжүүлэн суулгах ажилбар хийгдсэн ба үүнээс 4000 гаруй өвчтөн нь хэвийн эрүүл амьдарч байна.

Эрхтэн шилжүүлэн суулгах ажилбарыг хийж буй дэлхийн улс орнуудын жишигтэй харьцуулахад Финланд Улсад хийгдсэн эрхтэн шилжүүлэн суулгах ажилбарын үр дүн нь маш

дээгүүрт тооцогддог. Эрхтэн шилжүүлэн суулгах мэс засалд орсон өвчтөнүүдийн 80% нь хамгийн багадаа 5 жилийн турш амьдрах баталгаатай болдог.

Тус улсад донор болох хүсэлтэй хүн эрхтэн хандивлах карт авдаг ба энэ нь тухайн хүний хүсэл зоригийг илэрхийлэх хамгийн сайн арга юм. Энэхүү картыг эзэмшихийг хүссэн хүн шуудангаар үнэ төлбөргүй захиалж авах боломжтой байдаг. Ухаалаг утсандаа холбогдох аппликейшнийг үнэ төлбөргүй татаж авч эрхтэн хандивлах картаа бөглөж, гар утсандаа хадгалах боломжтой. Ингэснээр гэр бүл, ойр дотныхондоо өөрийнхөө хүсэл зоригийн талаарх мэдээллийг хялбар аргаар илгээх боломж нээгдсэн. Энэхүү аппликейшн нь олон нийтийн цахим сүлжээгээр дамжуулан мэдээлэл илгээх, түгээх болон цахим сүлжээний найз нарыгаа эрхтэн хандивлахад уриалах нэг хэрэгсэл болсон.

Одоогоор Финландад бөөр, элэг, зүрх, уушиг, нойр булчирхай, нарийн гэдэс шилжүүлэн суулгах хагалгааг хийж байна. Хельсинки дэх Хельсинкийн их сургуулийн эмнэлэгт эрхтэн шилжүүлэн суулгах мэс заслыг төвлөрүүлэн хийдэг. 1964 оноос бөөр, 1982 оноос элэг, 1985 оноос зүрх, 1990 оноос уушиг шилжүүлэн суулгах мэс заслыг хийж эхэлсэн ба анхны нарийн гэдэс шилжүүлэн суулгах мэс заслыг 2009 онд, нойр булчирхай, бөөрийг хослуулан суулгах мэс заслыг 2010 онд тус тус хийсэн байна.

2015 онд тус улсад 391 эрхтэн шилжүүлэн суулгах мэс засал хийгдсэн нь дээд амжилтыг тогтоосон ба 2014 онд 355 мэс засал хийгдсэн байна.

Эрхтэн шилжүүлэн суулгах харилцааны эрх зүйн орчин

Эрхтэн шилжүүлэн суулгах мэс засал нь эмнэлгийн нарийн мэргэжлийн үйлчилгээний нэг хэсэг гэдэг утгаараа эрүүл мэндийн тухай хууль тогтоомжийн хүрээнд зохицуулагдах бөгөөд “Эрүүл мэндийн тухай”, “Эмнэлгийн нарийн мэргэжлийн тусламжийн тухай”, “Өвчтөний статус болон эрхийн тухай”, “Эрүүл мэндийн мэргэжилтнүүдийн тухай” хуулиар энэ харилцааг зохицуулдаг байна. Мөн түүнчлэн 2001 онд батлагдсан “Хүний эд, эс, эрхтнийг анагаахын зорилгоор ашиглах тухай” хууль (No. 101/2001 Act on the Medical Use of Human Organs, Tissues and Cells)-иар энэхүү харилцааг нарийвчлан зохицуулсан.

“Хүний эд, эс, эрхтнийг анагаахын зорилгоор ашиглах тухай” хуулиас

Хуулийн 1-р бүлэг буюу үндэслэл хэсэгт тус хуулийн зохицуулах харилцааны хамрах хүрээг зааж өгсөн. Үүнд:

- 1) хүний эд, эс, эрхтнийг авах, хадгалах болон тэдгээрийг хүнийг эмчлэх, анагаах зорилгоор ашиглах;
- 2) хүний өвчний оношилгоо, эмчилгээний явцад устгагдсан эд, эс, эрхтнийг анагаахын зорилгоор хадгалах, ашиглах;
- 3) эсийг хандивлах, худалдан авах, шинжилгээ хийх, боловсруулах, хадгалах болон хүний хэрэглээнд зориулсан эдийг хүний эд, эсээс гарган авсан байх;
- 4) нөхөн үржихүйн эмчилгээ болон анагаахын судалгаа хийхээс бусад зорилгоор хүний үр хөврөлийг ашиглах;
- 5) хүний эд, эс, эрхтний дээжийг устгах, эсхүл хадгалах зорилгоос бусад зориулалтаар ашиглах;
- 6) анагаахын сургалт болон судалгааны зорилгоор цогцос ашиглах.

Хуулийн 2-р бүлэгт амьд донороос эд, эс, эрхтнийг шилжүүлэн суулгах зорилгоор авах тухай харилцааг зохицуулсан.

Хүний эд, эс, эрхтнийг бусдыг эмчлэх, анагаах зорилгоор эд, эс, эрхтнээ өгөхийг зөвшөөрсөн хандивлагчаас авч болно. Энэхүү зорилгоор авсан эд, эс, эрхтнийг ирээдүйд хэрэглэхээр хадгалж болно. Эд, эс, эрхтнийг авснаар тухайн донорын эрүүл мэндэд ноцтой хор хохирол учруулахааргүй бол, эсхүл өвчтөнийг эд, эс, эрхтэн шилжүүлэн суулгахаас өөр бусад аргаар эмчлэх боломжгүй бол, эсхүл амьгүй донороос авсан эд, эс, эрхтэн нь тухайн өвчтөнд тохирохгүй бол, мөн түүнчлэн өвчтөний талаарх урьдчилсан дүгнэлтээр энэхүү эд, эс, эрхтнийг шилжүүлэн суулгах нь амьгүй донорынхоос илүү өндөр үр дүнтэй болно гэсэн дүгнэлтэд хүргэсэн бол амьд донороос эд, эс, эрхтнийг нь авч болно.

Эд, эс, эрхтнээ шилжүүлсний дараах хандивлагчийн эрүүл мэндийн байдал, үүнээс үүдэлтэй сөрөг үр дагаврууд болон хандивласан эрхтний чанар, аюулгүй байдалд нөлөөлөх нөлөөллийн талаар энэ хуульд заасны дагуу мэдээлэл авах, хандивлагч болон хүлээн

авагчийн аюулгүй байдлыг хангах бүх төрлийн арга хэмжээг авна.

Хуулийн 3-р бүлэгт донорын зөвшөөрлийн талаарх зохицуулалт орсон.

Донор нь эд, эс, эрхтнийг нь авахыг зөвшөөрсөн тухай бичгээр албан ёсны зөвшөөрөл өгсөн байх шаардлагатай ба эд, эс, эрхтнийг авахаас өмнө хэдийд ч ямар нэгэн шалтгаан заалтгүйгээр зөвшөөрлөө эргүүлэн авч болно. Бичгээр албан ёсны зөвшөөрөл өгөхөөс өмнө донорыг дараах мэдээллээр хангана. Үүнд:

- эд, эс, эрхтэн шилжүүлснээр донорт болон шилжүүлэн авсан өвчтөнд үүсэх үр дагавар;
- хийгдсэн шинжилгээ болон түүний хариу;
- донорын тухай мэдээллийг бүртгэх, хадгалах тухай болон түүний аюулгүй байдлыг хамгаалах арга хэмжээ авагдсан эсэх;
- эд, эс, эрхтнээ шилжүүлэхээс өмнө хэдийд ч зөвшөөрлөө буцаан авч болох тухай зэрэг болно.

Хандивлагчийн хувийн эмч нь түүнийг шийдвэр гаргахад нь нөлөөлөхүйц дэлгэрэнгүй мэдээллийг өгөх үүрэгтэй. Хэрэв донор нь насанд хүрээгүй, эсхүл насанд хүрсэн боловч өвчний улмаас эмчилгээний талаар шийдвэр гаргах чадваргүй, сэтгэцийн эмгэгтэй болон хөдөлмөрийн чадвараа алдсан зэрэг тохиолдолд эд, эс, эрхтнийг шилжүүлэн авахаас өмнө түүний хууль ёсны төлөөлөгчийн бичгээр гаргасан зөвшөөрлийг авах ёстой.

Нөхөн төлжих чадваргүй эд, эрхтнийг авах

Насанд хүрсэн, өөрийн эмчилгээний үр дагаврыг ухамсарлаж шийдвэр гаргах чадвар бүхий этгээд нь ойрын хамаатан садан, эсхүл тэдний ойр дотны хүмүүст нөхөн төлжих чадваргүй эд, эрхтнээ хандивлаж болно. Энэ тохиолдолд Нийгмийн хамгаалал, эрүүл мэндийн үндэсний хяналтын газраас нөхөн төлжих чадваргүй эд, эрхтэн шилжүүлэх ажилбар хийх зөвшөөрөл авна.

Насанд хүрээгүй болон эрх зүйн чадамжгүй донор

Насанд хүрээгүй болон эрх зүйн чадамжгүй хүмүүс зөвхөн нөхөн төлжих эд, эрхтнээ бүхэлд нь буюу нэг хэсгийг нь төрсөн ах, дүүгийнх нь амь насанд аюултай өвчин, эмгэг тохиолдсон, мөн түүнчлэн амьгүй, эсхүл хуульд заасан нөхцөл шаардлагад нийцсэн донороос тухайн өвчтөнд тохирох эд, эрхтнийг авах боломжгүй тохиолдлуудад хандивлаж болно. Хэрэв донор нь насанд хүрээгүй боловч эмчилгээний талаар шийдвэр гаргаж чадахаар насанд хүрсэн тохиолдолд өөрийн ойрын хамаатан садан болон ойр дотны хүндээ эд, эрхтнээ шилжүүлэх талаар шийдвэр гаргаж болно.

Амьгүй донор болон хуульд заасан нөхцөл шаардлагад нийцсэн донороос тохирох эс авах боломжгүй тохиолдолд насанд хүрээгүй боловч эмчилгээний талаар шийдвэр гаргаж чадах насанд хүрсэн хүн эс хандивлах тухай шийдвэр гаргаж болно. Эс болон эрхтний нэг хэсгийг хандивлах тохиолдолд Нийгмийн хамгаалал, эрүүл мэндийн үндэсний хяналтын газраас зөвшөөрөл авна.

Хуулийн 4-р бүлэгт амьгүй донороос эд, эс, эрхтэн авах тухай харилцааг зохицуулсан.

Эд, эс, эрхтнийг амьгүй донороос авч болох ба шаардлагатай тохиолдолд ирээдүйд ашиглахаар хадгалж болно. Нийгмийн хамгаалал, эрүүл мэндийн яамны шийдвэрээр үхлийг баталгаажуулах ба үхлийг баталгаажуулахад оролцсон эмч, эмнэлгийн мэргэжилтэн нь эд, эс, эрхтэн шилжүүлэн суулгах ажилбарт оролцохгүй байж болно.

Амьгүй донороос эд, эс, эрхтнийг авахаас өмнө тэрээр амьд байхдаа энэ талаар зөвшөөрөл өгөх байсан эсэхийг нь харгалзан үзнэ. Хэрэв тухайн амьгүй донор нь насанд хүрээгүй, эсхүл түүний хөгжлийн түвшин нь эд, эс, эрхтэн авах талаар шийдвэр гаргах түвшинд хүрээгүй байсан бол түүний асран хамгаалагч нь татгалзаагүй тохиолдолд эд, эс, эрхтнийг нь авч болно. Хэрэв насанд хүрсэн хүн өвчний улмаас нас барсан, эсхүл сэтгэцийн өвчтэй байсан болон бусад шалтгааны улмаас амьддаа эд, эс, эрхтнээ шилжүүлэн өгөх талаар шийдвэр гаргах чадваргүй байсан бол эд, эс, эрхтэн шилжүүлэх ажиллагааг түүний ойрын хамаатан, эсхүл ойр дотны хүний зөвшөөрлөөр хийж болно.

Цагдаагийн байгууллагаас үхлийн шалтгааныг олж тогтоох ажиллагааг эхлүүлж, тухайн амьгүй донороос эд, эс, эрхтэн авахыг хориглосон ба энэ нь үхлийн шалтгааныг олж

тогтооход саад учруулахаар бол эд, эс, эрхтэн авах ажиллагааг хийхийг хориглоно.

Тус улсад эд, эс, эрхтэн шилжүүлэн суулгах ажиллагааг эрхэлдэг байгууллагын үйл ажиллагааг энэхүү хуулиар зохицуулдаг.

СИНГАПУР

Сингапур Улс дахь эд, эрхтэн хандивлахтай холбоотой зохицуулалтууд¹³⁹:

- Амьгүй донор болохыг тархины үхлийн эмнэлзүйн шалгуурыг тогтоосон нарийн шалгуурын баримтлан хоёр тусдаа эмч тогтооно;
- “Хүний эд, эрхтэн шилжүүлсэн суулгах тухай” хуульд заасны дагуу донор болохыг зөвшөөрсөн этгээд ирээдүйд эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах шаардлага гарсан нөхцөлд нь давуу эрх эдэлнэ;
- Донор нь хандивлах эрхтний жагсаалтаас хандивлах эрхтнээ сонгож болно;
- Донор болохыг зөвшөөрсөн тохиолдолд хэнд эд, эрхтнээ хандивлахаа сонгох эрхгүй;
- Эд, эрхтнээ хандивлах донор болохын тулд реципиенттэй төрөл, садан байх албагүй;

Сингапурт анхны амьгүй донороос бөөр авч шилжүүлэн суулгах мэс заслыг 1970 онд хийсэн бол анхны зүрх болон элэгний мэс заслууд 1990 онд хийгдсэн байна. Орчин үед тус улсад бөөр, элэг, зүрх, уушиг, арьс, яс болон нүдний эвэрлэгийг шилжүүлэн суулгах мэс заслууд амжилттай хийгдэж байна. Сингапур Улс нь opt-out тогтолцоог 1987 онд буюу Хамтын нөхөрлөлийн улс орнууд дундаас хамгийн анх нэвтрүүлсэн улс юм.

“Хүний эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах тухай” хууль (ХЭЭШСХ) нь зөвхөн дараах этгээдэд үйлчилнэ. Үүнд: тархины, эсхүл зүрхний гэнэтийн үхэл (цусны эргэлт болон амьсгал бүрэн зогссон) тогтоогдсон 21-60 насны иргэн, донор болохоос албан ёсоор татгалзаагүй байх.

Тус хууль нь өмнө нь үйлчилж байсан 1972 онд батлагдсан “Эмнэлгийн (эмчилгээ, боловсрол, судалгааны) тухай” хууль (ЭЭБСХ)¹⁴⁰-тай зэрэгцэн үйлчилж эхэлсэн байна. ЭЭБСХ-иар сайн дурын үндсэн дээр өөрийн эд, эрхтэн (бөөр, элэг, зүрх, нүдний эвэрлэг, уушиг, яс, арьс, зүрхний хавхлага)-ээ нас барсны дараагаар шилжүүлэн суулгах, судалгаанд ашиглах зориулалтаар хандивлаж болдог байна. ХЭЭШСХ нь анх зөвхөн бөөрийг хандивлахад хамаардаг байсан бол 2004 онд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтөөр амьд донороос эд, эрхтэн авахыг зөвшөөрөхөөс гадна, элэг, зүрх, нүдний эвэрлэг зэрэг эд, эрхтэнг авахыг зөвшөөрсөн байна. Үүнээс гадна зөвхөн гэнэтийн үхэл гэх шаардлага тавигддаг байсан бол үхлийн шалтгааныг үл хамаардаг болсон байна. ХЭЭШСХ-д 2007, 2009 онд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтүүд нь шилжүүлэн суулгаж болох эд, эрхтнүүдийг нэмэгдүүлэх, мөн доноруудыг ашиглах, мөлжих, хууль бусаар албадах, эрсдэлд өртөхөөс урьдчилан сэргийлэх, хамгаалахад чиглэгдсэн байна.

1972 оны Эмнэлгийн (эмчилгээ, боловсрол, судалгааны) тухай хуулийн хүрээнд 1970-1980 онуудад донор болох ажлыг эрчимтэй сурталчилж, таниулах ажлыг өрнүүлж байсан хэдий ч нийт иргэдийн 1.3% нь донор болох зөвшөөрөл өгсөн байна. Донор болох иргэдийн тоо ийнхүү маш цөөн байсан учир 1987 онд opt-out тогтолцоог нэвтрүүлсэн байна. Тус тогтолцоог нэвтрүүлснээр 2004-2009 онд нийт иргэдийн зөвхөн 2-3% нь донор болохоос албан ёсоор татгалзсан байна. Донорын тоо эдгээр жилүүдэд эрчимтэй өссөн (нас барсан донороос бөөр шилжүүлэн авч суулгах мэс ажилбарын тоо 1970-1988 онд 4.7%-с 1988-2004 онд 41.4% болж өссөн) болов ч энэхүү өсөлт нь тогтвортой бус (амьд болон амьгүй донороос бөөр шилжүүлсэн суулгах мэс заслын тоо 2004 онд хамгийн их буюу 124 байсан бол 2012 онд 62 болсон) буурсан үзүүлэлттэй байна. Энэ нь эд, эрхтнээ хандивлах хүсэлтэй амьд донор болон амьгүй донорын тоо цөөрсөнтэй холбоотой байна. Сингапурын шилжүүлэн суулгах багаас донорын тоо буурахад нөлөөлж буй хүчин зүйлсийг дурдсан байна. Үүнд:

- Эд, эрхтнээ хандивлах донорын тоо буурахад дотоод буюу хувь хүний хүчин зүйлс нөлөөлдөг байна. Үүнд: үхлээс айх, үхлийн талаар ярихгүй байх, донорын статус нь тухайн этгээдэд шаардлагатай яаралтай эрүүл мэндийн тусламж авахад нөлөөлж болзошгүй гэх таамаг, мөн эд, эрхтнээ танихгүй хүнд шилжүүлэх нь эргэлзээ төрүүлэх зэргийг дурдсан байна.

а

¹³⁹ https://www.liveon.sg/content/dam/moh_liveon/static/facts.html

¹⁴⁰ Medical (Therapy, Education and Research) Act (MTERA)

- Тархины үхэл нь амьгүй донороос ямар эрхтэнг хууль ёсны дагуу авч болох асуудлыг нарийвчлан тогтоох асуудалтай хамт ёс зүйн хувьд маргаантай асуудлын нэг юм. “Амьгүй донорын дүрэм” буюу эд, эрхтнийг авснаар донорыг үхэлд хүргэж болохгүй гэх дүрэм¹⁴¹ нь Сингапурт мөн эрүүл мэндийн мэргэжилтнүүдийн дунд асуудал болж байна.
- Эд, эрхтнээ хандивлахад өргөтгөсөн шалгуур тавихыг хориглодог нь эрсдэл бүхий донорыг оролцуулах нь стандарт шаардлагад таарсан донороос эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгахаар авснаас тааруу үр дүнд хүргэдэг гэж үздэгтэй холбоотой байна.
- Таамагласан зөвшөөрлийн механизмыг нэвтрүүлсэн хэдий ч ар гэрийнхэн татгалзвал эмч нар ямарваа нэгэн байдлаар шийдвэрт нөлөөлөхийг оролддоггүй. Гэхдээ хүний эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах тухай хуулийн дагуу 21 нас хүрч буй иргэн бүрт донор болохоос татгалзах анкет бүхий танилцуулгыг хүргүүлдэг ба донор болохоос татгалзах холбогдох баримт бичгийг бөглөж, хүргүүлээгүй тохиолдолд түүнийг донор болохыг зөвшөөрч байна гэж тооцдог.
- Хятадын уламжлалт соёлтой холбоотойгоор гэр бүлийн гишүүд ойр дотны хүнээ нас барсны дараа эд, эрхтнийг нь хандивлах зөвшөөрөл гаргах нь ховор ба донорын үйл ажиллагаа нь күнзийн сургаалтай харшилдаг байна. (Сингапурын иргэд, байнгын оршин суугчдын 74.2% нь хятад үндэстэн эзэлдэг байна.)

Эд, эрхтэн шилжүүлэх харилцааны эрх зүйн орчин

“Хүний эд, эрхтэн шилжүүлсэн суулгах тухай” хууль нь 1987 онд батлагдсан бөгөөд 5 бүлэг 21 зүйлээс бүрдэж байна.

Хуулийн 1-р бүлэг буюу Оршил хэсэгт хуулийн нэр томъёоны тайлбар орсон бөгөөд тухайлсан ажилтан, дарга (эрүүл мэндийн байгууллагын дарга), эмнэлэг, амьд донор, эд, эрхтэн, тодорхой эд, эд эрхтэн, шилжүүлэн суулгах ёс зүйн хороо зэрэг нэр томъёог тайлбарласан байна.

Хуулийн 2-р бүлэгт нас барсны дараа эд, эрхтэнг авахтай холбоотой харилцааг зохицуулсан бөгөөд тухайлсан ажилтан нь эмнэлэгт нас барсан этгээдээс эд, эрхтэн авах зөвшөөрлийг гаргах ба дараах этгээдээс эд, эрхтнийг авахыг хориглоно. Үүнд:

- амьд байхдаа донор болохоос татгалзсан этгээд,
- Сингапурын иргэн бус, эсхүл байнгын оршин суугч бус этгээд,
- асран хамгаалагч нь зөвшөөрөл олгосноос бусад тохиолдолд 21 наснаас доош этгээд,
- асран хамгаалагч, эсхүл эцэг эх нь зөвшөөрөл өгснөөс бусад тохиолдолд сэтгэцийн өвчтэй этгээд.

Амьгүй донорыг тогтооход шаардлагатай тохиолдолд тухайлсан ажилтнаас гадна хяналтын ажилтны зөвшөөрлийг авах ба хяналтын ажилтныг тусгай хуулиар томилно. Дээрх зохицуулалтыг зөрчсөн тохиолдолд 10000 хүртэлх доллараар торгох, эсхүл 12 сар хүртэлх хугацаагаар хорих, эсхүл торгох, хорих хариуцлагыг хамтад нь хэрэглэнэ. Амьгүй донороос бөөр, элэг, зүрх болон нүдний торлогийг авч болохоор заасан.

Хуулийн 3-р бүлэгт донор болохоос татгалзах бүртгэлтэй холбоотой харилцааг зохицуулсан байна. Донор болохоос татгалзсан этгээд нь Дарга (Эрүүл мэндийн газрын дарга)-д татгалзаж буйгаа бүртгүүлэх ба тухайн албанаас хүсэлтийг бүртгэсэн талаар мэдэгдэнэ. Бүртгэлийг санаатайгаар устгах, хууль бус өөрчлөлт оруулсан тохиолдолд 10000 хүртэлх доллараар торгох, эсхүл 12 сар хүртэлх хугацаагаар хорих, эсхүл дээрх 2 хариуцлагыг хамтад нь хэрэглэнэ. Донор болохоос татгалзсан шийдвэрээ бүртгүүлсэн этгээд шийдвэрээ буцааж болох ба холбогдох албанаас шийдвэрийг цуцалсан болохыг мэдэгдсэн мэдэгдэл хүргүүлнэ. Дарга нь реципиентийг сонгох болон бусад асуудлаар 5-аас доошгүй бүрэлдэхүүнтэй комисс томилж ажиллуулж болно.

Хуулийн 4-р бүлэгт эд, эрхтэн болон цусыг худалдах, худалдан борлуулахыг хориглохтой холбоотой харилцааг зохицуулсан байна. Өөрийн, эсхүл өөр нэгэн этгээдийн эд, эрхтнийг амьд, эсхүл нас барсны дараа өгөх, худалдах, худалдан борлуулахыг зөвшөөрсөн гэрээ

¹⁴¹ Dead donor rule буюу амьгүй донорын дүрэм нь эд, эрхтэнг шилжүүлэн суулгахаар авах нь тухайн донорыг үхэлд хүргэх ёсгүй гэж дүрэм юм.

хэлцлийг хүчингүйд тооцно. Дээрх төрлийн гэрээнд оролцсон этгээдэд 10000 хүртэлх доллараар торгууль ногдуулах, эсхүл 12 сар хүртэлх хугацаагаар хорих, эсхүл дээрх 2 хариуцлагыг хамтад нь хэрэглэнэ. Донорын эд, эрхтэнг худалдах, худалдан борлуулахаар сурталчлахыг хориглох ба дээрхтэй адил шийтгэл ногдуулна.

Хуулийн 4а-р бүлэгт амьд донороос эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгахтай холбоотой харилцааг зохицуулсан байна. Амьд донороос эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах ажиллагааг эмнэлгийн шилжүүлэн суулгах ёс зүйн хорооноос бичгээр олгосон зөвшөөрөл, тухайлсан эд, эрхтнээ хандивлахыг зөвшөөрсөн донорын зөвшөөрөлгүй явуулахгүй. Дээрх зохицуулалтыг зөрчсөн тохиолдолд 10000 хүртэлх доллараар торгох, эсхүл 12 сар хүртэлх хугацаагаар хорих, эсхүл дээрх 2 хариуцлагыг хамтад нь хэрэглэнэ. Амьд донор бөөр болон элэгний хэсгийг хандивлах эрхтэй байна.

Шилжүүлэн суулгах ёс зүйн хороо нь дараах нөхцөлд зөвшөөрөл олгоно. Үүнд: донор болох этгээд нь зөвшөөрөл өгсөн, сэтгэцийн хувьд эрүүл ба наснаас үл харгалзан мэс заслаас үүсэх үр дагаврыг ойлгох чадвартай, зөвшөөрлийг албадлага, хууран мэхлэлт зэрэг аливаа нөлөөгүй сайн дурын үндсэн дээр гаргасан.

Шилжүүлэн суулгах ёс зүйн хороо нь 3 гишүүнтэй байх ба нэгээс доошгүй гишүүн нь тухайн эмнэлэгт ажилладаггүй, ямарваа нэгэн холбоогүй мэргэжлийн эмч байх ба нэг нь эмнэлгийн мэргэжилтэн бус этгээд байна.

Хуулийн 4б-р бүлэгт хуулийн хэрэгжилтэд хяналт тавихтай холбоотой харилцааг зохицуулсан байна. Дарга нь энэхүү хуулийн хүрээнд байгуулагдсан аливаа хороонд хяналт шалгалт явуулах нэг болон түүнээс дээш хянагч томилж болно. Хуульд хянагчийн эрх, үүргийн нарийвчлан тогтоосон бөгөөд энэхүү хуулийг зөрчсөн аливаа этгээдийг баривчлах, нэгжлэг хийх, эд мөрийн баримт болохуйц эд зүйлийг хураан авах эрхтэй байна. Зөрчлийн талаар мэдээлсэн этгээдийн мэдээллийн нууцлалыг хангах ба холбогдох асуудлыг нарийвчлан зохицуулсан байна.

Мөн хянагчийн ажил үүргээ гүйцэтгэх явцад саад учруулсан, тавьсан шаардлагыг хангаагүй, тавьсан аливаа асуултад хариулаагүй этгээдийг 10000 хүртэлх доллараар торгох, эсхүл 12 сар хүртэлх хугацаагаар хорих, эсхүл дээрх 2 хариуцлагыг хамтад нь хэрэглэнэ.

Хуулийн 5-р бүлэгт бусад асуудлыг зохицуулсан ба энэхүү хууль тогтоомж зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлага, холбогдох сайдын эрх үүргийг тусгасан байна. Дарга нь өөрийн эрх мэдлийн хүрээнд хохирогч нь зөрчил гаргагчтай эвлэрч өргөдлөө татан авсан зөрчилд 2000 доллар хүртэлх торгууль ногдуулж болох ба ингэснээр холбогдох иргэний, эсхүл эрүүгийн хэрэг үүсгэхгүй.

Сайд нь холбогдох журам болон торгуулийн дүнг батлах, шилжүүлэн суулгах ёс зүйн хороо болон бусад хороодын гишүүдийг томилох, үйл ажиллагаа болон эрх үүрэг, үйл ажиллагааг тогтоох, холбогдох баримт бичгүүдийг боловсруулах, эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах гэрээ, шилжүүлэх суулгах зардал, эд, эрхтнээ хандивласнаас үүссэн зардал болон алдсан орлого, эд, эрхтнээ хандивласан этгээд, эсхүл түүний гэр бүлд эрүүл мэндийн тусламж, эсхүл давуу эрх олгох зэрэг журмыг тогтооно.

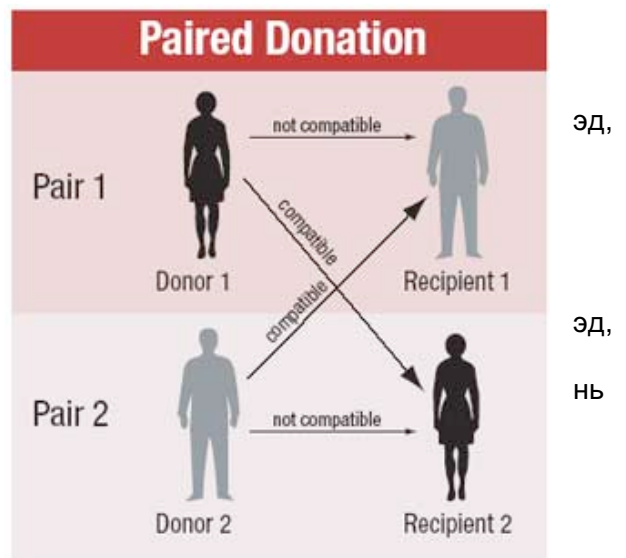
ЛИТВА (opt-in)

Литва Улсад донор болон эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгахтай холбоотой харилцааг 1999 онд батлагдсан “Донорын үйл ажиллагаа болон хүний эд, эс, эрхтнээ шилжүүлэн суулгах тухай” хууль (Law On Donation And Transplantation Of Human Tissues, Cells And Organs)-иар зохицуулж байна. Тус хууль нь 8 бүлгээс бүрдэх ба донорын үйл ажиллагаа болон эд, эс, эрхтэн шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагааг аюулгүй болон чанартай явуулах нөхцөлийг хөгжүүлэх, хангуулахад чиглэсэн. Тус хууль нь анатомийн эмгэгийн үед хүний эд, эс, эрхтэнг авах, туршилт явуулах, хүний бие махбодод задлан шинжилгээ, био-анагаахын судалгаа хийх, донор бэлгийн эс, үр хөврөл, үр хөврөлийн үүдэл эс, (төрсний дараах амнион мембранаас бусад), үр хөврөлийн эд, эсхүл эс, түүнчлэн цус болон цусны бүрэлдэхүүн хэсгийн донор болон сэлбэн, шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагаа, чөмөгний үүдэл эс зэрэгт хамаарахгүй.

Хуулийн 1-р бүлэгт донор болон шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагаанд түгээмэл хэрэглэгддэг нэр томьёоноос гадна дараах нэр томьёог тусгажээ:

- **Хосолсон донорын үйл ажиллагаа** (paired donation) гэж хоорондоо цусан төрлийн, эсхүл гэрлэлтээ бүртгүүлсэн эдийн тохироо бүрдээгүй донор-реципиент хосын эрхтэн өөр нэгэн эдийн тохироо бүрдээгүй, цусан төрлийн, эсхүл гэр бүлээ бүртгүүлсэн донор-реципиент хосод таарах, мөн 2 дахь хосын эд, эрхтэн, эхний хосод таарах тохиолдолд хоорондоо шилжүүлэн суулгах зорилгоор эдийн тохироо бүрдсэн донорын эрхтэнг солилцохыг;

- **Шат дамжлагын хяналт** (traceability) донор болон шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагааны шат дамжлага бүр дээр эд, эс, эрхтэн, донор, реципиент болон тухайд эд, эс, эрхтэнтэй холбоотой бүхий л мэдээллийг олж, тогтоох боломжтой байдлыг хэлнэ гэж заажээ.

Хуулийн 2-р бүлэгт Хүний эд, эс, эрхтнийг шилжүүлэн суулгах болон донорын үйл ажиллагаа болон зарчимтай холбоотой асуудлыг зохицуулж байна. Хүний эд, эс, эрхтний донорын болон шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагаанд сайн дурын, авлагагүй, хувь хүний нууцыг хамгаалах, хүний эрхийг дээдлэх, донор, эмчилгээний үр дүнтэй байдлыг нэмэгдүүлэх зарчмыг баримтална.

Эрүүл мэндийн сайдын баталсан журмын дагуу өөрийн эд, эс, эрхтнээ шилжүүлэн суулгахаар хандивлахыг зөвшөөрч, хүсэлт гаргасан эрх зүйн чадамжтай этгээд донор болж болно. Мөн эрх зүйн чадамж бүхий этгээд бүр дээрх журамд заасны дагуу нас барсныхаа дараа донор болох буюу амьгүй донор болохоос татгалзах эрхтэй. Амьгүй донороос эд, эс, эрхтэн авахдаа нас барагч амьд байхдаа донор болохоос татгалзаагүй бол гэр бүлийн гишүүний зөвшөөрлийг авна.

Гэр бүлийн гишүүний зөвшөөрлийг авах эрэмбийг дараах байдлаар тогтоосон байна.

1. Эхнэр, нөхөр;
2. Насанд хүрсэн хүүхэд (үрчилж авсан хүүхэд);
3. Эцэг, эх (үрчлэгч эцэг, эх);
4. Ах, эгч, дүү.

Энэхүү эрэмбийн дагуу гэр бүлийн гишүүнээс зөвшөөрөл авсан тохиолдолд удаах гишүүдээс санал авахгүй. Харин дээр дурдсан гишүүдийн аль нэг нь татгалзсан тохиолдолд нас барагчийн эд, эс, эрхтнийг авахыг хориглоно.

Тухайн этгээд нь амьддаа донор болохоос татгалзаагүй, дээр дурдсан гэр бүлийн гишүүдээс зөвшөөрөл авах боломжгүй тохиолдолд тухайн этгээдийг нас барснаас 6 цагийн дараа эмнэлгийн байгууллагын эмч нар зөвлөлдөж шийдвэрлэнэ. Эмч нарын зөвлөл нь тухайн эмнэлгийн ёс зүйн хорооны төлөөлөгч, нас барагчийг эмчилж байсан эмч, мөн нас барагчийн эмчлүүлж байсан тасгийн удирдлагын төлөөлөгчөөс бүрдсэн байна. Ингэхдээ ашиг сонирхлын зөрчилтэй этгээдийг оролцуулахыг хориглоно.

Үхэл болон түүний шалтгааныг тодорхойлохдоо Литва Улсын Хүний үхэл болон аюултай нөхцөл байдлыг тодорхойлох тухай хуульд заасан журам болон бусад холбогдох хуулийг баримтална. (Үхлийг тогтоохдоо тархины үхлээс гадна цусны эргэлт, амьсгал бүрэн зогссоныг шалгуур болгоно)

Тус хуулийн 7-р зүйлд Хүний эд, эс, эрхтний донор болон реципиентийн бүртгэлтэй байхаар заасан байна. Тус улсын Засгийн газар нь Эрүүл мэндийн яамны удирдлага дор Хүний эд, эс, эрхтний донор болон реципиентийн бүртгэлийн албыг байгуулах ба Эрүүл мэндийн яам үйл ажиллагааны журмыг батална. Бүртгэл нь дараах мэдээллийг төвлөрүүлнэ. Үүнд:

- Нас барсны дараа эд, эс, эрхтний донор болох зөвшөөрөл гаргасан, эсхүл нас барсныхаа дараа донор болохоос татгалзсан этгээд;
- Амьд донор;
- Амьгүй донор;
- Реципиент;

- Эд, эс, эрхтэн авсан, шилжүүлэн суулгасан, устгасан тухай мэдээлэл багтана.

Хуулийн 3-р бүлгээр Хүний эд, эс, эрхтнийг шилжүүлэн суулгах болон донорын үйл ажиллагааны удирдлага, зохион байгуулалттай холбоотой асуудлыг зохицуулсан байна.

Эрүүл мэндийн яам нь хүний эс, эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах талаарх төрөөс баримтлах бодлогыг боловсруулж, хэрэгжилтийг зохион байгуулах, зохицуулах, хяналт тавих үүрэг гүйцэтгэнэ.

Эрүүл мэндийн яамны харьяа Үндэсний шилжүүлэн суулгах хороо (The National Transplant Bureau) нь энэхүү хууль болон бусад холбогдох хууль тогтоомжид заасан журмын дагуу нь хүний эс, эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах талаар төрөөс баримтлах бодлогыг хэрэгжүүлж, тус бодлогын хэрэгжилт, боловсруулалтад хяналт тавина.

Эрүүл мэндийн яамны харьяа Улсын эрүүл мэндийн байгууллагын магадлан итгэмжлэх агентлаг (The State Health Care Accreditation Agency) нь холбогдох хууль тогтоомжид заасан журмын дагуу хүний эс, эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах үйлчилгээ үзүүлэх байгууллагуудад лиценз олгох ба лицензийг олгох нөхцөлийг хангаж буй эсэхэд хяналт тавина.

Эрүүл мэндийн яамны харьяа Үндэсний эрүүл мэндийн даатгалын сан (The National Healthcare Insurance Fund) нь холбогдох хууль тогтоомжид заасан журмын дагуу хүний эс, эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагааны үйлчилгээнд үзүүлсэн зардлыг хянаж, нөхөн олговрыг олгоно.

Хуулийн 4-р бүлэгт Донорын үйл ажиллагаа болон эд, эс, эрхтэн шилжүүлэн суулгах үйлчилгээ болон эд, эсийн нөөц банкны үйлчилгээтэй холбоотой харилцааг тусгасан. Донорын үйл ажиллагаа болон эд, эс, эрхтэн шилжүүлэн суулгах үйлчилгээ болон эд, эсийн нөөц банкны үйлчилгээ (Tissue Bank) явуулах хуулийн этгээд нь “Эрүүл мэндийн байгууллагын тухай” хуульд заасан зөвшөөрөл болон холбогдох үйлчилгээ явуулах лицензтэй байна. Хуульд заасны дагуу хуулийн этгээдийн барилга байгууламж, тоног төхөөрөмж, туухайн үйлчилгээ үзүүлэх ажилтан, удирдлага, зохион байгуулалт, эд, эс авах, хадгалах, хуваарилах үйл ажиллагаа нь Эрүүл мэндийн яамнаас тавьсан шаардлага, баталсан журмын дагуу авагдана.

Хуулийн 5-р бүлэгт эд, эрхтнийг худалдаж, худалдан борлуулахыг хориглох тухай тусгасан. Амьд хүний болон нас барагчийн эд, эс, эрхтэнг худалдаж борлуулах болон донорын эд, эс, эрхтэнг худалдах, худалдан борлуулахаар сурталчлахыг хориглоно.

Хуулийн 6-р бүлэгт эрүүл мэндийн байгууллагуудын зардлын нөхөн олгох асуудлыг зохицуулсан байна. Эрүүл мэндийн байгууллагын хүний эд, эс, эрхтний донорын болон шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагаатай холбоотой гарсан зардлыг Эрүүл мэндийн заавал даатгалын сангийн төсөв, эсхүл улсын төсвөөс хуульд заасан журмын дагуу нөхөн олгоно.

Хуулийн 7-р бүлэгт Шилжүүлэн суулгах зориулалт бүхий хүний эд, эс, эрхтнийг импортлох, экспортлох болон гадны байгууллагатай солилцохтой холбоотой асуудлыг тусгасан байна. Шилжүүлэн суулгах эд, эс, эрхтэнг Эрүүл мэндийн яамнаас баталсан журмын дагуу гадаадын хуулийн этгээдтэй байгуулсан гэрээний үндсэн дээр экспортолж, импортолж болно. Дээрхээс гадна Эрүүл мэндийн яамнаас баталсан журмын дагуу Үндэсний шилжүүлсэн суулгах хорооноос реципиентэд шууд хэрэглэх нэн яаралтай эд, эсийн экспорт/импортын нэг удаагийн зөвшөөрөл олгож болно. Литва Улсад шилжүүлэн суулгах эмчилгээнд хэрэглэх хүний эд, эс, эрхтнийг нийлүүлж буй гадаадын байгууллага нь Европын холбооны гишүүн орнууд болон Литва Улсын чанар болон аюулгүй байдалд тавьж буй шалгуурыг хангасан тохиолдолд, мөн импортолж буй эд, эс, эрхтний гарал үүсэл, шат дамжлагын (traceability) хяналтын баталгааг гаргасан тохиолдолд импортолж болно.

Хуулийн 8-р бүлэг буюу төгсгөлийн заалтаар хууль зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлагын тухай тусгасан. Тус хуулийг зөрчсөн этгээдэд Литва Улсын хуульд заасан хариуцлага хүлээнэ.

2.2.ХӨГЖЛИЙН ТҮВШИН ОЙРОЛЦОО ОРНУУДЫН ДОНОР, ЭРХТЭН ШИЛЖҮҮЛЭН СУУЛГАХ ЭРХ ЗҮЙН ОРЧИН

АРМЕН

Армен Улсад бөөр, эд, нүдний эвэрлэг шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагаа түгээмэл хийгддэг.

1991 оноос хойших 10 жилийн хугацаанд нийт 110 эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах ажилбар хийгдсэнээс зөвхөн 25 тохиолдолд амьгүй донороос эд, эрхтэн авч шилжүүлэн суулгасан байна. Үүдэл эс авах зорилгоор хүйн цус авах ажиллагааг 2014 оноос нэвтрүүлсэн. Амьгүй донор болон амьтнаас эд, эрхтэн авахтай холбоотой харилцааг 2011 онд “Эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах тухай” хуульд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтөөр зохицуулсан.

Эрхтэн шилжүүлэн суулгах харилцааны эрх зүйн орчин

Армен Улсад цусны донортой холбоотой асуудлыг 2011 онд батлагдсан Цус болон цусны бүрэлдэхүүн хэсгийн донор болон цус сэлбэх тусламжийн тухай хуулиар¹⁴², тээгч эх болон нөхөн үржихүйн эрхтэй холбоотой асуудлыг 2002 онд батлагдсан Нөхөн үржихүйн эрүүл мэнд болон хүний нөхөн үржихүйн эрхийн тухай хуулиар¹⁴³, донор болон эд, эрхтэн шилжүүлэхтэй холбоотой харилцааг 2002 онд батлагдсан Эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах тухай” хуулиар¹⁴⁴ тус тус зохицуулж байна.

“Эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах тухай” хууль нь 5 бүлэг 16 зүйлээс бүрдэх ба 2009, 2011 онд орсон нэмэлт, өөрчлөлтөөр амьгүй донороос эд, эрхтэн авахтай холбоотой зохицуулалтыг тусгасан байна. Тус хууль нь дараах бүтэцтэй байна:

- Бүлэг 1. Нийтлэг үндэслэл;
- Бүлэг 2. Амьгүй донороос шилжүүлэн суулгах зорилгоор эд, эрхтэн авах;
- Бүлэг 3. Амьд донороос шилжүүлэн суулгах зорилгоор эд, эрхтэн авах;
- Бүлэг 4. Эрүүл мэндийн байгууллагын хариуцлага;
- Бүлэг 5. Төгсгөлийн заалт.

Тус хуулийн зорилго нь эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах эрх зүйн орчныг бүрдүүлэх, донор, реципиент болон эмнэлгийн байгууллагуудын эрх, үүргийг тогтоох, шилжүүлэн суулгахтай холбоотой харилцааг зохицуулахад оршино.

Хуулийн 1-р бүлэгт хуулийн нэр томьёо, шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагаа явуулах нөхцөл, эд, эрхтэн авах, боловсруулах, шилжүүлэн суулгах эмнэлгийн байгууллагад тавигдах шаардлага, эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах заалт, реципиентээс зөвшөөрөл авах зэргийг тусгасан байна. Тус хуульд эд, эрхтэн, тархины үхэл, амьгүй донор, реципиент зэрэг нэр томьёоноос гадна шилжүүлэн суулгах ажилбар, шилжүүлэн суулгаж буй эрхтэн зэрэг нэр томьёог мөн тусгажээ.

Хуулийн 2-р зүйлд эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах ажилбар явуулах нөхцөл, зарчмыг тогтоож өгсөн ба амьд, эсхүл амьгүй донороос эд эрхтэн авч шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагааг гагцхүү бусад арга хэмжээ өвчтөний амь нас, эрүүл мэндийг хангаж чадахгүй нөхцөлд явуулахаар заасан байна. Мөн донорын бичгээр гаргасан зөвшөөрөлд өөрөөр заагаагүй бол мөнгөн, болон бусад нөхөн олговор авахыг хориглоно. Эд, эрхтэн шилжүүлэн асуулгах үйл ажиллагааг сурталчлахыг хориглоно.

Хуулийн 3-р зүйлд шилжүүлэн суулгах эд, эрхтний жагсаалтыг Бүгд Найрамдах Улсын Засгийн газраас тогтооно. Амьд донороос зөвхөн хос эрхтний нэгийг, тухайн эд, эрхтний хэсгийг авсан тохиолдолд донорын эрүүл мэндэд сөргөөр нөлөөлөхгүй хос бус эрхтний хэсэг, эсхүл эдийг шилжүүлэн суулгахаар авч болно.

Шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагаанд хиймэл, эсхүл амьтнаас авсан эд, эрхтэн хэрэглэж болно. Амьтнаас авсан эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгахад тавигдах нөхцөл, журам, хязгаарлалтыг Бүгд Найрамдах Улсын Засгийн газар тогтооно.

Хуулийн 2-р бүлэгт амьгүй донороос эд, эрхтнийг шилжүүлэн суулгах зорилгоор авахтай холбоотой харилцааг зохицуулсан. Амьгүй донороос эд, эрхтнийг шилжүүлэн суулгах зорилгоор авах ажиллагааг гагцхүү тухайн донор амьд байх хугацаандаа донор болох зөвшөөрлийг бичгээр гаргасан тохиолдолд явуулна. Амьгүй донор болохыг тархины үхлийн эмнэлзүйн шалгуураар тодорхойлох ба тухайн шалгуурыг тогтоох комисст шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагаатай холбоотой эмч, мэргэжилтнүүдийг оролцуулахыг хориглоно.

а

¹⁴² Закон о Донорстве крови и ее компонентов и трансфузионной помощи, 2011

¹⁴³ Закон о Репродуктивном здоровье и репродуктивных правах человека, 2002
<http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1339&lang=rus>

¹⁴⁴ Закон о Трансплантации органов (или) тканей человека, 2002
<http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=1308&lang=rus>

Шүүхийн шинжилгээний байгууллагаас шинжилгээ явуулах шаардлагатай тохиолдолд шинжээчийн зөвшөөрлийг авна.

Хуулийн 10-р бүлэгт амьд донороос эд, эрхтнийг шилжүүлэн суулгах зорилгоор авахтай холбоотой харилцааг зохицуулж байна. Амьд донороос эд, эрхтнийг шилжүүлэн суулгах зорилгоор авахдаа тухайн донорт учирч болзошгүй хүндрэл, эрсдэлийн талаар шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагаа явагдахаас 15 хоногийн өмнө бичгээр танилцуулна. Донор нь эд, эрхтнээ өгөхдөө бичгээр зөвшөөрөл гаргана. Эд, эрхтэнг улсын хилээр гаргахыг хориглоно. Донорын эд, эрхтэнг улсын хилээр оруулах журмыг Засгийн газар батална. Донорын үйл ажиллагаа нь сайн дурын үндсэн дээр явагдах ба дараах этгээдээс эд, эрхтэн авахыг хориглоно. Үүнд:

- 18 нас хүрээгүй хүүхэд (чөмөг шилжүүлэн суулгахаас бусад тохиолдолд);
- хөгжлийн бэрхшээлтэй болох нь холбогдох журмын дагуу тогтоогдсон иргэн;
- жирэмсэн эмэгтэй;
- шоронд хоригдож байгаа этгээд (төрөл, садандаа эд, эрхтнээ хандивлагчаас бусад).

Түүнчлэн, реципиентийн амь нас, эрүүл мэндэд сөргөөр нөлөөлөх өвчнөөр өвчилсөн этгээдийн эд, эрхтэнг авахыг хориглоно. Мөн эд, эрхтнийг нь авах зорилгоор албадаж буй этгээдэд хуульд заасан хариуцлага хүлээлгэнэ. Донор нь эд, эрхтнээ өгөхтэй холбоотой гарч болзошгүй аюул, эрсдэлийн талаар мэдээлэл авах, эд, эрхтэн авахтай холбоотой гарсан хүндрэлийг үнэгүй эмчлүүлэх эрхтэй байх ба эмчилгээг тухай үйл ажиллагаа явагдсан эмнэлэг зохион байгуулна.

Хуулийн 4-р бүлэгт эрүүл мэндийн байгууллагатай холбоотой харилцааг зохицуулсан байна. Донор болон реципиентийн эрүүл мэндийн нууцыг хадгалах ба эмч болон эрүүл мэндийн ажилтнууд нь тухай этгээдийн зөвшөөрөлгүй холбогдох мэдээллийг ил болгохыг хориглоно. Дээрх заалтыг зөрчсөн этгээдэд хуульд заасан хариуцлага ногдуулна. Донор болон реципиенттэй холбоотой мэдээллийг зөвхөн эрүүгийн, эсхүл иргэний хэрэг үүссэн, хянан хэлэлцэгдэж байгаа тохиолдолд шүүх, прокурор, мөрдөн байцаах албанд гаргаж өгч болно.

Донор болон реципиентийн эрүүл мэндэд эд, эрхтэн авах, шилжүүлэн суулгах журам, нөхцөлийг зөрчсөний улмаас хүндрэл гарсан тохиолдолд эрүүл мэндийн байгууллага нь хуульд заасан хариуцлага хүлээнэ гэсэн байна.

МОЛДОВ

Молдов Улсад анх 1960-аад оноос донорын ясны хэсгийг шилжүүлэн суулгах ажиллагаа хийгдсэнээр шилжүүлэн суулгах ажиллагааны суурь тавигдсан гэж үздэг. 1982-1999 онуудад бөөр шилжүүлэн суулгах ажиллагаа хийгдэж байсан ч эрх зүйн орчин хангалтгүй байсны улмаас донорын болон шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагаа түр зогссон. 2008 онд “Хүний эрхтэн, эд, эс шилжүүлэн суулгах тухай” хууль батлагдсанаар шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагаа сэргэж 2011 оноос амьд донороос бөөр, 2013 онд амьд донороос элэг, харин 2014 оноос амьгүй донороос эд, эрхтэн авах мэс заслууд тус тус хийгдэж байна.

Молдов Улс нь Европын хамгийн бага орлоготой орнуудын нэг бөгөөд тус улсын иргэд нь эд, эрхтний наймааны гэмт хэрэгт хамгийн ихээр өртдөг орны тоонд ордог байсан ба дээрх асуудлыг шийдвэрлэх, мөн холбогдох эрх зүйн орчныг Европын Холбоонд мөрдөгдөж буй дүрэм стандартад нийцүүлэх зэрэг арга хэмжээнүүд 2008 онд батлагдсан донор болон шилжүүлэн суулгахтай холбоотой харилцааг зохицуулж буй хуульд тусгалаа олжээ.

Эрхтэн шилжүүлэн суулгах харилцааны эрх зүйн орчин

Тус улсад донор болон эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгахтай холбоотой харилцааг 2008 онд батлагдсан Хүний эрхтэн, эд, эс шилжүүлэн суулгах тухай хуулиар зохицуулж байна. Тус хууль нь нийт 11 бүлэг 33 зүйлээс бүрдэх ба донор болон реципиентийн эрхийг хамгаалах, хүний амь насыг аврах, эрүүл мэндийг хамгаалах зорилгоор эд, эс, эрхтэн шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагааг дэмжих, хүний эд, эрхтний наймаанаас сэргийлэх зорилготой. Хуулийн хамрах хүрээ нь нөхөн үржихүйн эрхтэн, үр хөврөлийн эсхүл ургийн эд, эс, эрхтэн, мөн цус, түүнээс гаргаж авсан бүтээгдэхүүнээс бусад хүний бүхий л эд, эс, эрхтнийг шилжүүлэн суулгах харилцааг зохицуулахад чиглэгдэж байна.

Хуулийн 1-р бүлэг нь Нийтлэг үндэслэлийг тусгасан ба хуулийн нэр томъёо болон шилжүүлэн

суулгахад баримтлах үндсэн зарчмуудыг тусгасан байна. Донорын болон шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагаанд дараах зарчмыг баримтална:

- a) эд, эс, эрхтэн шилжүүлэн суулгахтай холбоотойгоор ялгаварлан гадуурхалгүйгээр хүн бүрийн нэр төр, болон бусад хүний эрх, эрх чөлөөг хүндэтгэнэ;
- b) амьд болон амьгүй донороос хүний эд, эс, эрхтэн авч шилжүүлэн суулгах эмчилгээг эмчилгээний өөр үр дүнтэй аргууд байхгүй тохиолдолд реципиентэд эмчилгээний зориулалтаар хийнэ;
- c) хүний эрхтэн, эд, эсийг шилжүүлэн суулгах ажиллагааны бүхий л явцад мэргэжлийн стандарт, эрх үүргийг хангана;
- d) донороос реципиентэд эд, эрхтэн, шилжүүлэн суулгахад эд, эс, эрхтнийг авах, хадгалах, хуваарилах явц дахь шат дамжлагын хяналт буюу эд, эс, эрхтнийг олж тогтоох боломжтой байна;
- e) хүний хувийн эрх, эрх чөлөөг хамгаалах, хүний биеийн хэсгийг худалдахаас урьдчилан сэргийлэх;
- f) шилжүүлэн суулгах эмчилгээнд хамрагдах эрх тэгш боломжоор хангах.

Хуулийн 2-р бүлэг нь шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагааны зохион байгуулалт, эд, эрхтний хуваарилалт, чанарын хяналт зэргийг тусгасан байна. Хуульд заасны дагуу Эрүүл мэндийн яамны харьяа Шилжүүлэн суулгах агентлаг нь хүний эд, эс, эрхтэн шилжүүлэн суулгах үндэсний бодлогыг хэрэгжүүлэх, эмчлүүлэгчдийн шилжүүлэн суулгах ажиллагаанд тэгш хамрагдах боломжийг бүрдүүлэх чиг үүрэг бүхий төрийн агентлаг мөн. Агентлагийн үйл ажиллагааны дүрэм, журам, зохион байгуулалт, бүтэц орон тоог Засгийн газар батална. Тус агентлаг нь үндэсний хэмжээн дэх бүхий л шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагааг зохион байгуулах, хяналт тавих үүрэгтэй холбоотойгоор дараах эрхийг хэрэгжүүлнэ:

- a) эд, эс, эрхтэнг авах, хандивлах үйл ажиллагаа;
- b) реципиентийн хүлээлгийн жагсаалтыг хөтөлж, хадгалах;
- c) эд, эрхтний донорын жагсаалтыг хөтөлж, хадгалах;
- d) эд, эс, эрхтнийг хуваарилах;
- e) эд, эс, эрхтнийг дотоод болон олон улсын хэмжээнд солилцох, тээвэрлэх;
- f) шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагаа явуулах байгууллага, багийг сонгох;
- g) эд, эс, эрхтний чанарын стандартыг хангуулах;
- h) бүхий эд, эс, эрхтнийг олж тогтоох боломжоор хангах;
- i) шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагааны үр дүнг хянах, баталгаажуулах;
- j) эрүүл мэндийн ажилтнуудыг сургах, олон нийтэд шилжүүлэн суулгах ажиллагааны талаар мэдлэг, мэдээлэл олгох;

Хуулийн 7-р зүйлд эмнэлзүйн сөрөг үр дагавар бүхий шилжүүлэн суулгах кэйсүүдийг тогтоох, мэдээлэх, хянан шалгах талаар тусгасан байна. Агентлаг нь шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагаанд хамаарах эмнэлзүйн хувьд ноцтой сөрөг үр дагавар бүхий кэйсүүдийг тогтоох, мэдээлэх, хянан шалгах тогтолцоог бүрдүүлнэ. Шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагаатай холбоотой бүх тусгай мэргэжлийн эмч нар болон бусад шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагаа эрхэлж буй байгууллагуудад дээрх кэйсүүдийн талаар мэдээлэл түгээнэ. Шилжүүлэн суулгах эрх бүхий этгээд, байгууллага нь дээрх кэйсийн талаар Агентлагт нэн даруй мэдэгдэнэ.

Хуулийн 3-р бүлэгт шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагаанд эрх олгохтой холбоотой харилцааг тусгасан байна. Шилжүүлэн суулгах зорилгоор эд, эс, эрхтэн авах, хадгалах үйл ажиллагааг зөвхөн Агентлагаас санал болгосны дагуу Эрүүл мэндийн яамнаас зөвшөөрөл авсан байгууллага гүйцэтгэнэ. Зөвшөөрөл олгох шалгуурыг Засгийн газар тогтооно.

Хуулийн 4-р бүлэг нь нас барагчийн цогцосноос эд, эс, эрхтэн авахтай холбоотой харилцааг зохицуулсан байна. Гагцхүү Эрүүл мэндийн яамнаас баталсан журмын дагуу үхлийг тогтоосны үндсэн дээр цогцосноос эд, эс, эрхтэнг авна. Ингэхдээ тархины үхлээс гадна цусны эргэлт болон амьсгал бүрэн зогссонг тогтоосон нөхцөлд эд, эрхтнийг шилжүүлэн суулгахаар авч болно. Үхлийг тогтоож буй эмч нар нь эд, эс, эрхтэн авах, шилжүүлэн суулгах ажиллагаанд оролцох эмч нар болон боломжит реципиентийн эмчлэгч эмч байж болохгүй.

Хуульд заасны дагуу эд, эрхтнийг гагцхүү амьддаа зөвшөөрөл өгсөн этгээдээс авч болох бөгөөд нас барагч нь амьддаа донор болохоос татгалзсан шийдвэрээ бичгээр гаргасан, эсхүл бусад хуульд заасан журмын дагуу гаргасан тохиолдолд түүний эд, эс, эрхтэнг авахыг хориглоно.

Донор болох эсэхтэй холбоотой шийдвэр байхгүй тохиолдолд нас барагчийн эцэг, эх, ах, эгч, дүү, хүүхэд, эхнэр, нөхөр, эсхүл хуулийн төлөөлөгч нь бичгээр эд, эрхтнийг хандивлахыг татгалзсан шийдвэр гаргаагүй тохиолдолд эд, эрхтнийг авахыг зөвшөөрнө.

Дээрх этгээдүүд байхгүй, эсхүл дээрх этгээдүүдийн мэдээлэл олдоогүй тохиолдолд тухайн этгээдийн эд, эс, эрхтнийг авахыг зөвшөөрнө. Нас барагчийн цогцосноос эд, эс, эрхтэн авч буч мэргэжилтнүүд нь тухайн цогцосны харагдах байдлыг хэвийн болгох үүргийг хүлээх ба шаардлагатай тохиолдолд мэс ажилбар хийж гүйцэтгэнэ.

Хуулийн 5-р бүлэг нь амьд донороос эд, эс, эрхтэн авахтай холбоотой харилцаа болон зөвшөөрөл олгох бие даасан комиссын бүрэн эрхийг тогтоож өгсөн байна. Амьд донороос эд, эс, эрхтэн авахыг гагцхүү эдийн тохироо бүрдсэн амьгүй донорын эд, эс, эрхтэн байхгүй тохиолдолд зөвшөөрнө. Ингэхдээ насанд хүрсэн, эрх зүйн чадамж бүхий этгээд нь донор болох хүсэлтээ бичгээр сайн дурын үндсэн дээр гаргаж, түүнийг бие даасан Зөвшөөрөл олгох комиссоос зөвшөөрсөн тохиолдолд эд, эс, эрхтнийг авахыг зөвшөөрнө.

Шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагаатай холбоотой гарч болзошгүй эрсдэл, эд, эс, эрхтнийг авснаар бие махбод, сэтгэл санаа, гэр бүл болон ажил мэргэжлийн хувьд гарах үр дагаврын талаар танилцуулсны үндсэн дээр зөвшөөрөлд гарын үсэг зуруулахыг зөвшөөрнө. Донор болох зөвшөөрлийн хуудасны загварыг Засгийн газар батална.

Зөвшөөрөл олгох бие даасан комиссыг Эрүүл мэндийн яам, Засгийн газраас баталсан журмын дагуу байгуулах бөгөөд тус комисс нь албан ёсны эрх зүйн статусгүй байна. Комисс нь Агентлагийн үйл ажиллагаатай холбоогүй гишүүдээс бүрдэх бөгөөд үүнд: Эрүүл мэндийн яамны Мэргэжлийн зөвлөлийн төлөөлөл, сэтгэл зүйч, сэтгэл мэдрэлийн эмч, Ёс зүйн хорооны төлөөлөл, Дотоод явдлын яамны Хүний наймаатай тэмцэх асуудал хариуцсан төлөөлөгч, мөн Ерөнхий Прокурорын газрын төлөөлөгч байна. Комисс нь дараах эрхийг хэрэгжүүлнэ:

1) Зөвшөөрөл олгох бие даасан комисс нь эмчлүүлэгчдийн эрх хангагдаж байгаа эсэхэд хяналт тавих, эд, эрхтэн авах процедурыг үр дүнтэй байлгах, донорын үйл ажиллагаа болон донор болох зөвшөөрлийг хуулийн дагуу авч, явуулж байгааг хангуулах үүднээс, донор нь дараах мэдээллийг авсан эсэхэд хяналт тавина:

- a) Донорын үйл ажиллагаатай холбоотой эрсдэл, үр дагаврын талаар мэдээлэл авсан;
- b) Донорын үйл ажиллагааны талаар болон холбогдох эрсдэлийн талаар мэдээлэл авсан;
- c) Донорын үйл ажиллагаанд санхүүгийн урамшуулал авахыг хуулиар хориглосон, донорын үйл ажиллагаатай гарсан бүхий л зардал, хохирлыг нөхөн төлүүлэх эрхтэй ба тодорхой зардал болон хохиролд нөхөн төлбөр олгох талаарх мэдээлэл авсан;
- d) Ямарваа нэгэн байдлаар эд, эс, эрхтнээ өгөхөөр албадуулаагүй;
- e) Донорын үйл ажиллагаа эхлэхээс өмнө эд, эс, эрхтнээ өгөхөөс татгалзах эрх эдлэх талаар мэдээлэлтэй;

2) Зөвшөөрөл олгох бие даасан комисс нь эмчлүүлэгчдийн эрх хангагдаж байгаа эсэхэд хяналт тавих, эд, эрхтэн авах процедурыг үр дүнтэй байлгах, донорын үйл ажиллагаа болон донор болох зөвшөөрлийг хуулийн дагуу авч, явуулж байгааг хангуулах үүднээс, реципиент нь дараах мэдээллийг авсан эсэхэд хяналт тавина:

- a) Донороос эд, эс, эрхтэн авахад гарах эрсдэл болон шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагаатай холбоотой эрсдэл, үр дагаврын талаар мэдээлэл авсан;
- b) Донорт санхүүгийн урамшуулал олгохыг хуулиар хориглосон, мөн тулган шаардах, албадаж, эсхүл сүрдүүлэх замаар эд, эс, эрхтнээ шилжүүлэн суулгахаар эсхүл бусад зорилгоор хандивлуулах үйл ажиллагаа нь хууль бус болохыг;
- c) Донор нь эд, эс, эрхтнээ аль ч үед хандивлахаас татгалзах эрхтэй болохыг;
- d) Зөвшөөрөл олгох бие даасан комисс нь донор болон шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагаа нь хүмүүнлэгийн зорилгоор, ямарваа нэгэн авлагагүй, сайн дурын үндсэн дээр явагдаж байгаа эсэхэд хяналт тавина.

Хуулийн 6-р бүлэг нь донорыг сонгох зарчим болон эд, эсийг хадгалахтай холбоотой харилцааг зохицуулж байна. Эд, эс, эрхтнээ хандивлахаар сонгогдсон бүх донорууд нь шаардлагатай үзлэг, шинжилгээнд хамрагдах ба реципиентэд халдварлах, өвчин халдаахаас урьдчилан сэргийлэх арга хэмжээ авна.

Донороос авсан эд, эс, эрхтэн нь шууд хэрэглэгдэхгүй бол тэдгээрийн зөвхөн Агентлагаас

зөвшөөрөл олгосон эд, эсийн нөөц банканд хадгалж болно. Эд, эсийг импортлох, экспортлох асуудлыг гагцхүү Агентлагаас зөвшөөрөл авсан эд, эсийн нөөц банк хариуцна. Зөвшөөрөл авсан эд, эсийн нөөц банк нь олон улсын стандартад нийцүүлэн үйл ажиллагаагаа явуулах бөгөөд 2 жил тутам хяналт, шалгалт явагдана.

Хуулийн 7-р бүлэг нь донор болон реципиентийн мэдээлэл авах эрхийг хангах болон эд, эс, эрхтний гарал үүсэл, шат дамжлагын хяналт болон мэдээллийн индексжүүлэлттэй холбоотой харилцааг зохицуулж байна. Эд, эс, эрхтний гарал үүсэл, шат дамжлагын хяналт болон мэдээллийн индексжүүлэлттэй холбоотой асуудлыг Агентлаг хариуцах бөгөөд холбогдох тогтолцоог бүрдүүлж, хяналт тавьж ажиллана.

Шилжүүлэн суулгах эд, эс, эрхтнийг авах, шилжүүлэн суулгах эрх бүхий мэргэжлийн эмч нар нь реципиент, донор, эсхүл/мөн гэр бүлийн гишүүдэд шилжүүлэн суулгах ажиллагаа, эд эсгийн тохирооны шинжилгээ зэргийн талаарх нарийн мэдээллийг ойлгогдох байдлаар тайлбарлаж, мэдээлэл өгнө.

Донорт реципиентийн талаарх мэдээллийг, реципиентэд донорын талаарх мэдээллийг гагцхүү тэдгээрийн харилцан зөвшөөрсний үндсэн дээр ил болгож болно.

Хуулийн 8-р бүлэгт ашиг олохыг хориглох талаар тусгасан. Хуульд заасны дагуу эд, эс, эрхтнийг худалдах, худалдаж борлуулахыг болон холбогдох сурталчилгааг хориглоно. Харин донорын үйл ажиллагаатай гарсан зардлыг нөхөн олгох болон хохирлыг барагдуулахыг зөвшөөрсөн байна.

Хуулийн 28-р зүйлээр хүний, эд, эс, эрхтний наймааг хориглосон байна. Хүний, эд, эс, эрхтний наймааны гэмт хэрэг үйлдсэн этгээдэд эрүүгийн хуульд заасан хариуцлага хүлээлгэнэ.

Хуулийн 9-р бүлэг нь шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагааны санхүүжилттэй холбоотой асуудлыг зохицуулсан байна.

Агентлагийн үйл ажиллагааг улсын төсвөөс санхүүжүүлнэ. Шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагаатай холбоотой шилжүүлэн суулгах, шалгалт, шинжилгээ, эмнэлэгт хэвтүүлэх, мэс засал, эмчилгээ, мэс заслын дараах эмчилгээ болон холбогдох бусад зардлыг дараах эс үүсвэрээс санхүүжүүлж болно.

- a) Үндэсний эрүүл мэндийн даатгалын компани;
- b) Улсын төсөв;
- c) Холбогдох хуульд заасны дагуу эмчлүүлэгчийн эрүүл мэндийн үйлчилгээний төлбөр;
- d) Тухайн шилжүүлэн суулгах ажиллагаанд хамааралгүй этгээд, буяны байгууллага болон бусад этгээдийн хандиваас бүрдэнэ.

Эрүүл мэндийн яам болон Үндэсний эрүүл мэндийн даатгалын агентлаг нь хандивласан хөрөнгө болон донорын үйл ажиллагаатай гарсан зардлын талаарх мэдээллийг ил тод байлгах тогтолцоог бүрдүүлнэ.

Хуулийн 10-р бүлэгт хуулийн хариуцлага болон маргаан хянан шийдвэрлэх асуудлыг тусгасан байна. Донор, шилжүүлэн суулгах ажиллагааг хуульд заасан заавар, журмын дагуу гүйцэтгээгүйн улмаас донор, эсхүл реципиентийн эрүүл мэндэд хүндрэл, хохирол учирсан тохиолдолд холбогдох эрүүл мэндийн байгууллага хариуцлага хүлээнэ. Донор болон шилжүүлэн суулгах ажиллагаатай холбоотойгоор эмч, эсхүл зөвшөөрөл олгох, хянах ажиллагаанд оролцож буй бусад этгээд хууль болон бусад норматив баримт бичигт заасан заавар, журмын дагуу үйл ажиллагаа явуулаагүй бол хуульд заасан хариуцлага хүлээнэ.

Энэхүү хуульд заасан үйл ажиллагаа явуулахад гарсан маргааныг холбогдох хуулиар зохицуулна.

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- http://anh.gov.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=305:organ-nakli-merkezi&catid=982:poliklinikler&Itemid=404
- <http://bodrumdh.saglik.gov.tr/index.php/organ-bagisi>
- <https://bmcmedicine.biomedcentral.com/articles/10.1186/s12916-014-0131-1>
<http://ijme.in/articles/after-presumed-consent-a-review-of-organ-donation-in-singapore/?galley=html>
- <http://kisi.deu.edu.tr/bulent.cavas/ders/bok3.pdf>
- <http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m1991-19912-1009>
- <http://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/2001/en20010101.pdf>
- <http://www.irodat.org/?p=database&c=FI&year=2014#data>
- http://www.medscape.com/viewarticle/716188_1
- <http://www.organdonationrates.org/p/organ-donor-rate-map.html>
- <http://www.organnaklibilinclendirme.org/index.html>
- <http://www.tonkkd.org/tr/default.asp>
- http://www.ttb.org.tr/mevzuat/index.php?option=com_content&view=article&id=906:organ
- <http://www.vantaa2016.fi/en/vantaa2016/for-partners/say-yes-to-transplantation>
- <http://www.washleestone.com/illegal-organ-trafficking/>
- <http://www.who.int/bulletin/volumes/85/1/07-020107/en/>
- <http://www.who.int/bulletin/volumes/85/12/06-039370/en/>
- https://academic.oup.com/bja/article/108/suppl_1/i48/237865/International-practices-of-organ-donation
- https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/74698/STM_Elinluovutus_Enkku_B5_nettiin.pdf?sequence=1
- <https://newrepublic.com/article/119963/us-organ-transplant-law-needs-reform-let-donors-get-reimbursed>
- https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc062/kanuntbmmc062/kanuntbmmc06202238.pdf
- <https://www.tonv.org.tr/>

Монгол улсын "Донорын тухай" хууль/ 2000 он/ ба УИХ-д өргөн барьсан "Донорын тухай" хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийн агуулга, бүтцийн харьцуулалт

Донорын тухай хууль 2000 он	Донорын тухай хуулийн шинэчилсэн найруулгын төсөл 2016 он
<p align="center">ДОНОРЫН ТУХАЙ НЭГДҮГЭЭР БҮЛЭГ Нийтлэг үндэслэл</p> <p>1 дүгээр зүйл. Хуулийн зорилт</p> <p>1.1. Энэ хуулийн зорилт нь бусдын эрүүл мэндийг сайжруулах, амь насыг аврахын тулд хүмүүнлэг сэтгэлээр сайн дураараа цус, эд эрхтнээ үнэ төлбөргүй өгөх, амьд болон амьгүй донорын эд, эрхтэнг шилжүүлэн суулгах зорилгоор авах, цус, цусан бүтээгдэхүүн, эд эрхтэнг эмчилгээний зориулалтаар хэрэглэхээр авах, шинжлэх, боловсруулах, хадгалах, тээвэрлэх, хэрэглэх, экспортлох, импортлох, донорын үйлсийг сурталчлах, түүнд иргэдийг татан оролцуулахтай холбогдсон харилцааг зохицуулахад оршино. /Энэ хэсэгт 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар нэмэлт оруулсан/</p>	<p align="center">ДОНОРЫН ТУХАЙ /Шинэчилсэн найруулга/ НЭГДҮГЭЭР БҮЛЭГ НИЙТЛЭГ ҮНДЭСЛЭЛ</p> <p>1 дүгээр зүйл.Хуулийн зорилго</p> <p>1.1.Энэ хуулийн зорилго нь хүний эрүүл мэндийг хамгаалах, амь насыг нь аврах зорилгоор сайн дураараа цус, эс, эд, эрхтнээ үнэ төлбөргүй өгөх, шилжүүлэн суулгах, цусны аюулгүй байдлыг хангах цогц үйл ажиллагаа болон уг үйл ажиллагааны талаархи төрийн болон төрийн бус байгууллага, аж ахуйн нэгж, албан тушаалтан, иргэний эрх, үүрэгтэй холбогдсон харилцааг зохицуулахад оршино.</p>
<p>2 дугаар зүйл. Донорын тухай хууль тогтоомж</p> <p>2.1. Донорын тухай хууль тогтоомж нь Үндсэн хууль, Эрүүл мэндийн тухай хууль, Иргэний эрүүл мэндийн даатгалын тухай хууль, энэ хууль, тэдгээртэй нийцүүлэн гаргасан хууль тогтоомжийн бусад актаас бүрдэнэ.</p> <p>2.2. Монгол Улсын олон улсын гэрээнд энэ хуульд зааснаас өөрөөр заасан бол олон улсын гэрээний заалтыг дагаж мөрдөнө.</p>	<p>2 дугаар зүйл.Донорын тухай хууль тогтоомж</p> <p>2.1.Донорын тухай хууль тогтоомж нь Монгол Улсын Үндсэн хууль, Эрүүл мэндийн тухай хууль, Эрүүл мэндийн даатгалын тухай хууль болон энэ хууль, тэдгээртэй нийцүүлэн гаргасан хууль тогтоомжийн бусад актаас бүрдэнэ.</p> <p>2.2.Монгол Улсын олон улсын гэрээнд энэ хуульд зааснаас өөрөөр заасан бол олон улсын гэрээний заалтыг дагаж мөрдөнө.</p>
<p>3 дугаар зүйл. Хуулийн нэр томъёо</p> <p>3.1. Энэ хуульд хэрэглэсэн дараахь нэр томъёог дор дурдсан утгаар ойлгоно:</p> <p>3.1.1. "хүний эд, эрхтэн" гэж хүний цус, нөхөн үржихүйн эд /өндгөвч, төмсөг, өндгөн эс, сүн/-ээс бусад эд, эрхтэнг; /Энэ заалтад 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар өөрчлөлт оруулсан/</p> <p>3.1.2. "амьд донор" гэж бусдын эрүүл мэндийг сайжруулах, амь насыг аврахад зориулан түргэн нөхөн төлждөг эд /арьс, чөмөг/, эрхтэн эсхүл хос эрхтнийхээ нэгийг өгөгчийг; /Энэ заалтад 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар нэмэлт оруулсан/</p> <p>3.1.3. "цусны донор" гэж бусдын эрүүл мэндийг сайжруулах, амь насыг аврахад зориулан сайн дураараа цусаа өгөгчийг;</p> <p>3.1.4."амьгүй донор" гэж тархины үйл ажиллагаа эргэшгүй алдагдаж, нас барсан нь тогтоогдсоны дараа хэвийн үйл ажиллагаатай байгаа болон зохих шаардлага хангасан зарим эд, эрхтэнг нь шилжүүлэн суулгах зорилгоор авч болох цогцсыг; /Энэ заалтад 2012 оны 5 дугаар сарын 22-</p>	<p>3 дугаар зүйл.Хуулийн нэр томъёо</p> <p>3.1.Энэ хуульд хэрэглэсэн дараахь нэр томъёог дор дурдсан утгаар ойлгоно:</p> <p>3.1.1."хүний эс, эд, эрхтэн" гэж хүний эрхтэн, эрхтний хэсэг, эс болон эдийн нийлмэл бүрдлийг;</p> <p>3.1.2."амьд донор" гэж хүний эрүүл мэндийг хамгаалах, амь насыг аврахад зориулан эс, эд, эрхтэн болон эрхтний хэсгээ сайн дураар өгөгчийг;</p> <p>3.1.3."амьгүй донор" гэж тархи нь бүрэн үхэж үйл ажиллагаа нь эргэшгүй алдагдсан, нас барсан нь тогтоогдсоны дараа үйл ажиллагаа нь хэвийн явагдаж байгаа зарим эс, эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгахаар авч болох цогцсыг;</p> <p>3.1.4."тархины үхэл" гэж тархины болон тархины багана хэсгийн бүхий л үйл ажиллагаа эргэж сэргэшгүйгээр алдагдаж зогссон байдлыг;</p> <p>3.1.5."цусны донор" гэж хүний эрүүл мэндийг хамгаалах, амь насыг аврахад зориулан сайн дураараа цусаа өгөгчийг;</p> <p>3.1.6."цусны байнгын донор" гэж жилд хоёр ба түүнээс дээш удаа цусаа өгөгчийг;</p> <p>3.1.7."цус, цусан бүтээгдэхүүн" гэж эмчилгээний зорилгоор донорын цуснаас үйлдвэрлэлийн аргаар бэлтгэсэн бүтээгдэхүүнийг;</p> <p>3.1.8."цус, цусны бүрэлдэхүүн хэсэг" гэж эмчилгээний ач холбогдол бүхий бүхэл цус, цусны эс,</p>

<p><u>ны өдрийн хуулиар нэмэлт оруулсан/</u> 3.1.5.“эдийн тохироо” гэж донор болон реципиентийн эд, эс удам зүйн шинжээрээ тохирох зэрэглэлийг; <u>/Энэ заалтыг 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар өөрчлөн найруулсан/</u> 3.1.6. ”реципиент” гэж амь насыг нь аврах, эрүүл мэнд, гоо сайхныг нь сайжруулах зорилгоор донорын цус сэлбүүлэх, эд, эрхтэнг шилжүүлэн суулгуулах зайлшгүй шаардлагатай хүнийг; 3.1.7.“цусны байнгын донор” гэж жилд хоёр ба түүнээс дээш удаа цусаа өгөгчийг; <u>/Энэ заалтыг 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар өөрчлөн найруулсан/</u> 3.1.8. <u>/Энэ заалтыг 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар хүчингүй болсонд тооцсон/</u> 3.1.9.“донорын цус сэлбэх” гэж эмчилгээний зориулалтаар реципиентэд цусны донороос авч бэлтгэсэн цус, цусан бүтээгдэхүүн сэлбэхийг. <u>/Энэ заалтыг 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар нэмсэн/</u></p>	<p>сийвэнг; 3.1.9.“цусны аюулгүй байдлыг хангах цогц үйл ажиллагаа” гэж донорын үйлсийг сурталчлах, алдаршуулах, урамшуулах, цусны донор элсүүлэх, цус, цусны бүрэлдэхүүн хэсгийг авах, шинжлэх, боловсруулах, хадгалах, тээвэрлэх, хэрэглэх, экспортлох, импортлох ажиллагааг; 3.1.10.“реципиент” гэж амь насыг нь аврах, эрүүл мэндийг хамгаалах зорилгоор донорын цус, цусан бүтээгдэхүүн сэлбүүлэх, эс, эд, эрхтэнг шилжүүлэн суулгуулах зайлшгүй шаардлагатай хүнийг; 3.1.11.“эс, эдийн тохироо” гэж донор болон реципиентийн эд, эс нь удам зүйн шинжээрээ тохирохыг; 3.1.12.“хүйн цус” гэж нярайн хүй таслагдсаны дараа ихсийн хүйн судсанд байгаа цусыг; 3.1.13.“үүдэл эс” гэж хүйн цус, захын цус, ясны хэмээс гаргаж авсан эсийн бүрдлийг; 3.1.14.“бэлгийн эс” гэж эр болон эм бэлгийн эсийг; 3.1.15.“донор бэлгийн эс” гэж өөр хүний эр, эм бэлгийн эсийг; 3.1.16.“тээгч эх” гэж бусдын үр хөврөлийг тээж, хүүхэд төрүүлэх эмэгтэйг; 3.1.17.“хүний эс, эд, эрхтнийг авах” гэж амьд болон амьгүй донороос эс, эд, эрхтэн болон эрхтний хэсгийг эмнэлгийн нөхцөлд авахыг; 3.1.18.“шилжүүлэн суулгахт” гэж эмнэлгийн нөхцөлд донорын эс, эд, эрхтэн болон эрхтний хэсгийг авч реципиентэд суулгах мэс ажилбарыг; 3.1.19.“эрхтэн шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагааг зохицуулах нэгж/алба” /цаашид зохицуулах нэгж/алба гэх/ гэж донорын эс, эд, эрхтэн хадгалах, тээвэрлэх, хуваарилах үүрэг бүхий нэгж/албыг; 3.1.20.“сорьц” гэж судалгаа, оношилгоо, эмчилгээ болон урьдчилан сэргийлэх зорилгоор хүнээс авсан цус, эс, эд, эрхтний хэсгийг.</p>
	<p>4 дүгээр зүйл.Донорын үйл ажиллагаанд баримтлах зарчим 4.1.Донорын үйл ажиллагаанд дараах зарчмыг баримтална: 4.1.1.хүний эрхийг дээдлэх; 4.1.2.хүмүүнлэг, энэрэнгүй байх; 4.1.3.ялгаварлан гадуурхахгүй байх; 4.1.3.аюулгүй байдлыг хангах; 4.1.4.хувь хүний нууцыг хамгаалах; 4.1.5.авлагагүй, сайн дурын байх.</p>
	<p>ХОЁРДУГААР БҮЛЭГ ДОНОРЫН ҮЙЛ АЖИЛЛАГААНЫ УДИРДЛАГА, БҮТЭЦ, ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТ 5 дугаар зүйл.Донорын үйл ажиллагааг удирдан зохион байгуулах удирдлагын тогтолцоо 5.1.Цусны аюулгүй байдлыг хангах цогц үйл ажиллагааны удирдлагын тогтолцоо нь эрүүл мэндийн асуудал хариуцсан төрийн захиргааны төв байгууллага, нутгийн өөрөө удирдах байгууллага, Засаг дарга, Эрүүл мэндийн тухай хуулийн 15.1-д заасан байгууллага, Монголын улаан загалмайн нийгэмлэгийн удирдлагаас бүрдэнэ. 5.2.Хүний эс, эд, эрхтнийг шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагааны удирдлагын тогтолцоо нь эрүүл мэндийн асуудал хариуцсан төрийн захиргааны төв байгууллага, зохицуулах нэгж /алба болон эрүүл мэндийн байгууллагын удирдлагаас бүрдэнэ. 6 дугаар зүйл.Донорын үйл ажиллагааны талаархи</p>

Засгийн газрын бүрэн эрх

6.1.Донорын үйл ажиллагааны талаар Засгийн газар дараах бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ:

6.1.1.цусны аюулгүй байдал, хүний эс, эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах талаар баримтлах бодлогыг батлах, хэрэгжилтэд хяналт тавих;

6.1.2.донорын үйл ажиллагааны асуудлаар өөрийн бүрэн эрхийн хүрээнд Засгийн газар хоорондын болон олон улсын байгууллагатай гэрээ, хэлэлцээр хийх;

6.1.3.цусны аюулгүй байдал, донорын эс, эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах тогтолцоог бүрдүүлэх, түүнтэй холбогдон гарах зардлын санхүүжилтийн эх үүсвэрийг шийдвэрлэх;

6.1.4.хууль тогтоомжид заасан бусад бүрэн эрх.

7 дугаар зүйл.Эрүүл мэндийн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагын чиг үүрэг

7.1.Донорын үйл ажиллагааны талаар эрүүл мэндийн асуудал хариуцсан төрийн захиргааны төв байгууллага дараах бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ:

7.1.1.донорын хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийг зохион байгуулах;

7.1.2.цусны аюулгүй байдлыг хангах, донорын эс, эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах талаархи төрөөс баримтлах бодлогын төслийг боловсруулах;

7.1.3.цусны аюулгүй байдал, донорын эс, эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагаанд хяналт тавих;

7.1.4.донорын эс, эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагааг зохион байгуулах, донорын эс, эд, эрхтэнг бүртгэх, сонгох, хуваарилах, нийлүүлэх журам батлах;

7.1.5.донорын эс, эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах тусламж, үйлчилгээний стандартыг боловсруулж, эрх бүхий байгууллагаар батлуулах;

7.1.6.энэ хуулийн 13.2-д заасан таниулах хуудасны загварыг батлах;

7.1.7.цусны донорын эрүүл мэндэд шаардлагатай үзлэг шинжилгээний төрлийг батлах;

7.1.8. хуульд заасан бусад бүрэн эрх.

8 дугаар зүйл.Нутгийн өөрөө удирдах байгууллага, Засаг даргын бүрэн эрх

8.1.Донорын үйл ажиллагааны талаар нутгийн өөрөө удирдах байгууллага, Засаг дарга дараах бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ:

8.1.1.цусны донорын үйлсийг сурталчлах, эгнээг өргөжүүлэх, донор хадгалалтыг сайжруулах үйл ажиллагааг дэмжиж ажиллах;

8.1.2.харьяа нутаг дэвсгэрийн аж ахуйн нэгж, байгууллага, салбар, нэгждээ гамшгийн үеийн цус, цусан бүтээгдэхүүний нөөц бүрдүүлэх ажлыг удирдан зохион байгуулах, нөхөн сэлбэх;

8.1.3.харьяа нутаг дэвсгэрийн эрүүл мэндийн байгууллагад донорын цус, цусан бүтээгдэхүүний нөөцийг бүрдүүлэх нэмэлт санхүүжилтийг шийдвэрлэх, аж ахуйн нэгж, байгууллага, иргэнийг татан оролцуулах, зохион байгуулах.

9 дугаар зүйл.Зохицуулах нэгж/албаны эрх, үүрэг

9.1.Зохицуулах нэгж/алба нь донорын эс, эд, эрхтэнг шилжүүлэн суулгах талаар дараах эрх, үүргийг хэрэгжүүлнэ:

9.1.1.Эрүүл мэндийн тухай хуулийн 15.1-д заасан байгууллагуудыг мэргэжил арга зүй, удирдлагаар хангах;

9.1.2.тархины үхэл тодорхойлох, үндэсний бүртгэл, судалгаа хийх үйл ажиллагааг уялдуулан зохицуулах;

9.1.2.донорын эс, эд, эрхтнийг бүртгэх, сонгох,

хуваарилах үйл ажиллагааг эрүүл мэндийн асуудал хариуцсан төрийн захиргааны төв байгууллагын баталсан заавар, журмын дагуу гүйцэтгэх;

9.1.3.амьгүй донорын бүртгэл хийх, реципиентийг хүлээх жагсаалтад бүртгэх, хяналт тавих;

9.1.4.эрхтэн шилжүүлэн суулгах нэгдсэн мэдээллийн сан ажиллуулах;

9.1.5.донорын эрхтэн шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагааны талаархи мэдээ тайланг улсын хэмжээнд нэгтгэн гаргах, холбогдох байгууллагад хүргүүлэх;

9.1.6.донорын эрхтэн шилжүүлэн суулгах асуудлаар иргэн, хуулийн этгээдээс ирүүлсэн өргөдөл, гомдол, хууль зөрчсөн үйлдлийн талаархи мэдээллийг хүлээн авч шийдвэрлэх;

9.1.7.донорын эрхтэн шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагаатай холбоотой байгууллага, хувь хүний нууцыг хамгаалах;

9.1.8.донорын эс, эд, эрхтнийг хуваарилах.

9.2.Донорыг үндэс, угсаа, хэл, арьсны өнгө, хүйс, нийгмийн гарал, байдал, хөрөнгө чинээ, эрхэлсэн ажил, албан тушаал, шашин шүтлэг, үзэл бодол, боловсролоор нь ялгаварлан гадуурхахыг хориглоно.

9.3.Цус, цусан бүтээгдэхүүн, донорын эс, эд, эрхтэн нь ашиг олох зорилгоор бэлтгэгдсэнийг холбогдох байгууллагаас нотолсон тохиолдолд тэдгээрийг хэрэглэхийг хориглоно.

10 дүгээр зүйл.Эрүүл мэндийн байгууллагын эрх, үүрэг

10.1. Эрүүл мэндийн байгууллага нь дараах эрх, үүргийг хэрэгжүүлнэ:

10.1.1.цус, эс, эд, эрхтнээ өгснөөс донорын эрүүл мэндэд учруулж болзошгүй хүндрэл, сөрөг нөлөөллөөс урьдчилан сэргийлэх зорилгоор холбогдох үзлэг, шинжилгээ хийх;

10.1.2.Эрүүл мэндийн тухай хуулийн 15.1.11-15.1.13-д заасан байгууллага тархины үхлийг тогтоох комиссыг ажиллуулах ба донорын үйл ажиллагаанд оролцох;

10.1.3.реципиентэд тавих нөхцөл, шаардлага, үзүүлэлт хангасан хүнийг хүлээх жагсаалтад бүртгүүлэхээр зохицуулах нэгж/албанд мэдээлэх;

10.1.4.энэ хуулийн 13.2-т заасан мэдээллийг эрүүл мэндийн байгууллага хүлээн авснаас хойш 6 цагийн дотор зохицуулах нэгж/албанд мэдэгдэх;

10.1.4.тухайн эмнэлэгт донорын эс, эд, эрхтэн авах ажилбарыг гүйцэтгэх боломжгүй тохиолдолд амьгүй донорын эрчимт эмчилгээг үргэлжлүүлэх, зөөвөрлөх, эс, эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах эмчилгээг хийх эмнэлэгт бэлэн байдлыг хангуулах талаар зохицуулах нэгж/албатай хамтран ажиллах;

10.1.5.амьгүй донороос эс, эд, эрхтэн авсны дараа цогцсын гадаад байдлын цэгцлэх үүргийг уг цогцсыг хадгалж байгаа эрүүл мэндийн байгууллага хүлээх.

10.2. Донорын эс, эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах эрүүл мэндийн байгууллага нь дараах эрх, үүргийг хэрэгжүүлнэ:

10.2.1.амьд болон амьгүй донороос эс, эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагааг стандартын дагуу гүйцэтгэх;

10.2.2.реципиент болон донортой холбоотой бүх мэдээллийг зохицуулах нэгж /алба/-д тухай бүр мэдээлэх;

10.2.3.эрхтэн шилжүүлэн суулгах талаар олон нийтэд мэдээлэх, таниулах ажил өрнүүлж, хэвлэл мэдээллийн байгууллагатай хамтран ажиллах.

<p style="text-align: center;">ХОЁРДУГААР БҮЛЭГ</p> <p>Донор, реципиент, эрүүл мэндийн байгууллагын ажилтанд тавих шаардлага 4 дүгээр зүйл. Донорт тавих шаардлага</p> <p>4.1. Донор нь бусдын эрүүл мэндийг сайжруулах, амь насыг аврахад зориулан цус, эд, эрхтнээ өгөхдөө ашгийн төлөө бус, сайн дурын байх зарчмыг баримтлах бөгөөд донорын үйл ажиллагааг ашиг орлогын эх үүсвэр болгохыг хориглоно.</p> <p>4.2. Донор болгохоор тулган шаардаж үл болно.</p> <p>4.3. Донорыг үндэс, угсаа, хэл, арьсны өнгө, хүйс, нийгмийн гарал, байдал, хөрөнгө чинээ, эрхэлсэн ажил, албан тушаал, шашин шүтлэг, үзэл бодол, боловсролоор нь ялгаварлан гадуурхахыг хориглоно.</p> <p>4.4. Цусны донорт дараахь ерөнхий шаардлага тавигдана:</p> <p>4.4.1. өөрийн эрүүл мэндийн байдал, донорын шаардлагад харшлах гаж зуршлуудыг үнэн зөвөөр мэдэгдэх;</p> <p>4.4.2. эрүүл мэндийн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагаас тогтоосон донор сонголтын заавартай танилцаж, зөвшөөрлөө бичгээр өгөх;</p> <p>4.4.3. өөрийн эрүүл мэндэд байнга анхаарал тавьж шаардлагатай үзлэг, шинжилгээнд тогтоосон хугацаанд хамрагдах;</p> <p><u>Энэ заалтыг 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар өөрчлөн найруулсан/</u></p> <p>4.4.4. донорын эрүүл мэндэд шаардлагатай үзлэг шинжилгээний төрлийг эрүүл мэндийн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага тогтооно.</p> <p>4.5. Донорын эд, эрхтэнг худалдах, худалдан борлуулахаар сурталчлахыг хориглоно. Энэ нь эмнэлгийн мэргэжилтнээс хүний эрүүл мэндийг сайжруулах, амь насыг аврах зорилгоор донорын цус, эд, эрхтэн бэлтгэхийн ач холбогдлыг сурталчлах, тохироо бүхий цус, эд, эрхтэн хайх үйл ажиллагаа явуулахад хамаарахгүй.</p> <p><u>Энэ хэсэгт 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар өөрчлөлт оруулсан/</u></p>	<p style="text-align: center;">ГУРАВДУГААР БҮЛЭГ</p> <p>ДОНОР, РЕЦИПИЕНТ, ЭРҮҮЛ МЭНДИЙН АЖИЛТАНД ТАВИГДАХ ШААРДЛАГА</p> <p>12 дугаар зүйл. Донорт тавигдах шаардлага</p> <p>12.1. Донор нь хүний эрүүл мэндийг хамгаалах, амь насыг аврахад зориулан цус, эс, эд, эрхтнээ өгөхдөө авлагагүйгээр, сайн дурын байна.</p> <p>12.2. Донорын үйл ажиллагааг ашиг орлогын эх үүсвэр болгох, тулган шаардах, худалдахыг хориглоно.</p> <p>12.3. Цусны донорт дараахь ерөнхий шаардлага тавигдана:</p> <p>12.3.1. цусны донор нь өөрийн эрүүл мэндийн байдлыг үнэн зөвөөр мэдэгдэх;</p> <p>12.3.2. эрүүл мэндийн асуудал хариуцсан төрийн захиргааны төв байгууллагаас тогтоосон донор сонгох шалгуур үзүүлэлттэй танилцаж, зөвшөөрлөө бичгээр өгөх.</p>
<p>5 дугаар зүйл. Донор сонгох зарчим</p> <p>5.1. Донорт болон донорын цус, эд, эрхтэнд дараахь зорилгоор холбогдох шинжилгээ хийнэ. Үүнд:</p> <p>5.1.1. цус, эд эрхтнээ өгснөөс донорын эрүүл мэндэд аюул учруулж болох эмгэг өөрчлөлтийг илрүүлэх, гарч болзошгүй хүндрэл, сөрөг нөлөөллөөс урьдчилан сэргийлэх;</p> <p>5.1.2. донорын цус, цусан бүтээгдэхүүн сэлбүүлсэн болон эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгуулсан реципиентийн эрүүл мэндэд аюул учруулж болох эмгэг өөрчлөлтийг илрүүлэх, эдийн тохироог тогтоох.</p> <p><u>Энэ заалтыг 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар өөрчлөн найруулсан/</u></p> <p>5.2. Донорын цус, цусан бүтээгдэхүүнийг эмчилгээний зориулалтаар хэрэглэхэд тохирч байгаа эсэхийг холбогдох</p>	

<p>шинжилгээгээр тогтооно.</p> <p>5.3. Донорын эрүүл мэндийн шалгуур, донорын цус, цусан бүтээгдэхүүнийг эмчилгээний зориулалтаар хэрэглэхэд тохирч байгаа эсэхийг тогтоох үзүүлэлт, хориглох заалтыг эрүүл мэндийн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага тогтооно.</p>	
<p>6 дугаар зүйл. Донорын эрх</p> <p>6.1. Донор нь дараахь эрхийг эдэлнэ:</p> <p>6.1.1. цус, эд, эрхтнээ өгөх явцдаа өөрийн эрүүл мэнд, амь нас аюулгүй байх эрхээр бүрэн хангагдах;</p> <p>6.1.2. Хөдөлмөрийн тухай хуулийн 64.1.-д заасны дагуу донорын үүргээ гүйцэтгэх үед дундаж цалин хөлстэй тэнцэх олговор авах.</p> <p>6.2. Цус, эд, эрхтнээ өгсөн донорын эрүүл мэндэд учирсан хохирол, гарсан хүндрэл цус сэлбүүлэх, эд эрхтэн шилжүүлэх ажилбарын технологийн заавар зөрчсөнөөс үүдсэн нь тогтоогдсон бол тухайн донор нь цус сэлбэсэн, эд, эрхтэнг шилжүүлэн суулгасан буруутай этгээдээр хохирлоо нөхөн төлүүлнэ.</p> <p>6.3. Донор нь цус, эд, эрхтэн өгөхдөө тухайн ажилбарыг гүйцэтгэх байгууллагатай гэрээ байгуулах, заавал даатгуулахаас бусад даатгалд хамрагдаж болно.</p> <p>/Энэ хэсгийг 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар өөрчлөн найруулсан/</p>	<p>13 дугаар зүйл. Донорын эрх, үүрэг</p> <p>13.1. Донор нь дараах эрх, үүрэгтэй байна:</p> <p>13.1.1. цус, эс, эд, эрхтнээ өгөх явцдаа өөрийн эрүүл мэнд, амь нас аюулгүй байх эрхээр бүрэн хангагдах;</p> <p>13.1.2. Хөдөлмөрийн тухай хуулийн 64.1.-д заасны дагуу донорын үүргээ гүйцэтгэх үед олговор авах;</p> <p>13.1.3. донорын эрүүл мэндэд учирсан хохирол, гарсан хүндрэл нь цус сэлбүүлэх, эс, эд эрхтэн шилжүүлэх ажилбар, технологийн заавар зөрчигдсөнөөс үүссэн нь тогтоогдсон бол донор нь цус сэлбэсэн, эс, эд, эрхтэнг шилжүүлэн суулгасан буруутай этгээд, байгууллагаар хохирлоо нөхөн төлүүлэх;</p> <p>13.1.4. донор нь цус, эс, эд, эрхтэн өгөхдөө тухайн ажилбарыг гүйцэтгэх байгууллагатай гэрээ байгуулах, заавал даатгуулах болон бусад даатгалд хамрагдах;</p> <p>13.1.5. амьд донор эрхтнээ өгсний дараа хөдөлмөрийн чадвараа алдсан тохиолдолд Нийгмийн даатгалын тухай хуулийн 28.2 дах заалтаар зохицуулах;</p> <p>13.1.6. цусны донорын үйлсийг сурталчлах, донорын эгнээг өргөжүүлэх ажилд оролцох.</p> <p>13.2. Иргэн эрхтнээ бусдад шилжүүлэн суулгахыг зөвшөөрөхгүй тухай таниулах хуудсыг өөрийн харьяа болон эмчлэгдэж буй аль ч эрүүл мэндийн байгууллагад хандаж бичгээр үйлдэж, гарын үсгээр баталгаажуулах эрхтэй.</p> <p>13.3. Эрхтнээ бусдад шилжүүлэн суулгахыг зөвшөөрөхгүй тухай таниулах хуудсаар гаргасан шийдвэрийг хэзээ ч өөрчилж болно.</p>
<p>7 дугаар зүйл. Реципиентэд тавих шаардлага</p> <p>7.1. Үндэс, угсаа, хэл, арьсны өнгө, хүйс, нийгмийн гарал, байдал, хөрөнгө чинээ, эрхэлсэн ажил, албан тушаал, шашин шүтлэг, үзэл бодол, боловсрол харгалзахгүйгээр иргэн эрүүл мэндээ сайжруулах, амь насаа аврах, гоо сайхныхаа хэрэгцээг хангах зорилгоор донорын цус сэлбүүлэх, эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгуулах ажилбарыг хийлгүүлж болно.</p> <p>7.2. Донорын эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах, цус сэлбэхдээ 18 насанд хүрсэн реципиент бол өөрийнх нь, харин хүүхэд болон эрхийн бүрэн чадамжгүй иргэн бол эцэг, эх, хууль ёсны асран хамгаалагч, харгалзан дэмжигчийн зөвшөөрлийг тус тус бичгээр авсны үндсэн дээр гүйцэтгэнэ.</p> <p>/Энэ хэсэгт 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар өөрчлөлт оруулсан/</p> <p>7.3. Реципиент нь цус сэлбүүлэх, донорын эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах ажилбарын дараа амь нас нь аврагдах буюу эрүүл мэнд, гоо сайхан нь сайжрах найдвартай болохыг зохих шалгуурыг баримтлан мэргэжлийн эмч нарын комиссын шийдвэрээр тогтооно. Мэргэжлийн эмч нарын комиссын</p>	<p>16 дугаар зүйл. Реципиентэд тавигдах шаардлага</p> <p>16.1. Үндэс, угсаа, хэл, арьсны өнгө, хүйс, нийгмийн гарал, байдал, хөрөнгө чинээ, эрхэлсэн ажил, албан тушаал, шашин шүтлэг, үзэл бодол, боловсрол харгалзахгүйгээр иргэн эрүүл мэндээ сайжруулах, амь насаа аврах зорилгоор донорын цус, цусан бүтээгдэхүүн сэлбүүлэх, эс, эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгуулах ажилбарыг хийлгүүлж болно.</p> <p>16.2. Донорын эс, эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах, цус, цусан бүтээгдэхүүн сэлбэхдээ 18 насанд хүрсэн реципиент бол өөрийнх нь, харин хүүхэд болон эрхзүйн бүрэн чадамжгүй иргэн бол эцэг, эх, хууль ёсны асран хамгаалагч, харгалзан дэмжигчийн зөвшөөрлийг тус тус бичгээр авсны үндсэн дээр гүйцэтгэнэ.</p> <p>16.3. Реципиент нь цус сэлбүүлэх, донорын эс, эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах ажилбарын дараа амь нас нь аврагдах буюу эрүүл мэнд нь сайжрах найдвартай болохыг зохих шалгуурыг баримтлан мэргэжлийн эмч нарын комиссын шийдвэрээр тогтооно. Мэргэжлийн эмч нарын комиссын бүрэлдэхүүн, ажиллах журмыг эрүүл мэндийн асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүн батална.</p>

<p>бүрэлдэхүүн, ажиллах журмыг эрүүл мэндийн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага батална. /Энэ хэсэгт 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар өөрчлөлт оруулсан/</p>	
<p>8 дугаар зүйл. Эрүүл мэндийн байгууллагын ажилтанд тавих шаардлага 8.1.Донорын цус, цусан бүтээгдэхүүн сэлбэх ажилбарыг магадлан итгэмжлэл бүхий эрүүл мэндийн байгууллагад шаардлага хангасан нөхцөлд Эрүүл мэндийн тухай хуулийн 25.3-т заасны дагуу мэргэжлийн үйл ажиллагаа эрхлэх зөвшөөрөл авсан их эмч гүйцэтгэнэ. /Энэ хэсгийг 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар өөрчлөн найруулсан/ 8.2. Цус, цусан бүтээгдэхүүн, шилжүүлэн суулгах эд, эрхтэн нь ашиг олох зорилгоор бэлтгэгдсэнийг холбогдох байгууллагаас нотолсон тохиолдолд тэдгээрийг хэрэглэхийг хориглоно. 8.3.Эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах ажилбар гүйцэтгэхэд оролцсон эмнэлгийн мэргэжилтэн, эрүүл мэндийн байгууллага нь үзүүлсэн үйлчилгээнийхээ төлбөрөөс давсан төлбөр, урамшуулал авахыг хориглоно. /Энэ хэсгийг 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар өөрчлөн найруулсан/ 8.4. Эмч, эрүүл мэндийн ажилтан нь донор болон реципиентийн эрүүл мэндийн нууцыг хадгалж, донорын шинжилгээний явцад илэрсэн эмгэг өөрчлөлтийг зөвхөн шинжлүүлэгчид мэдээлнэ. 8.5. Реципиентэд тавих нөхцөл, шаардлага хангасан хүмүүсийг олон улсын шалгуур үзүүлэлтийн дагуу хүлээх жагсаалтанд авч, харилцан мэдээлэх ажлыг эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах мэргэжлийн баг, эрүүл мэндийн байгууллага хариуцна. /Энэ хэсэгт 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар өөрчлөлт оруулсан/</p>	<p>17 дугаар зүйл. Эрүүл мэндийн ажилтанд тавигдах шаардлага 17.1.Цус, цусан бүтээгдэхүүн сэлбэх, донорын эс, эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах ажилбарыг мэргэжлийн үйл ажиллагаа эрхлэх зөвшөөрөл бүхий их эмч болон мэргэжлийн баг хариуцан гүйцэтгэнэ. 17.2.Донор эс, эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах ажилбар гүйцэтгэхэд оролцсон эмнэлгийн мэргэжилтэн нь үзүүлсэн үйлчилгээнийхээ төлөө донор болон реципиент тэдний ар гэрээс төлбөр, урамшуулал авахыг хориглоно. 17.3.Эмч, эрүүл мэндийн ажилтан донор болон реципиентийн нууцыг хадгалж, донорын шинжилгээний явцад илэрсэн эмгэг өөрчлөлтийг зөвхөн өөрт нь мэдээлнэ.</p>
<p>ГУРАВДУГААР БҮЛЭГ Донороос цус, эд, эрхтэн авах, шинжлэх, боловсруулах, хадгалах, тээвэрлэх, шилжүүлэн суулгах /Гуравдугаар бүлгийн гарчигт 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар нэмэлт оруулсан/ 9 дүгээр зүйл. Эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгахад тавих үндсэн шаардлага 9.1.Донор, реципиент нарын эдийн тохиороог үзэх, донороос авсан эд, эрхтэнг шинжлэх, шилжүүлэн суулгах ажилбарыг эрүүл мэндийн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагаас тусгай зөвшөөрөл авсан, Эрүүл мэндийн тухай хуулийн 22 дугаар зүйлд заасны дагуу магадлан итгэмжлэгдсэн эрүүл мэндийн байгууллагад шаардлага хангасан эмнэлгийн нөхцөлд мэргэжлийн баг гүйцэтгэнэ. 9.2.Мэргэжлийн багийн бүрэлдэхүүн, ажиллах журмыг холбогдох эрүүл мэндийн байгууллагын удирдлагын саналыг үндэслэн эрүүл мэндийн асуудал эрхэлсэн Засгийн</p>	<p>ДӨРӨВДҮГЭЭР БҮЛЭГ ДОНОРООС ЦУС, ЭС, ЭД, ЭРХТЭН АВАХ, ШИНЖЛЭХ, БОЛОВСРУУЛАХ, ХАДГАЛАХ, ТЭЭВЭРЛЭХ, ШИЛЖҮҮЛЭН СУУЛГАХ, УСТГАХ 18 дугаар зүйл. Хүний эс, эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгахад тавих үндсэн шаардлага 18.1.Донор, реципиент нарын эдийн тохиороог үзэх, донороос авсан эс, эд, эрхтэнг шинжлэх, шилжүүлэн суулгах ажилбарыг эрүүл мэндийн асуудал хариуцсан төрийн захиргааны төв байгууллагаас тусгай зөвшөөрөл авсан, магадлан итгэмжлэгдсэн эрүүл мэндийн байгууллагын мэргэжлийн баг гүйцэтгэнэ. 18.2.Мэргэжлийн багийн бүрэлдэхүүн, ажиллах журмыг холбогдох эрүүл мэндийн байгууллагын саналыг үндэслэн эрүүл мэндийн асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүн батална. 18.3.Шилжүүлэн суулгах эс, эд, эрхтэнг амьгүй донороос авбал зохино. Хэрэв амьд донороос эс, эд, эрхтэнг авах тохиолдолд эдийн тохиороо нь нийцсэн ихрүүд, ах, дүү, ураг, төрлийн хүмүүс болон эс, эд, эрхтнээ өгөхийг зөвшөөрсөн, тухайн эс, эд, эрхтэн нь ямар нэг эмгэг өөрчлөлтгүй хүнийг сонгоно. 18.4.Хүүхдээс ясны хэм, чөмөг, хүйн цуснаас бусад эс,</p>

<p>газрын гишүүн батална.</p> <p>9.3.Шилжүүлэн суулгах эд, эрхтэнг амьгүй донороос авбал зохино. Хэрэв амьд донороос эд, эрхтэнг авах тохиолдолд эдийн тохироо нь нийцсэн ихрүүд, ах, дүү, ураг, төрлийн хүмүүс болон эд, эрхтнээ бэлэглэхийг хүссэн, тухайн эд, эрхтэн нь ямар нэг эмгэг өөрчлөлтгүй хүнийг сонгоно.</p> <p>9.4.Хүүхдээс ясны хэм, чөмөг, хүйн цуснаас бусад эд, эрхтэнг шилжүүлэн суулгах зориулалтаар авахыг хориглоно.</p> <p>/9 дүгээр зүйлийг 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар өөрчлөн найруулсан/</p>	<p>эд, эрхтэнг шилжүүлэн суулгах зориулалтаар авахыг хориглоно.</p> <p>18.5.Нэг донорын бэлгийн эсийг зөвхөн нэг удаагийн төрөлтөд ашиглахыг зөвшөөрнө.</p> <p>18.6.Эрүүл мэндийн шалтгаанаар өөрөө жирэмслэх, ураг тээх, хүүхэд төрүүлэх чадваргүй нь эмнэлгийн дүгнэлтээр тогтоогдсон эмэгтэйд тээгч эхээр дамжуулан хүүхэдтэй болохыг зөвшөөрнө.</p> <p>18.7.Үр хөврөлийг эцэг, эхээс нь бусад хүмүүст ашиглахыг хориглоно.</p> <p>18.8.Донор бэлгийн эс ашиглах, хүний үр хөврөлийг шилжүүлэн суулгах, тээгч эхэд үзүүлэх тусламж, үйлчилгээний журам, талуудын хооронд байгуулах гэрээний загварыг эрүүл мэндийн асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүн батална.</p>
<p>10 дугаар зүйл. Амьд донороос эд, эрхтэн авах</p> <p>10.1. Сэтгэцийн хувьд эрүүл, 18 насанд хүрсэн, шаардлагатай шинжилгээ хийлгэсэн, эд, эрхтнээ өгөх зөвшөөрлөө бичгээр өгсөн донорын эрүүл мэндэд аюул учруулахгүйгээр эмнэлгийн нөхцөлд түүний эд, эрхтэнг авна.</p> <p>10.2. Хүүхдээс ясны хэм, чөмөг, хүйн цус авахдаа 14 хүртэлх настай бол эцэг, эх болон асран хамгаалагчийн, 14-өөс дээш настай бол өөрийн болон эцэг, эх, харгалзан дэмжигчийн бичгээр гаргасан зөвшөөрлийг тус тус авна.</p>	<p>14 дүгээр зүйл.Амьд донороос эс, эд, эрхтэн авах</p> <p>14.1.Энэ хуулийн 12.1-д заасан нөхцөлийг хангасан сэтгэцийн хувьд эрүүл, 25 насанд хүрсэн эс, эд, эрхтнээ өгөх зөвшөөрлөө бичгээр гаргасан донороос түүний эрүүл мэндэд аюул учруулахгүйгээр эмнэлгийн нөхцөлд эс, эд, эрхтэнг авна.</p> <p>14.2.Хүүхдээс ясны хэм, чөмөг, хүйн цус авахдаа 14 хүртэлх настай бол эцэг, эх болон асран хамгаалагчийн, 14-өөс дээш настай бол өөрийн болон эцэг, эх, харгалзан дэмжигч, асран хамгаалагчийн бичгээр гаргасан зөвшөөрлийг урьдчилан авсан байна.</p>
<p>11 дүгээр зүйл. Амьгүй донороос эд, эрхтэн авах</p> <p>11.1. Амьгүй донор болохыг тархины үхлийн эмнэлзүйн шалгуурыг тодорхойлсон Монгол Улсын стандартыг баримтлан мэргэжлийн эмч нарын комисс тогтооно.</p> <p>/Энэ хэсэгт 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар нэмэлт оруулсан/</p> <p>11.2.Тархины үхлийн эмнэлзүйн шалгуурыг эрүүл мэндийн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага тогтооно.</p> <p>11.3.Амьгүй донороос эд, эрхтэн авахдаа нас барагчийн өөрийн гэрээслэл, эсхүл түүний төрөл, садангийн зөвшөөрлийг бичгээр авах буюу шаардлагатай бол хуулийн байгууллагын зөвшөөрлийг үндэслэнэ.</p> <p>11.4.Амьгүй донороос эд, эрхтэн авахдаа зарим эрхтэн, эсхүл эрхтнүүдийн ажиллагааг зохиомлоор хэвийн байлгаж болно.</p> <p>11.5.Донорын эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах ажилбарт оролцож байгаа буюу реципиентийг эмчилж байгаа эмч нь энэ хуулийн 11.1-д заасан мэргэжлийн эмч нарын комиссын бүрэлдэхүүнд орохыг хориглоно.</p> <p>11.6. /Энэ хэсгийг 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар хүчингүй болсонд тооцсон/</p> <p>11.7.Амьгүй донороос эд, эрхтэн авсны дараа донорын гадаад байдлыг анхны янзанд нь оруулахыг эд, эрхтэн авсан эрүүл мэндийн байгууллага хариуцна.</p>	<p>15 дугаар зүйл.Амьгүй донороос эс, эд, эрхтэн авах</p> <p>15.1.Тархины үхлийг тодорхойлох Монгол Улсын стандартын дагуу амьгүй донор болохыг энэ хуулийн 10.1.2-т заасан комисс тогтооно.</p> <p>15.2.Тархины үхлийн эмнэлзүйн шалгуурыг эрүүл мэндийн асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүн батална.</p> <p>15.3.Амьгүй донороос эс, эд, эрхтэн авахдаа нас барагчийн гэрээслэл, түүний төрсөн эцэг, эх, эхнэр, нөхөр, гэр бүлийн насанд хүрсэн гишүүний зөвшөөрлийг бичгээр авна.</p> <p>15.4.Энэ хуулийн 15.3-т заасан зөвшөөрлийг авах боломжгүй тохиолдолд хуулийн байгууллагаас зөвшөөрлийг авч болно.</p> <p>15.5.Амьгүй донороос эс, эд, эрхтэн авахдаа зүрхний үйл ажиллагааг зохиомлоор хэвийн удирдана.</p> <p>15.6.Донорын эс, эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах ажилбарт оролцож байгаа буюу реципиентийг эмчилж байгаа эмч нь энэ хуулийн 10.1.2-т заасан комиссын бүрэлдэхүүнд орохыг хориглоно.</p>
<p>12 дугаар зүйл. Донорын цус, эд, эрхтэнг эмчилгээний зориулалтаар авах,</p>	<p>19 дүгээр зүйл.Донорын цус, эс, эд, эрхтэнг эмчилгээний зориулалтаар авах, шинжлэх,</p>

<p>боловсруулах, хадгалах, тээвэрлэх, шилжүүлэн суулгах</p> <p>12.1.Донороос цус, эд, эрхтэн авах, шинжлэх, боловсруулах, хадгалах, тээвэрлэх, сэлбэх, шилжүүлэн суулгах нөхцөл, технологийн болон шаардлага хангахгүй цус, цусан бүтээгдэхүүн, эд эрхтэнг устгах журмыг эрүүл мэндийн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага тогтооно. Энэ ажлыг Эрүүл мэндийн тухай хуулийн 19.2-т заасны дагуу холбогдох зөвшөөрөл авсан эрүүл мэндийн байгууллага эрхэлнэ.</p> <p>/Энэ хэсэгт 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан/</p> <p>12.2.Тусгай зөвшөөрөл авсан, магадлан итгэмжлэгдсэн эрүүл мэндийн байгууллага нь донорын цус, цусан бүтээгдэхүүн, эд, эрхтэнг авч зохих журмын дагуу шинжлэх, хадгалах, тээвэрлэх бөгөөд энэ хуулийн 8.1, 9.1-д заасан этгээдэд захиалгаар нийлүүлнэ.</p> <p>/Энэ хэсгийг 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар өөрчлөн найруулсан/</p>	<p>боловсруулах, хадгалах, тээвэрлэх, шилжүүлэн суулгах, устгах</p> <p>19.1.Донороос цус, эс, эд, эрхтэн авах, шинжлэх, боловсруулах, хадгалах, тээвэрлэх, сэлбэх, шилжүүлэн суулгах, устгах болон сургалтад хэрэглэх журмыг эрүүл мэндийн асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүн батална.</p> <p>19.2.Магадлан итгэмжлэгдсэн, тусгай зөвшөөрөл бүхий эрүүл мэндийн байгууллага нь цус, цусан бүтээгдэхүүн, донорын эс, эд, эрхтэнг зохих журмын дагуу авч шинжилж, хадгалан тээвэрлэнэ.</p>
<p>13 дугаар зүйл. Донорын цус, цусан бүтээгдэхүүн, эд, эрхтэнг улсын хилээр нэвтрүүлэх</p> <p>13.1.Ашиг олох зорилгоор цус, цусан бүтээгдэхүүн, эд, эрхтэн экспортолж, импортлохыг хориглоно.</p> <p>/Энэ хэсгийг 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар өөрчлөн найруулсан/</p> <p>13.2. Эд, эрхтэн бэлтгэж хадгалдаг олон улсын байгууллагатай байгуулсан Монгол Улсын гэрээ, хэлэлцээрийн дагуу зөвхөн эмчилгээний зориулалтаар баталгаажсан эд, эрхтэн экспортолж, импортолж болно.</p> <p>13.3. Донорын цус, цусан бүтээгдэхүүн, эд, эрхтэнг улсын хилээр нэвтрүүлэх журмыг эрүүл мэндийн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага нь холбогдох бусад байгууллагатай хамтран тогтооно.</p>	<p>20 дугаар зүйл.Донорын цус, цусан бүтээгдэхүүн, эс, эд, эрхтэнг улсын хилээр нэвтрүүлэх</p> <p>20.1.Ашиг олох зорилгоор цус, цусан бүтээгдэхүүн, эс, эд, эрхтэн экспортолж, импортлохыг хориглоно.</p> <p>20.2.Олон улсын байгууллагатай байгуулсан Монгол Улсын гэрээ, хэлэлцээрийн дагуу зөвхөн эмчилгээний зориулалтаар баталгаажсан эд, эрхтэн экспортолж, импортолж болно.</p> <p>20.3.Донорын цус, цусан бүтээгдэхүүн, сорьц, эд, эрхтэнг улсын хилээр нэвтрүүлэх журмыг эрүүл мэндийн болон мэргэжлийн хяналтын асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүн хамтран батална.</p>
<p>ДӨРӨВДҮГЭЭР БҮЛЭГ</p> <p>Донорын эгнээг өргөжүүлэх</p> <p>14 дүгээр зүйл. Донорын үйлсийг сурталчлах</p> <p>14.1. Донорын эгнээг өргөжүүлэхийн тулд донорын хөдөлгөөнийг сурталчлах ажлыг Монголын улаан загалмай нийгэмлэг нь төрийн болон төрийн бус байгууллага, аж ахуйн нэгжтэй хамтран гүйцэтгэнэ.</p> <p>14.2. Бусдын эрүүл мэндийг сайжруулах, амь насыг аврахын төлөө иргэд сайн дураараа цус, эд, эрхтэнг өгөхийн ач холбогдол, донорын үйлсийг сурталчлах мэдээлэл сурталчилгааны ажлын зардлыг улсын болон орон нутгийн төсвөөс санхүүжүүлнэ.</p> <p>/Энэ хэсэгт 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар нэмэлт оруулсан/</p> <p>14.3.Төрийн болон төрийн бус байгууллага, аж ахуйн нэгж, албан тушаалтан, иргэн нь донорын эгнээг өргөжүүлэх үйл ажиллагаа, донорын үйлсийг сурталчлах, тэдгээрт зориулсан сургалт явуулахад дэмжлэг</p>	<p>ТАВДУГААР БҮЛЭГ</p> <p>ЦУСНЫ ДОНОРЫН ЭГНЭЭГ ӨРГӨЖҮҮЛЭХ</p> <p>21 дүгээр зүйл.Цусны донорын үйлсийг сурталчлах, элсүүлэх</p> <p>21.1.Цусны донорын эгнээг өргөжүүлэх зорилгоор донорын хөдөлгөөнийг сурталчлах, элсүүлэх ажлыг Монголын улаан загалмай нийгэмлэг нь төрийн болон төрийн бус, аж ахуйн нэгж, байгууллагатай хамтран гүйцэтгэнэ.</p> <p>21.2.Төрийн болон төрийн бус байгууллага, аж ахуйн нэгж, албан тушаалтан, иргэн нь донорын эгнээг өргөжүүлэх үйл ажиллагаа, донорын үйлсийг сурталчлах, тэдгээрт зориулсан сургалт явуулахад цусны асуудал хариуцсан байгууллагад дэмжлэг үзүүлнэ.</p>

<p>үзүүлнэ. /Энэ хэсгийг 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар нэмсэн/</p>	
<p>15 дугаар зүйл. Донорын үйлсэд идэвхтэй оролцсон иргэн, байгууллагыг урамшуулах 15.1.Хүмүүнлэг, энэрэнгүй сэтгэлээр донорын үйлсэд идэвхтэй оролцсон донорт эрүүл мэндийн тусламж, үйлчилгээг хөнгөлөлттэй үзүүлэх, жилд нэг удаа эрүүл мэндийн үзлэгт үнэ төлбөргүй хамруулах журмыг эрүүл мэндийн асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүн, цусаа 35-аас дээш удаа өгсөн цусны донор хүнийг жилд нэг удаа үнэ төлбөргүйгээр сувилуулах журмыг нийгмийн хамгаалал, хөдөлмөрийн асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүн тус тус батална. /Энэ хэсгийг 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар өөрчлөн найруулсан/ 15.2.Энэ заалт Ахмад настны нийгмийн хамгааллын тухай хуулийн 5.1.4-т заасан цусны донорт хамаарахгүй. /Энэ хэсгийг 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар өөрчлөн найруулсан/ 15.3.Донорыг урамшуулах, алдагдсан эрч хүчийг нөхөн сэргээх үүднээс байгууллага, хамт олон, хувь хүн эд материал, санхүүгийн болон сэтгэл зүйн тусламж үзүүлж болно. /Энэ хэсгийн дугаарыг 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар 15.2 байсныг 15.3 болгож өөрчлөлт оруулсан/</p>	<p>22 дугаар зүйл.Донорын үйлсэд идэвхтэй оролцсон иргэн, байгууллагыг алдаршуулах, урамшуулах 22.1.Цусны байнгын донорт эмнэлгийн тусламж, үйлчилгээг хөнгөлөлттэй үзүүлэх, жилд нэг удаа эрүүл мэндийн үзлэгт үнэ төлбөргүй хамруулах журмыг эрүүл мэндийн асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүн, цусаа 35-аас дээш удаа өгсөн цусны донорыг жилд нэг удаа үнэ төлбөргүйгээр магадлан итгэмжлэгдсэн дотоодын рашаан сувилалд сувилуулах журмыг хөдөлмөр, нийгмийн хамгааллын асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүн тус тус батална. 22.2.Цусны донорыг алдаршуулах, урамшуулах, алдагдсан эрч хүчийг нөхөн сэргээх зорилгоор эд материал, санхүү, сэтгэл зүйн тусламж үзүүлж болох бөгөөд төрийн болон төрийн бус байгууллага, аж ахуйн нэгж, байгууллагаас шагнаж урамшуулж болно. 22.3.Цус сэлбэлтийн асуудал хариуцсан эрүүл мэндийн байгууллага нь цусны донорын бүртгэл мэдээлэлийн санг ажиллуулах бөгөөд энэ хуулийн 23.1-д заасан мэдээллийг холбогдох байгууллагад жил бүр хүргүүлнэ.</p>
<p>ТАВДУГААР БҮЛЭГ Бусад зүйл 16 дугаар зүйл. Санхүүжилт 16.1. Донороос цус, цусан бүтээгдэхүүн, эд, эрхтэнг эмчилгээний зориулалтаар авах, шинжлэх, боловсруулах, хадгалах, тээвэрлэх, тохирсон донор хайх үйл ажиллагааны зардлыг төр хариуцна. /Энэ хэсэгт 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар нэмэлт оруулсан/ 16.2. Донорын цус, цусан бүтээгдэхүүний боловсруулалт болон аюулгүйн баталгааг хангах арга хэмжээний зардал, эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах ажилбарын үйлчилгээний үнийн жишгийг эрүүл мэндийн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллага холбогдох бусад албадтай хамтран тогтооно.</p>	<p>11 дугаар зүйл.Санхүүжилтийн тогтолцоо 11.1.Цусны донорын үйлсийг сурталчлах, элсүүлэх, цус авах, шинжлэх, цус, цусан бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх, хадгалах, тээвэрлэх үйл ажиллагааны санхүүжилт нь улсын болон орон нутгийн төсөв, аж ахуйн нэгж, байгууллага, хамт олон, иргэний хандив, хууль тогтоомжоор хориглоогүй бусад эх үүсвэрээс бүрдэнэ. 11.2.Донорын эс, эд, эрхтэнг эмчилгээний зориулалтаар авах, шилжүүлэн суулгах үйл ажиллагааны санхүүжилт нь улсын төсөв, эрүүл мэндийн даатгалын сан, реципиентийн төлөх төлбөр, засгийн газрын тусгай сан, аж ахуйн нэгж, байгууллага, хамт олон, иргэний хандив, хууль тогтоомжоор хориглоогүй бусад эх үүсвэрээс бүрдэнэ. 11.3.Донорын цус, цусан бүтээгдэхүүн болон донорын эс, эд, эрхтэн шилжүүлэн суулгах тусламж, үйлчилгээний үнийн жишгийг эрүүл мэндийн болон санхүү, төсвийн асуудал эрхэлсэн Засгийн газрын гишүүд хамтран батална.</p>
<p>17 дугаар зүйл. Донорын үйлчилгээний хяналт 17.1. Донороос цус, эд, эрхтэнг авах, шинжлэх, боловсруулах, хадгалах, тээвэрлэх, шилжүүлэн суулгахтай холбогдсон хууль тогтоомж, эрх бүхий байгууллагаас баталсан журмын хэрэгжилтэд эрүүл мэндийн асуудал эрхэлсэн төрийн захиргааны төв байгууллагаас зөвшөөрөгдсөн мэргэжлийн байгууллага болон мэргэжлийн хяналтын алба нар хяналт тавина. /Энэ хэсэгт 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны</p>	<p>ЗУРГААДУГААР БҮЛЭГ БУСАД ЗҮЙЛ 23 дүгээр зүйл.Хуулийн хэрэгжилтэд хяналт тавих 23.1.Донороос цус, эс, эд, эрхтэнг авах, шинжлэх, боловсруулах, хадгалах, тээвэрлэх, шилжүүлэн суулгахтай холбогдсон хууль тогтоомж, эрх бүхий байгууллагаас баталсан журмын хэрэгжилтэд эрүүл мэндийн асуудал хариуцсан төрийн захиргааны төв байгууллага, мэргэжлийн хяналтын байгууллага хяналт тавина.</p>

<p><u>өдрийн хуулиар нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан/</u> 17¹ дүгээр зүйл. Гамшгийн үед шаардагдах цус, цусан бүтээгдэхүүний нөөцийг бүрдүүлэх 17^{1.1}.Гамшгийн үед цус, цусан бүтээгдэхүүн, тэдгээрийг орлох бэлдмэлээр найдвартай хангах, нөөцийг бүрдүүлэх, бэлэн байдлыг хангах асуудлыг Засгийн газар хариуцна. 17^{1.2}.Гамшгийн үед шаардагдах цус, цусан бүтээгдэхүүний нөөцийг бүрдүүлэхдээ төрийн болон төрийн бус байгууллага, аж ахуйн нэгж, иргэн хамтран ажиллана. <u>/171 дүгээр зүйлийг 2012 оны 5 дугаар сарын 22-ны өдрийн хуулиар нэмсэн/</u></p>	<p>24 дүгээр зүйл.Гамшгийн үед шаардагдах цус, цусан бүтээгдэхүүний нөөцийг бүрдүүлэх 24.1.Гамшгийн үед цус, цусан бүтээгдэхүүн, тэдгээрийг орлох бэлдмэлээр найдвартай хангах, нөөцийг бүрдүүлэх, нөхөн хангалт хийх, бэлэн байдлыг хангах асуудлыг Засгийн газар хариуцна. 24.2.Гамшгийн үед шаардагдах цус, цусан бүтээгдэхүүний нөөцийг бүрдүүлэхдээ төрийн болон төрийн бус байгууллага, аж ахуйн нэгж, иргэн хамтран ажиллана.</p>
<p>18 дугаар зүйл. Донорын тухай хууль тогтоомж зөрчигчид хүлээлгэх хариуцлага 18.1.Донорын тухай хууль тогтоомж зөрчсөн гэм буруутай этгээдэд эрүүгийн хариуцлага хүлээлгэхээргүй бол хууль тогтоомжоор тусгайлан эрх олгогдсон улсын байцаагч, шүүгч зөрчлийн шинж байдлыг харгалзан дор дурдсан захиргааны шийтгэл ногдуулна: 18.1.1.энэ хуулийн 8.4-т заасныг зөрчсөн албан тушаалтныг нэг сарын хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээг хоёр дахин нэмэгдүүлсэнтэй тэнцэх хэмжээний төгрөгөөр торгох; 18.1.2.энэ хуулийн 4.1, 4.4.1-д заасныг зөрчсөн иргэнийг нэг сарын хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээг дөрвөөс тав дахин нэмэгдүүлсэнтэй тэнцэх хэмжээний төгрөгөөр, албан тушаалтныг таваас зургаа дахин нэмэгдүүлсэнтэй тэнцэх хэмжээний төгрөгөөр, аж ахуйн нэгж, байгууллагыг 10-15 дахин нэмэгдүүлсэнтэй тэнцэх хэмжээний төгрөгөөр тус тус торгох; 18.1.3.энэ хуулийн 10.1, 10.2-т заасныг зөрчсөн албан тушаалтныг нэг сарын хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээг 10-25 дахин нэмэгдүүлсэнтэй тэнцэх хэмжээний төгрөгөөр, аж ахуйн нэгж, байгууллагыг 25-50 дахин нэмэгдүүлсэнтэй тэнцэх хэмжээний төгрөгөөр тус тус торгох; 18.1.4.энэ хуулийн 8.1-д заасныг зөрчсөн албан тушаалтныг нэг сарын хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээг 10-20 дахин нэмэгдүүлсэнтэй тэнцэх хэмжээний төгрөгөөр, аж ахуйн нэгж, байгууллагыг 30-50 дахин нэмэгдүүлсэнтэй тэнцэх хэмжээний төгрөгөөр, энэ хуулийн 13.1-д заасныг зөрчсөн иргэнийг нэг сарын хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээг тав дахин нэмэгдүүлсэнтэй тэнцэх хэмжээний төгрөгөөр, албан тушаалтныг 10-25 дахин нэмэгдүүлсэнтэй тэнцэх хэмжээний төгрөгөөр, аж ахуйн нэгж, байгууллагыг 25-50 дахин нэмэгдүүлсэнтэй тэнцэх хэмжээний төгрөгөөр тус тус торгох; 18.1.5.энэ хуулийн 7.2, 9.1, 11.3, 11.5, 11.7-д заасныг зөрчсөн албан тушаалтныг нэг сарын хөдөлмөрийн хөлсний доод хэмжээг 25 дахин нэмэгдүүлсэнтэй тэнцэх хэмжээний төгрөгөөр, аж ахуйн нэгж, байгууллагыг 50</p>	

**МЭРГЭЖЛИЙН БОЛОВСРОЛЫН СУРГАЛТ, ТӨГСӨГЧДИЙГ АЖЛЫН БАЙРААР ХАНГАХ,
ХӨДӨЛМӨР ЭРХЛЭЛТИЙГ ДЭМЖИХ АСУУДАЛ: МОНГОЛ УЛСЫН НӨХЦӨЛ БАЙДАЛ,
ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА**

Ө.Мөнхтунгалаг, И.Жаргалзаяабямба

АГУУЛГА

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

**НЭГ. МОНГОЛ УЛСЫН МЭРГЭЖЛИЙН БОЛОВСРОЛЫН СУРГАЛТ, ТӨГСӨГЧДИЙН
ХӨДӨЛМӨР ЭРХЛЭЛТ, БОДЛОГО, ЭРХ ЗҮЙН ОРЧНЫ ӨНӨӨГИЙН БАЙДАЛ**

- 1.1. Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын талаар баримталж буй бодлого, эрх зүйн орчны өнөөгийн байдал, хэрэгжүүлж буй төсөл хөтөлбөрүүд
- 1.2. Мэргэжлийн боловсролын байгууллага төгсөгчдийн хөдөлмөр эрхлэлтийн төлөв байдал
- 1.3. Төрөөс мэргэжилтэй ажилтанд үзүүлж буй дэмжлэг, мал аж ахуйн салбарын мэргэжилтнийг бэлтгэх асуудал

**ХОЁР. МЭРГЭЖЛИЙН БОЛОВСРОЛЫН СУРГАЛТ БА ТӨГСӨГЧДИЙГ АЖЛЫН БАЙРААР
ХАНГАЖ БАЙГАА ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА**

- Япон улс
- БНСУ
- ОХУ
- Австрали улс

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

Энэхүү судалгаанд ХНХЯ-ны Мэргэжлийн боловсролын сургалтын хэлтсээс ирүүлсэн мэдээлэл болон Япон, БНСУ, ОХУ, Австрали зэрэг орнуудын эрх зүйн орчин, практик туршлагын талаарх мэдээллийг ашиглав.

Мэдээллийн тойм

Хөдөлмөр, Нийгмийн хамгааллын яамны Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын хэлтсээс ирүүлсэн мэдээллээс үзэхэд, Монгол Улсын хэмжээнд мэргэжлийн боловсрол, сургалтын нийт 91 байгууллага үйл ажиллагаа явуулж байгаагаас төрийн өмчийн 50, төрийн бус өмчийн 26 сургууль байна. Эдгээр 91 мэргэжлийн сургалтын байгууллагын 47 нь хотод, 43 нь хөдөө орон нутагт, 1 нь гадаадад үйл ажиллагаа явуулж байна. 2016-2017 оны хичээлийн жилд эдгээр сургалтын байгууллагад 38533 мянган суралцагч 192 мэргэжлээр суралцаж, 4320 багш, ажилтан ажиллаж байна.

2016 онд Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын байгууллага буюу мэргэжлийн сургалт үйлдвэрлэлийн төв (МСҮТ), Политехникийн коллежийг 19488 хүн төгссөнөөс 9354 хүн буюу нийт төгсөгчдийн 48% нь ажлын байртай болжээ. Төгсөгчдийн хөдөлмөр эрхлэлт өмнөх жилүүдтэй харьцуулахад буурсан үзүүлэлттэй гарсан бөгөөд энэ нь ажлын байрны хүрэлцээ хангалтгүй, ажиллагсдын цалин хөлс бага, тухайн ажил нь улирлын чанартай гэх мэтийн олон хүчин зүйлээс шалтгаалжээ.

Сүүлийн 3 жилийн статистик мэдээллээс үзэхэд, дундажаар нийт төгсөгчдийн 45-50% нь сургалтын байгууллагын гэрээт ажлын байранд шууд зуучлагддаг, 8-10% нь дараагийн шатны сургалт буюу их, дээд сургуульд шатлан суралцдаг байна. 2015 онд хөдөлмөр эрхэлж байсан 1247 төгсөгчдөөс 2016 онд ажилгүй болсон шалтгааныг тодруулахад, тэдгээрийн 27 % нь сургуульд сурах, 73 % нь хувиараа бизнес эрхлэхийн тулд хөдөлмөр эрхлээгүй гэжээ.

"Мэргэжлийн боловсролын сургалтын тухай" хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийг 2017 оноос боловсруулж эхэлсэн бөгөөд тухайн ажлын байранд шаардагдах мэргэжлийн түвшин тодорхойгүй, мэргэжил, мэргэшлийн ур чадвараа хэрхэн үнэлүүлэх, мэргэжлийн зэргээ хэрхэн тогтоолох зэрэг асуудлуудыг хуульд тусгахаар ажиллаж байна. Түүнчлэн мэргэжлийн боловсрол, сургалтын байгууллагуудын үр өгөөжийг дээшлүүлэх, хөдөлмөрийн зах зээлийн эрэлтэд нийцүүлэх, тусгай зөвшөөрлийн нөхцөл шаардлагыг өндөрсгөх, гадаад дотоодын сургалтын байгууллагуудын магадлан итгэмжлэл хийлгэх, чанар, үнэлгээ, хариуцлагын тогтолцоог сайжруулах зэрэг шаардлагууд урган гарч ирж байгааг харгалзан хуульд тодорхой өөрчлөлт оруулах асуудал яригдаж байна.

Мэргэжлийн боловсролын сургалт болон төгсөгчдийн хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих, ажлын байраар хангахтай холбоотой Япон, БНСУ, ОХУ, Австрали зэрэг орнуудын туршлагаас үзэхэд:

Япон улсад үйлдвэрлэл-худалдаа, эмчилгээ, эрүүл ахуй, соёл, хүмүүжил, нийгмийн халамж, загвар зохион бүтээгч, гэр ахуй, хөдөө аж ахуй гэсэн 8 салбарт мэргэжилтэй ажилтан бэлтгэх мэргэжлийн боловсролын сургалтын хөтөлбөр хэрэгжүүлж байна. Эдгээр 8 салбарт хэрэгжүүлж буй "Ур чадвар, дадал эзэмшүүлэх хөтөлбөр"-ийн хүрээнд 126 төрлийн ажлын байранд 62 мэргэжлээр ур чадвар, дадал эзэмшүүлж байгаа бөгөөд төгсөгчдийн мэргэжлийн ур чадвар нь тухайн ажлын байран дээр тавигдах шаардлага, сургалтын хөтөлбөр, агуулгаас хамааран өөр өөр байна. Мэргэжлийн боловсролын сургалтын байгууллагуудын өндөр ур чадвартай ажиллах хүчин бэлтгэх дээрх шаардлагыг харгалзан эдгээр мэргэжлийн сургалтын байгууллагаас гаргасан саналын дагуу төрөөс санхүүгийн дэмжлэг олгодог байна. Төрөөс дэмжлэг авсан, нарийн мэргэжлээр суралцагч төгссөнийхөө дараа эзэмшсэн мэргэжлийн ур чадвар, техникийн мэдлэгээ практикт нэвтрүүлэх болзолтойгоор суралцдагаараа онцлог юм байна.

Японы Засгийн газар, Хөдөлмөр эрхлэлтийн газар, холбогдох яам, агентлагууд, орон нутгийн засаг захиргаа, Мужийн Хөдөлмөрийн товчоо болон холбогдох төрийн бус байгууллагын төлөөллөөс бүрдсэн мэргэжлийн зөвлөхүүдийн баг мэргэжлийн боловсролын байгууллагууд дээр шинэ төгсөгчдийг хөдөлмөр эрхлэхэд нь дэмжлэг үзүүлэх чиглэлээр зөвлөгөө өгөх төвүүдийг нээн ажиллуулдаг. Эдгээр төвүүд нь хөдөлмөр эрхлэлтийн байгууллагатай мэдээлэл солилцох, төгсөгч тус бүрийн ур чадварт тохирсон ажил эрхлэх талаар зөвлөгөө өгөх, шууд ажлын байранд зуучлах зэрэг үйл ажиллагаа явуулдаг. Үүнээс гадна, мэргэжилтэй

ажилтныг хөдөлмөр эрхлэхэд дэмжлэг үзүүлэх төсөлтэй хамтран дээрх мэргэжлийн зөвлөхүүд *"Шинээр төгссөн оюутнуудын хөдөлмөр эрхлэх хүсэлт"* –ийг Хөдөлмөр эрхлэлтийн агентлагт хүргүүлэх, ажил олгогч эздэд шинээр хөдөлмөрийн зах зээлд бэлтгэгдсэн мэргэжилтэй ажилтнуудыг зуучлах зэргээр идэвх санаачилгатай ажилладаг. Япон улс нь хөдөлмөрийн зах зээлд зуучлах тусгай зөвшөөрөлтэй гадаадын зуучлагч байгууллагуудаар дамжуулан гадаадын иргэнийг хөнгөн, хүнд үйлдвэрлэлийн салбар, үйлчилгээ, технологийн зарим салбарт дадлагажигчаар ажиллуулдаг.

БНСУ-д Мэргэжлийн боловсролын сургалтын байгууллага төгсөгчдийг хөдөлмөрийн зах зээлийн эрэлтэд нийцүүлэн бэлтгэх урт хугацааны сургалтын төлөвлөгөө боловсруулах, хэрэгжүүлэх чиг үүргийг Мэргэжлийн сургалтын зөвлөлдөх хороо хэрэгжүүлдэг. Энэ хороо нь хөдөлмөрийн зах зээлийн эрэлт, нийлүүлэлтийн судалгаа, төгсөгчдийг ажлын байраар хангах талаар хөдөлмөрийн мэргэжлийн холбоодоос ирүүлсэн санал, улсын хөгжлийн 5 жилийн тэргүүлэх чиглэл, нэн шаарлагатай мэргэжлүүдийн эрэлт хэрэгцээ зэргийг харгалзан тооцоо судалгаатайгаар төлөвлөгөө гаргадаг байна. Мөн нэн ядуу өрхийн суралцагч, үндэсний цөөнх, алслагдсан орон нутгийн суралцагч, хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэдэд квот тогтоон мэргэжлийн холбоодын захиалгад үндэслэн сургах, төгсөгчдийг ажлын байраар хангах бодлого хэрэгжүүлдэг байна. Энэхүү квотын дагуу суралцаж төгссөн мэргэжилтэй ажилтнуудад суралцах хугацаанд нь тэтгэлэг, дэмжлэг олгох, ажлын байраар хангахтай холбоотой зардлыг төрөөс санхүүжүүлдэг. Хөдөлмөрийн зах зээлд шинээр бий болж буй мэргэжлийн ур чадвартай ажилтнууд эрэлт ихтэй байдаг тул Засгийн газрын Үндэсний хөгжлийн стратеги төлөвлөгөөний дагуу үндэсний мэргэжлийн ур чадварын тогтолцооны 5 түвшинд 27 ажлын байр, 180 ажлын төрөл, 556 зүйл ур чадварыг Шинжлэх ухаан технологийн яам, Боловсролын яам, Хөдөлмөрийн яамд хамтран гаргаж албан ёсоор тогтоосон байна. Мэргэжлийн сургалтын байгууллагууд нь энэхүү төлөвлөлтөд нийцүүлэн ажил мэргэжлийн баримжаа олгох, ур чадвар эзэмшүүлэх сургалт явуулдаг тул төгсөгчдийн хөдөлмөр эрхлэлт харьцангуй өндөр хувьтай байдаг байна.

ОХУ-д мэргэжлийн боловсролын байгууллагууд нь хөдөлмөрийн зах зээлийн эрэлт хэрэгцээнд нийцүүлэн элсэлт зохион байгуулах, мэргэжлийн салбар бүрийн сургалтын хөтөлбөрт үнэлгээ хийх, аж ахуйн нэгж, сургалтын байгууллага хоорондын хамтын ажиллагааг хөгжүүлэх, цаг үеийн шаардлагаар гарч ирж буй шинэ мэргэжил, мэргэшлийн ур чадварын хөтөлбөр боловсруулах, сургалтын техник, технологи, тоног төхөөрөмж, багш нарын ур чадварыг сайжруулах шинэ хөтөлбөрүүдийг хэрэгжүүлэх зорилгоор "Боловсролын Хөгжлийн хөтөлбөр /2015-2020/"-ийг батлан хэрэгжүүлж байна. Энэхүү хөтөлбөрт техник, мэргэжлийн сургууль төгсөгчдийг хөдөлмөр эрхлэхэд нь дэмжлэг үзүүлэх зорилгоор хөдөлмөр эрхлэлтийн зөвлөгөө өгөх төвүүдийг нээн ажиллуулахаар тусгажээ.

Орон нутгийн мэргэжлийн боловсролын байгууллагуудын сургалтын тогтолцоог шинэчлэх үйл ажиллагааны хүрээнд Мэргэжлийн боловсролын сургалтын байгууллагуудын бүтэц, зохион байгуулалтанд өөрчлөлт оруулж, орон нутгийн хөгжлийн тэргүүлэх чиглэл, хөдөлмөрийн зах зээлийн мэдээлэлд үндэслэн мэргэжилтэй ажилтан бэлтгэж эхэлжээ.

Австрали улсад мэргэжлийн боловсролын байгууллага төгсөгчдийн хөдөлмөр эрхлэлтийн асуудал хариуцсан төв, орон нутгийн байгууллагууд нь шинэ ажлын байрны захиалга болон ажил олгогчдын холбооны дэлгэрэнгүй мэдээллийг олон нийтэд зориулсан [jobactive](#) цахим хуудсанд байршуулах үүрэгтэй.

Мөн түүнчлэн Засгийн газрын Хөдөлмөр эрхлэлтийн тусламжийн сангаас хөгжлийн бэрхшээлтэй төгсөгчдөд мэргэжлийн боловсрол эзэмших, дадлагажуулан сургах, дадлагажих хугацаанд нь урамшуулал болон цалин олгох, зөвлөгөө өгөх зэрэг үйлчилгээг төрөөс санхүүжүүлдэг байна.

Нэг. Монгол Улсын мэргэжлийн боловсролын сургалт, төгсөгчдийн хөдөлмөр эрхлэлт, бодлого, эрх зүйн орчны өнөөгийн байдал

1.1 Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын талаар баримталж буй бодлого, эрх зүйн орчны өнөөгийн байдал, хэрэгжүүлж буй төсөл хөтөлбөрүүд

"Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын тухай" хууль 2002 онд батлагдсанаар мэргэжлийн боловсрол, сургалтыг хөдөлмөрийн зах зээл, үйлдвэрлэлийн эрэлтэд нийцүүлэх, сургалтын агуулга арга зүйг сайжруулах, суралцагчдын ур чадварыг нэмэгдүүлэх, төгсөгчдийг ажлын

байртай холбох, төр, хувийн хэвшлийн түншлэлийг сайжруулах эрх зүйн орчны суурь бий болсон бөгөөд уг хуулийг боловсронгуй болгох зорилгоор 2009, 2012, 2015, 2016 онуудад тус тус нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан байна.

2017 онд тус хуулийн шинэчилсэн найруулгын төслийг дахин боловсруулж эхэлсэн бөгөөд ХНХЯ-ны Мэргэжлийн боловсролын бодлогын хэрэгжилтийн газраас дараах асуудлуудыг хуулийн төсөлд тусгах, бодлогын түвшинд арга хэмжээ авах шаардлагатай гэж үзсэн. Үүнд:

1/ Монгол Улсад мэргэшлийн түвшний үндэсний тогтолцоо бүрдээгүй, тухайн ажлын байранд шаардагдах мэргэшлийн түвшин тодорхойгүй, мэргэжил, мэргэшлийн ур чадвараа хэрхэн үнэлүүлэх, мэргэшлийн зэргээ хэрхэн тогтоолгох зэрэг харилцааг зохицуулах эрх зүйн зохицуулалт дутмаг байгаагаас гадна аж ахуйн нэгж, байгууллага, иргэд болон мэргэжилтэй ажилтнуудын ур чадвар бодитой үнэлэгдэх нөхцөл бүрдээгүй байна гэж үзсэн. Иймд мэргэшлийн түвшний үндэсний тогтолцоог бүрдүүлэх, иргэд ямар ч ажлын байранд эзэмшсэн мэргэжил, мэргэжлийн дагуу ажил хөдөлмөр эрхлэх, түүндээ тохирсон цалин хөлс авах, зэрэг дэвээ ахиулах, мэргэжлээрээ хөрвөж ажиллах, ур чадварын түвшин, бүтээмжээ ахиулах боломжийг бүрдүүлэх, мэргэжилтэй ажилтны үнэлэмжийг өсгөх чиглэлд ахиц гаргах;

2/ Эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн бодлого, төлөвлөлт, хөгжлийн хөтөлбөртэй уялдуулан мэргэжлийн боловсрол, сургалтын байгууллагуудын үр өгөөжийг дээшлүүлэх, хөдөлмөрийн зах зээлийн эрэлтэд суурилсан, чанартай сургалт явуулахаар Мэргэжлийн сургалт, үйлдвэрлэлийн төв (МСҮТ), Политехникийн коллежийг төрөлжүүлэн хөгжүүлэх. Тухайлбал, Дорнод Политехникийн коллежийг газрын тос, уул уурхайн чиглэлээр, Сэлэнгэ МСҮТ-ийг хөдөө аж ахуй, Завхан Политехникийн коллежийг барилгын салбарын мэргэжлүүдээр гэх мэтчилэн төрөлжсөн сургалтын бааз болгон зохион байгуулах;

3/ Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын байгууллагын хэв шинж, ангилал, хэлбэрийг тогтоох, тусгай зөвшөөрлийн нөхцөл шаардлагын босгыг өндөрсгөх, дотоод, гадаадын сургалтын хөтөлбөрийн болон байгууллагын магадлан итгэмжлэлийн үнэлгээ хийлгэх, суралцах үйл явцын чанар, үнэлгээ, гэрчилгээжүүлэлтэй холбоотойгоор чанарын баталгаажуулалтын тогтолцоо бий болгох, хариуцлагын тогтолцоог сайжруулах;

4/ Мэргэжилтэй ажилтан бэлтгэх зардлыг төр дангаараа хариуцаж ирсэн практикийг алхам алхмаар өөрчилж, ажиллах хүчний хөгжлийн бодлогын хүрээнд ажил олгогч, үйлдвэрлэгч, түншлэгч байгууллагууд болон мэргэжлийн боловсрол, сургалтын харилцаанд оролцогч талуудын хувь, оролцоонд түшиглэсэн, үр өгөөжтэй санхүүжилтийн механизмыг бүрдүүлэх;

Тухайлбал, өнөөгийн санхүүжилтийн систем нь “Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын тухай”, “Төсвийн тухай”, “Боловсролын тухай” хуулиуд болон “Мэргэжлийн боловсрол, сургалтыг дэмжих сангийн хөрөнгийг бүрдүүлэх, зарцуулах, түүнд хяналт тавих “журам”-ын хүрээнд зохицуулагдаж байна. Хэдийгээр эрх зүйн орчны хувьд боломжтой мэт боловч хуулийн заалтууд харилцан уялдаагүй, давхардсан утга агуулгатай, мэргэжлийн боловсрол, сургалтын байгууллагуудын үйл ажиллагааны санхүүжилтийн бие даасан байдлыг хязгаарласан, үр дүнд суурилсан тодорхой зохицуулалт дутмаг байна гэж холбогдох байгууллагуудын зүгээс үзэж байна. Үүний улмаас аж ахуйн нэгж, байгууллагын санхүүгийн дэмжлэгийн хувь, оролцоо нь мэргэжлийн боловсрол, сургалтыг дэмжих санд орохгүй, мэргэжлийн боловсрол, сургалт нь улсын төсвийн санхүүжилтээс бүрэн хамааралтай байх, байгууллагууд нь орлогоороо хөрөнгө оруулалт, санхүүжилтийн эх үүсвэрийг бүрдүүлж чадахгүй байх зэрэг хүндрэл бэрхшээлүүд үүсч байна гэж Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын үндэсний зөвлөлөөс үзсэн. Иймд Мэргэжлийн боловсрол, сургалтыг дэмжих сан, түүний үйл ажиллагааны үр өгөөжийг дээшлүүлж, түншлэл, оролцоонд тулгуурлан боловсронгуй болгох, улмаар Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын хөгжлийн сан болгож шинэчлэх;

5/ Мэргэжлийн боловсрол, сургалтыг хөгжүүлэхийн тулд уг харилцаанд оролцогчдын эрх үүрэг, хариуцлага, хамтын ажиллагаа, удирдлага, зохион байгуулалт, хяналт, мэдээллийн тогтолцоог зохистой бүрдүүлэх зэрэг болон бусад шаардлагатай асуудлыг хуулийн төсөлд тусгахаар судалгааны ажлыг эхлүүлжээ.

1.2 Салбарт хэрэгжиж байгаа төсөл, хөтөлбөрүүд:

Өнөөгийн байдлаар тус салбарт дараах 5 төсөл, хөтөлбөр хэрэгжиж байна. Үүнд:

1. Европын Холбооны санхүүжилтээр хэрэгжиж буй “Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын салбарыг дэмжих төсөл-1” нь салбарын оролцогч бүх талуудыг чадавхжуулах, үнэлгээ,

- гэрчилгээжүүлэлт, чанарын баталгаажуулалт, хууль эрх зүй, бодлогын түвшний баримт бичиг боловсруулахад дэмжлэг үзүүлэх төсөл. /2019 онд хэрэгжиж дуусна/
2. Европын Холбооны санхүүжилтээр хэрэгжиж буй “Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын салбарыг дэмжих төсөл-2” нь салбарын сургалт, үйлдвэрлэл, бүтээгдэхүүнд нэвтэрч буй тэргүүн туршлагыг түгээн дэлгэрүүлэх төсөл. /2018 онд хэрэгжиж дуусна./
 3. Германы Олон Улсын Хамтын ажиллагааны нийгэмлэгийн төсөл нь мэргэжлийн боловсролыг аж үйлдвэрийн салбарын эрэлт хэрэгцээ, олон улсын стандартад нийцүүлэх, түншлэл, хамтын ажиллагааг хөгжүүлэх зорилгоор Дорнод, Дархан-Уул, Өмнөговь аймаг дахь Политехник коллежүүдэд дараах сонгосон мэргэжлийн хүрээнд “Чадамжийн төв”-ийг бий болгоход чиглэгдэж байна. Үүнд, Дорнод аймаг дахь Политехник коллежид үйлдвэрлэлийн механик, хүнд машин механизмын засварчин, хөдөлмөрийн аюулгүй байдал, эрүүл ахуй болон байгаль орчны хамгаалалын чиглэлээр, Дархан-Уул аймаг дахь Уул уурхай, эрчим хүчний Политехник коллежид цахилгаан, уулын ашиглалт, мехатроникийн чиглэлээр, Өмнөговь аймаг дахь Политехник коллежид гагнуур, үйлдвэрлэлийн механик, автомашины механик, хүнд машин механизмын операторын мэргэжлийн чиглэлээр талууд хамтран ажиллаж, дадлагын бааз суурийг бэхжүүлж, тоног төхөөрөмжийг нийлүүлэн багш нарыг сургаж байна. /2019 онд хэрэгжиж дуусна./
 4. НҮБ-ын Хүн амын сангаас хэрэгжүүлж байгаа “Амьдрах ухааны боловсрол” төсөл. Төслийн хүрээнд амьдрах ухааны танхим байгуулж, нийгмийн эрсдлээс өөрийгөө хамгаалах, урьдчилан сэргийлэх, үе тэнгийнхэндээ зөвлөх, сонсох, зөв хүн болоход эрүүл мэнд, харилцааны боловсролоор дамжуулан зөв төлөвшил олгох зорилт тавин ажиллаж байна. Завхан, Дорнод, Орхон, Увс, Ховд, Өмнөговь, Дорноговь, Баянхонгор, Баян-Өлгий, Говь-Алтай аймаг дахь Мэргэжлийн сургалт, үйлдвэрлэлийн төвүүд хамрагддаг. /2017 онд хэрэгжиж дуусна./
 5. Азийн хөгжлийн банкны хөнгөлөлттэй зээлийн санхүүжилтээр “Хөдөлмөр эрхлэлтийн ур чадвар” төсөл 2015 оны 10 сараас хэрэгжиж эхэлсэн. Төсөл нь хөдөө аж ахуй, барилга, зам тээвэр гэсэн 3 салбарын мэргэжлийн боловсролыг хөдөлмөрийн зах зээлийн эрэлт хэрэгцээнд нийцүүлэн бэлтгэхэд чиглэгдэж байна. Төсөлд төрийн өмчийн 20-25 Мэргэжлийн сургалт үйлдвэрлэлийн төв, Политехникийн коллеж хамрагдах бөгөөд сургалтын орчныг сайжруулах, 3 салбарын мэргэжлийн стандарт, хөтөлбөр боловсруулах, удирдах ажилтан багш нарыг сурган мэргэшүүлэхэд чиглэгдэнэ. / 2019 онд хэрэгжиж дуусна./

1.3 Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын байгууллагад суралцагсадын талаарх статистик мэдээлэл¹⁴⁵

/2017 оны байдлаар/

Үзүүлэлт	Хичээлийн жил					
	2011-2012	2012-2013	2013-2014	2014-2015	2015-2016	2016-2017 /урьдчилсан байдлаар/
Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын байгууллагууд						
Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын байгууллага	71	78	79	76	81	86/91/
Төрийн өмчийн	49	50	53	52	49	50
Төрийн бус өмчийн	22	28	26	24	32	36/5/
Хотод	28	34	34	32	38	43/4/
Хөдөөд	43	44	45	44	42	43
Гадаадад	-	-	-	-	1	/1/
Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын байгууллагад суралцагсад						
Нийт суралцагсад	48134	45225	42798	42797	42675	38533
Үүнээс: Эмэгтэй	21694	20643	19189	18252	17286	15367
Хотод	18720	19286	18182	18404	20079	19782

а—————

¹⁴⁵ Монгол Улсын Хөдөлмөр, Нийгмийн хамгааллын яамны Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын хэлтсээс ирүүлсэн судалгааны мэдээлэл, 2017 он.

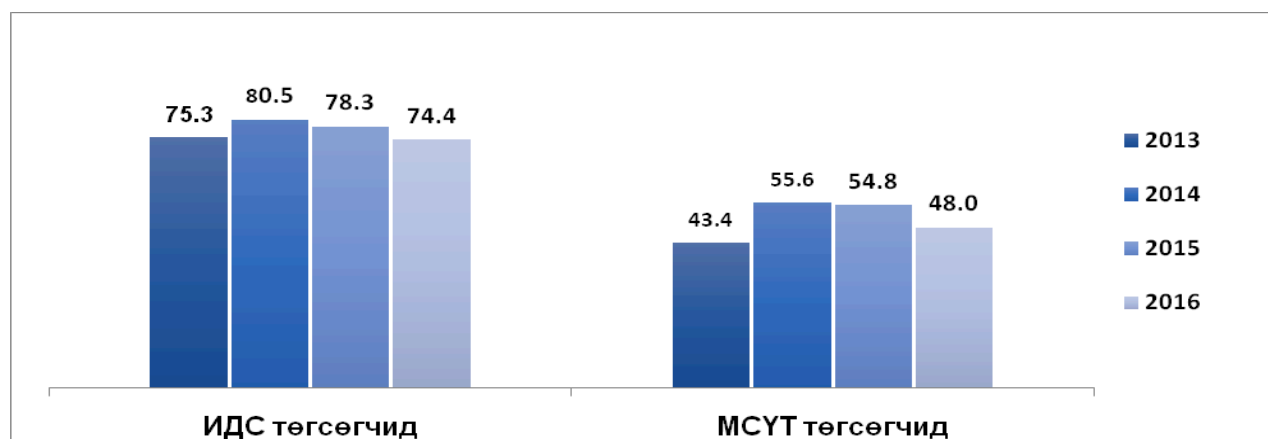
Хөдөөд	29414	25939	24616	24393	22564	18751
гадаадад	-	-	-	-	32	0
Төрийн өмчийн сургуульд суралцагсад	37227	35256	33525	32896	31572	27665
Төрийн бус өмчийн сургуульд суралцагсад	16267	15798	15028	13820	12622	10528
Үүнээс: Эмэгтэй	10907	9969	9273	9901	11103	10868
Шинээр элсэгчдийн тоо	19417	19607	20921	20804	20961	16742
Үүнээс: Эмэгтэй	8213	8635	8821	8445	8214	6827
Шинээр элсэгчдийн тухайн жилд 9 анги төгсөгчид	11116	10741	9944	10928	10388	5539
Шинээр элсэгчдийн тухайн жилд 12 анги төгсөгчид	4094	4123	5738	5130	3195	2707
Нийт төгсөгчид	23120	23393	18358	18978	-	19488

Хөдөлмөр, нийгмийн хамгааллын яамны Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын хэлтсээс ирүүлсэн мэдээллээр, 2017 оны байдлаар улсын хэмжээнд мэргэжлийн боловсрол, сургалтын нийт 91 байгууллага үйл ажиллагаа явуулж байгаагаас төрийн өмчийн 50 сургууль, төрийн бус өмчийн 26 сургууль байна. Эдгээр 91 мэргэжлийн сургалтын байгууллагын 47 нь хотод, 43 нь хөдөө орон нутагт, 1 нь гадаадад үйл ажиллагаагаа явуулж байна. 2016-2017 оны хичээлийн жилд дээрх сургалтын байгууллагад 38533 мянган суралцагч 192 мэргэжлээр суралцаж, 4320 багш, ажилтан ажиллаж байна.

1.4 Мэргэжлийн боловсролын байгууллага төгсөгчдийн хөдөлмөр эрхлэлтийн төлөв байдал

Хөдөлмөр, нийгмийн хамгааллын яамнаас хөдөлмөр эрхлэлтийн харилцааны талаарх төрийн бодлогыг оновчтой болгох үүднээс хөдөлмөрийн зах зээлийн эрэлт, нийлүүлэлтийн талаар суурь судалгааг тогтмол хийхээр шийдвэрлэсэн байна. Энэ хүрээнд Хөдөлмөр, нийгмийн хамгааллын судалгааны институтээс жил бүр хөдөлмөрийн зах зээлийн богино хугацааны эрэлтийг тодорхойлж, үнэлэлт дүгнэлт өгөх зорилгоор мэргэжлийн боловсролын байгууллагад суралцаж төгсөгчдийн хөдөлмөр эрхлэлтийн төлөв байдал, хөдөлмөрийн зах зээлд шаардлагатай ажиллах хүчнийг мэргэжил, салбар, байршил тус бүрээр тодорхойлж шийдвэр гаргагчид болон судлаачдыг мэдээллээр хангаж байна. Тус институтээс гаргасан зарим судалгааны тоймыг танилцуулбал:

Мэргэжлийн сургалт үйлдвэрлэлийн төвийг төгсөгчдийн хөдөлмөр эрхлэлтийн төлөв байдлын судалгаа¹⁴⁶

2016 онд Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын байгууллагад 19488 хүн суралцаж төгссөнөөс 9354 хүн буюу нийт төсөгчдийн 48% нь ажлын байртай болжээ. Төгсөгчдийн хөдөлмөр эрхлэлт өмнөх жилүүд буюу 2013-2015 оны дунджаас буурсан үзүүлэлттэй байгаа нь ажлын байрны хомсдол, цалин хөлс бага, тухайн ажил нь улирлын чанартай гэх мэт олон хүчин зүйлээс шалтгаалжээ.

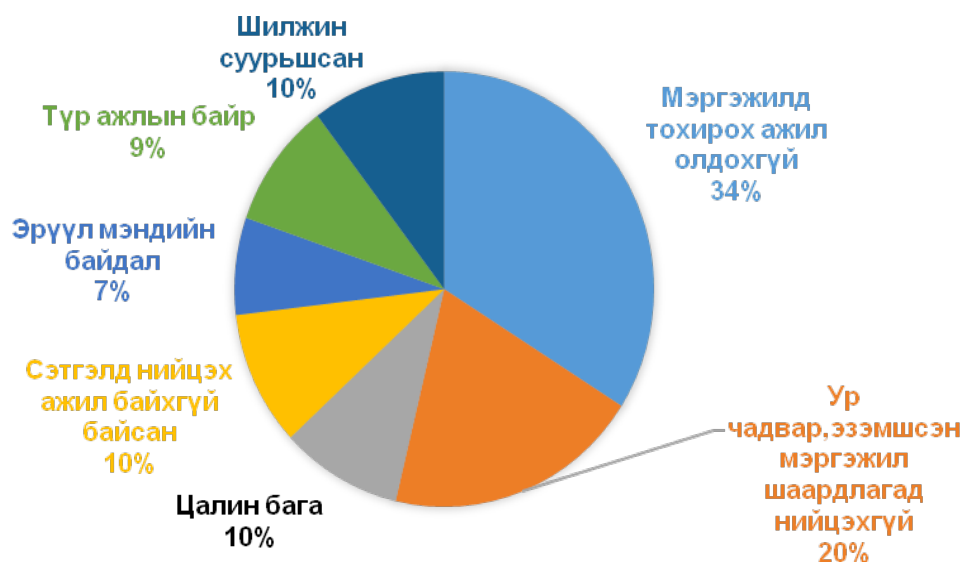
а

¹⁴⁶ "Төгсөгчдын хөдөлмөр эрхлэлтийн судалгаа -2016", Хөдөлмөр, нийгмийн хамгааллын судалгааны институт, 2017

2016 оны судалгааны үр дүнгээс харахад төгсөгчдийн ажиллаж байгаа салбарын хувьд авч үзвэл боловсролын салбарт 15.7%, боловсруулах үйлдвэрлэл 10.8%, бөөний болон жижиглэн худалдааны салбарт 10.3% тус тус ажиллаж байна.

Сүүлийн 3 жилийн статистик мэдээллээс харахад дунджаар нийт төгсөгчдийн 45-50% нь мэргэжлийн сургалтын байгууллагын гэрээт байгууллагын ажлын байранд шууд зуучлагддаг бол 8-10% нь дараагийн шатны сургалтанд буюу их, дээд сургуульд шатлан суралцдаг байна.

Төгсөгчдийн ажилгүй байгаа шалтгаан¹⁴⁷
/хувиар/

Судалгаанд, 2015 онд хөдөлмөр эрхэлж байсан боловч 2016 онд ажилгүй байгаа 1247 төгсөгчийн хувьд тухайн ажлаас гарсан шалтгааныг байгууллагаас болон хувь хүнээс хамаарсан шалтгаантай гэж ангилан авч үзжээ. Ажил олгогчоос хамаарсан шалтгаанд МБСБ төгсөгчдийн хувьд цалин хөлстэй ихэвчлэн хамааралтай бол ИДС төгсөгчдийн хувьд хууль, эрх зүй, татварын дарамт, түр хугацааны ажлын байр мөн орон тооны цомхотгол зэрэг хүчин зүйлүүд нөлөөлсөн байна. Хувийн шалтгааныг тодруулахад Мэргэжлийн боловсролын сургалтын байгууллагын төгсөгчдийн 27 хувь нь сургуульд сурах болсон, 73 хувь нь хувиараа бизнес эрхлэхийн тулд ажлаасаа гарсан гэжээ.

1.5 Төрөөс мэргэжилтэй ажилтанд үзүүлж буй дэмжлэг, мал аж ахуйн салбарын мэргэжилтнийг бэлтгэх асуудал

Засгийн газрын 2007 оны 294 дүгээр тогтоолоор Мэргэжлийн сургалт үйлдвэрлэлийн төв (МСҮТ)-ийн нэг суралцагчид сар бүр 45000 төгрөгийн тэтгэлэг олгох болсноор Мэргэжлийн сургалт үйлдвэрлэлийн төвд элсэгчдийн тоо эрс нэмэгдсэн. Мөн Засгийн газрын 2013 оны 329 дүгээр тогтоолоор мэргэжлийн сургалт үйлдвэрлэлийн төвийн суралцагчдад сар бүр олгох тэтгэлгийн хэмжээг 70000 (далан мянга) төгрөгөөр шинэчлэн тогтоосон байна.

Гэвч “Хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих тухай хууль”-ийн 23-р зүйлийн 1.13-т “*мэргэжлийн боловсрол, сургалтыг дэмжих зориулалтаар мэргэжлийн боловсрол, сургалтыг дэмжих санд хөрөнгө хуваарилна*” гэж заасны дагуу мэргэжлийн боловсрол, сургалтын байгууллагад суралцагчдад сар бүр олгодог 70000 төгрөгийн тэтгэлгийг 2016 оны 02 дугаар сар хүртэл Хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих сангаас санхүүжүүлэн олгож байсан боловч өнөөдрийн байдлаар тэтгэлэг зогссон байна.

Мэргэжлийн сургалт үйлдвэрлэлийн төвүүдэд суралцагчдын тэтгэлгийг тус сангийн орлоготой уялдуулан олгож байгаа нь сангийн орлого бүрдэлт хангалтгүй байгаа эдийн засгийн хүндрэлтэй өнөөгийн нөхцөлд тэтгэлгийг түр хугацаагаар зогсоохоос аргагүй байдалд хүргэсэн байна. Иймд Хөдөлмөр, нийгмийн хамгааллын яамнаас суралцагчдад а

¹⁴⁷ “Төгсөгчдын хөдөлмөр эрхлэлтийн судалгаа -2016”, Хөдөлмөр, нийгмийн хамгааллын судалгааны институт, 2017

тэтгэлэг олгох санхүүжилтийн эх үүсвэрийг өөрчилж, Хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих сангаас биш их, дээд сургуулиудын оюутнуудтай ижил зарчмаар улсын төсвөөс санхүүжүүлэх саналыг Сангийн яаманд хүсэлт хүргүүлсэн боловч одоогоор шийдвэрлэгдээгүй.

Мэргэжлийн боловсролын байгууллагад суралцаж байгаа суралцагчдыг нийт 6 бүсэд ангилж, мэргэжлийн болон техникийн боловсрол, сургалт явуулж буй мэргэжлүүдийг салбараар нь ангилж гаргасан статистик мэдээллээс үзэхэд барилга, аж үйлдвэр, хөдөө аж ахуйн салбарын мэргэжил зонхилж байна. Тухайлбал:

Мал аж ахуйн мэргэжлийн суралцагчдын статистик мэдээ¹⁴⁸

/2016-2017 он/

№	Сургалтын байгууллагууд	Индекс	Мэргэжлийн чиглэл	Суралцагчийн тоо	Үүнээс: Эмэгтэй
1	Баян-Өлгий МСҮТ	633011	Фермерийн аж ахуй эрхлэгч-ГТ-МАН	48	22
		633012	Фермерийн аж ахуй эрхлэгч-МАН-ГТ	21	19
2	Булган ХАА МСҮТ	7513-23	Сүү боловсруулах үйлдвэрийн ажилтан	25	20
		6121-23	Малын асаргаа/ санитар/	19	7
3	Говь-Алтай МСҮТ	6330-12	Фермерийн аж ахуй эрхлэгч /МАН-ГТ/	16	2
4	Орхон ХАА	7231-20	ХАА-н машин механизмын ашиглалт, засварчин	57	0
5	Өвөрхангай МСҮТ	63-3011	Фермерийн аж ахуй эрхлэлт /ГТ-МАН/	25	17
		61-2123	Малын асаргаа /Санитар/	20	3
6	Завхан Тосонцэнгэл МСҮТ	6330-12	Фермерийн аж ахуй эрхлэгч/ МАН-ГТТ/	15	4
7	Төв аймаг Заамар МСҮТ	6320-12	Эрчимжсэн МАН-н фермер	15	0
		6330-11	Фермерийн аж ахуй эрхлэгч /ГТ-МАН/	28	12
8	Хэнтий- МСҮТ	6320-14	Уламжлалт мал аж ахуйн фермер	27	14
9	Ар Гурван тамир	АН324-17	Малын бага эмч	75	30
		АН6121-23	Малын санитар /1жил/	30	12
		IF7513-23	Сүү боловсруулах үйлдвэрлэлийн ажилтан /1жил/	15	15
10	Барилга бүтэц МСҮТ	6330-11	Фермерийн аж ахуй эрхлэгч / ГТ-МАН /	20	7
11	Баянхонгор Өлзийт МСҮТ	7513-23	Сүү сүүн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэх ажилтан	80	62
12	MINDSET МСҮТ	7513-23	Сүү боловсруулах үйлдвэрлэлийн ажилтан	50	19
		6320-12	Эрчимжсэн МАН-н фермер	65	28
13	Хамаг Монгол МСҮТ	7513-23	Сүү, сүүн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлийн технологийн ажилтан	13	11
14	Баянхонгор ПК	6330-11	Фермерийн аж ахуй эрхлэгч /ГТ-МАН/	20	3
15	Дорнод ПК	6121-23	Малын асаргаа	72	28
		3240-17	Малын бага эмч	45	15
16	Улаангом ПК	7513-23	Сүү, сүүн бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэлийн технологийн ажилтан /Сүү боловсруулах үйлдвэрлэлийн ажилтан/	13	12
17	Ховд хөгжил ПК	3240-17	Малын бага эмч	88	18
		3240-16	Зоотехникч	20	3
		6330-11	Фермерийн аж ахуй эрхлэгч	19	8
		6320-12	Эрчимжсэн мал аж ахуйн фермер	12	5

¹⁴⁸ Монгол Улсын Хөдөлмөр, Нийгмийн хамгааллын яамны Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын хэлтсээс ирүүлсэн судалгааны мэдээлэл, 2017 он.

		6121-24	Малчин	15	1
1 8	Хүнс, технологийн ПК	7513-23	Сүү боловсруулах үйлдвэрлэлийн ажилтан	69	63
МАН-н мэргэжлээр нийт суралцагчдын тоо				1037	460

2016-2017 оны хичээлийн жилд манай улсын хэмжээнд мэргэжлийн боловсролын нийт 18 байгууллагад нийт 1037 суралцагч суралцаж байгаагаас 460 эмэгтэй суралцагч мал аж, ахуйн мэргэжлээр суралцаж байна.

Хоёр. Мэргэжлийн боловсролын сургалт ба төгсөгчдийг ажлын байраар хангаж байгаа талаарх гадаадын зарим орны туршлага

Япон улс¹⁴⁹

Япон улсын Боловсролын тухай багц хуулийн 82-р зүйл дэх “Боловсрол дээшлүүлэх сургууль” гэсэн бүлэгт тусгай мэргэжлийн боловсролын харилцааг бүхэлд нь зохицуулсан байна.

Хуулийн 82-р зүйлийн 82.1-д “ хуульд зааснаас гадна сургалтын байгууллага нь ажил, амьдралд шууд хэрэгцээтэй мэдлэг олгох, боловсрол мэдлэгийг дээшлүүлэх зорилгоор зохион байгуулалттай сургалт явуулна” гэж заасан нь Япон Улсын мэргэжлийн боловсролын харилцааны гол зохицуулалт болж байна. Түүнчлэн тус хуулинд тусгай мэргэжлийн сургалтын талаар дараах тодорхой зохицуулалтыг тусгасан байна. Үүнд:

Тусгай мэргэжлийн боловсролын сургалт нь

- Нэг жилийн хугацаатай байна;
- Хичээлийн цагийг Боловсролын яам тогтооно;
- Хүний тоо 40 хүртэл байна¹⁵⁰ гэжээ.

Мөн тусгай сургалттай сургууль нь бүрэн дунд, тусгай, мэргэжлийн, ерөнхий анги гэсэн ангитай байхаар хуульчилсан байна. Дээрх тусгай мэргэжлийн бүрэн дунд сургуулийг Боловсролын яамны сайд хариуцахаар зохицуулсан байна.

Тусгай мэргэжлийн сургалтыг хувийн болон улсын сургуулиар эзэмшүүлэхээр, хувийн тусгай мэргэжлийн сургууль байгуулах эрхийг Боловсролын яамны сайд олгохоор тус тус зохицуулсан. Тусгай мэргэжлийн хувийн сургуулийг хуулийн дагуу байгуулах итгэмжлэгдэн баталгаа авсан хүн байгуулна. Мэргэжлийн боловсролын асуудлыг хариуцдаг тусгай мэргэжлийн бүрэн дунд сургуулийн Хянан хэлэлцэх зөвлөл нь 10-20 хүний бүрэлдэхүүнтэй 4 жилийн хугацаанд бүрэн эрхээ хэрэгжүүлдэг байгууллага байна. Тус зөвлөлийн гишүүдийг Боловсролын яамны сайд Тусгай мэргэжлийн боловсролын дээд сургуулиас нэр дэвшсэн захирал, сурган хүмүүжүүлэгчдээс томилно. Тус зөвлөлийн гишүүд нь орон тооны бус байх бөгөөд ажил үүргээ гүйцэтгэхэд шаардлагатай зардал мөнгө гаргуулж болно.

Мэргэжлийн боловсролын сургууль нь нийгэмд шууд үр өгөөжөө өгөх мэргэжлийн мэдлэг, техникийн ур чадвартай ажилтан бэлтгэх зорилготой байгууллага юм. Сургалтын хөтөлбөр, агуулгаасаа хамааран үйлдвэрлэл, худалдаа, эмчилгээ, эрүүл ахуй, соёл, хүмүүжил, нийгмийн халамж, загвар зохион бүтээгч, гэр ахуй, хөдөө аж ахуй гэсэн 8 салбарт мэргэжилтэй ажилтан бэлтгэдэг. Эдгээр 8 салбарт “Ур чадвар, дадал эзэмшүүлэх хөтөлбөр”-ийн хүрээнд батлагдсан 126 төрлийн ажлын байранд 62 мэргэжлээр ур чадварын дадлага эзэмших боломжтой байдаг.

Япон улсад мэргэжлийн боловсролын байгууллага төгсөгчдийн хөдөлмөр эрхлэлтийг дэмжих зорилгоор хөтөлбөр, төсөл, арга хэмжээнд ихээхэн хэмжээний хөрөнгө оруулалт хийсэн нь ажилгүйдлийн хэмжээг доод түвшинд тогтворжуулахад чухал нөлөө үзүүлжээ. Мэргэжлийн боловсролын сургалтын байгууллагын сургалтын хөтөлбөр нь ажил мэргэжлийн дадал эзэмшүүлэхээс гадна багаар ажиллах, үнэнч шударга хөдөлмөрлөх, хариуцлага хүлээх, цаг барих, ажлаа хугацаанд нь хийж гүйцэтгэх зэрэг ур чадваруудыг давхар эзэмшүүлдэг нь төгсөгчид болон ажил олгогчдод үр дүнтэй байдаг байна.

¹⁴⁹ Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology Japan, (MEXT) <http://www.mext.go.jp/en/policy/education/lawandplan/title01/detail01/1373797.htm>

¹⁵⁰ Боловсролын багц хуулийн 82-р зүйл

Мөн өндөр ур чадвартай ажиллах хүчнийг бэлтгэх хүрээнд мэргэжлийн сургалтын байгууллага бүрээс ирүүлсэн саналыг үндэслэн төрөөс тухайн суралцагчийг үргэлжлүүлэн боловсрол эзэмшихэд нь санхүүгийн дэмжлэг үзүүлдэг. Ийнхүү төрөөс дэмжлэг авсан суралцагч төгсөөд эх орондоо эзэмшсэн ур чадвар, техникийн мэдлэгээ нэвтрүүлэх болзолтой байдгаараа онцлогтой.

Японы Засгийн газрын хөдөлмөр эрхлэлттэй холбогдох бүх байгууллагууд, орон нутгийн засаг захиргаа, бүх мужийн Хөдөлмөрийн товчоо, төрийн бус байгууллагын гишүүдийг төлөөлсөн Мэргэжлийн зөвлөгөө өгөх төвүүд мэргэжлийн боловсролын байгууллагуудын дэргэд байгуулагдаж, шинэ төгсөгчдийг хөдөлмөр эрхлэхэд дэмжлэг үзүүлдэг байна. Эдгээр төвүүд нь хөдөлмөр эрхлэлтийн байгууллагатай мэдээлэл солилцох, төгсөгч тус бүрийн ур чадварт тохирсон хөдөлмөр эрхлэлтийн талаар зөвлөгөө өгөх, шууд ажлын байранд зуучлах зэрэг үйл ажиллагаа явуулна.

Үүнээс гадна, мэргэжилтэй ажилтныг хөдөлмөр эрхлэхэд дэмжлэг үзүүлэх төсөлтэй хамтран дээрх мэргэжлийн зөвлөхүүд *"Шинээр төгссөн оюутны хөдөлмөр эрхлэх хүсэлт"* –ийг Хөдөлмөр эрхлэлтийн агентлагт хүргүүлэх, ажил олгогч эздэд хандан шинээр хөдөлмөрийн зах зээлд бэлтгэгдсэн мэргэжилтэй ажилтнуудыг хөдөлмөр эрхлэхэд дэмжлэг үзүүлэх талаар уриалга гаргах зэргээр идэвх санаачилгатай ажилладаг. Мөн төгсөгчдөд гарааны бизнес эрхлэхэд Эдийн засаг, худалдаа аж үйлдвэрийн яамны Жижиг, дунд аж ахуйн нэгжийн агентлагаас дэмжлэг үзүүлэх зорилгоор төсөл хэрэгжүүлдэг.

Япон улс нь хөдөлмөрийн зах зээлд хөдөлмөр эрхлэхэд зуучлах тусгай зөвшөөрөлтэй гадаадын зуучлагч байгууллагуудаар дамжуулан гадаад улсын иргэнийг хөнгөн, хүнд үйлдвэрлэлийн салбар, үйлчилгээ, загасчлал, технологи зэрэг зарим салбарт дадлагажигчаар ажиллуулдаг.

БНСУ

БНСУ-ын "Боловсролын тухай" хуулийн 5-р бүлгийн 1 дэх хэсэгт зааснаар боловсролын байгууллага нь:

- Бага, дунд, 12 жилийн сургууль, коллеж, их сургууль;
- Багшийн коллеж ба багш бэлдэх коллеж;
- Техник мэргэжлийн сургууль;
- Худалдааны сургууль, дээд түвшний сургууль гэж ангилагддаг байна.

Хуульд заасны дагуу техник мэргэжлийн сургууль нь бусад сургуулийн нэгэн адил Боловсролын яамны харьяанд байдаг. Техник мэргэжлийн сургууль байгуулах зөвшөөрлийг Боловсролын яам олгох ба хуульд заасан шаардлагыг хангасан хувь хүн, байгууллага байгуулж болно.

Техник мэргэжлийн сургууль нь мэргэжлийн мэдлэг болон үйлдвэрлэл техникийн дадал олгох ба суралцах хугацаа 5 хүртэл жил байна. Элсэхийг хүсэгчид дунд сургууль төгссөн, эсвэл энэ түвшний боловсрол эзэмшсэн байх шаардлагатай.

БНСУ-д мэргэжлийн боловсролыг техник мэргэжлийн сургууль болон мэргэжлийн ахлах сургууль, ахлах дунд сургууль, коллежууд болон албан бус боловсролын хүрээнд хөдөө аж ахуй, техник, худалдаа, тэнгисийн болон загасны аж ахуй зэрэг мэргэжлээр олгодог ба салбараас хамааран харилцан адилгүй хугацаагаар суралцаж төгсдөг байна.

Албан бус мэргэжлийн сургалтыг Хөдөлмөр эрхлэлтийн даатгалын сангаас санхүүжүүлэх ба олон нийтийн мэргэжлийн сургалтыг Хөдөлмөрийн яамны харьяа орон нутгийн хөдөлмөр эрхлэлтийн агентлагууд 3 сараас 2 жил хүртэлх хугацаатай хөтөлбөрт сургалт байна.

Мэргэжлийн сургалтаар дамжуулан мэргэжилтэй ажилтан бэлтгэх мэргэжлийн ур чадвар олгох, хөгжүүлэх асуудлыг "Мэргэжлийн сургалтын тухай" хууль (Framework act on vocational training)¹⁵¹ "Мэргэжилтэй ажилтны ур чадварыг хөгжүүлэх тухай "(Workers Vocational Skills Development Act)¹⁵² хуулиудаар тус тус зохицуулжээ.

"Мэргэжлийн сургалтын тухай" хууль (Framework act on vocational training)-иар мэргэжлийн

а

¹⁵¹Framework act on vocational training, <http://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/103076/124956/F-1055848242/KOR103076.pdf>

¹⁵²Workers Vocational Skills Development Act
http://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/viewer.do?hseq=33587&type=part&key=40

сургалтаар мэргэжилтэй ажилтан бэлтгэх, мэргэжлийн үүргээ биелүүлэхэд шаардлагатай ур чадварыг эзэмшүүлэхтэй холбоотой харилцааг зохицуулсан байна.

Хуулийн 6 дугаар зүйлд зааснаар, мэргэжлийн сургалтын төвийг төгссөн мэргэжилтэй ажилтнуудыг хөдөлмөрийн зах зээлийн эрэлт, нийлүүлэлтэд нийцүүлэн сургах урт хугацааны сургалтын төлөвлөгөө боловсруулах чиг үүрэг бүхий Мэргэжлийн сургалтын зөвлөлдөх хороо ажиллана.

Зөвлөлдөх хороо нь мэргэжлийн боловсрол сургалтын байгууллагуудын үйл ажиллагаанд зайлшгүй шаардлагатай асуудлуудаар жил бүр мэргэжлийн сургалтын төлөвлөгөө гаргаж Хөдөлмөрийн сайдаар батлуулах чиг үүрэгтэй.

Зөвлөлдөх хороо нь мэргэжлийн сургалтын төлөвлөгөөг боловсруулахдаа хөдөлмөрийн зах зээлийн эрэлт нийлүүлэлтийн судалгаа, төгсөгчдийн ажлын байрны захиалга буюу хөдөлмөрийн мэргэжлийн холбоодоос ирүүлсэн санал, улсын хөгжлийн 5 жилийн төлөвлөгөөний тэргүүлэх чиглэлд заасан ажил, мэргэжлүүдийг харгалзан үзэж тухайн жилийн хөдөлмөрийн зах зээлийн эрэлтийг тооцон төлөвлөдөг байна.

Мөн мэргэжлийн сургалтын байгууллагын сургалтын төлөвлөгөөнд заагдсан тусгай квот (*ядуу гэр бүлийн суралцагч, үндэстний цөөнх, алслагдсан орон нутгийн суралцагч, хөгжлийн бэрхшээлтэй иргэн*)-ийн дагуу мэргэжлийн холбоодын захиалгыг тооцон төгсөгчдийг ажлын байраар хангах бодлого явуулдаг. Эдгээр квотоор төгссөн мэргэжилтэй ажилтнуудын суралцах хугацааны тэтгэлэг, дэмжлэг, ажлын байраар хангахтай холбоотой зардлыг төрөөс санхүүжүүлнэ.

Тус улсад аж үйлдвэрлэлийн салбарын хэрэгцээ шаардлага өөрчлөгдөхийн хэрээр хөдөлмөрийн зах зээлд шинэ шинэ мэргэжлийн ур чадвартай ажилтнуудын эрэлт хэрэгцээ ихээр үүссэн тул Засгийн газраас үндэсний хөгжлийн стратегид тулгуурлан үндэсний мэргэжлийн ур чадварын тогтолцоог 5 түвшинд тогтоож, 27 ажлын байр, 180 ажлын төрөл, 556 зүйл ур чадварыг эзэмшүүлэхээр Шинжлэх ухаан технологийн яам, Боловсролын яам, Хөдөлмөрийн яамд хамтран шийдвэр гаргасан байна. Мэргэжлийн сургалтын байгууллагууд дээрх нэрлэсэн чиглэлээр ажил мэргэжлийн баримжаа олгох, ур чадвар эзэмшүүлэхэд чиглүүлэн сургалт явуулсанаар төгсөгчдийн хөдөлмөр эрхлэлт нэмэгдсэн байна.

Мөн төгсөгчдийн хөдөлмөр эрхлэлтийг нэмэгдүүлэх үйл ажиллагааны хүрээнд 2015 онд БНСУ-ын Худалдаа, аж үйлдвэрийн танхим (KCCI) -аас шалгаруулсан одоогийн ажлын байрны зах зээл дээр давамгайлж байгаа БНСУ-ын топ 100 корпорацийн шинээр ажилд авах ажилтнуудад шаардагдаж буй ур чадвар болон ажлын байранд тавигдах нийтлэг шалгуурт дүн шинжилгээ хийж үзээд шинээр ажилд орсон ажилтнуудад тогтвор суурьшилтай ажиллах, хариуцлага хүлээх чадвар, ажлын туршлага дутмаг зэрэг нийтлэг бэрхшээлтэй асуудлууд тулгарч байгааг тодруулсан байна. Тус судалгааны үр дүнд үндэслэн мэргэжлийн боловсролын байгууллагын сургалтын хөтөлбөрийг шинэчлэх саналыг мэргэжлийн сургалтын Зөвлөлдөх хороонд хүргүүлсэн байна.

БНСУ-ын Мэргэжлийн сургалтын судалгааны хүрээлэнгээс¹⁵³ мэргэжлийн боловсролын байгууллагын нийт төгсөгчдийн хөдөлмөр эрхлэлтийг 2000-2015 он буюу сүүлийн 5 жилийн байдлаар авч үзэхэд жил бүр өссөн үзүүлэлттэй гарчээ. Үүнээс гадна төгсөгчдийг ажлын байраар хангахад чиглэсэн "Насан туршийн боловсролын хөтөлбөр", "Үндсэн сургалт", "Шинэчлэх сургалт", "Ажлын байрны шилжүүлэх сургалт", "Давтан сургалт", "Бага орлоготой эмзэг бүлгийн ажил хайгчдад цогц дэмжлэг үзүүлэх хөтөлбөр" зэрэг хөтөлбөрүүд хэрэгждэг байна.

Мөн Худалдаа, аж үйлдвэр, эрчим хүчний яамны жижиг, дунд бизнесийн захиргаанаас их, дээд сургууль, мэргэжлийн боловсролын байгууллага төгсөгчдөд бие даан гарааны бизнес эрхлэхэд дэмжлэг үзүүлэх R&D хөтөлбөр хэрэгжүүлдэг байна. БНСУ-ын их, дээд сургууль, мэргэжлийн боловсролын байгууллага төгсөгчдийг хөдөлмөр эрхлэхэд чиглэсэн үйл ажиллагаа нь хөдөлмөр эрхлэлтийн холбогдох бүх талуудын хамтын ажиллагааны уялдаа сайн, Засгийн газрын хөгжлийн хэтийн төлөвлөгөөтэй уялдуулан сургалтын хөтөлбөр, элсэлтийг зохион байгуулдаг, ирээдүйд эрэлт ихсэх ажил мэргэжлийн төрлийг тогтоосон,

а
¹⁵³ 2016 Human Resources Development Indicators in Korea

Education & Training Participation of Paid Workers, <http://www.krivet.re.kr/eng/eu/index.jsp>

төгсөгчдөд өөрийн эзэмшсэн мэргэжлийн дадал, ур чадвараас хамаарч олон төрлийн төсөл, хөтөлбөрт хамрагддаг нь ажилгүйдлийн түвшинг бууруулсан байна.

ОХУ¹⁵⁴

ОХУ-ын Мэргэжлийн боловсролын эрх зүйн зохицуулалт нь “Боловсролын тухай” хуулиар зохицуулагдаж байна. Хуулийн 9 дүгээр зүйлийн 9.1 дэх хэсэгт мэргэжлийн боловсролыг тодорхойлохдоо:

- Ерөнхий боловсролын (үндсэн ба туслах)
- Мэргэжлийн боловсролын (үндсэн ба туслах) гэж ангилжээ.

Хуульд зааснаар ерөнхий боловсролын хөтөлбөр нь хувь хүний соёлын түвшинг төгөлдөржүүлэх, нийгмийн амьдралд дасан зохицох, мэргэжлийн боловсролын хөтөлбөрөө өөрийн хүсэл сонирхлын дагуу сонгох нөхцөлийг бүрдүүлэхэд чиглэгдэх бөгөөд хөтөлбөр нь сургуулийн өмнөх боловсрол, бага боловсрол, ерөнхий боловсрол, бүрэн дунд боловсролын хөтөлбөр хамаарч байна.

Харин Мэргэжлийн боловсролын хөтөлбөр нь мэргэжлийн болон ерөнхий боловсролын түвшинг дэс дараатай дээшлүүлэх, тодорхой чиглэлээр мэргэшсэн ажилтанг бэлтгэхэд чиглэгдэх бөгөөд Мэргэжлийн боловсролын хөтөлбөрт анхан шатны мэргэжлийн боловсролын хөтөлбөр, дунд шатны мэргэжлийн боловсролын хөтөлбөр, дээд боловсролын болон дээд боловсролын дараах мэргэжлийн боловсролын хөтөлбөр хамаардаг байна. (9-р зүйлийн 5 дах хэсэг)

Мэргэжлийн боловсролыг олгохдоо боловсрол эзэмшүүлэх ерөнхий ангилалын дагуу олгох бөгөөд (10-р зүйл) байгууллагыг үүсгэн байгуулах эрх бүхий субъект нь: (11-р зүйл)

- төрийн төв болон орон нутгийн байгууллага;
- дотоод гадаадын өмчийн бүх хэлбэрийн байгууллага, тэдгээрийн нэгдэл;
- эх орны болон гадаадын олон нийтийн болон хувийн эзэмшлийн сангууд;
- ОХУ-ын нутаг дэвсгэрт бүртгэлтэй олон нийтийн болон шашны байгууллага, ОХУ-ын болон гадаадын иргэн хамтран үүсгэн байгуулж болно.

Мэргэжлийн боловсролын тогтолцоо нь анхан, дунд, дээд, дээд боловсролын дараах гэсэн бүтэцтэй байх бөгөөд аль ч шатны мэргэжлийн боловсролын суралцагчид тухайн мэргэжлийн дагуу мэргэжил олгох шаардлагыг хангах үүрэгтэй.

Анхан шатны мэргэжлийн боловсролын зорилго нь мэргэшсэн ажилтныг ерөнхий, дунд боловсролын суурин дээр нийгмийн хэрэгцээний бүхий л үндсэн чиглэлээр бэлтгэхэд оршино. Зарим онцгой мэргэжлээр анхан шатны мэргэжлийн боловсрол нь бүрэн дунд боловсрол дээр суурилж болно. Анхан шатны мэргэжлийн боловсролыг анхан шатны мэргэжлийн боловсролын байгууллага (техник мэргэжлийн болон бусад сургууль)-д эзэмшиж болно.

Дунд мэргэжлийн боловсролын зорилго нь ерөнхий боловсрол болон анхан шатны мэргэжлийн боловсрол дээр суурилж хувь хүний мэдлэг боловсролыг өргөжүүлж гүнзгийрүүлэх шаардлагыг хангахуйц дунд шатны мэргэжилтэн бэлтгэхэд оршино. Ерөнхий (бүрэн) болон анхан шатны мэргэжлийн боловсролтой этгээд мэргэжлийн чиглэлийнхээ дагуу дунд мэргэжлийн боловсролыг түргэвчилсэн хөтөлбөрөөр эзэмшиж болно. Уг боловсролыг дунд мэргэжлийн боловсролын байгууллага (тусгай дунд боловсролын байгууллага)-д буюу дээд боловсролын сургалтын байгууллагын эхний шатанд эзэмшиж болно. Зохих зөвшөөрөлтэй бол анхан шатны мэргэжлийн боловсролын хөтөлбөрийг дунд шатны мэргэжлийн байгууллага хэрэгжүүлж болно.

Мөн тус хуулинд *мэргэжлийн бэлтгэл (курс), мэргэжлийн боловсрол* гэж тусдаа ойлголтыг хуульчилсан. Мэргэжлийн бэлтгэл (курс) нь сурагчдад богино хугацаанд түргэвчилсэн нэг буюу хэсэг бүлэг ажил үүрэг гүйцэтгэхэд шаардагдах ажлын дадал эзэмшүүлэх зорилготой сургалт юм. Мэргэжлийн бэлтгэлийг суралцагчдын ерөнхий боловсролын түвшинг дээшлүүлэхтэй зэрэгцүүлж болохгүй. Үүнээс дээрх хоёр ойлголтын ялгаа харагдаж байна. Төрөөс шаардлагатай үед ерөнхий боловсрол эзэмшээгүй хүмүүст зориулж мэргэжил олгох

¹⁵⁴ Юнеско- Юневос :Дэлхийн ТМБС-ын мэдээллийн сан, ОХУ, 2012 оны 3 сар судалгаанаас
http://www.unevoc.unesco.org/wtdb/worldvetdatabase_au_en.pdf

зорилгоор мэргэжлийн бэлтгэл (курс) сургалт зохион байгуулна. Мэргэжлийн бэлтгэлийг анхан шатны мэргэжлийн боловсролын байгууллагад болон бусад сургалтын байгууллагад олгож болно. Сургууль дундын сургалтын комбинат, үйлдвэрлэл сургалтын засварын газар, сургалтын хэсэг (цех), тодорхой мэргэжлийн хүмүүсийг ганцаарчлан сургах зөвшөөрөлтэй (лиценз) байгууллагын дэргэдэх сургалтын салбарт тус тус олгоно. (21-р зүйл)

Холбооны улсын мэргэжлийн боловсролын байгууллагууд, орон нутаг, бүс нутгийн боловсролын байгууллагуудыг яам (БШУЯ) санхүүжүүлэх ба зарим тухайлсан салбарыг ч цөөн тооны бусад яам санхүүжүүлж байдаг.

Жишээ нь: Хөдөө аж ахуйн чиглэлийн салбарыг Хөдөө аж ахуйн яам санхүүжүүлэх ба эрүүл мэнд боловсролын байгууллагуудыг Эрүүл мэнд, нийгмийн хөгжлийн яам санхүүжүүлдэг байна. Эдгээр нь БШУЯамтай хамтран, орон нутгийн боловсролын байгууллага, боловсролын бүтэц, үндэслэл, ерөнхий боловсролын хөгжлийн асуудлуудыг хэрэгжүүлдэг байна.

Түүнчлэн, БШУЯамны харьяанд Холбооны Боловсрол шинжлэх ухааны удирдлагын хяналт, эрх мэдэл, магадлан итгэмжлэх, лицензийн зөвшөөрөл, хууль эрхзүйн хэрэгжилт, боловсролын байгууллагуудын хяналт шалгалт, боловсролын чанарын асуудлуудыг хамруулдаг байна. Техник мэргэжлийн боловсролын сургалтын хөгжлийн институцэд түүний бүтэц, Холбооны хөгжлийн боловсролын институцууд багтана.

Төрийн өмчийн их, дээд боловсролын сургуулиуд болон ТМБС-ын байгууллагууд хувийн хэвшлийн их, дээд сургууль болон коллежуудыг (үүсгэн байгуулагчийг харгалзахгүйгээр) тухайн нутаг дэвсгэр болон орон нутгийн төсвөөс санхүүжүүлдэг байна. Санхүүжилтийг олгохдоо: "нэг оюутанд ногдох" хувьсах зардал, суралцагчдын тоог харгалздаг байна.

ОХУ-д мэргэжлийн боловсролын байгууллага төгсөгчдийг хөдөлмөрийн зах зээлийн эрэлтэд нийцүүлэн элсэлт зохион байгуулах, мэргэжлийн салбар бүрийн сургалтын хөтөлбөрт үнэлгээ хийх, аж ахуйн нэгж, сургалтын байгууллага хоорондын хамтын ажиллагааг өргөжүүлэх, цаг үеийн шаардлагаар гарч ирж буй шинэ мэргэжил, мэргэшлийн ур чадварын хөтөлбөр боловсруулах, сургалтын техник, технологи, тоног төхөөрөмж, багш нарын ур чадварыг сайжруулах шинэ хөтөлбөрийг хэрэгжүүлэх зорилгоор Боловсролын Хөгжлийн хөтөлбөр /2015-2020/-ийг батлан хэрэгжүүлж байна. Энэхүү хөтөлбөрт техник, мэргэжлийн сургууль төгсөгчдийг хөдөлмөр эрхлэхэд нь дэмжлэг үзүүлэх зорилгоор хөдөлмөр эрхлэлтийн зөвлөгөө өгөх төвүүдийг ажиллуулахаар тусгажээ.

Орон нутгийн мэргэжлийн боловсролын байгууллагуудын сургалтын тогтолцоог шинэчлэх үйл ажиллагааны хүрээнд Мэргэжлийн боловсролын сургалтын байгууллагуудын бүтэц, зохион байгуулалтанд өөрчлөлт оруулж, орон нутгийн хөгжлийн тэргүүлэх чиглэл, хөдөлмөрийн зах зээлийн мэдээлэлд үндэслэн мэргэжилтэй ажилтан бэлтгэж эхэлжээ.

Австрали улс¹⁵⁵

Австрали улсад "Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын Үндэсний зохицуулалтын тухай 2011 оны хууль", "Австралийн ажиллах хүчнийг Чадваржуулах тухай" 2005 оны (2010 онд нэмэлт өөрчлөлт оруулсан) хууль"-иар мэргэжлийн боловсрол олгох тогтолцоог дараах 3 түвшинд ангилан зохицуулсан байна. Үүнд:

Албан ёсны мэргэжлийн боловсрол

Албан ёсны мэргэжлийн боловсролын хүрээнд нь ихэнх тохиолдолд насанд хүрэгчдэд сургууль төгссөний дараа мэргэжлийн ур чадвар эзэмших сонголтуудыг санал болгодог. Зарим тохиолдолд энэхүү сургалтыг дунд сургуулийн түвшинд санал болгодог байна. Дунд сургууль (эсвэл ахлах сургууль) нь муж, бүс нутгаас, мөн сурагчдын сонирхол, ажил мэргэжлийн онцлогоос хамаарч 5, 6 жил үргэлжилдэг байна. Дунд сургуулийн ахлах ангийн (ихэвчлэн, 10-12 дугаар ангийн) сурагчид мэргэжлийн сургалтын сонголт хийх боломжтой байдаг ба төгссөнийхөө дараа мэргэжлийн сургалтын сургуульд үргэлжлүүлэн сурах боломжтой.

Мэргэжлийн сургалтын байгууллагын суралцагчдын дийлэнх нь насанд хүрэгчид байдаг ба сургалт нь ажлын байран дээр суурилсан байж болно. Ихэнх сургалтыг суралцагч, ажил

а—————
¹⁵⁵ Юнеско- Юневос, Дэлхийн ТМБС-ын мэдээллийн сан, Австрали, 2015, 10 сар, http://www.unevoc.unesco.org/wtdb/worldvetdatabase_aus_en.pdf

олгогч, сургалтын байгууллагын хооронд байгуулсан сургалтын гэрээний үндсэн дээр явуулах ба сургалтын нэг хэсгийг дадлагажих, дагалдан ажилтан байдлаар явуулдаг байна. Мэргэжлийн сургалтын байгууллага нь гэрчилгээ, диплом, ахисан түвшний диплом олгодог ба цөөн тохиолдолд бакалаврын зэрэг олгоно.

Гуравдагч түвшний мэргэжлийн боловсрол

Мэргэжлийн боловсролын гуравдагч түвшин буюу тусгай дунд мэргэжлийн боловсролыг (6 сараас 1 жилийн хугацаанд) эзэмшиж мэргэжлийн гэрчилгээ, эсвэл (1-2 жилийн хугацаанд) мэргэжлийн дипломтой төгсөх боломжтой.

Албан бус мэргэжлийн боловсрол

Австралид албан бус мэргэжлийн боловсрол олгох үйл ажиллагаа нь ажлын байран дээр явагдах ба компанийн дотоод мэргэжлийн хөгжлийн хөтөлбөрүүд, мэргэжлийн боловсролын байгууллага төгсөгчдөд нарийн мэргэшлийн дадал олгох зэрэг сургалтууд ордог байна. Эдгээр сургалтыг ажил олгогч байгууллага ихэвчлэн зохион байгуулах боловч мэргэжлийн ямар нэгэн гэрчилгээ, диплом олгодоггүйгээрээ онцлог юм.

Австралийн мэргэжлийн боловсролын тогтолцоо

Дунд мэргэжлийн боловсрол

Хөтөлбөр	Үргэлжлэх хугацаа	Мэргэжлийн гэрчилгээ
Ерөнхий боловсролын дунд сургууль (10-13 анги төгссөн) Сайн дурын ТБМС курс	3 жил	ТБМС мэргэжлийн боловсрол болон дунд сургуулийн төгсөх ангийн гэрчилгээ

Тусгай дунд мэргэжлийн боловсрол

хөтөлбөр	үргэлжлэх хугацаа	Мэргэжлийн гэрчилгээ
Сертификат олгох хөтөлбөр	6 сараас 1 жил	Мэргэжлийн сертификат
Дипломын хөтөлбөр	1-2 жил	Мэргэжлийн диплом

Австралийн Боловсрол, Сургалтын Яам нь мэргэжлийн боловсрол олгох болон ажлын байран дээр сургалт явуулах, төгсөгчдийг ажлын байраар хангахтай холбоотой дэмжлэгүүдийг тусгайлсан хөтөлбөрүүдээр дамжуулан хэрэгжүүлдэг. Яамны харьяанд мэргэжлийн боловсролын байгууллагуудын үйл ажиллагаанд мөрдөгдөх үндэсний хэмжээний боловсролын чанар, стандартыг хангуулах, хяналт тавих үүрэг бүхий Австралийн ур чадварын чанарын хяналтын Газар /Australian Skills Quality Authority/, суралцагчдын мэргэжлийн ур чадвар, сургалтын техник, технологи, хэрэглэгдэхүүн зэрэгт хяналт тавих, стандарт тогтоох, сургалтын багц хөтөлбөр боловсруулах чиг үүрэг бүхий Австралийн үйлдвэрлэл, ур чадварын хороод /Australian Industry and skills Committee/ ажилладаг.

Мөн Мэргэжлийн сургалтын газар /State Training Authorities/ нь Австралийн мужийн болон бүс нутгийн Засгийн газруудад хөрөнгө хуваарилж, үндэсний хэмжээнд мэргэжлийн сургалтын байгууллагуудыг бүртгэх, сургалтын хөтөлбөр батлах болон гуравдагч шатны боловсролын асуудлыг хариуцан ажилладаг байна.

Мэргэжлийн боловсролын судалгааны үндэсний төв нь /National Centre for vocational education research/ Австрали улс дахь техникийн болон мэргэжлийн боловсролын судалгаа, сургалтын үйл ажиллагааны нэгдсэн статистик мэдээллийг цуглуулж, судалгаа, мэдээллийг хараат бусаар гаргадаг байна.

Австралийн дагалдан сургах дадлагын төв /Australian Apprenticeship Centres/ нь ажил олгогч, дадлагажигч, суралцагч нарт мэргэжлийн сургалтын хөтөлбөр, холбогдох хууль тогтоомж, дүрэм, журам, төрөөс үзүүлэх санхүүгийн дэмжлэгийн талаар мэдээлэл өгч суралцах хугацааны туршид дэмжлэг үзүүлнэ.

Мэргэжлийн боловсролын байгууллага төгсөгчдийн хөдөлмөр эрхлэлтийн асуудлыг төв, орон нутгийн байгууллагууд хариуцах ба шинэ ажлын байрны талаарх мэдээлэл болон ажил олгогчдын холбооноос гаргасан дэлгэрэнгүй мэдээллийг олон нийтэд зориулсан [jobactive](#) цахим хуудсанд байршуулах үүрэгтэй.

Австралийн Засгийн газрын Хөдөлмөр эрхлэлтийн тусламжийн сангаас хөгжлийн

бэрхшээлтэй төгсөгчдийн мэргэжлийн боловсрол эзэмших, дадлагажуулан сургах, дадлагажих хугацаанд нь урамшуулал, цалин олгох, зөвлөгөө өгөх үйлчилгээг санхүүжүүлдэг байна.

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- Монгол Улсын Хөдөлмөр, Нийгмийн хамгааллын яамны Мэргэжлийн боловсрол, сургалтын хэлтсээс ирүүлсэн судалгааны мэдээлэл, 2017 он.
- “Төгсөгчдын хөдөлмөр эрхлэлтийн судалгаа -2016”, Хөдөлмөр, нийгмийн хамгааллын судалгааны институт, 2017
- Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology Japan, (MEXT)
<http://www.mext.go.jp/en/policy/education/lawandplan/title01/detail01/1373797.htm>
- Framework act on vocational training,
<http://www.ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/103076/124956/F-1055848242/KOR103076.pdf>
- Workers Vocational Skills Development Act
http://elaw.klri.re.kr/eng_mobile/viewer.do?hseq=33587&type=part&key=40
- Юнеско- Юневос :Дэлхийн ТМБС-ын мэдээллийн сан, ОХУ, 2012 оны 3сар судалгаанаас http://www.unevoc.unesco.org/wtdb/worldvetdatabase_aus_en.pdf
- Гадаад зарим орны Мэргэжлийн боловсролын сургалтын талаарх хуулийн зохицуулалт- СШХ 09/202
- Дэлхийн банкны төслийн баримт бичиг –ОХУ ТМБС , 2015
<http://documents.worldbank.org/curated/en/688191468293706006/text/PID-Print-P144167-05-28-2014-1401298887963.txt>
- Юнеско- Юневос, Дэлхийн ТМБС-ын мэдээллийн сан, Австрали, 2015,10 сар,
http://www.unevoc.unesco.org/wtdb/worldvetdatabase_aus_en.pdf
- Австралийн МБС талаарх мэдээлэл <http://www.ivet.com.au/a/73.html>
- Австралийн Засгийн газрын дадлагажуулагч хөтөлбөр
<https://www.australianapprenticeships.gov.au/australian-school-based-apprenticeships>

ДЭЭД БОЛОВСРОЛЫН ТАЛААР ТӨРӨӨС БАРИМТАЛЖ БУЙ БОДЛОГО БА ХӨДӨЛМӨРИЙН ЗАХ ЗЭЭЛИЙН УЯЛДАА ХОЛБОО, БУСАД ОРНУУДЫН ТУРШЛАГЫН ТАЛААРХ ХАРЬЦУУЛСАН СУДАЛГАА

Г.Алтан-Оч (PhD), И.Жаргалзаяабямба

Судалгаанд дээд боловсролын талаар төрөөс баримталж буй бодлого болон хөдөлмөрийн зах зээлийн уялдаа холбооны талаар Монгол Улс болон гадаадын зарим орны туршлагыг харьцуулан судлав.

1. ОНОЛЫН ЗАГВАР

Боловсрол эзэмших болон хөдөлмөрийн зах зээлийн гарц хоорондын уялдаа холбоог тогтоосон онолын гурван загвар байдаг.¹⁵⁶ Үүний нэг нь ажлын өрсөлдөөний загвар¹⁵⁷ бөгөөд боловсролыг хөдөлмөрийн зах зээл дэх харьцангуй үнэ цэнэ бүхий байршлын эд зүйл¹⁵⁸ гэж үздэг. Нөгөөх нь хүн хөрөнгө¹⁵⁹ болон нийгмийн хашлагын¹⁶⁰ загварууд бөгөөд боловсролыг үнэмлэхүй хэмжигдэхүүн гэж үзэх ба тухайн ажилд шаардлагатай боловсрол эзэмшихэд зарцуулсан он жилүүдийн хүлээгдэж буй өгөөжөөс хамаарч ялгаатай байдаг.

Европын орнуудын боловсрол ба хөдөлмөрийн зах зээлийн уялдаа холбоог судалсан “Европын нийгмийн салбарын судалгаа (2010)”-ны өгөгдөлд дүн шинжилгээ хийж, хэт боловсролын хүрээ болон түүний он жилүүдийн өгөөжийг нягтлан шалгаж, дээрх өөр хоорондоо ялгаатай 3 онолын загвар дээр авч үзэхэд, эдгээр загварууд нь боловсролын систем болон хөдөлмөрийн зах зээлийн координаци дахь институцээс хамаарч байсан. Өөрөөр хэлбэл, боловсрол бол институцын (байгууллагын) орчинтой харьцангуй байршлын эд зүйл гэдэг нь харагдсан.

Судалгаанаас үзэхэд, мэргэжлийн боловсролын систем сул хөгжсөн улс орнуудын хувьд боловсрол нь илүүтэй байршлын эд зүйл гэдэг нь тогтоогдсон байна. Шалтгаан нь хүмүүс хөдөлмөрийн зах зээлийн урт дарааллын эхэнд зогсохын тулд илүү дээд шатны боловсрол олж авахыг өдөөдөг байна. Өөрөөр хэлбэл, мэргэжлийн боловсролын систем нь хүчтэй байвал боловсролд хэт хөрөнгө оруулах өдөөлтийг бууруулдаг.

Гэсэн ч цалин хөлсний түвшин болон хэт боловсролын он жилүүдийн өгөөжийн хооронд таамаглаж байсан хамаарал нотлогдоогүй. Өөрөөр хэлбэл, цалин хөлс тогтоох институц болон хэт боловсролын өгөөжийн харилцан хамаарал их биш бөгөөд хүйсээр ялгаатай байна.

2. МОНГОЛ УЛСЫН ДЭЭД БОЛОВСРОЛЫН ТАЛААР ТӨРӨӨС БАРИМТАЛЖ БУЙ БОДЛОГО, ХӨДӨЛМӨРИЙН ЗАХ ЗЭЭЛИЙН УЯЛДАА ХОЛБОО

Монгол Улсын дээд боловсролын салбар хөдөлмөрийн зах зээлтэй төдийлөн сайн нийцэхгүй байна гэсэн шүүмж байнга гардаг. Уг нийцлийг хангах нэг чухал алхам нь дээд боловсролын сургалтын байгууллагууд төгсөгчдийнхөө төгсөлтийн дараах ерөнхий дүр зураг, ажил олгогчдын үнэлгээг тодорхойлох судалгааг тогтмол, чанартай хийж, судалгааны үр дүнд тулгуурлан сургалтын хөтөлбөр, оюутанд үзүүлэх үйлчилгээ, сургууль-үйлдвэрлэлийн салбарын түншлэл, хамтын ажиллагаагаа сайжруулах явдал юм.

¹⁵⁶ Valentina Di Stasio “What makes education positional? Institutions, overeducation and the competition for jobs” WZB Berlin Social Science Centre, Germany, and Nuffield College, University of Oxford, United Kingdom 2015 <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0276562415000712>

¹⁵⁷ Job competition model-англиар

¹⁵⁸ Positional good-англиар

¹⁵⁹ Human capital-англиар

¹⁶⁰ Social closure-англиар

Энэ зорилгоор Азийн хөгжлийн банкны хөнгөлөлттэй зээлийн санхүүжилтээр БСШУСЯ-ны хэрэгжүүлж буй “Дээд боловсролын шинэчлэл” төслийн хүрээнд “Төгсөгчдийг мөшгөх судалгаа”, “Ажил олгогчдын сэтгэл ханамжийн судалгаа”, “Хөдөлмөрийн зах зээлийн судалгаа” гэсэн дээд боловсролыг хөдөлмөрийн зах зээлтэй уялдуулах зөвлөх үйлчилгээг хэрэгжүүлжээ.

Монголын дээд боловсролын салбар их, дээд сургууль төгсөгчдийг хөдөлмөрийн зах зээлийн эрэлт хэрэгцээнд нийцсэн, дэлхийн хэмжээнд өрсөлдөх чадвартай болгон төгсгөхөд чиглэсэн “Дээд боловсролын шинэчлэл” төслийг 2012 оноос хэрэгжүүлж эхэлсэн. Уг төслийг Засгийн газраас 2,22 сая ам. доллар, Азийн хөгжлийн банкны 20 сая ам.долларын хөнгөлөлттэй зээлээр хэрэгжүүлж **байгаа бөгөөд 2012-2016, 2016-2018 он хүртэл 2 үе шаттайгаар хэрэгжиж** байна. Чанартай төгсөгч бэлтгэх хүрээнд их, дээд сургуулийн багш ажилтныг мэргэжил дээшлүүлэх сургалтад хамруулах, сургалтын хөтөлбөрийг сайжруулахад чиглэн ажиллаж байгаа **бөгөөд сургалтанд 27 их, дээд сургуулийн 48 багш, мэргэжилтэн хамрагдсан.** Сургалтаар энэ 3 төрлийн судалгааны зорилго, ач холбогдол, тус бүрийн боловсруулсан арга зүй, олон улсын сайн жишээ, судалгаануудын хоорондын уялдаа холбоо, судалгааг зохион байгуулах алхам, судалгааны асуулгын маягтууд, бусад анхаарах шаардлагатай зүйлсийн талаар хэлэлцүүлэг өрнүүлжээ.

Сургалтын үр дүнд их, дээд сургуулийн төлөөллүүд эдгээр судалгааг хэрхэн үр дүнтэй зохион байгуулах, судалгааны дүн шинжилгээг хэрхэн гүйцэтгэх талаар мэдлэгтэй болсон. Эдгээрээс 8 сургууль нь зөвлөх багийн тусламжтайгаар судалгааг өөрсдөө зохион байгуулаад байна.

Энэ төслийн хэрэгжүүлэх үйл ажиллагааны хүрээг дараах байдлаар тодорхойлжээ.
Үүнд:

- эрх зүйн орчныг шинэчилж, дээд боловсролд ил тод, хариуцлага тайлагналын тогтолцоо бүхий байгууллагын бие даасан төлөвшлийг хангах хамтын засаглалын зарчмыг нэвтрүүлнэ;
- дээд боловсролын салбарт шударга өрсөлдөөнийг бий болгох олон талт хөгжлийн шинэ санаачилгыг дэмжих өрсөлдөөнт тэтгэлгийн тогтолцоог нэвтрүүлнэ;
- их, дээд сургуулиудын багш, ажилтнуудыг гадаад, дотоодод мэргэжил дээшлүүлэх сургалтанд хамруулна;
- байгалийн ухаан, инженер, технологи, хөдөө аж ахуйн чиглэлийн хөтөлбөрийг олон улсад болон үндэсний хэмжээнд магадлан итгэмжлүүлэхэд дэмжлэг үзүүлнэ;
- сургалтын цөм хөтөлбөрийн үндсэн стандартыг нэвтрүүлэхэд дэмжлэг үзүүлнэ;
- төр, хувийн хэвшлийн түншлэлд тулгуурласан болон гадаадын их, дээд сургуулиудтай хамтарсан хөтөлбөрүүдийг дэмжинэ;
- их, дээд сургуулиудын судалгааны чадавхыг сайжруулна;
- их, дээд сургуулиудад цахим сургалт, мэдээллийн технологийн дэвшлийг ашиглах боломж бүрдүүлнэ.

Хүрэх үр дүн нь:

- Дээд боловсролын чанар, нийцэл сайжирна.
- Дээд боловсролын засаглал, удирдлага, санхүүжилтийн үр өгөөж нэмэгдэнэ.
- Дээд боловсролын тэгш, хүртээмжтэй байдал дээшилнэ¹⁶¹ гэж үзжээ.

**“Дээд боловсролыг хөдөлмөрийн зах зээлтэй уялдуулах нь”
зөвлөх үйлчилгээний товч танилцуулга¹⁶²**

Захиалагч байгууллага: Боловсрол, Соёл, Шинжлэх Ухаан, Спортын Яам (БСШУСЯ)

Санхүүжилт: Дээд боловсролын шинэчлэл төсөл, Азийн Хөгжлийн Банк

Хэрэгжүүлэгч: IRIM судалгааны хүрээлэн

Хэрэгжүүлсэн хугацаа: 2015 оны 1-р сараас 2016 оны 9-р сар

Зөвлөх баг: Олон улсын зөвлөх–4, Үндэсний зөвлөх–4

Холбоо барих утас, хаяг: 7011 7101, contact@irim.mn, contact@herp.mn

а

¹⁶¹ “Дээд боловсролын шинэчлэл” төслийн вэб сайт <http://www.herp.mn/10.html>

¹⁶² IRIM судалгааны хүрээлэн, БСШУСЯ, АХБ “Сургалтын үйл ажиллагаа ба хөдөлмөрийн зах зээлийн судалгаа” гарын авлага номноос иш татав.

Энэхүү зөвлөх үйлчилгээ нь их, дээд сургуулиуд болон БСШУСЯ-нд дараах чиглэлээр арга зүйн туслалцаа үзүүлсэн. Үүнд:

1. **Сургууль төгсөгчдийн ажил эрхлэлтийг мөшгөх хагас жил тутмын судалгаа.** Их, дээд сургуулиудад зориулан, энэ судалгааг хэрхэн гүйцэтгэх арга зүй, асуулгын маягыг олон улсын ба дотоодын төгсөгчдийн судалгааны туршлагад тулгуурлан боловсруулж, төрийн болон төрийн бус өмчийн 6 сургууль дээр сургалт, туршилт судалгаа хийж, судалгааны тайлан бэлтгэсэн.

2. **Төгсөгчдийг ажиллуулж буй ажил олгогчдын сэтгэл ханамжийн жил тутмын судалгаа.** Анкетийн ба гүнзгийрүүлсэн ярилцлагын аргаар гүйцэтгэх судалгааны арга зүй, асуулгын маягыг боловсруулж, төрийн болон төрийн бус өмчийн 4 сургууль дээр сургалт, туршилт судалгаа хийж, судалгааны тайлан бэлтгэсэн.

3. **Монголын хөдөлмөрийн зах зээлийн жил тутмын тойм судалгаа.** Хөдөлмөр, нийгмийн хамгааллын яам, Үндэсний статистикийн хороо, бусад судалгааны байгууллагын гүйцэтгэдэг тогтмол судалгааны үр дүнг их, дээд сургуулиуд хэрхэн ашиглаж болох жишиг тайланг бэлтгэж танилцуулсан.

Дээрх судалгаатай уялдуулан дээд боловсролын сургалтын байгууллагын **сургалтын хөтөлбөр, төлөвлөгөөг тогтмол шинэчлэх, оюутнуудад ажил, мэргэжлийн талаар мэдээлэл, зөвлөгөө өгөх, сургууль ба үйлдвэрлэлийн салбарын түншлэлийг хөгжүүлэх** арга зүйг боловсруулж, бодлого боловсруулагчид болон мэргэжилтнүүдэд цуврал хэлэлцүүлгээр танилцуулж, тэдний санал зөвлөмжийг тусгасан.

Дээрх чиглэл тус бүрд **дэлгэрэнгүй гарын авлага** боловсруулан хэвлүүлж, их, дээд сургуулиудад түгээсэн. Мөн гарын авлагын эхийг Дээд боловсролын шинэчлэл төслийн цахим хуудсанд (www.herp.mn) олон нийтэд нээлттэй нийтэлсэн. Уг гарын авлагад их, дээд сургуулиудын гүйцэтгэсэн хөдөлмөрийн зах зээлийн туршилт судалгааны зарим сонирхолтой үр дүнг нэгтгэн танилцуулсан.

Хөдөлмөрийн зах зээлийн судалгаануудын арга зүй болон судалгаануудын үр дүнг сургалтын үйл ажиллагаанд тусгах талаар **багц сургалтыг** 9 их, дээд сургуульд зохион байгуулсан.

Хэдийгээр энэхүү зөвлөх үйлчилгээ амжилттай хэрэгжиж, дээд боловсролыг хөдөлмөрийн зах зээлтэй уялдуулах чиглэлээр Монголын нөхцөлд хэрэгжих боломжтой арга зүй боловсруулан их, дээд сургууль, БСШУСЯ-д танилцуулсан боловч дээд боловсролын салбарын үйл ажиллагаанд нэвтрүүлж, тогтмол хэрэгжүүлэх шаардлага тулгамдаж байна. Зөвлөх үйлчилгээний үр нөлөөг тогтвортой хадгалахын тулд IRIM судалгааны хүрээлэн холбогдох талуудад тодорхой санал дэвшүүлж ирсэн.

Гарсан үр дүн нь¹⁶³:

- *Хөтөлбөрийн шинэчлэл, ажил мэргэжлийн зөвлөгөө, аж үйлдвэрийн түншлэлийн гарын авлагуудыг боловсруулсан. Эдгээр гарын авлагуудын зорилго бүтцийн талаар хот, хөдөөгийн 60 орчим томоохон их, дээд сургуулиудын 300 гаруй мэргэжилтнүүдэд танилцуулга, сургалт хийсэн байна.*
- *Хөдөлмөрийн яамны жил бүр хэрэгжүүлдэг “Брометрийн судалгаа”-ны асуулгын үр дүнг их, дээд сургуулиуд ажил олгогчийн сэтгэл ханамжийн талаарх судалгаандаа ашиглаж байх бас нэгэн эх сурвалжтай болох зөвшөөрөл авахаар судлаж байна.*
- *Төгсөгчдийг мөшгөх туршилт судалгааны хоёр үе шатанд 6 их, дээд сургуулийн 1 800 гаруй төгсөгч хамрагдсан. Сургуулиа төгсөөд 1 жил болж буй төгсөгчдийн 70 хувь нь ажил эрхэлж байгаа бол ажилгүйдэл 9 хувь, дундаж цалин 660 мянган төгрөг байна.*
- *Ажил олгогчийн сэтгэл ханамжийн туршилт судалгаанд 200 ажил олгогчоос утсаар, 1 700 ажил олгогчоос анкетаар, 33 ажил олгогчоос гүнзгийрүүлсэн ярилцлагаар мэдээлэл цуглуулжээ. Төгсөгчдийн ур чадваруудад ажил олгогчид дундаж ба дунджаас дээш сэтгэл ханамжтай байна.*

¹⁶³ IRIM 2015-2016 тайлангаас [http://www.irim.mn/uploads/files/13/english-0518pdf%20\(5\).pdf](http://www.irim.mn/uploads/files/13/english-0518pdf%20(5).pdf)

ӨРСӨЛДӨХ ӨРДСЭГТЭЙ

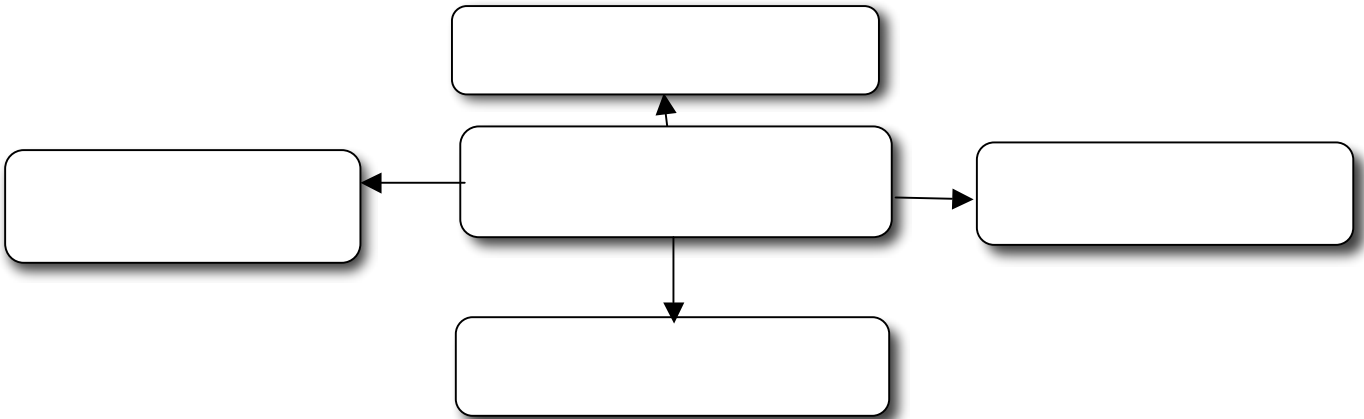
дээд
гэр бүл
боловсрол

- Хөдөлмөрийн зах зээлийн ерөнхий судалгаагаар, дээд боловсролын өгөөж 40 хувь, дээд боловсролтой хүмүүсийн ажилгүйдэл (улсын нийгэм) 15 хувь, шилжилт хөдөлгөөн илүү хийх хандлагатай байна.

АСУУДАЛЫН ШИЙДВЭРЛЭХ ТАЛААР БАРИМТЛАХ БОДЛОГО¹⁶⁴

2015 оны 01-р сарын 20-ний өдрийн УИХ-ын 12 дугаар тогтоолоор “Төрөөс боловсролын талаар баримтлах бодлого”-ыг 2014-2024 он хүртэлх хугацаагаар баталсан байна. Энэ тогтоолыг хэрэгжүүлэхтэй уялдуулан холбогдох хууль тогтоомжийн төслийг боловсруулж, УИХ-аар батлуулан хэрэгжүүлэх, холбогдох арга хэмжээг Монгол Улсын жил бүрийн эдийн засаг, нийгмийг хөгжүүлэх үндсэн чиглэл болон улсын төсөвт тусгаж хэрэгжүүлэхээр тогтжээ.

“Төрөөс боловсролын талаар баримтлах бодлого” (2014-2024)–ын зорилго нь **иргэн бүр** нь авьяас, чадвараа хөгжүүлэн, үр бүтээлтэй хөдөлмөрлөж, аз жаргалтай амьдрахад шаардагдах мэдлэг, чадвар, чадамжийг эзэмшин, ёс суртахуун, хүмүүнлэг ёсыг дээдлэн сахиж, үндэсний нийтлэг үнэт зүйлсийг өвлөн насан туршдаа суралцах боломжоор хангах зорилго бүхий үйл ажиллагааны цогц тогтолцоо бүрдүүлэхэд оршино гэжээ.

“Төрөөс боловсролын талаар баримтлах бодлого”–ын 3.6 хэсэгт заасны дагуу “Дээд болон мэргэжлийн боловсрол нь хөдөлмөрийн даяарчлагдсан зах зээлд амжилттай өрсөлдөх, бие даан ажлын байр бий болгох, улс үндэстний болон орон нутагт тулгамдаж байгаа асуудлыг үндэсний онцлогт тохируулан шийдвэрлэх, үндэсний инновацийн чадавхыг бэхжүүлэхэд хувь нэмэрээ оруулах чадамж эзэмших үе хэмээн хөгжүүлнэ” гэжээ.

“Төрөөс боловсролын талаар баримтлах бодлого”-д:

а _____

¹⁶⁴ Төрөөс боловсролын талаар баримтлах бодлого /хэсгээс / 2015 Шинэчлэл, шийдэл, амжилт <http://www.mecss.gov.mn/data/1601/Shiidel1231.pdf>

3.17. Дээд болон мэргэжлийн боловсролыг хөгжлийн бодлого, хөдөлмөрийн зах зээлийн эрэлт, нийлүүлэлттэй уялдуулна.

4.11. Дээд болон мэргэжлийн боловсролын сургалтын хөтөлбөрийг хөгжлийн бодлого, хөдөлмөрийн зах зээлийн эрэлт, нийлүүлэлт, шинжлэх ухаан, технологийн дэвшил, иргэдийн сурах хэрэгцээ, ажлын байранд тавих шаардлагатай уялдуулан тасралтгүй хөгжүүлнэ гэж тус тус заажээ.

Их сургуулиуд сургалтын чанарт төвлөрсөн, олон улсын жишигт нийцсэн бүтцэд шилжсэн байна. Бүтцийн шинэчлэлийг хийхдээ: их сургуулийн хөгжлийн гол хөдөлгүүр болсон багш, оюутны нөөц потенциалыг бүрэн дайчилж, сонголтоос өрсөлдөөн, өрсөлдөөнөөс чанар, эдийн засгийн хувьд үр ашигтай, нөөцийг оновчтой ашиглаж чадах, ахисан түвшний сургалт, салбар дундын судалгааг хөгжүүлэхэд тохиромжтой бүтэц зохион байгуулалтыг бий болгохыг зорьсон билээ.

Мөн орчин үеийн хөдөлмөрийн зах зээлийн эрэлт хэрэгцээг бүрэн хангаж чадах шилдэг мэргэжилтнийг бэлтгэхэд шаардлагатай хөтөлбөрүүдийг дэлхийн тэргүүлэх сургуулиудтай харьцуулсан жишгийн дагуу бий болгох, шилдэг багш, шилдэг оюутнууд ажиллаж суралцах зайлшгүй нөхцөлүүдийг хангасан сургалт судалгааны академик орчин нөхцөлийг бүрдүүлсэн, хараат бус, биеэ даасан эдийн засаг, санхүүгийн бүтэц тогтолцоог бий болгоход чиглэсэн судалгааны үндсэн дээр хөтөлбөрөө шинэчлэн хэрэгжүүлж байна.

БСШУС Яамны ажлын хүрээнд¹⁶⁵:

Дээд боловсролын сургалтын байгууллагын сургалтын хөтөлбөрийг хөдөлмөрийн зах зээлийн эрэлт хэрэгцээнд нийцүүлэн “*Үр дүнд суурилсан боловсрол*” хөтөлбөр хэрэгжүүлж байна. Энэ хүрээнд хөдөлмөрийн зах зээлийн эрэлт, хэрэгцээг баримжаалсан мэргэжилтэн бэлтгэх сургалтын чанар үр өгөөжийг дээшлүүлэх зорилтыг хэрэгжүүлэхээр сайдын 2017 оны 2 дугаар сарын 10-ны өдрийн А/52 тоот тушаалаар ажлын хэсгийг бодлогын болон судалгааны гэсэн 2 дэд хэсэгтэйгээр 21 хүний бүрэлдэхүүнтэйгээр байгуулж, төрийн өмчийн 15, төрийн бус өмчийн 3 сургуулийн сүүлийн 3 жилийн үйл ажиллагаанд сургалтын хөтөлбөрийг сайжруулах, чанарыг дээшлүүлэх, багшийг хөгжүүлэх, суралцахуйн үр дүнг урьдчилан тодорхойлох бодлого, чиглэлийн тусгагдсан байдал, үр дүнг судалж, 6 сургуулийн Мэдээллийн технологийн хөтөлбөрийн боловсруулалтанд харьцуулсан дүн шинжилгээ хийж байна.

Тус ажлын хэсэгт МУБИС дээр ажлын байр гарган ажиллуулж байгаа ба “*Судалгаанд суурилсан их сургууль*” хөтөлбөр боловсруулах ажлын хэсэгтэй 2 удаа нэгдсэн уулзалт хэлэлцүүлэг хийсэн. Энэ хөтөлбөр нь дээд боловсролын байгууллагуудын сургалтын арга зүй, үнэлгээний систем, чанарын баталгаажуулалтын чиглэлээр хийгдэх ажлыг сайжруулах, оюутанд мэдлэг, чадвар, хандлагыг цогцоор нь олгох, түүнийгээ амьдралд хэрэглэх чадамжтай, хөдөлмөрийн зах зээлийн шаардлагад нийцсэн мэргэжилтэн бэлтгэх харилцааг зохицуулахад чиглэж байна.

Засгийн газраас бодлогын түвшинд Орлоготой оюутан үндэсний хөтөлбөр, Оюутны хөгжлийн зээл, Оюутны эрүүл мэнд, нийгмийн хамгааллын хөтөлбөрүүд зэрэг олон үйл ажиллагаа зохион байгуулагдаж байна. Хөтөлбөрүүдийн хэрэгжилтийг хангах үүднээс оюутанд үзүүлэх үйлчилгээний чанарыг сайжруулах, тэдний хэрэгцээ шаардлагад тохирсон орчин үеийн үйлчилгээг нэмэгдүүлэх, оюутанд олгох тэтгэлгийн тоо хэмжээг нэмэгдүүлэх, оюутнуудын эрүүл мэндийг дэмжих чиглэлээр сарын аяныг улирал бүр зохион байгуулах зэрэг ажлыг их, дээд сургуулиудын удирдлагуудын гэрээ болон 2017 оны хамтын ажлын төлөвлөгөөнд тусгасан байна.

Засгийн газрын 2016-2020 онд хэрэгжүүлэх үйл ажиллагааны хөтөлбөрт “*Оюутанд суралцах хугацаандаа цагийн ажил, хөдөлмөр эрхлэх боломжийг би болгох орлоготой оюутан хөтөлбөрийг хэрэгжүүлнэ*” гэж заасны дагуу оюутан суралцагчид орлого олж төлбөртөө нэмэрлэх, амьжиргааны зардлын эх үүсвэртэй болох, ажил мэргэжлийн чиг баримжаатай болох, хөдөлмөрийн сахилга бат, соёлд сурах, хөдөлмөрт бэлтгэгдэх, суралцаж буй мэргэжлийнхээ дагуу дадлагажих, чадваржих, мэргэших, төгсөөд ажлын байраар хангагдах боломжийг нэмэгдүүлэх хэрэгцээ шаардлагыг үндэслэн “*Орлоготой оюутан*” хөтөлбөрийг

а_____

¹⁶⁵ БСШУСЯамны 2017 оны үр дүнгийн гэрээ www.mecss.gov.mn

боловсруулан Засгийн газрын 2016 оны 12-р сарын 07-ны өдрийн “Үндэсний хөтөлбөр батлах тухай” 178-р тогтоолоор батлуулсан.

Мөн УИХ-ын 2016 оны 09-р сарын 09 ны өдрийн 45-р тогтоолоор Засгийн газрын үйл ажиллагааны 2016-2020 оны хөтөлбөрийг баталсан байна. Энэ хөтөлбөрт боловсролын чиглэлээр “Төрийн өмчийн их, дээд сургуулийн бие даасан байдлыг хангаж, дээд боловсролд хөдөлмөрийн зах зээлийн эрэлт, хэрэгцээнд баримжаалсан мэргэжилтэн бэлтгэх, стандартад суурилсан чанарын хяналтын бодлого, төлөвлөлтийг нэвтрүүлж, судалгаанд суурилсан их сургуулийг хөгжүүлнэ” гэсэн байна.

Дээд боловсролын шинэчлэлийн хүрээнд БСШУСЯ-ны Төрийн нарийн бичгийн даргын “Төлөвлөгөө батлах тухай” А/163 тушаалаар Оюутны бүтээлч санаачлагыг дэмжих тэтгэлэг олгоход 418 700 мянган төгрөгийг төсөвлөснөөс 117 оюутны багт 351 000 мянган төгрөгийг зарцуулаад байна.

Дээд боловсролын тухай хууль (2002)-ийн 7-р зүйлийн 7.2 хэсэгт заасны дагуу “Элсэгчдийн тоог боловсролын сургалтын орчны болон холбогдох бусад стандартад нийцүүлэн дээд боловсролын сургалтын байгууллагын удирдах зөвлөл тогтооно” гэж 2016 оны 04-р сарын 14-ны өдрийн хуулиар өөрчлөн найруулсан байна. Энэ нь БСШУС-ын сайд элсэлтийн хяналтын тоог, сургууль тус бүр дээр эзэмших мэргэжлийг тушаалаар баталдаг байсныг дээд боловсролын сургалтын байгууллагын удирдах зөвлөл тогтоодог болгон өөрчилжээ.¹⁶⁶

Дээд боловсролын статистик мэдээ¹⁶⁷

Дээд боловсролын суралцагчдын тоо

2016-2017 оны хичээлийн жилийн эхэнд их, дээд сургууль, коллежид суралцагчдын тоо 157,138 болж, өмнөх хичээлийн жилээс 5,488-аар буюу 3.4 хувиар буурлаа. Суралцагчдын тоо төрийн өмчийн сургуульд 3,235-аар буюу 3.4 хувиар, төрийн бус өмчийн сургуульд 2,201-ээр буюу 3.3 хувиар, гадаадын салбар сургуульд 52-оор буюу 16.4 хувиар тус тус буурчээ. Ийнхүү төрийн ба төрийн бус өмчийн болон гадаадын салбар сургуулиудад суралцагчдын тоо буурсан ч тэдгээрийн нийт дүнд эзлэх хувийн жин өнгөрсөн оны түвшинд байна. Нийт суралцагчдын 91,798 буюу 58.4 хувь нь төрийн өмчийн, 65,075 буюу 41.4 хувь нь төрийн бус өмчийн, 265 буюу 0.2 хувь нь гадаадын салбар сургуульд сурч байна.

Их сургуулиудын хувьд суралцагчдын тоо төрийн өмчийн их сургуульд 2 758-аар буурч, төрийн бус өмчийн их сургуульд 13 075-аар нэмэгдсэн бол дээд сургуульд суралцагчдын тоо төрийн өмчийн сургуульд 413-аар, төрийн бус өмчийн сургуульд 15 163-аар тус тус буурчээ.

2016-2017 оны хичээлийн жилд нийт суралцагчдын 88.4 хувь нь өдрөөр, 2.7 хувь нь оройгоор, 8.9 хувь нь эчнээгээр тус тус сурч байгаа нь өмнөх хичээлийн жилийнхтэй өдрөөр суралцагч хэвээр, оройгоор суралцагч 0.1 пунктээр буурсан бол, эчнээгээр суралцагч 0.1 пунктээр өссөн үзүүлэлттэй байна. Тоогоор нь авч үзвэл нийт суралцагчид 5 488-аар, үүнээс өдрөөр суралцагчид 4 813-аар, оройгоор суралцагчид 294-өөр, эчнээгээр суралцагчид 381-ээр тус тус буурсан үзүүлэлттэй байна.

Сүүлийн 8 жилийн статистикийн мэдээнээс үзэхэд: боловсрол, инженер-технологи, эрүүл мэнд-нийгмийн хамгааллын чиглэлээр суралцагчдын тоо тогтмол өсч, энэ хугацаанд эдгээр салбарын нийт суралцагчдын дүнд эзлэх хувь боловсролд 0.7, инженер-технологид 0.2, эрүүл мэнд-нийгмийн хамгааллын салбарт 2.0 пунктээр дээшилсэн бол харин урлаг, хүмүүнлэгийн салбарын эзлэх хувь 1.1 пунктээр, нийгэм, эдийн засаг, бизнес, удирдлагын салбарын эзлэх хувь 3.9 пунктээр буурсан байгаа нь нааштай хандлага бөгөөд энэ нь “Монголын боловсролыг 2006-2015 онд хөгжүүлэх мастер төлөвлөгөө”-нд тусгагдсан “Инженер, технологи, байгалийн шинжлэл, багш, хөдөө аж ахуйн мэргэжлээр суралцагчдыг дэмжих” гэсэн заалттай нийцэж байна.

2016-2017 оны хичээлийн жилийн суралцагчдын мэргэжлийн чиглэлийг боловсролын зэргээр авч үзвэл, бакалаврын зэргээр суралцагчдын хувьд нийт суралцагчдын мэргэжлийн чиглэлийн хандлагатай ойролцоо байгаа бол магистрантурт суралцагчдын 38.6 хувийг бизнес, удирдлага, эрх зүйн мэргэжлээр суралцагчид эзэлж байгаа нь өмнөх оноос 4.1

а

¹⁶⁶ Хуулийн вэб сайт <http://www.legalinfo.mn/additional/details/2651?lawid=251>

¹⁶⁷ БСШУСЯ-ны 2016-2017 оны статистик мэдээ <http://www.mecss.gov.mn/data/1702/HigherSta1617ab>

пунктээр буурсан байна.

Докторантурт байгалийн шинжлэх ухаанаар суралцагчдын хувь 8.4 байгаа нь бакалаврт суралцагчдынхаас бараг 2.6 дахин, магистрантурт суралцагчдынхаас 1.6 дахин илүү байна. Өмнөх жил энэ харьцаа бакалаврт 3, магистрантурт 1.4 байсан байна.

Шинээр элсэгчдийн тоо

Дээд боловсролын сургалтын байгууллагад 2016-2017 оны хичээлийн жилд 41 195 суралцагч шинээр элссэний 27 626 буюу 67.1 хувийг тухайн жилд ерөнхий боловсролын сургуулийн 12 дугаар ангийг төгсөж бүрэн дунд боловсрол эзэмшигчид, 3.0 хувийг бусад хэлбэрийн сургуулиас, 17.6 хувийг ажиллагчдаас, 12.3 хувийг ажилгүйчүүдээс элсэгчид бүрдүүлж байна. Өнгөрсөн хичээлийн жилтэй харьцуулахад нийт шинээр элсэгчид 12 172-оор, түүний дотор ерөнхий боловсролын сургуулийн 12 дугаар ангийг төгсгөгчдөөс элсэгчдийн тоо 9 798-аар өсчээ. Өнгөрсөн жилтэй харьцуулбал нийт шинээр элсэгчдийн тоонд эзлэх хувь нь ерөнхий боловсролын сургуулийн 12 дугаар ангийг төгсгөгчдийн хувьд 6.3 пунктээр, ажилгүйчүүдээс элсэгчдийнх 6.0 пунктээр тус тус дээшилж, эсрэгээр бусад хэлбэрийн сургуулиас элсэгчдийнх 1.3, ажиллагчдаас элсэгчдийнх 10.4 пунктээр тус тус буурсан байна.

Төгсөгчдийн мэргэжлийн чиглэл

Нийт төгсөгчдийн 15.3% нь боловсрол, 6.0% нь урлаг ба хүмүүнлэг, 38.3% нь нийгэм, эдийн засаг, мэдээлэл-сэтгүүл зүй, бизнес, удирдлага, эрх зүй, 4.8% нь байгалийн шинжлэх ухаан, 15.4% нь инженер, технологи, барилга-архитектур, 2.7% нь хөдөө аж ахуй, 10.7% нь эрүүл мэнд, нийгмийн халамж, 5.2% нь үйлчилгээний, 1.5% нь бусад салбарт хамаарч байна. Үүнийг өмнөх хоёр хичээлийн жилтэй харьцуулбал: инженер, технологи, барилга-архитектурын салбарын эзлэх хувь 12.7-15.4 хүртэл өсөж, бусад салбарын хувь ойролцоо түвшинд байна. Гэхдээ урлаг ба хүмүүнлэг, нийгэм, эдийн засаг, мэдээлэл-сэтгүүл зүй, бизнес, удирдлага, эрх зүйн салбараар төгсөгчдийн нийт дүнд эзлэх хувь 44.3-45.4 буюу зонхилох хэсэг нь хэвээр байна.

Төгсөгчдийн ажил эрхлэлтийн байдал.

2015-2016 оны хичээлийн жилийн нийт төгсөгчдийн 30.9 хувь нь төгссөн даруйдаа ажлын байртай болсон гэсэн статистик мэдээ гарлаа. Энэ үзүүлэлт өнгөрсөн хичээлийн жилтэй харьцуулахад 1.9 пунктээр буурчээ. Докторантур төгсөгчид бараг бүхэлдээ (98.5%), магистрантур төгсөгчдийн 86.7 хувь нь ажлын байртай хүмүүс байгаа бол бакалаврын зэргээр төгсөгчдийн ажил эрхлэлтийн байдал 21.8 орчим хувьтай байгаа нь **нэгдүгээрт**, зарим сургуулиуд төгсөгчдийн ажил эрхлэлтийн мэдээгээ бүрэн гаргаж чадахгүй байгаа, **хоёрдугаарт**, төгсөгчид төгссөн үедээ тэр бүр ажлын байртай болж амжихгүй байгаатай холбоотой гэж үзсэн байна.

3. ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ТУРШЛАГА

Герман, Австри, Швейцар

Эдгээр улсуудад ажиллах хүчний ихэнх нь хос мэргэжлийн сургалтын системээр¹⁶⁸ мэргэжил эзэмшдэг уламжлалтай орнууд юм.¹⁶⁹ Гэсэн хэдий ч хийсвэр¹⁷⁰ болон ангилсан¹⁷¹ мэдлэгийн эрэлт нэмэгдэж байгаа тул дээрх 3 улс гурвуул хос сургалтын салбар болон дээд боловсролын системийн хооронд харилцан хөрвөх чадвар болон хувийн хөрвөх чадварыг улам нэмэгдүүлэх бодлого баримталж байна. Иймээс хос мэргэжлийн сургалт болон дээд боловсролын хооронд доорх институцийн холбоосыг бий болгоод байна. Үүнд:

1. Мэргэжлийн боловсрол болон дамжааны сургалтын хөтөлбөрийг шинэчлэх;
2. Сургалтанд хос хөтөлбөр нэвтрүүлэх;
3. Мэргэжлийн боловсролтой хүмүүст ерөнхий боловсролын дунд сургуулийн дээд шатанд суралцах боломж олгох;

¹⁶⁸ Dual vocational training system-англиар

¹⁶⁹ Christian Ebner "New Institutional Linkages Between Dual Vocational Training and Higher Education: A Comparative Analysis of Germany, Austria and Switzerland" Social Science Research Center Berlin (WZB) 2013

¹⁷⁰ abstract-англиар

¹⁷¹ codified-англиар

4. Хос мэргэжлийн болон дээд сургуулийн элсэлтийн боловсролыг нэгэн зэрэг олж авах;
5. Хос мэргэжлийн үнэмлэхтэй бол тодорхой хугацаанд ажилласны дараа дээд сургуульд элсэх зөвшөөрөл олгох;
6. Бэлтгэл сургалтыг¹⁷² дээд боловсролын хөтөлбөрийн нэгэн элемент хэмээн хүлээн зөвшөөрөх.

Саяхнаас, Герман Улс мэргэжлийн үнэмлэх болон мэргэжлээрээ тодорхой жил ажилласан хүнийг дээд сургуульд элсүүлэх бодлогыг хүчтэй явуулж байна. Швейцар болон Австри улсуудад хос мэргэжлийн үнэмлэх болон дээд сургуульд элсэх эрхийн гэрчилгээг хамтад нь олгох хөтөлбөрийг өргөн дэлгэр нэвтрүүлэхийг чармайж байна.

Эцэст нь, институцийн хоёрдмол (тодорхойгүй) байдал болон институцийн ажил үүргийн хэт ачаалал зэрэг хүндрэл бэрхшээл тулгарч байгаа нь судалгаанаас харагдсан байна.

Польш

Мэргэжлийн сургалтын бодлого нь ерөнхийдөө боловсролын салбарын шинэчлэлийн хүрээнд багтах боловч боловсролын бодит эрэлт (хэрэгцээ) нь боловсролын талаарх бодлогын зорилттой тэр бүр нийцдэггүй.¹⁷³ Польшийн дунд сургуульд бүтцийн өөрчлөлт хийж, 6 жилээр суралцах дунд сургуулийн I шатны төгсөгчдийн 2008/09 оны хичээлийн жилд хоёр дахь шатанд хэрхэн үргэлжлүүлэн суралцсан байдлын талаарх тархалтыг хүснэгтээр харуулбал:

Хүснэгт 1.

2008/09 оны хичээлийн жилд дунд сургуулийн I шатыг төгсөгчдийн II шатанд элссэн хувь хэмжээ

Дунд сургуулийн төрөл	Хувь хэмжээ (%)
Ерөнхий боловсролын лицей	43,8
Техникум	32,7
Мэргэжлийн дунд сургууль	20,2
Тусгай лицей	3,1

Эх үүсвэр: Хөрнер/Зийлинска 2011, хуудас 45

Гимнази (шинэ системийн анхан шатны дунд сургууль) төгсөгчдийн хамгийн их эрэлттэй нь 43,8%-тай ерөнхий боловсролын лицей байгаа бол техникум 32,7%-иар удаалж, 20,2%-иар МДУС гуравт орж байна. Шинэчлэлийн бодлогын цөм болох учиртай мэргэжлийн дээд боловсрол олоход дэмжлэг үзүүлэх зорилготой тусгай лицей 2008 онд дөнгөж 3,1% (өмнөх 2007/08 оны хичээлийн жилд 4,7% байсан)-ийн эрэлттэй байна.

Эдгээр тоонуудаас харахад, 3 зүйл анхаарал татаж байна. Үүнд:

1. МДУС-д элсэн суралцах сурагчдын тоо эрс бууран 20 орчим хувьд тогтсон байна. Энэ нь ч боловсролын талаарх бодлоготой нь нийцдэг.
2. Устах аюул тулгараад байсан техникум гэхэд харин ч нийгэмд эрэлттэй байгаа нь баталгаажин цаашид өсөх хандлагатай байна.
3. Охидын эзлэх хувь 60%-д хүрсэн эмэгтэйчүүд илт давамгайлсан шинжтэй ерөнхий боловсролын лицей нь өсөлтөө хадгалсаар байна. Өөрөөр хэлбэл, эдгээр нь ахлах сургууль буюу гуравдагч салбарт суралцан дунд сургуулиа мэргэжлийн боловсролтойгоор төгсөх бодолтой сурагчид юм. Гэвч ийм өндөр хэмжээнд байхаар бодлогод нь тусгагдаагүй.

Үүний үр дагавар нь мэдээж илүү олон эмэгтэйчүүд илүү дээд шатны боловсрол эзэмшинэ гэсэн үг юм.

¹⁷² Prior learning-англиар

¹⁷³ Дөберт, Шимански “Дээд сургуульд дэвшин суралцах ба дээд сургуулиас хөдөлмөрийн заз зээл рүү”-Hans Döbert, Mirosław S. Szymanski “Übergänge in die Hochschule und aus der Hochschule in den Arbeitsmarkt” 2013-германаар
https://books.google.mn/books?id=X3QFLGDYFXIC&pg=PA308&lpg=PA308&dq=politik+hochschulwesen+und+zusammenhang+mit+arbeitsmarkt&source=bl&ots=pJsZmN5UVr&sig=V_WesArmeCmOmCBVRcmKhHA3rfA&hl=en&sa=X&ved=0ahUKewieqvLK5Z3TAhVGE7wKHSO8CE8Q6AEIMDAC#v=onepage&q=politik%20hochschulwesen%20und%20zusammenhang%20mit%20arbeitsmarkt&f=false

Дээд боловсролын хувьд, сүүлийн жилүүдэд тоон утгаар нэлээд өссөн байдалтай байна. 1990/91 оны хичээлийн жилээс эхлэн оюутны тоо жил тутам 100 000-аар нэмэгдэж, цаашид улам өсөх хандлагатай байна. Оргил үе нь 2005 онд тохиосон бөгөөд түүнээс хойш бага зэрэг буурсан боловч тогтох байдалтай байна.

Польшийн хувьд, нэлээд дээр үеэс эхлэн их, дээд сургуулийн мэргэжил болгонд суралцагчдын олонх нь (2005 онд 56% орчим) эмэгтэй оюутан байгаа нь онцлог юм. Үүний нэг шалтгаан нь эмэгтэйчүүд илт давамгайлсан шинжтэй ерөнхий боловсролын лицей юм. Учир нь ЕБЛ нь дээд сургуульд элсэн ороход хамгийн найдвартай зам байдаг.

Дээд боловсролын ноён нурууг төрийн их, дээд сургуулиуд болон академи (тусгай дээд сургууль) бүрдүүлж байна. 1990-ээд оноос хойш төгсөгчдийн эрэлт хэрэгцээний дагуу төрөлжүүлэх¹⁷⁴ бодлоготой уялдуулсан 5 жилийн хугацаатай магистрын нэгдсэн сургалт нэвтрээд байна. Энэхүү төрөлжүүлэх бодлогын хүрээнд зарим сургуулиуд богиносгосон мэргэжлийн сургалт явуулж, бакалаврын буюу *инженерийн диплом* олгож байна.

1990-ээд оны төрөлжүүлэх бодлогын дагуу боловсролын салбар дахь хувийн сектор ихээхэн хөгжсөн. 1995/96 он хүртэл 80 төрийн бус дээд сургууль байсан бол 2004/05 онд 302 болж, улмаар 2008 онд 325 болж тэлэв. 2008 онд нийт оюутны 34% нь төрийн бус боловсролын байгууллагад оногдож, тэд дээд сургууль төгсөгчдийн 37%-ийг эзэлж байв. Энэ нь хувийн секторын чадавхыг харуулсан үзүүлэлт юм. Төрийн бус дээд сургуулийн тун цөөхөн нь магистр бэлтгэн гаргах бөгөөд ихэнх нь 3 жилийн сургалтаар бакалавраар төгсгөдөг.

Төрийн бус салбарын дээд сургууль нь нийт их, дээд сургуулийн сүлжээнд мэдэгдэхүйц байр суурьтай бөгөөд бүтцийн бодлогод үнэтэй хувь нэмэр оруулж байгаа билээ. Учир нь уламжлалт их сургуулийн хотуудад биш ихэвчлэн жижиг газруудад хувийн секторын сургуулиудыг байгуулсан байдаг.

Төрөлжүүлэх бодлогын бас нэгэн зорилт бол мэргэжлийн дээд сургууль байгуулах явдал юм. Статистикаас үзэхэд, 2005/06 оны хичээлийн жилд 195 МДэС-д нийтдээ 224 700 оюутан суралцсан байна. Энэ нь өмнөх жилтэй харьцуулахад 8% өссөн үзүүлэлт юм. Иймээс энэ төрлийн дээд сургууль цаашид тэлэх хандлагатай юм. Сургалт 3-аас 4 жил үргэлжлэх бөгөөд техникийн чиглэлээр төгсөгчийг *инженер* гэх ба техникийн бус мэргэжлээр бол *лицензтэн (дипломтой мэргэжилтэн)*¹⁷⁵ гэдэг.

МДэС төгсөгчийн гэрчилгээг бакалаврын диплом хэмээн хүлээн зөвшөөрөх бөгөөд үргэлжлүүлэн магистрын сургалтанд хамрагдах бопомжтой болдог. Ийм байдлаар Германы МДэС-ийн адилаар институцийн ялгааг аажмаар арилгах явц хэрэгжинэ. Сургалтын хөтөлбөрийн бүтцийг тохируулсанаар институцийн ялгаа ач холбогдолгүй болно.

Гуравдагч буюу ахлах сургууль (дээд сургуулийн доорх түвшин)-д суралцагчдын тоо өнөөг хүртэл мөн л тэлэлтийн байдалтай байна. Үүнд ялангуяа төрийн бус салбарын сургалтын байгууллагын өсөлт жинтэй хувь нэмэр оруулсан. Сурагчдын тоо 2000/01 оны хичээлийн жилд 200 000 байсан бол 2005/06 онд 373 100 болж өссөн байна. Харин төгсөгчдийн тоо 2001/02 онд 78 400 байснаа 2005/06 оны хичээлийн жилд 104 000 болж нэмэгдсэн байна. Гэвч төрөлт буурсан болон Болоня процесстой¹⁷⁶ холбоотой дээрх үзүүлэлтүүд тогтмолжиж, 2010 оны байдлаар 299 000 (сурагч) буюу 81 500 (төгсөгч) тус тус болсон байна. Тэдний бараг гуравны хоёр нь эмэгтэйчүүд байна. 2008 оны байдлаар, нийт сургуулийн 72% нь төрийн бус хэвшилд оногдож байв. Тэдгээрийн сурагчид нь лицейгийн дараах шатны нийт төгсөгчдийн¹⁷⁷ 71%-ийг илэрхийлж байлаа. Энэ салбарт төрийн өмчийн дунд сургуулийн үүрэг роль бараг үл мэдэгдэхүйц гэдгийг онцлон тэмдэглэх нь зүйтэй. Харин ч нийт лицейгийн дараах шатны сургуулийн 80%-ийг эзэлдэг, бүрэн төлбөртэй “жинхэнэ” хувийн сургуулиуд нь давамгайлах байдалтай юм. Гэвч 3 жилийн хугацаатай дээд сургуулийн бакалаврын сургалт нэвтэрсэнээр гуравдагч боловсролын салбарын татах хүч буурсан. Ихэнх дунд сургууль (лицей) төгсөгчдийн хувьд 1 жилээр урт үргэлжлэх боловч дээд боловсролын гэрчилгээтэй төгсгөх дээд буюу мэргэжлийн дээд сургуулийн богиносгосон (бакалаврын) сургалтанд хамрагдах нь илүү таатай санагдах болсон.

а
¹⁷⁴ Diversifizierung-германаар

¹⁷⁵ Lizentiat-германаар

¹⁷⁶ Bologna-Prozess-германаар

¹⁷⁷ Postlyzealabsolventen-германаар

Польшийн мэргэжлийн боловсролын бодлого нь хөдөлмөрийн зах зээлийн эрэлт хэрэгцээнд нийцүүлэн “илүү дээд” мэргэжил эзэмших боловсролыг хүчтэй тэлэхийн зэрэгцээ практикийн эрэлт хэрэгцээг орхигдуулахгүйн тулд мэргэжилтэй ажилтны сургалтын түвшинд үйлдвэрлэлд суурилсан практикт чиглэсэн хосолмол¹⁷⁸ боловсролыг хөгжүүлэх стратегийг хослуулан хэрэгжүүлэхийг эрмэлзэж байна. Үүний ачаар залуучуудын ажилгүйдлийн түвшин өнөөг хүртэл бага зэрэг буурсанд сэтгэл ханах биш, харин ч боловсролын системийн ажиллах хүчний бодлогод үзүүлэх нөлөөллийг хязгаарлах шаардлагатай юм.

Болоня процесс ба Европын дээд боловсролын орчин

Болоня процесс¹⁷⁹ бол Европын Комисс болон төрийн байгууллагууд, их, дээд сургуулиуд, багшлах боловсон хүчин, окутан, ашиг сонирхлын холбоод, ажил олгогч эзэд, чанарын баталгааны байгууллагууд, олон улсын болон бусад байгууллагуудын хамтын хүчин чармайлтын үр дүн бөгөөд гол зорилго нь доорх зүйлүүд болно. Үүнд:

- Гурван шатлалт систем (Бакалавр/Магистр/Доктор) нэвтрүүлэх;
- Сайжруулсан чанарын баталгаа;
- Боловсролын гэрчилгээ болон суралцах хугацааг хялбаршуулсан байдлаар хүлээн зөвшөөрөх.

Европт ерөнхий болон мэргэжлийн боловсролын системүүд өөр хоорондоо ихээхэн ялгаатай тул өнөөг хүртэл нэг улсад олгосон боловсролын гэрчилгээг ажилд орох болон үргэлжлүүлэн суралцах зорилгоор ашиглахад хүндрэл бэрхшээл тулгардаг байв. Боловсролын системийн зохицлыг сайжруулсанаар суралцагч болон ажил хайгчид европын хүрээнд чөлөөтэй хөдлөх боломж бүрдсэн байна.

Үүний зэрэгцээ Болоня процесс нь Европын дээд сургуулиудын өрсөлдөх чадварыг нэмэгдүүлж, дэлхийн бусад орнуудын анхаарлыг татахад чухал ач холбогдолтой юм.

Болоня процесс нь боловсролын болон мэргэжил дээшлүүлэх сургалтын системийг боловсронгуй болгоход дэмжлэг үзүүлсэнээр хөдөлмөрийн зах зээлийн эрэлт хэрэгцээтэй уялдуулан өөрчлөн байгуулахад чиглэдэг. Учир нь дээд мэргэжил шаардагдах ажлын байрны хувийн жин улам нэмэгдэж, бизнесийн ажил хэрэгч байдал болон шинэчлэл (инновац)-ийн бэлэн байдал улам өсөж байна.

2015 онд Ереванд хуралдсан Европын Холбооны улсуудын Боловсролын сайд нарын чуулга уулзалтаас цаашдын хамтын ажиллагааны чиглэлээр доорх 4 тэргүүлэх чиглэлийг тодорхойлсон байна. Үүнд:

1. Сургалт, хичээлийн чанар болон харилцан хамаарлыг сайжруулах;
2. Төгсөгчдийн ажлын чадамжийг хөдөлмөрлөх хугацааны туршид нь хөгжүүлэх;
3. Боловсролын систем дэх оролцооны түвшинг улам дээшлүүлэх;
4. Өмнө нь тохирсон бүтцийн өөрчлөлтийг хэрэгжүүлэх.

Боловсролын удирдлага ба санхүүжилт

Дээд боловсролын удирдлага болон санхүүжилтийг¹⁸⁰ хэрхэн яаж хэрэгжүүлэх нь үр дүнд шууд нөлөөлдөг. Иймээс Европын Холбооны “Европ-2020” стратегид доорх зүйлийг тусгасан байдаг. Үүнд:

- Дээд боловсролын системд хангалттай санхүүжилт шаардлагатай. Нийтийн (төсвийн) хөрөнгө оруулалтын хүрээнд дээд боловсролын салбарын өсөлтийг дэмжсэн зарлагын багцыг хадгалах нь зүйтэй;
- Санхүүжилтийн эх үүсвэрийг төрөлжүүлэх шаардлагатай бөгөөд хөрөнгө оруулалтын үр ашгийг хамгийн дээд хэмжээнд хүргэх;

¹⁷⁸ Alternierend-германаар

¹⁷⁹ Болоня процесс ба Европын дээд боловсролын орчин-Bologna-Prozess und Europäischer Hochschulraum-германаар http://ec.europa.eu/education/policy/higher-education/bologna-process_de

¹⁸⁰ Европын Комисс: Ерөнхий болон мэргэжлийн боловсрол “Удирдлага ба санхүүжилт”-European Commission: Allgemeine und berufliche Bildung “Steuerung und Finanzierung”-германаар http://ec.europa.eu/education/policy/higher-education/governance-funding_de

- Боловсролын байгууллагын бие даасан байдлыг улам нэмэгдүүлэх болон ашиг сонирхлын бүх этгээдийн өмнө хариуцлага хүлээж тайлагнах хоорондын харилцан уялдааг хангасан удирдлага санхүүжилтийн уян хатан систем нэвтрүүлэх сорилтыг дээд сургуулиуд даван туулах.

ЕХ-ны улс орнуудын дунд зарлагын түвшин нэлээд харилцан адилгүй байдаг ч дээд сургуулийн хөрөнгө оруулалт европд нийтдээ хэт бага байна: дунджаар ДНБ-ний 1,3% бол АНУ-д 2,7% болон Японд 1,5% байдаг. Одоогийн төсвийн хүндрэл нь нийтийн хөрөнгө оруулалтыг бууруулахад нөлөөлж байна. Иймээс хөрөнгө оруулалтыг оновчтой зарцуулах нь маш чухал ач холбогдолтой юм.

3 БҮЛЭГ

ЭРХ ЗҮЙ, ТӨРИЙН БАЙГУУЛАЛ

**ПАРЛАМЕНТЫН ЗАСАГЛАЛТАЙ УЛС ОРНУУДЫН
ТӨРИЙН ЭРХ МЭДЛИЙН ХУВААРИЛАЛТ**

Ц.Болормаа, Г.Билгээ, Б.Нандингэрэл

АГУУЛГА

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

**НЭГ. ПАРЛАМЕНТЫН ЗАСАГЛАЛТАЙ УЛСЫН ТӨРИЙН ЭРХ МЭДЛИЙН
ХУВААРИЛАЛТЫН ОНЦЛОГ**

- 1.1. Нэр томъёоны тайлбар
- 1.2. Парламент, төрийн тэргүүн (хаан, ерөнхийлөгч), ерөнхий сайдын эрх зүйн байдал, тэдгээрийн бүрэн эрхийн хугацаа
- 1.3. Парламент, ерөнхийлөгч, ерөнхий сайдыг сонгох, томилох журам
- 1.4. Бүрэн эрх дуусгавар болох:
 - a) парламентын гишүүнийг эгүүлэн татах, парламентыг тараах, засгийн газар, ерөнхийлөгч (дэд ерөнхийлөгч)-ийг огцруулах үндэслэл, журам
 - b) парламент, засгийн газар, ерөнхийлөгч (дэд ерөнхийлөгч)-ийн бүрэн эрх хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болох
- 1.5. Хууль санаачлах эрх бүхий субъект

**ХОЁР. ПАРЛАМЕНТЫН ЗАСАГЛАЛТАЙ УЛСЫН ҮНДСЭН ХУУЛЬ ДАХЬ ЭРХ
МЭДЛИЙН ХУВААРИЛАЛТЫН ЗОХИЦУУЛАЛТ**

- 2.1 Үндсэн хуульт болон Парламентын хаант засаглал бүхий улс орнуудын Үндсэн хууль дахь эрх мэдлийн хуваарилалт
 - 2.1.1. Испанийн Вант Улс
 - 2.1.2. Япон Улс
- 2.2 Парламентын бүгд найрамдах засаглал бүхий улс орнуудын Үндсэн хууль дахь эрх мэдлийн хуваарилалт
 - 2.2.1. Бүгд Найрамдах Киргиз Улс
 - 2.2.2. Бүгд Найрамдах Болгар Улс
 - 2.2.3. Бүгд Найрамдах Латви Улс
 - 2.2.4. Бүгд Найрамдах Унгар Улс
 - 2.2.5. Бүгд Найрамдах Эстони Улс
 - 2.2.6. Бүгд Найрамдах Хорват Улс
 - 2.2.7. Бүгд Найрамдах Финланд Улс
 - 2.2.8. Бүгд Найрамдах Итали Улс
 - 2.2.9. Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

СУДАЛГААНЫ ХУРААНГУЙ

Дэлхийн хэмжээнд парламентын засаглалтай орны ангилалд хамаарах **85** улс байгаагаас *Парламентын бүгд найрамдах засаглалтай - 54 улс, Үндсэн хуульт хаант засаг (constitutional monarchy), парламентын хаант (parliamentary monarchy) засаглалтай - 31 улс*¹⁸¹ байна. Эдгээрээс:

- 1) Парламентын бүгд найрамдах засаглалтай 54 улсын хувьд:
 - ✓ хоёр танхим бүхий парламенттай - 15;
 - ✓ хоёр шатлал бүхий нэг танхимтай парламенттай - 3;
 - ✓ нэг танхимтай парламенттай - 36 улс байна.
- 2) Үндсэн хуульт хаант засаглалтай 31 улсын хувьд:
 - ✓ хоёр танхим бүхий парламенттай - 17;
 - ✓ нэг танхимтай парламенттай - 14 улс байна. Үүнийг хүснэгтээр үзүүлбэл:

Парламентын бүгд найрамдах засаглалтай 54 улс		
1	Хоёр танхимтай парламент -15 улс	Австри, ХБНГУ, Ирланд, Итали, Ливан, Пакистан, Словени, Чех, Энэтхэг, Этиоп, Тринидад Тобаго, Босни-Герцеговин, Сомали, Өмнөд Африк, Швейцар.
2	2 шатлал бүхий нэг танхимтай парламент - 3 улс	БНХАУ, Лаос, Вьетнам.
3	Нэг танхимтай парламент - 36 улс	Бангладеш, Болгар, Ботсван, Вануату, Грек, Доминика, Ирак, Израиль, Исланд, Кирибати, Киргиз, Латви, Ливи, Маврикий, Македон, Мальт, Маршаллын арлууд, Микронез, Молдав, Монгол, Науру, Сан-Марино, Самоа, Сингапур, Серб, Словак, Суринам, Тунис, Турк, Непал, Унгар, Фижи, Хорват, Чрна Гора, Эстони.
Үндсэн хуульт хаант засаглалтай 31 улс		
1	Хоёр танхим бүхий парламент - 17 улс	Австрали, Багамын Арлууд, Бельги, Белиз, Канад, Камбож, Испани, Их Британи, Нидерланд, Сент-Луис, Япон, Гренада, Ямаик, Лесото, Малайз, Мароккогийн Вант Улс ¹⁸² , Швед.
2	Нэг танхим бүхий парламент - 14 улс	Андорра, Барбадос, Дани, Люксембург, Лихтенштейн, Монако ¹⁸³ , Норвеги, Папуа-Шинэ Гвиней, Сент-Китс ба Невис, Сент-Венсент ба Гренадин, Соломоны арлууд, Тайланд, Тувалу, Шинэ Зеланд.

Судалгаанд Үндсэн хуульт хаант улсын төлөөлөл болгож Испанийн Вант Улс, Япон Улсыг; Парламентын хаант улсын төлөөлөл Их Британи, Умард Ирландын Нэгдсэн Вант Улс (Их Британи)-ыг; Парламентын бүгд найрамдах улсын төлөөлөл болгож Киргиз, Болгар, Латви, Унгар, Эстони, Хорват, Финланд, Итали, Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улс (БНХАУ) зэрэг нийт 12 улсыг сонгон судлав.

Судалгааны 1-р хэсэгт: Судалгаанд хамрагдсан 12 улсын парламент, ерөнхийлөгч, ерөнхий сайдын бүрэн эрхийн хугацаа, тэдгээрийг сонгох, томилох журам, бүрэн эрх дуусгавар болох нөхцөл, парламентыг тараах, парламентын гишүүнийг эгүүлэн татах журам болон ерөнхийлөгч, ерөнхий сайдыг огцруулах үндэслэл, журам, түүнчлэн хууль санаачлах эрх бүхий субъект гэсэн 5 дэд сэдвийн хүрээнд Үндсэн хуулийн холбогдох зохицуулалтыг нэгтгэн харуулсныг тайлангийн холбогдох хэсгээс үзнэ үү.

Судалгааны 2-р бүлэгт, нийт 11 улсын төрийн эрх мэдлийн хуваарилалтыг Үндсэн хуулийн зохицуулалтын хүрээнд дэлгэрэнгүй байдлаар харьцуулан судлав.

Харин судалгаанд хамруулсан 12 дахь улс болох Их Британийн хувьд Үндсэн хуулийн уламжлалт зохицуулалт, эрх зүйн тогтолцооны онцлогоос хамааран судалгаанд хамруулсан бусад орны холбогдох мэдээлэлтэй харьцуулах боломжгүй тул холбогдох мэдээллийг

¹⁸¹ www.ipu.org - Олон улсын парламентын холбооны албан ёсны цахим хуудаст бүртгэлтэй улс орон бүрийн парламентын цахим хуудас дахь албан мэдээлэлтэй тулгасан болно.

¹⁸² Morocco Constitution 2011. Art1. Morocco is a constitutional, democratic, parliamentary and social Monarchy. https://www.constituteproject.org/constitution/Morocco_2011?lang=en

¹⁸³ Monaco 1962 (rev.2002) 6. Art 2. The principle of government is the hereditary and constitutional monarchy.

ерөнхий агуулгаар нь оруулав.

Эрх зүйн тогтолцоо, төрт ёсны уламжлалаараа онцлог Их Британийн хувьд бичмэл Үндсэн хуульгүй цөөн хэдэн орны нэг бөгөөд 1215 оны Магна Харти (Magna Carta) нь одоо ч хүчин төгөлдөр үйлчилж буй тул төрийн эрх мэдлийг хуваарилахтай холбоотой харилцаанд:

1. *Crown act 1707;*
2. *Septennial act 1715;*
3. *Representation of the People act 1867, amendment 1983, 1985;*
4. *Parliament act 1911, amendment 1949;*
5. *Regency act 1937;*
6. *Fixed-term Parliament Act 2011;*
7. *House of Commons (Disqualification) Act 1975;*
8. *Life peerages act 1958;*
9. *European communities act 1972;*
10. *Senior Court act 1981* зэрэг Магна Хартийн бүрэлдэхүүн хуулиудыг баримтлахаас гадна прецедент нь эх сурвалжийн хувьд голлох үүрэг гүйцэтгэж байна.

Их Британи нь Парламентын хаант засаглалтай улс тул Эзэн хаан нь төрийн тэргүүн бөгөөд эрх зүйн жам ёсны онол¹⁸⁴-ын дагуу улс орны бүрэн эрхийг дангаар хэрэгжүүлнэ¹⁸⁵. Төрийн удирдлагын энэхүү хэлбэр нь тус улсад XVII зууны эцсээр тогтсон байна.

Их Британид Парламентын ерөнхий сонгуулийн дараа Нийтийн танхимд олон суудал авсан намын дарга автоматаар Ерөнхий сайд болох ба тэрээр заавал Нийтийн танхимын гишүүн байх ёстой. Ерөнхий сайдыг Хатан хаан томилох бөгөөд Ерөнхий сайдын санал болгосноор сайд нарыг мөн томилно. Намын дарга солигдох нь Ерөнхий сайд албан тушаалаасаа огцрох үндэслэл болно.

Засгийн газар нь парламентын өмнө хамтын хариуцлага хүлээх бөгөөд Нийтийн танхим итгэл үзүүлээгүй бол Засгийн газар огцорно. Ерөнхий сайдын эрх зүйн байдал болон эрх, үүргийг хуулиар зохицуулдаггүй, Үндсэн хуулийн хэлэлцээрээр зохицуулдаг байна.¹⁸⁶

Ерөнхий сайд Хатан хааныг төлөөлөх бөгөөд, Хатан хааны нэрийн өмнөөс түүний хэд хэдэн онцгой эрхийг (*дайны байдал зарлах, энхийн гэрээ байгуулах, төрийн дээд албан тушаалтнуудыг томилох г.м.*) хэрэгжүүлнэ.

Хатан хааныг (төрийн тэргүүн) эзгүйд Ерөнхий сайд түр орлоно. Түүнчлэн Засгийн газарт итгэл үзүүлэхтэй холбоотой асуудлаар өөрийн ээлжинд¹⁸⁷ Нийтийн танхимыг тарааж, ээлжит бус сонгууль зарлах тухай саналыг Хатан хаанд гаргах эрхтэй.

Нэгдүгээр бүлэг. ПАРЛАМЕНТЫН ЗАСАГЛАЛТАЙ УЛСЫН ТӨРИЙН ЭРХ МЭДЛИЙН ХУВААРИЛАЛТЫН ОНЦЛОГ

1.1. Нэр томъёоны тайлбар

Судалгааны хүрээнд “парламентын засаглал”, “парламентын бүгд найрамдах улс”, “үндсэн хуульт хаант засаг”, “парламентын хаант засаг”, “сонгодог парламент”, “төлөөллийн ардчилал” гэх нэр томъёоны тайлбарыг авч үзэх шаардлага байна гэж үзлээ. Учир нь Парламентын хаант засаглалтай улсад эзэн хаан төрийн тэргүүний статустай байх ба төрийн тэргүүний хоёрдугаар гарын үсгийг ерөнхий сайд зурах эрхтэй байна. Энэ онцлогийн үүднээс парламентын засаглалтай улс оронд гүйцэтгэх засаглалын тэргүүн ард түмний төлөөлөл болох парламентыг тараах “бүрэн эрх”-тэй мэтээр ташаа ойлгох эрсдэл бий тул зарим нэр томъёоны тайлбарыг оруулав.

Нөгөө талаас, “сонгодог парламент” гэх хууль зүйн нэр томъёо аль ч хууль зүйн нэр томъёоны тайлбар тольд байхгүй, харин онолын хувьд парламентын загварын ангилалд

¹⁸⁴ Жам ёсны онолын үзэл баримтлалаар төр улс дахь засаглал болон шүүх эрх мэдэл хаанаас үүдэлтэй гэж үзнэ.

¹⁸⁵ А.К.Романов. “Их Британий эрх зүй болон эрх зүйн тогтолцоо”, 2016 он. 185 дахь тал.

¹⁸⁶ Мөн тэнд.

¹⁸⁷ “Засгийн газар өөрийн ээлжинд” гэдэг нь Нийтийн танхим Засгийн газарт итгэл үзүүлэх эсэх асуудлыг авч хэлэлцсэний дараа Засгийн газар огцроогүй бол Ерөнхий сайд Хатан хаанд Нийтийн танхимыг тараах тухай санал гаргах эрхтэй бөгөөд үүнийг презедентээр зохицуулна.

“сонгодог парламент” гэх нэр томъёо хэрэглэгдэж, түүний гол төлөөллөөр Их Британийг нэрлэсэн байна. Их Британид Засгийн газар Парламентын өмнө хамтын хариуцлага хүлээх боловч жишгийн эрх зүй буюу прецедентээр Ерөнхий сайд Нийтийн танхимыг тараах санал гаргах боломжтой байдаг тул нэр томъёоны тайлбар хэсэгт “прецедент” болон “шүүхийн жишиг”-т холбогдох тайлбарыг мөн оруулав. Учир нь Их Британийн “төлөөллийн хууль тогтоомж” гэгдэх Парламентаас гаргасан бичмэл хуулиудад Парламентыг тараах хууль зүйн үндэслэл болон журам байхгүй байгаа тухай энэхүү судалгааны 17 дахь нүүрнээс үзнэ үү.

Нэр томъёоны тайлбарыг гаргахдаа Оксфордын хууль зүйн тайлбар толь¹⁸⁸, Эрх зүйн эх толь бичиг¹⁸⁹, Ардчилсан засаглал, нээлттэй нийгмийн нэр томъёоны тайлбар толь¹⁹⁰ болон цахим мэдээллийн эх сурвалж дахь хууль зүйн албан ёсны тайлбар толийг ашигласан болно.

Парламентын засаглал (parliamentary governance) - Төрийн эрх барих эрх мэдэл Үндсэн хуулийн дагуу парламентад хадгалагдсан засгийн хэлбэрийг хэлнэ. Парламент нь засгийн газраа бүрдүүлэх, ерөнхий сайд, засгийн газрын бусад гишүүн, сайд нарыг томилох бүрэн эрхтэй ба Үндсэн хуулийн шүүх (ҮХШ) зэрэг төрийн бусад гол институтын албан тушаалтнуудыг сонгож, томилно. Ихэнх улсад парламент нь төрийн тэргүүнийг сонгодог ба төрийн тэргүүн нь эргээд парламентын үйл ажиллагааг Үндсэн хуульд нийцэж буй эсэхэд хяналт тавьдаг¹⁹¹.

Парламентын бүгд найрамдах улс (parliamentary republic) - Бүгд найрамдах улс (БНУ)-ын хэлбэрийн нэгэн төрөл бөгөөд дараах шинжээр тодорхойлогдоно: парламент нь түүний өмнө улс төрийн хариуцлага хүлээх засгийн газрыг бүрдүүлэх онцгой эрх бүхий байгууллага юм. Зарим улсад ерөнхийлөгчийг сонгож болно. Парламент засгийн газарт үл итгэж байгаагаар илэрхийлбэл парламентын олонхын дэмжлэгийг алдсан учир Засгийн газрыг огцруулна. Зайлшгүй тохиолдолд ерөнхийлөгч нь парламентыг тараах ба хугацааны өмнөх сонгууль зарлах эрх эдэлнэ. Парламентын бүгд найрамдах улсын сонгодог загвар нь ХБНГУ, Италид байдаг¹⁹².

Үндсэн хуульт хаант ёс (constitutional monarchy) - Эзэн хааны эрх мэдэл Үндсэн хуулиар хязгаарлагдсан, хууль тогтоох сонгуульт байгууллага буюу парламенттай, хараат бус, бие даасан шүүхтэй, хаант засаглалын онцгой төрөл юм.¹⁹³

Парламентын хаант ёс (parliamentary monarchy) - Үндсэн хуулийн хаант ёсны хоёр төрлийн нэг. Хааны гүйцэтгэх үүрэг ёс төдий байна¹⁹⁴ гэж академич С.Нарангэрэлийн тайлбар тольд авч үзсэн ч англи хэл дээрх хууль зүйн тайлбар толиудад *Constitutional monarchy* буюу Үндсэн хуульт хаант засаглал гэх нэр томъёог хэрэглэх нь элбэг¹⁹⁵ тохиолдох бөгөөд агуулгын хувьд энэ хоёр нэр томъёо төдий л ялгаагүй байна.

Төлөөллийн ардчилал (representative democracy) - Ард түмэн засаг төрийн эрх мэдлийг шууд бус, харин төрийн төлөөллийн байгууллага ба нутгийн өөрөө удирдах байгууллагын бүрэлдэхүүнд бүрэн эрхт төлөөлөгчөө сонгох замаар хэрэгжүүлэх. Төлөөллийн байгууллагын боловсруулсан буюу баталсан шийдвэр нь энэ байгууллагыг бүрдүүлсэн тэр хамт олны хамтын хүсэл зоригийг илэрхийлсэн байх ёстой (тухайн нутаг дэвсгэрт оршин амьдарч байгаа нийт ард түмэн, хүн ам). Ийм учраас сонгуульт төлөөлөл нь ард түмний эрх мэдлийг хангах үндсэн арга хэрэглүүрийн тоонд хамаарна.¹⁹⁶

Жишгийн эрх зүй (case law) – 1.статутын эрх зүй¹⁹⁷-гээс ялгагдах шүүхийн жишгээс бүрдэх а

¹⁸⁸ “A Oxford dictionary of Law” (ed 5.) 2003. Edited by Elizabeth A. Martin., Oxford University of Press.

¹⁸⁹ Нарангэрэл.С. Анхны хэвлэл, 2007 он. Дөрөв дэх хэвлэл, 2015 он.

¹⁹⁰ Нээлттэй нийгэм форум, НҮБ-ын хөгжлийн хөтөлбөр, 2006 он.

¹⁹¹ Ардчилсан засаглал, нээлттэй нийгмийн нэр томъёоны тайлбар толь. 2006., 98 дахь тал.

¹⁹² Нарангэрэл.С. Анхны хэвлэл, 2007 он. 369 дэх тал.

¹⁹³ Нарангэрэл.С. Дөрөв дэх хэвлэл, 2015 он. 490 дэх тал.

¹⁹⁴ Мөн тэнд.

¹⁹⁵ <http://www.thefreedictionary.com/constitutional+monarchy>, <http://thelawdictionary.org/constitutional/>, <http://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/constitutional-monarchy>

¹⁹⁶ 424 дэх тал.

¹⁹⁷ Статут (Statute) болон Статутын эрх зүй (statutory law) нь жишгийн эрх зүй бүхий улсад хэрэглэгддэг ойлголт бөгөөд XIII зуунд Англид анх үүсч, өдгөө англо-саксоны эрх зүйн бүл бүхий улс орнуудад хэрэглэгдэж байна. Англо-саксоны эрх зүйн бүлд эрх зүйн эх сурвалжийг статутын эрх зүй болон жишгийн эрх зүй (заншлын хэм хэмжээг оруулалгүйгээр) гэж ерөнхийлөн ангилна. Статутын эрх зүй нь хуульд заасан журмын дагуу парламентаас баталж, эзэн хааны зөвшөөрөл (royal assent) авсан

англи-америкийн эрх зүйн бүл бүхий улсуудын эрх зүйн бүрэлдэхүүн хэсэг. Жишгийн эрх зүй нь дараах хоёр салаа мөчрийн хүрээнд үүсэн бүрэлджээ: нийтийн эрх зүй ба шударга ёсны эрх зүй; 2. эрх зүйн үндсэн эх сурвалжийг шүүхийн жишиг хэмээн хүлээн зөвшөөрдөг эрх зүйн тогтолцоо¹⁹⁸.

Шүүхийн жишиг (judicial precedent) - тодорхой хэргийн талаар шүүхээс гаргасан шийдвэр нь нийт шүүх буюу доод шатны шүүхээс төсөөтэй хэргийг шийдвэрлэхэд заавал дагаж мөрдөх үндэслэл болсон журам. Шүүхийн жишиг нь ромын шүүн таслах ажиллагаанд нэн чухал үүрэг гүйцэтгэж байжээ. Англи-америкийн эрх зүйн бүл бүхий улсуудад (Их Британи, АНУ, Канад, Австрали зэрэг) шүүхийн жишигийг эрх зүйн эх сурвалж хэмээн хүлээн зөвшөөрдөг бөгөөд эрх зүйн тогтолцооных нь үндэс суурь болдог байна. Эдгээр улсад зонхилж байгаа номлолын дагуу шүүгч жишигийг буй болгохдоо эрх зүйн хэм хэмжээг бий болгодоггүй харин хүний мөн чанарт суурилан эрх зүйн ерөнхий зарчмаас урган гарсан тэрхүү зүйлийг томъёолдог байна. Шүүхийн жишиг нь бусад олон улсад эрх зүйг хэрэглэх асуудлыг шийдвэрлэх, хуулийн хийдлийг нөхөх, заншлын хэм хэмжээг хүлээн зөвшөөрөх ач холбогдолтой байдаг бөгөөд жишгийн үндсэн дээр дагаж мөрдөж буй хууль тогтоомжид өөрчлөлт оруулж, хуульд тайлбар өгдөг.¹⁹⁹

“Прецедент” бол нийтийн эрх зүйн болон шударга ёсны эрх зүйн үндсэн эх сурвалж (хэлбэр) бөгөөд эрх зүйн бичмэл бус эх сурвалжид хамаарна²⁰⁰.

1.2. Парламент, төрийн тэргүүн (хаан, ерөнхийлөгч), ерөнхий сайдын статус, тэдгээрийн бүрэн эрхийн хугацаа

Сонгон судалсан орнуудын хувьд төрийн тэргүүн, хууль тогтоох, гүйцэтгэх эрх мэдлийн байгууллагуудын статусыг тогтоосон зохицуулалт нь ижил байх бөгөөд бүрэн эрхийн хугацааг тогтоосон зохицуулалт нь харилцан адилгүй байна. Ихэнх орны хувьд гүйцэтгэх эрх мэдлийн байгууллагын бүрэн эрхийн хугацаа нь парламентаас хамааралтай байх ба парламентын бүрэн эрхийн хугацаатай ижил байна. Харин Япон Улсын хувьд, Парламентад олонх болсон намын дарга Ерөнхий сайдаар томилогдсон бол нэг удаагийн бүрэн эрхийн хугацаа нь 3 жил байхаар салбар хуулиар зохицуулсан байна. Харьцуулсан мэдээллийг хүснэгт 1-ээс үзнэ үү.

Хүснэгт 1.

ПАРЛАМЕНТЫН ХААНТ ЗАСАГЛАЛТАЙ УЛС				
	Улсын нэр	Парламент	Ерөнхий сайд	Хаан
1	Испани	Сенат: 4 жил Конгресс: 4 жил	4 жил	-төрийн тэргүүн -угсаа залгамжилна
2	Их Британи	Лордын Танхим: -үе дамжсан язгууртнууд (пэрүүд)-ыг бүх насаараа -Эзэн хаан Лордуудыг ротациар томилно Нийтийн танхим: 5 жил	5 жил	-төрийн тэргүүн -угсаа залгамжилна
3	Япон	Зөвлөхүүдийн танхим: 6 жил ба 3 жил тутамд 50% ротаци хийгдэнэ Төлөөлөгчдийн танхим: 4 жил	3 жил	-төрийн тэргүүн -угсаа залгамжилна
ПАРЛАМЕНТЫН БҮГД НАЙРАМДАХ УЛС				
	Улсын нэр	Парламент	Ерөнхий сайд	Ерөнхийлөгч
4	Киргиз	5 жил (нэг танхимтай)	5 жил	-төрийн тэргүүн -6 жил -зөвхөн 1 удаа сонгоно
5	Болгар	4 жил	4 жил	-төрийн тэргүүн -5 жил -зөвхөн 1 удаа сонгоно -дэд ерөнхийлөгчтэй

бичигдмэл хуулиуд юм. Үүгээрээ шүүхийн жишиг (жишгийн эрх зүй)-ээс ялгагдана. АНУ-д статусыг “кодекс” гэж нэрлэдэг.

¹⁹⁸ 196 дахь тал.

¹⁹⁹ 604 дэх тал.

²⁰⁰ А.К.Романов. “Их Британий эрх зүй болон эрх зүйн тогтолцоо”, 2016 он. 137 дахь тал.

6	Латви	4 жил (нэг танхимтай)	4 жил	-төрийн тэргүүн -4 жил -1 удаа улируулан сонгоно
7	Унгар	4 жил (нэг танхимтай)	4 жил	-төрийн тэргүүн -5 жил -1 удаа улируулан сонгоно
8	Эстони	4 жил (нэг танхимтай)	4 жил	-төрийн тэргүүн -5 жил -1 удаа улируулан сонгоно
9	Хорват	4 жил (нэг танхимтай)	4 жил	-төрийн тэргүүн -5 жил -1 удаа улируулан сонгоно
10	Финланд	4 жил (нэг танхимтай)	4 жил	-төрийн тэргүүн -6 жил -1 удаа улируулан сонгоно
11	Итали	Сенат: 5 жил; -БНУ-ын өмнөх Ерөнхийлөгчид насан туршдаа Сенатор байх эрхтэй -5 сенатор насан туршийн эрхтэй байна Төлөөлөгч: 5 жил	5 жил	-төрийн тэргүүн -7 жил -улируулан сонгох эсэхийг Үндсэн хуульд тусгайлан заагаагүй
12	БНХАУ	-2 шатлал бүхий нэг танхимтай -5 жил	5 жил -1 удаа улируулан сонгох	-төрийн тэргүүн -5 жил -1 удаа улируулан сонгоно

1.3. Парламент, ерөнхийлөгч, ерөнхий сайдыг сонгох, томилох журам

Сонгон судалсан орнуудын хувьд, засаглалын хэлбэрээс үл хамааран хууль тогтоох байгууллага, тэр тусмаа парламентын доод танхимыг ард түмнээс сонгох ба харин хоёр танхимтай парламентын хувьд дээд танхим буюу “зөвлөлдөх” танхимыг харилцан адилгүй журмаар бүрдүүлж байна. Тухайлбал,

- дан сонгуулиар (Япон);
- сонгууль болон томилгоо хосолсон хэлбэрээр (Испани, Итали);
- дан томилгоогоор (Их Британи) бүрдүүлж байна.

Парламентын дээд танхимын гишүүдийн бүрэн эрхийн хугацаа мөн харилцан адилгүй байна. Тухайлбал,

- дээд танхимын бүх гишүүдийг бүх насаар нь томилдог (Их Британи);
- дээд танхимын гишүүдийн тодорхой хувийг бүх насаар нь томилдог (Итали);
- доод танхимтай ижил бүрэн эрхийн хугацаатай сонгогддог (Испани);
- дээд танхимын гишүүдийн тодорхой хувь нь хуульд заасан бүрэн эрхийн хугацааны дундуур сэлгэн сонгогддог (Япон) улсууд байна.

Парламентын бүгд найрамдах улсуудын хувьд ард түмнээс эрх авсан парламент ерөнхийлөгчийг сонгодог нийтлэг жишиг байдаг ч судалгаанд хамруулсан Парламентын бүгд найрамдах 9 улсын хувьд ерөнхийлөгч нь:

- парламентаас сонгогддог - 5 (Латви, Унгар, Эстони, Итали, БНХАУ);
- ард түмнээс сонгогддог - 4 (Киргиз, Болгар, Хорват, Финланд) улс байна.

Ерөнхий сайдын томилгооны хувьд Үндсэн хуульт хаант засаглалтай улсуудад Эзэн хааны санал болгосноор Парламент сонгож, Эзэн хаан томилдог (Испани, Их Британи), мөн парламентын доод танхим (Төлөөлөгчдийн танхим)-ын гишүүд дундаас Төлөөлөгчдийн танхим сонгох процедуртай улс (Япон) байна.

Ерөнхий сайдыг томилох, засгийн газрыг бүрдүүлэх журмын хувьд Парламентын бүгд найрамдах засагтай ихэнх улсад ерөнхийлөгч томилно гэж байгаа боловч мөн чанартаа парламентын олонхын дэмжлэг авсанаар ерөнхийлөгч нь ерөнхий сайдыг томилох эрх үүснэ.

Онолын хувьд парламентын засаглалын онцлог нь парламентын сонгуульд ялалт байгуулсан улс төрийн хүчин дангаараа, эсхүл бусад улс төрийн хүчинтэй эвсэн Засгийн газраа байгуулж, улмаар Засгийн газар нь үйл ажиллагаагаа парламентын өмнө хариуцах тогтолцоо

үйлчилдэг²⁰¹. Засаглалын энэ хэлбэрийн гол онцлог нь төрийн албаны томилгоо тэдгээрийн үйл ажиллагаанд хяналт тавих үйл явцад парламент гол үүрэг хүлээнэ. Парламентын засаглалын үед засгийн газар эмхлэн байгуулах үндэс нь шууд ардчилсан, чөлөөт сонгуулийн үр дүнд бүрэлдсэн хууль тогтоох байгууллага буюу парламент байна.²⁰²

Иймд Үндсэн хуульд ерөнхийлөгч нь ерөнхий сайдад нэр дэвшигчийг парламентад санал болгох боловч парламентын спикер болон парламент дахь бүлгүүдтэй зөвшилцөх байдлаар санал болгож байгаа, санал болгосон нэр дэвшигчийг парламент хэрхэн хэлэлцэж, хуралд оролцсон гишүүдийн хэдэн хувийн саналаар дэмжиж байгаа зэргийг судалгааны хоёрдугаар хэсгээс үзнэ үү.

а

²⁰¹ С.Зульфикар. Парламентын болон ерөнхийлөгчийн засаглалын үндсэн шинж, онцлог. Удирдахуйн онол, практикийн асуудлууд. №7. 48 дахь тал.

²⁰² Мөн тэнд.

Парламент, ерөнхийлөгч, ерөнхий сайдыг сонгох, томилох журам

ПАРЛАМЕНТЫН ХААНТ ЗАСАГЛАЛТАЙ УЛС				
	Улсын нэр	Парламент	Засгийн газрын тэргүүн, сайд	
1	Испани	Конгресс: 350 төлөөлөгчийг ард нийтээс, шууд, тэгш, нууц санал хураалтаар, сонгуулийн хувь тэнцүүлэх тогтолцоогоор сонгоно. Сенат: 208 сенаторыг бүх нийтийн, чөлөөтэй, тэгш, шууд, нууц санал хураалтаар сонгоно. 49 сенаторыг шашны хууль тогтоогчдоос бүс нутгийн төлөөлөл болгон томилно.	-Эзэн хаан ЕС-д нэр дэвшигчийг санал болгох, томилох, чөлөөлөх эрхтэй. -Эзэн хаан Парламент дахь улс төрийн намуудын төлөөлөлтэй зөвшилцөн, Конгрессийн даргаар дамжуулан ЕС-д нэр дэвшүүлж, хоёр Танхимын гишүүдийн олонхын саналаар итгэл үзүүлбэл Эзэн хаан түүнийг ЕС-аар томилно. -Сайд нарыг ЕС-ын санал болгосноор Эзэн хаан томилж, чөлөөлнө.	
2	Их Британи	Лордын танхим: 804 гишүүнтэй, гүнгээс багагүй цолтой пээр, гэгээнтэн лорд, шүүгч лордыг Хатан хаан бүх насаар нь томилно. ²⁰³ Нийтийн танхим: Нийт 659 төлөөлөгч нэг мандаттай тойргоос сонгогдоно. 529 нь Англиас, 72 нь Шотландаас, 40 нь Уэльсээс, 18 нь Хойд Ирландаас сонгогдоно. ²⁰⁴	-Нийтийн танхимд олонхын суудал авсан намын даргыг Хатан хаан ЕС-аар томилно. -ЕС-ын саналаар Хатан хаан сайд нарыг томилно.	
3	Япон	Зөвлөхүүдийн танхим: Сонгуулийн холимог системээр ард түмнээс шууд сонгоно. Төлөөлөгчдийн танхим: Сонгуулийн холимог системээр ард түмнээс шууд сонгоно.	-ЕС-ыг Парламентын гишүүд дундаас Төлөөлөгчийн танхим нэр дэвшүүлэн, хоёр Танхим зөвшилцөн 10 хоногийн дотор сонгоно. -ЕС нь сайд нарын олонхыг Парламентын гишүүд дотроос томилно.	
ПАРЛАМЕНТЫН БҮГД НАЙРАМДАХ УЛС				
	Улсын нэр	Парламент	Засгийн газрын тэргүүн	Ерөнхийлөгч
4	Киргиз	Сонгуулийн хувь тэнцүүлэх тогтолцоогоор бүх нийтийн, шууд, нууц санал хураалтаар сонгоно. 65%-аас дээш санал авч чадаагүй улс төрийн намд Парламентад төлөөллийн бүрэн эрх олгохгүй.	Парламентад олонх болсон нам, анхдугаар хуралдаанаас хойш 15 хоногийн дотор ЕС-д нэр дэвшүүлж, олонхын саналаар шийдвэрлэх ба түүнээс 3 хоногийн хугацаанд Ерөнхийлөгч томилно.	Ерөнхийлөгчид нэр дэвшигчийн тоо хязгааргүй, 30.000 гарын үсэг цуглуулсан хүн бүх ард түмнээс, шууд, нууц санал хураалтаар сонгогдоно.
5	Болгар	Сонгуулийн холимог тогтолцоогоор бүх ард түмнээс сонгогдоно.	Парламентын бүлгүүдтэй зөвшилцсөний дараа Ерөнхийлөгч хамгийн олон суудал авсан намаас санал болгосон нэр дэвшигчид ЗГ бүрдүүлэх үүрэг өгч, амжилттай бүрдүүлбэл уг нэр дэвшигчийг сайдаар сонгох хүсэлтээ Ерөнхийлөгч ҮА-д гаргана.	-Санал өгсөн сонгогчдын хүчинтэй саналын 51%-иас дээш санал авснаар шууд сонгогдоно. -Хэрэв сонгогдоогүй бол 2 дахь шатанд хамгийн их саналтай 2 нэр дэвшигчийн олонхын санал авсан нь сонгогдоно.
6	Латви	Сонгуулийн пропорционал тогтолцоогоор, тэгш, шууд, нууц санал хураалтаар сонгогдоно. Гишүүдийн тоогоор сонгуулийн тойргийг хуваах ба 1 тойргоос 1 гишүүн сонгогдоно.	Ерөнхийлөгчийн санал болгосноор парламент ЕС-ыг томилно.	Парламентын гишүүдийн 51%-иас багагүй олонхын саналаар, нууц санал хураалтаар Парламентаас сонгоно.

а

²⁰³ "A Oxford dictionary of Law" (ed 5.) 2003. Edited by Elizabeth A. Martin., Oxford University of Press. p.234.²⁰⁴ "A Oxford dictionary of Law" (ed 5.) 2003. Edited by Elizabeth A. Martin., Oxford University of Press. p.232.

7	Унгар	Гишүүд нь бүх нийтийн, тэгш, шууд, нууц санал хураалтаар сонгогдоно.	Ерөнхийлөгч ҮА-д санал болгосны дагуу гишүүдийн энгийн олонхын саналаар томилно.	Эхний санал хураалтад парламентын гишүүдийн 2/3-ын саналаар сонгоно.
8	Эстони	Сонгуулийн пропорционал тогтолцоогоор, чөлөөт сонгуулиар сонгоно.	Ерөнхийлөгч 14 хоногийн дотор ЕС-д нэр дэвшигчийг парламентад танилцуулна. Парламент нээлттэй саналаар, үл мэтгэлцэх зарчмаар нэр дэвшигчид эрх олгох ба нэр дэвшигч 7 хоногийн дотор ЗГ-аа бүрдүүлснээр 3 хоногт Ерөнхийлөгч томилно.	Парламентын гишүүдийн 1/5-ээс доошгүйн саналаар нэр дэвшиж, гишүүдийн 2/3-оос доошгүйн саналаар, нууц санал хураалтаар сонгоно.
9	Хорват	Шууд, бүх нийтийн, тэгш эрхийн үндсэн дээр, нууцаар санал хураана.	Ерөнхийлөгч Парламентад олонх болсон намаас нэр дэвшүүлэх бөгөөд нэр дэвшигч 30 хоногийн дотор ЗГ-аа бүрдүүлбэл парламентын гишүүдийн олонхын саналаар ЕС-ыг томилно.	Бүх нийтийн, шууд сонгуулийн үндсэн дээр нууц санал хураалтаар сонгоно.
10	Финланд	12-18 тойргоос сонгуулийн пропорционал тогтолцоогоор, ард түмэн шууд, тэгш эрхтэйгээр сонгоно.	Парламентад төлөөлөл бүхий бүлгүүд улс төрийн хөтөлбөр болон ЗГ-ын бүтцийн талаар харилцан тохиролцооноор гишүүдийн олонхын саналаар ЕС-ыг сонгож, Ерөнхийлөгч (батламжлан) томилно.	Ард нийтийн шууд санал хураалтаар, 6 жилийн хугацаагаар сонгоно.
11	Итали	Төлөөлөгчдийн танхим: Нийтийн, шууд сонгуулиар бүрдүүлнэ. Сенат: Сонгууль болон томилгоо хосолсон хэлбэрээр Сенатыг бүрдүүлнэ. 315 сенатыг ард түмнээс сонгоно. Ерөнхийлөгч асан нь насан туршийн сенатор байх эрхтэй. Ерөнхийлөгч нь нийгэм, шинжлэх ухаан, утга зохиолын салбарт гавьяа байгуулсан 5 иргэнийг насан туршийн сенатороор томилно.	Ерөнхийлөгч ЕС-ыг томилох бөгөөд ЕС нь 10 хоногийн дотор парламентын хоёр танхимаас итгэл үзүүлэхээ илэрхийлэхийг хүсэн үйл ажиллагааны хөтөлбөрөө парламентад өргөн барина. Парламент ЗГ-т итгэл үзүүлэх эсэх шийдвэрээ гаргана. Ерөнхийлөгч ЕС-ын саналыг үндэслэн сайд нарыг томилно.	Парламентын хоёр танхимын хамтарсан хуралдаанаас, нууц санал хуралтаар сонгоно. Сонгуульд үндэсний цөөнхийн төлөөллийг хангахын тулд орон нутгийн парламентаас 3 төлөөллийг санал хураалтад оролцуулан хуралдаанд оролцогчдын 2/3-ын саналаар сонгоно. Гурав дахь санал хуралтаар нэр дэвшигч үнэмлэхүй олонхын санал авсан байна.
12	БНХАУ	АТИХ нь муж, өөртөө засах орон, засаг захиргааны тусгай бүс, үндэсний цөөнх болон зэвсэгт хүчнээс шууд бусаар сонгогдсон төлөөллөөс бүрдэнэ.	БНХАУ-ын даргын санал болгосноор ЕС-ыг, ЕС-ын санал болгосноор Засгийн газрын гишүүдийг АТИХ сонгоно.	АТИХ нь БНХАУ-ын дарга болон дэд дарга сонгоно.

Жич: АТИХ Ардын тэргүүлэгчдийн их хурал

ЕС Ерөнхий сайд

ЗГ Засгийн газар

ҮА Үндэсний Ассамблей

1.4. Бүрэн эрх дуусгавар болох

Эрх зүйн онолын хувьд “бүрэн эрх дуусгавар болох” гэх нэр томъёог дараах агуулгаар ойлгоно. Үүнд:

- албаны бүрэн эрхийн хуульд заасан хугацаа дуусгавар болох;
- хуульд заасан үндэслэл, журмын дагуу албан тушаалтныг эгүүлэн татах, огцруулах, парламентыг тараах, засгийн газрыг огцруулах;
- бүрэн эрх хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болох буюу өөрийн хүсэлтээр, нас барах болон хуульд заасан бусад үндэслэлийн дагуу дуусгавар болсныг ойлгоно.

Сонгож судалсан орнуудын Үндсэн хуульд парламентын гишүүнийг эгүүлэн татах, парламентыг тараах, засгийн газар, түүний гишүүдийг огцруулах, ерөнхийлөгчийг эгүүлэн татах, огцруулах болон бүрэн эрх хугацаанаас өмнө дуусгавар болох талаар тодорхой тусгасан эсэх, хэрэв тусгасан бол ямар үндэслэл, журмыг баримталдаг болохыг доорх нэгтгэсэн хүснэгтээр үзүүлэв. Эдгээр мэдээллийг нэгтгэн ангилбал:

1) Парламентын гишүүнийг эгүүлэн татах эсэх тухайд:

- ✓ парламентын гишүүнийг сонгосон тойрог (тойргийн сонгогчид) нь эгүүлэн татах бүрэн эрхтэй улс - 2 (БНХАУ, Их Британи);
- ✓ парламентын гишүүнийг эгүүлэн татахгүй боловч парламентыг ард түмнээс санаачилсан бүх нийтийн санал асуулгаар эгүүлэн татдаг улс - 1 (Латви);
- ✓ парламентын гишүүнийг эгүүлэн татахыг Үндсэн хуулир хориглосон улс - 1 (Киргиз);
- ✓ Үндсэн хуульдаа парламентын гишүүнийг эгүүлэн татах эсэх тухай зохицуулаагүй улс - 9 байна.

2) Парламент өөрөө тарах болон парламентыг тараах тухайд:

- ✓ Парламент өөрөө тарах зохицуулалттай улс - 3 (Киргиз, Унгар, Хорват);
- ✓ Ерөнхий сайдыг томилох болон Засгийн газарт итгэл үзүүлэх эсэхтэй холбоотойгоор тараах зохицуулалт бүхий улс - 11 (давхардсан тоогоор);
- ✓ Парламентыг тараах тухай зохицуулалтгүй улс - 1 (БНХАУ) байна.

Парламентыг тараах үндэслэл, журам нийтлэг хэдий ч Латви Улсын хувьд Засгийн газарт итгэл үзүүлэх эсэхтэй холбоогүйгээр Ерөнхийлөгчийн саналаар, ард түмний санал асуулгын дүнд парламентыг тараах бөгөөд хэрэв санал асуулгаар ард түмнээс дэмжлэг авч чадаагүй бол санал оруулсан Ерөнхийлөгч өөрөө огцрох зохицуулалттай байна. Мөн төрийн тэргүүн эзэн хаан, эсхүл ерөнхийлөгчийн аль нь байхаас шалтгаалан парламентыг тараах санал гаргах болон эцсийн шийдвэр гаргах субъект, парламентаар хэлэлцүүлэх журам өөр өөр байгааг судалгааны дэлгэрэнгүй хэсгээс үзнэ үү.

Засгийн газар, ерөнхийлөгч зэрэг субъектүүдийн хувьд эгүүлэн татах, огцруулах болон бүрэн эрх хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болох үндэслэл, журам нийтлэг шинж чанартай байна. Томилогдсон, сонгогдсон аль ч субъектийн хувьд “импичмент” буюу эрүүгийн хариуцлагад татахтай холбоотойгоор албан тушаалаас нь огцруулах үндэслэл, журам нийтлэг зохицуулалттай байна.

а) Парламентын гишүүнийг эгүүлэн татах, парламентыг тараах, засгийн газар, ерөнхийлөгч (дэд ерөнхийлөгч)-ийг огцруулах үндэслэл, журам

Хүснэгт 3.

ПАРЛАМЕНТЫН ХААНТ ЗАСАГЛАЛТАЙ УЛС				
	Улсын нэр	Парламентын гишүүнийг эгүүлэн татах, парламентыг тараах	Засгийн газрын тэргүүн, сайд, эсхүл засгийн газар бүрэн бүрэлдүүнээрээ огцрох	
1	Испани	Гишүүнийг эгүүлэн татах: -Үндсэн хуульд тусгайлан заагаагүй. Парламент тарах: -2 сарын дотор эхний санал хураалтаар Конгресс ЕС-д нэр дэвшигчид итгэл үзүүлээгүй бол Эзэн хаан хоёр Танхимыг тараана. -ЕС нь Сайд нарын зөвлөлтэй зөвшилцөн Парламентыг тараах саналаа Эзэн хаанд өргөн барьж, Эзэн хаан зарлиг гаргана.	-ЕС-ын санал болгосноор Эзэн хаан сайдыг огцруулна. -Парламент нь ЗГ-т итгэл үзүүлээгүй бол Конгрессийн гишүүдийн 1/10-ээс доошгүйн саналаар хэлэлцэж, дийлэнх олонхын саналаар огцруулна. -Дээд шүүхийн Эрүүгийн хэргийн танхим гэм бурууг нь тогтоосон бол ЕС, ЗГ-ын гишүүд огцорно. -ЕС эх орноосоо урвасан, төрийн нууц задруулсан бол Конгрессийн гишүүдийн дийлэнх олонхын саналаар огцруулна.	
2	Их Британи	Гишүүнийг эгүүлэн татах: -Бие даасан хуульд заасан үндэслэлээр Парламентын гишүүнийг эгүүлэн татна. ²⁰⁵ Парламент тарах: -Доод танхимыг тараана. ²⁰⁶	-Парламент итгэл үзүүлээгүй; -намын дарга солигдсоноор ЕС огцорно.	
3	Япон	Гишүүнийг эгүүлэн татах: -Үндсэн хуульд тусгайлан заагаагүй. Парламент тарах: -Эзэн хаан нь ЗГ-ын зөвлөж, зөвшөөрсний дагуу Төлөөлөгчдийн танхимыг тараана. Энэ тохиолдолд Зөвлөхүүдийн танхим мөн үйл ажиллагаагаа зогсооно. -Гишүүнийг эрүүгийн хариуцлагад татахаар бол огцруулна.	-Төлөөлөгчдийн танхим ЗГ-т итгэл үл үзүүлэх тухай шийдвэр гаргасан, -Итгэл үзүүлэх эсэх шийдвэрээс татгалзсанаас хойш 10 хоногийн дотор Төлөөлөгчдийн танхим тараагүй бол ЗГ бүрэн бүрэлдэхүүнээрээ огцорно. -ЕС-ын албан тушаал эзэнгүй болсон, парламентын анхдугаар чуулганыг зарласнаар бүрэн бүрэлдэхүүнээрээ огцорно.	
ПАРЛАМЕНТЫН БҮГД НАЙРАМДАХ УЛС				
	Улсын нэр	Парламентын гишүүнийг эгүүлэн татах, парламентыг тараах	Засгийн газрын тэргүүн, сайд, эсхүл бүрэн бүрэлдүүнээрээ огцрох	Ерөнхийлөгчийг эгүүлэн татах, огцруулах
4	Киргиз	Гишүүнийг эгүүлэн татах: -Мандатын эрхийг хойшлуулахгүй, гишүүнийг эгүүлэн татахгүй. Парламент тарах: -Парламент өөрөө тарах ба гишүүдийн 2/3-оос доошгүйн саналаар энэ шийдвэр батлагдана. -ЗГ-ын үйл ажиллагааны хөтөлбөр, бүтэц, бүрэлдэхүүнийг баталж чадаагүй бол Ерөнхийлөгч парламентыг тараана.	-Парламентын нийт гишүүдийн 1/3-ийн саналаар ЗГ-т итгэл үзүүлэх эсэх асуудлыг хэлэлцэн, нийт гишүүдийн олонхын саналаар баталсан бол Ерөнхийлөгч ЗГ-ыг огцруулна. -ЕС-ын саналаар Ерөнхийлөгч ЗГ-ын гишүүнийг огцруулна. -ЕС-ын огцрох өргөдлийг хүлээн авснаар ЗГ огцорно.	-Эрүүгийн хариуцлагад татагдвал эгүүлэн татна. - Ерөнхий Прокурорын дүгнэлтийг үндэслэн Парламент эгүүлэн татна. -Тусгай хорооны ²⁰⁷ дүгнэлтийг дэмжсэн нийт гишүүдийн 1/3-ийн саналаар хэлэлцэж, нийт гишүүдийн олонхын саналаар батална. -Яллах дүгнэлт гарснаас хойш 3 сарын дотор нийт гишүүдийн 2/3-оос доошгүйн саналаар шийдвэрлэнэ. Хэрэв шийдвэрлээгүй бол яллахаас татгалзана.
5	Болгар	Гишүүнийг эгүүлэн татах: Үндсэн хуульд тусгайлан	-Хууль бус, зохисгүй үйлдэл гаргаж буй сайдыг ЗГ	-Албан үүргээ хэрэгжүүлэх явцдаа эх орноосоо

а

²⁰⁵ Recall of MP's Act 2015 http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2015/25/pdfs/ukpga_20150025_en.pdf

²⁰⁶ Прецедентээр зохицуулна.

²⁰⁷ Парламентаас байгуулна. Судалгааны хоёрдугаар бүлгээс дэлгэрүүлэн үзнэ үү.

		заагаагүй. Парламент тарах: ЗГ-ыг бүрдүүлэх зөвшилцөлд хүрч чадаагүй бол Ерөнхийлөгч парламентыг тараана.	огцруулна. -Парламент ЗГ-ын үйл ажиллагааны хөтөлбөр, улс төрийн ерөнхий бодлогод итгэл үзүүлээгүй бол ЕС, ЗГ огцорно. -Парламентын 1/5-ээс доошгүйн саналаар, нийт гишүүдийн дийлэнх олонхын саналаар ЗГ огцорно.	урвасан, эсхүл Үндсэн хууль зөрчсөн, -Парламентын нийт гишүүдийн 1/4-ээс багагүй саналаар 2/3 нь дэмжсэнээр бүрэн эрхийг түдгэлзүүлнэ. -1 сарын дотор ҮХШ хянан үзээд гэм буруутайд тооцвол огцруулна.
6	Латви	Гишүүнийг эгүүлэн татах: -Сонгогчид аль нэг гишүүнийг эгүүлэн татахгүй. -Сонгогчдын 1/10-ээс доошгүйн санаачилсан Сеймийг эгүүлэн татах бүх нийтийн санал асуулгаар энгийн олонх дэмжвэл Сеймийг эгүүлэн татсанд тооцно. Парламент тарах: -Ерөнхийлөгчийн саналаар парламентыг тараах бүх нийтийн санал асуулгаар оролцогчдын талаас илүү хувь нь дэмжсэнээр Сейм тарна .	-Парламент ЕС-д итгэл үзүүлэхээс татгалзвал ЗГ бүрэн бүрэлдэхүүнээрээ огцорно. -ЕС нь ЗГ-ын аль нэг гишүүнд итгэл үзүүлэхээс татгалзвал тухайн ЗГ-ын гишүүн огцорно.	-Ерөнхийлөгчийн санаачилсан парламентыг тараах бүх нийтийн санал асуулгаар уг санал дэмжигдээгүй бол Ерөнхийлөгч өөрөө огцорно. -Парламентын гишүүний 1/2-ээс доошгүйн саналаар Ерөнхийлөгчийг огцруулах асуудлыг парламент хэлэлцээд 2/3-оос доошгүй нь дэмжвэл ерөнхийлөгч огцорно.
7	Унгар	Гишүүнийг эгүүлэн татах: -Үндсэн хуульд тусгайлан заагаагүй. Парламент тарах: 1.Өөрөө тарах тухайгаа зарлах, 2.Ерөнхийлөгч тараах: -ЕС-ыг 40 хоногийн дотор сонгоогүй; -3-р сарын 31-ээс өмнө төсвийн төслийг батлаагүй бол ЕС, ҮА-н дарга, намын бүлгүүдийн дарга нартай санал солилцоно.	-Хэрэв Үндэсний Ассемблей нь ЕС-д итгэл үзүүлэхгүй гэж шийдвэрлэсэн бол ЕС-ыг огцруулна. -ЕС-ын санаачилгаар ЗГ итгэл үзүүлэх эсэх талаар ҮА хэлэлцэн итгэл үзүүлээгүй бол ЗГ бүрэн бүрэлдэхүүнээрээ огцорно.	-Санаатайгаар Үндсэн хууль зөрчсөн, -Албан үүргээ гүйцэтгэх явцдаа бусад хуулийг зөрчсөн, -Санаатайгаар эрүүгийн хэрэг үйлдсэн бол ҮА-н гишүүдийн 1/5-ээс доошгүйн саналаар Ерөнхийлөгчийг огцруулах саналыг хэлэлцэж, 2/3-ын саналаар огцруулна. ҮХШүүхээс хариуцлага оногдуулсан бол Ерөнхийлөгчийг огцруулна.
8	Эстони	Гишүүнийг эгүүлэн татах: Үндсэн хуульд тусгайлан заагаагүй. Парламент тарах: -ЕС-ыг нэр дэвшүүлэх ерөнхийлөгчийн эрх парламентад шилжсэнээс хойш 14 хоногийн дотор нэр дэвшигч ЗГ-ын бүрэлдэхүүнийг Ерөнхийлөгчид танилцуулаагүй, -Төсвийн жил эхэлснээс хойш 2 сарын дотор төсөв батлаагүй, -Парламентын санаачилсан бүх нийтийн санал асуулгаар парламент ард түмний дэмжлэг авч чадаагүй бол Ерөнхийлөгч парламентыг тараана.	-Парламентын шинэ гишүүдийн хурлаар; -ЕС нас нөгчсөн, огцорсон бол; -Парламент нь ЕС болон ЗГ-т итгэл үзүүлэхгүй байгаагаа илэрхийлсэн бол ЗГ огцорно.	Дараах тохиолдолд Ерөнхийлөгчийг огцруулна: -Ерөнхийлөгч удаан хугацаагаар албан үүргээ хэрэгжүүлэх боломжгүй болсныг Дээд шүүх тогтоосон бол, -Ерөнхийлөгч нь 3 сараас илүү хугацаанд өөрийн албан үүргээ биелүүлэх боломжгүй болсон бол.

9	Хорват	<p>Гишүүнийг эгүүлэн татах: -Үндсэн хуульд тусгайлан заагаагүй.</p> <p>Парламент тарах: -Нийт гишүүдийн олонхын саналаар парламент өөрөө тарна. -ЗГ-т итгэл үзүүлээгүй, эсхүл улсын төсвийн төслийг 120 хоногийн дотор батлаагүй бол Ерөнхийлөгч ЗГ-ын саналаар ЗГ болон парламентын бүлгүүдийн төлөөлөлтэй зөвшилцөн парламентыг тараана.</p>	<p>-Парламент ЕС-д итгэл үзүүлээгүй бол ЕС огцорно. -Парламент ЗГ-т итгэл үзүүлээгүй бол ЗГ огцорно. -Парламент ЗГ-ын аль нэг гишүүнд итгэл үзүүлээгүй бол өөр нэр дэвшигчийг санал болгож итгэл үзүүлэх эсэх асуудлыг парламентад дахин оруулах, эсхүл ЗГ бүрэн бүрэлдэхүүнээрээ огцорно.</p>	<p>-Үндсэн хууль зөрчсөн бол парламентын нийт гишүүдийн 2/3-ын саналаар шийдвэрлэнэ. ҮХШүүхийн гишүүдийн 3/4-ийн саналаар огцруулна. -Ерөнхийлөгчийг зөвхөн 5-аас дээш жилийн хорих ялтай эрүүгийн гэмт хэрэг үйлдэж байхад нь барьсан бол ҮХШүүхийн зөвшөөрөлгүйгээр баривчлан саатуулж, эрүүгийн хариуцлага хүлээлгэнэ.</p>
10	Финланд	<p>Гишүүнийг эгүүлэн татах: Зохицуулаагүй.</p> <p>Парламент тарах: ЕС парламентын ээлжит бус сонгууль зарлах санал гаргасны дагуу Ерөнхийлөгч парламентын бүлгүүдэд танилцуулж, ээлжит бус сонгууль явуулах хүсэлтийг парламентад тавина. Үүний дараа парламент ээлжит бус сонгуулийн хугацааг товлон.</p>	<p>-Ерөнхийлөгч ЕС-ын саналаар сайдг огцруулна. -Парламент нь ЗГ-т итгэл үзүүлээгүй гэдгээ илэрхийлбэл парламентаас санал гаргаагүй ч Ерөнхийлөгч ЗГ, эсхүл ЕС-ыг огцруулна. -Сайд өөр албан тушаалд сонгогдвол, сонгогдсон өдрөөс сайдын албан тушаалаас огцорсонд тооцно.</p>	<p>-Эх орноосоо урвасан, -Хүн төрөлхтний эсрэг гэмт хэрэг үйлдсэн тухай асуудлыг парламент 3/4-ын саналаар дэмжвэл Ерөнхий прокурор дүгнэлт гаргаж, Ерөнхийлөгчийн албаны бүрэн эрхийг түдгэлзүүлнэ. -Бусад тохиолдолд Ерөнхийлөгчид хариуцлага тооцохдоо Ерөнхийлөгчийн тухай хуулиар зохицуулна.</p>
11	Итали	<p>Гишүүнийг эгүүлэн татах: -Үндсэн хуулиар тусгайлан зохицуулаагүй.</p> <p>Парламент тарах: Ерөнхийлөгч Парламентын дарга нартай зөвшилцөн Парламентын аль нэг Танхим, эсхүл хоёр Танхимыг тараана.</p>	<p>-Хоёр Танхимын гишүүдийн 1/10-ийн гарын үсгээр ЗГ-ыг огцруулна. -ЕС болон сайд нарыг хоёр Танхимын аль нэгний зөвшөөрснөөр огцруулах буюу эрүүгийн хариуцлагад татна.</p>	<p>-Эх орноосоо урвасан болон Үндсэн хууль зөрчсөн гэмт хэрэг үйлдсэн бол хоёр Танхимын хамтарсан хуралдааны үнэмлэхүй олонхын саналаар албан тушаалаас нь огцруулж, эрүүгийн хариуцлагад татна.</p>
12	БНХАУ	<p>Гишүүнийг эгүүлэн татах: -Сонгосон тойргийн сонгогчид нь гишүүнийг эгүүлэн татах бүрэн эрхтэй.</p> <p>Парламент тарах: Парламент тарах тухай зохицуулалт байхгүй.</p>	<p>-ЕС, түүний орлогч болон сайд нарыг БНХАУ-ын дарга албан тушаалаас нь эгүүлэн татах буюу огцруулна.</p>	<p>-Үндсэн хуулинд тусгайлан заагаагүй.</p>

Жич: АТИХ Ардын тэргүүлэгчдийн их хурал

ЕС Ерөнхий сайд

ЗГ Засгийн газар

ҮА Үндэсний Ассамблей

ҮХШ Үндсэн хуулийн шүүх

б) Бүрэн эрх хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болох үндэслэл

Бүрэн эрх хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болох гэдэгт Үндсэн хуульд заасан огцруулах, эгүүлэн татахаас бусад үндэслэл буюу эрүүл мэндийн шалтгааны улмаас, өөрийн хүсэлтээр, эсхүл нас барсан болон Үндсэн хуульд заасан бусад үндэслэлийг түүвэрлэн нэгтгэв. Мэдээллийг нэгтгэн үзэхэд:

- парламентын гишүүн болон ерөнхий сайдын бүрэн эрх хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болох үндэслэлийг Үндсэн хуульд тусгайлан заагаагүй улс - БНХАУ, Итали, Хорват, Латви;
- Зөвхөн парламентын гишүүний бүрэн эрх хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болох үндэслэлийг Үндсэн хуульд заагаагүй улс - Испанийн Вант Улс;
- Зөвхөн ерөнхий сайд болон засгийн газрын гишүүний эрх хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болох үндэслэлийг Үндсэн хуульд заагаагүй улс - Япон байна.

Энэ талаар хуулийн тодорхой зохицуулалт олдоогүй 1 улс байгаа нь Их Британи юм.

Хүснэгт 4

Бүрэн эрх хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болон үндэслэл

ПАРЛАМЕНТЫН ХААНТ ЗАСАГЛАЛТАЙ УЛС				
	Улсын нэр	Парламент	Засгийн газар	
1	Испани	-Үндсэн хуульд тусгайлан заагаагүй	-ЗГ парламентын итгэлийг алдснаар -ЕС нас нөгчсөнөөр -ЕС огцорсноор ЗГ-ын бүрэн эрх хугацаанаа өмнө дуусгавар болно.	
2	Их Британи	-тусгайлан заасан хуулийн заалт олдоогүй	-тусгайлан заасан хуулийн заалт олдоогүй.	
3	Япон	-Төлөөлөгчдийн танхим тарсанаар бүрэн эрх хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болно.	Үндсэн хуульд тусгайлан заагаагүй.	
ПАРЛАМЕНТЫН БҮГД НАЙРАМДАХ УЛС				
	Улсын нэр	Парламент	Засгийн газар	Ерөнхийлөгч
4	Киргиз	-фракцын гишүүнчлэл, эсхүл гишүүний бүрэн эрхээсээ татгалзах хүсэлт гаргасан; -иргэншлээс гарсан, эсхүл өөр улсын иргэншил авсан; -өөрийн бүрэн эрхэд үл нийцэх ажил эрхэлсэн; -сонгуулийг хүчин төгөлдөр бус гэж зарласан; -гадаадад байнга оршин суудаг, шүүхийн шийдвэрээр эрх зүйн чадваргүй гэж зарласан; -гэм буруутайд тооцсон шүүхийн хүчин төгөлдөр шийдвэрээр; -нэг чуулганы хугацаанд шалтгаангүйгээр 30 болон түүнээс дээш ажлын өдөр хуралд суугаагүй; -сураггүй алга болсон, нас нөгчсөнд тооцсон; -нас нөгчсөн.	Ерөнхий сайд болон Засгийн газрын гишүүдийн бүрэн эрх хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болох тухай тусгайлсан зохицуулалт Үндсэн хуульд байхгүй байна.	-нас нөгчсөн, өвдсөн, эсхүл өөрөө өргөдлөө өгсөн бол бүрэн эрхийг хугацаанаас нь өмнө дуусгавар болгоно. - өвчний улмаас албан үүргээ гүйцэтгэх боломжгүй болсон бол улсын эрүүл мэндийн хорооны дүгнэлтийг үндэслэн парламентын нийт гишүүдийн 2/3-оос доошгүйн саналаар хугацаанаас нь өмнө албан үүргээс нь чөлөөлж болно.
5	Болгар	-гишүүн огцрох өргөдлөө парламентад танилцуулснаар; -хорих ял оногдуулсан шүүхийн тогтоол хүчин төгөлдөр болсон; эсхүл шийтгэх тогтоол	-Ерөнхий сайд, эсхүл Сайд нарын зөвлөлд итгэл үзүүлээгүй; -Ерөнхий сайд болон Сайд нарын зөвлөл	-ҮХШ-д огцрох өргөдлөө өгсөн, хүндээр өвдсөн, нас нөгчсөн бол; -ҮА-н нийт гишүүдийн 2/3 саналаар гэм буруутайд

		биелүүлэхийг хойшлуулахгүй эдлүүлэх бол; -сонгуулийг хүчингүйд тооцсон; -нас нөгчсөн.	бүрэлдэхүүнээрээ огцорсон; -Ерөнхий сайд нас нөгчсөн бол бүрэн эрх хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болно.	тооцсон; -Хэрэв ҮХШ Ерөнхийлөгчийг эх орноосоо урвасан, Үндсэн хууль зөрчсөн гэж үзвэл бүрэн эрх хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болно.
6	Латви	-Үндсэн хуульд тусгайлан заагаагүй.	-Үндсэн хуульд тусгайлан заагаагүй.	-өөрөө огцрох санал гаргасан, -нас нөгчсөн бол бүрэн эрх дуусгавар болно.
7	Унгар	-ҮА-н бүрэн эрх дуусгавар болсон; -гишүүн нас нөгчсөн; -ашиг сонирхлын зөрчил гарсан бол; -бүрэн эрхээсээ татгалзсан; -гишүүнээр сонгогдох шаардлагад нийцээгүй бол; -Үндэсний Ассамблейн үйл ажиллагаанд 1 жил оролцож чадаагүй бол бүрэн эрх дуусгавар болно.	Ерөнхий сайд: -огцорсон; -нас нөгчсөн; -ашиг сонирхлын зөрчил гарсан; Сайд нь: -ЕС-ын бүрэн эрх дуусгавар болсноор; -огцорсон; -халагдсан; -нас нөгчсөн бол тэдгээрийн бүрэн эрх хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болно.	-бүрэн эрхийн хугацаа дууссан; -нас нөгчсөн; -90-ээс дээш хоногийн хугацаанд албан үүргээ биелүүлж чадахгүй болсон; -Ерөнхийлөгчөөр сонгогдох шалгуурт нийцээгүй; -огцорсон; -чөлөөлөгдсөн.
8	Эстони	-өөрийн хүсэлтээр төрийн албанд орох; -шүүхээр гэм буруутайд тооцогдвол; -хуульд заасан журмын дагуу огцруулах; -дээд шүүхээс удаан хугацаагаар үүргээ биелүүлэх чадамжгүй гэсэн шийдвэр гарсан бол; -нас барсан бол.	-Ерөнхий сайд нас барсан; -Засгийн газар бүрэлдэхүүнээрээ огцорсон бол бүрэн эрх хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болно.	-албан тушаалаасаа огцорсон; -түүний эсрэг шүүхийн шийдвэр хүчин төгөлдөр болсон; -нас барсан бол бүрэн эрх хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болно.
9	Хорват	Үндсэн хуульд тусгайлан заагаагүй.	Үндсэн хуульд тусгайлан заагаагүй.	-өвчний улмаас; -ажиллах чадамжгүй болсны улмаас; -албан үүргээ бусдад шилжүүлэх шийдвэр гаргах чадамжаа алдсан бол ҮХШ хэлэлцэж бүрэн эрхийг дуусгавар болгоно.
10	Финланд	-Чөлөөлөгдөх хүсэлтээ гаргасан; -өөрийн албан үүргээ нэг бус удаа бодитоор хэрэгжүүлээгүй бол.	-өөрийн хүсэлтээр үүрэгт ажлаас нь чөлөөлнө.	Ерөнхийлөгчийн тухай хуулиар зохицуулна.
11	Итали	Төлөөлөгч болон Сенаторын бүрэн эрх дуусгавар болох хуулиар тогтооно.	Бүрэн эрх хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болох нөхцлийг хуулиар тогтооно.	-Бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэх боломжгүй болсон; -нас нөгчсөн; -огцорсон.
12	БНХАУ	-Үндсэн хуулинд тусгайлан заагаагүй.	-Үндсэн хуулинд тусгайлан заагаагүй.	-Үндсэн хуулинд тусгайлан заагаагүй.

1.5.Хууль санаачлах эрх

Хүснэгт 5.

ПАРЛАМЕНТЫН ХААНТ ЗАСАГЛАЛТАЙ УЛС			
1	Испани	-Танхимууд; -Өөртөө засах эрх бүхий мужийн парламент; -Засгийн газар; -500 мянгаас доошгүй иргэд нэгдэж хууль санаачлах эрх эдлэнэ ²⁰⁸ ; *-Доод танхим Сенатын хоригийг энгийн олонхын саналаар хэрэгсэхгүй болгож болно.	
2	Их Британи	-Танхимын гишүүд хууль санаачлах эрхтэй ба 7 хоногт 1 өдөр хуулийн төсөл өргөн барих эрхтэй. -Засгийн газрын гишүүн төлөөлөгч хэдийд ч хуулийн төсөл өргөн барих давуу эрхтэй.	
3	Япон	-Ерөнхий сайд Засгийн газрыг төлөөлөн хуулийн төсөл өргөн барих ²⁰⁹ -Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийг парламент санаачилна.	
ПАРЛАМЕНТЫН БҮГД НАЙРАМДАХ УЛС			
4	Киргиз	-10,000 сонгогч; -Парламентын гишүүн; -Засгийн газар.	
5	Болгар	-Парламентын гишүүн; -Сайд нарын Зөвлөл (Засгийн газар); -Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах төслийг ҮА-н 1/2, эсхүл Ерөнхийлөгч санал оруулна ²¹⁰ .	
6	Латви	-Ерөнхийлөгч; -Сеймийн хороод; -нийт сонгогчдийн 1/10.	-Засгийн газар; -Сеймийн 5-аас доошгүй гишүүд;
7	Унгар	-Ерөнхийлөгч; -Үндэсний Ассамблейн хороо;	-Засгийн газар; -Үндэсний Ассамблейн гишүүн.
8	Эстони	-Парламентын гишүүн; -Парламентын бүлэг; -Засгийн газар; -Ерөнхийлөгч зөвхөн Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн төсөл санаачлах эрхтэй ²¹¹ .	
9	Хорват	-Парламентын гишүүн бүр; -Парламентын хороод;	-Парламентын аливаа бүлгийн төлөөлөл; -Засгийн газар хууль санаачлах эрхтэй ²¹² .
10	Финланд	-Засгийн газар; -Парламентын гишүүд ²¹³ ; -зөвхөн ард нийтийн санал асуулгатай холбоотойгоор 50,000-аас доошгүй сонгуулийн насанд хүрсэн Финланд иргэд ²¹⁴	
11	Итали	-Засгийн газар; -Парламентын гишүүд; -Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн төсөлд эрх бүхий хуулийн этгээд болон сонирхогч талууд; -50,000-аас багагүй сонгогчид гарын үсгээ цуглуулан хуулийн төсөл боловсруулах замаар хууль санаачлах эрхтэй ²¹⁵ .	
12	БНХАУ	-АТИХ-ын бүх төлөөлөгч; -Байнгын хороо (Standing committee)-ны бүх төлөөлөгчид ²¹⁶ ; -Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг АТИХ-ын төлөөлөгчдийн 1/5-ээс дээших.	

а

²⁰⁸ Испанийн Үндсэн хуулийн 87 дугаар зүйл.

²⁰⁹ Японы Үндсэн хуулийн 72 дугаар зүйл.

²¹⁰ Болгарын Үндсэн хуулийн 154 дүгээр зүйл.

²¹¹ Эстонийн Үндсэн хуулийн 103 дугаар зүйл.

²¹² Хорватын Үндсэн хуулийн 85 дугаар зүйл.

²¹³ Финландын Үндсэн хуулийн 70 дугаар зүйл.

²¹⁴ Финландын Үндсэн хуулийн 53 дугаар зүйл.

²¹⁵ Италийн Үндсэн хуулийн 71 дугаар зүйл.

²¹⁶ https://www.constituteproject.org/constitution/China_2004?lang=en БНХАУ-ын Үндсэн хуулийн 72 дугаар зүйлд “to submit bill” буюу хуулийн төсөл өргөн барих эрх нь зөвхөн АТИХ болон Байнгын хорооны гишүүдэд байна. Харин 72 болон 89.2. дахь заалтуудад байх “to submit proposal” гэдэг нь хуулиар өөрт олгогдсон бүрэн эрхийн хүрээний асуудлаар санал өргөн барина гэж ялгамжтай заасныг анхаарна уу.

2.1. Үндсэн хуульт болон Парламентын хаант засаглал бүхий зарим улсын Үндсэн хууль дахь эрх мэдэл хуваарилалт

Үндсэн хуульт хаант засаглалтай болон Парламентын хаант засаглалтай улсууд нь төрт ёсны уламжлалт мөн чанараа таслалгүй хадгалж ирсэн улс орнууд байдаг. Тиймээс төрийн эрх мэдлийг хэрэгжүүлж буй байгууллагуудын үйл ажиллагаа нь Парламентын бүгд найрамдах засаглалтай улсынхаас ялгарах онцлогтой, мөн өөр хоорондоо ч харилцан адилгүй байна. Тухайлбал, Парламентыг тараах асуудалд:

- Япон Улсад Эзэн хаан Ерөнхий сайдын зөвлөж, зөвшөөрсний дагуу парламентын доод танхим буюу ард түмнээс сонгогддог танхимыг тараахад дээд танхим буюу Зөвлөхүүдийн танхимын үйл ажиллагаа нэгэн адил зогсоно.
- Испанийн Вант Улсад Эзэн хаан хуульд заасан үндэслэлээр парламентын аль нэг танхим болон 2 танхимыг тараах эрхтэй ба, парламентын хоёр танхим нэгэн адил ард түмнээс сонгогдоно. Харин парламентыг тараах асуудалд Ерөнхий сайд төдийлөн үүрэг гүйцэтгэхгүй.
- Их Британид парламентын дээд танхимыг томилгооны замаар бүрдүүлэх бөгөөд угсаа залгамжилсан язгууртнууд бүх насаар томилогддог тул зөвхөн парламентын доод танхим буюу Нийтийн танхимыг тараах тухай асуудал яригдана. Ингэхдээ Парламент Засгийн газарт итгэл үзүүлэх эсэх асуудлаар парламент олонхын саналаар шийдвэр гаргаж чадаагүй бол Ерөнхий сайд (*Нийтийн танхимын гишүүн, олонхыг бүрдүүлэгч намын дарга*) өөрийн ээлжинд Нийтийн танхимыг тараах санал гаргаж болох ба энэ нь “прецедент” буюу жишгийн эрх зүйгээр зохицуулагдана. Харин, **Парламентын тогтмол хугацааны тухай** (*Fixed-term Parliament Act*) хуулийн 3.2 дугаар хэсэгт²¹⁷ ээлжит сонгуулийн хугацаанаас бусад байдлаар парламентыг тараахгүй гэж заасан байдаг. Мөн, *Парламентын тухай хууль* (*Parliament act*)-д парламентыг тараахтай холбоотой ямар ч зохицуулалт байхгүй байгаа юм. Харин **Парламентын гишүүнийг эгүүлэн татах тухай** (*Recall of MP's Act 2015*) хуулиар гишүүнийг эгүүлэн татаж болно.

Парламентын хаант засаглалтай улс орнуудын бас нэг онцлог нь парламентын дээд танхим буюу Зөвлөлдөх танхимд язгууртнууд (*угсаа залгамжилсан гэхээс илүүтэйгээр гаргасан амжилт, бүтээл, гавьяаг үнэлэн Хаан болон Хатан хаанаас олгосон цол*), шашны төлөөлөл, үндэстнүүдийн төлөөллийг заавал багтаадаг.

Мөн парламентын бүтцийн хувьд Испанийн Вант Улсад хоёр танхимын хуралдааны чөлөөт цагт парламентын үйл ажиллагааг тасралтгүй явуулах “Байнгын Төлөөлөл” гэх парламентын бүлгүүдийн тоонд хувь тэнцүүлэн бүрдүүлсэн байнгын үйл ажиллагаатай бүтэц байна.

Парламентын хаант засаглалтай улс оронд бүгд найрамдах улс шиг төрийн тэргүүний үүргийг гүйцэтгэдэг “Ерөнхийлөгч” гэх субъект байдаггүй бөгөөд эзэн хааныг түр эзгүйд түүнийг ерөнхий сайд, эсхүл эрх бүхий сайд түр орлоно.

Түүнчлэн Засгийн газар парламентын өмнө хамтын хариуцлага хүлээж, парламентаас итгэл эс үзүүлбэл бүрэн бүрэлдэхүүнээрээ огцордог болон Засгийн газрыг бүрдүүлэх сайд нарыг Ерөнхий сайдын саналаар Эзэн хаан томилж чөлөөлдөг журмаараа нийтлэг зохицуулалттай байна.

²¹⁷ http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2011/14/pdfs/ukpga_20110014_en.pdf

Парламентын хаант засаглал бүхий улсын Үндсэн хууль дахь эрх мэдэл хуваарилалт

2.1.1.ИСПАНИЙН ВАНТ УЛС	
<i>Баталсан он: 1978. Нэмэлт, өөрчлөлт: 2011.</i>	
<i>Үндсэн хуульт хаант улс ба Парламент нь Сенат (дээд танхим), Конгресс (доод танхим)-оос бүрдэнэ</i>	
Хууль тогтоох байгууллагын бүрэн эрх <i>(Танхим тус бүрээр)</i>	<p align="center">III БҮЛЭГ. ИХ ХУРАЛ (CORTES GENERALES)</p> <p align="center">1. ПАРЛАМЕНТЫН ТАНХИМУУД</p> <p>66.1.Их Хурал нь Испанийн ард түмнийг төлөөлөх ба Конгресс болон Сенатаас бүрдэнэ.</p> <p>66.2.Их Хурал нь Төрийн хууль тогтоох эрх мэдлийг хэрэгжүүлж, төсөв батлах, Засгийн газрын үйл ажиллагааг хянах, Үндсэн хуулиар олгосон бусад бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ.</p> <p>66.3.Их Хурал халдашгүй дархан байна.</p> <p>7.1.Хэн ч нэгэн зэрэг хоёр Танхимын гишүүн байж болохгүй, эсхүл Конгрессийн гишүүн болон өөртөө засах эрх бүхий мужийн Хурлын төлөөлөгчөөр нэгэн зэрэг ажиллаж болохгүй.</p> <p>67.2.Их Хурлын гишүүний бүрэн эрхийг албадан хязгаарлаж болохгүй.</p> <p>67.3.Парламентын гишүүдийн хуралдааныг хуульд нийцээгүй арга замаар зарлан хуралдуулж болохгүй. Хуульд заасан журмын дагуу зарлан хуралдуулаагүй хуралдаанд Танхимууд үүрэг хүлээхгүй ба ийм хуралдаанд гишүүд хууль ёсны онцгой эрхээ хэрэгжүүлж болохгүй.</p> <p>8.1.Конгресс нь багадаа 300, ихдээ 400 гишүүдээс бүрдэх ба хуулиар тогтоосон хугацаанд бүх нийтээр, чөлөөтэй, тэгш, шууд, нууц санал хураалтаар сонгоно.</p> <p>68.2.Сонгуулийн тойрог нь аймаг байна. Сүэта (Ceuta), Мэлилла (Melilla) хот тус бүрийг нэг гишүүн төлөөлнө. Нийт гишүүдийг хуулийн дагуу хуваарилах ба тойрог бүрт хамгийн бага анхны төлөөллийг хуваарилж, үлдсэнийг нь нийт хүн амд хувь тэнцүүлэн хуваарилна.</p> <p>68.3.Сонгууль нь тойрог тус бүрт хувь тэнцүүлэх (пропорционал) төлөөллийн үндсэн дээр явагдана.</p> <p>68.4.Конгресс 4 жилээр сонгогдоно. Гишүүдийн бүрэн эрхийн хугацаа тэднийг сонгогдсоноос хойш 4 жилийн дараа, эсхүл Конгресс тарсан өдөр дуусгавар болно.</p> <p>68.5.Бүх Испанчууд сонгох, сонгогдох улс төрийн эрхээ бүрэн хэрэгжүүлэх эрхтэй. Испанийн нутаг дэвсгэрийн гадна байгаа аль ч Испани хүн санал өгөх эрхээ бүрэн хэрэгжүүлэхийг нь хуулиар хүлээн зөвшөөрөх замаар төрөөс дэмжлэг үзүүлнэ.</p> <p>68.6.Өмнөх парламентын бүрэн эрхийн хугацаа дуусгавар болсны 30 дахь хоногоос хойш 60 дахь хоногийн хооронд сонгууль явуулна. Сонгуулиас хойш 25 хоногийн дотор Конгресс сонгогдсоныг зарлана.</p> <p>9.1.Сенат нь нутаг дэвсгэрийн төлөөллийн Танхим байна.</p> <p>69.2.Органик хуулиар тогтоосон журмын дагуу хуульд заасан хугацаанд аймаг тус бүрээс 4 Сенаторыг бүх нийтээр, чөлөөтэй, тэгш, шууд, нууц санал хураалтаар сонгоно.</p> <p>69.3.Алслагдмал аймгууд, арал бүр, эсхүл Кабилдогийн бүлэг арал (Cabildo), эсхүл алслагдмал Зөвлөлийг Сенаторыг сонгох зорилгоор тус бүр 1 тойрог болгоно. Гран Канарио, Маллорка, Тенерифэ зэрэг гол арлуудаас тус бүр 3 сенатор, харин бүлэг арал болох Ибиза-Форментера, Менорка, Фуэртэментура, Гомера, Хирро, Ланзароте, Ла Палм бүлэг арал тус бүрээс 1 Сенатор сонгогдоно.</p> <p>69.4.Сүэта, Мэлилла хот тус бүрээс 2 сенаторууд сонгоно.</p> <p>69.5.Нэг сая хүн амтай нутаг дэвсгэр бүрийг 1 сенатор төлөөлөх ба өөртөө засах эрх бүхий муж (The Self-governing Communities)-д нэмж 1 сенаторыг томилно.</p> <p>69.6.Сенатор 4 жилээр сонгогдоно. Сенаторуудын бүрэн эрхийн хугацаа сонгуулиас хойш 4 жилийн дараа, эсхүл Танхим тарсан өдөр дуусгавар болно.</p> <p>1.1.Конгрессийн гишүүн, сенатор нь өөрсдийн бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэхдээ үг хэлэх, үзэл бодлоо чөлөөтэй илэрхийлэх эрхтэй.</p> <p>71.2.Бүрэн эрхийнхээ хугацаанд Конгрессийн гишүүн, Сенатор нь нэгэн адил халдашгүй дархан байх эрхтэй ба зөвхөн гэмт хэрэг үйлдэж байхдаа баригдсан бол гишүүний халдашгүй дархан эрхийг цуцалж, баривчилна. Аль ч Танхимын урьдчилсан зөвшөөрөлгүйгээр хэнийг ч хэрэгт татахгүй.</p> <p>71.3.Конгрессийн гишүүн, Сенаторын эсрэг эрүүгийн байцаан шийтгэх ажиллагааг Дээд шүүхийн Эрүүгийн хэргийн танхим явуулна.</p>

	<p>71.4. Конгрессийн гишүүн, Сенатор нь өөрсдийн харьяалах Танхимаас тогтоосон цалин хөлс авна.</p> <p>2.1. Танхимууд өөрсдийн Дэг (Standing Orders)-ийг нөгөө Танхимаас хараат бусаар өөрсдөө тогтоож, өөрсдийн төсвөө хараат бусаар, бие даан батална. Харин Их Хурлын гишүүдийн эрх зүйн байдлыг хоёр Танхим харилцан зөвшилцөж тогтооно. Дэг, түүний агуулгыг шинэчлэхдээ бүхэлд нь эцсийн санал хурааж дийлэнх олонхын саналаар батална.</p> <p>72.2. Танхимууд тус бүрийн Дарга (Speaker) нарыг сонгож, гишүүдээ Хороодод хуваарилна. Хамтарсан хурлыг Конгрессын дарга даргалах ба Танхим тус бүрийн дийлэнх олонхын саналаар Их Хурлын хуралдааны дэг (Standing Orders)-ийг батална.</p> <p>3.1. Танхимуудын ээлжит хуралдаан жилд 2 удаа хуралдах ба эхний ээлжит хуралдаан нь 9 дүгээр сараас 10 дугаар сар хүртэл, хоёрдугаар ээлжит хуралдаан нь 2 дугаар сараас 6 дугаар сар хүртэл үргэлжилнэ.</p> <p>73.2. Танхимууд Засгийн газрын хүсэлтээр ээлжит бус хуралдаан хийж болох ба ээлжит бус хуралдааныг Байнгын Төлөөлөл²¹⁸ (Permanent Deputation), эсхүл Танхим тус бүрийн гишүүдийн дийлэнх олонхын саналаар зөвшөөрнө. Ээлжит бус хуралдааныг тодорхой асуудлаар зарлах ба нэг удаа завсарлага авч болно.</p> <p>4.1. Танхимууд нь Үндсэн хуулийн Их Хурлын тухай II дэд бүлгээр Их Хуралд олгосон хууль тогтоохоос бусад бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэхтэй холбоотой хамтарсан хуралдаан хийнэ.</p> <p>74.2. Их Хурал нь Үндсэн хуулийн 94.1²¹⁹, 145.2²²⁰, 158.2²²¹-т тусгайлан заасан асуудлыг Танхим тус бүрийн олонхын саналаар шийдвэрлэнэ.</p> <p>6.1. Конгресс, Сенат, шаардлагатай бол Танхимууд хамтран олон нийтийн эрх ашигтай холбоотой аливаа асуудлаар хяналтын хамтарсан хороо байгуулж болно. Хорооноос гарсан дүгнэлт Шүүхэд үүрэг хүлээлгэхгүй ба шүүгчийн аливаа шийдвэрт Хорооны дүгнэлт нөлөөлөхгүй. Шаардлагатай тохиолдолд хуульд заасан арга хэмжээг авахын тулд Ерөнхий Прокурор парламентын хяналт шалгалтын үр дүнг ашиглаж болно.</p> <p>76.2. Танхимаас дуудсан бол заавал очих үүрэгтэй ба энэ үүргээ биелүүлээгүй бол хуулийн хариуцлага хүлээнэ.</p> <p>78.1. Танхим тус бүрийн Байнгын төлөөлөл нь хамгийн багадаа 21 гишүүнээс бүрдэх ба парламентын бүлгүүдийн тоонд хувь тэнцүүлэн бүрдүүлнэ.</p> <p>78.2. Байнгын төлөөллийг танхим тус бүрийн дарга нар тэргүүлэх ба тэдний үүрэг нь парламентын чөлөөт цагт Танхимуудын бүрэн эрхийг хамгаалахад оршино. Үндсэн хуулийн 73 дугаар зүйлийг журамлан Үндсэн хуулийн 86, 116-д заасан нөхцөл байдлын дараа Танхимууд тарсан, эсхүл Танхимуудын бүрэн эрхийн хугацаа дууссан бол парламентын бүрэн эрхийг Байнгын төлөөлөл өөртөө авна.</p> <p>78.3. Парламентын бүрэн эрхийн хугацаа дууссан, эсхүл парламент тарах үед Байнгын төлөөлөл шинэ Их Хурал бүрдтэл тэдний албан үүргийг хэрэгжүүлнэ.</p> <p>78.4. Танхимууд хуралдах үед Байнгын төлөөлөл шийдвэр гаргасан асуудлаа Танхимуудад тайлагнана.</p>
Эзэн хаан	<p style="text-align: center;">II ХЭСЭГ. ЭЗЭН ХААН</p> <p>56.1. Эзэн хаан төрийн тэргүүн байх ба эв нэгдэл, тогтвортой байдлын бэлгэ тэмдэг байна. Эзэн хаан Испанийн төрийн байгууллагуудын байнгын үйл ажиллагааг хөндлөнгөөс хянах, зохицуулах, гадаад харилцаа, ялангуяа түүхэн хамтын нийгэмлэгийн харилцаанд Испанийн</p>

а

²¹⁸ Испанийн Үндсэн хуулийн холбогдох зүйлүүдэд зааснаар “Байнгын Төлөөлөл” буюу “Permanent Deputation” нь парламентын хоёр Танхим тус бүрт байх бөгөөд парламентын бүлэг бүрээс сонгосон хамгийн багадаа 21 гишүүний бүрэлдэхүүнтэй байнгын үйл ажиллагаатай бүтэц байна.

²¹⁹ Испанийн Үндсэн хуулийн 94.1-т төрийн эрх бүхий байгууллага гадаад улстай гэрээ, хэлцэл хийхдээ Их Хурлаас урьдчилан зөвшөөрөл авах шаардлагатай улс хоорондын гэрээ, хэлцлийн төрлийг заасан байна. Хуулийн заалтыг англи эхээс нь оруулав. Үүнд: “94.1. The giving of the consent of the State to enter any commitment by means of treaty or agreement, shall require prior authorization of the Cortes Generales in the following cases:

1. Treaties of a political nature.

2. Treaties or agreements of a military nature.

3. Treaties or agreements affecting the territorial integrity of the State or the fundamental rights and duties established under Part 1.

4. Treaties or agreements which imply financial liabilities for the Public Treasury.

5. Treaties or agreements which involve amendment or repeal of some law or require legislative measures for their execution.”

²²⁰ Испанийн Үндсэн хуулийн 145.2. дахь заалтад өөртөө засах эрх бүхий мужийн автономит эрх, өөрөө удирдах ёстой холбоотой асуудлыг зохицуулсан байна.

²²¹ Испанийн Үндсэн хуулийн 158 дугаар зүйлд өөртөө засах эрх бүхий мужийн нэгдмэл байдал, эдийн засгийн тэнцвэргүй байдлыг арилгахтай холбоотой зохицуулалт орсон байна.

	<p>төрийг төлөөлөх болон Үндсэн хууль, холбогдох бусад хуулиар олгогдсон бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ.</p> <p>56.2.Түүний цол хэргэм нь Испанийн Эзэн хаан бөгөөд Титмийн бусад цол хэргэмийг хэрэглэж болно.</p> <p>61.1.Эзэн хаан нь Их Хурлын өмнө Үндсэн хууль, бусад хуулийг дуулгавартайгаар сахин биелүүлэх, өөрийн үүргээ үнэнчээр гүйцэтгэх, иргэний болон өөрөө удирдах ёсны байгууллагын эрхийг хүндэтгэн үзэх, тэдгээрт хуулийг сахин биелүүлэхийг үүрэг болгохоо тунхаглаж тангараг өргөнө.</p> <p>61.2.Хунтайж засаг барих насанд хүрсэн бол Эзэн хаанд үнэнч зүтгэхээ илэрхийлэн аман тангараг өргөнө.</p> <p>62.Эзэн хаан дараах бүрэн эрхтэй:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.хуульд хориг тавих, ёсчлох; 2.Их Хурал (дээд, доод танхим)-ыг зарлан хуралдуулах, Их Хурлыг тараах, Үндсэн хуульд заасан хугацаанд сонгуулийг товлон зарлах; 3.Үндсэн хуульд заасны дагуу ард нийтийн санал асуулгыг товлон зарлах; 4.Засгийн газрын Тэргүүнд нэр дэвшигчийг санал болгох, томилох, эсхүл Үндсэн хуульд заасны дагуу албан тушаалаас нь чөлөөлөх; 5.Засгийн газрын Тэргүүний санал болгосноор Засгийн газрын гишүүдийг томилох, чөлөөлөх; 6.цэргийн цол, иргэний албан тушаалын зэрэг дэв, хүндэт шагналыг хуульд заасан журмын дагуу олгохоор Сайд нарын Зөвлөлийн баталсны дагуу зарлиг гаргах; 7.төрийн хэргээр мэдээлэлтэй байх, энэ зорилгоор Засгийн газрын Тэргүүний хүсэлтээр, Сайд нарын Зөвлөлийн хуралд хэдийд ч даргалах эрхтэйгээр оролцох; 8.зэвсэгт хүчний дээд удирдлагыг хэрэгжүүлэх; 9.уучлал үзүүлэх эрхтэй ба хуульд заасны дагуу ерөнхий өршөөл үзүүлэх эрх олгох; 10.Эзэн хааны академийн дээд ивээл үзүүлэх. <p>63.1.Эзэн хаан нь элчин сайд, бусад дипломат төлөөлөгчдийг магадлан итгэмжилнэ. Испани дахь гадаадын төлөөлөгчид түүний өмнө магадлан итгэмжлэгдэнэ.</p> <p>63.2.Эзэн хаан Үндсэн хууль, бусад хууль тогтоомжийн дагуу олон улсын гэрээгээр хүлээсэн үүргийг дэмжиж байгаа эсэхээ илэрхийлнэ.</p> <p>63.3.Эзэн хаан Их Хурлын зөвшөөрсний дараа дайны болон энх тайвны байдал зарлана.</p> <p>64.1.Засгийн газрын Тэргүүн, шаардлагатай бол эрх бүхий сайд Эзэн хааныг төлөөлөн хоёрдугаар гарын үсэг зурна. Засгийн газрын Тэргүүнд нэр дэвшүүлэх, томилох, Үндсэн хуулийн 99-т заасны дагуу чөлөөлөхтэй холбоотой асуудлаар хоёрдугаар гарын үсгийг Конгрессын дарга зурна.</p> <p>64.2.Эзэн хааныг төлөөлөн хоёрдугаар гарын үсэг зурсан этгээд хариуцлага хүлээнэ.</p> <p>65.1.Эзэн хаан, түүний гэр бүлийн ахуйн хэрэглээний бүх зардлыг улсын төсвөөс чөлөөтэй хуваарилна.</p> <p>65.2.Эзэн хаан, түүний гэр бүлд үйлчлэх иргэний болон хамгаалалтын албаны ажилчдыг томилж, чөлөөлнө.</p>
<p>Гүйцэтгэх засаглалын тэргүүн, түүнийг сонгох, томилох журам</p>	<p style="text-align: center;">IV ХЭСЭГ. ЗАСГИЙН ГАЗАР БОЛОН ЗАХИРГАА</p> <p>97.Засгийн газар нь төрийн дотоод, гадаад бодлого, иргэний болон цэргийн алба, батлан хамгаалахын үйл ажиллагааг удирдан явуулна. Гүйцэтгэх эрх мэдлийг хэрэгжүүлэхдээ Үндсэн хууль, бусад хууль тогтоомжийн дагуу хэрэгжүүлнэ.</p> <p>98.1.Засгийн газар нь Тэргүүн (цаашид Ерөнхий сайд гэх), Дэд тэргүүн, Сайд нар болон хуулиар тогтоосон бусад гишүүдээс бүрдэнэ.</p> <p>98.2.Ерөнхий сайд Засгийн газрын үйл ажиллагааг чиглүүлэх, Засгийн газрын гишүүдийн чиг үүргийг уялдуулах, тэдгээрийн бүрэн эрхийг хэрэгжүүлэх нөхцлөөр хангах, хариуцлага хүлээлгэх, албан тушаалаас нь чөлөөлөхдөө ялгарварлалгүй хандана.</p> <p>98.3.Засгийн газрын гишүүд нь парламентын гишүүний бүрэн эрхийг давхар гүйцэтгэхээс бусдаар төлөөлөх үүрэг гүйцэтгэхгүй ба албан үүргээсээ өөр төрийн бусад чиг үүргийг хэрэгжүүлэхгүй. Мэргэжлийн болон арилжааны үйл ажиллагаанд хамтран оролцохгүй.</p> <p>98.4.Засгийн газрын гишүүдийн эрх зүйн байдал болон хориглох зүйлсийг хуулиар тогтооно.</p> <p>99.1.Конгресс шинээр бүрдэх бүрт, эсхүл Үндсэн хуульд заасан бусад тохиолдолд Эзэн хаан парламент дахь улс төрийн намуудын томилсон төлөөлөлтэй зөвшилцөн, Конгрессийн даргаар дамжуулан Ерөнхий сайдад нэр дэвшүүлнэ.</p> <p>99.2.Үндсэн хуулийн 99.1-т заасны дагуу нэр дэвшүүлсэн нэр дэвшигч нь Танхимууд өөрт нь итгэл үзүүлэх эсэхийг илэрхийлж өгөхийг хүсч, Засгийн газрын улс төрийн хөтөлбөрийн</p>

	<p>төслөө Конгресст өргөн барина.</p> <p>99.3.Конгресс гишүүдийн дийлэнх олонхын саналаар итгэл үзүүлбэл Эзэн хаан түүнийг Ерөнхий сайдаар томилно. Хэрэв дийлэнх олонхын санал авч чадахгүй бол 48 цагийн дотор дахин нэр дэвшүүлж, шинээр санал хураалгах ба ийнхүү санал хураахад энгийн олонхын санал авсан бол итгэл үзүүлэхийг баталгаажуулсан гэж үзнэ.</p> <p>99.4.Хэрэв санал хураалтаар албан тушаалд нь томилох итгэл үзүүлэхээр санал авч чадаагүй бол Үндсэн хуулийн 99.3-т заасан журмын дагуу дахин санал хураана.</p> <p>99.5.Хэрэв 2 сарын дотор эхний санал хураалтаар Конгресс Ерөнхий сайдад нэр дэвшигчид итгэл үзүүлээгүй бол Эзэн хаан хоёр Танхимыг тарааж, Конгрессын даргын баталгаажих гарын үсгээр шинэ сонгуулийг товлон зарлана.</p> <p>100.1.Эзэн хаан нь Ерөнхий сайдын саналаар Засгийн газрын бусад гишүүдийг томилж, чөлөөлнө.</p> <p>101.1.Ерөнхий сонгуулийн дараа Үндсэн хуульд заасны дагуу парламентын итгэлийг алдсан, эсхүл Ерөнхий сайд нас нөгчсөн, эсхүл огцорсноор Засгийн газар огцорно.</p> <p>101.2.Шинэ Засгийн газрын бүрэн эрх хэрэгжиж эхэлтэл огцорч буй Засгийн газар үүрэг гүйцэтгэнэ.</p> <p>102.1.Ерөнхий сайд, Засгийн газрын бусад гишүүд нь Дээд шүүхийн Эрүүгийн хэргийн танхимын өмнө хуульд заасан үндэслэлээр эрүүгийн хариуцлага хүлээнэ.</p> <p>102.2.Хэрэв эх орноосоо уравсан, эсхүл албаны үүргээ хэрэгжүүлэх явцад олж авсан төрийн нууцын эсрэг гэмт хэрэг үйлдсэн бол Конгрессийн гишүүдийн хоёрны нэгийн санаачилгаар хэлэлцэн, дийлэнх олонхын саналаар батална.</p> <p>102.3.Үндсэн хуулийн 102.2-т заасан тохиолдолд Эзэн хааны өршөөл үзүүлэх онцгой эрхэд хамруулахгүй.</p>
<p>Засгийн газар парламент хоорондын харилцаа</p>	<p>V БҮЛЭГ. ЗАСГИЙН ГАЗАР, ПАРЛАМЕНТ ХООРОНДЫН ХАРИЛЦАА</p> <p>108.Засгийн газар улсын үйл хэргийг удирдан явуулахтай холбоотойгоор Конгрессын өмнө хамтын хариуцлага хүлээнэ.</p> <p>109.Танхим, тэдгээрийн Хороод тус бүрийн даргаар дамжуулан Засгийн газар, Яамд, Нутгийн өөрийн удирдлагын байгууллага болон Төрөөс эрх олгосон аль ч байгууллагаас парламентын албан хэрэгт шаардлагатай төрөл бүрийн мэдээлэл авна.</p> <p>110.1.Танхим, түүний Хороод Засгийн газрын гишүүдийг дуудаж болно.</p> <p>110.2.Засгийн газрын гишүүд хүсэлтээрээ Сенат, Конгресс, түүний Хороодын хуралдаанд сонсох, эсхүл тайлагнах чиг үүрэгтэйгээр сууж болно.</p> <p>111.1.Засгийн газар, түүний гишүүн бүр Танхимаас тэдэнд тавьсан асуултыг тодруулан асуух эрхтэй. Дэгээр Засгийн газар, түүний гишүүдээс асуулт асуух хугацааг долоо хоног бүр байхаар тогтооно.</p> <p>112.Ерөнхий сайд нь Сайд нарын Зөвлөлөөр хэлэлцүүлсний дараа Конгрессоос Засгийн газрын бодлого, хөтөлбөрт итгэл үзүүлэх эсэхийг илэрхийлж өгөхийг хүснэ.</p> <p>113.1.Конгрессийн гишүүдийн дийлэнх олонхын саналаар Засгийн газарт хариуцлага тооцох саналыг батлах замаар Засгийн газраас улс төрийн хариуцлага шаардаж болно.</p> <p>113.2.Конгрессийн гишүүдийн 1/10-ээс доошгүйн санаачилснаар Засгийн газарт хариуцлага тооцох тухай саналыг Конгресст оруулах ба хариуцлага тооцох тухай саналын хамт Ерөнхий сайдад нэр дэвшигчийн нэрийг оруулна.</p> <p>113.3.Хариуцлага тооцох тухай саналыг өргөн барьсанаас хойш 5 хоног хүртэл тухайн асуудлаар санал хураахгүй байж болно. Энэ хугацаанд эхний 2 хоногт алтернатив санал өргөн барьж болно.</p> <p>113.4.Хэрэв хариуцлага тооцох тухай саналыг Конгресс батлаагүй бол тус ээлжит чуулганы үеэр энэ гарын үсгээр өөр санал оруулж болохгүй.</p> <p>114.1.Хэрэв Конгресс итгэл үзүүлэх эсэхээ Засгийн газраас нууж байгаа бол огцруулах тухай эцсийн хүсэлтээ Эзэн хаанд өргөн барьж, Үндсэн хуулийн 99-т заасны дагуу Ерөнхий сайдад нэр дэвшүүлнэ.</p> <p>114.2.Хэрэв Конгресс хариуцлага тооцох тухай саналыг баталсан бол Засгийн газар Эзэн хаанд огцрох тухай хүсэлтээ өргөн барьж, тус саналын хамт өргөн барьсан Ерөнхий сайдад нэр дэвшигчид Конгресс итгэл үзүүлсэнд тооцогдвол Эзэн хаан түүнийг Ерөнхий сайдаар томилно.</p> <p>115.1.Ерөнхий сайд, Сайд нарын Зөвлөлтэй зөвшилцсөний дараа түүний цорын ганц онцгой эрхийн дагуу Конгресс, Сенат аль нэгийг, эсхүл Их Хурлыг тараах санал гаргаж болох ба Эзэн хаан зарлиг гаргана. Татан буулгах зарлигаар сонгуулийг товлон зарлана.</p>

	<p>115.2.Засгийн газарт хариуцлага тооцох тухай саналыг хэлэлцэж байхад Их Хурлыг тараах санал өргөн барьж болохгүй.</p> <p>115.3.Үндсэн хуулийн 99.5-т зааснаас бусад тохиолдолд өмнөх Их Хурлыг татан буулгаснаас хойш 1 жилийн хугацаа өнгөртөл дахин Их Хурлыг тараахгүй.</p> <p>116.2.Улс оронд түгшүүрийн байдлыг Сайд нарын Зөвлөлийн зөвшөөрсөн тогтоолоор хамгийн ихдээ 15 хоногийн өмнө Засгийн газар зарлана. Улс оронд түгшүүрийн байдал зарласан тухайгаа Конгресст яаралтай мэдэгдэх ба түүний зөвшөөрөлгүй хугацаа сунгаж болохгүй. Улс оронд түгшүүрийн байдал зарласан тогтоолд нутаг дэвсгэрт түгшүүрийн ямар байдал зарлаж буйгаа тодорхой заана.</p> <p>116.5.Чуулганы чөлөөт цагт улс оронд түгшүүрийн байдал зарлахаар бол Танхимуудын чуулганы хуралдааныг зарлан хуралдуулах ба улс оронд зарласан түгшүүрийн байдал хүчин төгөлдөр хэвээр байхад Танхим тарж болохгүй. Түгшүүрийн байдал хүчин төгөлдөр хэвээр байгаа бол Танхимуудын үйл ажиллагаа, мөн Үндсэн хуульд заасан бусад төрийн эрх мэдэл тасалдаж болохгүй.</p> <p>Хэрэв энэ нөхцөлд Конгресс тарсан, эсхүл бүрэн эрхийн хугацаа дууссан нь улс орны нөхцөл байдлыг сайжруулахаар байх ёстой ба энэ үед Конгрессийн бүрэн эрхийг Байнгын төлөөлөгчид шилжүүлж авна.</p> <p>116.6.Улс оронд зарласан түгшүүр, онцгой болон дайны байдал нь Засгийн газрын, эсхүл Үндсэн хууль, бусад хууль тогтоомжоор зөвшөөрөгдсөн албан тушаалтнуудын хариуцлагын зарчимд нөлөөлөхгүй.</p>
--	---

2.1.2.ЯПОН УЛС

Баталсан он: 1946

<p>Хууль тогтоох байгууллагын бүрэн эрх</p>	<p style="text-align: center;">IV БҮЛЭГ. ПАРЛАМЕНТ</p> <p>41.Парламент бол улсын хуулийг дангаар тогтоодог, төрийн эрх мэдлийн дээд байгууллага.</p> <p>42.Парламент нь хоёр танхимаас бүрдэх ба Төлөөлөгчдийн танхим болон Зөвлөхүүдийн танхим байна.</p> <p>45.Төлөөлөгчдийн танхимын бүрэн эрхийн хугацаа 4 жил байна. Төлөөлөгчдийн танхим тарснаар бүрэн эрхийн хугацаа хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болно.</p> <p>46.Зөвлөхүүдийн танхимын бүрэн эрхийн хугацаа 6 жил байх ба 3 жил тутамд гишүүдийн тэн хагас нь дахин сонгогдоно.</p> <p>47.Сонгуулийн тойрог, санал хураах аргачлал, хоёр танхимын гишүүдийн сонгуульд холбогдох бусад асуудлыг хуулиар тогтооно.</p> <p>48.Хоёр танхимын гишүүнээр нэгэн зэрэг сонгогдохгүй.</p> <p>54.Төлөөлөгчдийн танхим тарсан үед, Төлөөлөгчдийн танхим тарсан өдрөөс 40 хоногийн дотор сонгуулийг явуулах ба сонгууль болсон өдрөөс хойш 30 хоногийн дотор Парламентыг зарлан хуралдуулна. Төлөөлөгчдийн танхим тарсан үед Зөвлөхүүдийн танхимын үйл ажиллагаагаа зогсоно. Засгийн газар үндэсний эрх ашигт чухал гэж үзвэл Зөвлөхүүдийн танхимын онцгой чуулганыг зарлан хуралдуулна. Онцгой хуралдаанаар авсан арга хэмжээ нь түр хугацааных байх ба дараагийн чуулган эхэлснээс 10 хоногийн дотор Төлөөлөгчдийн танхим зөвшөөрөөгүй бол хүчин төгөлдөр бус болно.</p> <p>59.Үндсэн хуульд зааснаас бусад тохиолдолд хуулийн төслийг хоёр танхимаас батална. Төлөөлөгчдийн танхимаас баталсан хуулийн төслийн талаар Зөвлөхүүдийн танхим эсрэг шийдвэр гаргавал Төлөөлөгчдийн танхимаар 2 дахь удаагаа хэлэлцэн 2/3-оос доошгүй саналаар баталсан хууль хүчин төгөлдөр болно. Энэ заалт нь холбогдох хуульд нийцүүлэн хоёр танхимын хамтарсан хуралдааныг зарлан хуралдуулахыг Төлөөлөгчдийн танхимаас шаардахад саад болохгүй. Зөвлөхүүдийн танхим хуулийн төслийг хүлээн авснаас хойш 60 хоногийн дотор холбогдох шийдвэр гаргаагүй бол Төлөөлөгчдийн танхимаас энэ хугацааг сунгах, Зөвлөхүүдийн танхимын тухайн хуулийн төслийн талаар гаргасан саналыг татгалзах үндэслэл болно.</p> <p>60.Улсын төсвийн төслийг Төлөөлөгчдийн танхимд өргөн мэдүүлнэ. Төсвийн төслийн талаар Зөвлөхүүдийн танхим өөр шийдвэр гаргасан ба хоёр танхимын хамтарсан хуралдаанаар зөвшилцөлд хүрч чадаагүй, эсхүл Зөвлөхүүдийн танхим 30 хоногийн дотор тодорхой шийдвэр гаргаагүй бол энэ хугацааг сунгахгүй ба Төлөөлөгчдийн танхимын шийдвэрийг Парламентын шийдвэр гэж тооцно.</p> <p>61.Өмнөх зүйлийн 3 дахь хэсэгт заасан журмыг олон улсын гэрээ байгуулахад мөн адил баримтална.</p> <p>67.Ерөнхий сайдыг Парламентын гишүүд дотроос Парламентын шийдвэрээр батална. Энэхүү ажиллагааг бусад ажил үүргээс нэн тэргүүнд гүйцэтгэнэ. Төлөөлөгчдийн болон Зөвлөхүүдийн танхим санал зөрөлдсөн, эсхүл хоёр танхимын хамтарсан Байнгын хорооноос</p>
--	--

	<p>шийдвэр гараагүй, хуульд заасны дагуу Төлөөлөгчдийн танхим нэр дэвшүүлснээс хойш Парламентын завсарлагаанаас үл хамааран 10 хоногийн дотор Зөвлөхүүдийн танхим тухайн нэр дэвшигчийн талаар шийдвэр гаргаагүй бол Төлөөлөгчдийн танхимын шийдвэр нь Парламентын шийдвэр байна.</p> <p>96.Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг Парламентаас санаачилж болох ба ингэхдээ хоёр танхимын бүх гишүүдийн 2/3-оос доошгүйн саналаар дэмжигдсэний үндсэн дээр ард түмний зөвшөөрлийг авах зорилгоор өргөн мэдүүлэх, тусгай санал асуулга явуулах, эсхүл Парламентаас гаргасан шийдвэрийн дагуу явуулж байгаа сонгуульд оролцогчдын олонхын дэмжлэгийг авсан байна.</p> <p>Нэмэлт, өөрчлөлтийг Эзэн хаан ард түмний нэрийн өмнөөс батламжилснаар Үндсэн хуулийн салшгүй хэсэг болсонд тооцно.</p>
<p>Гүйцэтгэх засаглалын бүрэн эрх</p>	<p style="text-align: center;">V БҮЛЭГ. ЗАСГИЙН ГАЗАР</p> <p>65.Гүйцэтгэх эрх мэдлийг Засгийн газар хэрэгжүүлнэ.</p> <p>66.Засгийн газрыг хуульд заасны дагуу Ерөнхий сайд тэргүүлнэ. Засгийн газар нь Ерөнхий сайд, төрийн сайд нараас бүрдэнэ. Ерөнхий сайд, төрийн сайд нар энгийн (цэргийн бус) иргэн байна. Засгийн газар нь гүйцэтгэх эрх мэдлийг хэрэгжүүлэхдээ Парламентын өмнө хамтын хариуцлага хүлээнэ.</p> <p>67.Ерөнхий сайдыг Парламентын гишүүд дотроос Парламентын шийдвэрээр батална. Энэхүү ажиллагааг бусад ажил үүргээс нэн тэргүүнд хэрэгжүүлнэ. Төлөөлөгчдийн болон Зөвлөхүүдийн танхим санал зөрөлдсөн, эсхүл хоёр танхимын хамтарсан Байнгын хорооноос шийдвэр гараагүй, хуульд заасны дагуу Төлөөлөгчдийн танхим нэр дэвшүүлснээс хойш Парламентын завсарлагыг үл тооцоод 10 хоногийн дотор Зөвлөхүүдийн танхим тухайн нэр дэвшигчийн талаар шийдвэр гаргаагүй бол Төлөөлөгчдийн танхимын шийдвэр нь Парламентын шийдвэр байна.</p> <p>68.Ерөнхий сайд нь төрийн сайд нарыг томилно. ...Ерөнхий сайд нь өөрийн үзэмжээр төрийн сайд нарыг албан тушаалаас нь огцруулж болно.</p> <p>72.Ерөнхий сайд Засгийн газрыг төлөөлөн хуулийн төсөл өргөн барих, үндэсний болон гадаад харилцааны асуудлаар Парламентад мэдээлэл хийх, салбаруудын захиргааны удирдлагыг хянан зохицуулна.</p> <p>73.Засгийн газар нь захиргааны ерөнхий чиг үүргээс гадна дараах чиг үүргийг хэрэгжүүлнэ. Үүнд:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.хуулийн биелэлтийг үнэнчээр хангах, төрийн хэргийг удирдан зохион байгуулах; 2.гадаад хэргийг удирдан зохион байгуулах; 3.олон улсын гэрээ байгуулах. Энэ тохиолдолд Парламентаас урьдчилан, эсхүл дараа нь нэн даруй зөвшөөрөл авна; 4.хуульд заасан журмын дагуу төрийн үйлчилгээг хэрэгжүүлэх; 5.төсвийн төслийг боловсруулан Парламентад өргөн барих; 6.Үндсэн хууль, бусад хуулийн заалтыг хэрэгжүүлэх зорилгоор Засгийн газар тогтоол гаргаж болно. Хуульд зааснаас бусад тохиолдолд шийтгэл ноогдуулах заалтыг агуулсан тогтоол гаргаж болохгүй; 7.нийтлэг болон тусгай өршөөл үзүүлэх, ял шийтгэл хөнгөрүүлэх, шийдвэр гүйцэтгэлийг хойшлуулах, эрхийг сэргээх тухай шийдвэр гаргах. <p>69.Төлөөлөгчдийн танхим нь Засгийн газарт итгэл үл үзүүлэх тухай шийдвэр гаргасан, эсхүл итгэл үзүүлэх шийдвэрээс татгалзсан бол Төлөөлөгчдийн танхим 10 хоногийн дотор тараагүй бол Засгийн газар бүрэн бүрэлдэхүүнээрээ огцорно.</p> <p>70.Ерөнхий сайдын албан тушаал эзэнгүй болсон, эсхүл Төлөөлөгчдийн танхимын ерөнхий сонгуулийн дараа Парламентын анхны чуулганыг зарласан бол Засгийн газар бүрэн бүрэлдэхүүнээрээ огцорно.</p> <p>71.Дээрх хоёр зүйлд заасан нөхцөл байдал үүссэн бол Засгийн газар дараагийн Ерөнхий сайд томилогдох хүртэл өөрийн чиг үүргээ үргэлжлүүлэн хэрэгжүүлнэ.</p>
<p>Эзэн хаан</p>	<p style="text-align: center;">I БҮЛЭГ.ЭЗЭН ХААН</p> <p>1.Эзэн хаан бол төрийн болон ард түмний эв нэгдлийн бэлгэ тэмдэг ба түүний байр суурь нь халдашгүй дархан байдлыг өөртөө хадгалах ард түмний хүслээс үүснэ.</p> <p>2.Хаан ширээ нь угсаа залгамжлах ба Парламентаас баталсан Эзэн хааны ордны тухай хуульд заасны дагуу хэрэгжүүлнэ.</p> <p>3.Эзэн хаан төрийн хэргийн доорх бүхий үйл ажиллагаандаа Засгийн газрын зөвлөгөө, зөвшөөрлийг авч, Засгийн газар түүнийхээ төлөө хариуцлага хүлээнэ.</p> <p>4.Эзэн хаан зөвхөн Үндсэн хуульд заасан асуудлаар төрийн үйл хэрэгт оролцох ба Засгийн газартай холбоотой өөр бүрэн эрх хэрэгжүүлэхгүй. Эзэн хаанаас төрийн үйл хэргээ</p>

<p>төлөөлүүлэхийг хуулиар тогтоож болно.</p> <p>6.Эзэн хаан нь Парламентаас өргөн мэдүүлснээр Ерөнхий сайдыг томилно.</p> <p>7.Эзэн хаан нь Засгийн газрын зөвлөж зөвшөөрсний дагуу дараах төрийн үйл хэргийг хэрэгжүүлнэ:</p> <ol style="list-style-type: none">1.Үндсэн хуулийн нэмэлт, бусад хууль, засгийн газрын тогтоол, олон улсын гэрээг соёрхон батлах;2.Парламентын хуралдааныг зарлан хуралдуулах;3.Төлөөлөгчдийн танхимыг тараах;4.Парламентын сонгуулийг товлон зарлах;5.төрийн сайд нар, хуульд заасан бусад албан тушаалтан, бүрэн эрхт төлөөлөгч, элчин сайд нарыг томилох, чөлөөлөх, тангараг өргүүлэх тангараг;6.Ерөнхий болон тусгай өршөөл үзүүлэх, ял шийтгэлийг хөнгөрүүлэх, ялын хугацаа хойшлуулах, эрх сэргээх;7.цол хэргэм олгох;8.дипломат баримт бичгийг хуульд заасны дагуу соёрхон батлах;9.гадаадын элчин төлөөлөгч, сайд нарыг хүлээн авах;10.ёслолын бусад чиг үүрэг.

2.2. Парламентын бүгд Найрамдах засаглал бүхий улс орнуудын Үндсэн хууль дахь эрх мэдлийн хуваарилалт

Парламентын бүгд найрамдах улс нь парламентын засаглалын ангилалуудын нэг бөгөөд сонгодог төлөөлөл нь Итали улс гэж тайлбар толиудад авч үзжээ.

Судалгаанд сонгон авсан Парламентын бүгд найрамдах засаглалтай улсуудаас парламент нь бүтцийн хувьд онцлог нэг улс байгаа нь БНХАУ юм.

БНХАУ-ын Үндсэн хуульд зааснаар Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурал болон “Байнгын Хороо” (Standing Committee) нь хууль тогтоох эрх мэдлийг хэрэгжүүлнэ. Тус улсын “Байнгын хороо”-г бусад парламентын байнгын хороотой андуурч болохгүй. БНХАУ-ын Үндсэн хуулийн 61 дүгээр зүйлд зааснаар *“Бүх улсын АТИХ-ын хуралдаан нь түүний Байнгын Хорооны зарлан хуралдуулснаар жилд нэг удаа хуралдана. АТИХ-ын Байнгын Хороо шаардлагатай гэж үзсэн бол, эсхүл АТИХ-ын төлөөлөгчдийн 1/5-ээс дээших нь санал гаргасан бол АТИХ-ын хуралдааныг нэн даруй хуралдуулж болно”* гэж заасан байна. Мөн Үндсэн хуулийн 65 дугаар зүйлд Байнгын хороо нь:

- Дарга;
- Дэд дарга;
- Ерөнхий нарийн бичгийн дарга;
- Гишүүдээс бүрдэнэ гэсэн байна.

Байнгын Хорооны гишүүдийн бүрэлдэхүүнд үндэсний цөөнхийг зохистойгоор оруулна гэж заасан байна. Байнгын Хорооны гишүүдийг АТИХ эгүүлэн татах бүрэн эрхтэй байна. Байнгын хорооны дарга, дэд даргыг улируулан сонгож болно. БНХАУ-ын парламентын үйл ажиллагааны бүтэц, зохион байгуулалтын энэхүү хэлбэр нь БНМАУ-ын Улсын Бага Хурал болон Ардын Их Хурлын бүтэц, зохион байгуулалттай ижил төстэй байна.

Парламентын Бүгд найрамдах улсад ерөнхийлөгчийг сонгох эрх бүхий субъект, хууль санаачлах эрх бүхий субъектээрээ харилцан адилгүй байгаа бол засгийн газрыг огцруулах, парламентыг тараах үндэслэл, журам харьцангуй ижил байна.

Тухайлбал, судалгаанд хамруулсан 9 улсаас:

- Ерөнхийлөгч огт хууль санаачлах эрхгүй улс - 5 (Киргиз, Хорват, Финланд, Итали, БНХАУ);
- Ерөнхийлөгч Зөвхөн Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн төсөл санаачлах эрхтэй улс - 2 (Болгар, Эстони);
- Ерөнхийлөгч хууль санаачлах бүрэн эрхтэй улс - 2 (Латви, Унгар) байна.

Мөн тус 9 улсаас Киргиз, Финланд, Латви, Итали зэрэг улсад иргэдийн тодорхой хувь нь шууд хууль санаачлах эрхтэй байна.

Парламентын бүгд найрамдах засаглал бүхий улс орнуудын Үндсэн хууль дахь эрх мэдэл хуваарилалт

2.2.1.БҮГД НАЙРАМДАХ КИРГИЗ УЛС <i>Баталсан он: 2010</i>	
Хууль тогтоох байгууллагын бүрэн эрх <i>(Танхим тус бүрээр)</i>	<p align="center">IV ХЭСЭН. КИРГИЗ УЛСЫН ХУУЛЬ ТОГТООХ ЭРХ МЭДЭЛ</p> <p align="center">I БҮЛЭГ. ЖОГОРКУ КЕНЕШ</p> <p>70.1.Бүгд Найрамдах Киргиз Улсын парламент Жогорку Кенеш нь хууль тогтоох дээд эрх мэдэл болон өөрт олгогдсон эрхийн хүрээнд хяналт шалгалтын чиг үүргийг хэрэгжүүлэх төлөөллийн байгууллага байна.</p> <p>70.2.Жогорку Кенеш нь пропорционал зарчмаар 5 жилийн хугацаатай сонгогдсон 120 гишүүдээс бүрдэнэ.</p> <p>71.1.Жогорку Кенеш нь сонгуулийн үр дүнг зарласнаас хойш 15 хоногийн дотор анхдугаар хуралдааныг зарлан хуралдуулна.</p> <p>71.2.Жогорку Кенешийн анхдугаар хуралдааныг Жогорку Кенешийн хамгийн ахмад гишүүн нээнэ.</p> <p>71.3.Жогорку Кенешийн анхдугаар хуралдаан эхэлснээр өмнөх Жогорку Кенешийн бүрэн эрх дуусгавар болно.</p> <p>71.4.Жогорку Кенешийн гишүүн тангараг өргөснөөр түүний бүрэн эрх эхэлнэ.</p> <p>73.1.Жогорку Кенешийн гишүүний мандатын эрхийг хойшлуулахгүй. Гишүүнийг эгүүлэн татахгүй.</p> <p>73.2.Жогорку Кенешийн гишүүний бүрэн эрх нь Жогорку Кенешийг тараасан даруйд нэгэн зэрэг дуусгавар болно.</p> <p>73.3.Энэ зүйлийн 2-т зааснаас гадна дараах тохиолдолд Жогорку Кенешийн гишүүний бүрэн эрх хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болно:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. фракцын гишүүнчлэлээс татгалзах, эсхүл гишүүний бүрэн эрхээсээ татгалзах хүсэлтээ бичгээр гаргасан бол; 2. иргэншлээс гарсан, эсхүл өөр улсын иргэншил авсан бол; 3. гишүүн өөрийн бүрэн эрхэд үл нийцэх ажил эрхэлж байгаага хүлээн зөвшөөрсөн ба уг ажлаа үргэлжлүүлж байгаа бол; 4. сонгуулийг хүчин төгөлдөр бус гэж зарласан бол; 5. Бүгд Найрамдах Киргиз Улсын хилийн гадна байнга оршин суудаг, шүүхийн шийдвэрээр эрх зүйн чадваргүй гэж зарласан бол; 6. гишүүнийг гэм буруутайд тооцсон шүүхийн шийдвэр хүчин төгөлдөр болсон бол; 7. нэг чуулганы хугацаанд шалтгаангүйгээр 30 ба түүнээс дээш ажлын өдөр Жогорку Кенешийн хуралдаанд суугаагүй бол; 8. гишүүнийг сураггүй алга болсон болон нас нөгчсөнд тооцсон тухай шүүхийн шийдвэр хүчин төгөлдөр болсон бол; 9. гишүүн нас нөгчсөн. <p>Сонгууль, санал асуулгын төв хорооноос 30 хоногийн дотор Жогорку Кенешийн гишүүний бүрэн эрх Үндсэн хуульд заасан үндэслэлээр хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болсон тухай шийдвэр гарснаар хэрэгжинэ.</p> <p>73.4. Гишүүний бүрэн эрх хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болсноор орон гарсан мандатыг нөхөх журмыг Үндсэн хуулиар тодорхойлно.</p> <p align="center">II БҮЛЭГ. ЖОГОРКУ КЕНЕШИЙН БҮРЭН ЭРХ</p> <p>74.1. Жогорку Кенеш нь:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. ард нийтийн санал асуулга товлох хууль батлах; 2. ерөнхийлөгчийн сонгууль зарлах. <p>74.2. Жогорку Кенеш нь:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. хүчин төгөлдөр үйлчилж байгаа Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах; 2. хууль батлах; 3. олон улсын гэрээг хууль хэлэлцэх журамд нийцүүлэн соёрхон батлах, цуцлах; 4. хилийг өөрчлөх; 5. үндэсний төсөв, төсвийн гүйцэтгэлийн тайланг батлах; 6. засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн бүтцийг шийдвэрлэх;

7.өршөөлийн хууль батлах.

74.3.Жогорку Кенеш нь:

- 1.Засгийн газрын үйл ажиллагааны хөтөлбөр батлах, үндэсний аюулгүй байдал, батлан хамгаалахын асуудал хариуцдаг төрийн агентлагуудаас бусад Засгийн газрын бүтэц, бүрэлдэхүүнийг тодорхойлох;
- 2.Засгийн газраас өргөн барьсан үндэсний хөгжлийн хөтөлбөр батлах;
- 3.Засгийн газарт итгэл үзүүлэх эсэх талаар шийдвэр гаргах;
- 4.Засгийн газарт итгэл үзүүлэхгүй бол шийдвэрээ тодорхой гаргах.

74.4.Жогорку Кенеш нь:

- 1.Ерөнхийлөгчийн өргөн мэдүүлснээр Дээд шүүхийн шүүгчдийг сонгох; Үндсэн хуульд заасны дагуу Ерөнхийлөгчийн танилцуулснаар чөлөөлөх;
- 2.хуульд заасан журмын дагуу Шүүхийн томилгооны хорооны бүтэц, бүрэлдэхүүнийг томилох;
- 3.Ерөнхийлөгчийн санал болгосноор Үндэсний банкны даргыг сонгох, хуульд заасан тохиолдолд чөлөөлөх;
- 4.Сонгууль, санал асуулгын төв хорооны гишүүдийг сонгох; гишүүдийн 1/3-ийг Ерөнхийлөгч, 1/3-ийг парламентын олонх, 1/3-ийг парламентын сөрөг хүчин нэр дэвшүүлэх ба хуульд заасны дагуу чөлөөлөх;
- 5.Данс тооцооны Танхимын гишүүдийг сонгох; гишүүдийн 1/3-ийг Ерөнхийлөгч; 1/3-ийг парламентын олонх, 1/3-ийг парламентын цөөнх нэр дэвшүүлэх ба хуульд заасны дагуу чөлөөлөх;
- 6.Омбудсменийг хуульд заасны дагуу томилж, чөлөөлнө; түүний эсрэг эрүүгийн байцаан шийтгэх ажиллагаа явуулах зөвшөөрөл өгөх;
- 7.Омбудсмений өргөн барьсанаар Омбудсмений төлөөлөгчийг хуульд заасан журмын дагуу сонгож, чөлөөлөх; түүний эсрэг эрүүгийн байцаан шийтгэх ажиллагаа явуулах зөвшөөрөл олгох;
- 8.Ерөнхий прокурорын томилгоог батлах; түүний эсрэг эрүүгийн байцаан шийтгэх ажиллагаа явуулах зөвшөөрөл олгох; нийт гишүүдийн 1/3-ээс доошгүйн саналаар Ерөнхий прокурорыг ажлаас нь чөлөөлөх зөвшөөрөл өгөх;
- 9.хуульд заасан тохиолдолд Жогорку Кенешийн нийт гишүүдийн 1/3-ийн санаачилснаар, Жогорку Кенешийн нийт гишүүдийн 2/3-оос багагүй олонхын саналаар Ерөнхий Прокурорыг албан үүргээс нь чөлөөлөх.

74.5.Жогорку Кенеш нь:

- 1.Үндсэн хуульд заасан журмын дагуу онц байдал зарлах тухай Ерөнхийлөгчийн танилцуулсан зарлигийг батлах, эсхүл хүчингүй болгох;
- 2.дайны болон энх тайвны асуудлыг шийдвэрлэх; цэргийн хууль батлах; дайны байдал зарласан Ерөнхийлөгчийн зарлигийг батлах, эсхүл цуцлах;
- 3.шаардлагатай тохиолдолд олон улсын гэрээгээр хүлээсэн энх тайван, аюулгүй байдлыг хангах үүргээ биелүүлэхээр Бүгд Найрамдах Киргиз Улсын зэвсэгт хүчнийг хилийн гадна ажиллагаа явуулах эсэхийг шийдвэрлэх;
- 4.дипломат зэрэг дэв, цэргийн цол, бусад тусгай цолыг үндэслэх;
- 5.төрийн шагнал, өргөмжлөл бий болгох.

74.6.Жогорку Кенеш нь:

- 1.Ерөнхийлөгч, гадаад улсын төлөөлөгчийн газар, олон улсын байгууллагын мэдээллийг сонсох;
- 2.Омбудсмений жил бүрийн илтгэлийг сонсох;
- 3.Ерөнхий сайд, Ерөнхий прокурор, Үндэсний банкны дарга, Данс тооцооны танхимын даргын жил бүрийн тайланг сонсох.

74.7.Жогорку Кенеш Үндсэн хуульд тусгайлан заасны дагуу Ерөнхийлөгчийг албан үүргээ гүйцэтгэх эсэх, түүний импичментийн асуудлаар шийдвэр гаргана.

74.8.Үндсэн хуульд тусгайлан заасан албан тушаалтан, бусад хууль тогтоомжоор эрх олгосон хараат бус төрийн байгууллага, тэдгээрийн үйл ажиллагааны жил бүрийн тайланг сонсоно.

74.9.Жогорку Кенеш нь Үндсэн хуульд заасан бусад бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ.

75.1.Жогорку Кенешийн даргыг Жогорку Кенешийн гишүүд дундаас сонгоно. Жогорку Кенешийн даргын орлогчийн тоог парламентын цөөнх болсон намуудын тоог харгалзан тогтоох ба гишүүдээс сонгоно.

75.2. Жогорку Кенешийн дарга нь:

	<p>1.Жогорку Кенешийн хуралдааныг удирдах; 2.Жогорку Кенешийн хуралдаанаар хэлэлцэх асуудлын бэлтгэл хангах удирдамжийг бүхэлд нь шинэчлэх; 3.Жогорку Кенешийн баталсан хуулиудад гарын үсэг зурах; 4.Бүгд Найрамдах Улсад болон хилийн гадна Жогорку Кенешийг төлөөлөх, Жогорку Кенеш, Ерөнхийлөгч, Засгийн газар, шүүх эрх мэдэл болон нутгийн өөрийн удирдлагын байгууллагуудын харилцааг ханга; 5.Жогорку Кенешийн Тамгын газрын үйл ажиллагаанд ерөнхий удирдлага, хяналтыг хэрэгжүүлэх; 6.Жогорку Кенешийн үйл ажиллагааг түүний үйл ажиллагааны журам (дэг)-ын дагуу зохион байгуулахтай холбоотой бусад бүрэн эрхийг хэрэгжүүлэх.</p> <p>75.3.Жогорку Кенешийн даргыг Жогорку Кенешийн нийт гишүүдийн нууц санал хураалтаар олонхын саналаар сонгоно. Жогорку Кенешийн дарга нь Жогорку Кенешийг хариуцах ба Жогорку Кенешийн нийт гишүүдийн 2/3-ын саналаар даргыг албан үүргээс нь чөлөөлж болно.</p> <p>78.1. Жогорку Кенеш өөрөө тарах шийдвэр гаргаж болно.</p> <p>78.2. Өөрөө тарах шийдвэрийг Жогорку Кенешийн нийт гишүүдийн 2/3-оос доошгүйн саналаар батална.</p> <p>78.3. Жогорку Кенеш өөрөө тарах шийдвэр гаргаснаас хойш 5 хоногийн хугацаанд Ерөнхийлөгч ээлжит бус сонгууль зарлах ба ийнхүү зарласнаас хойш 45 хоногийн дотор ээлжит бус сонгуулийг явуулна.</p> <p style="text-align: center;">III БҮЛЭГ. ХУУЛЬ ТОГТООХ ҮЙЛ АЖИЛЛАГАА</p> <p>79.Хууль санаачлах эрх бүхий этгээд нь:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.10,000 сонгогч (ард түмний санаачлага); 2.Жогорку Кенешийн гишүүн; 3.Засгийн газар.
<p>Гүйцэтгэх засаглалын бүрэн эрх Гүйцэтгэх засаглалын бүрэн эрх</p>	<p style="text-align: center;">V ХЭСЭГ. КИРГИЗ УЛСЫН ГҮЙЦЭТГЭХ ЭРХ МЭДЭЛ</p> <p>88.1. Засгийн газар нь:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.Үндсэн хууль, бусад хуулийн хэрэгжилтийг хангах; 2.төрийн гадаад, дотоод бодлогыг хэрэгжүүлэх; 3.олон нийтийн хэв журмыг сахиулах, гэмт хэрэгтэй тэмцэх, иргэдийн эрх, эрх чөлөөг хангах, хууль тогтоомжийн хэрэгжилтийг хангах арга хэмжээ авах; 4.Улсын тусгаар тогтнолыг хамгаалахад чиглэгдсэн арга хэмжээний хэрэгжилтийг хангах, нутаг дэвсгэрийн бүрэн бүтэн байдал, Үндсэн хуулийн дэг журмыг хамгаалах, батлан хамгаалах, үндэсний аюулгүй байдал, хууль журмыг бэхжүүлэх арга хэмжээ авах; 5.хөрөнгө оруулалт, татвар, үнэ тариф, санхүүгийн бодлогын хэрэгжилтийг хангах; 6.улсын төсвийг боловсруулж Жогорку Кенешт өргөн барих, төсвийн гүйцэтгэлийг хангах, улсын төсвийн гүйцэтгэлийн тайланг Жогорку Кенешт танилцуулах; 7.өмчийн бүх хэлбэрийн хөгжлийн тэгш нөхцлийг хангах; нийтийн өмчийг удирдан зохион байгуулах, хамгаалах арга хэмжээ авах; 8.нийгэм-эдийн засаг, соёлын салбарт төрийн нэгдсэн бодлогыг хэрэгжүүлэх; 9.эдийн засаг, нийгэм, шинжлэх ухаан, технологи, соёлын хөгжлийн хөтөлбөрийг боловсруулж, улс орон даяар хэрэгжүүлэх; 10.эдийн засгийн гадаад үйл ажиллагааны хэрэгжилтийг хангах; 11.иргэний нийгмийн харилцан үйлчлэлийг хангах; 12.Үндсэн хуульд заасан бусад бүрэн эрхийг хэрэгжүүлэх. <p>88.2.Засгийн газрыг бүрдүүлэх журмыг Үндсэн хуулиар бэхжүүлнэ.</p> <p>89.Ерөнхий сайд нь:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.Засгийн газрын үйл ажиллагааг удирдан зохион байгуулж, гүйцэтгэлийг Жогорку Кенешийн өмнө хариуцах. 2.Үндсэн хууль болон гүйцэтгэх эрх мэдлийн бүх агентлагуудын хуулийн хэрэгжилтийг хангах; 3.гэрээ хэлцлийг удирдан явуулах, олон улсын гэрээнд гарын үсэг зурах; 4.Засгийн газрын хуралдааныг удирдах; 5.Засгийн газрын тогтоол, шийдвэрт гарын үсэг зурах, хэрэгжилтийг хангах; 6.захиргааны агентлагийн даргыг томилох, чөлөөлөх; 7.хуульд заасан журмын дагуу орон нутгийн хурлын саналаар орон нутгийн засаг

даргыг томилох, чөлөөлөх;

8.Үндсэн хууль болон холбогдох хуулиар олгогдсон бусад эрх мэдлийг хэрэгжүүлнэ.

90.1.Үндсэн хууль, бусад хууль тогтоомжид заасны дагуу Засгийн газрын тогтоол шийдвэрийг гаргаж, хэрэгжилтийг хангана.

90.2.Засгийн газрын тогтоол, шийдвэр нь Бүгд Найрамдах Киргиз Улсын нутаг дэвсгэр даяар заавал биелэгдэнэ.

90.3.Засгийн газар яамд, төрийн хороод, захиргааны агентлагууд, орон нутгийн засаг захиргааны нэгжийг удирдан зохион байгуулна.

90.4.Засгийн газар яамд, төрийн хороод болон захиргааны агентлагын шийдвэрийг хүчингүй болгох эрхтэй.

V ХЭСЭГ. КИРГИЗ УЛСЫН ГҮЙЦЭТГЭХ ЭРХ МЭДЭЛ

83.1.Бүгд Найрамдах Киргиз Улсын гүйцэтгэх эрх мэдлийг Засгийн газар, түүний харьяа яамд, яамдад захирагддаг төрийн хороод, захиргааны байгууллагууд, орон нутгийн засаг захиргааны байгууллагууд хэрэгжүүлнэ.

83.2.Бүгд Найрамдах Киргиз Улсын Засгийн газар нь гүйцэтгэх эрх мэдлийн дээд байгууллага мөн.

83.3.Засгийн газрыг Ерөнхий сайд тэргүүлнэ. Засгийн газар нь Ерөнхий сайд, шадар сайд, сайд нар болон төрийн хороодын дарга нараас бүрдэнэ. Засгийн газрын бүтцэд яамд болон төрийн хороодыг хамруулна.

84.1.Жогорку Кенешт талаас илүү суудал авсан бүлэг, эсхүл эвслийн бүлэг нь анхны хуралдаанаас хойш 15 хоногийн дотор Ерөнхий сайдад нэр дэвшүүлнэ. Ерөнхий сайдад нэр дэвшигч Засгийн газрын хөтөлбөр, бүтэц, бүрэлдэхүүнийг Жогорку Кенешт санал болгоно.

84.2.Хэрэв Жогорку Кенеш нь Засгийн газрыг хуульд заасан хугацаанд байгуулж чадаагүй бол, эсхүл сонгуулийн үр дүнд аль ч улс төрийн нам талаас илүү тооны суудал аваагүй бол Ерөнхийлөгч намын бүлгүүдийн аль нэгэнд 15 хоногийн дотор олонхоо бүрдүүлж, Ерөнхий сайдад нэр дэвшүүлэхийг санал болгоно.

84.3.Хуульд заасан хугацаанд Ерөнхий сайдыг сонгож чадаагүй бол Ерөнхийлөгч дараагийн намын бүлэгт санал болгоно.

84.4.Мөн хугацаандаа баталж чадаагүй бол намын бүлгүүд өөрсдийн санаачилгаар 15 хоногийн дотор олонхоо бүрдүүлж, Ерөнхий сайдад нэр дэвшүүлнэ.

84.5.Ерөнхийлөгч Ерөнхий сайд, Засгийн газрын бусад гишүүдийг томилох шийдвэрийг 3 хоногт гаргана. Хэрэв хугацаандаа томилж чадаагүй бол нэр дэвшигчдийг томилогдсон гэж үзнэ.

84.6.Хэрэв парламент Үндсэн хуульд заасны дагуу Засгийн газрын хөтөлбөр, бүтэц, бүрэлдэхүүнийг баталж чадаагүй бол Ерөнхийлөгч хугацаанаас өмнө Жогорку Кенешийн сонгуулийг зарлана. Энэ тохиолдолд шинээр сонгогдсон Жогорку Кенеш Үндсэн хуульд заасан журмын дагуу шинэ Засгийн газрыг байгуулах хүртэл өмнөх Засгийн газар чиг үүргээ хэрэгжүүлнэ.

85.1.Засгийн газар Үндсэн хуулиар тогтоосон хязгаарын хүрээнд Жогорку Кенешийн өмнө хариуцлага хүлээж, ажлаа хариуцан тайлагнана.

85.2.Ерөнхий сайд Жогорку Кенешт Засгийн газрын ажлын жил бүрийн тайланг танилцуулна.

85.3.Жогорку Кенешийн нийт гишүүдийн 1/3-ийн саналаар Засгийн газарт итгэл үзүүлэх эсэх асуудлыг авч хэлэлцэж болно.

85.4.Засгийн газарт итгэл үзүүлэхгүй байх шийдвэрийг Жогорку Кенешийн нийт гишүүдийн олонхын саналаар батална.

85.5.Ерөнхийлөгчийн сонгуулиас 6 сарын өмнө Жогорку Кенеш Засгийн газарт итгэл үзүүлэх эсэх асуудлыг авч үзэхгүй.

85.6.Засгийн газарт итгэл үзүүлэхгүй гэдэг нь илэрхий болсны дараа Ерөнхийлөгч Засгийн газрыг огцруулах, эсхүл Жогорку Кенешийн шийдвэрийг үл зөвшөөрсөн тухай шийдвэрийн аль нэгийг гаргах эрхтэй.

85.7.Гурван сарын дотор Жогорку Кенеш Засгийн газарт итгэл үзүүлэхгүй тухай шийдвэрийг дахин баталсан бол Ерөнхийлөгч Засгийн газрыг огцруулна.

86.1.Ерөнхий сайд Жогорку Кенешээс Засгийн газарт итгэл үзүүлэх эсэх саналыг жилд

	<p>нэгээс илүү асуухгүй. Жогорку Кенеш Засгийн газарт итгэл үзүүлэх эсэхээ илэрхийлэхээс татгалзвал Ерөнхийлөгч ажлын 5 хоногийн дотор Засгийн газрыг огцруулах, эсхүл Жогорку Кенешийн ээлжит бус сонгуулийг зарлах тухай шийдвэр гаргана.</p> <p>86.2.Хэрэв Засгийн газрыг огцруулах шийдвэр гарсан бол Үндсэн хуульд заасан хугацааны дотор зохих журмын дагуу шинэ Засгийн газрыг бүрдүүлэх хүртэл түүний бүрэн эрхийг хэвээр хэрэгжүүлнэ.</p> <p>87.1.Ерөнхий сайд нь Засгийн газар, Засгийн газрын аль нэг гишүүнийг огцруулах санал гаргах эрхтэй ба ийнхүү санал гаргасан бол Ерөнхийлөгч хүлээн авах, эсхүл татгалзах шийдвэрийн аль нэгийг гаргана.</p> <p>87.2.Ерөнхий сайдын огцрох өргөдлийг хүлээн авснаар Засгийн газар огцорно.</p> <p>87.3.Дараагийн Засгийн газрыг бүрэлдэх хүртэл өмнөх Ерөнхий сайд, сайд нар үүргээ хэвээр гүйцэтгэнэ.</p> <p>87.4.Шинэ Засгийн газрыг Үндсэн хуульд заасан хугацааны дотор зохих журмын дагуу байгуулна.</p> <p>87.5.Засгийн газрын гишүүнийг огцруулах буюу бүрэн эрх нь дуусгавар болсон бол Ерөнхий сайд ажлын 5 хоногийн дотор Ерөнхийлөгчид Засгийн газрын гишүүний сул орон тоонд нэр дэвшигчийг өргөн мэдүүлж Жогорку Кенеш батална.</p>
<p>Ерөнхийлөгч</p>	<p style="text-align: center;">III ХЭСЭГ. КИРГИЗ УЛСЫН ЕРӨНХИЙЛӨГЧ</p> <p>60.1.Ерөнхийлөгч нь төрийн тэргүүн байна.</p> <p>60.2.Ерөнхийлөгч нь төрийн эрх мэдэл, ард түмний эв нэгдлийн бэлгэ тэмдэг байна.</p> <p>61.1.Ерөнхийлөгчөөр Бүгд Найрамдах Киргиз Улсын иргэн 6 жилийн хугацаатайгаар сонгогдоно.</p> <p>61.2.Ерөнхийлөгчөөр нэг хүн хоёр дахин сонгогдохгүй.</p> <p>62.1.Бүгд Найрамдах Киргиз Улсын иргэн, 35-аас 70 насны, 15-аас доошгүй жил Киргизэд байнга оршин суусан, төрийн албан ёсны хэлээ сайн мэддэг иргэн Ерөнхийлөгчөөр сонгогдоно.</p> <p>62.2.Ерөнхийлөгчид нэр дэвшигчийн тоог хязгаарлахгүй. 30000 дэмжигчийн гарын үсэг цуглуулсан хүн Ерөнхийлөгчид нэр дэвшигчээр бүртгэгдэх боломжтой. Ерөнхийлөгчийн сонгуулийн журмыг Үндсэн хуулиар тодорхойлно.</p> <p>64.1.Ерөнхийлөгч нь:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.Үндсэн хуульд заасны дагуу Жогорку Кенешийн ээлжит сонгууль болон Үндсэн хуульд заасан үндэслэл, журмын дагуу Жогорку Кенешийн ээлжит бус сонгуулийг товлон зарлах; 2.орон нутгийн хурлийн сонгуулийн тов зарлах, хуульд заасан үндэслэл, журмын дагуу орон нутгийн хурлыг тараах эрхтэй. <p>64.2. Ерөнхийлөгч нь:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.Жогорку Кенешийн хуулийг зарлан тунхаглах (promulgate), хориг тавих эрхтэй; 2.ач холбогдол бүхий асуудлаар Жогорку Кенешийн онцгой хуралдаан зарлан хуралдуулах эрхтэй; 3.Жогорку Кенешийн хуралдаанд үг хэлэх эрхтэй. <p>64.3.Ерөнхийлөгч нь:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.Шүүхийн томилгооны хорооны саналаар Дээд шүүхийн шүүгчдийг сонгуулахаар Жогорку Кенешт өргөн барих; 2.Шүүхийн Зөвлөлийн санал болгосноор Дээд шүүхийн шүүгчийг албан тушаалаас нь чөлөөлүүлэхээр Жогорку Кенешт өргөн барих; 3.Шүүхийн томилгооны хорооны саналаар орон нутгийн шүүхийн шүүгчдийг томилох; 4.Үндсэн хуульд заасан тохиолдолд Шүүхийн зөвлөлийн санал болгосноор орон нутгийн шүүхийн шүүгчийг албан тушаалаас нь чөлөөлнө. <p>64.4.Ерөнхийлөгч нь:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.Ерөнхий прокурорыг Жогорку Кенештэй зөвшилцөн томилно. Хуульд заасны дагуу Ерөнхийлөгч Жогорку Кенешийн нийт гишүүдийн 1/3-ээс доошгүйн саналаар зөвшөөрсний дагуу Ерөнхий прокурорыг албан тушаалаас нь чөлөөлөх, эсхүл Жогорку Кенешийн нийт гишүүдийн 1/3-ийн санаачилснаар Жогорку Кенешийн нийт гишүүдийн 2/3-ын саналаар батална. Ерөнхий прокурорын саналаар түүний

орлогчийг томилох, чөлөөлөх;
2.Засгийн газрын гишүүн, үндэсний аюулгүй байдал, батлан хамгаалахын асуудал хариуцсан төрийн байгууллагын дарга, түүний орлогчийг томилох, чөлөөлөх.

64.5.Ерөнхийлөгч нь:

1.Үндэсний банкны даргад нэр дэвшигчийг Жогорку Кенешт өргөн барих, Үндэсний банкны даргын саналаар Үндэсний банкны зөвлөлийн орлогч дарга, гишүүдийг томилох, хуульд заасан журмын дагуу албан тушаалаас нь чөлөөлөх;
2.Сонгууль, санал асуулгын төв хорооны гишүүдийн 1/3-ийг томилох, чөлөөлүүлэхээр Жогорку Кенешт өргөн барих;
3.Данс тооцооны танхимын (Chamber of Account) гишүүдийн 1/3-т нэр дэвшигчдийг томилж, чөлөөлүүлэхээр Жогорку Кенешт өргөн барих;
4.Данс тооцооны танхимын гишүүдийн дундаас Танхимын даргыг Жогорку Кенештэй зөвшилцөн томилох ба хуульд заасан журмын дагуу албан тушаалаас нь чөлөөлөх.

64.6.Ерөнхийлөгч нь:

1.Бүгд Найрамдах Киргиз Улсын дотоод, гадаадад улсаа төлөөлөх;
2.Ерөнхий сайдтай зөвшилцөн гэрээ хэлэлцээрт оролцох, олон улсын гэрээнд гарын үсэг зурах, Ерөнхий сайд, Засгийн газрын бусад гишүүдэд энэ эрх мэдлийг шилжүүлэх;
3.соёрхон баталсан, нэгдэн орсон тухай баримт бичигт гарын үсэг зурах;
4.Ерөнхий сайдтай зөвшилцөн Бүгд Найрамдах Киргиз Улсын дипломат төлөөлөгч, олон улсын байгууллагын байнгын төлөөлөгчийг томилох, эгүүлэн татах, гадаадын дипломат төлөөлөгчийн газрын тэргүүний итгэмжлэх жуух бичиг, түүнийг эгүүлэх татах тухай захидлыг хүлээн авах.

64.7.Ерөнхийлөгч нь Бүгд Найрамдах Киргиз Улсын иргэний харьяалал олгох, эсхүл цуцлана.

64.8.Ерөнхийлөгч нь Бүгд Найрамдах Киргиз Улсын Зэвсэгт хүчний ерөнхий командлагч байх ба Зэвсэгт хүчний дээд командлагчдыг томилж, чөлөөлнө.

64.9.Ерөнхийлөгч нь:

1.Батлан хамгаалах зөвлөлийг хуульд заасны дагуу байгуулж, даргалах;
2.Үндсэн хуульд тусгайлан заасны дагуу онц байдал зарлах нөхцөл байдал үүссэн талаар Жогорку Кенешт мэдэгдэх, шаардлагатай бол урьдчилан мэдэгдэлгүйгээр онц байдал зарлах;
3.Бүгд Найрамдах Киргиз Улсын эсрэг халдлага гарсан бол дайны байдал зарлах асуудлыг Жогорку Кенешт нэн даруй өргөн барих, бүх нийтийн болон хэсэгчилсэн дайчилгаа зарлах;
4.Иргэдийн аюулгүй байдал, улс орны батлан хамгаалах эрх ашгийн дагуу цэргийн хууль зарлуулахаар Жогорку Кенешт яаралтай өргөн барина.

64.10.Ерөнхийлөгч нь:

1.Бүгд Найрамдах Киргиз Улсын төрийн шагнал олгох;
2.Бүгд Найрамдах Киргиз Улсын хүндэт цол олгох;
3.цэргийн өндөр цол, дипломат цол, бусад тусгай цол олгох;
4.өршөөл үзүүлэх;
5.өөрийн ажлын албаны бүтцийг тодорхойлж, ажлын албаны даргыг томилох журмыг батална

64.11.Үндсэн хуульд заасан бусад эрх мэдлийг хэрэгжүүлнэ.

65.Ерөнхийлөгч зарлиг, захирамж гаргах замаар өөрийн бүрийн эрхийг Бүгд Найрамдах Киргиз Улсын нийт нутаг дэвсгэрт хэрэгжүүлнэ.

Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрх дуусгавар болох

66.1.Үндсэн хуульд заасны дагуу Ерөнхийлөгч нас нөгчсөн, өвдсөн, эсхүл өөрөө өргөдлөө өгсөн бол түүний бүрэн эрхийг хугацаанаас нь өмнө дуусгавар болгож болно.

66.2.Ерөнхийлөгч өвчний улмаас албан үүргээ гүйцэтгэх боломжгүй болсон бол Улсын эрүүл мэндийн хорооны дүгнэлтийг үндэслэн Жогорку Кенешийн нийт гишүүдийн 2/3-оос доошгүйн саналаар Ерөнхийлөгчийг хугацаанаас нь өмнө албан үүргээс нь чөлөөлнө.

67.1.Ерөнхийлөгч эрүүгийн хариуцлагад татагдсан бол эгүүлэн татна.

67.2.Ерөнхийлөгчийн үйлдэл гэмт хэргийн бүрэлдэхүүний шинжийг агуулсан нь

	<p>Ерөнхий Прокурорын албаны дүгнэлтээр батлагдсан бол түүнийг үндэслэн Жогорку Кенеш Ерөнхийлөгчийг эгүүлэн татаж болно.</p> <p>67.3.Жогорку Кенеш Ерөнхийлөгчийн эсрэг яллах дүгнэлтийг үндэслэн эгүүлэх татах шийдвэр гаргахдаа Жогорку Кенешээс байгуулсан тусгай хорооны дүгнэлтийг дэмжсэн нийт гишүүдийн 1/3-ийн санаачилгаар Ерөнхийлөгчийг эгүүлэн татах асуудлыг хэлэлцэн, Жогорку Кенешийн нийт гишүүдийн олонхын саналаар батална.</p> <p>67.4.Жогорку Кенеш Ерөнхийлөгчийн импичментийн тухай шийдвэр гаргахдаа Ерөнхийлөгчийн эсрэг яллах дүгнэлт гарснаас хойш 3 сарын дотор, нийт гишүүдийн 2/3-оос доошгүй олонхын саналаар шийдвэрлэнэ. Жогорку Кенеш энэ хугацаанд шийдвэр гаргаагүй бол яллахаас татгалзсан гэж үзнэ.</p> <p>68.1.Үндсэн хуульд заасны дагуу Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрх хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болсон бол Жогорку Кенешээс шинэ Ерөнхийлөгчийг сонгох хүртэл түүний эрх мэдлийг Жогорку Кенешийн дарга хэрэгжүүлнэ. Жогорку Кенешийн дарга Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрхийг хэрэгжүүлэх боломжгүй бол Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрхийг Ерөнхий сайд хэрэгжүүлнэ. Ээлжит бус Ерөнхийлөгчийн сонгуулийг Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрх дуусгавар болсноос хойш 3 сарын дотор явуулна.</p> <p>68.2.Ерөнхийлөгч албаны бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэх боломжгүй үед Жогорку Кенешийн ээлжит бус сонгууль зарлах, эсхүл Засгийн газрыг огцруулж болохгүй.</p>
<p>2.2.2.БҮГД НАЙРАМДАХ БОЛГАР УЛС <i>Баталсан он: 1991. Нэмэлт, өөрчлөлт: 2007.</i></p>	
<p>Хууль тогтоох байгууллагын бүрэн эрх</p>	<p style="text-align: center;">III БҮЛЭГ: ҮНДЭСНИЙ АССАМБЛЕЙ</p> <p>62.1.Үндэсний Ассамблей нь хууль тогтоох эрх мэдлийг хэрэгжүүлж, парламентын хяналт тавина.</p> <p>62.2.Үндэсний Ассамблей хараат бус, бие даасан төсөвтэй байна.</p> <p>63.1.Үндэсний Ассамблей 240 гишүүдээс бүрдэнэ.</p> <p>64.1.Үндэсний Ассамблей 4 жилийн хугацаатай сонгогдоно.</p> <p>64.2.Дайн бүхий байдал, зэвсэгт мөргөлдөөн, эсхүл бусад онц байдал бий болсон бол нөхцөл байдал арилтал Үндэсний Ассамблейн бүрэн эрхийн хугацааг сунгана.</p> <p>64.3.Шинэ Үндэсний Ассамблейн сонгуулийг өмнөх парламентын бүрэн эрхийн хугацаа дуусахаас 2 сарын өмнө явуулна.</p> <p>67.1.Үндэсний Ассамблейн гишүүд нь зөвхөн өөрийн тойргийн сонгогчдыг төлөөлөхөөс гадна нийт ард түмнийг төлөөлнө.</p> <p>67.2.Үндэсний Ассамблейн гишүүд Үндсэн хууль, бусад хууль болон өөрийн ухамсар, дотоод итгэл үнэмшлийг удирдлага болгон ажиллана.</p> <p>68.1.Үндэсний Ассамблейн гишүүд төрийн өөр албан тушаал хавсрах, өөрийн ажил үүрэгт нь нийцэхгүй бусад үйл ажиллагаа явуулахыг хуулиар хориглоно.</p> <p>68.2.Сайдаар сонгогдсон Үндэсний Ассамблейн гишүүн нь томилогдон ажиллах хугацаандаа гишүүний бүрэн эрхээ түдгэлзүүлнэ. Энэ тохиолдолд Үндэсний Ассамблейд түүнийг орлох журмыг хуулиар зохицуулна.</p> <p>69.1.Үндэсний Ассамблейн гишүүн нь Үндэсний Ассамблейд хэлсэн үг, өгсөн саналынхаа төлөө эрүүгийн хариуцлага хүлээхгүй.</p> <p>72.1.Үндэсний Ассамблейн гишүүний бүрэн эрх дараах тохиолдолд хугацаанаас өмнө дуусгавар болно:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.огцрох өргөдлөө Үндэсний Ассамблейд өгсөн; 2.санаатай гэмт хэрэг үйлдсэнд нь хорих ял оногдуулсан тогтоол хүчин төгөлдөр болсон, эсхүл хорих ял оногдуулсан шийтгэх тогтоол биелүүлэхийг хойшлуулахгүй эдлүүлэх бол; 3.нэр дэвшигчид тавих болзол, шалгуур хангаагүй болох нь тогтоогдсон, эсхүл сонгуулийг хүчин төгөлдөр бус гэж тооцсон бол; 4.нас нөгчсөн. <p>72.2.Үндсэн хуулийн 72.1.1, 72.1.2-т заасан тохиолдолд Үндэсний Ассамблей Үндсэн хуулийн 72.1.3-т заасан тохиолдолд Үндсэн хуулийн шүүх тус тус шийдвэрлэнэ.</p> <p>73.1.Үндэсний Ассамблейн зохион байгуулалт, үйл ажиллагаа нь Үндсэн хууль, бусад эрх зүйн хэм хэмжээтэй нийцсэн байх ёстой.</p> <p>74.1.Үндэсний Ассамблейн үйл ажиллагаа тасралтгүй явагдана. Завсарлах хугацааг</p>

өөрөө тогтооно.

75.1.Ерөнхийлөгч нь шинэ бүрэлдсэн Үндэсний Ассамблейн анхдугаар хуралдааныг сонгууль явуулсан өдрөөс хойш 1 сарын дотор хуралдуулна. Хэрэв Ерөнхийлөгч анхдугаар хуралдааныг товлон зарлахгүй бол Үндэсний Ассамблейн 1/5-аас доошгүй гишүүний саналаар хуралдуулна.

76.1.Анхдугаар хуралдааныг Үндэсний Ассамблейн ахмад гишүүн нээнэ.

76.3.Анхдугаар хуралдаанаар Үндэсний Ассамблейн дарга, дэд даргыг сонгоно.

77.1.Үндэсний Ассамблейн дарга нь:

- 1.Үндэсний Ассамблейг төлөөлөх;
- 2.Хуралдаан бүр дээр хэлэлцэх асуудлыг танилцуулах;
- 3.Үндэсний Ассамблейн хуралдааныг нээх, хаах, даргалах ба хуралдааны дэгийг сахиулах;
- 4.Үндэсний Ассамблейгаас баталсан хуульд гарын үсэг зурж баталгаажуулах;
- 5.Үндэсний Ассамблейгаас баталсан тогтоол, тунхаг, илгээлтийг тунхаглан зарлах;
- 6.Үндэсний Ассамблейн өмнөөс гадаад улстай харилцах.

77.2.Дэд дарга нь Үндэсний Ассамблейн даргын үйл ажиллагаанд туслалцаа үзүүлэх ба Үндэсний Ассамблейн даргаас өгсөн үүрэг даалгаварыг биелүүлнэ.

78.1.Үндэсний Ассамблейн дарга нь дараах тохиолдолд Үндэсний Ассамблейг зарлан хуралдуулна:

- 1.өөрийн санаачилгаар;
- 2.гишүүдийн 1/5-ний хүсэлтээр;
- 3.Ерөнхийлөгчийн хүсэлтээр;
- 4.Сайд нарын зөвлөлийн хүсэлтээр.

79.1.Үндэсний Ассамблей нь гишүүдээсээ байнгын болон тусгай хороо (Ad hoc) сонгоно.

79.2.Байнгын хороо нь Үндэсний Ассамблейн үйл ажиллагаанд туслалцаа үзүүлэх ба парламентын хяналтыг Үндэсний Ассамблейн өмнөөс хэрэгжүүлнэ.

79.3.Тусгай хороо нь төрөл бүрийн асуудлыг судлах ба хянан шалгах үйл ажиллагаа явуулна.

80.Албан тушаалтан, иргэн парламентын хорооноос дуудсан бол хуралдаанд хүрэлцэн ирэх ёстой ба хорооноос шаардсан баримт, мэдээг гаргаж өгөх үүрэгтэй.

82.1.Үндэсний Ассамблейн хуралдаан нээлттэй явагдана. Үндэсний Ассамблей онцгой шийдвэр гаргах бол чуулганыг хаалттай явуулж болно.

83.1.Сайд нар Үндэсний Ассамблей болон парламентын хороодын хуралдаанд чөлөөтэй оролцох ба үг хэлэх хүсэлт гаргавал тэргүүн ээлжинд үг хэлэх боломжийг олгоно.

83.2.Үндэсний Ассамблей болон парламентын хороод нь сайд нарыг өөрсдийн хуралдаанд оролцох, асуусан асуултад хариулахыг үүрэгжүүлж болно.

84.Үндэсний Ассамблей нь:

- 1.хууль батлах, хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах;
- 2.улсын төсөв ба түүний гүйцэтгэлийн тайланг батлах;
- 3.татвар, түүний хэмжээг тогтоох;
- 4.Ерөнхийлөгчийн сонгуулийг товлон зарлах;
- 5.ард нийтийн санал асуулга явуулах;
- 6.Ерөнхий сайдыг сонгох, чөлөөлөх, Ерөнхий сайдын саналаар Сайд нарын зөвлөлийг сонгох, чөлөөлөх, бүрэлдэхүүнд өөрчлөлт оруулах;
- 7.Ерөнхий сайдын саналаар яамдыг байгуулах, татан буулгах, өөрчлөх;
- 8.хуулийн дагуу Болгарын Үндэсний банк, бусад байгууллагын удирдлагыг сонгох, чөлөөлөх;
- 9.улсын зээлийн гэрээ байгуулахад зөвшөөрөл олгох;
- 10.дайн бүхий байдал зарлах, цуцлах;
- 11.Болгар Улсын зэвсэгт хүчнийг гадаад улсад илгээх, ашиглах, гадаадын цэргийн хүчнийг Болгар Улсын нутаг дэвсгэрт нэвтрүүлэх, дамжин өнгөрүүлэхийг зөвшөөрөх;
- 12.Ерөнхийлөгч, эсхүл Сайд нарын зөвлөлийн саналаар улсын нийт нутаг дэвсгэрт, эсхүл аль нэг хэсэгт дайн бүхий байдал, эсхүл онц байдал зарлах;
- 13.өршөөл үзүүлэх;

	<p>14.одон, медал олгох; 15.албан ёсны баярын өдрийг тогтоох; 16.Шүүхийн дээд зөвлөлийн танилцуулснаар Улсын Дээд шүүх, Захиргааны Дээд шүүх, Ерөнхий прокурорын хуулийн хэрэгжилт болон шүүх, прокурор, мөрдөн шалгах байгууллагын үйл ажиллагааны талаарх жил бүрийн тайланг хүлээн авах, сонсгол хийх. 17.Үндэсний Ассамблей нь энэ хуульд заасны дагуу Үндэсний Ассамблейгаас томилогддог байгууллагын үйл ажиллагааны тайланг бүхэлд нь болон хэсэгчлэн сонсох.</p> <p>85.1.Үндэсний Ассамблей нь хуулиар дараах олон улсын гэрээг соёрхон батлах ба хүчингүй болгоно:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.улс төрийн, эсхүл цэргийн шинжтэй; 2.Болгар Улсын өмнөөс олон улсын байгууллагуудтай харилцах; 3.Улсын хил өөрчлөх; 4.Улсын өр төлөлт; 5.олон улсын арбитрын шүүх, эсхүл бусад шүүх ажиллагаанд Болгар Улсын оролцоог хэлэлцэх; 6.хүний суурь эрхтэй холбоотой; 7.хуулийн хэрэгжилтэд нөлөөлөх, эсхүл хуулийн хэрэгжилтийг хангахын тулд эрх зүйн акт батлахыг шаардах; 8.баталгаа шаардлагатай гэрээ; 9.Үндсэн хуульд заасан асуудлаар Европын холбоотой хийсэн гэрээ хэлэлцээр; <p>86.1.Үндэсний Ассамблей нь хууль, тогтоол, тунхаг, илгээлт батална.</p> <p>86.2.Үндэсний Ассамблейн баталсан хууль, тогтоолыг төрийн бүх байгууллага, бусад байгууллага, нийт иргэд заавал дагаж биелүүлнэ.</p> <p>87.1.Үндэсний Ассамблейн аль ч гишүүн, эсхүл Сайд нарын зөвлөл хуулийн төсөл өргөн барих эрхтэй.</p> <p>87.2.Сайд нарын зөвлөл улсын төсвийн тухай хуулийн төслийг өргөн барина.</p> <p>89.1.Үндэсний Ассамблейн 1/5-ээс доошгүй гишүүн Сайд нарын зөвлөлд итгэл үзүүлэх эсэх талаар санал гаргавал Үндэсний Ассамблейгаар хэлэлцүүлнэ. Уг саналыг шийдвэрлэхэд Үндэсний Ассамблейн нийт гишүүдийн дийлэнх олонхын санал шаардлагатай.</p> <p>89.2.Хэрэв Үндэсний Ассамблей нь Ерөнхий сайд, Сайд нарын зөвлөлд итгэл үл үзүүлэх тухай шийдвэр гаргавал Ерөнхий сайд Засгийн газар огцорсон талаар мэдэгдэнэ.</p> <p>89.3.Хэрэв Үндэсний Ассамблей нь Сайд нарын зөвлөлд итгэл үзүүлэх тухай шийдвэр гаргавал ойрын 6 сард дахин Сайд нарын зөвлөлд итгэл үзүүлэх эсэх асуудлаар санал оруулахгүй.</p> <p>90.1.Үндэсний Ассамблейн гишүүд нь Сайд нарын зөвлөлд, эсхүл аль нэг сайдад хандан асуулт, асуулга тавих эрхтэй ба Сайд нарын зөвлөл, сайд тэдгээрт хариулах үүрэгтэй.</p> <p>90.2.Үндэсний Ассамблейн 1/5 гишүүдийн саналаар асуулгыг хэлэлцэж шийдвэр гаргана.</p> <p>91.1.Үндэсний Ассамблей нь төсвийн гүйцэтгэлд хяналт тавиулахаар Үндэсний Аудитын газрыг байгуулна.</p> <p>91.2.Үндэсний Аудитын газрын зохион байгуулалт, бүрэн эрх, үйл ажиллагааны журмыг хуулиар тогтооно.</p> <p>91А.1.Үндэсний Ассамблей нь иргэдийн эрх, эрх чөлөөг хамгаалах үүрэгтэй Омбудсменыг сонгоно.</p> <p>91А.2.Омбудсмены бүрэн эрх, үйл ажиллагааны журмыг хуулиар тогтооно.</p>
<p>Гүйцэтгэх засаглалын бүрэн эрх</p>	<p style="text-align: center;">V БҮЛЭГ: САЙД НАРЫН ЗӨВЛӨЛ</p> <p>105.1.Сайд нарын зөвлөл нь Үндсэн хууль, бусад хуулийн дагуу төрийн дотоод, гадаад бодлогыг удирдан хэрэгжүүлнэ.</p> <p>105.2.Сайд нарын зөвлөл нь төрийн захиргаа, зэвсэгт хүчнийг удирдан чиглүүлж, үндэстний аюулгүй байдал, нийгмийн дэг журмыг хангана.</p> <p>106.1.Сайд нарын зөвлөл нь хуулинд заасны дагуу улсын төсвийн гүйцэтгэлийг</p>

	<p>хариуцах, улсын хөрөнгийн зарцуулалтыг зохион байгуулах, хуульд заасан нөхцөлд олон улсын гэрээг соёрхон батлах, хүчингүй болгоно.</p> <p>107.Сайд нарын зөвлөл нь хууль бус, зохисгүй үйлдэл гаргаж буй сайдыг огцруулна.</p> <p>108.1.Сайд нарын зөвлөл нь Ерөнхий сайд, шадар сайд, сайд нараас бүрдэнэ.</p> <p>108.2.Ерөнхий сайд нь Засгийн газрыг ерөнхий удирдлагаар хангаж, хариуцлагыг өөрөө хүлээнэ. Ерөнхий сайд дэд сайдуудыг томилж, чөлөөлнө.</p> <p>108.3.Үндэсний Ассамблей өөрөөр шийдээгүй бол сайд нар өөрсдийн чиглэлийн яамыг удирдана. Сайд нар үйл ажиллагааныхаа хариуцлагыг өөрөө хүлээнэ.</p> <p>109.Сайд нарын зөвлөлийн гишүүд нь Үндсэн хуулийн 76.2-т заасны дагуу Үндэсний Ассамблейн өмнө тангараг өргөнө.</p> <p>110.Үндэсний Ассамблейд сонгогдох эрхтэй Болгарын иргэн Сайд нарын зөвлөлд сонгогдох эрхтэй.</p> <p>111.1.Сайд нарын зөвлөлийн бүрэн эрхийн хугацаа дор дурдсан тохиолдлуудад дуусгавар болно:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.Ерөнхий сайд, эсхүл Сайд нарын зөвлөлд үл итгэх санал гаргасан; 2.Ерөнхий сайд, Сайд нарын зөвлөл бүрэлдэхүүнээрээ огцорсон; 3.Ерөнхий сайд нас нөгчсөн. <p>111.2.Үндэсний Ассамблейн шинэ сонгуулийн дараа Сайд нарын зөвлөл огцорно.</p> <p>111.3.Үндсэн хуулийн 111.2-т заасан нөхцөл байдал бий болсон бол шинэ сайд нарын зөвлөл сонгогдох хүртэл Сайд нарын зөвлөл албан үүргээ хэрэгжүүлнэ.</p> <p>112.1.Сайд нарын зөвлөл нь Үндэсний Ассамблейгаас өөрийн хэрэгжүүлж байгаа хөтөлбөр, улс төрийн ерөнхий бодлого, тодорхой асуудалд итгэл үзүүлэх эсэх талаар шийдвэр гаргуулахаар хандаж болно. Үндэсний Ассамблей хуралд оролцсон гишүүдийн дийлэнх олонхын саналаар уг асуудлыг шийдвэрлэнэ.</p> <p>112.2.Сайд нарын зөвлөл итгэл үзүүлээгүй бол Ерөнхий сайд огцрох өргөдлөө өгнө.</p> <p>113.1.Сайд нарын зөвлөлийн гишүүн нь Үндэсний Ассамблейн гишүүний эрх зүйн байдалд харшлах үйл ажиллагаа, албан тушаал эрхлэхийг хориглоно.</p> <p>113.2.Үндэсний Ассамблей нь сайд нарын давхар эрхэлж болохгүй ажил, албан тушаалыг батална.</p> <p>114.Хууль хэрэгжүүлэх чиг үүргийн хүрээнд Сайд нарын зөвлөл нь тогтоол, захирамж, шийдвэр батална. Тогтоолын хэлбэрээр дүрэм, журам батална.</p> <p>115.Сайд нь тушаал, заавар, дүрэм, журам тогтооно.</p> <p>116.1.Төрийн албан хаагчид нь үндэсний ашиг сонирхол, хүсэл зоригийг хэрэгжүүлнэ. Албан үүргээ хэрэгжүүлэх үедээ хуульд захирагдаж, улс төрийн хувьд төвийг сахина.</p> <p>116.2.Төрийн албан хаагчийг томилох, чөлөөлөх нөхцөл, улс төрийн нам, үйлдвэрчний эвлэлийн байгууллагад ажиллах, ажил хаях эрхийг хуулиар тогтооно.</p>
Ерөнхийлөгч	<p style="text-align: center;">IV БҮЛЭГ: БҮГД НАЙРАМДАХ УЛСЫН ЕРӨНХИЙЛӨГЧ</p> <p>92.1.Ерөнхийлөгч төрийн тэргүүн, үндэсний эв нэгдлийг хангагч мөн. Олон улсад Бүгд Найрамдах Болгар Улсыг төлөөлнө.</p> <p>92.2.Дэд ерөнхийлөгч нь Ерөнхийлөгчийн үйл ажиллагаанд туслалцаа үзүүлнэ.</p> <p>93.1.Ерөнхийлөгч нь хуульд заасан журмын дагуу 5 жилийн хугацаатай шууд сонгогдоно.</p> <p>93.2.Сүүлийн 5 жилд эх орондоо амьдарсан, Үндэсний Ассамблейд сонгогдох эрхтэй 40 нас хүрсэн Болгарын уугуул иргэн Ерөнхийлөгчөөр сонгогдох эрхтэй.</p> <p>93.3.Ерөнхийлөгчийн сонгуулийг нийт сонгогчдын талаас илүү хувь нь оролцсон бол хүчин төгөлдөр гэж тооцох ба талаас илүү хувийн санал авсан нэр дэвшигчийг Ерөнхийлөгчид сонгогдсонд тооцно.</p> <p>93.4.Ерөнхийлөгчийн сонгуульд нэр дэвшигчдийн хэн нь ч олонхын санал аваагүй бол 2 дахь шатны сонгуулийг 7 хоногийн дотор хамгийн их санал авсан хоёр нэр дэвшигчийн дунд явуулах ёстой. Хамгийн их санал авсан нэр дэвшигчийг Ерөнхийлөгчид сонгогдсонд тооцно.</p> <p>93.5.Шинэ Ерөнхийлөгчийн сонгуулийг Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрх дууссанаас хойш 2 дахь сараас 3 дахь сарын хоорондын 30 хоногийн хугацаанд явуулна.</p> <p>93.6.Ерөнхийлөгчийн сонгуулийн талаар гарсан аливаа маргааныг Үндсэн хуулийн</p>

шүүх сонгууль явуулсан өдрөөс хойш 1 сарын дотор шийдвэрлэнэ.

94.1.Дэд Ерөнхийлөгч нь Ерөнхийлөгчийн сонгуультай хамт нэг саналын хуудсаар ижил нөхцөл, журмын дагуу сонгогдоно.

95.1.Ерөнхийлөгч, дэд ерөнхийлөгч зөвхөн нэг удаа улируулан сонгож болно.

95.2.Ерөнхийлөгч, дэд ерөнхийлөгч нь Үндэсний Ассамблейн гишүүн байх, бусад төрийн, олон нийтийн, эсхүл аж ахуйн үйл ажиллагаа эрхлэх, улс төрийн нам удирдахыг хориглоно.

96.1.Ерөнхийлөгч, дэд ерөнхийлөгч нь Үндэсний Ассамблейн өмнө энэ хуулийн 76.2 дахь хэсэгт заасан тангаргыг өргөнө.

97.1.Ерөнхийлөгч, дэд ерөнхийлөгчийн бүрэн эрх дараах тохиолдолд хугацаанаас өмнө дуусгавар болно:

- 1.Үндсэн хуулийн шүүхэд огцрох өргөдлөө өгсөн;
- 2.хүндээр өвдсөний улмаас бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэх боломжгүй болсон;
- 3.Үндсэн хуулийн 103-т заасан нөхцөл байдал бий болсон;
- 4.нас нөгчсөн.

97.2.Хэрэв Үндсэн хуулийн шүүх энэ зүйлийн 1 болон 2-т заасан нөхцөл байдлыг тогтоосон бол Ерөнхийлөгч, дэд ерөнхийлөгчийн бүрэн эрх дуусгавар болно.

97.3.Энэ зүйлийн 1-т заасан нөхцөл байдал бий болсон бол дэд ерөнхийлөгч нь Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрхийн хугацаанд түүний албан үүргийг гүйцэтгэнэ.

97.4.Дэд ерөнхийлөгч нь Ерөнхийлөгчийн албан үүргийг гүйцэтгэх боломжгүй бол шинэ Ерөнхийлөгч, дэд ерөнхийлөгчийг сонгогдох хүртэл Үндэсний Ассамблейн дарга Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ. Энэ тохиолдолд Ерөнхийлөгч, дэд ерөнхийлөгчийн сонгуулийг 2 сарын дотор явуулна.

98.Ерөнхийлөгч дараах бүрэн эрхтэй:

- 1.Үндэсний Ассамблей, орон нутгийн өөрөө удирдах байгууллагын сонгуулийг товлон зарлах, хэрэв Үндэсний Ассамблей бүх ард түмний санал асуулга явуулах шийдвэр гаргасан бол санал асуулга явуулах өдрийг товлон зарлах;
- 2.ард түмэндээ болон Үндэсний Ассамблейд хандан үг хэлэх;
- 3.хуульд заасан тодорхой нөхцөлд олон улсын гэрээ байгуулах;
- 4.хууль ёсчлох;
- 5.Сайд нарын зөвлөлийн санал болгосноор засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгжийн хил, тэдгээрийн төвийг өөрчлөх;
- 6.Сайд нарын зөвлөлийн санал болгосноор бүрэн эрхэт төлөөлөгчийн газрын тэргүүн болон олон улсын байгууллагад ажиллах Болгар Улсын төлөөлөгчийг томилох, чөлөөлөх, Болгар Улсад суух гадаад улсын бүрэн эрхт төлөөлөгчийн итгэмжлэх, эгүүлэн татах жуух бичгийг хүлээн авах;
- 7.хуульд заасны дагуу төрийн албан хаагчийг томилох, чөлөөлөх;
- 8.одон, медалиар шагнах;
- 9.Болгар Улсын харьяат болгох, харьяаллыг сэргээх, харьяатаас чөлөөлөх, гаргах;
- 10.орогнох эрх олгох;
- 11.уучлал үзүүлэх;
- 12.найдваргүй өрийг цуцлах;
- 13.архитектурын дурсгалт газар, суурин газрыг үндэсний зэрэглэлтэй болгох;
- 14.өөрийн бүрэн эрхэд хамаарах үндсэн асуудлаар Үндэсний Ассамблейд мэдээлэл хийх.

99.1.Парламентын бүлгүүдтэй зөвшилцсөний дараа Ерөнхийлөгч Үндэсний Ассамблейд хамгийн олон суудал авсан бүлгээс санал болгосон Ерөнхий сайдад нэр дэвшигчид Засгийн газрыг бүрдүүлэх үүрэг өгнө.

99.2.Хэрэв Ерөнхий сайдад нэр дэвшигч нь Сайд нарын зөвлөлийг 7 хоногийн дотор бүрдүүлж чадаагүй бол Ерөнхийлөгч Үндэсний Ассамблейд олон суудал авсан хоёр дахь бүлгээс санал болгосон Ерөнхий сайдад нэр дэвшигчид энэ үүргийг өгнө.

99.3.Хэрэв шинэ нэр дэвшигч нь өмнөх хэсэгт тогтоосон хугацаанд Сайд нарын зөвлөлийг бүрдүүлж чадаагүй бол Ерөнхийлөгч цөөн суудал авсан парламентын бүлгээс санал болгосон нэр дэвшигчид энэ үүргийг өгнө.

99.4.Хэрэв энэ үүргийг амжилттай гүйцэтгэсэн бол Ерөнхийлөгч нь уг нэр дэвшигчийг Ерөнхий сайдаар сонгох хүсэлтийг Үндэсний Ассамблейд гаргана.

99.5.Хэрэв Засгийн газрыг бүрдүүлэх талаар зөвшилцөлд хүрч чадаагүй бол

	<p>Ерөнхийлөгч нь түр Засгийн газрыг томилох ба Үндэсний Ассамблейг тарааж, шинэ сонгуулийг Үндсэн хуулийн 61.3-т заасан хугацаанд товлон зарлана. Үндэсний Ассамблейг тараасан тухай Ерөнхийлөгчийн зарлигт шинэ сонгууль явуулах өдрийг товлон зарлана.</p> <p>99.6.Энэ зүйлд заасан Засгийн газрыг бүрдүүлэх журмыг Үндсэн хуулийн 111.1-т заасан нөхцөл байдалд хэрэглэнэ.</p> <p>99.7.Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрхийн хугацаа дуусах 3 сарын хугацаанд энэ зүйлийн 5 болон 6 дахь хэсэгт заасан нөхцөл байдал бий болсон бол Ерөнхийлөгч Үндэсний Ассамблейг тараахгүй. Хэрэв энэ хугацаанд Парламент нь Засгийн газрыг бүрдүүлж чадаагүй бол Ерөнхийлөгч түр Засгийн газрыг томилно.</p> <p>100.1.Ерөнхийлөгч Болгар Улсын зэвсэгт хүчний ерөнхий командлагч байна.</p> <p>100.2.Сайд нарын зөвлөлийн санал болгосноор зэвсэгт хүчний дээд командлалын бүрэлдэхүүнийг томилох, чөлөөлөх, цэргийн дээд цолыг олгоно.</p> <p>100.3.Ерөнхийлөгч нь үндэсний аюулгүй байдлын зөвлөлийн хуралдааныг хуульд заасны дагуу удирдан явуулна.</p> <p>100.4.Ерөнхийлөгч нь хуульд заасны дагуу Сайд нарын зөвлөлийн санал болгосноор бүх нийтийн, эсхүл хэсэгчилсэн дайчилгааг зарлана.</p> <p>100.5.Ерөнхийлөгч нь Үндэсний Ассамблейн чуулган хуралдаагүй, эсхүл нэн даруй хуралдуулах боломжгүй үед Болгар Улсад зэвсэглэн халдсан, эсхүл олон улсын өмнө хүлээсэн үүргийн дагуу яаралтай арга хэмжээ авах шаардлагатай болсон бол дайны, эсхүл онц байдал зарлана. Үүний дараа Үндэсний Ассамблейн нэн даруй хуралдаж Ерөнхийлөгчийн шийдвэрийг баталгаажуулна.</p> <p>102.1.Ерөнхийлөгч өөрийн онцгой эрхийн хүрээнд зарлиг гаргах, үг хэлэх, мэдэгдэл хийх эрхтэй.</p> <p>102.2.Ерөнхийлөгчийн зарлигт Ерөнхий сайд, эсхүл холбогдох салбарын сайд баталгаажих гарын үсэг зурна.</p> <p>102.3.Дараах зарлигт баталгаажих гарын үсэг зурахгүй:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.түр Засгийн газрыг томилох тухай; 2.Ерөнхий сайдад нэр дэвшигчид Засгийн газрыг бүрдүүлэх үүрэг өгөх тухай; 3.Үндэсний Ассамблейг тараах тухай; 4.Үндэсний Ассамблейд хуулийн төсөл буцаах; 5.Ерөнхийлөгчийн албан албаны бүтэц, үйл ажиллагааны журмыг тогтоох ба албан хаагчдыг томилох; 6.сонгууль, эсхүл ард түмний санал асуулгын хуваарийг гаргах; 7.хууль тунхаглан зарлах. <p>103.1.Ерөнхийлөгч, дэд ерөнхийлөгч нь албан үүргээ хэрэгжүүлэх явцдаа эх орноосоо урвасан, эсхүл Үндсэн хууль зөрчсөнөөс бусад үйлдэлд хариуцлага хүлээхгүй.</p> <p>103.2.Үндэсний Ассамблейн нийт гишүүдийн 1/4-ээс багагүйн саналаар Ерөнхийлөгч, дэд ерөнхийлөгчийг эрүүгийн хариуцлагад татах эсэх асуудлыг хэлэлцэх ба гишүүдийн 2/3 нь дэмжсэн бол буруутайд тооцно.</p> <p>103.3.Ерөнхийлөгч, дэд ерөнхийлөгчийг эрүүгийн хариуцлагад татах асуудал гарснаас хойш 1 сарын дотор Үндсэн хуулийн шүүх уг асуудлыг хянан үзнэ. Хэрэв Үндсэн хуулийн шүүх Ерөнхийлөгч, дэд ерөнхийлөгчийг эх орноосоо урвасан, эсхүл Үндсэн хууль зөрчсөн гэж тогтоовол Ерөнхийлөгч, дэд ерөнхийлөгчийн бүрэн эрх дуусгавар болно.</p> <p>103.4.Ерөнхийлөгч, дэд ерөнхийлөгчийг саатуулах, гэмт хэрэгт сэжигтнээр татахгүй.</p> <p>104.Ерөнхийлөгч нь Үндсэн хуулийн 7, 9, 10, 11, 98 дугаар зүйлд заасан онцгой эрхийг дэд ерөнхийлөгчид шилжүүлэх эрхтэй.</p>
<p>2.2.3.ЛАТВИ УЛС Баталсан он: 1922, 1991, 2014.</p>	
<p>Хууль тогтоох байгууллагын бүрэн эрх</p>	<p style="text-align: center;">II БҮЛЭГ. ПАРЛАМЕНТ (СЕЙМ)</p> <p>5.Парламент нь ард түмний 100 төлөөлөгчөөс бүрдэнэ.</p> <p>6.Сонгуулийн пропорционал системд тулгуурлан бүх нийтийн шууд, тэгш, нууц санал хураалтаар Сеймийн төлөөллийг сонгоно.</p> <p>7.Латви Улс нь сонгуулийн тойрогт хуваагдах ба парламентын гишүүнд нэр</p>

	<p>дэвшигчдийн тоог тойрог тус бүрийн сонгогчдын тоонд хувь тэнцүүлэн хуваарилна.</p> <p>10. Парламентын төлөөлөгчид 4 жилийн хугацаатай сонгогдоно.</p> <p>4. Сонгогчдын 1/10-ээс доошгүй нь Сеймийг эгүүлэн татах ард нийтийн асуулга санаачлах эрхтэй. Санал асуулгад Сеймийн сүүлийн сонгуульд оролцсон сонгогчдын 2/3-оос багагүй тооны оролцогчид оролцох ба энгийн олонх дэмжвэл Сеймийг эгүүлэн татсанд тооцно.</p> <p>еймийн бүрэн эрх хэрэгжиж эхэлснээс хойш 1 жилийн хугацаанд, эсхүл Сеймийн бүрэн эрхийн хугацаа дуусахаас өмнө 1 жилийн хугацаанд, эсхүл Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрхийн хугацаа дуусахаас өмнөх 6 сарын хугацаанд, түүнчлэн Сеймийг эгүүлэн татах тухай өмнөх ард нийтийн санал асуулгаас хойш 6 сарын хугацаанд Сеймийг эгүүлэн татахтай холбоотой ард нийтийн санал асуулга санаачилж болохгүй.</p> <p>Сонгогчид Сеймийн аль ч бие даагч гишүүнийг эгүүлэн татахгүй.</p> <p>28. Сеймийн гишүүдэд дараах тохиолдолд албаны бүрэн эрхээ хэрэгжүүлж байгаа эсэхээс үл хамааран хуулийн хариуцлага хүлээлгэнэ:</p> <p>1. Бусдыг худал гүтгэсэн;</p> <p>2. Хувийн, эсхүл гэр бүлийн амьдралтай холбоотой худал мэдэгдэл гаргасан бол.</p> <p>48. Ерөнхийлөгч Сеймийг тараах санал гаргах эрхтэй. Саналын дагуу бүх нийтийн санал асуулга явуулна. Санал асуулгад оролцогчдын талаас илүү хувь нь Сеймийг тараах саналыг дэмжвэл Сейм тарсанд тооцно. Сейм тарснаас хойш 2 сараас ихгүй хугацааны дараа шинэ сонгуулийн тов зарлана.</p> <p style="text-align: center;">V БҮЛЭГ. ХУУЛЬ ТОГТООМЖ</p> <p>64. Үндсэн хуульд заасны дагуу ард түмэн Сеймээр дамжуулан хууль тогтоох эрхтэй.</p> <p>65. Ерөнхийлөгч, Засгийн газар, Байнгын хороод, 5-аас доошгүй Сеймийн гишүүн, Үндсэн хуульд заасан журмын дагуу нийт сонгогчдын 1/10 нь Сеймд хуулийн төсөл өргөн барих эрхтэй.</p> <p>66. Засгийн газар жил бүрийн төсвийн орлого, зарлагын төслийг Сеймд өргөн барина. Сеймээс баталсан улсын төсөвт багтаагүй зардлыг нөхөн хуваарилах зарчмаар шийдвэрлэнэ. Засгийн газар төсвийн жил дууссаны дараа төсвийн гүйцэтгэлийн тайланг Сеймд тайлагнана.</p> <p>67. Сейм нь тайван цагт улсын зэвсэгт хүчний хэмжээг тогтооно.</p> <p>68. Олон улсын гэрээнд тусгасан асуудлыг шийдвэрлэхдээ хууль тогтоох процессын дагуу шийдвэрлэх ба Сеймийн шийдвэрийг хэрэгжүүлэхийг шаардана. Ардчиллыг бэхжүүлэх зорилгоор Латви Улс нь олон улсын гэрээнд нэгдэн орж, олон улсын байгууллагад төрийн тодорхой эрх хэмжээг шилжүүлж болно. Энэ шийдвэрийг Сеймийн чуулганд оролцсон гишүүдийн 2/3-ын саналаар соёрхон батална.</p> <p>Европын холбоон дахь Латви Улсын гишүүнчлэлийн асуудлыг Сеймийн санал болгосноор ард нийтийн санал асуулгаар шийдвэрлэнэ. Европын холбоон дахь Латви улсын гишүүнчлэлийн нөхцлөө өөрчлөх бол Сеймийн гишүүдийн 1/2-ээс доошгүйн саналаар ард нийтийн санал асуулгаар шийдвэрлэнэ.</p>
<p>Гүйцэтгэх засаглалын бүрэн эрх</p>	<p style="text-align: center;">IV БҮЛЭГ. ЗАСГИЙН ГАЗАР</p> <p>55. Засгийн газар нь Ерөнхий сайд болон Ерөнхий сайдын сонгосон сайд нараас бүрдэнэ.</p> <p>56. Ерөнхий сайдыг Ерөнхийлөгч санал болгон.</p> <p>58. Төрийн захиргааны байгууллагууд нь Засгийн газрын мэдэлд байна.</p> <p>59. Парламент (Сейм) нь Засгийн газарт итгэл үзүүлэх ба Засгийн газар нь парламентын өмнө хариуцлага хүлээнэ. Хэрэв парламент Ерөнхий сайдад итгэл үзүүлэхээс татгалзвал Засгийн газар бүрэн бүрэлдэхүүнээрээ огцорно. Ерөнхий сайд Засгийн газрын аль нэг гишүүнд итгэл үзүүлэхээс татгалзвал тухайн Засгийн газрын гишүүн огцорч, сул орон тоонд Ерөнхий сайд дахин сайд томилно.</p> <p>60. Засгийн газрын хуралдааныг Ерөнхий сайд даргална. Ерөнхий сайдын эзгүйд Ерөнхий сайдын эрх олгосноор аль нэг сайд даргална.</p> <p>61. Засгийн газар нь нэгээс илүү яамны хуулийн төсөл, төрийн бодлоготой холбоотой асуудлаар Засгийн газрын гишүүний тавьсан асуудлыг хэлэлцэнэ.</p> <p>62. Хэрэв улс оронд гадаад улсаас аюул занал бий болох, улс төрийн системд хохирол</p>

	<p>учруулж болзошгүй улсын нийт нутаг дэвсгэрт, эсхүл улсын зарим хэсэгт бослого гарсан үед Засгийн газар онц байдал зарлах эрхтэй ба 24 цагийн дотор улсын тэргүүлэгчдэд мэдэгдэж, уг шийдвэрийг парламентад танилцуулна.</p> <p>63.Сайд нар нь хэдийгээр парламентын гишүүн биш ч эрх бүхий хариуцлагатай албан хаагчийн хувьд парламент болон хороодын хуралдаанаар хуулийн төсөл хэлэлцэхэд санал оруулах эрхтэй оролцоно.</p>
Ерөнхийлөгч	<p style="text-align: center;">III БҮЛЭГ. ЕРӨНХИЙЛӨГЧ</p> <p>35. Парламент нь Ерөнхийлөгчийг 4 жилийн хугацаатай сонгоно.</p> <p>36. Парламентын нууц санал хураалтаар, 51-ээс багагүй гишүүдийн саналаар Ерөнхийлөгчийг сонгоно.</p> <p>41. Ерөнхийлөгч нь олон улсын харилцаанд улсаа төлөөлнө. Латви улсын дипломат төлөөлөгчдийг томилох ба бусад улсын дипломат төлөөлөгчдийг хүлээн авна. Парламентын шийдвэрээр хэрэгжүүлэх олон улсын гэрээг соёрхон батална.</p> <p>42. Ерөнхийлөгч нь Латви Улсын зэвсэгт хүчний Ерөнхий командлагч байна. Дайны үед Ерөнхийлөгч дээд командлагчийг томилно.</p> <p>43. Ерөнхийлөгч нь парламентын шийдвэрийг үндэслэн дайны байдал зарлана.</p> <p>45. Шүүхээр гэм буруутайд тооцогдсон этгээдэд холбогдох хуулийг үндэслэн уучлал үзүүлэх эрхтэй.</p> <p>46. Ерөнхийлөгч нь Засгийн газрын ээлжит бус хуралдааныг зарлах, даргалах, хуралдаанаар хэлэлцэх асуудлыг тодорхойлох эрхтэй.</p> <p>47. Ерөнхийлөгч хууль санаачлах эрхтэй.</p> <p>48. Ерөнхийлөгч парламентыг тараах санал гаргах эрхтэй. Саналын дагуу бүх нийтийн санал асуулга явуулна. Санал асуулгад оролцогчдын талаас илүү хувь нь парламентыг тараах саналыг дэмжвэл парламент тарсанд тооцно. Парламент тарснаас хойш 2 сараас ихгүй хугацааны дараа шинэ сонгуулийг товлон зарлана.</p> <p>49. Парламентыг тараах, эгүүлэн татах бол шинээр сонгогдсон парламентыг зарлан хуралдуулах хүртэл өмнөх парламентын гишүүдийн эрх хүчинтэй байх боловч зөвхөн Ерөнхийлөгчийн хүсэлтээр хуралдана. Энэ хуралдааны хэлэлцэх асуудлыг Ерөнхийлөгч тогтооно.</p> <p>50. Хэрэв бүх нийтийн санал асуулгаар парламентаа огцруулахыг эс зөвшөөрвөл Ерөнхийлөгчийг огцорсонд тооцох ба Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрхийн үлдсэн хугацаанд хэрэгжүүлэх шинэ Ерөнхийлөгчийг парламент сонгоно.</p> <p>51. Парламентын гишүүдийн талаас доошгүйн саналаар Ерөнхийлөгчийг огцруулах санал гаргаж, хаалттай хуралдаанаар нийт гишүүдийн 2/3-оос доошгүй саналаар дэмжвэл Ерөнхийлөгч огцорно.</p> <p>52. Ерөнхийлөгч өөрөө огцрох санал гаргах, эсхүл нас нөгчсөн бол түүний бүрэн эрх хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болох ба шинэ Ерөнхийлөгчийг сонгох хүртэл Ерөнхийлөгчийн албан үүргийг парламентын дарга гүйцэтгэнэ. Ерөнхийлөгчийг эзгүйд түүний албан үүргийг парламентын дарга нь түр орлон гүйцэтгэнэ.</p> <p>53. Ерөнхийлөгчийг албан үүргээ биелүүлснийх нь төлөө улс төрийн хариуцлага үүрүүлэхгүй.</p> <p>54. Парламентын гишүүдийн 2/3-оос доошгүйн саналаар Ерөнхийлөгчид эрүүгийн хариуцлага хүлээлгэж болно.</p>
<p>2.2.4. БҮГД НАЙРАМДАХ УНГАР УЛС</p> <p><i>Баталсан огноо: 2011, Нэмэлт, өөрчлөлт: 2013 он.</i></p>	
Хууль тогтоох байгууллагын бүрэн эрх	<p style="text-align: center;">Үндэсний Ассамблей</p> <p>1.1. Үндэсний Ассамблей бол Унгарын ард түмний төлөөллийн дээд байгууллага.</p> <p>1.2. Үндэсний Ассамблейн бүрэн эрх:</p> <p>a) Унгарын Үндсэн хуулийг батлах, өөрчлөлт оруулах;</p> <p>b) бусад хууль батлах;</p> <p>c) улсын төсвийн төсөл, төсвийн гүйцэтгэлийг батлах;</p> <p>d) өөрийн чиг үүрэг, бүрэн эрхийн хүрээний олон улсын гэрээгээр хүлээх үүргийг батлах;</p> <p>e) Ерөнхийлөгч, Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүд, Кури (Дээд шүүх)-гийн Ерөнхийлөгч, Ерөнхий Прокурор, Үндсэн эрхийн асуудал хариуцсан парламентын</p>

- тусгай эрхт төлөөлөгч, Ерөнхий Аудиторыг сонгох;
- f) Ерөнхий сайдыг сонгох, Засгийн газарт итгэл үзүүлэх эсэхийг шийдвэрлэх;
- g) Үндсэн хуульд харшлах үйл ажиллагаа явуулж байгаа төлөөллийн байгууллагыг татан буулгах;
- h) дайн бүхий байдал зарлах, цуцлах;
- i) өршөөл үзүүлэх;
- j) Үндсэн хууль, бусад хуульд заасан чиг үүрэг, бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ.

2.1. Үндэсний Ассамблейн гишүүдийг бүх нийтийн, тэгш сонгуулийн эрхийн үндсэн дээр шууд, нууц санал хураалтаар сонгоно.

2.3. Үндэсний Ассамблейн гишүүдийн сонгуулийг Үндэсний Ассамблей хугацаанаасаа өмнө өөрөө тарах, эсхүл тараахаас бусад тохиодолд өмнөх Үндэсний Ассамблей сонгогдсноос хойших 4 дэх жилийн 4 дүгээр, эсхүл 5 дугаар сард явуулна.

3.1. Үндэсний Ассамблейн бүрэн эрх нь түүний анхдугаар хуралдаанаар эхэлж, дараагийн Үндэсний Ассамблейн анхдугаар хуралдаан эхлэхэд дуусгавар болно. Ерөнхийлөгч нь Үндэсний Ассамблейн анхдугаар чуулганыг сонгууль явуулсан өдрөөс хойш 30 хоногийн дотор товлон зарлана.

3.2. Үндэсний Ассамблей өөрөө тарах тухайгаа зарлаж болно.

3.3. Ерөнхийлөгч нь Үндэсний Ассамблейг дараах үндэслэлээр тараахдаа шинэ сонгуулийн товыг зарлана:

- a) Засгийн газрын бүрэн эрх дуусгавар болсон үед Үндэсний Ассамблей нь Ерөнхийлөгчийн Ерөнхий сайдад нэр дэвшигчийг анх санал болгосон өдрөөс хойш 40 хоногийн хугацаанд ерөнхий сайдыг сонгоогүй бол,
- b) Үндэсний Ассамблей нь 3 дугаар сарын 31-ний өдрөөс өмнө төсвийн төслийг батлаагүй бол.

3.4. Ерөнхийлөгч нь Үндэсний Ассамблейг тараахаас өмнө Ерөнхий сайд, Үндэсний Ассамблейн дарга, Үндэсний Ассамблейд суудалтай намын бүлгүүдийн дарга нартай санал солилцоно.

3.5. Үндэсний Ассамблей Ерөнхий сайдыг сонгох хүртэл Ерөнхийлөгч нь өөрийн бүрэн эрхийг энэ зүйлийн 3a-д заасны дагуу хэрэгжүүлнэ. Үндэсний Ассамблей төслийг батлах хүртэл Ерөнхийлөгч нь өөрийн бүрэн эрхийг энэ зүйлийн 3b-д заасны дагуу хэрэгжүүлнэ.

3.6. Үндэсний Ассамблей тарснаас хойш 90 хоногийн дотор шинэ Үндэсний Ассамблейг сонгоно.

4.1. Үндэсний Ассамблейн гишүүд тэгш эрх, үүрэгтэй. Гишүүд өөрсдийн үйл ажиллагааг нийтийн эрх ашигт нийцүүлэн явуулах ба энэ талаар гишүүдэд заавар өгөхгүй.

4.2. Үндэсний Ассамблейн гишүүд халдашгүй дархан эрхтэй ба шагнуулах эрхтэй. Үндэсний Ассамблейн гишүүдийн бие даасан байдлыг хангана. Үндэсний Ассамблейн гишүүдийн давхар эрхлэхийг хориглосон төрийн албан тушаал ба ашиг сонирхлын бусад зөрчлийг хуулиар тогтооно.

4.3. Дараах тохиолдолд Үндэсний Ассамблейн гишүүний бүрэн эрх дуусгавар болно:

- a) Үндэсний Ассамблейн бүрэн эрх дуусгавар болсон;
- b) гишүүн нас нөгчсөн;
- c) ашиг сонирхлын зөрчил гарсан;
- d) гишүүнийхээ бүрэн эрхээс татгалзах;
- e) нэр дэвшигчийн болзол, шалгуур хангахгүй болох нь тогтоогдсон;
- f) хэрэв гишүүн Үндэсний Ассамблейн үйл ажиллагаанд 1 жил оролцож чадаагүй.

6.1. Ерөнхийлөгч, Засгийн газар, Үндэсний Ассамблейн хороо, Үндэсний Ассамблейн гишүүн хууль санаачлах эрх эдлэнэ.

7.1. Үндэсний Ассамблейн гишүүд бүрэн эрхийн хүрээнд Үндсэн эрхийн асуудал хариуцсан Парламентын тусгай эрхт төлөөлөгч, Ерөнхий Аудитор, Ерөнхий Прокурор, Унгарын Үндэсний банкны Ерөнхийлөгчид асуулт тавьж болно.

7.2. Үндэсний Ассамблейн гишүүд Засгийн газар, Засгийн газрын аль нэг гишүүнд тэдний чиг үүрэгт хамаарах асуудлаар асуулга, асуулт тавьж болно.

7.3. Үндэсний Ассамблейн хороодын мөрдөн шалгах бүрэн эрх, эрх бүхий этгээдүүдийн Үндэсний Ассамблейн хороодын хуралдаанд хүрэлцэх ирэх үүргийг хуулиар зохицуулна.

<p>Гүйцэтгэх засаглалын бүрэн эрх</p>	<p style="text-align: center;">ЗАСГИЙН ГАЗАР</p> <p>15.1.Засгийн газар бол гүйцэтгэх эрх мэдлийн үндсэн байгууллага байна. Засгийн газар нь Үндсэн хуулиар шууд тогтоогоогүй, эсхүл хуулиар бусад байгууллагад олгоогүй бүх чиг үүрэг, бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ. Засгийн газар нь ажлаа Үндэсний Ассамблейн өмнө хариуцан тайлагнана.</p> <p>15.2.Засгийн газар бол төрийн удирдлагын дээд байгууллага байна. Засгийн газар нь хуулийн дагуу төрийн удирдлагын байгууллагыг байгуулж болно.</p> <p>15.3.Засгийн газар нь өөрийн чиг үүргийн хүрээнд хуулиар зохицуулаагүй, эсхүл хуулиар зөвшөөрсөн тогтоол гаргана.</p> <p>16.1.Засгийн газрын бүрэлдэхүүнд Ерөнхий сайд, сайд нар байна.</p> <p>16.2.Ерөнхий сайд нь сайд нарын дундаас нэг, эсхүл хэд хэдэн Шадар сайдыг томилно.</p> <p>18.1.Ерөнхий сайд Засгийн газрын ерөнхий бодлогыг тодорхойлно.</p> <p>18.2.Сайд нар Засгийн газрын ерөнхий бодлого, өөрийн чиг үүргийн хүрээнд төрийн удирдлагын салбар, харьяалах байгууллагуудыг бие даан хянах ба Засгийн газар, эсхүл Ерөнхий сайдын тодорхойлсон зорилтыг хэрэгжүүлнэ.</p> <p>18.4.Засгийн газрын гишүүд нь өөрсдийн үйл ажиллагааны төлөө Үндэсний Ассамблейн өмнө хариуцлага хүлээнэ. Сайд нар нь Ерөнхий сайдад ажлаа тайлагнана. Засгийн газрын гишүүд Үндэсний Ассамблейн хуралдаанд оролцож болно. Үндэсний Ассамблей, эсхүл түүний хороо нь Засгийн газрын гишүүдийг хуралдаанд оролцохыг үүрэг болгож болно.</p> <p>20.1.Ерөнхий сайдын бүрэн эрх дуусгавар болоход Засгийн газрын бүрэн эрх мөн адил дуусгавар болно.</p> <p>20.2.Ерөнхий сайдын бүрэн эрх дараах тохиолдолд дуусгавар болно:</p> <ul style="list-style-type: none"> a) шинээр сонгогдсон Үндэсний Ассамблей бүрдсэн бол; b) хэрэв Үндэсний Ассамблей нь Ерөнхий сайдад итгэл үзүүлэхгүй гэж үзсэн бол шинэ Ерөнхий сайдыг сонгоно; c) Ерөнхий сайдын санаачилгаар Засгийн газарт итгэл үзүүлэх эсэх талаар Үндэсний Ассамблей хэлэлцэн итгэл үзүүлэхгүй гэж үзсэн бол; d) огцорсон; e) нас нөгчсөн; f) ашиг сонирхлын зөрчил үүссэн; g) Ерөнхий сайдын болзол, шалгуур хангаагүй болох нь тогтоогдсон. <p>20.3.Сайд нарын бүрэн эрх дараах тохиолдолд дуусгавар болно:</p> <ul style="list-style-type: none"> a) Ерөнхий сайдын бүрэн эрх дуусгавар болсон; b) огцорсон; c) халагдсан; d) нас нөгчсөн. <p>20.4.Үндэсний Ассамблейн гишүүдийн 2/3-ын саналаар Ерөнхий сайдын болзол, шалгуур хангаагүй болох нь тогтоогдсон, эсхүл ашиг сонирхлын зөрчил үүссэн эсэхийг шийдвэрлэнэ.</p> <p>21.3.Ерөнхий сайд нь итгэл үзүүлэх эсэх талаар санал тавьж болно. Хэрэв Ерөнхий сайдын энэ саналыг Үндэсний Ассамблей хэлэлцээд гишүүдийн талаас илүү хувь нь дэмжээгүй бол түүнд итгэл үзүүлээгүй гэж тооцно.</p> <p>21.4.Засгийн газрын тавьсан саналын хамт итгэл үзүүлэх эсэх асуудлаар санал хураахыг Ерөнхий сайд санал болгож болно. Хэрэв Үндэсний Ассамблей нь Засгийн газрын тавьсан саналыг дэмжээгүй бол Ерөнхий сайдад итгэл үзүүлээгүйд тооцно.</p> <p>21.5.Итгэл үзүүлэх эсэх асуудлыг авч хэлэлцэх талаарх санал, эсхүл энэ зүйлийн 3 болон 4-т заасан Ерөнхий сайдын санал тавьснаас хойш 3 хоногийн дараа, эсхүл 8 хоногийн дотор Үндэсний Ассамблей шийдвэрлэнэ.</p>
<p>Гүйцэтгэх засаглалын тэргүүн, түүнийг сонгох, томилох журам</p>	<p style="text-align: center;">ЗАСГИЙН ГАЗАР</p> <p>16.3.Ерөнхий сайдыг Ерөнхийлөгчийн санал болгосны дагуу Үндэсний Ассамблейгаас сонгоно.</p> <p>16.4.Ерөнхий сайдыг Үндэсний Ассамблейн гишүүдийн талаас илүү хувийн саналаар сонгоно. Ерөнхий сайд нь сонгогдсны дараа үүрэгт ажилдаа орно.</p> <p>16.5.Ерөнхийлөгч нь энэ зүйлийн 3 дахь хэсэгт заасан саналыг дараах журмын дагуу</p>

	<p>тавина:</p> <p>а) хэрэв шинэ парламент бүрдсэнтэй холбогдуулан Ерөнхий сайдын бүрэн эрх дууссан бол шинэ Үндэсний Ассамблейн анхдугаар хуралдаанд;</p> <p>б) хэрэв Ерөнхий сайд огцорсон, нас нөгчсөн, Ерөнхий сайдын болзол, шалгуур хангаагүй болох нь тогтоогдсон, ашиг сонирхлын зөрчил үүссэн, эсхүл Үндэсний Ассамблей Ерөнхий сайдад итгэл үзүүлээгүй бол Ерөнхий сайдын бүрэн эрх дууссанаас хойш 15 хоногийн хугацаанд ерөнхий сайдад нэр дэвшүүлнэ.</p> <p>16.6.Хэрэв Үндэсний Ассамблей энэ зүйлийн 5-д заасны дагуу Ерөнхий сайдад нэр дэвшигчийг сонгоогүй бол Ерөнхийлөгч нь 15 хоногийн дотор шинэ нэр дэвшигчийг санал болгоно.</p> <p>16.7.Сайд нарыг Ерөнхий сайдын санал болгосны дагуу Ерөнхийлөгч томилно. Сайд нар нь тэднийг томилсон тухай зарлигт заасан өдөр, эсхүл өдөр заагаагүй бол тэднийг томилсоны дараа үүрэгт ажилдаа орно.</p> <p>16.8.Засгийн газрын гишүүд нь Үндэсний Ассамблейд тангараг өргөнө.</p> <p>20.2.Үндэсний Ассамблейгаас Ерөнхий сайдад итгэл үзүүлэхгүй гэж шийдвэрлэсэн бол Ерөнхий сайдын бүрэн эрх дуусгавар болно.</p>
<p>Ерөнхийлөгч</p>	<p style="text-align: center;">ЕРӨНХИЙЛӨГЧ</p> <p>9.1.Унгар Улсын төрийн тэргүүн Ерөнхийлөгч байх ба үндэсний эв нэгдлийг илэрхийлэх бөгөөд улс орны зохион байгуулалтын ардчилсан үйл ажиллагааг хамгаална.</p> <p>9.2.Ерөнхийлөгч нь зэвсэгт хүчний ерөнхий командлагч байна.</p> <p>9.3.Ерөнхийлөгч нь дараах бүрэн эрхийг эдлэнэ:</p> <p>а) Унгар Улсыг төлөөлөх;</p> <p>б) Парламентын хуралдаанд оролцох, үг хэлэх;</p> <p>с) хууль хэрэгжүүлэх;</p> <p>д) ард нийтийн санал асуулга явуулах санаачлага гаргах;</p> <p>е) Парламент, орон нутгийн болон хотын захирагчийн сонгуулийг товлон зарлах, мөн Европын парламентын сонгууль, бүх ард түмний санал асуулгыг товлон зарлах;</p> <p>ф) онцгой хуулийн асуудлыг шийдвэрлэх;</p> <p>г) шинэ Парламентын анхдугаар хуралдааныг товлон зарлах;</p> <p>h) Парламентыг тараах;</p> <p>i) батлагдсан Үндсэн хууль, эсхүл Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан хуулийг Үндсэн хуульд нийцэж байгаа эсэхийг Үндсэн хуулийн шүүхээр хянуулах, батлагдсан хуулийг Үндсэн хуульд нийцэж байгаа эсэхийг Үндсэн хуулийн шүүхээр хянуулах, эсхүл дахин хэлэлцүүлэхээр Үндсэний Ассамблейд буцаах;</p> <p>j) Ерөнхий сайд, Кури (Дээд шүүх)-гийн Ерөнхийлөгч, Шүүхийн Үндэсний удирдах байгууллагын Ерөнхийлөгч, Ерөнхий Прокурор, Үндсэн эрхийн асуудал хариуцсан Парламентын тусгай эрхэт төлөөлөгчид нэр дэвшигчийг санал болгох;</p> <p>к) мэргэжлийн шүүгч нарыг болон Төсвийн зөвлөлийн Тэргүүнийг томилох;</p> <p>l) Унгарын Шинжлэх ухааны академи, Унгарын Урлагийн академийн Ерөнхийлөгчийг батлах;</p> <p>m) өөрийн Тамгын газрыг зохион байгуулах.</p> <p>9.4.Ерөнхийлөгч дараах бүрэн эрхийг эдлэнэ:</p> <p>а) Парламент, эсхүл, Засгийн газрын бүрэн эрхэд үндэслэн олон улсын шинжтэй гэрээг батламжлах;</p> <p>б) гадаад улсын бүрэн эрхт элчин сайд, төлөөлөгчийг итгэмжлэх, хүлээх авах;</p> <p>с) сайд нар, Унгарын Үндэсний банкны Ерөнхийлөгч, бие даасан зохицуулах байгууллагуудын гүйцэтгэх захирлууд, их сургуулийн профессоруудыг томилох;</p> <p>д) их сургуулийн захирлуудыг томилох;</p> <p>е) генералуудыг томилох, генерал цол олгох;</p> <p>ф) хуулиар тогтоосон улсын цол олгох, одон, медалиар шагнах ба гадаад улсын төрийн шагналыг ашиглахыг зөвшөөрөх;</p> <p>г) өршөөл үзүүлэх;</p> <p>h) өөрийн эрх, үүргийн хүрээнд нутаг дэвсгэрийн зохион байгуулалтын асуудлыг шийдвэрлэх;</p> <p>i) иргэнийг харьяат болох, харьяатаас гарахтай холбоотой асуудлыг шийдвэрлэх;</p> <p>j) хуулиар тогтоосон бусад асуудлыг шийдвэрлэнэ.</p> <p>10.1.Ерөнхийлөгчийг Үндэсний Ассамблейгаас сонгоно.</p>

	<p>10.3.Ерөнхийлөгчийг зөвхөн 1 удаа улируулах сонгож болно.</p> <p>11.1.Өмнөх Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрхийн хугацаа дуусахаас 30-аас доошгүй, 60-аас ихгүй хоногийн дотор, эсхүл түүний бүрэн эрх хугацаанаас өмнө дуусгавар болсноос хойш 30 хоногийн дотор Ерөнхийлөгчийн сонгуулийг явуулна. Ерөнхийлөгчийн сонгуулийн товыг Үндэсний Ассамблейн дарга товлон зарлана. Үндэсний Ассамблей нь Ерөнхийлөгчийг нууц санал хураалтаар сонгоно.</p> <p>11.3.Санал хураалтын эхний шатанд Үндэсний Ассамблейн гишүүдийн 2/3-ын санал авсан нэр дэвшигч нь Ерөнхийлөгчөөр сонгогдоно.</p> <p>11.4.Хэрэв санал хураалтын эхний шатанд сонгуулийн үр дүн шийдвэрлэгдэхгүй бол санал хураалтын 2 дахь шатыг явуулна. Санал хураалтын эхний шатанд хамгийн их санал авсан эхний хоёр нэр дэвшигч нь 2 дахь шатанд өрсөлдөнө. Хэрэв санал хураалтын эхний шатанд саналын тоо тэнцсэн бол хамгийн их санал авсан бүх нэр дэвшигчид 2 дахь шатанд оролцож болно. Санал хураалтын 2 дахь шатанд сонгогчдын тооноос үл хамааран гишүүдийн хүчин төгөлдөр саналын олонхыг авсан нэр дэвшигч нь Ерөнхийлөгчөөр сонгогдоно. Хэрэв санал хураалтын 2 дахь шатанд сонгуулийн үр дүн шийдвэрлэгдэхгүй бол дахин нэр дэвшүүлсний дараа шинэ сонгууль явуулна.</p> <p>11.5.Санал хураах ажиллагаа нь дараалласан 2 хоногийн дотор явагдах ёстой.</p> <p>11.6.Шинээр сонгогдсон Ерөнхийлөгч нь өмнөх Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрхийн хугацаа дууссан, эсхүл сонгуулийн үр дүнг зарласнаас хойш 8 дахь хоногт түүний бүрэн эрх дуусгавар болох бол үүрэгт ажилдаа орно. Үүрэгт ажилдаа орохоосоо өмнө Үндэсний Ассамблейд тангараг өргөх ёстой.</p> <p>12.3.Дараах тохиолдолд Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрх дуусгавар болно:</p> <ul style="list-style-type: none"> a) бүрэн эрхийн хугацаа дууссан; b) нас нөгчсөн; c) өөрийн албан үүргийг 90-ээс дээш хоногийн хугацаанд биелүүлж чадахгүй болсон; d) ерөнхийлөгчөөр сонгогдоход тавигдах шаардлага хангахгүй нь тогтоогдсон; e) ашиг сонирхлын зөрчил үүсэн; f) огцорсон; g) чөлөөлөгдсөн. <p>13.1.Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрхийг цуцалсны дараа түүний эсрэг эрүүгийн байцаан шийтгэх ажиллагаа явуулна.</p> <p>13.2.Хэрэв Ерөнхийлөгч нь санаатайгаар Үндсэн хууль зөрчсөн, эсхүл өөрийн албан үүргээ гүйцэтгэх явцдаа бусад хуулийг зөрчсөн, эсхүл санаатайгаар эрүүгийн хэрэг үйлдсэн бол Үндэсний Ассамблейн гишүүдийн 1/5 нь түүнийг албан үүргээс нь чөлөөлөх талаар хэлэлцүүлэх санал гаргаж болно.</p> <p>13.3.Ерөнхийлөгчийг эрүүгийн хариуцлагад татах тухай асуудлыг Үндэсний Ассамблейн гишүүдийн 2/3-ын саналаар батална. Саналыг нууцаар явуулна.</p> <p>13.4.Үндэсний Ассамблейгаар Ерөнхийлөгчийг эрүүгийн хариуцлагад татах эсэх асуудлыг батлан шийдвэрлэх хүртэл Ерөнхийлөгч бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэхгүй.</p> <p>13.5.Үндсэн хуулийн шүүх нь Ерөнхийлөгчийг эрүүгийн хариуцлагад татах процедурыг хөтлөн явуулах бүрэн эрхтэй.</p> <p>13.6.Хэрэв Үндсэн хуулийн шүүх нь энэ процедурын үр дүнд Ерөнхийлөгчид ногдуулах хариуцлагыг нийтийн эрх зүйн дагуу (public law) тогтоосон бол Ерөнхийлөгчийг огцруулна.</p>
<p>2.2.5.ЭСТОНИ УЛС Үндсэн хууль баталсан он: 1992, 2011.</p>	
<p>Хууль тогтоох байгууллагын бүрэн эрх</p>	<p style="text-align: center;">IV БҮЛЭГ. ПАРЛАМЕНТ (РИЙГИКОГУ)</p> <p>59.Хууль тогтоох эрх мэдлийг Рийгикогу хэрэгжүүлнэ.</p> <p>60.Рийгикогу (цаашид “парламент” гэх) нь 100 гишүүнээс бүрдэнэ. Парламентын гишүүдийг пропорционал зарчмаар, чөлөөт сонгуулиар сонгоно. Ээлжит сонгуулийг 4 дэх жилийн 3 дугаар сарын эхний ням гарагт явуулна. Үндсэн хуулийн 89, 97, 105, 119 дугаар зүйлүүдэд заасны дагуу ээлжит бус сонгууль зарласан бол сонгууль зарласнаас 20-оос доошгүй 40-өөс ихгүй хоногийн дотор сонгууль явуулна.</p> <p>61.Парламентын гишүүний бүрэн эрх сонгуулийн дүнг албан ёсоор зарласан өдрөөс</p>

эхэлнэ. Өмнөх парламентын гишүүдийн бүрэн эрх мөн энэ өдөр дуусгавар болно.

Парламентын гишүүн нь албаны бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэхээс өмнө Бүгд Найрамдах Эстони Улс болон Үндсэн хуулийн өмнө үнэнч байхаа илэрхийлсэн тангараг өргөнө.

62. Парламентын гишүүн нь өөрийн бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэхэд албадлага хэрэглэхгүй, эсхүл санал хураалт болон парламент, түүний харьяа байгууллагын хийсэн мэдэгдлийн өмнөөс парламентын гишүүн хуулийн хариуцлага хүлээхгүй.

64. Парламентын гишүүн Засгийн газрын гишүүнээр сонгогдвол Парламентын гишүүний бүрэн эрхийг түдгэлзүүлэх ба хэрэв Засгийн газрын гишүүнээс чөлөөлөгдвөл Парламентын гишүүний эрхээ сэргээлгэж болно. Парламентын гишүүний бүрэн эрх дараах тохиолдолд дуусгавар болно:

- өөрийн хүсэлтээр төрийн бусад албанд орох;
- шүүхээр гэм буруутайд тооцогдвол;
- хуульд заасан журмын дагуу огцруулах;
- дээд шүүхээс удаан хугацаагаар үүргээ биелүүлэх чадамжгүй гэсэн шийдвэр гарсан бол;
- нас барсан бол.

65. Рийгикогу (цаашид парламент гэх) нь:

1. хууль, тогтоол хэлэлцэн батлах;
2. ард нийтийн санал асуулга явуулах шийдвэрийг гаргах;
3. Үндсэн хуулийн 79-д заасны дагуу Ерөнхийлөгчийг сонгох;
4. олон улсын гэрээ, хэлцлийг батлах, цуцлах;
5. Ерөнхий сайдад Засгийн газрын бүрэлдэхүүнээ бүрдүүлэх эрх олгох;
6. улсын төсөв, түүний гүйцэтгэлийн тайланг батлах;
7. Ерөнхийлөгчийн санал болгосноор Улсын Дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч, Эстоний төв банкны зөвлөлийн дарга, Ерөнхий аудитор, Хууль зүйн канцлер (Chancellor of Justice)-ыг томилох;
8. Дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгчийн санал болгосноор Дээд шүүхийн шүүгчдийг томилох;
9. Эстоний төв банкны зөвлөлийн гишүүдийг томилох;
10. Засгийн газрын санал болгосноор улсын зээл авах;
11. Эстоний иргэд, бусад улс, олон улсын байгууллагуудад хандан мэдэгдэл, тунхаг, уриалга гаргах, үг хэлэх;
12. төрийн шагнал, цэргийн болон дипломат цол бий болгох;
13. Ерөнхий сайд, Засгийн газрын гишүүдэд итгэл үзүүлэх;
14. Үндсэн хуулийн 129 дугаар зүйлд заасны дагуу онц байдал зарлах;
15. Ерөнхийлөгчийн санал болгосны дагуу дайны байдал зарлах, мөн цэрэгт дайчлах болон цэргээс халагдах журмыг тогтоох;
16. Үндсэн хуулиар Ерөнхийлөгч, Засгийн газар, төрийн байгууллагуудын чиг үүрэгт тусгагдаагүй бусад үндэсний хэмжээний асуудлаар шийдвэр гаргах зэрэг чиг үүргийг хэрэгжүүлэх;

97. Парламент нь гишүүдийн олонхын саналаар сайд, Ерөнхий сайд, Засгийн газарт итгэл үзүүлэхгүй байж болно. Итгэл үзүүлээгүй байдлыг парламентын хуралдаанд танилцуулсан саналыг үндэслэн парламентын гишүүдийн 1/5-ээс доошгүйн саналаар хэлэлцэнэ.

Засгийн газар түргэвчилсэн шийдвэрийг шаардаагүй бол хэлэлцүүлэг явагдсанаас 2 дахь хоногоос хэтрүүлэхгүйгээр итгэл үзүүлэх эсэх асуудлыг шийдвэрлэнэ.

Хэрэв Засгийн газар, Ерөнхий сайдад итгэл үзүүлээгүй бол Ерөнхийлөгч Засгийн газрын саналын дагуу 3 хоногийн дотор парламентын ээлжит бус сонгууль зарлана.

Хэрэв сайдад итгэл үзүүлээгүй бол парламентын дарга Ерөнхийлөгчид мэдэгдэж, сайдыг ажил, албан тушаалаас нь чөлөөлнө. Итгэл үзүүлээгүй талаарх асуудлыг зарим үндэслэлээр 3 сарын дотор хэлэлцэж болно.

105. Парламент нь хуулийн төсөл болон улс үндэсний нэн чухал асуудлаар бүх нийтийн санал асуулга явуулах эрхтэй. Ард түмний гаргасан шийдвэр нь санал асуулгад оролцогчдын олонхын саналаар хүчин төгөлдөр болно.

Ерөнхийлөгч нь бүх нийтийн санал асуулгаар батлагдсан хуулийг нэн даруй зарлан тунхаглана. Санал асуулгын үр дүнд гарсан шийдвэрийг төрийн бүх байгууллагууд заавал биелүүлэх үүрэгтэй.

Хэрэв санал асуулгаар хэлэлцэгдсэн хуулийн төсөл нь ард түмнээс санал асуулгад

	<p>оролцогчдын олонхын дэмжлэгийг авч чадаагүй бол Ерөнхийлөгч парламентын ээлжит бус сонгуулийг зарлана.</p> <p>119.Хэрэв парламент нь төсвийн жил эхэлсний дараа 2 сарын дотор улсын төсвийг батлаагүй бол Ерөнхийлөгч парламентын ээлжит бус сонгуулийг зарлана.</p>
Гүйцэтгэх засаглалын бүрэн эрх	<p style="text-align: center;">VI БҮЛЭГ.ЗАСГИЙН ГАЗАР</p> <p>86.Бүгд Найрамдах Улсын Засгийн газар нь гүйцэтгэх эрх мэдлийг хэрэгжүүлнэ.</p> <p>87.Засгийн газар нь:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.төрийн гадаад, дотоод бодлогыг хэрэгжүүлэх; 2.Засгийн газрын агентлагуудын үйл ажиллагааг хэвийн явуулах, удирдах; 3.Улсын Ерөнхийлөгчийн хууль тогтоомж, парламентын тогтоол, хуулийн биелэлтийг хангах; 4.Парламентад хуулийн төсөл оруулах, олон улсын гэрээг батлах болон хүчингүй болгуулахаар өргөн барих; 5.Улсын төсвийн биелэлтийг удирдаж хэрэгжүүлэх, улсын төсвийн гүйцэтгэлийн тайланг парламентад тайлагнах, улсын төсвийн тухай хуулийн төслийг бэлтгэх, парламентад өргөн барих; 6.хуулийн хэрэгжилтийг хангах зорилгоор дүрэм, журам боловсруулах; 7.гадаад харилцааг удирдан зохион байгуулах; 8.Байгалийн гамшиг нүүрлэсэн бол улс оронд онц байдал зарлаж, халдварт өвчний тархалтаас урьдчилан сэргийлэх; 9.Засгийн газар нь Үндсэн хууль, бусад хуулиар олгосон бусад чиг үүргийг хэрэгжүүлэх. <p>88.Засгийн газар нь Ерөнхий сайд болон сайдуудаас бүрдэнэ.</p> <p>89.Засгийн газар огцорсны дараа Ерөнхийлөгч 14 хоногийн дотор Ерөнхий сайдад нэр дэвшүүлэх ба нэр дэвшигчид шинэ Засгийн газрыг бүрдүүлэх үүрэг өгнө.</p> <p>Ерөнхий сайдад нэр дэвшигч нь үүрэг хүлээн авснаас хойш 14 хоногийн дотор шинэ Засгийн газрыг бүрдүүлэх үндэслэл бүхий илтгэлийг парламентад танилцуулна. Парламент нээлттэй саналаар, үл мэтгэлцэх зарчмаар Ерөнхий сайдад нэр дэвшигчид Засгийн газрыг байгуулах эрх олгох эсэхийг шийднэ.</p> <p>Ерөнхий сайдад нэр дэвшигч нь парламентаас засгийн газар бүрдүүлэх эрх хүлээн авсан бол 7 хоногийн дотор Засгийн газрын гишүүдийг Ерөнхийлөгчид танилцуулна. Ерөнхийлөгч 3 хоногийн дотор Засгийн газрын гишүүдийг томилно.</p> <p>Хэрэв Ерөнхийлөгчийн санал болгосон нэр дэвшигч нь парламентаас олонхын дэмжлэг авч чадаагүй, эсхүл заасан хугацаанд Засгийн газрыг бүрдүүлж чадаагүй, эсхүл Засгийн газрыг бүрдүүлэхээс татгалзсан бол Ерөнхийлөгч 7 хоногийн дотор Ерөнхий сайдад өөр нэр дэвшигчийг санал болгоно.</p> <p>Хэрэв Ерөнхийлөгч нь 7 хоногийн дотор хоёр дахь нэр дэвшигчийг танилцуулаагүй, эсхүл танилцуулахаас татгалзах; эсхүл өөр нэр дэвшигч нь энэ зүйлийн 2 болон 3 дахь хэсэгт заасан нөхцөл, журмын дагуу парламентаас дэмжлэг аваагүй, эсхүл нэр дэвшигч нь засгийн газрыг бүрдүүлж чадаагүй, бүрдүүлэхээс татгалзсан бол Ерөнхий сайдад нэр дэвшүүлэх Ерөнхийлөгчийн эрх парламентад шилжинэ.</p> <p>Парламент нь Ерөнхий сайдад нэр дэвшүүлнэ. Парламентаас дэвшүүлсэн нэр дэвшигч нь Засгийн газрын бүрэлдэхүүнийг Ерөнхийлөгчид танилцуулна.</p> <p>Хэрэв, парламентад нэр дэвшүүлэх эрх шилжсэн өдрөөс хойш 14 хоногийн дотор парламентын дэвшүүлсэн нэр дэвшигч нь Ерөнхийлөгчид Засгийн газрын бүрэлдэхүүнээ танилцуулаагүй бол Ерөнхийлөгч парламентыг тараах буюу ээлжит бус сонгууль зарлана.</p> <p>92.Засгийн газар дараах нөхцөлд огцорно:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.Парламентын шинэ гишүүдийн хурлаар; 2.Ерөнхий сайд нас нөгчсөн, огцорсон бол; 3.Парламент нь Ерөнхий сайд, Засгийн газарт итгэл үзүүлэхгүй байгаагаа илэрхийлсэн бол.
Ерөнхийлөгч	<p style="text-align: center;">V БҮЛЭГ.ЕРӨНХИЙЛӨГЧ</p> <p>77.Ерөнхийлөгч нь Бүгд Найрамдах Эстони Улсын төрийн тэргүүн байна.</p> <p>78.Ерөнхийлөгч нь:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.олон улсын харилцаанд Бүгд Найрамдах Улсыг төлөөлнө;

- 2.Бүгд Найрамдах Эстони Улсын дипломат төлөөлөгчдийг томилох, эгүүлэн татах, Эстони Улс дахь дипломат төлөөлөгчдийн итгэмжлэх жуух бичгийг хүлээн авах;
- 3.Парламентын ээлжит сонгууль зарлах, Үндсэн хуулийн 89, 97, 105, 119 дүгээр зүйлийг үндэслэн парламентын ээлжит бус сонгууль зарлах;
- 4.Үндсэн хуулийн 66-д заасны дагуу Парламентын анхдугаар хуралдааныг зарлан хуралдуулах, нээх;
- 5.Үндсэн хуулийн 68-д заасны дагуу Парламентын даргын хүсэлтээр ээлжит чуулганыг зарлах;
- 6.Үндсэн хуулийн 105, 107-д заасны дагуу хуулийг зарлан тунхаглах;
- 7.Үндсэн хуулийн 109, 110-д заасны дагуу зарлиг гаргах;
- 8.Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах санал гаргах;
- 9.Үндсэн хуулийн 89-д заасны дагуу Ерөнхий сайдад нэр дэвшигчийг санал болгох;
- 10.Үндсэн хуулийн 89, 90, 92 дугаар зүйлийг үндэслэн Засгийн газрын гишүүдийг Ерөнхий сайдын санал болгосноор томилох;
- 11.Улсын Дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч, Эстонийн төв банкны зөвлөлийн дарга, Ерөнхий аудитор, Хууль зүйн канцлерыг (Chancellor of Justice) парламентад санал болгох;
- 12.Эстонийн төв банкны зөвлөлийн санал болгосноор Эстонийн төв банкны Ерөнхийлөгчийг томилох;
- 13.Улсын Дээд шүүхийн санал болгосноор шүүгчдийг томилох;
- 14.төрийн шагнал, цэргийн болон дипломат цол олгох;
- 15.Эстони Улсын батлан хамгаалахын дээд командлагч байна;
- 16.Үндсэн хуулийн 129-д заасны дагуу парламентын санал болгосноор дайны байдал зарлах, цэрэгт дайчлах, цэргээс халах зарлиг гаргах, онц байдал зарлах;
- 17.Үндсэн хуулийн 128-д заасны дагуу Эстони Улсын эсрэг түрэмгийлэл гарсан бол дайны байдал зарлах, цэрэгт дайчлах тухай зарлах;
- 18.Шүүхээр гэм буруутайд тооцогдсон этгээдэд түүний хүсэлтийг үндэслэн уучлал, өршөөл үзүүлэх;
- 19.Хууль зүйн канцлерын эсрэг эрүүгийн хэрэг үүсгэх.

79.Бүгд Найрамдах Эстони Улсын иргэн, 40 нас хүрсэн этгээдийг Парламентын гишүүдийн 1/5-ээс доошгүйн саналаар нэр дэвшүүлж, Парламентын гишүүдийн 2/3-аас доошгүйн саналаар, нууцаар санал хурааж Ерөнхийлөгчөөр сонгоно.

80.Ерөнхийлөгчийг 5 жилийн хугацаатай сонгох ба 1 удаа улируулан сонгож болно. Ерөнхийлөгчийн сонгуулийг Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрхийн хугацаа дуусахаас 6-аас ихгүй 10-аас багагүй өдрийн өмнө явуулна.

82.Ерөнхийлөгчийн албаны бүрэн эрх дараах тохиолдолд дуусгавар болно:

- 1.албан тушаалаасаа огцорсон;
- 2.түүний эсрэг шүүхийн шийтгэх тогтоол хүчин төгөлдөр болсон;
- 3.нас нөгчсөн;
- 4.бүрэн эрхийн хугацаа дууссан.

83.Ерөнхийлөгч өөрийн албан үүргээ удаан хугацаагаар гүйцэтгэх боломжгүй болсныг Дээд шүүх тогтоосон, эсхүл хуулиар Ерөнхийлөгч өөрийн албан үүргээ түр хугацаанд гүйцэтгэх боломжгүй болсон, эсхүл бүрэн эрх нь хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болсон бол парламентын дарга түүнийг түр орлон гүйцэтгэнэ.

Парламентын дарга нь Ерөнхийлөгчийн албан үүргийг түр орлон гүйцэтгэх хугацаанд түүний парламентын гишүүний бүрэн эрхийг түр зогсооно.

Ерөнхийлөгчийн албан үүргийг түр орлон гүйцэтгэж буй парламентын дарга нь Дээд шүүхийн зөвшөөрөлгүйгээр парламентын ээлжит бус сонгуулийг зарлах эрхгүй ба хууль тогтоомжийг зарлан тунхаглахаас татгалзна.

Хэрэв Ерөнхийлөгч нь 3 сараас илүү хугацаанд өөрийн албан үүргээ биелүүлэх боломжгүй болсон, эсхүл түүний бүрэн эрх хугацаанаасаа өмнө дуусгавар болсон бол парламент нь Үндсэн хуулийн 79 дугаар зүйлд заасны дагуу 14 хоногийн дотор шинэ Ерөнхийлөгчийг сонгоно.

84.Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрх дуусгавар болсноор түүний сонгосон, томилосон бүх албан тушаалтны албаны бүрэн эрх цуцлагдана. Ерөнхийлөгч өөрийн бүрэн эрхийн хугацаанд намын гишүүнчлэлээс татгалзана.

85.Ерөнхийлөгчид эрүүгийн хариуцлага хүлээлгэх тухай асуудлыг зөвхөн Хууль зүйн канцлерийн санал болгосноор парламентын гишүүдийн олонхын саналаар

	шийдвэрлэнэ.
2.2.6. БҮГД НАЙРАМДАХ ХОРВАТ УЛС <i>Баталсан он: 1991, Нэмэлт, өөрчлөлт: 2010</i>	
Хууль тогтоох байгууллагын бүрэн эрх	<p style="text-align: center;">III.БҮЛЭГ</p> <p style="text-align: center;">I. ХОРВАТЫН ПАРЛАМЕНТ</p> <p>71.Хорватын Парламент (Sabor) бол ард түмнийг төлөөлөх байгууллага бөгөөд хууль тогтоох эрх мэдлийг хэрэгжүүлнэ.</p> <p>72.Парламент нь 100-аас багагүй, 160-аас ихгүй гишүүдтэй байх ба гишүүдийг сонгуулийн шууд, бүх нийтийн, тэгш эрхийн үндсэн дээр нууцаар сонгоно.</p> <p>73.Парламентын гишүүдийг 4 жилийн хугацаатай сонгоно. Парламентын гишүүдийн тоо, сонгуулийн нөхцөл, журмыг хуулиар зохицуулна.</p> <p>74.Парламентын гишүүдийн сонгуулийг Парламентын бүрэн эрхийн хугацаа дууссан, эсхүл парламент тарснаас хойш 60 хоногийн дотор явуулна.</p> <p>Парламентын анхдугаар хуралдааныг сонгууль явуулсан өдрөөс хойш 20 хоногийн дотор хуралдуулна.</p> <p>Анхдугаар хуралдаанд оролцсон гишүүдийн олонхын саналаар парламентын спикерийг сонгосны дараа парламентыг бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэх бүрэлдэхүүнтэйд тооцно.</p> <p>75.Парламентын гишүүдийн бүрэн эрхийг хойшлуулахгүй.</p> <p>77.Дайны байдал, эсхүл Үндсэн хуулийн 17, 101-д заасан тохиолдолд парламентын гишүүдийн бүрэн эрхийн хугацааг хуулиар сунгаж болно.</p> <p>78.Парламентын нийт гишүүдийн олонхын саналаар парламентыг тараах ба ээлжит бус сонгууль зарлана. Ерөнхийлөгч нь Үндсэн хуулийн 104-т заасны дагуу парламентыг тараана.</p> <p>80.Парламент нь дарга болон нэг, эсхүл хэд хэдэн дэд даргатай байна.</p> <p>81.Парламент дараах бүрэн эрхтэй:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Үндсэн хууль батлах, өөрчлөлт оруулах; • хууль батлах; • улсын төсөв батлах; • дайны болон энхийн байдал зарлах; • Парламентын бодлогын баримт бичиг батлах; • үндэсний аюулгүй байдлын болон батлан хамгаалахын стратегийг батлах; • зэвсэгт хүчин болон аюулгүй байдлын албанд төрийн хяналт хэрэгжүүлэх; • хилийн цэсийг батлах; • ард нийтийн санал асуулга явуулах; • сонгууль явуулах, Үндсэн хууль, бусад хуульд заасан журмын дагуу эрх бүхий этгээдийг томилох; • Үндсэн хууль, бусад хуульд заасан журмын дагуу Парламент нь Засгийн газар, бусад төрийн байгууллагуудын үйл ажиллагааг хянах ба эдгээр байгууллагууд нь Парламентын өмнө хариуцлага хүлээнэ; • эрүүгийн гэмт хэрэгт өршөөл үзүүлэх; • Үндсэн хуульд заасан бусад эрх. <p>82.Үндсэн хуульд өөрөөр заагаагүй бол (83 дугаар зүйл) парламентын хуралдаанд оролцсон гишүүдийн олонхын саналаар шийдвэр гаргана. Гишүүд саналаа биечлэн өгнө.</p> <p>104.Ерөнхийлөгч нь дараах үндэслэлээр Ерөнхий сайдын гарын үсэг бүхий Засгийн газрын саналаар, парламентад суудалтай намын бүлгийн төлөөлөлтэй зөвшилцөн парламентыг тараана.</p> <p>Хэрэв парламент нь Засгийн газарт итгэл үзүүлээгүй, эсхүл улсын төсвийн төслийг өргөн мэдүүлсэн өдрөөс хойш 120 хоногийн дотор батлаагүй бол Ерөнхийлөгч нь Засгийн газар болон Парламентад суудалтай намуудын төлөөлөлтэй зөвшилцсний үндсэн дээр Ерөнхий сайдын санал болгосноор парламентыг тараана.</p> <p>112.Хэрэв Засгийн газрыг Үндсэн хуулийн 110, 111-д заасан журмын дагуу бүрдүүлж чадаагүй бол Ерөнхийлөгч нь нам бус, түр Засгийн газрыг байгуулахын зэрэгцээ</p>

	парламентын сонгуулийг хугацаанаас нь өмнө зарлана.
Гүйцэтгэх засаглалын бүрэн эрх	<p style="text-align: center;">III.ЗАСГИЙН ГАЗАР</p> <p>98.Парламентад авсан суудлын тоонд үндэслэн парламентын олонхын итгэлийг авсан этгээдэд Засгийн газар байгуулах эрхийг олгох буюу Ерөнхий сайдад нэр дэвшүүлнэ.</p> <p>99.Ерөнхийлөгч, Засгийн газар гадаад бодлогын хэрэгжилтийг хамтран хариуцна.</p> <p>108.Засгийн газар нь Үндсэн хууль, бусад хуульд заасан журмын дагуу төрийн гүйцэтгэх эрх мэдлийг хэрэгжүүлнэ.</p> <p>109.Засгийн газар нь Ерөнхий сайд, нэг эсхүл түүнээс олон Шадар сайд, сайд нараас бүрдэнэ.</p> <p>110.Ерөнхий сайдад нэр дэвшигч нь Засгийн газрын гишүүдийн нэрийг дэвшүүлнэ. Засгийн газар бүрдүүлсэн даруй бүрэн эрхээ хүлээж авсанаас хойш 30 хоногийн дотор Ерөнхий сайд нь парламентад үйл ажиллагааны хөтөлбөрөө өргөн барьж, Засгийн газарт итгэл үзүүлэх эсэхийг асууна.</p> <p>Парламентын нийт гишүүдийн олонхын саналаар Ерөнхий сайд, Засгийн газрын гишүүдэд итгэл үзүүлэх бол Засгийн газрын бүрэн эрхээ хүлээн авна.</p> <p>111.Хэрэв Засгийн газрыг бүрдүүлэх эрх олгосноос хойш 30 хоногийн дотор Засгийн газрыг бүрдүүлж чадаагүй бол Ерөнхийлөгч хугацааг 30 хүртэлх хоногоор сунгаж болно. Хэрэв сунгасан хугацаанд Засгийн газрыг бүрдүүлж чадаагүй бол, эсхүл Хорватын парламент итгэл үзүүлээгүй бол Ерөнхийлөгч нь Засгийн газрыг бүрдүүлэх эрхийг өөр этгээдэд олгоно.</p> <p>113.Засгийн газар дараах бүрэн эрхтэй:</p> <ul style="list-style-type: none"> • парламентад хууль, эрх зүйн баримт бичиг өргөн барих; • улсын төсвийн төсөл, төсвийн гүйцэтгэлийн тайлан өргөн барих; • парламентаас баталсан хууль, бусад шийдвэрийг хэрэгжүүлэх; • хууль хэрэгжүүлэхтэй холбогдсон тогтоол гаргаж хэрэгжүүлэх; • улсын гадаад, дотоод бодлогыг удирдан чиглүүлэх; • төрийн захиргааны байгууллагын үйл ажиллагааг удирдаж хянах; • улсын эдийн засгийн хөгжилд сайжруулах; • нийгмийн үйлчилгээг хэрэгжүүлж хөгжүүлэх; • Үндсэн хууль болон хуульд заасан бусад эрх. <p>115.Засгийн газар нь парламентын өмнө хариуцлага хүлээнэ.</p> <p>116.Парламентын 1/5-ээс доошгүй гишүүдийн саналаар Ерөнхий сайдад, Засгийн газрын гишүүн тус бүрт, эсхүл Засгийн газарт бүхэлд нь итгэл үзүүлэх эсэх асуудлыг хэлэлцэнэ. Ерөнхий сайд нь Засгийн газарт итгэл үзүүлэх эсэх асуудлыг оруулж болно.</p> <p>Засгийн газар итгэл үзүүлэх эсэх асуудал орж ирсэнээс хойш 30 хоногийн дотор шийдвэрлэнэ. Хэрэв Ерөнхий сайд, эсхүл Засгийн газарт бүхэлд нь итгэл үзүүлээгүй бол Ерөнхий сайд, Засгийн газар огцорно.</p> <p>Хэрэв шинэ Засгийн газарт итгэл үзүүлэх эсэх асуудлыг парламентад оруулснаас хойш 30 хоногийн дотор шийдвэрлээгүй бол энэ талаар парламентын дарга Ерөнхийлөгчид мэдэгдэнэ. Ерөнхийлөгч мэдэгдэл авсны дараа парламентыг тараах шийдвэр гаргахдаа парламентын сонгуулийг хамт товлон зарлана.</p> <p>Хэрэв засгийн газрын аль нэг гишүүнд итгэл үзүүлээгүй бол ерөнхий сайд нь Хорватын парламентад өөр нэр дэвшигчийг санал болгож итгэл үзүүлэх эсэх асуудлыг оруулах, эсхүл ерөнхий сайд, Засгийн газар бүрэлдэхүүнээрээ огцорно.</p>
Ерөнхийлөгч	<p style="text-align: center;">БҮГД НАЙРАМДАХ ХОРВАТ УЛСЫН ЕРӨНХИЙЛӨГЧ</p> <p>94.Ерөнхийлөгч нь Хорват Улсыг өөрийн оронд болон гадаад улсад төлөөлнө. Ерөнхийлөгч төрийн удирдлагын үйл ажиллагаа, тогтвортой байдлын нэгдлийг байнга хангана.</p> <p>Ерөнхийлөгч нь Хорват Улсын тусгаар тогтнол, газар нутгийн бүрэн бүтэн байдлыг хамгаалж, хариуцлага хүлээнэ.</p> <p>95.Ерөнхийлөгч нь 5 жилийн хугацаагаар бүх нийтийн, шууд сонгуулийн үндсэн дээр нууц санал хураалтаар сонгогдоно. Ерөнхийлөгчид нэг хүн 2-оос илүү сонгогдохгүй.</p> <p>Сонгогчдын олонхын санал авсан нэр дэвшигч Ерөнхийлөгчөөр сонгогдоно. Хэрэв аль нэг нэр дэвшигч нь сонгогчдийн олонхын санал авч чадаагүй бол 14 хоногийн дотор шинэ сонгууль явуулна...</p> <p>7.Ерөнхийлөгчийн эзгүйд, эсхүл түүний өвчтэй болон жил бүрийн чөлөөний улмаас</p>

	<p>албаны бүрэн эрхээ түр хугацаагаар хэрэгжүүлэх боломжгүй болсон бол түүнийг парламентын дарга түр орлон гүйцэтгэнэ. Ерөнхийлөгч өөрийн албаны бүрэн эрхээ үргэлжлүүлэх эсэхээ өөрөө шийдвэрлэнэ.</p> <p>эрэв Ерөнхийлөгч нь өвчний болон ажиллах чадваргүйн улмаас, ялангуяа өөрийн албан үүргээ шилжүүлэх чадвараа түр хугацаанд алдсаны улмаас урт хугацааны турш албаны бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэх боломжгүй болсон бол Үндсэн хуулийн шүүхийн шийдвэрээр парламентын дарга нь Ерөнхийлөгчийн албан үүргийг түр хугацаагаар авна.</p> <p>ндсэн хуулийн шүүхэд энэ асуудлаар Засгийн газар санал оруулна.</p> <p>Нас нөгчсөн, эсхүл огцорсон бол Үндсэн хуулийн шүүхийн дарга болон парламентын даргад мэдэгдсэн байх, эсхүл Үндсэн хуулийн шүүх нь Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрх дуусгавар болсон шалтгааныг тогтоосон үед Үндсэн хуулийн дагуу парламентын даргад Ерөнхийлөгчийн албан үүрэг түр хугацаагаар шилжинэ.</p> <p>98.Ерөнхийлөгч дараах бүрэн эрхтэй:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Парламентын сонгуулийг зарлах, анхдугаар чуулганыг зарлан хуралдуулах; • Үндсэн хуульд нийцүүлэн ард нийтийн санал асуулга явуулах; • Парламентад авсан суудлын тоонд үндэслэн парламентын олонхын итгэлийг авсан этгээдэд Засгийн газар байгуулах эрхийг олгох буюу Ерөнхий сайдад нэр дэвшүүлэх; • уучлал үзүүлэх; • шагнал олгох; • Үндсэн хуульд заасан бусад эрх. <p>05.Ерөнхийлөгч нь өөрийн албан үүргээ хэрэгжүүлэхдээ Үндсэн хууль зөрчсөн бол түүнд эрүүгийн хариуцлага хүлээлгэнэ. Ерөнхийлөгчид хариуцлага тооцох асуудлыг парламентын нийт гишүүдийн 2/3-ын саналаар шийдвэрлэнэ. Ерөнхийлөгчид эрүүгийн хариуцлага оногдуулна тухай шийдвэрийг Үндсэн хуулийн шүүхийн гишүүдийн ¾-ийн саналаар шийдвэрлэнэ.</p> <p>ндсэн хуулийн шүүх Ерөнхийлөгчид эрүүгийн хариуцлага хүлээлгэх тухай шийдвэрийг Ерөнхийлөгчийг Үндсэн хууль зөрчсөний улмаас эрүүгийн хариуцлагад татах тухай хүсэлт гарснаас хойш 30 хоногийн дотор шийдвэрлэнэ. Хэрэв Үндсэн хуулийн шүүх Ерөнхийлөгчийг эрүүгийн хариуцлагад татах тухай шийдвэр гаргасан бол Ерөнхийлөгчийг албан үүргээс нь огцруулна.</p> <p>06.Ерөнхийлөгч халдашгүй дархан байна. Ерөнхийлөгчийг баривчлах, Үндсэн хуулийн шүүхтэй урьдчилан тохирохгүйгээр түүний эсрэг эрүүгийн хэрэг үүсгэхийг хориглоно. Ерөнхийлөгчийг зөвхөн 5-аас дээш жилийн хорих ялтай эрүүгийн гэмт хэрэг үйлдэж байхад нь барьсан бол Үндсэн хуулийн шүүхтэй урьдчилан тохирохгүйгээр саатуулж болно. Энэ тохиолдолд Ерөнхийлөгчийг саатуулсан төрийн байгууллага нь энэ талаар Үндсэн хуулийн шүүхэд нэн даруй мэдэгдэнэ.</p>
<p>2.2.7.ФИНЛАНД УЛС <i>Баталсан он: 1999. Нэмэлт, өөрчлөлт орсон: 2011</i></p>	
<p>Хууль тогтоох байгууллагын бүрэн эрх</p>	<p style="text-align: center;">III БҮЛЭГ.ПАРЛАМЕНТ (ТӨЛӨӨЛӨГЧДИЙН ТАНХИМ)</p> <p>3.Хууль тогтоох эрх мэдэл Төлөөлөгчдийн танхимд байх ба мөн төрийн санхүүг хариуцна. Гүйцэтгэх эрх мэдлийг Ерөнхийлөгч болон Төлөөлөгчдийн Танхимын итгэл үзүүлсэн Засгийн газар, сайд нар хэрэгжүүлнэ. Шүүх эрх мэдлийг бие даасан Улсын дээд шүүх, Захиргааны хэргийн дээд шүүх хэрэгжүүлнэ.</p> <p>24.Төлөөлөгчдийн танхим нь 1 танхимтай, 200 төлөөлөгчтэй ба 4 жилийн хугацаатай сонгогдоно. Парламент нь дараагийн парламентын сонгууль хүртэл бүрэн эрхээ хэрэгжүүлнэ.</p> <p>25.Төлөөлөгчдийн танхим /цаашид парламент гэх/-ын сонгууль нь пропорционал тогтолцоогоор, шууд санал хуралтаар явагдана. Санал өгөх эрхтэй иргэн бүр сонгуульд тэгш эрхтэй оролцоно. Парламентын сонгуулийг Финландын хүн амын тоог үндэслэн 12-18 тойрогт хуваана.</p> <p>Аландын арлууд нь 1 тойрог болно. Парламентын төлөөлөгчид нэр дэвшүүлэх эрх нь албан ёсны бүртгэлтэй улс төрийн нам, санал өгөх эрхтэй сонгогчдоос бүрдсэн бүлэг байж болно. Парламентын сонгуулийн хугацаа, нэр дэвшигчдийг нэр дэвшүүлэх, сонгуулийн тойрог болон сонгууль явуулах удирдамжийг хуулиар тогтооно.</p> <p>26.Ерөнхийлөгч ерөнхий сайдын үндэслэл бүхий саналыг парламентын бүлэгт</p>

	<p>танилцуулж, парламентын ээлжит бус сонгууль зарлах хүсэлтээ парламентад гаргана. Үүний дараа парламент өнгөрсөн хугацааны ажлаа дүгнэх хугацааг товлон. Парламент өөрөөр шийдвэрлээгүй бол ээлжит бус сонгууль зарлагдсанаас 90 хоногийн дараа хуанлийн эхний өдөр парламентыг зарлан хуралдуулна.</p> <p>28.Төлөөлөгч хүндэтгэх шалтгааны улмаас парламентын гишүүнээс чөлөөлөгдөх өргөдөл гаргавал парламент түүний бүрэн эрхийг хугацаанаас нь өмнө дуусгавар болгоно.</p> <p>Төлөөлөгч нь өөрийн албан үүргээ нэг бус удаа бодитойгоор хэрэгжүүлээгүй бол Үндсэн хуулийн хорооны саналыг сонссоны дараа нийт Төлөөлөгчдийн 2/3-ын саналаар түүний бүрэн эрхийг дуусгавар болгох, эсхүл түр хугацаагаар түдгэлзүүлнэ.</p> <p>Хэрэв Төлөөлөгчөөр сонгогдсон этгээд нь санаатай гэмт хэрэг үйлдсэн, эсхүл сонгууль явуулж буй хугацаанд гэмт хэрэг үйлдснийхээ төлөө хоригдох ял авсан бол парламент нь түүний бүрэн эрхийг үргэлжлүүлэх эсэхийг шийдвэрлэнэ. Хэрэв парламент түүнд итгэл үзүүлэхээс татгалзвал Үндсэн хуулийн хорооны саналыг сонссоны дараа парламентын Төлөөлөгчдийн 2/3-ын саналаар түүний бүрэн эрхийн хугацаа дуусгавар болгоно.</p> <p>36.Парламент нь Нийгмийн даатгалын байгууллагын үйл ажиллагааг хянах итгэмжлэгдсэн төлөөлөгчийг сонгоно. Үндсэн хууль, бусад хууль болон Парламентын дэгийн тухай хуульд заасан албан тушаалтныг сонгож томилно.</p> <p>37.Үндсэн хууль, бусад хууль, Парламентын дэгийн тухай хуульд өөрөөр заагаагүй бол Парламентын анхдугаар чуулганаар тухайн бүрэн эрхийн хугацаанд үйлчлэх Байнгын хороод болон парламентын бүтэц дэх бусад нэгжийг сонгоно.</p> <p>39.Парламентаар аливаа асуудлыг Засгийн газрын санал, Засгийн газар болон Төлөөлөгчийн өргөн барьсан хүсэлт, эсхүл Үндсэн хууль, Парламентын дэгийн тухай хуульд заасны дагуу хэлэлцэнэ.</p> <p>44.Засгийн газар нь улс орны болон олон улсын хамтын ажиллагааны талаар парламентад тайлагнах, танилцуулах үүрэгтэй.</p> <p>46.Засгийн газар нь парламентын гаргасан шийдвэрийн дагуу хэрэгжүүлсэн арга хэмжээ, Засгийн газрын үйл ажиллагаа, төрийн санхүү, төсвийн гүйцэтгэлийн талаар жил бүр парламентад тайлагнана.</p> <p>47.Парламентаар хэлэлцэхээр төлөвлөж буй асуудлаар Засгийн газраас мэдээлэл авах эрхтэй. Парламент, Байнгын хороонд шаардлагатай мэдээллийг холбогдох Засгийн газрын сайд цаг алдалгүй гаргаж өгөх үүрэгтэй.</p> <p>48.Засгийн газрын сайд парламентын хэлэлцүүлэгт оролцох эрхтэй. Сайд нь парламентын байнгын хорооны гишүүн байж болохгүй. Сайд нь Ерөнхийлөгчийн үүргийг орлож байх хугацаанд Үндсэн хуулийн 59 дүгээр зүйлд заасны дагуу парламентын үйл ажиллагаанд оролцохгүй.</p> <p>Парламентын Омбудсмен, Хууль зүйн канцлер, Засгийн газар нь тэдний тайлан болон санаачилсан асуудлаар парламентын нэгдсэн хуралдаанд оролцож, мэтгэлцэж болно.</p>
<p>Гүйцэтгэх засаглалын бүрэн эрх</p>	<p style="text-align: center;">V БҮЛЭГ.ЗАСГИЙН ГАЗАР</p> <p>60.Засгийн газар нь Ерөнхий сайд болон сайд нараас бүрдэнэ. Сайд нь шударга, нэр хүндтэй Финланд улсын иргэн байна. Сайд нар нь өөрсдийн үйл ажиллагааныхаа төлөө парламентын өмнө хариуцлага хүлээнэ. Сайд бүр Засгийн газрын хуралдаанд оролцож, аливаа асуудлаар хэлэлцэж, шийдвэр гаргахад оролцох үүрэгтэй.</p> <p>61.Парламент нь Ерөнхий сайдыг сонгож, Ерөнхийлөгч нь Ерөнхий сайдыг томилно. Парламентаас ерөнхий сайдад нэр дэвшигчийг албан ёсоор мэдэгдсэний дараа парламентын дарга, парламентын бүлгүүд, ерөнхийлөгч хэлэлцээд, эдгээр хэлэлцээрийн үр дүнд нэр дэвшигчийг парламентад нээлттэй санал хураалтаар, гишүүдийн олонхын саналаар Ерөнхий сайдаар сонгоно.</p> <p>Хэрэв нэр дэвшигч шаардлагатай олонхын санал авч чадаагүй бол өөр нэр дэвшигчийг дээрх процессын дагуу нэр дэвшүүлнэ. Хэрэв 2 дахь нэр дэвшигч шаардлагатай олонхын санал авч чадаагүй бол Ерөнхий сайдын санал болгосноор парламент нээлттэй санал хураалт явуулж, хамгийн олон санал авсан нэр дэвшигчийг сонгоно.</p> <p>64.Ерөнхийлөгч Засгийн газар, сайдын хүсэлтийг үндэслэн Засгийн газар, эсхүл сайдыг огцруулна. Ерөнхийлөгч ерөнхий сайдын санал болгосноор сайдыг үүрэгт ажлаас нь чөлөөлнө. Парламент нь Засгийн газар, сайдад тодорхой хугацаанд итгэл</p>

	<p>үзүүлээгүй бол Ерөнхийлөгч өөрийн санаачилгаар Засгийн газар, эсхүл сайдыг огцруулж болно. Хэрэв сайд нь Ерөнхийлөгч, Ерөнхий сайдаар сонгогдвол сайдын албан тушаалаас чөлөөлөгдсөнд тооцно.</p> <p>65.Засгийн газар нь Үндсэн хуульд заасан чиг үүргийг хэрэгжүүлэхээс гадна Засгийн газраас томилогдсон төрийн захиргааны байгууллагуудыг удирдан чиглүүлнэ.</p> <p>66.Ерөнхий сайд нь Засгийн газрын үйл ажиллагааг удирдан чиглүүлж, Засгийн газрын бүрэн эрхийн хүрээний асуудлыг хэлэлцэхээр бэлтгэх, хяналт тавих үүрэгтэй. Ерөнхий сайд нь Засгийн газрын хуралдааныг даргална. Ерөнхий сайд нь Европын зөвлөлд улсаа төлөөлнө. Европын холбооны бусад үйл ажиллагаанд мөн улсаа төлөөлж оролцоно. Ерөнхий сайдын эзгүйд Шадар сайд, Шадар сайдын эзгүйд туршлагаараа хамгийн ахмад сайд орлоно.</p> <p>67.Засгийн газар нь эрх мэдлийнхээ хүрээнд Засгийн газрын нэгдсэн хуралдаанаар засгийн газар, яамны чухал шаардлагатай, өндөр ач холбогдолтой асуудлаар шийдвэр гаргана. Засгийн газрын бүрэн эрхийг хуулиар тогтооно.</p> <p>Засгийн газраар хэлэлцэх асуудалтай холбоотой материалыг холбогдох яам боловсруулна. Засгийн газар нь асуудал хэлэлцэж бэлтгэх сайд нарын хороотой байж болно. Засгийн газрын хуралдаанд хамгийн багадаа 5 сайд оролцсоноор хуралдаан хүчинтэйд тооцно.</p> <p>68.Засгийн газар нь шаардлагатай тооны яамтай байна. Яам бүр Засгийн газар болон захиргааны чиг үүргийн дагуу өөрийн эрхлэх ажлын хүрээн дэх асуудлыг авч хэлэлцэж, холбогдох материалыг боловсруулах үүрэгтэй. Яам бүрийг сайд удирдана. Яамны тоо болон яам байгуулах ерөнхий зарчмыг хуулиар тогтооно.</p>
<p>Ерөнхийлөгч</p>	<p align="center">V БҮЛЭГ.БҮГД НАЙРАМДАХ УЛСЫН ЕРӨНХИЙЛӨГЧ</p> <p>54.Бүгд найрамдах улсын Ерөнхийлөгчийг ард нийтийн, шууд сонгуулиар 6 жилийн хугацаатай сонгоно. Ерөнхийлөгч нь Финландын уугуул иргэн байна. Ерөнхийлөгчийг 2-оос дээш удаа дарааллан сонгож болохгүй.</p> <p>55.Хэрэв Ерөнхийлөгч нас нөгчсөн, эсхүл засгийн газар нь Ерөнхийлөгчийг чиг үүргээ хэрэгжүүлэх чадамжгүй болсон гэж үзвэл дараагийн шинэ Ерөнхийлөгчийг яаралтай сонгоно.</p> <p>57.Ерөнхийлөгч нь Үндсэн хууль, бусад хуульд тусгайлан заасан чиг үүргийг хэрэгжүүлнэ.</p> <p>58.Ерөнхийлөгч Засгийн газрын саналыг үндэслэн шийдвэр гаргана. Хэрэв Ерөнхийлөгч Засгийн газрын саналыг хүлээн зөвшөөрөхгүй бол тухайн асуудлыг Засгийн газарт буцаана. Хэрэв Ерөнхийлөгчийн эс зөвшөөрсөн асуудал нь албан тушаалтныг томилох, эсхүл хуулиар зөвшөөрснөөс бусад асуудал байвал Засгийн газар парламентад танилцуулна. Үүний дараа Засгийн газрын санал болгосны дагуу Парламент засгийн газраас танилцуулсан тайланг үндэслэн шийдвэр гаргана.</p> <p>Ерөнхийлөгч дараах асуудлын талаар шийдвэр гаргахдаа Засгийн газрын саналыг үл харгалзана:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Засгийн газар, сайд нарыг томилох, огцруулах; 2. Парламентын ээлжит бус сонгуультай холбоотой зарлиг гаргах; 3. Ерөнхийлөгчийн уучлал үзүүлэх, хуульд тусгайлан заасан хувь хүнтэй холбоотой асуудлаар, эсхүл Засгийн газрын хуралдаанаар хэлэлцэх шаардлагагүй асуудлаар шийдвэр гаргах; 4. Аландын арлуудын автономит эрхтэй холбоотой асуудал болон Аландын арлуудтай холбоотой санхүүгийн асуудлаар шийдвэр гаргах. <p>Засгийн газрын сайд нь өөрийн эрхлэх асуудлын хүрээний асуудлыг Ерөнхийлөгчид танилцуулна. Засгийн газрын илтгэгч нь Засгийн газрын үйл ажиллагаа, Засгийн газрын бүрэлдэхүүнд өөрчлөлт оруулах талаар Ерөнхийлөгчид танилцуулна.</p> <p>Ерөнхийлөгч хуульд тусгайлан заасан цэргийн дүрэм журамтай холбоотой асуудлаар холбогдох сайдтай хамтран шийдвэр гаргана. Мөн хуульд заасны дагуу Ерөнхийлөгч нь цэргийн томилгоо, Ерөнхийлөгчийн Тамгын газартай холбоотой асуудлаар шийдвэр гаргана. Тусгайлан гаргасан хуулийн дагуу Финланд улсын оролцоотой зэвсэгт хүчний удирдлагатай холбоотой шийдвэр гаргана.</p> <p>59.Ерөнхийлөгч өөрийн үүргээ биелүүлэх боломжгүй хугацаанд түүнийг Ерөнхий сайд орлох ба Ерөнхий сайд орлох боломжгүй үед Шадар сайд Ерөнхийлөгчийн үүргийг түр</p>

	<p>орлон гүйцэтгэнэ.</p> <p>113.Хууль зүйн канцлер, Парламентын Омбудсмен, эсхүл Засгийн газар Ерөнхийлөгчийг эх орноосоо урвасан, хүн төрөлхтний эсрэг гэмт хэрэг үйлдсэн гэж үзвэл энэ асуудлыг парламентад хүргүүлнэ. Хэрэв парламент ¾-ын саналаар хариуцлага тооцох ёстой гэж үзвэл Ерөнхий прокурорын дүгнэлт гаргана. Энэ хугацаанд Ерөнхийлөгч албан тушаалаасаа түр татгалзаж болно. Бусад тохиолдолд Ерөнхийлөгчид хариуцлага тооцох асуудлыг Ерөнхийлөгчийн тухай хуулиар зохицуулна.</p>
<p>2.2.8.БҮГД НАЙРАМДАХ ИТАЛИ УЛС Баталсан он:1947. Нэмэлт, өөрчлөлт: 2012 .</p>	
<p>Хууль тогтоох байгууллагын бүрэн эрх</p>	<p style="text-align: center;">II БҮЛЭГ. ТӨРИЙН БАЙГУУЛАЛ I. ПАРЛАМЕНТ I ХЭСЭГ. ТАНХИМУУД</p> <p>55.Парламент нь Төлөөлөгчдийн танхим болон Сенатаас бүрдэнэ. Парламент зөвхөн Үндсэн хуулиар заасан тохиолдолд хамтарсан хуралдаан хийнэ.</p> <p>56.Төлөөлөгчдийн танхим нь нийтийн, шууд сонгуулиар сонгогдоно. 636 төлөөлөгчтэй байх ба 12 нь хилийн чанадын тойргоос²²² сонгогдоно.</p> <p>Сонгуулийн өдөр 25 нас хүрсэн хэн ч төлөөлөгчөөр сонгогдох эрхтэй.</p> <p>Хилийн чанадын тойргийн суудлаас бусад сонгуулийн тойргийн суудал хуваарилахдаа Бүгд найрамдах улсын хамгийн сүүлийн хүн амын тооллогод үндэслэн Бүгд найрамдах улсын нийт хүн амыг 618-д хувааж, сонгуулийн тойрог тус бүрийн хүн амд харьцуулан хуваарилна.</p> <p>57.Хилийн чанадын тойргоос бусад Бүгд найрамдах улсын Сенатууд нь бүс нутгийн үндсэн дээр сонгогдоно. 315 Сенат сонгогдох ба тэдний 6 нь Италийн харьяаны тойргоос сонгогдоно. Аль ч бүс нутгийн Сенатууд 7-оос бага байх ба Молисэ (Molise) 2, Валле д'Аоста (Valle d'Aosta) 1 Сенатортай байна. Хилийн чанадын тойргоос бусад тойргуудад суудал хуваарилахдаа Үндсэн хуулийн 56 дугаар зүйлд заасны дагуу бүс нутгуудын хүн амын хамгийн сүүлийн тооллогод үндэслэн тухайн бүс нутгийн хүн амын тоонд харьцуулан хуваарилна.</p> <p>58.Сенаторууд нь 25 нас хүрсэн сонгогчдын нийтийн, шууд санал хураалтаар сонгогдоно. 40 нас хүрсэн бол Сенатад сонгогдох эрхтэй.</p> <p>59.Ерөнхийлөгч асан нь албан тушаалаасаа татгалзвал Сенатор болох эрхтэй. Өмнөх ерөнхийлөгч нар Сенатор байх насан туршийн эрхтэй болох ба өөрсдөө уг эрхээсээ татгалзаж болно. Ерөнхийлөгч нь нийгэм, шинжлэх ухаан, урлаг, утга зохиолын салбарт гавъяа байгуулж улсынхаа нэрийг гаргасан 5 иргэнийг насан туршийн сенатороор томилох эрхтэй.</p> <p>60.Төлөөлөгчдийн танхим, Сенат тус бүр 5 жилээр сонгогдоно. Танхим тус бүрийн бүрэн эрхийн хугацааг сунгаж болохгүй ба зөвхөн дайн бүхий нөхцөлд хуулийн дагуу сунгана.</p> <p>61.Шинэ парламентын сонгуулийг өмнөх Танхимын хугацаа дууссанаас хойш 70 хоногийн дотор явуулна. Сонгууль дууссанаас хойш 20 хоногийн дотор парламентын анхдугаар хуралдааныг зарлан хуралдуулна. Шинэ Танхим хуралдтал өмнөх Танхимын эрх хэвээр хадгалагдана.</p> <p>62.Парламентын ээлжит хурлыг 2 болон 10 дугаар сард зарлан хуралдуулна. Танхим бүр өөрсдийн дарга, Бүгд найрамдах улсын Ерөнхийлөгч, эсхүл гишүүдийн 1/3-ийн санаачилгаар тусгай хуралдаан хийж болно. Нэг Танхим нь тусгай хуралдаан зарлан хуралдуулсан бол нөгөө Танхим нэгэн адил тусгай хуралдаан зарлана.</p> <p>63.Танхим бүр өөрийн гишүүд дотроос Дарга болон Хороогоо сонгоно. Парламентын хамтарсан хуралдаан хийх үед Төлөөлөгчдийн танхимын дарга хамтарсан хуралдааныг удирдана.</p> <p>65.Төлөөлөгч болон сенаторын бүрэн эрхийг дуусгавар болгох үндэслэлийг хуулиар тогтооно. Аль ч гишүүн нэгэн зэрэг хоёр Танхимын гишүүн байж үл болно.</p> <p>66.Танхим бүрийн гишүүд итгэмжлэх жуух бичгээ баталгаажуулах ба түүний бүрэн эрхийг дуусгавар болгох шалтгаан байвал хуулийн дагуу дараагийн арга хэмжээ авна.</p> <p>В.Парламентын гишүүдийг үзэл бодлоо илэрхийлснийх нь төлөө хариуцлага хүлээлгэх,</p>

²²² Итали Улсын хувьд хилийн чанадад байнга оршин суудаг Итали иргэн сонгуульд санал өгөх эрхтэй.

	<p>эсхүл албан үүргээ хэрэгжүүлж өгсөн саналыг гээгдүүлж болохгүй.</p> <p>Үүхийн хүчин төгөлдөр тогтоолоор хорих ял эдэлж байгаа болон гишүүн гэмт хэрэг үйлдэж буй гэмт үйлдлийнхээ үед газар дээрээ баригдан саатуулагдсанаас бусад тохиолдолд Танхимын зөвшөөрөлгүйгээр гишүүний бие болон орон гэрт нэгжлэг хийх, баривчлахыг хориглох ба гишүүний хувийн эрх чөлөөг хязгаарлахыг хориглоно.</p>
<p>Ерөнхийлөгч, түүний бүрэн эрх, сонгож, чөлөөлөх журам</p>	<p align="center">II. БҮГД НАЙРАМДАХ УЛСЫН ЕРӨНХИЙЛӨГЧ</p> <p>83.Ерөнхийлөгч нь парламентын хамтарсан хуралдаанаас сонгогдоно. Сонгуульд үндэсний цөөнхийн төлөөллийг хангахын тулд Бүс нутгийн Зөвлөлөөс (орон нутгийн парламент) сонгогдсон муж бүрийн 3 төлөөллийг оролцуулна. Валле д`Аостагаас зөвхөн 1 төлөөлөл оролцуулна. Ерөнхийлөгчийг хурлын 2/3-ын олонхын, нууц санал хураалтаар сонгоно. 3 дахь санал хураалтын дараа санал дийлэнх олонхд хүрсэн байна.</p> <p>84.Ерөнхийлөгчөөр 50 нас хүрсэн, иргэний болон улс төрийн эрхтэй иргэн сонгогдоно. Ерөнхийлөгч нь албан үүрэгт нь харшлах ажил, албан тушаал эрхэлж болохгүй. Ерөнхийлөгчийн цалин хөлс, эрх ямбыг хуулиар тогтооно.</p> <p>85.Ерөнхийлөгч нь 7 жилийн хугацаатайгаар сонгогдоно. Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрхийн хугацаа дуусахаас 30 хоногийн өмнө Төлөөлөгчдийн танхим нь шинэ Ерөнхийлөгчийг сонгох парламентын болон орон нутгийн төлөөлөгчдийн хамтарсан хуралдааныг зарлана. Парламентыг тараах үеэр, эсхүл татан буулгахаас 3 сарын өмнө, шинэ Парламентын анхдугаар хуралдаан эхэлсэн эхний 15 хоногийн дотор Ерөнхийлөгчийн сонгууль явуулж болохгүй. Энэ тохиолдолд бүрэн эрхээ хэрэгжүүлж байгаа Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрхийг сунгана.</p> <p>86.Ерөнхийлөгч бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэх боломжгүй үед Сенатын дарга Ерөнхийлөгчийн үүргийг түр орлон гүйцэтгэнэ. Ерөнхийлөгч бүрэн эрхээ байнга хэрэгжүүлэх боломжгүй болсон, нас нөгчсөн, эсхүл огцруулсан бол Төлөөлөгчдийн Танхимын дарга нь парламентыг тараах үе болон тараахаас өмнөх 3 сарын хугацаа алин байсан ч нь 15 хоногийн дотор шинэ Ерөнхийлөгчийг сонгох сонгуулийн тов зарлана.</p> <p>87.Ерөнхийлөгч нь төрийн тэргүүн бөгөөд үндэсний эв нэгдлийн илэрхийлэгч байна. Ерөнхийлөгч парламентэд үг хэлж болно.</p> <p>Ерөнхийлөгч нь дараах бүрэн эрхтэй:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Засгийн газрын санаачилсан хуулийн төслийг парламентад танилцуулах; • хууль, хуулийн хүчин чадалтай зарлиг, журмыг соёрхон батлах; • Үндсэн хуульд заасан тохиолдолд ард нийтийн санал асуулгыг товлон зарлах; • хуульд заасан тохиолдолд төрийн албан хаагчдыг томилох; • дипломат төлөөлөгчдийн итгэмжлэх, хүлээн авах, шаардлагатай бол парламентаас зөвшөөрсөн бол олон улсын гэрээг соёрхон батлах. <p>Ерөнхийлөгч нь зэвсэгт хүчний ерөнхий командлагч байх ба хуулиар тогтоосон Батлан хамгаалах дээд зөвлөлийг тэргүүлж, Парламентын зөвшөөрснөөр дайны байдал зарлана. Ерөнхийлөгч Шүүхийн дээд зөвлөлийг тэргүүлнэ. Ерөнхийлөгч өршөөл үзүүлэх, ял шийтгэлийг хөнгөрүүлэх эрхтэй. Ерөнхийлөгч нь Бүгд Найрамдах Улсын төрийн шагнал өргөмжлөл, цол олгоно.</p> <p>88.Парламентыг даргалж буй албан тушаалтантай зөвшилцөн парламентын аль нэг Танхимыг, эсхүл хоёр Танхимыг тарааж болно. Ерөнхийлөгч өөрийн бүрэн эрх дуусгавар болохоос 6 сарын өмнө, эсхүл парламентын бүрэн эрхийн хугацаа дуусахаас 6 сарын өмнө энэ эрхээ хэрэгжүүлэхгүй.</p> <p>90.Албаны бүрэн эрхээ хэрэгжүүлэх явцдаа Үндсэн хууль зөрчсөн, эх орноосоо урвасан гэмт хэрэг үйлдсэнээс бусдаар Ерөнхийлөгчид албаны бүрэн эрхээ хэрэгжүүлснийх нь төлөө хариуцлага хүлээлгэж болохгүй. Энэ зүйлд заасан нөхцөл байдлын үед парламентын хоёр Танхимын хамтарсан хуралдааны нийт гишүүдийн үнэмлэхүй олонхын саналаар албан тушаалаас нь огцруулж, эрүүгийн хариуцлагад татна.</p>
<p>Гүйцэтгэх засаглал</p>	<p align="center">III. ЗАСГИЙН ГАЗАР</p> <p align="center">IXЭСЭГ. САЙД НАРЫН ЗӨВЛӨЛ</p> <p>2.Бүгд Найрамдах Улсын Засгийн газар нь Зөвлөлийн тэргүүн болон Сайд нарын Зөвлөлийн сайд нараас бүрдэнэ. Ерөнхийлөгч нь Сайд нарын Зөвлөлийн тэргүүн, түүний саналаар сайд нарыг томилно.</p> <p>3.Сайд нарын Зөвлөлийн тэргүүн /цаашид Ерөнхий сайд гэх/, сайд нар албан үүргээ</p>

	<p>хүлээн авахдаа Ерөнхийлөгчид тангараг өргөнө.</p> <p>94.Засгийн газар парламентын хоёр Танхимын итгэлийг авсан байх ёстой. Хоёр Танхим соёрхох, итгэл үзүүлэхээс татгалзсан бол шалтгааныг тодруулахаар нэр дуудан санал хураана. Засгийн газрыг бүрдүүлэхээс 10 хоногийн дотор парламентын итгэлийг олно.</p> <p>Парламентын аль нэг, эсхүл хоёр Танхим хоёулаа Засгийн газрын эсрэг санал өгсөн нь тэднийг огцуулах үндэслэл болохгүй. Итгэл үзүүлэхгүй тухай саналд Танхимын гишүүдийн 1/10 нь гарын үсэг зурсан байх ёстой ба танилцуулахаас 3 хоногийн өмнө хэлэлцэж болохгүй.</p> <p>95.Ерөнхий сайд Засгийн газрын хэрэгжүүлж буй ерөнхий бодлогын төлөө хариуцлага хүлээнэ. Ерөнхий сайд сайд нарын үйл ажиллагааг зохицуулж, улс төрийн болон захиргааны бодлогын уялдаа холбоог ханган ажиллана. Сайд нар нь Сайд нарын Зөвлөлийн өмнө үйл ажиллагаагаа хамтдаа хариуцах ба өөрсдийн тэргүүлж буй яамдын үйл ажиллагааны өмнөөс хувийн хариуцлага хүлээнэ. Зөвлөлийн Тэргүүлэгчдийн бүтэц, бүрэлдэхүүн, яамдын тоо, зохион байгуулалт, чадварийг хуулиар тогтооно.</p> <p>96.Ерөнхий сайд, сайд нарыг албан үүргээ хэрэгжүүлэх явцдаа үйлдсэн аливаа гэмт хэрэгт нь холбогдуулан эрүүгийн хариуцлагад татах, албан тушаалаас нь огцруулахад Үндсэн хуульд заасны дагуу Сенат, эсхүл Төлөөлөгчдийн танхим зөвшөөрөл өгнө.</p>
<p>2.2.9.БНХАУ Үндсэн хууль баталсан он: 1982 Нэмэлт, өөрчлөлт: 2004.</p>	
<p>Хууль тогтоох байгууллагын бүрэн эрх (Танхим тус бүрээр)</p>	<p style="text-align: center;">III БҮЛЭГ. ТӨРИЙН БҮТЭЦ Нэгдүгээр хэсэг. АРДЫН ТӨЛӨӨЛӨГЧДИЙН ИХ ХУРАЛ</p> <p>57.Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улсын (цаашид БНХАУ гэх) Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурал (цаашид АТИХ гэх) бол төрийн эрх мэдлийн дээд байгууллага мөн. АТИХ-ын Байнгын хороо²²³ нь байнгын үйл ажиллагаатай байгууллага мөн.</p> <p>58.АТИХ болон Байнгын Хороо нь төрийн хууль тогтоох эрх мэдлийг хэрэгжүүлнэ.</p> <p>59.АТИХ нь муж, өөртөө засах орон, Төв Засгийн газарт шууд харьяалагдах мужууд болон засаг захиргааны тус бүсээс сонгогдсон төлөөлөгчид болон зэвсэгт хүчнээс сонгогдсон төлөөлөгчдөөс бүрдэнэ. Бүх цөөнх үндэстнүүд зохистой тооны төлөөлөгчтэй байх эрхтэй.</p> <p>АТИХ-ын төлөөлөгчдийн сонгуулийг АТИХ-ын Байнгын Хороо хариуцна. АТИХ-ын гишүүдийн тоо, тэдний сонгуулийн журмыг хуулиар тогтооно.</p> <p>60.Бүх Улсын АТИХ нь 5 жилийн хугацаатай сонгогдоно. Бүх Улсын АТИХ-ын бүрэн эрхийн хугацаа дуусахаас 2 сарын өмнө түүний Байнгын хороо нь дараагийн АТИХ-ын төлөөлөгчдийг сонгох сонгуулийг явуулсан байна. Хэрэв сонгууль явуулж үл болох онц байдал үүссэн бол бүрэн эрх нь хэрэгжиж байгаа АТИХ-ын Байнгын хорооны 2/3-оос дээш гишүүдийн шийдвэрлэснээр сонгуулийг хойшлуулах ба ажиллаж байгаа АТИХ-ын бүрэн эрхийн хугацааг сунгана. Онц байдал дууссаны дараа 1 жилийн дотор дараагийн Бүх Улсын АТИХ-ын төлөөлөгчдийг сонгох сонгуулийг заавал явуулсан байна.</p> <p>61.Бүх Улсын АТИХ-ын хуралдаан нь түүний Байнгын хорооны зарлан хуралдууснаар жилд 1 удаа хуралдана. АТИХ-ын Байнгын хороо шаардлагатай гэж үзсэн бол, эсхүл АТИХ-ын төлөөлөгчдийн 1/5-ээс дээших нь санал гаргасан бол АТИХ-ын хуралдааныг нэн даруй хуралдуулж болно. АТИХ нь эхний хуралдаанаараа өөрийн даргыг сонгоно.</p> <p>62.АТИХ нь дараах чиг үүрэг, бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ. Үүнд:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах; 2.Үндсэн хуулийн хэрэгжилтэд хяналт тавих; 3.эрүү, иргэний хэрэг, төрийн байгууллага, бусад асуудалтай холбоотой хууль батлах, өөрчлөх;

²²³ Standing Committee of The National People's Congress буюу Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурлын "Байнгын хороо" нь хоёр шатлал бүхий нэг танхимтай парламентын байнгын ажиллагаатай дээд Зөвлөл бөгөөд БНМАУ-ын Улсын Бага Хуралтай ижил бүтэц юм.

- 4.БНХАУ-ын Дарга, дэд Даргыг сонгоно;
- 5.БНХАУ-ын Даргын санал болгосноор Төрийн Зөвлөл²²⁴-ийн Тэргүүн /Ерөнхий сайд/-ийг сонгоно. Төрийн Зөвлөлийн тэргүүний /цаашид Ерөнхий сайд гэх/ санал болгосноор Төрийн Зөвлөлийн тэргүүний орлогчид /цаашид Ерөнхий сайдын орлогч гэх/, төрийн зөвлөхүүд, яамны, эсхүл хорооны сайд нар, Ерөнхий аудитор, Төрийн зөвлөлийн Ерөнхий нарийн бичгийн даргыг сонгоно;
- 6.Цэргийн төв хорооны Даргыг сонгох ба түүнийг томилогдсны дараа Цэргийн төв хорооны бусад гишүүдийг сонгоно;
- 7.Ардын дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгчийг сонгоно;
- 8.Ардын прокурорын ерөнхий газрын Ерөнхий прокурорыг сонгоно;
- 9.үндэсний эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн төлөвлөгөө ба түүний хэрэгжилтийн тайланг хэлэлцэж, батална;
- 10.улсын төсөв, түүний хэрэгжилтийг хэлэлцэж, батална;
- 11.АТИХ-ын Байнгын хорооны хууль зөрчсөн шийдвэрийг өөрчлөх, хүчингүй болгох;
- 12.Төв Засгийн газарт шууд хамаарах аймаг, автономит муж, хот байгуулсныг батлах;
- 13.засаг захиргааны тусгай бүс байгуулах, түүний удирдлагын тогтолцоог батлах;
- 14.дайн ба энхийн асуудлыг шийдвэрлэх;
- 15.Төрийн эрх мэдлийн дээд байгууллагын хэрэгжүүлдэг бусад эрх мэдлийг хэрэгжүүлнэ.

63.АТИХ нь дараах албан тушаалтныг албан үүргээс нь эгүүлэн татах, эсхүл огцруулах эрхтэй:

- 1.БНХАУ-ын Дарга, дэд дарга;
- 2.Ерөнхий сайд, Ерөнхий сайдын орлогч, Төрийн зөвлөлийн гишүүд, яамд болон хороодын сайд нар, Ерөнхий Аудитор, Төрийн зөвлөлийн Ерөнхий нарийн бичгийн дарга;
- 3.Цэргийн төв хорооны дарга, бусад хороодын дарга;
- 4.Ардын дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч;
- 5.Ардын дээд прокурорын Ерөнхий прокурор.

64.АТИХ-ын Байнгын хорооны, эсхүл АТИХ-ын төлөөлөгчдийн 1/5-ээс дээшихийн санаачилсан Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг АТИХ-ын бүх төлөөлөгчдийн 2/3-ын саналаар батална. Хууль тогтоомжийг АТИХ-ын бүх төлөөлөгчдийн хоёрны нэгийн саналаар батална.

65.АТИХ-ын Байнгын Хороо нь дараах бүрэлдэхүүнтэй: Дарга, дэд Дарга, Ерөнхий нарийн бичгийн дарга, гишүүд. АТИХ-ын Байнгын хороонд үндэсний цөөнх нь зохистой төлөөлөлтэй байх эрхтэй. АТИХ нь Байнгын Хорооны бүрэлдэхүүнийг сонгох, эгүүлэн татах бүрэн эрхтэй. АТИХ-ын Байнгын хорооны бүрэлдэхүүн нь засаг захиргааны байгууллага, шүүхийн болон прокурорын албыг давхар хариуцаж болохгүй.

66.АТИХ-ын Байнгын хорооны бүрэн эрхийн хугацаа нь АТИХ-ын бүрэн эрхийн хугацаатай адил байна. Байнгын хороо нь дараагийн АТИХ-аас шинэ Байнгын Хороог сонгох хүртэл бүрэн эрхээ хэрэгжүүлнэ. Байнгын хорооны дарга, дэд дарга нь нэг удаа улиран сонгогдож болно.

67.АТИХ-ын Байнгын хороо нь дараах эрх үүргийг хэрэгжүүлнэ:

- 1.Үндсэн хуулийг тайлбарлах, Үндсэн хуулийн хэрэгжилтэд хяналт тавих;
- 2.АТИХ-аас тогтоохоос бусад хууль тогтоомжийг батлах, нэмэлт, өөрчлөлт оруулах;
- 3.АТИХ-ын чөлөөт цагт тэдний баталсан хууль тогтоомжид хэсэгчилсэн нөхөлт, нэмэлт, өөрчлөлт оруулах ба ингэхдээ тухайн хууль тогтоомжийн суурь зарчмыг зөрчиж болохгүй;
- 4.хууль тогтоомжийг тайлбарлах;
- 5.АТИХ-ын чөлөөт цагт үндэсний эдийн засаг нийгмийн хөгжлийн төлөвлөгөө, улсын төсвийг хэрэгжүүлэх явцад хийх шаардлагатай нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийг хянан үзэж батлах;
- 6.Төрийн зөвлөл, Цэргийн төв хороо, Ардын дээд шүүх, Ардын дээд прокурорын ажлыг хянах;
- 7.Үндсэн хууль, бусад хууль тогтоомжийг зөрчсөн Төрийн зөвлөлийн тогтоол шийдвэр, засаг захиргааны байгууллагын дүрэм, журмыг хүчингүй болгох;

²²⁴ а —————
БНХАУ-ын засгийн газар

8.Төв Засгийн газарт шууд захирагдах хотын захиргаа болон өөртөө засах орон, мужийн төрийн эрх мэдлийг хэрэгжүүлэгч байгууллагын Үндсэн хууль, бусад хууль тогтоомж, эсхүл захиргааны дүрэм, журамтай зөрчилдсөн шийдвэр, журмыг хүчингүй болгох;

9.АТИХ-ын чөлөөт цагт Төрийн зөвлөлийн Ерөнхий сайдын нэр дэвшүүлсэн гол Яамд, Хороодын сайд нар, эсхүл Ерөнхий аудитор, Төрийн зөвлөлийн Ерөнхий нарийн бичгийн даргыг сонгох;

10.АТИХ-ын чөлөөт цагт Цэргийн төв хорооны даргын саналыг үндэслэн хорооны бусад гишүүдийг сонгох;

11.Ардын дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгчийн санал болгосноор Ардын дээд шүүхийн дэд дарга, шүүгчид, Шүүхийн хороо болон Цэргийн шүүхийн даргыг томилж, чөлөөлөх;

12.Ардын дээд прокурорын Ерөнхий прокурорын саналыг үндэслэн Цэргийн прокурорын Ерөнхий прокурор, Прокурорын хорооны гишүүн, Ардын дээд прокурорын Ерөнхий прокурорын орлогч болон прокуроруудыг томилж, чөлөөлөх ба шууд харьяаны хот, өөртөө засах орон, мужуудын ардын прокурорын газрын ахлах прокурорыг томилж, чөлөөлөхийг зөвшөөрөх;

13.гадаад суух бүрэн эрхт төлөөлөгчийг томилох, эгүүлэн татах;

14.гадаад улстай байгуулсан гэрээ, чухал хэлэлцээрийг батлах, хүчингүй болгохыг тогтоох;

15.цэргийн болон дипломат албан хаагчдын зэрэг дэв, бусад тусгай албаны төрөл, зэрэг дэвийн журам тогтоох;

16.төрийн одон, медал, хүндэт цолны төрлийг тогтоох, олгох;

17.тусгай уучлал үзүүлэх;

18.АТИХ-ын чөлөөт цагт улс орон зэвсэгт халдлагад өртөх, эсхүл түрэмгийллээс хамтран хамгаалах тухай олон улсын гэрээгээр хүлээсэн үүргээ биелүүлэх нөхцөл байдал үүссэн үед дайны байдал зарлах;

19.ерөнхий дайчилгаа болон хэсэгчилсэн дайчилгаа тогтоох;

20.Улс орон даяар, эсхүл тодорхой мужууд, өөртөө засах орон, эсхүл шууд захиргааны хотуудад онц байдал зарлахыг тогтоох;

21.АТИХ-аас олгосон бусад бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ.

68.АТИХ-ын Байнгын хорооны дарга Байнгын хорооны үйл ажиллагааг удирдаж, Байнгын хорооны хурлыг зарлан хуралдуулна. Орлогч дарга, Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Байнгын хорооны даргын ажилд дэмжлэг үзүүлнэ. Даргын зөвлөлийн хурал дарга, орлогч дарга, Ерөнхий нарийн бичгийн дарга нараас бүрдэх ба АТИХ-ын Байнгын хорооны өдөр тутмын үйл ажиллагааг удирдан зохион байгуулна.

69.Байнгын хороо нь АТИХ-ын өмнө ажлаа хариуцан тайлагнана.

70.АТИХ нь Үндэстнүүдийн хороо, Хуулийн хороо, Санхүү эдийн засгийн хороо, Боловсрол, Шинжлэх ухаан, Соёл, нийтийн эрүүл мэндийн хороо, Гадаад хэргийн хороо, Хятадын харьяат нарын хороо, бусад тусгай хороод²²⁵-ыг байгуулна. АТИХ-ын чөлөөт цагт эдгээр хороод нь Байнгын хорооны шууд удирдлага дор ажиллана. Тусгай хороод нь АТИХ-ын Байнгын хорооны шууд удирдлага дор хуулийн төсөл, шийдвэрийн төсөл боловсруулж, хэлэлцэж, хянан үзнэ.

71.АТИХ, Байнгын хороо нь шаардлагатай гэж үзвэл тодорхой асуудлаар судлах, хянан шалгах үүрэг бүхий хороо (ажлын хэсэг)-г томилж, түүний тайланг сонсож холбогдох шийдвэр гаргана. Төрийн бүх байгууллага, олон нийтийн байгууллага, иргэд нь тус хороо (ажлын хэсэгт)-ны хяналт шалгалтын ажилд шаардлагатай мэдээллээр хангах үүрэгтэй.

72.АТИХ-ын төлөөлөгчид, Байнгын хорооны гишүүд хуулиар тогтоосон журмын дагуу хуулийн төсөл өргөн барих, өөрт олгодсон бүрэн эрх, холбогдох чиг үүргийнхээ хүрээнд санал оруулах эрхтэй.

73.АТИХ-ын төлөөлөгчид, Байнгын хорооны гишүүд хуралдааны хугацаанд хуульд заасан журмын дагуу Төрийн зөвлөл, түүний шууд харьяаны яамд, хороодод асуулт тавих эрхтэй ба асуугдсан байгууллага хариулах үүрэгтэй.

74.АТИХ-ын төлөөлөгчдийг АТИХ-ын хуралдааны хугацаанд Тэргүүлэгчдийн зөвшөөрөлгүйгээр, эсхүл АТИХ-ын чөлөөт цагт Байнгын хорооны зөвшөөрөлгүйгээр эрүүгийн хэрэгт татаж болохгүй.

²²⁵ Эдгээр хороод нь Монгол Улсын Их Хурлын байнгын хороотой ижил статустай.

	<p>75.АТИХ-ын төлөөлөгчдийг хуралдаан дээр хэлсэн үг, гаргасан саналынх нь төлөө хуулийн хариуцлага хүлээлгэхгүй.</p> <p>76.АТИХ-ын төлөөлөгчид Үндсэн хууль, бусад хуулийг сахин биелүүлэх, төрийн нууцыг хадгалах замаар бусдад үлгэр дууриалал үзүүлж, өөрийн оролцсон олон нийтийн үйл ажиллагаа, бусад ажил, үйлдвэрлэлд Үндсэн хууль, бусад хуулийг биелүүлэхэд туслалцаа үзүүлнэ.</p> <p>АТИХ-ын төлөөлөгчид нь сонгогдсон тойргийнхоо иргэдтэй байнгын харилцаатай байж, тэдний санал, шаардлагыг сонсож, тусгаж, ард түмэнд үйлчлэх үүрэгтэй.</p> <p>77.АТИХ-ын төлөөлөгчид нь өөрийн сонгогдсон тойргийн хяналтад байна. Төлөөлөгчийг сонгосон нэгж нь хуульд заасан журмын дагуу өөрсдийн сонгосон төлөөлөгчдийг эгүүлэн татах бүрэн эрхтэй.</p> <p>78.АТИХ ба Байнгын хорооны бүтэц зохион байгуулалт, ажлын журмыг хуулиар тогтооно.</p>
<p>Гүйцэтгэх засаглалын бүрэн эрх, гүйцэтгэх засаглалын тэргүүн, түүнийг сонгох, томилох журам,</p>	<p style="text-align: center;">3. ТӨРИЙН ЗӨВЛӨЛ</p> <p>85.Төрийн зөвлөл бол БНХАУ-ын Төв Засгийн газар мөн бөгөөд гүйцэтгэх эрх мэдлийг хэрэгжүүлэгч дээд байгууллага мөн. Төрийн засаг захиргааны дээд байгууллага мөн.</p> <p>86.Төрийн зөвлөлийн бүрэлдэхүүнд Ерөнхий сайд, Ерөнхий сайдын орлогч нар, Төрийн зөвлөлийн гишүүд, яамдын сайд нар, хороодын сайд нар, Ерөнхий аудитор, Ерөнхий нарийн бичгийн дарга багтана. Ерөнхий сайд Төрийн зөвлөлийг бүхэлд нь хариуцна. Сайд нар өөрийн удирдлагын яамд, хороодыг бүхэлд нь хариуцна. Төрийн зөвлөлийн бүтэц, зохион байгууллалтыг хуулиар тогтооно.</p> <p>87.Төрийн зөвлөлийн албаны бүрэн эрхийн хугацаа нь АТИХ-ын бүрэн эрхийн хугацаатай адил байна. Ерөнхий сайд, Ерөнхий сайдын орлогч нар, Төрийн зөвлөлийн гишүүдийг нэг удаа улируулан сонгож болно.</p> <p>88.Ерөнхий сайд Төрийн зөвлөлийн ажлыг шууд удирдана. Ерөнхий сайдын орлогч нар, Төрийн зөвлөлийн гишүүд Ерөнхий сайдын ажилд туслалцаа үзүүлж ажиллана.</p> <p>Төрийн зөвлөлийн Гүйцэтгэх хурал²²⁶ нь Ерөнхий сайд, Ерөнхий сайдын орлогч нар, Төрийн зөвлөлийн гишүүд, Төрийн зөвлөлийн Ерөнхий нарийн бичгийн даргаас бүрдэнэ. Ерөнхий сайд Төрийн зөвлөлийн Гүйцэтгэх хурал, бүгд хурлыг зарлан хуралдуулж, хурлыг даргална.</p> <p>89.Төрийн зөвлөл дараах бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.Үндсэн хууль, бусад хууль тогтоомжид заасны дагуу захиргааны арга хэмжээг зөвшөөрөх, захиргааны дүрэм, журам, шийдвэр, тогтоол батлах; 2.АТИХ, эсхүл Байнгын хороонд санал өргөн барих; 3.Төрийн зөвлөлийн яамд, хороодын үүрэг хариуцлагын журмыг тогтоох, тэдгээрийн үйл ажиллагааг нэгдсэн удирдлагаар хангах, яамд, хороодод үл харьяалагдах улсын чанартай захиргааны бусад ажлыг удирдах; 4.улс орон даяар орон нутгийн төрийн захиргааны байгууллагыг нэгдсэн удирдлагаар хангах, муж, өөртөө засах орон, шууд харьяаны хотуудын төрийн захиргааны байгууллага, Төв Засгийн газар хоорондын эрх мэдэл, чиг үүргийн нарийвчилсан хувиарлалтыг журамлах; 5.улсын төсөв, үндэсний эдийн засаг нийгмийн хөгжлийн төлөвлөгөөний төсөл боловсруулах; 6.хот хөдөөгийн хөгжил, аж ахуйн үйл ажиллагааг шууд удирдан зохион байгуулах; 7.боловсрол, шинжлэх ухаан, соёл, нийтийн эрүүл мэнд, биеийн тамир, гэр бүл төлөвлөлттэй холбоотой үйл ажиллагааг шууд удирдан зохион байгуулах; 8.ардын хэрэг, дотоодын аюулгүй байдал, шүүхийн захиргаа, хяналт болон холбогдох бусад асуудлаарх үйл ажиллагааг шууд удирдан зохион байгуулах; 9.олон улсын гэрээ, хэлэлцээр, гадаад харилцааг хөтлөн явуулах; 10.үндэсний батлан хамгаалахын бүтээн байгуулалтыг шууд удирдан зохион байгуулах; 11.үндэсний цөөнхийн тэгш эрхийг хангах, үндэсний өөртөө засах бүс нутгийн өөртөө засах эрхийг хангах, үндэсний аюулгүй байдлыг хангахтай холбоотой ажлыг удирдан зохион байгуулах; 12.Хятад гэр бүлийн гадаадын харьяат гишүүн, гадаад улсад оршин сууж буй Хятад иргэд, Хятадын харьяанд буцаж орохоор хүсэгчид тэдгээрийн хууль ёсны эрх ашгийг хамгаалах;

²²⁶ Засгийн газрын байнгын ажиллагаатай хурал байна.

	<p>13.яамд, хороодын оновчгүй шийдвэр, дүрэм, журмыг өөрчлөх, хүчингүй болгох; 14.орон нутгийн төрийн захиргааны байгууллагын оновчгүй шийдвэр, дүрэм, журмыг өөрчлөх, хүчингүй болгох; 15.аймаг, өөртөө засах орон, шууд харьяаны хотуудын засаг захиргааны нэгжийн хуваарийг зөвшөөрөх, өөртөө засах засаг захиргааны нэгж, муж, өөртөө засах муж, хотуудын засаг захиргааны нэгжийг үүсгэн байгуулах зөвшөөрөл олгох; 16.хуульд заасны дагуу Төв Засгийн газрын шууд харьяаны хот, муж, өөртөө засах оронд онц байдал зарлах; 17.хууль заасны дагуу захиргааны албан хаагчийн томилж, чөлөөлөх, сургах, тэдгээрийн ажлыг үнэлэх, урамшуулах, эсхүл шийтгэх зэрэг захиргааны байгууллагын хэмжээний шийдвэр гаргах, шалгах; 18.АТИХ, Байнгын хорооноос олгосон бусад эрх мэдлийг хэрэгжүүлнэ.</p> <p>90.Төрийн зөвлөлийн хороод, яамдын сайд нар өөрсдийн харьяа хэлтсүүдийн ажлыг хариуцах ба яам, хорооны хурлыг зарлан хуралдуулж, хурлыг даргална. Өөрийн харьяалах үндсэн асуудлаар шийдвэр гаргана.</p> <p>Яамд, хороод нь хууль тогтоомж болон Төрийн зөвлөлөөс гаргасан тогтоол, шийдвэр, дүрэм, журамд нийцүүлэн эрхлэх асуудлынхаа хүрээнд захирамж, удирдамж, дүрэм, журам гаргана.</p> <p>91.Төрийн зөвлөл нь өөрийн харьяаны бүх газар, хэлтсүүд, орон нутгийн бүх шатны засгийн ордны орлого, зарлага, төрийн санхүү, мөнгөний байгууллагын аж ахуйн үйл ажиллагааны орлог зарлагад аудит хийх, хянан шалгах чиг үүрэг бүхий аудитын байгууллага байгуулна.</p> <p>Аудитын байгууллага нь Ерөнхий сайдын удирдлага дор, хуульд заасны дагуу хараат бусаар хянан шалгах эрх мэдлээ хэрэгжүүлэх ба бусад захиргааны байгууллага, олон нийтийн байгууллага, эсхүл иргэд аудитын байгууллагын үйл ажиллагаанд хөндлөнгөөс оролцож үл болно.</p> <p>92.Төрийн зөвлөл нь АТИХ, эсхүл Байнгын хорооны өмнө ажлаа хариуцан тайлагнана.</p>
<p>Ерөнхийлөгч</p>	<p>Хоёрдугаар хэсэг. БҮГД НАЙРАМДАХ ХЯТАД АРД УЛСЫН ДАРГА</p> <p>79.БНХАУ-ын Дарга, дэд даргыг АТИХ-аас сонгоно. Сонгох, сонгогдох эрхтэй, 45 насанд хүрсэн, БНХАУ-ын иргэн БНХАУ-ын Дарга, дэд даргаар сонгогдох эрхтэй.</p> <p>БНХАУ-ын Дарга, дэд даргын бүрэн эрхийн хугацаа АТИХ-ын бүрэн эрхийн хугацаатай ижил байх ба нэг удаа улиран сонгож болно.</p> <p>80.БНХАУ-ын Дарга нь АТИХ, Байнгын хорооны шийдвэрийн дагуу хуулийг нийтлэх (promulgate); Ерөнхий сайд, Ерөнхий сайдын орлогч, Төрийн зөвлөлийн гишүүд, сайд нар, Ерөнхий аудитор, Төрийн зөвлөлийн ерөнхий нарийн бичгийн даргыг томилж, чөлөөлөх; төрийн одон медал, цол олгох; тусгай уучлал үзүүлэх; онц болон дайны байдал зарлах; дайчилгаа явуулах.</p> <p>81.БНХАУ-ын Дарга нь БНХАУ-ын нэрийн өмнөөс Улсын үйл хэргийг явуулж, гадаадын дипломат төлөөлөгчдийг хүлээн авах, АТИХ-ын Байнгын хорооноос гаргасан шийдвэрийг үндэслэн гадаадад суух бүрэн эрхт төлөөлөгчийг томилох, эгүүлэн татах, гадаад улстай байгуулсан гэрээ, чухал хэлэлцээрийг зөвшөөрөх, хүчингүй болгоно.</p> <p>82.БНХАУ-ын дэд дарга нь БНХАУ-ын Даргын ажилд туслалцаа үзүүлж ажиллана. БНХАУ-ын дэд дарга нь БНХАУ-ын Даргын эрх олгосноор түүний зарим эрх, үүргийг хэрэгжүүлнэ.</p> <p>83.БНХАУ-ын Дарга, дэд дарга нь дараагийн АТИХ-аас шинэ Дарга, дэд дарга сонгогдтол өөрсдийн албан үүргээ хэрэгжүүлнэ.</p> <p>84.БНХАУ-ын Даргын алба ор гарсан бол дэд дарга түүний албан үүргийг залгамжилна. Хэрэв дэд даргын ор гарсан бол АТИХ-аас шинэ дэд дарга нөхөн сонгоно. Хэрэв Дарга, дэд даргын аль альны ор гарсан бол АТИХ шинэ Дарга нарыг нөхөн сонгоно. Дарга нарыг нөхөн сонгох хүртэл АТИХ-ын Байнгын хороон дарга Улсын Даргын албан үүргийг түр орлон гүйцэтгэнэ.</p>

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- С.Нарангэрэл. Эрх зүйн эх толь бичиг. 2007.
- С.Нарангэрэл. Монголын эрх зүйн эх толь бичиг. 2015.
- А.К.Романов. Их Британийн эрх зүй болон эрх зүйн тогтолцоо. 2016.
- С.Нарангэрэл. Хууль зүйн толь. 1996.
- Хамтын бүтээл. Дэлхийн улс орнуудын парламент. 2010.
- П.Амаржаргал. Япон Улсын Үндсэн хууль. 2011.
- A Oxford dictionary of Law” (ed 5.) 2003. Edited by Elizabeth A. Martin., Oxford University of Press.
- Хамтын бүтээл. Ардчилсан засаглал, нээлттэй нийгмийн нэр томъёоны тайлбар толь. 2006.
- Удирдахуйн онол, практикийн асуудлууд. Сэтгүүл. №7.
- Болгарийн Үндсэн хууль.1991(2007).
- Испанийн Үндсэн хууль.1978 (2011).
- Италийн Үндсэн хууль. 1947 (2012).
- Киргизийн Үндсэн хууль. 2010.
- БНХАУ-ын Үндсэн хууль.1982 (2004).
- Их Британиын Магна Харт.1215 (2013).
- Хорватын Үндсэн хууль.1991(2010).
- Унгарын Үндсэн хууль.2011 (2013).
- Японы Үндсэн хууль.1946.
- Эстоны Үндсэн хууль. 1992 (2011).
- Латвийн Үндсэн хууль. 1922 (1991 онд шинэчлэн найруулсан), (2014).
- Финландын Үндсэн хууль.1999 (2011).
- Crown act 1707.
- Septennial act 1715.
- Representation of the People act 1867, amendment 1983, 1985.
- Parliament act 1911, amendment 1949.
- Regency act 1937.
- Fixed-term Parliament Act 2011.
- House of Commons (Disqualification) Act 1975.
- Life peerages act 1958.
- European communities act 1972.
- Senior Court act 1981.
- <https://www.constituteproject.org/>
- <https://www.britannica.com/>

ҮНДСЭН ХУУЛЬД НЭМЭЛТ, ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ ЖУРМЫН ТАЛААРХ ЗАРИМ ОРНЫ ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ ХУРААНГУЙ

Ц.Болормаа

Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах журмын тухай асуудлыг судлахдаа Үндсэн хуулийн холбогдох зохицуулалтыг дараах асуудлын хүрээнд судлав. Үүнд:

1. *Нэр томьёо*
2. *Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах хууль санаачлах эрх бүхий этгээд*
3. *Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах хуулийн төсөлд тавигдах шаардлага*
4. *Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах төслийг батлах эрх бүхий этгээд*
5. *Процессын хугацаа*
6. *Үндсэн хуулийн шүүхийн оролцоо*
7. *Хязгаарлалт /Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулж үл болох нөхцөл байдал/*
8. *Хөндөж үл болох зохицуулалт* гэх агуулгын хүрээнд судлав.

Судалгаанд Ази тивээс: БНСУ, Япон, БНХАУ, Индонез, Энэтхэг, Европ тивээс: Болгар, Румын, Франц, Унгар, Бельги, Итали, Нидерланд, Испани, Португал, Польш, Чех, Латви, Эстони зэрэг улсыг өмнө хийсэн судалгаа²²⁷ наас сонгон, Үндсэн хуулийн холбогдох зохицуулалтыг харьцуулсан судалсан болно.

Үндсэн хууль гэж юу вэ: Үндсэн хууль бол тусгаар тогтносон аль ч улсын тусгаар тогтнолын тунхаг бичиг. Мөн тусгаар тогтносон улс болохынхоо хувьд төр, улсынхаа аливаа үйл хэргийг эмхлэн явуулахад баримтлах онолын (үзэл санааны) баримт бичиг юм. Иймээс ч бусад хуулиас өндөр хүчин чадалтай байдаг.

Үндсэн хууль нь зохицуулалтын хувьд:

- ***Regulation буюу зохицуулалтын (журамласан) шинжтэй;***
- ***Declaration буюу тунхагийн шинжтэй*** байна.

Үндсэн хуулийн дээрх хэв шинж нь Үндсэн хуулийг өөрчлөх, нэмэлт, өөрчлөлт оруулах хэрэгцээ, шаардлага болон процедурт нөлөөлдөг болох нь судалгаанаас харагдаж байна.

Тухайлбал, доорх харьцуулсан хүснэгтэд хамруулсан 18 улсаас Үндсэн хуульдаа хамгийн их өөрчлөлт оруулсан улс нь Энэтхэг улс байх бөгөөд 68 жилийн хугацаанд нийт 100 орчим нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан байна. Учир нь Энэтхэг улсын Үндсэн хууль зохицуулалтын, журамласан шинжтэй бөгөөд Ерөнхий шүүгч, бусад шүүгч гэх мэт төрийн албан хаагчдын сар бүр авах цалингийн хэмжээг хүртэл заасан байдаг нь ойр ойрхон нэмэлт, өөрчлөлт хийх нөхцөл бүрдүүлж байна.

Зохицуулалтын шинжтэй Үндсэн хуультай улсын нэг болох Швейцар улс Үндсэн хуульдаа хүн амын орлогын албан татварын хувь хэмжээг тусгасан байдаг ба Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах дэг, батлах хувь нь бусад хууль тогтоомжийг хэлэлцэн батлахаас өөр дэгтэй байна.

Харин тунхагийн шинжтэй Үндсэн хуультай улс орны хувьд Үндсэн хуулийг өөрчлөх болон нэмэлт, өөрчлөлт оруулах журам нь хатуу байна. Тухайлбал манай улсын Үндсэн хууль тунхагийн хэв шинжийг агуулсан байдаг.

Дэлхийн улсуудын туршлагаас үзэхэд Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулж болох үндсэн хоёр арга хэлбэр байдаг нь:

1. ард нийтийн санал асуулга;

а_____

²²⁷ Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах журмын асуудлыг бусад орны үндсэн хуульд зохицуулсан байдал. СТ-10/203. УИХ-ын Тамгын газрын Судалгаа, шинжилгээ олон нийттэй харилцах төв. 2010 он. Энэхүү судалгаанд сонгосон 18 орныг СТ-10/203-нд хамруулсан 54 улсаас сонгон авч 2017 оны 03 сарын байдлаар хамгийн сүүлийн нэмэлт, өөрчлөлт орсон англи хэл дээрх эхээс /www.constituteproject.org цахим хуудас/ нь холбогдох зүйл заалтыг орчуулан оруулсан болно.

2. хуульд заасан журмын дагуу буюу Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах (тусгайлсан) журмын тухай хуулиар гэсэн 2 хэлбэр байна.

Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тусгайлсан зохицуулалт бүхий хууль тогтоомж нь мөн өөр өөр зохицуулалттайг судалгааны холбогдох хэсэгт оруулав. Мөн дэлхий нийтэд:

- *нэмэлт, өөрчлөлт оруулж болох хялбар нөхцөлтэй журам тогтоосон уян хатан Үндсэн хууль,*
- *хатуу нөхцөлтэй журам тогтоосон хатуу Үндсэн хууль үйлчилж байна гэж Үндсэн хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулах журмын тухай хуулийн төслийн ажлын дэд хэсгийн гишүүд үзсэн байна*²²⁸.

Үүнээс хатуу нөхцөлтэй журам дотроо хоёр янз байна:

- Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах асуудлыг парламентаар хэлэлцэж, ард нийтийн санал асуулгаар баталдаг. Хоёр парламент дамжин хэлэлцдэг, эсхүл төв парламент, орон нутгийн парламент нэг бүрээр хэлэлцдэг хүнд нөхцөлтэй.
- Парламентын 2/3, 3/4 хэлэлцэн баталдаг харьцангуй хүнд нөхцөлтэй журам байна.

1. *Нэр томъёоны тухай*

Улс орнуудын Үндсэн хуулийг өөрчлөхтэй холбоотой зохицуулалтаас үзэхэд Үндсэн хуульдаа дараах нэр томъёог ашигласан байна. Үүнд:

Англи хэл дээр:

- Change
- Change and addition
- Amendment
- Review, revision
- Alteration, reform
- reinstate

Орос хэл дээр:

- Изменение, дополнение (СНГ 12 орноос 9 нь)
- Поправка (Узбекистан, ОХУ)
- Пересмотр (Гүрж, Молдав) зэрэг нэр томъёог хэрэглэсэн байна.²²⁹

Судалгааны эх сурвалж болгон ашигласан www.constituteproject.org цахим хуудасны харьцуулалтын програмыг ашиглан хайлт хийж үзэхэд дийлэнх улс орон “amendment” буюу “нэмэлт, өөрчлөлт” гэх нэр томъёог ашигласан байх бөгөөд “revision” буюу “хянан үзэх” гэх нэр томъёог ашигласан улс ч цөөнгүй байна. Тухайлбал, Алжир улс “amendment” болон “revision” гэх нэр томъёог аль алийг нь Үндсэн хуульдаа тусгасан бол (*Үндсэн хуулийг хянан үзэх, нэмэлт, өөрчлөлт оруулах аль аль зохицуулалт бий*) Бельги, Нидерланд, Португал зэрэг улс дан ганц “revision” гэх нэр томъёог ашигласан бөгөөд энэ нь Үндсэн хуулийг “хянан үзэх” гэдэг утгаар ойлгогдохоор байна. (*дэлгэрэнгүйг Харьцуулсан хүснэгт1-ээс үзнэ үү*)

“Amendment” буюу “Revision” гэх нэр томъёоны харьцуулалт²³⁰

	Amendment	Revision
--	-----------	----------

^a_____

²²⁸ Монгол Улсын Үндсэн хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулах журмын тухай хуулийн хувийн хэрэг. Боть 3, 6 нүүр. 2010 он.

²²⁹ Монгол Улсын Үндсэн хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулах журмын тухай хуулийн хувийн хэрэг. Боть 1. 2010 он.

²³⁰ <http://www.differencebetween.info/difference-between-amendment-and-revision>

Тодорхойлолт <i>Оксфордын толь бичиг (Oxford Dictionaries)</i>	A minor change or addition designed to improve a text, piece of legislation, etc. An article added to the US Constitution	The action of revising A revised edition or form of something
Description	Add or improve to the existing object or article.	To make changes to something that already exists.
In terms of the Constitution	To add guidelines, clarifications, or new provisions to a law that is already passed.	To re-examine the entire law and to make changes or alterations in the law.

“Alteration” буюу “шинэчлэн өөрчлөх” гэсэн нэр томъёог Бангладеш, Австрали тэргүүтэй зарим улсын Үндсэн хуульд хэрэглэсэн байна. Австралийн Үндсэн хуулийн наймдугаар бүлэгт “Alteration of the Constitution”²³¹ буюу “Үндсэн хуулийг шинэчлэн өөрчлөх” тухай зохицуулсан байдаг. Энэ бүлэгт “amendment” буюу нэмэлт, өөрчлөлтийг ч мөн хуульчилсан байна.

2. Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах хууль санаачлах эрх бүхий этгээд

Дэлхийн улс орнуудын Үндсэн хуулийг ерөнхийд нь авч үзвэл Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах төслийг санаачлагч нь:

- парламентын тодорхой хувь (2/3, 3/4, 1/4, 1/5 гэх мэт), эсхүл парламент бүхэлдээ;
- аль нэг байнгын хороо;
- парламентын гишүүн дангаараа;
- ерөнхийлөгч (*бусад хууль санаачлах эрхгүй бөгөөд зөвхөн Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг санаачлах эрхтэй байхаар тусгайлан зохицуулсан улс байдаг. Тухайлбал Болгар, Эстони г.м*);
- засгийн газар;
- сонгуулийн насанд хүрсэн тодорхой тооны иргэд санаачлах эрхтэй байна.

Судалгааны харьцуулсан хүснэгтэд хамруулсан 18 орноос Румын, Итали, Латви зэрэг улсад сонгуулийн насанд хүрсэн тодорхой тооны иргэд Үндсэн хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулах төсөл санаачилж болохоор хуульчилсан бол Бельгийн Вант Улс, Энэтхэг, Нидерланд зэрэг улсад зөвхөн парламентын Танхимууд санаачилхаар Үндсэн хуульд нь заасан байна. Бельгийн Вант Улс болон Нидерландын Вант Улсад парламентын Танхимууд Үндсэн хууль хянан үзэх, хянан өөрчлөх санал гаргах бол тус саналыг гаргасан даруйд парламентын Танхимууд өөрсдөө тарах эрх зүйн үр дагавар үүсэхээр заасан байдаг.

Түүнчлэн *Беларусь* 150 мянгаас доошгүй²³², *Гүрж* 200 мянгаас доошгүй²³³, *Венесуэл* сонгогчдын нэрсийн жагсаалт дахь сонгогчдын 15 хувь²³⁴, *Швейцар* 200 мянгаас доошгүй²³⁵ гэх мэтээр иргэд тодорхой хязгаартайгаар Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахаар санаачлах эрхтэй. Харин харьцуулсан хүснэгтэд хамруулсан 18 орноос Итали 50 мянган сонгогч, Румын 20 мянган иргэн, Латви сонгогчдын 10 хувь гэх мэт тогтоосон хязгаартайгаар иргэд санаачилж болно. (Дэлгэрэнгүйг хүснэгтээс үзнэ үү)

Болгар	-Парламентын гишүүн; -Сайд нарын Зөвлөл (Засгийн газар);
--------	---

а_____

²³¹ https://www.constituteproject.org/constitution/Australia_1985?lang=en

²³² https://www.constituteproject.org/constitution/Belarus_2004?lang=en

²³³ https://www.constituteproject.org/constitution/Georgia_2013?lang=en

²³⁴ https://www.constituteproject.org/constitution/Venezuela_2009?lang=en

²³⁵ https://www.constituteproject.org/constitution/Switzerland_2014?lang=en

	-Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах төслийг ҮА-н 1/2, эсхүл Ерөнхийлөгч санал оруулна²³⁶.
Эстони	-Парламентын гишүүн; -Парламентын бүлэг; -Засгийн газар; -Ерөнхийлөгч зөвхөн Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн төсөл санаачлах эрхтэй²³⁷.

3. Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах хуулийн төсөлд тавигдах шаардлага

Зарим улсын Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн төсөлд дараах шаардлага тавигдахаар заасан байна. Үүнд:

- Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийн томъёолол,
- Нэмэлт, өөрчлөлтийг оруулах үндэслэл, шалтгаан,
- Санаачлагчдын гарын үсэг, (*иргэд санаачилж байгаа тохиолдол 20 мянган иргэний гарын үсэг гэх мэтээр*)
- Уг нэмэлт, өөрчлөлт нь Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай хуульд нийцсэн болохыг зориуд зааж өгсөн байх²³⁸ зэрэг шаардлагууд тавигдаж байна.

4. Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах төслийг батлах эрх бүхий субъект

Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах (хянан өөрчлөх, шинэчлэн өөрчлөх) төслийг батлах эрх бүхий субъектийг авч үзвэл:

- Парламент батлах (хуульд заасан тодорхой хувиар),
- Зөвхөн ард нийтийн санал асуулгаар батлах,
- Парламент баталсны дараа ард нийтийн санал асуулгаар баталгаажуулах,
- Хоёрдмол хэлбэр бүхий гэж ангилж болохоор байна.

Хоёрдмол хэлбэр гэдэгт “хөндөж үл болох заалт”-д ордоггүй Үндсэн хуулийн зүйл, заалтыг өөрчлөхөөр бол парламент дангаар батлах бөгөөд Үндсэн хуулийн “хөндөж үл болох заалт”-д хамаарах бүлэг, зүйл, заалтад өөрчлөлт оруулахаар бол парламентаар баталсны дараа ард нийтийн санал асуулгаар батламжилахаар заасан улс орнуудын туршлага орно. Тухайлбал, Франц, Польш, Испани (3 улс) зэрэг орнууд байна.

Мөн энэхүү судалгааны харьцуулсан хүснэгтэд ороогүй ч зөвхөн ард нийтийн санал асуулгаар Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг баталдаг (Алжир) улс байдаг байна.

Тодруулбал, Бүгд Найрамдах Польш Улсад Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахдаа парламентын 2 танхимаар хэлэлцэн батлах заалттай²³⁹. Хэдий тийм ч хөндөж үл болох гэж үздэг Үндсэн хуулийн хэсгүүдэд өөрчлөлт оруулахаар бол (*Бүгд Найрамдах Улсын тухай, хүний үндсэн эрх, эрх чөлөө, баталгааны тухай, Үндсэн хуулийн өөрчлөлтийн тухай*) парламентын 2 танхимаар хэлэлцэн баталсан Үндсэн хуулийг 45 хоногийн дотор ард нийтийн санал асуулгаар баталгаажуулахаар заасан байдгаараа онцлогтой.

Энэхүү судалгааны харьцуулсан хүснэгтэд хамруулсан 18 орноос:

- Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг парламент дангаар баталдаг - **10 улс** (*БНХАУ, Энэтхэг, Индонез, Унгар, Бельги, Итали, Нидерланд, Португал, Чех, Болгар*),
- Парламент баталсны дараа ард нийтийн санал асуулга явуулдаг - **5 улс** (*БНСУ, Япон, Румын, Латви, Эстони*),
- Хоёрдмол процессоор баталдаг улс – **3 улс** (*Франц, Польш, Испани*)

а

²³⁶ Болгарын Үндсэн хуулийн 154 дүгээр зүйл.

²³⁷ Эстонийн Үндсэн хуулийн 103 дугаар зүйл.

²³⁸ Монгол Улсын Үндсэн хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулах журмын тухай хуулийн хувийн хэрэг. Боть 3. 2010 он

²³⁹ БНПУ-ын Үндсэн хууль, §235.4

- Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах асуудлаар ард нийтийн санал асуулга явуулахгүй тухай Үндсэн хуульдаа тусгайлан заасан – **1 улс** (*Унгар давхардсан тоогоор*) байна.

Унгар улс Үндсэн хуулиа 2011 онд шинэчлэн найруулж, 2013 онд нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан бөгөөд Үндсэн хуулийн 8 дугаар зүйлд заасан “Үндэсний санал асуулга”-ын тухай зүйлийн 3(а) заалтад *Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай асуудлаар Үндэсний санал асуулга явуулахгүй*²⁴⁰ гэж заажээ.

5. Процессын хугацаа

Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах асуудлын хүрээнд процессын дараах хугацаа тавигдана. Үүнд:

- хэлэлцэж эхлэх хугацаа,
- хэлэлцэн батлах хугацаа,
- завсарлагын хугацаа,
- ард нийтийн санал асуулга явуулах хугацаа,
- гарын үсэг зурах буюу ёсчлох,
- нэмэлт, өөрчлөлтийг дахин хэлэлцэхгүй байх хугацаа,
- хүчин төгөлдөр болох хугацаа зэрэг хугацаа байна.

Ихэнх улсын Үндсэн хуульд Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг санаачлах эрх бүхий парламентын гишүүдийн хувь, батлах хувийг тодорхой заасан бол процедурын хугацааг тэр бүр Үндсэн хуульдаа тодорхой тусгахгүй байгаа нь харагдав. Энэ судалгаанд хамруулсан 18 орноос процессын хугацааг нарийн заасан улс нь Польш байна.

Хэлэлцэж эхлэх хугацаа: Польш улсын хувьд Сеймд өргөн барьснаас хойш 30 дахь өдрөөс эхлэн хэлэлцэнэ. /§235.3/

Хэлэлцэн батлах хугацаа: Польшийн Сейм нь анхны хэлэлцүүлгээс 60 хоногийн дараа баталж болно. /§235.5/ Сеймээр батлагдсаны дараа 60 хоногийн дотор Сенат батална /§235.2/ гэж заасан бол Итали улсын хувьд хоёр Танхимаар хэлэлцэн батлах хугацаа 3 сар байхаар заасан Үндсэн хуульдаа заажээ.

Завсарлага авах хугацаа: Үндсэн хуульд тусгайлан заагаагүй.

Ард нийтийн санал асуулга явуулах хугацаа: Польшийн Үндсэн хуульд Сенат баталснаас хойш 45 хоногийн дотор баталгаажуулах тухай бүх нийтийн санал асуулга явуулахыг шаардаж болно. Сеймийн маршал бүх нийтийн санал асуулга явуулах өргөдөл хүлээн авснаас хойш 60 дотор бүх нийтийн санал асуулга явуулах шийдвэрийг **нэн даруй** гаргана /§235.6/ гэж заасан. Харин бусад оронд батламжлах санал асуулга явуулах хугацаа ихэнх тохиолдолд 30 хоног байхаар заасан байна. Тухайлбал, БНСУ, Румын, 30 хоногийн дотор ард нийтийн санал асуулга явуулахаар заажээ. Ард нийтийн санал асуулга явуулах хамгийн бага хугацаа 15 хоног байхаар Испанийн Үндсэн хуульд заасан байна.

Итали болон Эстони улсын хувьд санал асуулгыг 3 сарын дотор явуулахаар заасан нь судалгаанд сонгосон 18 орны хувьд хамгийн урт хугацаа нь байна.

Гарын үсэг зурах буюу ёсчлох хугацаа: Гарын үсэг зурж ёсчлох хугацаа нь Ерөнхийлөгч хуулийг хүлээн авснаас хойш 21 хоногийн дотор гарын үсэг зурж, Польшийн хуулийн эмхэтгэлд нийтэлж, нийтэд зарлах үүрэг хүлээнэ.

Нэмэлт, өөрчлөлтийг дахин хэлэлцэхгүй байх хугацаа: Энэхүү судалгаанд сонгон авсан 18 орноос Португал улс Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулснаас хойш 5 жилийн хугацаанд дахин нэмэлт, өөрчлөлт оруулахгүй байхаар заасан байна. Мөн Эстони Улсын Үндсэн хуульд “*Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахаар санаачилсан зүйл, заалт дэмжигдээгүй бол 1 жилийн хугацаанд дахин санаачлахгүй*” гэж заасан байна.²⁴¹

Хүчин төгөлдөр болох хугацаа: Эстони Улсын Үндсэн хуульд хүчин төгөлдөр болох

²⁴⁰ https://www.constituteproject.org/constitution/Hungary_2013?lang=en

²⁴¹ Эстони Улсын Үндсэн хууль. 2011 онд нэмэлт, өөрчлөлт орсон. 168 дугаар зүйл.

хугацааг тусгайлан заагаагүй бол хэвлэгдсэнээс хойш 3 сарын дотор хүчин төгөлдөр болно гэж заасан байна. *(Дэлгэрэнгүйг харьцуулсан хүснэгтээс үзнэ үү)*

6. Үндсэн хуулийн шүүхийн оролцоо

Судалгаанд сонгон авсан 18 орноос Унгар Улсын Үндсэн хуульд (2011 онд шинэчлэн батлаад 2013 онд нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан) заахдаа Үндсэн хуулийн шүүх зөвхөн Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах процедур нь Үндсэн хуульд нийцсэн эсэх тухай хянан үзнэ гэж заасан байна.

Харин Үндсэн хуулийн шүүхийн урьдчилсан дүгнэлт гаргуулах зохицуулалт бүхий зарим орон байна. Тухайлбал: Киргиз §96.3, Украин §159, Молдав §141.2.²⁴² зэрэг байна.

7. Хязгаарлалт Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулж үл болох нөхцөл байдал/

Ихэнх орны Үндсэн хуульд дараах тохиолдолд Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахаар санаачлах, хэлэлцэх, батлахыг хориглосон байна. Үүнд:

- Дайны болон онц байдал тогтоосон үед нэмэлт, өөрчлөлт оруулахыг хориглох;
- Ард нийтийн санал асуулга явуулахгүйгээр Үндсэн хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулахыг хязгаарлах;
- Эзэн хааны эзгүй үед, эзэн хааныг түр орлон гүйцэтгэж байгаа үед Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахыг хориглосон байна. *(Дэлгэрэнгүйг харьцуулсан хүснэгтээс үзнэ үү)*

8. Хөндөж үл болох зохицуулалт

Энэхүү судалгааг хийхэд ашигласан эх сурвалж болох www.constituteproject.org цахим хуудаст байршуулсан 194 улсын Үндсэн хуулиас 78 улс нь Үндсэн хуульдаа “хөндөж үл болох заалт”-ын тухай тодорхой зохицуулсан байна. Судалгаанд сонгон авсан 18 улсаас:

- хөндөж үл болох заалтад хязгаар тавиагүй улс - 4 (*Энэтхэг, Унгар, Латви, БНХАУ*)
- тодорхой шалгууртайгаар хөндөж үл болох заалтыг **өөрчлөх боломжтой** улс – 8 (*Польш, Португал, БНСУ, Япон, Румын, Испани, Болгар, Эстони*)
- хөндөж үл болох заалтыг хатуу тогтоосон улс – 7 байна. *(Дэлгэрэнгүйг харьцуулсан хүснэгтээс үзнэ үү).*

²⁴² Монгол Улсын Үндсэн хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулах журмын тухай хуулийн хувийн хэрэг. Боть 3, 2010 он.

**ҮНДСЭН ХУУЛЬД НЭМЭЛТ, ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ ТАЛААРХ ЗАРИМ
УЛСЫН ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ**

Харьцуулсан хүснэгт

1. БҮГД НАЙРАМДАХ СОЛОНГОС УЛС			
Үндсэн хууль баталсан, сүүлийн нэмэлт өөрчлөлт орсон огноо	Санаачлах, боловсруулах, өргөн мэдүүлэх субъект	Хэлэлцэн батлах дэг, журам	Нэмэлт, өөрчлөлт оруулах нөхцөл, хязгаарлалт, хэлбэр
Батлагдсан: 1948.07.17 Өөрчлөгдсөн: 1987.10.29 https://www.constituteproject.org/constitution/Republic_of_Korea_1987?lang=en	128 дугаар зүйл (1) Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах саналыг Үндэсний Ассамблейн нийт гишүүдийн олонх эсхүл Ерөнхийлөгч гаргана.	130 дугаар зүйл (1) Нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай төслийг нийтэд зарласнаас хойш 60 хоногийн дотор Үндэсний Ассамблей (ҮА) хэлэлцэх шийдвэрийг ҮА-н нийт гишүүдийн 2/3-ын саналаар шийдвэрлэнэ. (2) Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийг ҮА-аар хэлэлцэн шийдвэрлэснээс хойш 30 хоногийн дотор ард нийтийн санал асуулга (national referendum) явуулна. Санал асуулгын дүнг Үндэсний ассамблейн сонгуульд оролцох эрх бүхий сонгогчдын олонхын өгсөн саналаар батална. (3) Энэхүү зүйлийн 2 дэх заалтын дагуу санал асуулгын дүнг хүлээн зөвшөөрснөөр Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлт хүчин төгөлдөр болж, Ерөнхийлөгч нэн даруй нийтэд зарлана.	128 дугаар зүйл (2) Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрхийг сунгах тухай Үндсэн хуульд оруулах санал, эсхүл Ерөнхийлөгчийг дахин сонгох тухай Үндсэн хуульд оруулах санал нь уг өөрчлөлтийн тухай санал дэвшүүлэх үед үүргээ гүйцэтгэж буй Ерөнхийлөгчид үл хамаарна. 129 дүгээр зүйл Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай саналыг Ерөнхийлөгч 20 буюу түүнээс дээш хоногийн өмнө нийтэд зарлана.
2.ЯПОН УЛС			
Үндсэн хууль баталсан, сүүлийн нэмэлт өөрчлөлт орсон огноо	Санаачлах, боловсруулах, өргөн мэдүүлэх субъект	Хэлэлцэн батлах дэг, журам	Нэмэлт, өөрчлөлт оруулах нөхцөл, хязгаарлалт, хэлбэр
Батлагдсан: 1946.11.03 Хүчин төгөлдөр үйлчилсэн: 1947.03.03 http://www.solon.org/Constitutions/Japan/English/english-Constitution.html	9 ДҮГЭЭР БҮЛЭГ 96 дугаар зүйл Санаачлах эрхийг зөвхөн парламент эдэлнэ. Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахдаа Төлөөлөгчдийн танхим буюу доод танхим, Зөвлөхүүдийн танхим буюу дээд танхим тус бүрийн гишүүдийн 2/3 болон түүнээс дээшихийн саналыг авсан байх шаардлагатай.	96 дугаар зүйл ...Ийнхүү гишүүдийн 2/3-ын саналаар зөвшөөрөгдсөн төслийг ард нийтийн санал асуулга явуулж шийдвэрлэнэ. Санал асуулгад оролцогчдын олонхын дэмжлэг авсан нэмэлт, өөрчлөлтийг ард түмний нэрийн өмнөөс Эзэн хаан хуульчлах бөгөөд энэхүү нэмэлт, өөрчлөлт нь Үндсэн хуулийн бүрэлдэхүүн хэсэг нь болно.	Нэмэлт, өөрчлөлт оруулахаар бол Үндсэн хуулийн 9 дүгээр бүлгийн 96 дугаар зүйлд заасан журмыг баримтална. Ард нийтийн санал асуулга хамгийн чухал үндэслэл байхаар зохицуулсан байна. Санал асуулга явуулахгүйгээр Үндсэн хуульд аливаа нэмэлт, өөрчлөлт оруулахыг хязгаарлажээ.
3. БҮГД НАЙРАМДАХ ХЯТАД АРД УЛС			
Үндсэн хууль баталсан, сүүлийн нэмэлт өөрчлөлт орсон огноо	Санаачлах, боловсруулах, өргөн мэдүүлэх субъект	Хэлэлцэн батлах дэг, журам	хязгаарлалт
Баталсан: 1982.12.04 Хамгийн сүүлийн нэмэлт өөрчлөлт 2004 онд орсон	62.АТИХ нь дараах чиг үүрэг, бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ: 1.Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах; 2.Үндсэн хуулийн хэрэгжилтэд хяналт тавих;		64.АТИХ-ын Байнгын хорооны, эсхүл АТИХ-ын төлөөлөгчдийн 1/5-ээс -Үндсэн хуульд заагаагүй

https://www.constituteproject.org/constitution/China_2004?lang=en	<p>67. АТИХ-ын Байнгын хороо нь дараах эрх, үүргийг хэрэгжүүлнэ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Үндсэн хуулийг тайлбарлах, Үндсэн хуулийн хэрэгжилтэд хяналт тавих; 2. АТИХ-аас тогтоохоос бусад хууль тогтоомжийг батлах, нэмэлт, өөрчлөлт оруулах; 3. АТИХ-ын чөлөөт цагт тэдний баталсан хууль тогтоомжид хэсэгчилсэн нөхөлт, нэмэлт, өөрчлөлт оруулах ба ингэхдээ тухайн хууль тогтоомжийн суурь зарчмыг зөрчиж болохгүй; 4. хууль тогтоомжийг тайлбарлах; 7. Үндсэн хууль, бусад хууль тогтоомжийг зөрчсөн Төрийн зөвлөлийн тогтоол шийдвэр, засаг захиргааны байгууллагын дүрэм, журмыг хүчингүй болгох; 8. Төв Засгийн газарт шууд захирагдах хотын захиргаа болон өөртөө засах орон, мужийн төрийн эрх мэдлийг хэрэгжүүлэгч байгууллагын Үндсэн хууль, бусад хууль тогтоомж, эсхүл захиргааны дүрэм, журамтай зөрчилдсэн шийдвэр, журмыг хүчингүй болгох; 	<p>дээшихийн санаачилсан Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг АТИХ-ын бүх төлөөлөгчдийн 2/3-ын саналаар батална. Хууль тогтоомжийг АТИХ-ын бүх төлөөлөгчдийн хоёрны нэгийн саналаар батална.</p>	
---	--	--	--

4. БҮГД НАЙРАМДАХ ЭНЭТХЭГ УЛС

<p>Баталсан: 1949.11.26 Өөрчлөгдсөн: Нийт 96 удаа нэмэлт, өөрчлөлт орсон. Хамгийн сүүлд 2015 онд нэмэлт, өөрчлөлт орсон.</p> <p>https://www.constituteproject.org/constitution/India_2015?lang=en</p>	<p>368 дугаар зүйл (2) Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах төслийг зөвхөн Парламентын Танхимууд санаачлах эрхтэй ба хуулийн төсөл нь танхим бүрээр хэлэлцэгдэж, тухайн танхимын гишүүдийн 2/3-ын ирцтэйгээр санал хураалт явуулж, танхимийн нийт гишүүдийн олонхоор батална.</p>	<p>368 дугаар зүйл (2) Хуулийн төслийг Ерөнхийлөгч зөвшөөрснөөр төсөлд тусгасны дагуу Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах ба дараах нөхцөлийг хангана: (a) 54, 55, 73, 162 дугаар заалт, эсхүл 241 дүгээр заалт; эсхүл (b) V хэсгийн IV бүлэг, VI хэсгийн V бүлэг, эсхүл XI хэсгийн I бүлэг; эсхүл (c) Долдугаар жагсаалтаас аль нэг нь, эсхүл (d) Парламент дахь Мужуудын төлөөлөл; эсхүл (e) Энэхүү заалтад өөрчлөлт оруулахаар бол уг хуулийн төслийг Ерөнхийлөгчид өргөн мэдүүлэхээс өмнө Мужуудын хууль тогтоогчдын 1/2-ээс доошгүйн саналаар хүлээн зөвшөөрөгдсөн байх ёстой. (4) Энэхүү заалтад орсон Үндсэн хуулийн аливаа өөрчлөлтийн (III хэсэг), 1976 оны Үндсэн хуулийн актын 55 дугаар хэсэг (Дөчин хоёр дахь өөрчлөлт)-ийг мөрдөж эхэлснээс өмнө эсхүл дараа нь бүх шатны шүүхэд маргаан үүсгэхгүй.</p>	<p>368 дугаар зүйл (1) Үндсэн хуульд өөрөөр заагаагүй бол Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах эрхийнхээ хүрээнд Парламентаас хууль хэлэлцэн батлах дэгийн дагуу Үндсэн хуулийн аливаа заалтад нэмэлт, өөрчлөлт оруулах, эсхүл хүчингүй болгож болно. (3) 13 дугаар заалтын нөхцөл нь энэхүү заалтанд орсон аливаа өөрчлөлтөнд үл хамаарна. (5) Аливаа асуудлыг шийдвэрлэх үүднээс, энэ заалтад заасны дагуу Үндсэн хуулийн зүйл заалтыг нэмэх, өөрчлөх, эсхүл хүчингүй болгох талаар Парламентад Үндсэн хуулиар олгосон эрхэд ямар нэг хязгаарлалт байхгүй.</p>
---	---	--	---

5. БҮГД НАЙРАМДАХ ИНДОНЕЗ УЛС

Үндсэн хууль баталсан, сүүлийн нэмэлт өөрчлөлт орсон огноо	Санаачлах, боловсруулах, өргөн мэдүүлэх субъект	Хэлэлцэн батлах дэг, журам	Нэмэлт, өөрчлөлт оруулах нөхцөл, хязгаарлалт, хэлбэр
<p>Баталсан: 1945 онд баталсан Өөрчлөгдсөн: 1959, 2002 онд нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан.</p> <p>https://www.constituteproject.org/constitution/Indonesia_2002?lang=en</p>	<p>Хоёр дугаар бүлэг Ардын Зөвлөлдөх Хурал 3 дугаар зүйл Ардын Зөвлөлдөх Хурал нь Үндсэн хууль батлах, Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах бүрэн эрхтэй.</p>	<p>16 дугаар бүлэг Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлт 37 дугаар зүйл 1/ Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах саналыг Ардын Зөвлөлдөх Хурлын нийт гишүүний хамгийн багадаа 1/3-ээс доошгүйн ирцтэйгээр хуралдсан тохиолдолд өргөн барьж болно. 2/ Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах санал нь бичгэн хэлбэрээр байх бөгөөд өөрчлөх заалтыг тусган, өөрчлөх шалтгааныг дурдсан байна. 3/ Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахын тулд Ардын Зөвлөлдөх Хурлын нийт гишүүний 2/3-оос доошгүй нь хүрэлцэн ирсэн байх шаардлагатай. 4/ Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай шийдвэрийг нийт гишүүний 50+1 нь хүлээн зөвшөөрснөөр батлан гаргана.</p>	<p>37 дугаар зүйл 5/ Төрийн хэлбэр болох Бүгд Найрамдах Индонез, нэгдмэл Улстай холбоотой зүйлүүдэд нэмэлт, өөрчлөлт оруулж болохгүй.</p>

6. БҮГД НАЙРАМДАХ ПОЛЬШ УЛС			
Үндсэн хууль баталсан, сүүлийн нэмэлт өөрчлөлт орсон огноо	Санаачлах, боловсруулах, өргөн мэдүүлэх субъект	Хэлэлцэн батлах дэг, журам	Нэмэлт, өөрчлөлт оруулах нөхцөл, хязгаарлалт, хэлбэр
Батлагдсан: 1997.04.02 Өөрчлөгдсөн: 2005, 2009 он https://www.constituteproject.org/constitution/Portugal_2005?lang=en	235 дугаар зүйл (1) Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах тухай хуулийн төслийг Сеймийн нийт гишүүний тавны нэг, Сенат, эсхүл Ерөнхийлөгч өргөн мэдүүлнэ.	235 дугаар зүйл (2) Сеймээр батлагдсаны дараа 60 хоногийн дотор Сенатаар батлагдсан хуулиар Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулна. (3) Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах тухай хуулийн төслийн анхны хэлэлцүүлгийн уг төслийг Сеймд өргөн барьснаас хойш 30 дахь өдрөөс эхлэн хэлэлцэнэ. (4) Үндсэн хуулийн өөрчлөлтийг Сеймийн хуулиар тогтоосон гишүүдийн тооны талаас багагүй нь оролцсон ирцтэй хуралдааны гишүүдийн гуравны хоёроос доошгүйн саналаар, Сенатын хуулиар тогтоосон гишүүдийн тооны талаас багагүй нь оролцсон хуралдааны харьцангуй олонхын саналаар батална. (6) Хэрэв, Үндсэн хуулийн 1, 2, 12 дугаар бүлгийн эх бичвэрийг хөндөж байгаа бол хуулийн төслийг Сенатын танхим 45 хоногийн дотор хэлэлцэж батлах бөгөөд Ерөнхийлөгч болон Төлөөлөгчдийн танхим, Сенатын танхимын гишүүдийн тавны нэгийн шаардлагаар төслийг ард нийтийн санал асуулгаар хэлэлцүүлэн баталгаажуулж болно. Дээрх шаардлагыг хүлээн авсны дараа Төлөөлөгчдийн танхимын тэргүүн санал асуулгыг 60 хоногийн дотор явуулах тухай тогтоол гаргана. Санал асуулгад оролцогсдын олонхын дэмжлэг авсан хуулийн төслийг хүлээн зөвшөөрсөнд тооцно. (7) Төлөөлөгчдийн танхимаар ийнхүү батлагдсан хуулийг танхимын тэргүүн Ерөнхийлөгчид өргөн барих бөгөөд Ерөнхийлөгч 21 хоногийн дотор түүнийг баталгаажуулж, гарын үсэг зурж нийтэд мэдээлнэ.	235 дугаар зүйл (5) Үндсэн хуулийн 1, 2, 12-р бүлгийн эх бичвэрт өөрчлөлт оруулахаар хийж буй хуулийг Сеймээр батлахдаа тухайн төслийн анхны хэлэлцүүлэг явуулсаас хойш 60 хоногийн дараа баталж болно.
7. БҮГД НАЙРАМДАХ РУМЫН УЛС			
Үндсэн хууль баталсан, сүүлийн нэмэлт өөрчлөлт орсон огноо	санаачлах, боловсруулах, өргөн мэдүүлэх субъект	Хэлэлцэн батлах дэг, журам	Нэмэлт, өөрчлөлт оруулах нөхцөл, хязгаарлалт, хэлбэр
Баталсан: 1991.11.21 Өөрчлөгдсөн: 2003 он 7 хэсэг, 156 зүйлтэй. https://www.constituteproject.org/constitution/Romania_2003?lang=en	150.1 дугаар зүйл • Засгийн газраас санал болгосноор Ерөнхийлөгчийн; • 1/4 –ээс доошгүй тооны төлөөлөгч болон сенаторуудын; • санал өгөх эрхтэй 500 000–аас доошгүй тооны иргэд санаачилж болно. 150.2 Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг иргэд санаачилж байгаа бол хамгийн багадаа нийт мужийн 50 хувь, эдгээр мужуудын болон Бучарэст хотын хамгийн багадаа 20,000 иргэний дэмжсэн гарын үсгийг авснаар хууль санаачлах эрх үүснэ.	151 дугаар зүйл: Нэмэлт өөрчлөлт оруулах процедур 1. Нэмэлт, өөрчлөлт оруулах хуулийн төслийг хэлэлцэж Депутатуудын танхим, Сенатын танхим тус бүрийн гишүүдийн 2/3-ын саналаар батална. 2. Хоёр танхим тус тусдаа хэлэлцээд санал нэгдэхгүй тохиолдолд хамтарсан хуралдаан явуулж төслийг хоёр танхимын нийт гишүүдийн 3/4-ын саналаар батална. 3. Төслийг хэлэлцэн баталснаас хойш 30 хоногийн дотор ард нийтийн санал асуулга явуулж дэмжигдсэн тохиолдолд эцэслэн батална.	152 дугаар зүйл: Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн хязгаар 1. Румын Улсын үндэсний, тусгаар тогтнолын, нэгдмэл ба бүрэн бүтэн байдалтай холбоотой заалт, бүгд найрамдах удирдлагын хэлбэр, нутаг дэвсгэрийн бүрэн бүтэн байдал, шүүх эрх мэдлийн бие даасан байдал, улс төрийн олон ургальч үзлийн, төрийн албан ёсны хэлний асуудлаар Үндсэн хуулийн холбогдох заалтад нэмэлт, өөрчлөлт оруулж болохгүй. 2. Иргэдийн үндсэн эрх, эрх чөлөө болон баталгааг халах, хязгаарлах үр дагавартай аливаа нэмэлт, өөрчлөлт оруулахгүй. 3. Дайн, дайн бүхий болон онц байдлын үед Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахгүй.
8. БҮГД НАЙРАМДАХ ФРАНЦ УЛС			
Үндсэн хууль баталсан, сүүлийн нэмэлт	Санаачлах, боловсруулах, өргөн мэдүүлэх субъект	Хэлэлцэн батлах дэг, журам	Нэмэлт, өөрчлөлт оруулах нөхцөл,

<p>өөрчлөлт орсон огноо</p> <p>Баталсан: 1958.10.04 Өөрчлөгдсөн: 2008 он</p> <p>https://www.constituteproject.org/constitution/France_2008?lang=en</p>	<p>89 дүгээр зүйл Ерөнхий сайд болон Парламентын гишүүдийн санал болгосноор Ерөнхийлөгч санаачлах эрхтэй. Хоёр танхим /Үндэсний хурал, Сенат/-аар батална. Ард нийтийн санал асуулгаар, эсхүл Конгрессоос эцэслэн батална.</p>	<p>89 дүгээр зүйл 1. Төсөл, саналыг хоёр танхимаар хэлэлцэн батална. 2. Ард нийтийн санал асуулгаар дэмжигдэн эцэслэгдэнэ. 3. Хэрэв Ерөнхийлөгч Конгрессын /хамтарсан хуралдаан/ хуралдаанаар төслийг хэлэлцүүлэхээр шилжүүлсэн бол санал өгсөн гишүүдийн 3/5-ын саналаар дэмжсэнд тооцогдоно. Энэ тохиолдолд санал асуулга явуулахгүй. Конгрессын товчооны үүргийг Үндэсний хурлын товчоо гүйцэтгэнэ.</p>	<p>хязгаарлалт, хэлбэр</p> <p>89 дүгээр зүйл Нутаг дэвсгэрийн бүрэн бүтэн байдал, Бүгд Найрамдах Улсын төрийн удирдлагын хэлбэрийг өөрчлөхөөр нэмэлт, өөрчлөлт хийж болохгүй.</p>
9.БҮГД НАЙРАМДАХ УНГАР УЛС			
<p>Үндсэн хууль баталсан, сүүлийн нэмэлт өөрчлөлт орсон огноо</p>	<p>Санаачлах, боловсруулах, өргөн мэдүүлэх субъект</p>	<p>Хэлэлцэн батлах дэг, журам</p>	<p>Нэмэлт, өөрчлөлт оруулах нөхцөл, хязгаарлалт, хэлбэр</p>
<p>Шинэчлэн баталсан: 2011 Өөрчлөгдсөн: 2013</p> <p>https://www.constituteproject.org/constitution/Hungary_2013?lang=en</p>	<p>УДИРТГАЛ: S зүйл 1.Шинэ Үндсэн хууль батлах, эсхүл өмнөх Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахаар бол Бүгд Найрамдах Улсын Ерөнхийлөгч, Засгийн газар, аль нэг байнгын хороо, эсхүл Үндэсний Ассамблейн аль нэг гишүүн санаачилна. 2. Шинэ Үндсэн хууль болон Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг Үндэсний Ассамблейн гишүүдийн гуравны хоёрын саналаар батална.</p>	<p>УДИРТГАЛ: S зүйл 3.Үндэсний Ассамблейн дарга нь батлагдсан Үндсэн хууль эсхүл Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтөд 5 хоногийн дотор гарын үсэг зурж, БНУ-ын Ерөнхийлөгчөд илгээнэ. БНУ-ын Ерөнхийлөгч нь Үндсэн хууль эсхүл Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг хүлээн авснаас хойш 5 хоногийн дотор гарын үсэг зурж, Төрийн албан ёсны хэвлэлд нийтлүүлнэ. Хэрэв БНУ-ын Ерөнхийлөгч нь Үндсэн хууль эсхүл Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг баталсан процепур нь Үндсэн хуульд нийцэхгүй байна гэж үзвэл Үндсэн хуулийн шүүхэд хянуулах хүсэлт гаргана. Үндсэн хуулийн шүүх хүсэлтийг хянан үзээд хуульд нийцсэн байна гэж үзвэл БНУ-ын Ерөнхийлөгч шуурхай гарын үсэг зурж, Төрийн албан ёсны хэвлэлд мөн журмаар нийтлүүлнэ. 4.Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг хэвлэхдээ нэмэлт, өөрчлөлт орсон бүлэг, серийн дугаар, хэвлэгдсэн огноог тэмдэглэнэ. 8зүйл: Үндэсний санал асуулга 3. Дараах тохиолдолд Үндэсний санал асуулга явуулахгүй: (а)Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай асуудлаар... 24 зүйл: Үндсэн хуулийн шүүх Үндсэн хуулийн шүүх Үндсэн хууль эсхүл Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг хянан үзэхдээ зөвхөн процедуртай холбоотойгоор хянан үзнэ...</p>	<p>-</p>
10.БЕЛЬГИЙН ВАНТ УЛС			
<p>Үндсэн хууль баталсан, сүүлийн нэмэлт өөрчлөлт орсон огноо</p>	<p>Санаачлах, боловсруулах, өргөн мэдүүлэх субъект</p>	<p>Хэлэлцэн батлах дэг, журам</p>	<p>Нэмэлт, өөрчлөлт оруулах нөхцөл, хязгаарлалт, хэлбэр</p>
<p>Баталсан: 1831 он Өөрчлөгдсөн: 2015 онд нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан</p> <p>9 хэсэг, 8 бүлэг, 198 зүйлтэй</p> <p>https://www.constituteproject.org/constitution/Belgium_2015</p>	<p>195 зүйл Холбооны хууль тогтоох эрх мэдлийг хэрэгжүүлэгч нь Үндсэн хуулийг хянаж засах шаардлагатай эсэх талаар мэдэгдэл хийх эрхтэй.</p>	<p>VIII хэсэг, 195 дугаар зүйл 2. Ийм мэдэгдлийн дараа Хоёр Танхим автоматаар тарна. Хоёр Танхимыг Үндсэн хуулийн 46 дугаар зүйлийн дагуу шинээр бүрдүүлнэ. 3. Танхимууд Үндсэн хуулийг хянан өөрчлөх талаар Хааны саналд нийцүүлэн шийдвэрлэнэ. Энэ тохиолдолд Танхимууд танхим бүрдээ гишүүдийн 2/3-ын оролцоотойгоор хэлэлцүүлж санал өгсөн гишүүдийн 2/3-оос доошгүйн саналаар Үндсэн</p>	<p>196 дугаар зүйл: Дайны цагт, эсхүл Холбооны нутаг дэвсгэр дээр хоёр Танхим чөлөөтэй цугларах боломжгүй үед Үндсэн хуулийг хянан өөрчилж болохгүй. 197 дугаар зүйл: Хянан хэлэлцэх үедээ Хааны Үндсэн хуулийн эрх мэдлийг хүндэтгэн үзэж, Үндсэн хуулийн 85-88, 91-95, 106 болон 197 дугаар зүйлд ямар ч өөрчлөлт оруулж үл болно. 198 дугаар зүйл: Хаан ширээнд хааныг түр орлож буй</p>

14?lang=en		хуулийн хянан өөрчлөлтийг батална. 198 дугаар зүйл: Хааныг түр орлож байгаа тохиолдолд Танхимууд тухайн Танхим бүрийн гишүүдийн 2/3-оос доошгүй ирц бүрдсэн тохиолдолд зөвхөн хэлэлцэж болно. Гишүүдийн 2/3-оос багагүй нь дэмжсэн ч өөрчлөлтийг баталж болохгүй.	тохиолдолд Хааны Үндсэн хуулийн бүрэн эрхийн асуудлаар Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулж болохгүй.
------------	--	--	--

11. БҮГД НАЙРАМДАХ ИТАЛИ УЛС

Үндсэн хууль баталсан, сүүлийн нэмэлт өөрчлөлт орсон огноо	Санаачлах, боловсруулах, өргөн мэдүүлэх субъект	Хэлэлцэн батлах дэг, журам	Нэмэлт, өөрчлөлт оруулах нөхцөл, хязгаарлалт, хэлбэр
Баталсан: 1947 Өөрчлөлт: хамгийн сүүлд 2012 онд нэмэлт өөрчлөлт орсон. https://www.constituteproject.org/constitution/Italy_2012?lang=en	71 дүгээр зүйл -Засгийн газар; -Парламентын гишүүд; -Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн төсөлд эрх бүхий хуулийн этгээд болон сонирхогч талууд; -50,000-аас багагүй сонгогчид гарын үсгээ цуглуулан хуулийн төсөл боловсруулах замаар хууль санаачлах эрхтэй	138 дугаар зүйл Үндсэн хууль болон Үндсэн хуулийн хуулиудыг өөрчлөх хуулийг Танхим тус бүрээр хэлэлцэн батлах бөгөөд хэлэлцүүлгийн хооронд 3 сараас доошгүй хугацаатай дараалсан хоёр хэлэлцүүлэг явуулж, хоёр дахь хэлэлцүүлэгт Танхим тус бүрийн гишүүдийн дийлэнх олонхын саналаар батална. Хэрэв баталсан хуулийг нийтэлснээс хойш 3 сарын дотор аль нэг Танхимын гишүүдийн 1/5 нь, эсхүл 50 000 сонгогч, эсхүл 5 Мужийн Зөвлөл ард нийтийн санал асуулга явуулахыг шаардвал санал асуулгаар хэлэлцүүлж хүчинтэй саналын олонхоор батлагдсанд тооцно. Хоёр дахь хэлэлцүүлгээр Танхим тус бүрт гишүүдийн 2/3-ын саналаар батлагдсан бол ард нийтийн санал асуулга явуулахгүй.	139 дүгээр зүйл Бүгд Найрамдах хэлбэрийг өөрчлөх асуудлаар Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахгүй.

12. НИДЕРЛАНДЫН ВАНТ УЛС

Үндсэн хууль баталсан, сүүлийн нэмэлт өөрчлөлт орсон огноо	Санаачлах, боловсруулах, өргөн мэдүүлэх субъект	Хэлэлцэн батлах дэг, журам	Нэмэлт, өөрчлөлт оруулах нөхцөл, хязгаарлалт, хэлбэр
Баталсан: 1815 Өөрчлөгдсөн: 2008 8 бүлэг, 142 зүйлтэй https://www.constituteproject.org/constitution/Netherlands_2008?lang=en	137 дугаар зүйл Хаанаас зөвшөөрөл авсан байна. Парламент санаачлах эрхтэй.	137 дугаар зүйл, 138 дугаар зүйл 1. Үндсэн хуулийг өөрчлөхийн тулд парламентын санал болгосон найруулгаар Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах шаардлагатайг заасан Актыг парламент гаргах ёстой. 2. Хааны санал болгосноор, эсхүл түүний нэрийн өмнөөс, эсхүл өөрөөр заагдсан журмын дагуу хоёр дахь танхим хуулийн төслийг хэд хэдэн хуулийн төсөл болгон хувааж болно. 3. Энэхүү зүйлийн 1 дэх хэсэгт заасан Парламентын Акт нийтлэгдсэнээс хойш хоёр танхим тарна. 4. Шинээр бүрдсэн хоёр танхим хуулийн төслийг хэлэлцэж 2/3 саналаар батална. Мөн хэрэв хуулийн төслийг хоёр дугаар хэлэлцүүлгийн дараа Хаан сайшаасан бол хоёр танхимаас тус бүр 2/3-ын саналаар гаргасан Парламентын тухай хуулиар дараахийг нэмж болно: 1. Шинээр оруулж буй нэмэлт, өөрчлөлтийг Үндсэн хуулийн өөрчлөгдөөгүй заалттай нийцүүлсэн. 2. Нэмэлт, өөрчлөлтийн дагуу дарааллын дугаарыг өөрчилсөн.	139,140,141,142 дугаар зүйл Мужууд баталж, Хаан дэмжсэн нэмэлт, өөрчлөлтүүд нийтлэгдсэн даруйдаа хүчин төгөлдөр үйлчилнэ. Батлагдсан нэмэлт, өөрчлөлттэй зөрчилдөж буй парламентын акт, бусад тогтоомж нь тэдгээрийг Үндсэн хуультай нийцүүлэх хүртэл хүчинтэй хэвээр байна. Үндсэн хуулийн өөрчлөгдсөн заалтын бичвэрийг Хааны зарлигаар нийтэлж, Үндсэн хуулийн бүлэг, хэсэг, зүйлийн дараалалд өөрчлөлт оруулна. Парламентын актаар Үндсэн хуулийн зүйлийг Нидерландын Вант Улсын Тунхаглал (Харти)-тай нийцүүлж болно. Энэ тохиолдолд 139,149, 141 дүгээр зүйлийг нэгэн адил хэрэглэнэ.

13. ИСПАНИЙН ВАНТ УЛС

Үндсэн хууль баталсан,	Санаачлах, боловсруулах,	Хэлэлцэн батлах дэг, журам	Нэмэлт, өөрчлөлт
------------------------	--------------------------	----------------------------	------------------

сүүлийн нэмэлт өөрчлөлт орсон огноо	өргөн мэдүүлэх субъект		оруулах нөхцөл, хязгаарлалт, хэлбэр
<p>Баталсан: 1978.12.27 Өөрчлөгдсөн: 2011 онд нэмэлт, өөрчлөлт орсон.</p> <p>10 хэсэг, 169 зүйлтэй Нэмэлт өөрчлөлтийн, шилжилтийн нөхцлийн, хүчингүй болгосон, төгсгөлийн гэсэн заалттай. https://www.constituteproject.org/constitution/Spain_2011?lang=en</p>	<p>87 дугаар зүйл 87.1. Хууль санаачлах эрхийг Үндсэн хуулийн дауу Засгийн газар, Конгресс, Сенат эдэлнэ. 87.2. Тусгаар мужуудын Ассамблей хуулийн төслийн санал дэвшүүлж Засгийн газарт, эсхүл Конгрессын тэргүүлэгчдэд хүсэлт гаргаж болно. Ингэхдээ Ассамблейн 3 хүртэл гишүүнийг тухайн Танхимын хэлэлцүүлэгт өөрсдийн саналыг хамгаалах үүрэгтэйгээр явуулна.</p>	<p>167 дугаар зүйл: 1. Үндсэн хуулийн тодорхой заалтад нэмэлт, өөрчлөлт оруулах журам 1.1. Конгресс, Сенатад гишүүдийн 3/5 саналаар баталсан байна. Конгресс, Сенатын санал зөрөх тохиолдолд хамтарсан комисс байгуулна. Комисс нь дахин санал хураалтыг явуулна. 1.2. Хэрэв дээрх байдлаар санал нийлэхгүй бол төслийг Сенатад дийлэнх олохоор, Конгрессд 2/3 саналаар баталсанд тооцно. 1.3. Парламентаас баталсан төслийг 15 хоногийн дотор аль нэг танхимийн 1/10 гишүүд шаардлагатай гэж үзвэл референдумаар хэлэлцүүлнэ. 168 дугаар зүйл: 2.1. Хэрэв Үндсэн хууль бүхэлдээ, эсхүл түүний Нийтлэг үндэслэл, 2 дугаар бүлгийн Хүний эрх, эрх чөлөө, Хаан ширээний тухай бүлэг өөрчлөгдөхөөр бол нэмэлт, өөрчлөлт оруулах зарчмыг Танхим бүрт 2/3 саналаар баталсны дараа хоёр Танхим тарна. 2.2. Шинээр бүрдсэн хоёр танхимд 2/3 саналаар батлагдана. 2.3. Хоёр танхимаар батлагдсан нэмэлт, өөрчлөлтийг соёрхон батлуулахаар ард түмний хэлэлцүүлэг явуулна.</p>	<p>169 дүгээр зүйл. Үндсэн хуулийг өөрчлөх саналыг дайны цагт болон 116 дугаар зүйлд дурдсан нөхцөл байдалд (халдлага, түрэмгийлэл, онц байдал, эзлэгдсэн байдал) байж болохгүй.</p>

14. БҮГД НАЙРАМДАХ ПОРТУГАЛ УЛС

Үндсэн хууль баталсан, сүүлийн нэмэлт өөрчлөлт орсон огноо	Санаачлах, боловсруулах, өргөн мэдүүлэх субъект	Хэлэлцэн батлах дэг, журам	Нэмэлт, өөрчлөлт оруулах нөхцөл, хязгаарлалт, хэлбэр
<p>Баталсан: 1976 Өөрчлөгдсөн: 2005 онд нэмэлт, өөрчлөлт орсон.</p> <p>4 хэсэг, 12 бүлэг, 299 зүйлтэй. Шилжилтийн ба төгсгөлийн хэсэгтэй. https://www.constituteproject.org/constitution/Portugal_2005?lang=en</p>	<p>285 дугаар зүйл Депутат санаачлах ба Ассамблей хэлэлцэн батална.</p>	<p>284 дүгээр зүйл 1. Ассамблей нь Үндсэн хуулийг өөрчлөлт хийх тухай хууль батлагдан хэвлэгдсэнээс хойш 5 жилийн хугацаа өнгөрснөөр тийнхүү нэмэлт, өөрчлөлтийг авч хэлэлцэнэ. 2. Ассамблей нь шаардлагатай гэж үзвэл гишүүдийн 4/5 саналаар дээрх хугацаанаас өмнө нэмэлт, өөрчлөлтийг хэлэлцэх тухай шийдвэр гаргаж болно. 3. 2/3 саналаар нэмэлт, өөрчлөлтийг батална. 4. Батлагдсан нэмэлт, өөрчлөлт нь Үндсэн хуулийг өөрчлөлт хийх тухай хуультай нэгтгэгдэнэ. 5. Ерөнхийлөгч ёсчилно.</p>	<p>288 дугаар зүйл. Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахаар бол дараах зүйлийг хүндэтгэх үзнэ: а) улсын тусгаар тогтнол, нэгдмэл байдал; б) Бүгд Найрамдах Улсын удирдлагын хэлбэр; в) төрөөс сүм хийдийн бие даасан байдал; г) иргэний эрх, эрх чөлөө; д) хөдөлмөрчдийн эрх, ашиг, үйлдвэрчний эвлэлийн эрх ашиг; е) өмчийн бүх хэлбэр; г) эдийн засгийн холимог тогтолцоо; h) сонгуулийн тогтолцоо; i) олон талт үзэл, улс төрийн байгуулалт; j) төрийн эрх мэдлийн хуваарилалт, харилцан ажиллагаа; l) Үндсэн хуулийн хяналт; m) шүүхийн бие даасан байдал; n) орон нутгийн өөрөө удирдах ёсны байгууллагын бие даасан байдал; 289 дүгээр зүйл. Онц болон дайны байдал, дайн бүхий байдалд Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахгүй (revision). 285.2. Нэмэлт, өөрчлөлтийн төсөл өргөн барьсан бол бусад этгээдүүд Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах өөр өөрсдийн төслийг 30 хоногийн дотор өргөн барина.</p>

15. БҮГД НАЙРАМДАХ ЧЕХ УЛС

Үндсэн хууль баталсан, сүүлийн нэмэлт өөрчлөлт орсон огноо	Санаачлах, боловсруулах, өргөн мэдүүлэх субъект	Хэлэлцэн батлах дэг, журам	Нэмэлт, өөрчлөлт оруулах нөхцөл, хязгаарлалт, хэлбэр
--	---	----------------------------	--

Батлагдсан: 1992 Нэмэлт, өөрчлөлт: 2013 онд орсон https://www.constituteproject.org/constitution/Czech_Republic_2013?lang=en	41 дүгээр зүйл 2. Депутатын Танхимд хуулийн төслийг Засгийн газар, депутат, бүлэг депутат, Сенат, орон нутгийн өөрөө удирдах дээд нэгжээс оруулна. Хоёр танхим хэлэлцэж Сенат эцэслэн батална.	39 дүгээр зүйл 1. Танхим тус бүрийн гишүүдийн 3/1-ээс доошгүйн ирцтэйгээр хэлэлцэнэ. 2. Хэрэв Үндсэн хуульд өөрөөр заагаагүй бол хуралдаанд оролцсон депутат, сенаторуудын олонхын саналаар батална.	9 дүгээр зүйл 1. Зөвхөн Үндсэн хуулиар зохицуулахаар заасан хуулиудаар Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулна. 2. Ардчилсан эрх зүйт төрийн үндсэн зарчимд өөрчлөлт оруулахгүй.
---	---	--	---

16. БҮГД НАЙРАМДАХ ЛАТВИ УЛС

Үндсэн хууль баталсан, сүүлийн нэмэлт өөрчлөлт орсон огноо	Санаачлах, боловсруулах, өргөн мэдүүлэх субъект	Хэлэлцэн батлах дэг, журам	Нэмэлт, өөрчлөлт оруулах нөхцөл, хязгаарлалт, хэлбэр
1922.02.15-нд Латвийн Үндсэн хуулийн хурлаар батлагдсан. 1991 онд шинэчлэн найруулж 10 орчим өөрчлөлт оруулсан ба хамгийн сүүлд 2014 онд нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан. https://www.constituteproject.org/constitution/Latvia_2014?lang=en	78 дугаар зүйл. Сонгогчдын аравны нэг нь Үндсэн хууль болон бусад хуульд өөрчлөлт оруулах тухай төсөл боловсруулан Ерөнхийлөгчид өргөн барих эрхтэй. Ерөнхийлөгч хуулийн төслийг Сеймээр хэлэлцүүлнэ. Хэрэв Сейм төслийг батлаагүй тохиолдолд ард нийтийн санал асуулга явуулна.	76 дугаар зүйл. Сеймийн гишүүдийн гуравны хоёрын ирцтэйгээр гурван удаагийн хэлэлцүүлэг явуулж, хуралдаанд оролцогчдын гуравны хоёрын саналаар Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулна. 77 дугаар зүйл. Үндсэн хуулийн 1 /Латви нь тусгаар тогтносон, ардчилсан, БНУлс мөн/, 2 /Төрийн бүх эрх мэдэл Латвийн ард түмний мэдэлд байна/, 3 /Латвийн газар нутаг олон улсын гэрээгээр тогтоогдсон хил хязгаарын дотор оршино/, 4 /Латви хэл бол Латвийн БНУ-ын албан ёсны хэл мөн/, 6 /Сейм нь бүх нийтийн, тэгш, шууд, нууц санал хураалтаар хувь тэнцүүлэх зарчмын үндсэн дээр сонгогдоно/, 77 /Сейм нь Үндсэн хуулийн 1,2,3,4,6,77 дугаар зүйлийг өөрчилбөл уг өөрчлөлт нь ард нийтийн санал асуулга явуулснаар хүчин төгөлдөр болно/ дугаар зүйлүүдийг ард нийтийн санал асуулгаар өөрчилнө. 78 дугаар зүйл. Сонгогчдын 1/10 нь Үндсэн хууль болон бусад хуульд өөрчлөлт оруулах тухай төсөл боловсруулан Ерөнхийлөгчид өргөн барих эрхтэй бөгөөд Ерөнхийлөгч уг төслийг Сеймээр хэлэлцүүлэх үүрэгтэй. Хэрэв Сейм уг төслийн агуулгыг өөрчлөхөд хүрвэл ард нийтийн санал асуулгаар шийдвэрлүүлнэ. 79 дүгээр зүйл. Нийт сонгогчдын тал хувь нь Үндсэн хуулийн өөрчлөлтийн төслийг хүлээн зөвшөөрснөөр уг өөрчлөлт хүчин төгөлдөр болно. 80 дугаар зүйл. Сонгуулийн эрх бүхий нийт иргэд ард нийтийн санал асуулгад оролцох эрхтэй.	

17. БҮГД НАЙРАМДАХ БОЛГАР УЛС

Үндсэн хууль баталсан, сүүлийн нэмэлт өөрчлөлт орсон огноо	Санаачлах, боловсруулах, өргөн мэдүүлэх субъект	Хэлэлцэн батлах дэг, журам	Нэмэлт, өөрчлөлт оруулах нөхцөл, хязгаарлалт, хэлбэр
Баталсан: 1991. Өөрчлөгдсөн: Хамгийн сүүлд 2015 Нийт 8 удаа Бүтэц: 10 бүлэг 169 зүйлтэй. https://www.constitut	154 дүгээр зүйл 1/ Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай саналыг Ардын Их Хурлын нийт гишүүний 1/2, эсхүл Ерөнхийлөгч гаргана.	154 дүгээр зүйл 2/ Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн тухай хуулийн төслийг Ардын Хуралд танилцуулснаас хойш 1-3 сарын дотор хэлэлцэнэ. 155 дугаар зүйл 1/ Төслийг Ардын Хурал гурван өдрийн 3 удаагийн хэлэлцүүлгээр нийт гишүүний 3/4-ын саналаар хэлэлцэнэ. 2/ Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн хуулийн төслийг 2-5 сарын дотор дахин хэлэлцэхийн тулд Ардын Хурлын нийт гишүүний 3/4-аас доошгүйн ирцтэйгээр хуралдаж 2/3-оос дээш саналаар батална. 156 дугаар зүйл	9 дүгээр бүлэг Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах, Шинэ Үндсэн хууль батлах 153 дугаар зүйл Үндэсний Ассамблей нь Үндэсний Их Ассамблейн бүрэн эрхэд хамаарахаас бусад асуудлаар Үндсэн

<p>eproject.org/constitution/Bulgaria_2007?lang=en</p>	<p>159 дүгээр зүйл 1/ Зөвхөн Ерөнхийлөгч, эсхүл Ардын Хурлын гишүүдийн хамгийн багадаа ½-ээс доошгүй хувь нь Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн хуулийн төслийг санаачлах эрхтэй.</p>	<p>Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг Ардын Хурлын дарга 7 хоногийн дотор гарын үсэг зурж, албан ёсоор нийтэлснээр хүчин төгөлдөр үйлчилнэ. 159 дүгээр зүйл 2/ Шинэ Үндсэн хуулийн төсөл, эсхүл хүчин төгөлдөр үйлчилж байгаа Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлт нь улсын хил хязгаарыг өөрчлөхтэй холбоотой бол 158 дугаар зүйлд зааснаар Ардын Хуралд танилцуулснаас хойш 2 сараас багагүй 5 сараас ихгүй хугацаанд хэлэлцэнэ. 160 дугаар зүйл 1. Ардын Их Хурал нийт гишүүдийн 2/3-ын саналаар Ардын Их Хурлын сонгууль явуулах асуудлыг шийдвэрлэнэ. 2. Ардын Хурлын шийдвэр гарснаас хойш 3 сарын дотор Ерөнхийлөгч Ардын Их Хурлын сонгуулийг товлон. 3. Ардын Их Хурлыг сонгосноор Ардын Хурлын бүрэн эрх дуусгавар болно. 161 дүгээр зүйл Шинэ Үндсэн хуулийн төслийг Ардын Их Хурал 3 өөр өдөр нийт гишүүний 2/3-ын нууц санал хураалтаар батална. 162 дугаар зүйл 1/ Ардын Их Хурал зөвхөн Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай хуулийг хэлэлцэхээр сонгогдоно. 2/ Шаардлагатай тохиолдолд Ардын Хурлын чиг үүргийг хэрэгжүүлнэ. 3/ Ардын Их Хурлын бүрэн эрх нь Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн асуудлыг хэлэлцэн шийдвэрлэсний дараа дуусгавар болно. Энэ тохиолдолд Ерөнхийлөгч хуульд заасны дагуу Ардын Хурлын сонгуулийг товлон. 163 дугаар зүйл Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн акт /хууль/ Ардын Их Хурлын дарга 7 хоногийн дотор гарын үсэг зурж, албан ёсоор нийтэлснээр хүчин төгөлдөр үйлчилж эхэлнэ.</p>	<p>хуулийн бүх л зүйлд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах эрхтэй. 158 дугаар зүйл Үндэсний Их Ассамблей нь: 1. Шинэ Үндсэн хууль батлах, 2. БНБолгар улсын газар нутгийг өөрчлөх, эсхүл соёрхон баталсан олон улсын гэрээг өөрчлөхөөр бол ирээдүйн хор уршгийг тооцоолсон байна. 3. Төрийн байгуулал болон засаглалын хэлбэрийн аливаа өөрчлөлтийг шийдвэрлэх; 4. Үндсэн хуулийн 5 дугаар зүйлийн 2 болон 4 дүгээр заалт, 57 дугаар зүйлийн 1 болон 3 дугаар заалтад нэмэлт, өөрчлөлт оруулах шийдвэрийг гаргах, 5. Үндсэн хуулийн 9 дүгээр бүлэгт нэмэлт, өөрчлөлт оруулах шийдвэрлэх эрхтэй.</p>
--	---	---	--

18. БҮГД НАЙРАМДАХ ЭСТОНИ УЛС

<p>Үндсэн хууль баталсан, сүүлийн нэмэлт өөрчлөлт орсон огноо</p>	<p>Санаачлах, боловсруулах, өргөн мэдүүлэх субъект</p>	<p>Хэлэлцэн батлах дэг, журам</p>	<p>Нэмэлт, өөрчлөлт оруулах нөхцөл, хязгаарлалт, хэлбэр</p>
<p>1992-6-28-нд ард нийтийн санал асуулгаар батлагдсан. Нэмэлт, өөрчлөлт: 2015 онд орсон https://www.constituteproject.org/constitution/Estonia_2015?lang=en</p>	<p>78.8. 103.5. 161 дүгээр зүйл Парламентын гишүүдийн 1/5 нь эсхүл Ерөнхийлөгч Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах төслийг санаачлах эрхтэй.</p>	<p>163 дугаар зүйл: Үндсэн хуулинд зөвхөн хуулиар өөрчлөлт оруулах бөгөөд ард нийтийн санал асуулгаар, парламентын хоёр бүрэн эрхийн хугацааны бүрэлдэхүүнээр, тулгамдсан яаралтай асуудлаар парламент тус тус өөрчлөлт оруулах эрхтэй. Үндсэн хуулинд өөрчлөлт оруулах тухай хуулийн төслийг парламент 3 удаагийн хэлэлцүүлгээр хэлэлцэх бөгөөд эхний болон хоёрдахь хэлэлцүүлгийн хоорондын хугацаа 3 сараас багагүй, хоёр дахь болон гурав дахь хэлэлцүүлгийн хугацаа нэг сараас доошгүй байна. 164 дүгээр зүйл: Төслийг ард нийтээр хэлэлцүүлэх шийдвэрийг парламентын гишүүдийн 3/5-аас доошгүй нь гаргана. Уг шийдвэр гарснаас хойш 3-аас доошгүй сарын дараа ард нийтийн санал асуулгыг явуулна. 165 дугаар зүйл: Төслийг парламентын хоёр бүрэн эрхийн хугацаанд хэлэлцүүлэх шийдвэрийг парламентын гишүүдийн олонхоор шийднэ. Хэрэв дараагийн парламентын бүрэлдэхүүний 3/5 нь эхний хэлэлцүүлгээр уг төслийг өөрчлөхгүйгээр хүлээж авбал Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах тухай хуулийг баталсанд тооцно.</p>	<p>162 дугаар зүйл Үндсэн хуулийн 1 дүгээр бүлэг /Ерөнхий зүйл/ болон 15 дугаар бүлэг /Үндсэн хуулийн өөрчлөлт/-т зөвхөн ард нийтийн санал асуулгаар өөрчлөлт оруулна.</p>

		<p>166 дугаар зүйл: Тулгамдсан асуудлаар Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах хуулийн төслийг парламентын гишүүдийн 4/5-ийн шийдвэрээр хүлээн авна. Энэ тохиолдолд төслийг парламентын бүрэлдэхүүний 2/3 нь хүлээж авснаар хууль батлагдана.</p> <p>167 дугаар зүйл: Үндсэн хуулийн өөрчлөлтийн тухай хуулийг Ерөнхийлөгч нийтлүүлэх бөгөөд уг хуулинд заасан хугацаанаас эхлэн дагаж мөрдөх боловч энэ хугацаа нь нийтлэгдсэнээс хойш 3 сараас доошгүй байна.</p> <p>168 дугаар зүйл: Хэрэв тодорхой асуудлыг ард нийтийн санал асуулгад оруулахгүйгээр эсхүл парламентаар хэлэлцэхгүйгээр буцаасан бол энэ талаарх төслийг нэг жилийн дотор дахин өргөн барихыг хориглоно.</p>	
--	--	--	--

**ХОЁР ШАТЛАЛ БҮХИЙ НЭГ ТАНХИМТАЙ ПАРЛАМЕНТ:
БНХАУ, ВЬЕТНАМ УЛСЫН ТУРШЛАГА**

Ц.Болормаа

АГУУЛГА

- НЭГ.** ХОЁР ШАТЛАЛТ НЭГ ТАНХИМТАЙ ПАРЛАМЕНТТАЙ УЛСУУД
- 1.1. Хоёр шатлалт нэг танхимтай парламенттай улс орнууд, тэдгээрийн онцлог
 - 1.2. Монгол Улсын хоёр шатлалт нэг танхимтай парламентын уламжлал
- ХОЁР.** ХОЁР ШАТЛАЛТ НЭГ ТАНХИМТАЙ ПАРЛАМЕНТЫН ҮЙЛ АЖИЛЛАГААНЫ ЖИШИГ, ЭРХ ҮҮРГИЙН ХУВААРИЛАЛТ: БНХАУ
- 2.1. Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурлын бүрэн эрх, чиг үүрэг
 - а) Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурлын хуралдаан
 - б) Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурлын хянан шалгах, эгүүлэн татах бүрэн эрх
 - 2.2. АТИХ-ын Байнгын Хорооны бүрэн эрх, чиг үүрэг
 - а) Байнгын Хорооны хуралдаан
- ГУРАВ.** БНХАУ БОЛОН ВЬЕТНАМ УЛСЫН ҮНДСЭН ХУУЛИЙН “ХУУЛЬ ТОГТООХ ЭРХ МЭДЭЛ” БҮЛГИЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ (албан бус орчуулга)
- 3.1. БНХАУ-ын АТИХ болон АТИХ-ын Байнгын хорооны Үндсэн хуулийн зохицуулалт
 - 3.2. БНСВУ-ын Үндэсний Ассамблейн (хоёр шатлалт нэг танхим) Үндсэн хуулийн зохицуулалт

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

НЭГ. ХОЁР ШАТЛАЛТ НЭГ ТАНХИМТАЙ ПАРЛАМЕНТТАЙ УЛСУУД

1.1 Хоёр шатлал бүхий нэг танхимтай парламенттай улсууд, түүний онцлог

Судалгаанд хоёр шатлал бүхий нэг танхимтай парламенттай улс орнуудын туршлага, парламентын танхим хоорондын эрх үүргийн хуваарилалт, зохион байгуулалтын талаарх асуудлыг судлав.

Хууль тогтоох байгууллага буюу парламент нь хоёр шатлал бүхий нэг танхимтай байхаар Үндсэн хуульдаа хуульчилж, энэ загвараар парламентынхаа үйл ажиллагааг зохион байгуулж буй дараах улсууд байна. Үүнд:

- 1) БНХАУ²⁴³
- 2) Бүгд Найрамдах Социалист Вьетнам Улс²⁴⁴
- 3) Бүгд Найрамдах Ардчилсан Лаос Улс²⁴⁵
- 4) Бүгд Найрамдах Куба Улс²⁴⁶
- 5) Бүгд Найрамдах Ардчилсан Солонгос Улс²⁴⁷.

Эдгээр улсуудаас БНХАУ, Вьетнам, БНАСАУ, Куба зэрэг нь нийгмийн байгуулалын²⁴⁸ хувьд социалист чиг баримжааг баримталдаг, эрх зүйн бүлийн хувьд социалист эрх зүйн бүл²⁴⁹-д хамаардаг гэж үздэг. Гэвч Вьетнамын Үндсэн хуулийн байгууллагаас үзэхэд эрх зүйт төр²⁵⁰-ийн үндсэн шинжүүдийг агуулж, нийгмийн харилцаанд ардчилсан чиг баримжааг баримталж буй байдал харагдаж байна.

Тухайлбал Вьетнамын Үндсэн хуулийн 6 дугаар зүйлд “Социалист Вьетнам Улсын ард түмэн нь шууд ардчилалын хэлбэрээр болон Үндэсний Ассамблей, Ардын зөвлөл,²⁵¹ бусад төрийн байгууллагаар дамжуулан шууд бус ардчилалын хэлбэрээр төрийн үйл хэрэгт оролцоно”²⁵² гэж тунхагласан байна. Мөн хувь хүний улс төрийн, иргэний, эдийн засгийн, нийгэм соёлын болон иргэний эрхийг Үндсэн хуулиар хүлээн зөвшөөрч, хамгаалж, Үндсэн хуульд заасан баталгаагаар хангах²⁵³ тухайгаа Үндсэн хуулиндаа тунхаглан зарласан байна.

Мөн оршин суух газраа чөлөөтэй сонгох, гадаад дотоодод чөлөөтэй аялах, шашин шүтэх, эс шүтэх, өөрийн итгэл үнэмшилтэй байх, үг хэлэх, үзэл бодлоо чөлөөтэй илэрхийлэх, хэвлэлийн эрх чөлөө, мэдээлэл авах эрх чөлөө, шүүхээс гэм бурууг нь тогтоогоогүй бол хэнийг ч гэм буруутай тооцож үл болох, хүн бүр хууль, шүүхийн өмнө эрх тэгш байх, хувийн болон нийтийн өмчийг зайлшгүй шаардлагаар дайчлан авсан бол төрөөс нөхөн олговор олгохтой холбоотой зохицуулалт зэрэг ардчилсан нийгмийн үнэт зүйл болсон хүний үндсэн эрхийг бүхэлд нь Үндсэн хуулиараа тогтоож, хамгаалсан байна. Төрийн эрх мэдлийн хуваарилалтыг ч мөн Ш.Монтескьегийн засаглал хуваарилах онолын дагуу хийсэн байна.

а

²⁴³https://www.constituteproject.org/constitution/China_2004?lang=en

²⁴⁴https://www.constituteproject.org/constitution/Socialist_Republic_of_Vietnam_2013?lang=en

²⁴⁵https://www.constituteproject.org/constitution/Laos_2003?lang=en

²⁴⁶https://www.constituteproject.org/constitution/Cuba_2002?lang=en

²⁴⁷https://www.constituteproject.org/constitution/Cuba_2002?lang=en

²⁴⁸Нийгмийн байгуулал гэж үндсэн хуулийн эрх зүйн онолд нийгмийн харилцааны түүхэн тодорхой тогтолцоо, өөрөөр хэлбэл бүтээгдэхүүний үйлдвэрлэл, хуваарилалт ба солилцооны хүрсэн тодорхой түвшин, нийгмийн ухамсрын онцлог шинж, амьдралын янз бүрийн хүрэн дэх хүмүүсийн харилцан ажиллагааны уламжлалаар нөхцөлдсөн нийгмийн зохион байгуулалт. Төр ба эрх зүйгээр хамгаалагдана. *Нарангэрэл.С. Эрх зүйн эх толь бичиг. Анхны хэвлэл, 2007 он. 301 дэх тал.*

²⁴⁹Социалист эрх зүйн бүл-байцаан шийтгэх ажиллагааны ойролцоо зарчим болон эрх зүйн арга зүйгээрээ ром-германы эрх зүйн бүлийн олон хэв шинжийг өөртөө агуулсан ч улсын өмч дангаар ноёрхсон байдал, улс төрийн намын тогтолцоо зэргээрээ өөр гэж үздэг.

²⁵⁰Эрх зүй төр – Үндсэн хуулийн эрх зүйд ард түмний бүрэн эрхт байдал, үндсэн хуулийн байгуулал бүхий төртэй, төрийн зүгээс хүний эрх ба эрх чөлөөг зөрчихгүй, үндсэн хууль болон бусад хуулийг дээдлэх, эрх мэдлийг хуваарилах, эрх мэдлийн хариуцлагын институт нь нь эрх зүйт төрийн зохион байгуулалтын үндэс болох, шүүх хараат бус байх шинжийг агуулсан байна. *Нарангэрэл.С. Монголын эрх зүйн эх толь бичиг. Дөрөв дэх хэвлэл, 2015 он. 416 дахь тал.*

²⁵¹Ардын Зөвлөл нь орон нутгийн иргэдийн хурал.

²⁵²https://www.constituteproject.org/constitution/Socialist_Republic_of_Vietnam_2013?lang=en

²⁵³Вьетнамын Үндсэн хуулийн 14 дүгээр зүйл.

Харин Лаос нь Үндсэн хуулиараа ардчилсан улс болохоо тунхагласан байна²⁵⁴. Мөн үндсэн хуульт хаант засаглалтай орнуудын хувьд ч парламентын танхимуудын хуралдааны чөлөөт цагт үйл ажиллагаа явуулдаг байнгын ажиллагаатай (permanent body) парламентын өөрийн бүтэц ажилладаг нь парламентын дотоод зохион байгуулалтын энэхүү загвар нь аливаа улсын засаглал, нийгмийн байгууллаас хамаарах гэхээс илүү парламентын зохион байгуулалтын нэг хэлбэр гэж үзэж болохоор байна.

Тухайлбал, Испанийн Үндсэн хуулийн холбогдох зүйлүүдэд зааснаар “**Байнгын Төлөөлөл**” буюу “**Permanent Deputation**” нь парламентын хоёр Танхим тус бүрт нь байх бөгөөд парламентын бүлэг бүрээс сонгосон хамгийн багадаа 21 гишүүний бүрэлдэхүүнтэй байнгын ажиллагаатай бүтэц байна. Испанийн Үндсэн хуулийн:

- ✓ 78.1-т “Танхим тус бүрийн Байнгын төлөөлөл нь хамгийн багадаа 21 гишүүнээс бүрдэх ба парламентын бүлгүүдийн тоонд хувь тэнцүүлэн бүрдүүлнэ”,
- ✓ 78.2-т “Байнгын төлөөллийг танхим тус бүрийн дарга нар тэргүүлэх ба тэдний үүрэг нь парламентын чөлөөт цагт Танхимуудын бүрэн эрхийг хамгаалахад оршино. Үндсэн хуулийн 73 дугаар зүйлийг журамлан Үндсэн хуулийн 86, 116-д заасан нөхцөл байдлын дараа Танхимууд тарсан, эсхүл Танхимуудын бүрэн эрхийн хугацаа дууссан бол парламентын бүрэн эрхийг Байнгын төлөөлөл өөртөө авна” гэж заасан байдаг.

Камбожийн Вант Улсын парламент нь парламентын хоёр танхимтай бөгөөд мөн Үндсэн хуульд зааснаар, парламентын танхимуудын чөлөөт цагт байнгын ажиллагаатай “**Standing Committee**” буюу Байнгын хороо ажиллана. Энэ нь манай улсын байнгын хорооноос өөр нэгж юм. Камбожийн Вант Улсын Үндсэн хуулийн 84 дүгээр зүйлд доод танхимын, 108 дугаар зүйлд²⁵⁵ дээд танхимын байнгын ажиллагаатай бүтцийг заасан бөгөөд чиг үүрэг нь чуулганы чөлөөт цагт парламентын танхимуудын ажлыг эрхлэн явуулахад оршино.

Эдгээр хоёр танхимтай парламентын танхимуудын чөлөөт цагт парламентын ажлыг эрхлэн явуулах байнгын нэгж нь хоёр шатлалт нэг танхимтай парламентын зохион байгуулалтаас ялгаатай. Тухайлбал, хоёр танхимтай парламентын аль аль танхим нь байнгын ажиллагаатай байдаг. Мөн тэдгээрийн чөлөөт цагт ажиллах байнгын төлөөлөл нь дангаар хууль тогтоох эрх эдлэхгүй.

Харин БНХАУ, Вьетнам, Лаос, БНАСАУ-ын хууль тогтоох байгууллагын өөрийн бүрэлдэхүүн дотроос сонгож байгуулдаг байнгын ажиллагаатай бүтэц нь Үндсэн хуулиар Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурал (АТИХ)-ын бүрэн эрхэд хамаарахаас бусад хууль тогтоомжийг бие даан батлах бүрэн эрхтэй. Мөн бусад хууль тогтоох байгууллагын эдэлдэг бүрэн эрхийг эдлэх боловч Үндсэн хууль болон төсөв, санхүү, татвар, мөнгөний бодлого болон улс орны хувьд нэн чухал гэж үзсэн асуудлаар Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурал холбогдох хууль баталж, шийдвэр гаргах эрхтэй байдаг байна. Мөн БНХАУ-ын АТИХ-ын хувьд эрүү, иргэн, захиргааны болон төрийн захиргааны төв байгууллагуудын суурь хуулийг батлах бөгөөд эдгээрээс бусад хууль тогтоомжийг Байнгын хороо (УБХ) нь баталдаг.

АТИХ-ыг байнгын ажиллагаатай гэж үздэггүй бөгөөд БНХАУ-ын АТИХ нь жилд нэг удаа хуралддаг бол Вьетнам Улсынх жилд 2 удаа чуулах бөгөөд нэг удаадаа 30 хоног чуулна. Вьетнам Улсын Үндсэн хуулийн 82.3-т “Үндэсний Ассамблейн төлөөлөгчийн ажил үүргийн зардлыг төрөөс гаргана” гэж заасан. Харин төлөөлөгчид сар бүр тогтмол цалин олгох хуулийн заалт байхгүй.

Энэхүү судалгаанд БНХАУ болон Вьетнам Улсын Үндсэн хуулиас холбогдох бүлгийг харьцуулан хоёр шатлалт нэг танхимтай парламентын эрх үүргийн хуваарилалтын ялгааг харуулав. (Судалгааг энэхүү тайлангийн гуравдугаар хэсгээс үзнэ үү.)

Судалгаанаас үзэхэд, хоёр шатлалт нэг танхимтай парламентад дараах давуу талууд байх боломжтой юм. Тухайлбал:

а

²⁵⁴ Бүгд Найрамдах Ардчилсан Лаос Улсын Үндсэн хуулийн 2 дугаар зүйл.

²⁵⁵ https://www.constituteproject.org/constitution/Cambodia_2008?lang=en

- Үндсэн хууль, эрүү, иргэн, захиргаа, төрийн байгууллагуудын гол хуулиуд болон төсөв, татвар, улсын өрийн аюулгүйн түвшин, эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн төлөвлөгөө, мөнгөний бодлого гэх мэт улс орны чухал асуудлаар өргөн бүрэлдэхүүнтэйгээр хэлэлцэн шийдвэрлэдэг нь тодорхой бүлгийн ашиг сонирголоос ангид, нийтлэг ашиг сонирхолд нийцсэн байх давуу талтай;
- батлагдаж буй хууль тогтоомжийн чанар сайжрах;
- парламентын хяналт сайн байх;
- байнгын ажиллагаатай хууль тогтоох байгууллагын гишүүд өндөр хариуцлагатай байх;
- Байнгын бус үйл ажиллагаатай Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурлын үйл ажиллагаатай холбогдон гарах зардлыг төр хариуцах бөгөөд Вьетнам Улсын хувьд нийт 500 төлөөлөгч нь “part time” буюу зөвхөн хуралдааны үед урамшуулал авах бөгөөд түүний 33 хувь болох Байнгын хорооны 165 гишүүн л тогтмол цалинжин ажиллаж²⁵⁶ байгаа нь бага зардлаар төрийн эрх барих дээд байгууллагын ажлыг чанаржуулж, хариуцгаажуулах сайн талтай гэж үзэж болохоор байна.

1.2 Монгол Улсын хоёр шатлалт нэг танхимтай парламентын уламжлал

Монгол Улсын хувьд хоёр шатлал бүхий нэг танхимтай парламентын уламжлал бий бөгөөд энэ нь 1924 оны Үндсэн хуулиас эх сурвалжтай. Улмаар 1940, 1960 оны Үндсэн хуульд ч хууль тогтоох байгууллагын өөрийн бүтцийг хоёр шатлалт нэг танхимтай байхаар зохион байгуулж ирсэн байдаг.

1992 оны ардчилсан шинэ Үндсэн хуулийн төсөл боловсруулах үеийн үзэл баримтлалаас үзэхэд тухайн үеийн **Улсын Их Хурлыг өөрчлөх хоёр хувилбар**²⁵⁷-ыг дэвшүүлэн тавьж байжээ. Тодруулбал:

1. Тухайн үеийн хууль тогтоох байгууллагын зохион байгуулалтын хэлбэр болох Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурал ба Улсын Бага Хурал (байнгын ажиллагаатай)-тай байх;
2. Одоогийн хувилбар буюу нэг танхимтай байнгын ажиллагаатай хууль тогтоох байгууллагатай байх гэсэн хоёр хувилбарыг дэвшүүлж байсан байна.

Нэгдүгээр хувилбарын хувьд, Монголын ард түмний засгийн дээд эрх барих газар нь Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурал байхаар заасан бөгөөд засаг захиргаа-нутаг дэвсгэрийн үндсэн нэгж болох сум, хороо, орон нутгийн хот бүрээс 1 төлөөлөгч байхаар бодож сонгогчид нийт, шууд, тэгш эрхийн үндсэн дээр саналаа нууцаар гаргаж 5 жилийн хугацаагаар сонгох²⁵⁸-оор төлөвлөж байжээ.

Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурал ээлжит хуралдаанаа 1 жил хагаст нэг удаа хийх бөгөөд Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурал нь өөрийн үзэмжээр төрийн дотоод болон гадаад аливаа асуудлыг хэлэлцэх бүрэн эрхтэй боловч доорх хүснэгтэд дурдсан асуудлыг өөрийн онц эрхэнд авч, хэлэлцэн шийдвэрлэх хувилбар байсан.

Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурлын (цаашид АТИХ гэх) чөлөөт цагт засгийн эрх барих, хууль тогтоох дээд байгууллага нь БНМАУ-ын Бага Хурал байна. Улсын Бага Хурлыг АТИХ-аас 50 гишүүний бүрэлдэхүүнтэйгээр өөрийн бүрэн эрхийн хугацаагаар сонгож байгуулна. Улсын Бага Хурлыг дэд ерөнхийлөгч толгойлох ба хагас жил тутам 1 удаа тус бүр 3 сар хүртэлх хугацаагаар ээлжит чуулган хийх²⁵⁹-ээр төсөлд дурджээ.

Улсын Бага Хурал нь хуулиар АТИХ-д олгосон бүрэн (онц) бүрэн эрхээс бусад доорх хүснэгтэд дурдсан төрийн дотоод, гадаад бодлогын ямар ч асуудлыг хэлэлцэн шийдвэрлэхээр, мөн Бага Хурал нь хууль батлахаас гадна эрх хэмжээнийхээ асуудлаар Үндсэн хуульд нийцсэн тогтоол гаргах бөгөөд бүрэн эрхийн хувьд дараах байдлаар

а _____

²⁵⁶http://www.nyulawglobal.org/globalex/Vietnam1.html#_National_Assembly

²⁵⁷Б.Чимид. Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал.,2017 он. 28 дахь тал.

²⁵⁸Мөн тэнд

²⁵⁹Мөн тэнд

ялгамжтай байхаар төлөвлөж байжээ. Үүнд:

Улсын Их Хурлын парламентын хоёр шатлалын бүрэн эрхийн ялгаа²⁶⁰	
Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурлын онц эрх:	Улсын Бага Хурлын бүрэн эрх:
<ul style="list-style-type: none"> ✚ Үндсэн хууль батлах, түүнд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах; ✚ Ерөнхийлөгч, дэд ерөнхийлөгчийг сонгох; ✚ Бага Хурлыг өөрийн бүрэлдэхүүнээс сонгох, түүний ажлын тайланг хэлэлцэн батлах; ✚ Үндсэн хуулийн хяналтын Хороо сонгох; ✚ Ерөнхийлөгчийн санал болгосноор Сайд нарын зөвлөлийн дарга (ерөнхий сайд), Улсын Прокурорыг томилж, Улсын Дээд шүүхийн даргыг сонгох, өөрчлөх; ✚ Эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн 5 жилийн болон хэтийн төлөвлөгөөний үндсэн чиглэл (концепци)-ийг батлах. 	<ul style="list-style-type: none"> ✚ Үндсэн хууль батлах, түүнд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах; ✚ Бага Хурлын байнгын хороо, хороодын тоог тогтоож, бүрэлдэхүүнийг сонгох, өөрчлөх; ✚ Ерөнхий сайдын өргөн мэдүүлснээр Засгийн газрын гишүүдийг нэг бүрчлэн хэлэлцэж томилох, өөрчлөх; ✚ Үндсэн хуулийн хяналтын хороо (Үндсэн хуулийн цэц)-ны санал болгосноор Үндсэн хуулийн биелэлтийг шалгах; ✚ Ардын хянан шалгах хорооны бүрэлдэхүүний тоог тогтоож, батлах (байгуулах), өөрчлөх; ✚ Нутгийн Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын зохион байгуулалт, үйл ажиллагааны үндсэн чиглэлийг тогтоож, тэдгээрийн бие даасан байдал, бүрэн эрхийг хамгаалах; ✚ Эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн жилийн төлөвлөгөө, улсын төсөв, тэдгээрийн гүйцэтгэлийн тайланг хэлэлцэж батлах; ✚ Үндсэн хуулийн хяналтын хорооны дүгнэлтийг үндэслэн Үндсэн хуульд нийцээгүй Улсын Дээд шүүхийн дарга, тэргүүлэгчид, Ардын хянан шалгах хороо, Улсын прокурор, яам, агентлаг, аймаг, хотын Ардын Хурлын тогтоол, шийдвэрийг хүчингүй болгох; ✚ Улсын Бага Хуралд ажлаа хариуцан тайлагнадаг байгууллагуудын ажлын тайланг хэлэлцэн, гүйцэтгэлийг Засгийн газар хангаж байх чигээр бүрэн эрхийг өргөтгөн тогтоох; ✚ Олон улсын гэрээг соёрхон батлах, цуцлах; ✚ Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурал шаардлагатай гэж үзвэл Бага Хуралд бусад эрх олгож болно.

Гэвч 1992 оны Үндсэн хуулийн төслийг хэлэлцэх үед Монгол Улсын хууль тогтоох байгууллагыг хоёр шатлалтай байх асуудлаар санал хураалт явуулсан боловч олонхын дэмжлэг аваагүйн улмаас хууль тогтоох байгууллагын зохион байгуулалтын хэлбэрийн хувьд нэг танхимтай байнгын ажиллагаатай парламенттай байх хувилбарыг сонгожээ.

ХОЁР. ХОЁР ШАТЛАЛТ НЭГ ТАНХИМТАЙ ПАРЛАМЕНТЫН ҮЙЛ АЖИЛЛАГААНЫ ЖИШИГ, ЭРХ ҮҮРГИЙН ХУВААРИЛАЛТ: БНХАУ

Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурал нь БНХАУ-ын төрийн эрх барих дээд байгууллага мөн. БНХАУ-ын хууль тогтоох байгууллага нь:

- **Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурал** (байнгын бус үйл ажиллагаатай);
- **Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурлын Байнгын Хороо** (байнгын ажиллагаатай хууль тогтоох байгууллага бөгөөд Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурал өөрийн бүрэлдэхүүнээс сонгож байгуулна) гэсэн хоёр шатлалтай байна.

²⁶⁰ а. Чимид. Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал., 2017 он. 29 дахь тал.

АТИХ нь аймаг, өөртөө засах орон (автономит улс), Төв засгийн газарт шууд харьяалагддаг мужийн Иргэдийн Хурал, Ардын чөлөөлөх арми, Хонг-Конг²⁶¹ болон Тайванийн сонгуулийн зөвлөлтэй зөвшилцсөний дагуу байгуулагдах ба нийт 35 сонгуулийн тойргоос хуулийн дагуу сонгогдсон төлөөлөгчдөөс бүрдэнэ. Хурлын бүрэн эрхийн хугацаа 5 жил байна.

Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурал нь Байнгын хороо²⁶² /цаашид АТИХ-ын Байнгын хороо гэх/ -ны зарлан хуралдуулснаар **жилд 1 удаа** хуралдана. Байнгын хороо шаардлагатай гэж үзсэн бол, эсхүл АТИХ-ын төлөөлөгчдийн 1/5 -ээс доошгүйн санаачилснаар АТИХ-ын хуралдааныг нэн даруй хуралдуулж болно.

Даргын зөвлөл нь АТИХ-ын Байнгын Хорооны дарга, дэд дарга болон Ерөнхий нарийн бичгийн даргаас бүрдэнэ. Даргын Зөвлөл нь АТИХ-ын Байнгын хорооны өдөр тутмын ажлыг тохируулна.

Улсын Бага Хурлын, эсхүл Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурлын төлөөлөгчдийн 1/5-ээс дээшихийн санаачилсан Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурлын бүх төлөөлөгчдийн 2/3-ын саналаар батална. Хууль тогтоомжийг Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурлын бүх төлөөлөгчдийн 1/2 саналаар батална.

АТИХ болон АТИХ-ын Байнгын хорооны эрх, үүргийн хуваарилалт

АТИХ болон түүний байнгын ажиллагаатай хууль тогтоох байгууллага болох Байнгын хорооны бүрэн эрхийн ялгааг доорх хүснэгтэд харуулав.

БНХАУ-ын парламентын хоёр шатлалын бүрэн эрхийн ялгаа	
Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурлын бүрэн эрх:	АТИХ-ын Байнгын хорооны бүрэн эрх:
<ul style="list-style-type: none"> ✚ Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах; ✚ Үндсэн хуулийн хэрэгжилтэд хяналт тавих; ✚ эрүү, иргэний хэрэг, төрийн байгууллага, бусад асуудалтай холбоотой хууль батлах, өөрчлөх; ✚ БНХАУ-ын Дарга, дэд Даргыг сонгоно; ✚ БНХАУ-ын Даргын санал болгосноор Ерөнхий сайдийг сонгоно. Ерөнхий сайдын санал болгосноор Ерөнхий сайдын орлогч, төрийн зөвлөхүүд, сайд нар, Ерөнхий аудитор, Төрийн зөвлөлийн Ерөнхий нарийн бичгийн даргыг сонгоно; ✚ Цэргийн төв хорооны Дарга, бусад гишүүдийг сонгоно; ✚ Ардын дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч, Ардын прокурорын ерөнхий газрын Ерөнхий прокурорыг сонгоно; ✚ үндэсний эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн төлөвлөгөө ба түүний хэрэгжилтийн тайланг хэлэлцэж, батална; ✚ улсын төсөв, төсвийн гүйцэтгэлийг хэлэлцэж, батална; ✚ АТИХ-ын Байнгын хорооны хууль зөрчсөн шийдвэрийг өөрчлөх, хүчингүй болгох; ✚ Төв Засгийн газарт шууд хамаарах аймаг, автономит муж, хот байгуулсныг батлах; ✚ засаг захиргааны тусгай бүс байгуулах, түүний удирдлагын тогтолцоог батлах; 	<ul style="list-style-type: none"> ✚ Үндсэн хуулийг тайлбарлах, Үндсэн хуулийн хэрэгжилтэд хяналт тавих; ✚ АТИХ-аас тогтоохоос бусад хууль тогтоомжийг батлах, нэмэлт, өөрчлөлт оруулах; ✚ АТИХ-ын чөлөөт цагт тэдний баталсан хууль тогтоомжид хэсэгчилсэн нөхөлт, нэмэлт, өөрчлөлт оруулах ба ингэхдээ тухайн хууль тогтоомжийн суурь зарчмыг зөрчиж болохгүй; ✚ хууль тогтоомжийг тайлбарлах; ✚ АТИХ-ын чөлөөт цагт үндэсний эдийн засаг нийгмийн хөгжлийн төлөвлөгөө, улсын төсвийг хэрэгжүүлэх явцад хийх шаардлагатай нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийг хянан үзэж батлах; ✚ АТИХ-аас удирдлага нь томилогддог байгууллын ажлыг хянах; ✚ Үндсэн хууль, бусад хууль тогтоомжийг зөрчсөн Засгийн газрын тогтоол шийдвэр, захиргааны байгууллагын дүрэм, журмыг хүчингүй болгох; ✚ ЗЗНДН-ийн удирдлагын Үндсэн хууль, бусад хууль тогтоомжтой зөрчилдсөн шийдвэр, журмыг хүчингүй болгох; ✚ АТИХ-ын чөлөөт цагт Ерөнхий сайдын нэр дэвшүүлсэн сайд нар, эсхүл Ерөнхий аудитор, Засгийн газрын Хэрэг эрхлэх газрын даргыг сонгох; ✚ Дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгчийн санал болгосноор Дээд шүүхийн дэд дарга, шүүгчдийг томилж, чөлөөлөх; ✚ Ерөнхий прокурорын саналыг үндэслэн Ерөнхий прокурорын орлогч болон ахлах прокуроруудыг томилж, чөлөөлөх; ✚ гадаад суух бүрэн эрхт төлөөлөгчийг

а _____
²⁶¹ БНХАУ-ын засаг захиргааны тусгай бүс.

²⁶² Standing Committee of National People's Congress буюу АТИХ-ын Байнгын хороо нь байнгын ажиллагаатай хууль тогтоох байгууллага юм.

<p>✚ дайн ба энхийн асуудлыг шийдвэрлэх;</p> <p>✚ Төрийн эрх мэдлийн дээд байгууллагын хэрэгжүүлдэг бусад эрх мэдлийг хэрэгжүүлнэ.</p> <p>Албан тушаалтныг албан үүргээс нь эгүүлэн татах, эсхүл огцруулах бүрэн эрх:</p> <p>✚ БНХАУ-ын Дарга, дэд дарга;</p> <p>✚ Ерөнхий сайд, Ерөнхий сайдын орлогч, Төрийн зөвлөлийн гишүүд, яамд болон хороодын сайд нар, Ерөнхий Аудитор, Төрийн зөвлөлийн Ерөнхий нарийн бичгийн дарга;</p> <p>✚ Цэргийн төв хорооны дарга, бусад хороодын дарга;</p> <p>✚ Ардын дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч;</p> <p>✚ Ардын дээд прокурорын Ерөнхий прокурор.²⁶³</p>	<p>томилох, эгүүлэн татах;</p> <p>✚ гадаад улстай байгуулсан гэрээ, чухал хэлэлцээрийг батлах, хүчингүй болгохыг тогтоох;</p> <p>✚ цэргийн болон дипломат албан хаагчдын цол, зэрэг дэв, бусад тусгай албаны төрөл, зэрэг дэвийн журам тогтоох;</p> <p>✚ төрийн одон, медаль, хүндэт цолны төрлийг тогтоох, олгох;</p> <p>✚ уучлал үзүүлэх;</p> <p>✚ дайны байдал зарлах;</p> <p>✚ ерөнхий дайчилгаа болон хэсэгчилсэн дайчилгаа тогтоох;</p> <p>✚ онц байдал зарлах;</p> <p>✚ АТИХ-аас олгосон бусад бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ.</p>
---	---

2.1 Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурлын бүрэн эрх, чиг үүрэг

Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах, түүний хэрэгжилтийг хангах:

Зөвхөн АТИХ Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах эрхтэй. Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг АТИХ-ын Байнгын Хороо, эсхүл АТИХ-ын төлөөлөгчдийн 1/5, эсхүл олонх санаачлах бөгөөд бүх төлөөлөгчдийн 2/3-ын саналаар батална.

БНХАУ-ын Үндсэн хуулийг 1954 онд анхны АТИХ-аас баталсан бөгөөд 1982 онд бүрэн шинэчилсэн гэж үздэг. Одоогийн Үндсэн хуулийг нь хүчин төгөлдөр болсноос хойш нэг удаа институцийн шинжтэй²⁶⁴ нэмэлт, өөрчлөлт оруулсан байна. Үүнээс хойш АТИХ 1988, 1993, 1999 болон 2004 онд нийт дөрвөн удаа Үндсэн хуульд зарим нэмэлт оруулсан.

АТИХ нь Үндсэн хуулийн нэр хүндийг хамгаалах, хэрэгжүүлэх баталгааг хангах болон хэрэгжилтэд хяналт тавих бүрэн эрхтэй.

Эрүүгийн гэмт хэрэг, иргэний хэрэг, төрийн байгууллага болон бусад асуудлаарх суурь хуулиудыг батлах, түүнд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах эрхийн хүрээнд:

- Эрүүгийн хууль;
- Эрүүгийн байцаан шийтгэх хууль;
- АТИХ-ын тухай хууль;
- Төрийн зөвлөлийн тухай хууль (Засгийн газрын тухай хууль);
- Орон нутгийн Төлөөлөгчдийн хурал болон нутгийн засаг захиргааны тухай хууль (Засаг захиргаа, нутаг дэвсгэрийн нэгж, түүний удирдлагын тухай хууль);
- Шүүхийн тухай хууль;
- Прокурорын тухай хууль;
- Үндэсний цөөнхийн автономит байдлын тухай хууль;
- Сонгуулийн тухай хууль;
- АТИХ болон Орон нутгийн хурлын Төлөөлөгчийн тухай хуулийг батална.

Мөн Гэрлэлтийн тухай хууль, Иргэний харьяалалын тухай хууль, Засаг захиргааны тусгай бүс болох Хонг Конгийн суурь хууль²⁶⁵, Засаг захиргааны тусгай бүс болох Макаогийн суурь хуулийг батална.

Төрийн төв байгууллагуудын гишүүдийг сонгох болон томилох бүрэн эрхийн хүрээнд:

АТИХ нь АТИХ-ын Дарга, дэд дарга, Нарийн бичгийн дарга болон Байнгын Хорооны бусад гишүүд, БНХАУ-ын Дарга, дэд даргыг **сонгоно**. БНХАУ-ын Даргын санал болгосноор:

а _____

²⁶³Энэхүү судалгааны 3 дугаар хэсэгт АТИХ болон Байнгын Хороон бүрэн эрхийг Үндсэн хуульд заасан эхээр нь оруулсан болно.

²⁶⁴Revision - The action of revising. A revised edition or form of something. To re-examine the entire law and to make changes or alterations in the law.

²⁶⁵<http://www.basiclaw.gov.hk/en/basiclawtext/>

- ❖ Ерөнхий сайд, Ерөнхий сайдын орлогчид;
- ❖ Төрийн зөвлөлийн зөвлөхүүд, яамд болон хороодын сайд нар;
- ❖ Төв банкны захирал;
- ❖ Ерөнхий Аудитор;
- ❖ Ерөнхий сайдын санал болгосноор Төрийн зөвлөлийн Ерөнхий нарийн бичгийн даргыг томилно.

Мөн Цэргийн төв хорооны даргыг сонгох, Цэргийн төв хорооны даргын санал болгосноор бусад гишүүдийг томилох эрхтэй. Мөн Ардын дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч, Ардын дээд прокурорын Ерөнхий прокурорыг сонгоно. АТИХ дээр дурдсан албан тушаалтнуудыг ямар ч үед албан тушаалаас нь огцруулах эрхтэй.

Улсын чухал ач холбогдол бүхий асуудлыг тодорхойлох:

Улсын чухал ач холбогдол бүхий асуудал гэдэгт дараах асуудлууд хамаарна:

- Үндэсний нийгэм, эдийн засгийн төлөвлөгөөний хэрэгжилтийн тайланг хянан шалгах болон батлах;
- Төв болон орон нутгийн төсөв, түүний хэрэгжилтийн тайланг хянах болон төв төсвийн хэрэгжилтийн тайлан (төсвийн гүйцэтгэл) батлах;
- Төв Засгийн газрын шууд удирдлага доорх муж (тойрог) болон өөртөө засах орон, аймгуудыг үүсгэн байгуулах шийдвэрийг батлах;
- Засаг захиргааны тусгай бүсийг хаана байгуулах, тэнд ямар тогтолцоо бий болгохыг шийдэх;
- Дайны болон энх тайвны асуудлыг шийдвэрлэнэ.

Хонг Конг, Макао зэрэг засаг захиргааны тусгай бүс байгуулах болон орон нутгийг түшиглэн бий болгох томоохон төслүүдийн шийдвэрийг АТИХ гаргана.

а) Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурлын хуралдаан

Хуралдааныг зарлан хуралдуулах:

АТИХ нь АТИХ-ын Байнгын Хороо (Манайхаар Улсын Бага Хурал)-ны зарласнаар жилийн эхний хагаст хуралдана. АТИХ-ын Анхдугаар хуралдааныг төлөөлөгчдийн сонгууль дууссаны дараа 2 сарын дотор өмнөх АТИХ-ын Байнгын Хороо зарлан хуралдуулна. АТИХ-ын нийт гишүүдийн ихэнх нь, эсхүл 2/3 нь ирээгүй бол хуралдааныг хүчин төгөлдөр бус гэж үзнэ.

Хуралдааны хэлбэрүүд: АТИХ-ын чуулганы хугацаанд:

- ❖ Чуулганы нэгдсэн хуралдаан;
- ❖ Төлөөлөгчдийн хуралдаан гэсэн хэлбэрээр хуралдааныг зохион байгуулна.

Нэгдсэн чуулганы гол зорилго нь:

- ❖ АТИХ-ын Байнгын Хороо, Төрийн зөвлөл, Дээд шүүх болон дээд прокурорын ажлын тайланг сонсох;
- ❖ Үндэсний эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн төлөвлөгөө²⁶⁶-ний хэрэгжилтийн тайлан болон Үндэсний эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн төлөвлөгөөний төслийг сонсох;
- ❖ Төв болон орон нутгийн төсвийн гүйцэтгэл болон Төв болон орон нутгийн төсвийн төлөвлөгөөний төслийг сонсох;
- ❖ Хуралдаанаар хэлэлцүүлэхээр хуулийн төсөл өргөн барьсан субъектийн мэдээллийг сонсох;
- ❖ Хуулийн төсөлд санал өгөх;
- ❖ Төв Засгийн газрын яам, агентлагийн боловсон хүчнийг сонгох, томилох, чөлөөлөх.

Төлөөлөгчдийн хурал нь дараах хоёр төрөлтэй:

- Нэгдсэн хуралдаан;
- Ажлын хэсгийн хуралдаан.

Нэгдсэн хуралдааны гол үүрэг нь хуралдаанаар хэлэлцэх хуулийн төсөл болон тайланг магадлан үзэх, батлахад оршино.

а_____

²⁶⁶ plan for national economic and social development

http://www.npc.gov.cn/englishnpc/Organization/2007-11/15/content_1373014.htm

Хуулийн төсөл өргөн барих: АТИХ-ын хурлын тэргүүлэгчид, АТИХ-ын Байнгын хороо, тусгай хороод, Төрийн зөвлөл, Цэргийн төв комисс, Дээд шүүх, эсхүл Дээд прокуророос өөрийн эрх мэдлийн хүрээнд хуулийн төсөл өргөн барина. Хурлын Тэргүүлэгчид хуулийн төслийг чуулганы хуралдаанаар хэлэлцэх эсэхийг шийдвэрлэнэ. Эсхүл тухайн хуулийн төслийг тусгай хороогоор оруулсаны дараа чуулганы хуралдааны хэлэлцэх асуудлын дараалалд оруулах шийдвэр гаргана.

Ажлын тайланг хянан шалгах: Жил бүрийн АТИХ-ын чуулганы хуралдааны үед АТИХ-ын Байнгын хороо, Төрийн зөвлөл, Ардын дээд шүүх, Ардын дээд прокурорын ажлын тайланг хэлэлцүүлэхээр танилцуулна. Ийнхүү төлөөлөгчдийн хуралдаанаар байгууллагуудын ажлын тайланг хэлэлцсэний дараа холбогдох шийдвэр гаргана.

Хуулийн төсөл хэлэлцэх: Чуулганы нэгдсэн хуралдааны анхны хэлэлцүүлэгт тухайн хуулийн төсөл санаачлагч төслөө танилцуулна. Дараа нь тусгай хорооны болон төлөөлөгчдийн хурлаар төслийг хэлэлцүүлж, дүгнэлт гаргана.

Төлөөлөгчид болон тусгай хороодын гаргасан саналд үндэслэн Хуулийн хороо²⁶⁷ нь төслийн нэгдсэн хэлэлцүүлгийг хийх ба хэлэлцүүлгийн үр дүнгийн тайлан болон сайжруулсан хуулийн төслийг Хурлын тэргүүлэгчид өргөн барина. Тэргүүлэгч хуулийн төслийг хянаж, зөвшөөрсний дараа хянагдсан хуулийн төслийг хэвлэж, хуралдаан болон нэгдсэн хуралдаанд санал авахаар тараана.

Улсын төлөвлөгөө, төсвийн хяналт: АТИХ-ын чуулган эхлэхээс нэг сарын өмнө Төрийн зөвлөлийн эрх бүхий яам, агентлагууд нь АТИХ-ын Санхүү, эдийн засгийн хороо болон бусад шаардлагатай тусгай хороодод Санхүү, эдийн засгийн хорооны урьдчилсан шалгалтанд зориулан үндэсний эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн шинэ төлөвлөгөө²⁶⁸, төсвийн төсөл болон өмнөх оны төсвийн төвлөрсөн ба орон нутгийн төсвийн гүйцэтгэлтэй холбоотой товч мэдээлэл хийнэ.

АТИХ-ын чуулганы үеэр Төрийн зөвлөл эдгээр тайлангуудыг чуулганд өргөн барьж, үндэсний эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн төлөвлөгөөний төслийн гол зорилтууд, Төсвийн орлогын тайлан, зарлагууд, төсвийн гүйцэтгэлийн тайлан зэргийг төлөөлөгч болон Санхүү, эдийн засгийн хороо, бусад тусгай хороодод зориулан хэвлэн тараана.

Санхүү эдийн засгийн хороо нь төлөөлөгчид болон тусгай хороодын саналд үндэслэн үндэсний эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн шинэ төлөвлөгөө, өнгөрсөн болон шинээр төлөвлөгдсөн орон нутгийн болон төвлөрсөн төсвийн гүйцэтгэл зэргийг хянаж, хяналтын тайлан гарган Чуулганы тэргүүлэгчдэд танилцуулна.

Тэргүүлэгчдийн зүгээс хянаж, зөвшөөрсөний дараа, тайлангуудыг хэвлэн чуулганд тараана. Нэгдсэн чуулган дээр төсвийн шинэ төлөвлөгөө ба төсвийн төслийг, мөн хуучин төлөвлөгөө ба төсвийн гүйцэтгэлийг хэлэлцэн санал хураана. АТИХ улсын нэгдсэн төсөв, төлөвлөгөөг баталсаны дараа гүйцэтгэлийн үед дээрх бичиг баримтуудад хэсэгчилсэн өөрчлөлт болон нэмэлт оруулах шаардлага гарсан тохиолдолд уг өөрчлөлтийг Төрийн зөвлөл нь Байнгын хороонд өргөн барьж батлуулна.

Хуулийн төсөлд санал хураах: Хуулийн төслийн санал хураалтыг АТИХ-ын нэгдсэн хуралдаанаар явуулж, төлөөлөгчдийн олонхын саналаар батална. Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг төлөөлөгчдийн 2/3-ын саналаар батална. Санал хураалтын дүнг чуулганы дарга зарлана. Хуулийн төсөл батлагдсаны дараа хуулийг БНХАУ-ын Даргын зарлигаар зарлан, хуулийг нийтэлнэ²⁶⁹. Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлт батлагдсан тохиолдолд АТИХ-ын чуулганы тэргүүлэгчид зарлан, нийтэлнэ.

АТИХ-ын чуулганы үеэр хуулийн төслийн санал хураалтыг нууцаар, гар өргөж, эсхүл өөр

a

²⁶⁷ Law committee

²⁶⁸ the new plan for national economic and social development.

²⁶⁹ Promulgated. Эрх зүйн тайлбар тольд дурдсанаар: Хуулийг нийтлэх (promulgation) – хуулийг тодорхой хэвлэлд нийтлэх замаар бүх нийтийн сонорт хүргэх. Хууль нийтлэхийг албан ёсны ба албан ёсны бус гэж ангилна. Албан ёсоор хуулийг нийтлэх нь хууль тогтоох үйл ажиллагааны бие даасан үе шат бөгөөд батлагдсан хуулийн албан ёсны эх бичвэрийг буй болгох ба түүнийг хүчин төгөлдөр болгох цаг үеийг тодорхойлоход зайлшгүй чухал... Нарангэрэл.С. Эрх зүйн эх толь бичиг. Анхны хэвлэл, 2007 он. 544 дэх тал.

арга замаар явуулах эсэхийг чуулганы тэргүүлэгчид шийднэ. Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах санал хураалтыг заавал нууцаар явуулна.

Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурлын хянан шалгах, эгүүлэн татах бүрэн эрх

Асуулга: АТИХ-ын чуулганы үеэр нэг төлөөлөгч, эсхүл 30 буюу түүнээс дээш тооны төлөөлөгчид хамтран Төрийн зөвлөл, яамд, Ардын дээд шүүх, Ардын дээд прокуророос бичгээр асуулга тавьж болно. Чуулганы тэргүүлэгчид асуулга хүлээж авсан эрх бүхий албан тушаалтныг тэргүүлэгчдийн хурал, эсхүл холбогдох тусгай хороодын хуралд оролцон, амаар тодруулга, хариулт өгөхийг шаардаж болно. Уг асуулгыг тавьсан төлөөлөгч болон төлөөлөл хариултыг хангалтгүй гэж үзвэл тэргүүлэгчдийн зөвшөөрснөөр нэмэлт хариулт шаардах эрхтэй.

Тусгай асуудлаар магадлан шалгах (Inquiry²⁷⁰ into specific questions): Чуулганы тэргүүлэгчид, гурав болон түүнээс дээш тооны төлөөлөгч, эсхүл төлөөлөгчдийн 1/10 болон түүнээс дээш тооны төлөөлөгчид хамтран тодорхой асуудлаар магадлан шалгах түр хороо байгуулах санал гаргаж болно. Чуулганы тэргүүлэгчид нь ийм саналыг нэгдсэн хуралдаанд танилцуулж батлуулна.

Магадлан шалгах түр хороо нь дарга болон тодорхой тооны дэд дарга, гишүүдээс бүрдэнэ. Мөрдөн шалгах хороонд ажиллах хүмүүсийг тэргүүлэгчид төлөөлөгчдийн дундаас нэр дэвшүүлж, нэгдсэн хуралдаанаар батална.

Тусгай асуудлаар магадлан шалгах хороодын хяналт шалгалтын үеэр Засгийн газрын холбогдох бүх байгууллагууд, бусад хуулийн этгээд болон иргэд шаардлагатай бүх мэдээллийг гаргаж өгөх үүрэг хүлээнэ. Хороо хяналт шалгалтын тайлан гаргаж АТИХ-д өргөн барина. АТИХ тайлангийн үр дүнд үндэслэн шийдвэр гаргана. Хэрэв АТИХ-ын чуулганы чөлөөт цагт тус хороо ажилласан бол АТИХ-ын Байнгын хороонд эдгээр тайлангуудыг хүлээн авч шийдвэр гаргах эрх өгч болно. Энэ тохиолдолд Байнгын хороо АТИХ-ын дараагийн ээлжит чуулганы үеэр уг хорооны шалгалтын тайланг үндэслэн гаргасан шийдвэрээ АТИХ-д тайлагнана.

Эгүүлэн татах эрх: АТИХ-ын хуралдааны үеэр Тэргүүлэгчид, эсхүл гурав болон түүнээс дээш төлөөлөгч, эсхүл нийт төлөөлөгчдийн 1/10, эсхүл нийт төлөөлөгчдийн олонх нь хамтран эгүүлэн татахтай холбоотой дараах санал гаргаж болно. Үүнд:

- ❖ АТИХ-ын Байнгын хорооны гишүүнийг эгүүлэн татах;
- ❖ БНХАУ-ын Дарга, эсхүл дэд Даргыг эгүүлэн татах;
- ❖ Төрийн зөвлөлийн гишүүдийг эгүүлэн татах;
- ❖ Цэргийн төв хорооны гишүүдийг эгүүлэн татах;
- ❖ Ардын дээд шүүх ерөнхий шүүгч, эсхүл Ардын дээд прокурорын ерөнхий прокурорыг эгүүлэн татах санал гаргаж болно.

Эгүүлэн татах саналыг Тэргүүлэгчид бүх төлөөлөгчид танилцуулах бөгөөд нэгдсэн чуулганы хуралдаанаар хэлэлцэж санал хураана. Эгүүлэн татах саналыг Тэргүүлэгчид гаргасан тохиолдолд нэгдсэн хуралдаанаар зөвшөөрвөл магадлан шалгах хороогоор оруулах бөгөөд магадлан шалгах хорооны тайланг үндэслэн АТИХ хуралдаанаараа хэлэлцэн шийдвэр гаргана.

2.2 АТИХ-ын Байнгын Хорооны бүрэн эрх, чиг үүрэг

АТИХ-ын Байнгын хороо нь Ардын Төлөөлөгчийн Их Хурлын байнгын үйл ажиллагаатай хууль тогтоох байгууллага юм. Монгол Улсын хууль тогтоох байгууллагын түүхтэй жишвэл Улсын Бага Хуралтай ижил эрх зүйн байдалтай байна.

АТИХ-ын Байнгын хороо нь дарга, дэд дарга, ерөнхий нарийн бичгийн дарга болон бусад гишүүдээс бүрдэнэ. Байнгын хорооны бүрэлдэхүүн нь АТИХ-ын нийт төлөөлөгчид дундаас 5 жилийн хугацаатай сонгогдоно. Байнгын хорооны бүрэн эрх АТИХ-аас шинэ

²⁷⁰ Парламентын хяналт (Oversight)-ыг хэрэгжүүлэх нэг арга хэрэгсэл нь “investigation”, “inquiry” буюу парламентын мөрдөн шалгах эрх бөгөөд энэхүү судалгаанд АТИХ-ын хяналтыг хэрэгжүүлэх гол арга хэрэгсэл болох “Inquiry into specific questions” буюу тусгай асуудлаар мөрдөн шалгах эрхийг “**магадлан шалгах**” гэж орчуулсан болно.

Байнгын хороо сонгогдох хүртэл үргэлжилнэ. Одоогийн буюу 11 дэх АТИХ-ын Байнгын хороо 175 гишүүнтэй.

АТИХ-ын Байнгын хорооны дарга болон дэд даргаар ажиллах хугацаа хоёр жилээс илүүгүй байх бөгөөд Байнгын хорооны дарга нь Байнгын хорооны ажлыг шууд удирдана. Дэд дарга болон Ерөнхий нарийн бичгийн дарга нь Байнгын хорооны даргын ажилд дэмжлэг үзүүлэн ажиллана. Дарга, дэд дарга болон Ерөнхий нарийн бичгийн дарга нь “Даргын зөвлөл”-ийг бүрдүүлэх бөгөөд Байнгын хорооны өдөр тутмын ажлыг удирдан зохион байгуулна. АТИХ-ын Байнгын хороо нь ердийн үедээ хоёр сар тутамд нэг удаа хуралдана. Тусгай шаардлага гарсан үед ээлжит бус хурал зарлаж болно.

Байнгын хороо нь АТИХ-ын өмнө хариуцлага хүлээх бөгөөд ажлаа хариуцан тайлагнана. Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурал нь Байнгын хорооны зохисгүй шийдвэрийг өөрчлөх, эсхүл хүчингүй болгох, Байнгын Хорооны гишүүдийг албан үүргээс нь огцруулах бүрэн эрхтэй.

Хууль тогтоох бүрэн эрх: БНХАУ-ын хууль тогтоох эрх мэдлийг АТИХ болон Байнгын хороо хамтран хэрэгжүүлнэ. Байнгын хороо нь АТИХ-аас батлах болон нэмэлт, өөрчлөлт оруулахаас бусад хуулийг баталж, нэмэлт, өөрчлөлт оруулна. АТИХ-ын хуралдааны чөлөөт цагт Байнгын хороо нь батлагдсан хуулиудад хэсэгчилсэн нэмэлт (partially supplement) болон өөрчлөлт (amend) оруулах бөгөөд эдгээр нь хуулийн суурь зарчмуудыг зөрчөөгүй байх ёстой. Байнгын хороо нь Үндсэн хууль болон бусад хуулийг тайлбарлана.

Хяналтын бүрэн эрх: АТИХ-ын Байнгын хороо нь Үндсэн хуулийн хэрэгжилтэд хяналт тавих бүрэн эрхтэй. Энэ ажлын хүрээнд Төрийн зөвлөл (Засгийн газар), Цэргийн төв хороо, дээд шүүх, дээд прокурорын ажилд хяналт тавина. АТИХ-ын Байнгын хороо нь хяналтын бүрэн эрхийнхээ хүрээнд Үндсэн хууль болон бусад хууль тогтоомж зөрчсөн Засгийн газрын тогтоол, шийдвэр, захиргааны журмыг өөрчлөх, Үндсэн хууль, холбогдох хууль тогтоомж, захиргааны журам зөрчсөн орон нутаг, өөртөө засах орон болон Төв Засгийн газрын шууд удирдлагад байдаг мужийн төрийн захиргааны байгууллагын шийдвэрийг хүчингүй болгоно.

Байнгын хорооны хяналт тавих үндсэн хэлбэр:

- ❖ Засгийн газар, Яам, Ардын дээд шүүх болон Ардын дээд прокурорын ажлын тайланг шалгах болон сонсох;
- ❖ хууль тогтоомжийн биелэлтийг хянан шалгах;
- ❖ Засгийн газрын захиргааны журам, орон нутгийн Иргэдийн төлөөлөгчдийн хурлын зохицуулах шинжтэй баримт бичиг, өөртөө засах орны (автономит) журмыг хянан үзэх.

Түүнчлэн Байнгын хороо нь Төрийн зөвлөл, Ардын дээд шүүх, Ардын прокурорын үйл ажиллагаанд хяналт тавих бүрэн эрхийнхээ хүрээнд тусгай асуудлаар шийдвэр гаргахаар мөрдөн шалгах эрхтэй.

Улсын томоохон асуудлаар шийдвэр гаргах бүрэн эрх:

АТИХ-ын чуулганы чөлөөт цагт үндэсний эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн төлөвлөгөөнд хэсэгчилсэн засвар хийх, эсхүл төв төсвийг хэрэгжүүлэх явцад шаардлагатай нэмэлт хийнэ.

Байнгын хороо дараах асуудлыг шийдвэрлэнэ:

- ❖ Гадаад улстай байгуулсан чухал гэрээ, хэлэлцээрийг соёрхон батлах, эсхүл хүчингүй болгох эсэх асуудал;
- ❖ Цэргийн болон дипломат ажилтны зэрэг дэв, цол хэргэмийн тогтолцоо болон мэргэжлийн зэрэг дэвийн тогтолцоонд өөрчлөлт оруулах эсэх;
- ❖ Төрийн одон медаль болон хүндэт цол хэргэм олгохтой холбоотой асуудал;
- ❖ Тусгай өршөөл үзүүлэх;
- ❖ Ерөнхий болон хэсэгчилсэн дайчилгаа зарлах;
- ❖ Онц байдал зарлах.

АТИХ-ын чөлөөт цагт БНХАУ-ын нутаг дэвсгэрт зэвсэгт халдлага гарсан үед дайны

байдал зарлах эсэх, эсхүл терроризмын эсрэг олон улсын гэрээгээр хүлээсэн үүргээ биелүүлэх тухай шийдвэрийг Байнгын хороо гаргана.

Төрийн байгууллагуудын албан хаагчдыг томилж, чөлөөлөх бүрэн эрх:

АТИХ-ын чөлөөт цагт Байнгын хороо нь Ерөнхий сайдын саналыг үндэслэн яамд, эсхүл хороодын сайд нар, Ерөнхий Аудитор болон Төрийн зөвлөлийн Ерөнхий нарийн бичгийн даргыг томилно.

Мөн Цэргийн Төв Хорооны даргын саналыг үндэслэн бусад гишүүдийг нь томилох; Ардын дээд шүүхийн дэд ерөнхийлөгч болон шүүгчид, Шүүхийн хорооны гишүүд, Дээд шүүхийн Ерөнхийлөгчийн зөвлөмжийг үндэслэн Цэргийн шүүхийн ерөнхийлөгч томилж, чөлөөлнө.

Ардын дээд прокурорын Ерөнхий прокурорын зөвлөмжийг үндэслэн Цэргийн прокурорын ахлах прокурор, Прокурорын хорооны гишүүд, Ардын дээд прокурорын прокурорууд болон ерөнхий прокурорын орлогчийг томилж, чөлөөлнө.

Аймаг, өөртөө засах орон (автономит эрхтэй) болон Төв Засгийн газар шууд захирагддаг мужийн ахлах прокурорыг томилж, чөлөөлнө. Хилийн чанад дахь бүрэн эрхт төлөөлөгчийг томилох болон эгүүлэн татах эрхтэй.

а) АТИХ-ын Байнгын Хорооны хуралдаан

АТИХ-ын Байнгын хороо нь тэгш тоотой сар бүрийн сүүлээр хуралдана. Шаардлагатай үед Байнгын хорооны дарга ээлжит бус хурал зарлан хуралдуулж болно. Байнгын хорооны дарга өөрийгөө төлөөлүүлэн хуралдаан даргалуулахаар дэд даргад бүрэн эрхээ шилжүүлж болно.

Байнгын хорооны гишүүдийн олонх нь хуралдаанд оролцсоноор хурлыг хүчинтэйд тооцно. Байнгын хороогоор хэлэлцэх асуудлын дарааллыг Даргын Зөвлөл боловсруулах бөгөөд Байнгын хорооны нэгдсэн хуралдаанаар батална.

Хуралдааны төрөл: Байнгын хорооны хуралдааны үеэр:

- ✚ Нэгдсэн хуралдаан;
- ✚ Ажлын хэсгийн хурал;
- ✚ Хамтарсан хуралдаанууд хуралдана.

Нэгдсэн хуралдааныг Байнгын хорооны хэлэлцэх асуудлын хөтөлбөрт нийцүүлэн зохион байгуулна. Нэгдсэн хуралдаанаар хуулийн төсөлд холбогдох судалгаа мэдээлэл, баримт материалыг сонсох, тусгай асуудлаар Төрийн зөвлөл, Ардын дээд шүүх, Ардын дээд прокурорын тайланг сонсож, санал хураана.

Ажлын хэсгийн хурал нь голчлон хуулийн төсөл болон хуулийн төсөлтэй холбоотой тайлан мэдээллийг шалгах²⁷¹ чиглэлд явагдана. 10 дахь удаагийн АТИХ-ын Байнгын хороо нь хуулийн төслийг шалган судлах зургаан бүлэгт хуваагддаг.

Хамтарсан хуралдааныг голчлон ажлын хэсгийн хуралд үндэслэн зохион байгуулна. Хамтарсан хуралдаанаар хуулийн төсөлд хийсэн судалгаа, мэдээлэл, шалгалтын тайлангийн үр дүнгийн танилцуулгыг сонсох, хянан үзэх, мөн хуулийн төсөл санаачлагчдын ахлагчаас нэмэлт тайлбар авах болон хуулийн төсөлд холбогдох гол асуудлаар хэлэлцүүлэг явуулна.

Хуулийн төсөл өргөн барих: Даргын зөвлөл нь Байнгын хорооны эрх хэмжээний хүрээнд Байнгын хороогоор хэлэлцүүлэхээр хуулийн төсөл өргөн барьж болно. Төрийн зөвлөл, Цэргийн төв хороо, Ардын дээд шүүх, Ардын дээд прокурор болон АТИХ-ын тусгай хороод нь өөрийн бүрэн эрхэд хамаарах асуудлаар Байнгын хороонд хуулийн төсөл өргөн барьж болно.

Даргын зөвлөл нь хуулийн төслийг хэлэлцэх эсэхийг шийдвэрлүүлэхээр Байнгын хорооны нэгдсэн хуралдаанд оруулах, эсхүл Байнгын хорооны хуралдаанаар хуулийн төслийг хэлэлцэх эсэхийг шийдвэрлэхээс өмнө харьяалах тусгай хороогоор хэлэлцүүлж,

а—————
²⁷¹ examine

тусгай хороо нь Байнгын хороонд тайлагнана.

Байнгын хорооны арав болон түүнээс дээш гишүүд хамтран Байнгын хорооны хамаарах асуудлаар хуулийн төсөл өргөн барьж болно. Гишүүдийн өргөн барьсан хуулийн төслийг Даргын зөвлөл хэлэлцэх эсэхийг шийдвэрлүүлэхээр Байнгын хорооны хуралдаанд оруулах, эсхүл Байнгын хорооны хуралдаанаар төслийг хэлэлцэх эсэхийг шийдвэрлэхээс өмнө холбогдох тусгай хороогоор хэлэлцүүлэх ба тусгай хороо нь Байнгын хороонд хэлэлцүүлгийн үр дүнг тайлагнана.

Хэрэв тухайн хуулийн төсөл Байнгын хороонд хамаарахааргүй бол хуулийн төсөл санаачлагчаас тайлбар авах, эсхүл Байнгын хороонд энэ талаар тайлагнана.

Хуулийн төслийг хэлэлцэх: Хуулийн төслөөр Байнгын хорооны хуралдаан дээр гурван удаагийн хэлэлцүүлэг явуулж, дараа нь санал хураана.

Анхны хэлэлцүүлэг: Анхны хэлэлцүүлгээр Байнгын хороо бүхэлдээ төсөл санаачлагчийн тайлбарыг сонсох ба ажлын хэсэг хуулийн төслийг хэлэлцүүлэгт бэлдсэн байна.

Хоёрдугаар хэлэлцүүлэг: Хоёр дахь хэлэлцүүлгээр Байнгын хороо бүхэлдээ тухайн хуулийн төслийг хууль зүйн техникийн хувьд болон агуулгын хувьд хянан үзсэн Хууль зүйн хорооны тайланг сонсоно. Улмаар дахин хянуулахаар ажлын хэсгийн хуралд шилжүүлнэ.

Гуравдугаар хэлэлцүүлэг: Гурав дахь хэлэлцүүлгээр Байнгын хорооны бүх гишүүд ажлын хэсгийн дахин ажилласан хуулийн төслийг Хууль зүйн хорооны хэлэлцүүлгээр хэлэлцүүлсэн үр дүнгийн талаарх тайланг сонсоно.

Байнгын хорооны хуралдаанаар хянан үзсэн хуулийн төслийг Хууль зүйн хороо Байнгын хорооны хянан үзсэний дагуу санал хураах эцсийн хувилбарт бэлтгэнэ.

Үүний дараа Даргын зөвлөл нэгдсэн хуралдаанаар санал хураах эсэхийг шийдэх бөгөөд Байнгын хороодийн нийт гишүүдийн энгийн олонхын саналаар хуулийн төслийг батална.

Гурван хэлэлцүүлгийн дараа тухайн төслийн маргаантай асуудал хэвээр байвал Даргын зөвлөлийн саналын дагуу хуулийн төсөлд санал хураахгүй байж болох бөгөөд хамтарсан хуралдаан болон нэгдсэн хуралдаанаар батлуулахаар санал болгож болно. Хэрэв нэгдсэн болон хамтарсан хуралдаанаар батлахаар бол дахин Хууль зүйн хороо болон бусад холбогдох тусгай хороодоор хэлэлцүүлж болно.

Байнгын хорооны хуралдаан дээр хуулийн төслийг хэлэлцэх үед бүх талууд ерөнхийдөө санал нэг байвал тухайн хуулийн төслийг Байнгын хорооны хуралдаанаар хоёр удаа хянан хэлэлцсэний дараа санал хурааж болно. Нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийг холбогдох талууд ерөнхийдөө зөвшөөрч байвал Байнгын хорооны хуралдаанаар нэг удаа хянан хэлэлцсэний дараа санал хурааж болно.

Хэрэв тухайн төслийг Байнгын хорооны хуралдаанаар хэлэлцэн батлахаас өмнө хуулийн төслийн үзэл баримтлал болон төсөлтэй холбоотой чухал асуудлуудаар хорооний гишүүд ихээхэн санал зөрүүтэйн улмаас 2 жилийн турш төслийг хойшлуулсан; эсхүл өмнөх санал хураалт хүчингүйд тооцогдсоны улмаас тухайн хуулийн төслийг 2 жилийн хугацаанд дахин хэлэлцэн батлуулахаар Байнгын хорооны хэлэлцэх асуудлын дараалалд оруулаагүй бол Байнгын хорооны Даргын зөвлөлийн мэдэгдлийн дагуу тухайн хуулийн төслийг хэлэлцэн батлах үйл явц дуусгавар болно. Байнгын хорооноос баталсан хуулийг БНХАУ-ын Даргын гарын үсэгтэй зарлигаар нийтэд зарлана.

ГУРАВ. БНХАУ БОЛОН ВЬЕТНАМ УЛСЫН ҮНДСЭН ХУУЛИЙН “ХУУЛЬ ТОГТООХ ЭРХ МЭДЭЛ” БҮЛГИЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ
²⁷²(албан бус орчуулга)

БНХАУ-ын Үндсэн хуулийн зохицуулалт	Социалист Бүгд Найрамдах Вьетнам Улсын Үндэсний Ассамблейн Үндсэн хуулийн зохицуулалт ²⁷³ <i>1992 онд батлагдаж 2013 онд нэмэлт, өөрчлөлт орсон</i>
<p align="center">III БҮЛЭГ. ТӨРИЙН БҮТЭЦ</p> <p>Нэгдүгээр хэсэг. АРДЫН ТӨЛӨӨЛӨГЧДИЙН ИХ ХУРАЛ</p> <p>57.Бүгд Найрамдах Хятад Ард Улсын (цаашид БНХАУ гэх) Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурал (цаашид АТИХ гэх) бол төрийн эрх мэдлийн дээд байгууллага мөн. АТИХ-ын Байнгын хороо²⁷⁴ нь байнгын үйл ажиллагаатай байгууллага мөн.</p> <p>58.АТИХ болон Байнгын Хороо нь төрийн хууль тогтоох эрх мэдлийг хэрэгжүүлнэ.</p> <p>59.АТИХ нь муж, өөртөө засах орон, Төв Засгийн газарт шууд харьяалагдах мужууд болон засаг захиргааны тус бүсээс сонгогдсон төлөөлөгчид болон зэвсэгт хүчнээс сонгогдсон төлөөлөгчдөөс бүрдэнэ. Бүх цөөнх үндэстнүүд зохистой тооны төлөөлөгчтэй байх эрхтэй.</p> <p>АТИХ-ын төлөөлөгчдийн сонгуулийг АТИХ-ын Байнгын Хороо хариуцна. АТИХ-ын гишүүдийн тоо, тэдний сонгуулийн журмыг хуулиар тогтооно.</p> <p>60.Бүх Улсын АТИХ нь 5 жилийн хугацаатай сонгогдоно. Бүх Улсын АТИХ-ын бүрэн эрхийн хугацаа дуусахаас 2 сарын өмнө түүний Байнгын хороо нь дараагийн АТИХ-ын төлөөлөгчдийг сонгох сонгуулийг явуулсан байна. Хэрэв сонгууль явуулж үл болох онц байдал үүссэн бол бүрэн эрх нь хэрэгжиж байгаа АТИХ-ын Байнгын хорооны 2/3-оос дээш гишүүдийн шийдвэрлэснээр сонгуулийг хойшлуулах ба ажиллаж байгаа АТИХ-ын бүрэн эрхийн хугацааг сунгана. Онц байдал дууссаны дараа 1 жилийн дотор дараагийн Бүх Улсын АТИХ-ын төлөөлөгчдийг сонгох</p>	<p align="center">V БҮЛЭГ. ҮНДЭСНИЙ АССАМБЛЕЙ</p> <p>69.Үндэсний Ассамблей нь ард түмний төлөөллийн дээд байгууллага бөгөөд Социалист Бүгд Найрамдах Вьетнам Улсын төрийн эрх мэдлийн дээд байгууллага мөн. Үндэсний Ассамблей үндсэн хуулийн болон хууль тогтоох эрх мэдлийг хэрэгжүүлж, ач холбогдол бүхий үндэсний хэргийг шийдвэрлэх, Төрийн бүхий л үйл ажиллагаанд дээд хяналт тавина.</p> <p>70.Үндэсний Ассамблей дараахь эрх, үүрэгтэй:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.Үндсэн хууль батлах, нэмэлт өөрчлөлт оруулах, бусад хууль батлах, нэмэлт өөрчлөлт оруулах; 2.Үндсэн хуульд нийцүүлэн хууль, Үндэсний Ассамблейн шийдвэрт дээд хяналт тавих, Ерөнхийлөгч, Үндэсний Ассамблейн Байнгын хороо²⁷⁷, Засгийн газар, Улсын Дээд шүүх, Улсын Ерөнхий прокурор, Үндэсний сонгуулийн хороо, Төрийн Аудит болон Үндэсний Ассамблейгаас байгуулагддаг бусад байгууллагын тайланд хяналт шалгалт хийх; 3.Үндэсний нийгэм эдийн засгийн хөгжлийн бодлого, зорилт, зорилго, үүргийг шийдвэрлэх; 4.Үндэсний санхүүгийн болон мөнгөний бодлогын үндсийг шийдвэрлэх; татварын төрөл тогтоох, өөрчлөх, хүчингүй болгох; төв төсөв²⁷⁸ болон орон нутгийн төсөв хоорондын орлого зарлагын бүлгийг тусгаарлан шийдвэрлэх; улсын өр, үндэсний өр²⁷⁹ болон Засгийн газрын өрийн аюулгүйн хязгаарыг тогтоох; Улсын төсвийн төлөвлөлт болон Улсын төсвийн хуваарилалтыг шийдвэрлэх, Улсын төсвийн гүйцэтгэлийг батлах; 5.Үндэстний болон шашны талаар төрөөс баримтлах бодлогыг шийдвэрлэх; 6.Үндэсний Ассамблей, Засгийн газар, Улсын Ерөнхийлөгч, Ардын Шүүхүүд, Ардын Прокурорууд, Үндэсний Сонгуулийн Зөвлөл, Төрийн Аудит, орон нутгийн засаг захиргаа болон Үндэсний Ассамблейгээс байгуулагддаг бусад байгууллагын үйл ажиллагааг ерөнхий удирдлагаар хангах. 7.Улсын Ерөнхийлөгч болон дэд Ерөнхийлөгч, Үндэсний Ассамблейн дарга, Үндэсний Ассамблейн Байнгын Хорооны гишүүд болон дэд дарга, Ерөнхий сайд, Ардын дээд шүүхийн Ерөнхийлөгч, Ардын дээд прокурорын Дарга, Үндэсний сонгуулийн зөвлөлийн

а_____

²⁷² Ц. Болормаа " Хоёр шатлал бүхий нэг танхимтай парламент: БНХАУ, БНСВУ-ын туршлага" Харьцуулсан судалгаа, 2017

²⁷³ https://www.constituteproject.org/constitution/Socialist_Republic_of_Vietnam_2013?lang=en

²⁷⁴ Standing Committee of The National People's Congress буюу Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурлын “Байнгын хороо” нь хоёр шатлал бүхий нэг танхимтай парламентын байнгын ажиллагаатай, хууль тогтоох байгууллага бөгөөд БНМАУ-ын Улсын Бага Хуралтай ижил бүтэц юм.

²⁷⁷ Standing Committee of the National Assembly

²⁷⁸ Central budget

²⁷⁹ National debt

сонгуулийг заавал явуулсан байна.

61.Бүх Улсын АТИХ-ын хуралдаан нь түүний Байнгын хорооны зарлан хуралдууснаар жилд 1 удаа хуралдана.

АТИХ-ын Байнгын хороо шаардлагатай гэж үзсэн бол, эсхүл АТИХ-ын төлөөлөгчдийн 1/5-ээс дээших нь санал гаргасан бол АТИХ-ын хуралдааныг нэн даруй хуралдуулж болно.

АТИХ нь эхний хуралдаанаараа өөрийн даргыг сонгоно.

62.АТИХ нь дараах чиг үүрэг, бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ.

Үүнд:

- 1.Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах;
- 2.Үндсэн хуулийн хэрэгжилтэд хяналт тавих;
- 3.эрүү, иргэний хэрэг, төрийн байгууллага, бусад асуудалтай холбоотой хууль батлах, өөрчлөх;
- 4.БНХАУ-ын Дарга, дэд даргыг сонгоно;
- 5.БНХАУ-ын Даргын санал болгосноор Төрийн Зөвлөл²⁷⁵-ийн Тэргүүн /Ерөнхий сайд/-ийг сонгоно. Төрийн Зөвлөлийн тэргүүний /цаашид Ерөнхий сайд гэх/ санал болгосноор Төрийн Зөвлөлийн тэргүүний орлогчид /цаашид Ерөнхий сайдын орлогч гэх/, Төрийн зөвлөхүүд, яамны, эсхүл хорооны сайд нар, Ерөнхий аудитор, Төрийн зөвлөлийн Ерөнхий нарийн бичгийн даргыг сонгоно;
- 6.Цэргийн төв хорооны Даргыг сонгох ба түүнийг томилогдсоны дараа Цэргийн төв хорооны бусад гишүүдийг сонгоно;
- 7.Ардын дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгчийг сонгоно;
- 8.Ардын прокурорын ерөнхий газрын Ерөнхий прокурорыг сонгоно;
- 9.үндэсний эдийн засаг, нийгмийн хөгжлийн төлөвлөгөө ба түүний хэрэгжилтийн тайланг хэлэлцэж, батална;
- 10.улсын төсөв, түүний хэрэгжилтийг хэлэлцэж, батална;
- 11.АТИХ-ын Байнгын хорооны хууль зөрчсөн шийдвэрийг өөрчлөх, хүчингүй болгох;
- 12.Төв Засгийн газарт шууд хамаарах аймаг, автономит муж, хот байгуулсныг батлах;
- 13.засаг захиргааны тусгай бүс байгуулах, түүний удирдлагын тогтолцоог батлах;
- 14.дайн ба энхийн асуудлыг шийдвэрлэх;
- 15.Төрийн эрх мэдлийн дээд байгууллагын хэрэгжүүлдэг бусад эрх мэдлийг хэрэгжүүлнэ.

Ерөнхийлөгч, Төрийн Аудитын дарга болон Үндэсний Ассамблейгаас байгуулагддаг бусад байгууллагын дарга нарыг сонгох, албан үүргээс нь чөлөөлөх, албан тушаалаас нь огцруулах;

8.Ерөнхий сайдын орлогч, сайд нар болон Засгийн газрын бусад гишүүд, Ардын дээд шүүхийн шүүгчдийг томилох, албан үүргээс нь чөлөөлөх, албан тушаалаас нь огцруулах тухай саналыг зөвшөөрөх;

Батлан хамгаалах, Аюулгүйн Зөвлөл болон Үндэсний Сонгуулийн Зөвлөлийн гишүүдийн жагсаалтыг зөвшөөрөх.

Сонгуулийн дараа Улсын Ерөнхийлөгч, Үндэсний Ассамблейн дарга, Ерөнхий сайд, Ардын дээд шүүхийн Ерөнхийлөгч нь Эх орон, Ард түмэн, Үндсэн хуулийн өмнө үнэнч шудрага байхаа зарлан тангараг өргөх ёстой.

9.Үндэсний Ассамблейгаас сонгогдсон, эсхүл томилогдсон албан тушаалтанд итгэл үзүүлэхтэй холбоотой санал хураах.

10.Засгийн газрын яамд болон Засгийн газрын байгууллагуудын сайд нарын ангилал зэрэглэлийг тогтоох болон хориглох; хуульд заасан журмын дагуу хотуудын болон аймгуудийн хилийг шинээр байгуулах, нэгтгэх, хуваах, эсхүл тэгшлэх; засаг захиргаа-эдийн засгийн тусгай нэгж байгуулах, эсхүл татан буулгах; Үндсэн хууль болон бусад хуульд нийцүүлэн бусад байгууллагыг байгуулах, эсхүл татан буулгах.

11.Үндсэн хууль, бусад хууль болон Үндэсний Ассамблейгээс гаргасан шийдвэрт харшилсан Улсын Ерөнхийлөгч, Үндэсний Ассамблейн Байнгын Хороо, Засгийн газар, Ерөнхий сайд, Ардын дээд шүүх болон Ардын дээд прокурорын албан ёсны бичиг баримтыг хүчингүй болгох.

12.Өршөөл үзүүлэх;

13.Зэвсэгт хүчний цол, зэрэг дэв, дипломат албаны болон төрийн бусад албаны ангилал, зэрэг дэвийг бий болгох; төрийн одон медаль, тэмдэг болон төрийн гавъяа шагнал бий болгох, ялгааг гаргах;

14.Дайны болон энхийн асуудлыг шийдвэрлэх; үндэсний аюулгүй байдлыг хангах, батлан хамгаалахтай холбоотой тусгай арга хэмжээ авах, онц байдал зарлах;

15.Гадаад харилцааны суурь бодлогын талаар шийдвэр гаргах: дайны болон энхийн асуудлаарх олон улсын гэрээ, үндэсний тусгаар тогтнолтой холбоотой асуудлаарх олон улсын гэрээ, олон улсын болон бүс нутгийн байгууллагад Вьетнам улс гишүүнчлэлтэй болох эсэх, хүний эрхийн олон улсын гэрээ, иргэний суурь эрх үүрэг болон Үндэсний Ассамблейн батлан гаргасан бусад хууль тогтоомжид нийцсэн бусад олон улсын гэрээг соёрхон батлах, эсхүл цуцлахтай холбоотой шийдвэр гаргах.

16.Бүх нийтийн санал асуулга зохион байгуулах.

71.1.Үндэсний Ассамблейн бүрэн эрхийн хугацаа таван жил байна.

71.2.Үндэсний Ассамблейн бүрэн эрхийн хугацаа дуусахаас 60 хоногийн өмнө шинэ Үндэсний Ассамблей сонгогдсон байна.

71.3.Онцгой тохиолдолд Үндэсний Ассамблейн Байнгын Хорооны саналын дагуу Үндэсний Ассамблейн гишүүдийн 2/3-ын зөвшөөрснөөр бүрэн эрхийн хугацааг сунгах, эсхүл бүрэн

а _____
²⁷⁵БНХАУ-ын засгийн газар

63. АТИХ нь дараахь албан тушаалтныг албан үүргээс нь эгүүлэн татах, эсхүл огцруулах эрхтэй:

1. БНХАУ-ын Дарга, дэд дарга;
2. Ерөнхий сайд, Ерөнхий сайдын орлогч, Төрийн зөвлөлийн гишүүд, яамд болон хороодын сайд нар, Ерөнхий Аудитор, Төрийн зөвлөлийн Ерөнхий нарийн бичгийн дарга;
3. Цэргийн төв хорооны дарга, бусад хороодын дарга;
4. Ардын дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч;
5. Ардын дээд прокурорын Ерөнхий прокурор.

64. АТИХ-ын Байнгын хорооны, эсхүл АТИХ-ын төлөөлөгчдийн 1/5-ээс дээшихийн санаачилсан Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг АТИХ-ын бүх төлөөлөгчдийн 2/3-ын саналаар батална. Хууль тогтоомжийг АТИХ-ын бүх төлөөлөгчдийн хоёрны нэгийн саналаар батална.

65. АТИХ-ын Байнгын Хороо нь дараахь бүрэлдэхүүнтэй: Дарга, дэд Дарга, Ерөнхий нарийн бичгийн дарга, гишүүд. АТИХ-ын Байнгын хороонд үндэсний цөөнх нь зохистой төлөөлөлтэй байх эрхтэй. АТИХ нь Байнгын Хорооны бүрэлдэхүүнийг сонгох, эгүүлэн татах бүрэн эрхтэй. АТИХ-ын Байнгын хорооны бүрэлдэхүүн нь засаг захиргааны байгууллага, шүүхийн болон прокурорын албыг давхар хариуцаж болохгүй.

66. АТИХ-ын Байнгын хорооны бүрэн эрхийн хугацаа нь АТИХ-ын бүрэн эрхийн хугацаатай адил байна. Байнгын хороо нь дараагийн АТИХ-аас шинэ Байнгын Хороог сонгох хүртэл бүрэн эрхээ хэрэгжүүлнэ. Байнгын хорооны дарга, дэд дарга нь нэг удаа улиран сонгогдож болно.

67. АТИХ-ын Байнгын хороо нь дараахь эрх үүргийг хэрэгжүүлнэ:

1. Үндсэн хуулийг тайлбарлах, Үндсэн хуулийн хэрэгжилтэд хяналт тавих;
2. АТИХ-аас тогтоохоос бусад хууль тогтоомжийг батлах, нэмэлт, өөрчлөлт оруулах;
3. АТИХ-ын чөлөөт цагт тэдний баталсан хууль тогтоомжид хэсэгчилсэн нөхөлт, нэмэлт, өөрчлөлт оруулах ба ингэхдээ тухайн хууль тогтоомжийн суурь зарчмыг зөрчиж болохгүй;
4. хууль тогтоомжийг тайлбарлах;

эрхийн хугацааг бууруулна. Дайны байдлаас бусад тохиолдолд Үндэсний Ассамблейн хугацааг сунгахдаа 12 сараас хэтрэхгүй.

72. Үндэсний Ассамблейн дарга нь хуралдаан даргалах; Үндсэн хууль, хуулиуд, Үндэсний Ассамблейн тогтоолд гарын үсэг зурж баталгаажуулах; Байнгын Хорооны үйл ажиллагааг удирдан чиглүүлэх; гадаад харилцааг зохион байгуулах; Ассамблейн төлөөлөгчдийн харилцааг тохинуулах.

Үндэсний Ассамблейн дэд дарга нь Ассамблейн даргыг албан үүргээ биелүүлэхэд нь шаардлагатай туслалцаа үзүүлнэ.

73.1. Үндэсний Ассамблейн Байнгын Хороо нь байнгын үйл ажиллагаатай хороо байна.

73.2. Үндэсний Ассамблейн Байнгын Хороо нь Үндэсний Ассамблейн дарга, дэд дарга болон гишүүдээс бүрдэнэ.

73.3. Байнгын Хорооны гишүүдийн тоог Үндэсний Ассамблей тогтооно. Байнгын Хорооны гишүүн нь Засгийн газрын гишүүний албан үүргийг давхар эрхэлж болохгүй.

73.4. Хууль тогтоох байгууллагын Байнгын Хороо нь шинэ хууль тогтоох байгууллагын шинэ Байнгын хороо сонгогдох хүртэл бүрэн эрхээ хэрэгжүүлнэ.

74. Үндэсний Ассамблейн Байнгын Хороо нь дараахь эрх, үүргийг хэрэгжүүлнэ:

1. Үндэсний Ассамблейн хуралдаанд бэлтгэх, зарлах болон хуралдааныг удирдах;
2. Үндэсний Ассамблейгээс эрх олгосон асуудлаар тогтоол батлах; Үндсэн хууль, хууль болон хуульчилсан актыг тайлбарлах;
3. Үндсэн хууль, хууль, Үндэсний Ассамблейн шийдвэрүүд, хуульчилсан актын хэрэгжилтэд хяналт тавих; Засгийн газар, Ардын дээд шүүх, Ардын дээд прокурор, Төрийн аудит болон Үндэсний Ассамблейгээс байгуулагддаг бусад байгууллагын үйл ажиллагааг хянах.
4. Үндсэн хууль, хууль болон Үндэсний Ассамблейн шийдвэрт үл нийцсэн Засгийн газар, Ерөнхий сайд, Ардын дээд шүүх, Ардын дээд прокурорын бичгээр гарсан шийдвэрийн хэрэгжилтийг түдгэлзүүлэх; ямар дүрэм, журмыг цуцалсан тухай шийдвэрээ дараагийн хуралдаанаар Үндэсний Ассамблейд тайлагнана. Байнгын хорооны шийдвэр болон хуульчилсан актыг зөрчсөн (үл нийцсэн) Засгийн газар, Ерөнхий сайд, Ардын дээд шүүх, Ардын дээд прокурорын бичгээр гаргасан тогтоол шийдвэрийг хүчингүй болгох.
5. Үндэсний Ассамблейн Хороод болон Үндэстнүүдийн Зөвлөлийн үйл ажиллагааг зохицуулах, уялдуулах, чиглүүлэх бөгөөд Үндэсний Ассамблейн төлөөлөгчдийн сайн ажиллах нөхцлийг хангаж, удирдамж өгнө.
6. Үндэсний Ассамблейн сонгуулийг санаачлах, Улсын Ерөнхийлөгч, Үндэсний Ассамблейн дарга, дэд дарга, Үндэсний Ассамблейн Байнгын хорооны гишүүд, Үндэстнүүдийн Зөвлөлийн дарга, Үндэсний Ассамблейн хороодын дарга, Үндэсний сонгуулийн зөвлөлийн Ерөнхийлөгч болон Төрийн аудитын даргыг албан тушаалаас нь огцруулах, албан үүргээс нь чөлөөлөх.
7. Ардын Зөвлөл²⁸⁰-үүдийн үйл ажиллагаанд удирдамж өгөх, хяналт тавих, хянан удирдах; аймаг болон улсын зэрэглэлтэй хот²⁸¹-уудын Ардын Зөвлөлийн буруу шийдвэрийг хүчингүй

а

²⁸⁰ People Council буюу Ардын Зөвлөл нь орон нутгийн хурал.

²⁸¹ cities under direct central rule.

<p>5.АТИХ-ын чөлөөт цагт үндэсний эдийн засаг нийгмийн хөгжлийн төлөвлөгөө, улсын төсвийг хэрэгжүүлэх явцад хийх шаардлагатай нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийг хянан үзэж батлах;</p> <p>6.Төрийн зөвлөл, Цэргийн төв хороо, Ардын дээд шүүх, Ардын дээд прокурорын ажлыг хянах;</p> <p>7.Үндсэн хууль, бусад хууль тогтоомжийг зөрчсөн Төрийн зөвлөлийн тогтоол шийдвэр, засаг захиргааны байгууллагын дүрэм, журмыг хүчингүй болгох;</p> <p>8.Төв Засгийн газарт шууд захирагдах хотын захиргаа болон өөртөө засах орон, мужийн төрийн эрх мэдлийг хэрэгжүүлэгч байгууллагын Үндсэн хууль, бусад хууль тогтоомж, эсхүл захиргааны дүрэм, журамтай зөрчилдсөн шийдвэр, журмыг хүчингүй болгох;</p> <p>9.АТИХ-ын чөлөөт цагт Төрийн зөвлөлийн Ерөнхий сайдын нэр дэвшүүлсэн гол Яамд, Хороодын сайд нар, эсхүл Ерөнхий аудитор, Төрийн зөвлөлийн Ерөнхий нарийн бичгийн даргыг сонгох;</p> <p>10.АТИХ-ын чөлөөт цагт Цэргийн төв хорооны даргын саналыг үндэслэн хорооны бусад гишүүдийг сонгох;</p> <p>11.Ардын дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгчийн санал болгосноор Ардын дээд шүүхийн дэд дарга, шүүгчид, Шүүхийн хороо болон Цэргийн шүүхийн даргыг томилж, чөлөөлөх;</p> <p>12.Ардын дээд прокурорын Ерөнхий прокурорын саналыг үндэслэн Цэргийн прокурорын Ерөнхий прокурор, Прокурорын хорооны гишүүн, Ардын дээд прокурорын Ерөнхий прокурорын орлогч болон прокуроруудыг томилж, чөлөөлөх ба шууд харьяаны хот, өөртөө засах орон, мужуудын ардын прокурорын газрын ахлах прокурорыг томилж, чөлөөлөхийг зөвшөөрөх;</p> <p>13.гадаад суух бүрэн эрхт төлөөлөгчийг томилох, эгүүлэн татах;</p> <p>14.гадаад улстай байгуулсан гэрээ, чухал хэлэлцээрийг батлах, хүчингүй болгохыг тогтоох;</p> <p>15.цэргийн болон дипломат албан хаагчдын зэрэг дэв, бусад тусгай албаны төрөл, зэрэг дэвийн журам тогтоох;</p> <p>16.төрийн одон, медал, хүндэт цолны төрлийг тогтоох, олгох;</p>	<p>болгох; аймаг болон улсын зэрэглэлтэй хотуудын Ардын Зөвлөл нь ард түмний ашиг сонирхолд ноцтой хохирол учруулсан бол Ардын Зөвлөлийг тараах;</p> <p>8.Аймаг болон улсын зэрэглэлтэй хотоос доод түвшний засаг захиргааны нэгжийг үүсгэн байгуулах, нэгтгэх, хуваах болон тохируулан шалгахыг шийдвэрлэнэ;</p> <p>9.Үндэсний Ассамблейн чөлөөт цагт дайны байдал зарлахаар шийдвэрлэсэн бол Үндэсний Ассамблейн хамгийн ойрын хуралдаанд дайны байдал зарласан шийдвэрээ тайлагнана;</p> <p>10.Ерөнхий болон хэсэгчилсэн дайчилгаа зарлах; бүс нутаг болон улс орон даяар онц байдал зарлах;</p> <p>11.Үндэсний Ассамблейн гадаад харилцааг эрхлэх;</p> <p>12.Бүгд Найрамдах Социалист Вьетнам Улсын Онц бөгөөд Бүрэн эрхт элчин сайдыг томилох саналыг батлах, чөлөөлөх;</p> <p>13.Үндэсний Ассамблейн шийдвэрлэсэн ард нийтийн санал асуулгыг зохион байгуулах.</p> <p>75.1.Үндэстнүүдийн Зөвлөл нь дарга, дэд дарга болон гишүүдээс бүрдэнэ. Үндэстнүүдийн Зөвлөлийн даргыг Үндэсний Ассамблейгаас сонгоно. Үндэстнүүдийн Зөвлөлийн дэд дарга болон гишүүдийг Үндэсний Ассамблейн Байнгын хороо батална.</p> <p>75.2.Үндэстнүүдийн Зөвлөл нь үндэстнүүдтэй холбоотой асуудлыг судалж Үндэсний Ассамблейд санал гаргах; үндэстний бодлогын хэрэгжилтийг ажиглах болон хяналт тавих, үндэстний цөөнхийн оршин суудаг бүс нутаг болон уулархаг нутгийн эдийн засаг, нийгмийг хөгжүүлэх төлөвлөгөө болон хөтөлбөрүүдийг хэрэгжүүлнэ.</p> <p>75.3.Үндэстнүүдийн Зөвлөлийн дарга үндэстнүүдийн талаар баримталж буй бодлогын үр нөлөөг сайжруулах арга замын тухай хэлэлцэж буй Засгийн газрын хуралд урилгаар оролцож болно. Үндэстнүүдийн бодлоготой холбоотой шийдвэрийг нийтлэхдээ Засгийн газар Үндэстнүүдийн Зөвлөлтэй зөвшилцөнө.</p> <p>75.4. Үндэстнүүдийн Зөвлөл бусад эрх үүргээ 76 дугаар зүйлийн 2 дахь хэсэгт заасны дагуу Үндэсний Ассамблейн хороодод шилжүүлнэ.</p> <p>76.1.Үндэсний Ассамблейн Хороод нь дарга, дэд дарга гишүүдээс бүрдэнэ. Дарга нь Үндэсний Ассамблейгээс сонгогдох бөгөөд дэд дарга болон гишүүдийг Үндэсний Ассамблейн Байнгын хорооноос томилно.</p> <p>76.2.Хороод нь Үндэсний Ассамблейн хуулийн төслийг хянах, хууль тогтоомжийн болон бусад төслийн талаар санал боловсруулах бөгөөд Үндэсний Ассамблейд болон түүний Байнгын хороонд танилцуулна. Хороод нь хуульд заасны дагуу өөрийн хариуцсан салбарын үйл ажиллагаанд хяналт тавих болон салбарын асуудлаар тодорхой санал гаргаж болно.</p> <p>76.3.Үндэсний Ассамблейн шийдвэрээр Хороодыг үүсгэн байгуулж, татан буулгана.</p> <p>77.1.Үндэстнүүдийн Зөвлөл болон Үндэсний Ассамблейн Хороод нь Засгийн газрын гишүүд, Ардын дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч, Ардын дээд прокурорын Ерөнхий прокурор, Төрийн Аудитын даргаас тус тусын тайлан болон тодорхой асуудлаар баримттай мэдээлэл шаардах эрхтэй. Холбогдох байгууллага, албан тушаалтан шаардлагатай мэдээллээр хангах үүрэгтэй.</p> <p>77.2.Үндэстнүүдийн Зөвлөл болон Үндэсний Ассамблейн Хороодын санаачилгад хариулах болон түүний дагуу хяналт шалгалт хийх нь төрийн байгууллагуудын үүрэг болно.</p>
--	--

17. тусгай уучлал үзүүлэх;
18. АТИХ-ын чөлөөт цагт улс орон зэвсэгт халдлагад өртөх, эсхүл түрэмгийллээс хамтран хамгаалах тухай олон улсын гэрээгээр хүлээсэн үүргээ биелүүлэх нөхцөл байдал үүссэн үед дайны байдал зарлах;
19. ерөнхий дайчилгаа болон хэсэгчилсэн дайчилгаа тогтоох;
20. Улс орон даяар, эсхүл тодорхой мужууд, өөртөө засах орон, эсхүл шууд захиргааны хотуудад онц байдал зарлахыг тогтоох;
21. АТИХ-аас олгосон бусад бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ.

68. АТИХ-ын Байнгын хорооны дарга Байнгын хорооны үйл ажиллагааг удирдаж, Байнгын хорооны хурлыг зарлан хуралдуулна. Орлогч дарга, Ерөнхий нарийн бичгийн дарга Байнгын хорооны даргын ажилд дэмжлэг үзүүлнэ. Даргын зөвлөлийн хурал дарга, орлогч дарга, Ерөнхий нарийн бичгийн дарга нараас бүрдэх ба АТИХ-ын Байнгын хорооны өдөр тутмын үйл ажиллагааг удирдан зохион байгуулна.

69. Байнгын хороо нь АТИХ-ын өмнө ажлаа хариуцан тайлагнана.

70. АТИХ нь Үндэстнүүдийн хороо, Хуулийн хороо, Санхүү эдийн засгийн хороо, Боловсрол, Шинжлэх ухаан, Соёл, нийтийн эрүүл мэндийн хороо, Гадаад хэргийн хороо, Хятадын харьяат нарын хороо, бусад тусгай хороод²⁷⁶-ыг байгуулна. АТИХ-ын чөлөөт цагт эдгээр хороод нь Байнгын хорооны шууд удирдлага дор ажиллана. Тусгай хороод нь АТИХ-ын Байнгын хорооны шууд удирдлага дор хуулийн төсөл, шийдвэрийн төсөл боловсруулж, хэлэлцэж, хянан үзнэ.

71. АТИХ, Байнгын хороо нь шаардлагатай гэж үзвэл тодорхой асуудлаар судлах, хянан шалгах үүрэг бүхий хороо (ажлын хэсэг)-г томилж, түүний тайланг сонсож холбогдох шийдвэр гаргана. Төрийн бүх байгууллага, олон нийтийн байгууллага, иргэд нь тус хороо (ажлын хэсэгт)-ны хяналт шалгалтын ажилд шаардлагатай мэдээллээр хангах үүрэгтэй.

72. АТИХ-ын төлөөлөгчид, Байнгын хорооны гишүүд хуулиар тогтоосон журмын дагуу хуулийн төсөл өргөн барих, өөрт олгодсон бүрэн эрх, холбогдох чиг үүргийнхээ хүрээнд

78. Зарим тохиолдолд Үндэсний Ассамблей нь тодорхой асуудлыг мөрдөн шалгах, эсхүл шалгуулахаар хянан шалгах түр хороо байгуулна²⁸².

79.1. Үндэсний Ассамблейн гишүүн нь өөрийн тойргийн болон бүх ард түмний хүсэл эрмэлзлийг төлөөлнө.

79.2. Үндэсний Ассамблейн гишүүн нь сонгогчидтойгоо байнга холбоотой байж, тэдэнд дэмжлэг үзүүлэх; сонгогчдод өөрийн үйл ажиллагааг хянах боломж олгох бөгөөд сонгогчдынхоо хүсэл эрмэлзлийг Үндэсний Ассамблейд танилцуулахаар цуглуулах, цугласан саналуудыг Үндэсний Ассамблей болон холбогдох төрийн байгууллагад танилцуулах ёстой; өөрийн болон Үндэсний Ассамблейн үйл ажиллагааны талаар сонгогчиддоо тайлагнах; сонгогчдын хүсэлт, шаардлагад хариу өгөх; иргэдийн өргөдөл гомдлыг хүлээн авах, идэвхтэйгээр хянан үзэж шийдвэрлэх болон зөрчигдсөн эрхээ сэргээлэгхээр гомдол гаргасан иргэдэд зөвлөгөө туслалцаа үзүүлэх, үндэслэлгүй гомдлыг буцаана.

79.3. Үндэсний Ассамблейн гишүүн Үндсэн хууль болон бусад хууль тогтоомжийг ард түмэнд таниулж, хэрэгжүүлэхийг сурталчилна.

80.1. Үндэсний Ассамблейн гишүүн нь Улсын Ерөнхийлөгч, Үндэсний Ассамблейн Дарга, Ерөнхий сайд, сайд нар болон Засгийн газрын бусад гишүүд, Ардын дээд шүүхийн Ерөнхий шүүгч, Ерөнхий прокурор, Ерөнхий аудиторт асуулга тавих эрхтэй.

80.2. Гишүүний тавьсан асуулгад Үндэсний Ассамблейн тухайн хуралдааны хугацаанд багтаж холбогдох албан тушаалтан хариулах үүрэгтэй. Мөрдөн шалгалт явуулах шаардлагатай нөхцөлд Байнгын хороо, эсхүл Үндэсний Ассамблейн дараагийн хуралдаанд хариуг заавал бичгээр өгөх тухай шийдвэрийг Үндэсний Ассамблей гаргана.

80.3. Үндэсний Ассамблейн гишүүн нь төрийн байгууллага, бусад байгууллага, албан тушаалтнаас өөрсдийн чиг үүрэгтэй холбоотой гишүүний асуултад хариулахыг шаардах эрхтэй. Эдгээр байгууллагын удирдлага, байгууллага, албан тушаалтан хуульд заасан хугацааны дотор гишүүний асуултад хариулах үүрэгтэй.

81. Үндэсний Ассамблейн төлөөлөгчийг Үндэсний Ассамблейн зөвшөөрөлгүйгээр, чуулган завсарласан үед Байнгын Хорооны зөвшөөрөлгүйгээр баривчлах, яллахыг хориглоно. Хэрэв төлөөлөгч нь аюултай гэмт хэрэгт холбогдон түр зуур саатуулагдсан бол баривчилгаа явуулсан байгууллага нь Үндэсний Ассамблейд эсхүл Байнгын Хороонд уг асуудлыг шалгуулж, шийдвэр гаргуулахаар яаралтай мэдэгдэнэ.

82.1. Үндэсний Ассамблейн төлөөлөгч нь нь төлөөлөгчийн үүрэг хариуцлагыг үүрэх ёстой ба Үндэсний Ассамблейн Үндэстнүүдийн Зөвлөлийн гишүүн болох эрхийг эдэлнэ.

82.2. Үндэсний Ассамблейн Байнгын Хороо, Ерөнхий сайд, сайдууд, Засгийн газрын бусад гишүүд болон төрийн бусад байгууллагууд нь Үндэсний Ассамблейн төлөөлөгчийн албан үүргээ гүйцэтгэхэд нь шаардлагатай нөхцлийг бүрдүүлэх үүрэгтэй.

82.3. Үндэсний Ассамблейн төлөөлөгчийн ажил үүргийн зардлыг төрөөс гаргана.

83.1. Үндэсний Ассамблейн чуулган нь олон нийтэд нээлттэй явагдана. Шаардлагатай тохиолдолд, улсын Ерөнхийлөгч, Үндэсний Ассамблейн Байнгын Хороо, Ерөнхий сайдын санал болгосноор, эсхүл Үндэсний Ассамблейн төлөөлөгчдийн 2/3-ын саналаар хуралдааныг

а

²⁷⁶ Эдгээр хороод нь Монгол Улсын Их Хурлын байнгын хороотой ижил статустай.

²⁸² In case of need, the National Assembly creates provisional committees to examine and check a proposal or investigate a certain problem.

<p>санал оруулах эрхтэй.</p> <p>73.АТИХ-ын төлөөлөгчид, Байнгын хорооны гишүүд хуралдааны хугацаанд хуульд заасан журмын дагуу Төрийн зөвлөл, түүний шууд харьяаны яамд, хороодод асуулт тавих эрхтэй ба асуугдсан байгууллага хариулах үүрэгтэй.</p> <p>74.АТИХ-ын төлөөлөгчдийг АТИХ-ын хуралдааны хугацаанд Тэргүүлэгчдийн зөвшөөрөлгүйгээр, эсхүл АТИХ-ын чөлөөт цагт Байнгын хорооны зөвшөөрөлгүйгээр эрүүгийн хэрэгт татаж болохгүй.</p> <p>75.АТИХ-ын төлөөлөгчдийг хуралдаан дээр хэлсэн үг, гаргасан саналынх нь төлөө хуулийн хариуцлага хүлээлгэхгүй.</p> <p>76.АТИХ-ын төлөөлөгчид Үндсэн хууль, бусад хуулийг сахин биелүүлэх, төрийн нууцыг хадгалах замаар бусдад үлгэр дууриалал үзүүлж, өөрийн оролцсон олон нийтийн үйл ажиллагаа, бусад ажил, үйлдвэрлэлд Үндсэн хууль, бусад хуулийг биелүүлэхэд туслалцаа үзүүлнэ.</p> <p>АТИХ-ын төлөөлөгчид нь сонгогдсон тойргийнхоо иргэдтэй байнгын харилцаатай байж, тэдний санал, шаардлагыг сонсож, тусгаж, ард түмэнд үйлчлэх үүрэгтэй.</p> <p>77.АТИХ-ын төлөөлөгчид нь өөрийн сонгогдсон тойргийн хяналтад байна. Төлөөлөгчийг сонгосон нэгж нь хуульд заасан журмын дагуу өөрсдийн сонгосон төлөөлөгчдийг эгүүлэн татах бүрэн эрхтэй.</p> <p>78.АТИХ ба Байнгын хорооны бүтэц зохион байгуулалт, ажлын журмыг хуулиар тогтооно.</p>	<p>нууцаар явуулна.</p> <p>83.2.Үндэсний Ассамблей жилд хоёр удаа чуулна. Шаардлагатай үед Ерөнхийлөгч, Ерөнхий сайд, эсхүл Үндэсний Ассамблейн төлөөлөгчдийн 1/3 саналаар ээлжит бус чуулган зарлан хуралдуулж болно. Байнгын Хороо Үндэсний Ассамблейн ээлжит бус чуулганыг зарлан хуралдуулна.</p> <p>83.3.Шинээр үүссэн Үндэсний Ассамблейн анхны чуулганыг хамгийн оройдоо сонгууль явагдсанаас 30 хоногийн дараа хуралдуулна. Шинээр сонгогдсон Үндэсний Ассамблейн дарга сонгогдтол чуулганыг өмнөх Ассамблейн дарга нээж, даргална.</p> <p>84.1.Ерөнхийлөгч, Үндэсний Ассамблейн Байнгын Хороо, Үндэстнүүдийн Зөвлөл, Үндэсний Ассамблейн хороод, Засгийн газар, Ардын дээд шүүх, Ардын дээд прокурор, Төрийн аудитын газар, Вьетнамын Эх Орны Фронтын Төв Хороо болон уг байгууллагын гишүүн байгууллагуудын төв нь Үндэсний Ассамблейд хуулийн төсөл, Үндэсний Ассамблейн Байнгын Хороонд тогтоолын төсөл өргөн барих эрхтэй.</p> <p>84.2.Үндэсний Ассамблейн төлөөлөгчид нь хууль тогтоомж, хууль тогтоомжийн төслүүдийн талаар Үндэсний Ассамблей болон Үндэсний Ассамблейн Байнгын Хороонд санал, асуулга хүргүүлж болно.</p> <p>85.1.Үндэсний Ассамблейн хууль тогтоомжуудыг гишүүдийн олонхын саналаар батална. Үндсэн Хуулийг батлах, нэмэлт өөрчлөлт оруулах, хүчинтэй байх хугацааг сунгах, багасгах, аль нэг гишүүнийг албан тушаалаас нь чөлөөлөх талаар шийдвэрийг хамгийн багадаа нийт гишүүдийн 2/3-ын саналаар батална.</p> <p>85.2.Байнгын хорооны тогтоол, шийдвэрийг хорооны гишүүдийн талаас илүүгийн саналаар батална.</p> <p>85.3.Ерөнхийлөгчид өргөн барьсан зарлигаас бусад хууль тогтоомжийг батлагдсанаас хойш 15 хоногийн дотор олон нийтэд мэдэгдэнэ.</p> <p style="text-align: center;">VI БҮЛЭГ. ЕРӨНХИЙЛӨГЧ</p> <p>87. Улсын Ерөнхийлөгч нь Үндэсний Ассамблейн нийт гишүүдээс сонгогдоно. Ерөнхийлөгч Үндэсний Ассамблейн өмнө ажлаа хариуцан тайлагнах бөгөөд хариуцлага хүлээнэ. Ерөнхийлөгчийн албаны бүрэн эрхийн хугацаа Үндэсний Ассамблейн албаны бүрэн эрхийн хугацаатай ижил байна.</p>
---	---

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- БНХАУ-ын Үндсэн хууль
- БНСВУ-ын Үндсэн хууль
- БНКУ-ын Үндсэн хууль
- БНЛУ-ын Үндсэн хууль
- БНАСАУ-ын Үндсэн хууль
- ИВУ-ын Үндсэн хууль
- КВУ-ын Үндсэн хууль
- https://www.constituteproject.org/constitution/Cambodia_2008?lang=en
- https://www.constituteproject.org/constitution/China_2004?lang=en
- https://www.constituteproject.org/constitution/Socialist_Republic_of_Vietnam_2013?lang=en
- https://www.constituteproject.org/constitution/Laos_2003?lang=en
- https://www.constituteproject.org/constitution/Cuba_2002?lang=en
- <http://www.basiclaw.gov.hk/en/basiclawtext/>
- https://www.constituteproject.org/constitution/Cambodia_2008?lang=en
- https://www.constituteproject.org/constitution/Spain_2011?lang=en
- Чимид.Б “Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал”, 2016 он.
- Нарангэрэл.С “Эрх зүйн эх толь бичиг”, 2007, 2015 он.
- Баярсайхан.Д “Эрх зүйн онол”, 2000 он
- “Function and organization of the National Assembly” Paper presented at the APLAP's Conference in October-2000. The National Assembly of the Socialist Republic of Vietnam.
- Олон улсын парламентын холбоо: <http://www.ipu.org/english/parlweb.htm>
- http://www.nyulawglobal.org/globalex/Vietnam1.html#_National_Assembly
- БНХАУ-ын парламентын албан ёсны цахим хуудас:
<http://www.npc.gov.cn/englishnpc/news/index.htm>

**ПАРЛАМЕНТЫН ХУРАЛДААНЫ САНАЛ ХУРААЛТАД ХУРУУНЫ ХЭЭГЭЭР САНАЛ
ӨГӨХ ТАЛААРХ БУСАД ОРНУУДЫН ХУУЛИЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ, ТЕХНИК, ЗОХИОН
БАЙГУУЛАЛТ**

Д.Халиун, Д.Жигваагүнсэл, Т.Саулегүл

АГУУЛГА

УДИРТГАЛ

НЭГ. ХУРУУНЫ ХЭЭГЭЭР САНАЛ ӨГӨХИЙГ ХУУЛЬ, ЖУРАМД ТУСГАСАН БАЙДАЛ

- АЛБАНИ
- БОЛГАР
- ИТАЛИ
- ШРИ ЛАНК

ХОЁР. ТЕХНИК, ЗОХИОН БАЙГУУЛАЛТ

- EUREL INFORMATICA SPA
- KONTRAX JSC

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

УДИРТГАЛ

Судалгаанд парламентын хуралдааны санал хураалтад хурууны хээгээр санал өгөх талаарх бусад орнуудын хуулийн зохицуулалт, техник зохион байгуулалтын талаар судалсан болно.

Олон улсын парламентын холбоо /IPU/-ноос зохион байгуулдаг “World e-Parliament Conference 2016” тайланд 88 улсын 114 парламентын танхимын ICT буюу мэдээлэл, холбооны технологитой холбоотой бүхий л мэдээллийг анкетын санал асуулгаар төвлөрүүлсэн байна. Судалгаанд хамрагдсан 112 танхимын 67% нь парламентын хуралдааны санал хураалтад ямарваа нэгэн төрлийн мэдээллийн технологи /IT/-ийн системийг ашигладаг байна. Үлдсэн танхимууд нь санал хураалтыг гар өргөх байдлаар явуулдаг ба тэдгээрийн 72% нь ирээдүйд цахим тоолуур нэвтрүүлнэ гэж хариулжээ. Санал хураалтад мэдээллийн технологийн систем ашигладаг танхимууд нь санал хураалтын төрөл бүрийн хэлбэрийг ашиглаж байгаа ба хамгийн их хэрэглэгдэж буй /35%/ систем нь гишүүний карт, эсхүл жетон, мөн гишүүн бүрийн суудалд сууриллуулсан товчлуур /34%/ байна.

Дээрхээс гадна хоёр дахь шатны баталгаажуулалтыг ашиглаж болох ба хамрагдсан танхимуудын 8% нь биометрик үзүүлэлт /хурууны хээ/-ийг санал хураалтад ашиглаж байна. Мөн 8% нь санал хураалтаа гараар явуулж, тооцоолол буюу саналын хувийг тооцоолж гаргахдаа цахим тоолуур ашиглаж байна. Тухайлбал, ИБУИНВУ-ын Лордуудын танхимд гишүүд нь “тийм”, “үгүй” гэгдэх лобби коридороор алхаж, нэрээ бүртгүүлж саналаа өгдөг бол клеркүүд нь таблетын аппликейшн ашиглан саналыг тоолдог байна. /Дэлгэрэнгүй мэдээллийг Зураг 1-с үзнэ үү/.

Санал хураалтыг мэдээллийн технологийн системийн оролцоотойгоор явуулж буй орнууд дараах шалтгаан, давуу талуудыг дурдсан байна. Үүнд:

- Санал хураалтын луйврыг бууруулах /Нэг гишүүн олон санал өгөх/;
- Санал хураалтын дүнг хурдан, шуурхай гаргах;
- Санал хураалтын дүнг нэг дор, автоматаар хүлээж авах;
- Парламентын үйл ажиллагаан дахь ил тод байдлыг нэмэгдүүлэх.

Эх сурвалж: World e-Parliament Report 2016, IPU <http://www.ipu.org/pdf/publications/eparl16-en.pdf>

Нэг. Хурууны хээгээр санал өгөхийг хууль, журамд тусгасан байдал

Өдгөө парламентын санал хураалтад хурууны хээгээр санал өгөх системийг Албани, Болгар, Итали, Шри Ланк зэрэг орнууд нэвтрүүлж эхлээд байна. Хурууны хээгээр санал өгөх системийг нэвтрүүлсэн улс орнуудын Дэг болон холбогдох бусад хууль, журмыг шүүн үзэхэд Болгараас бусад улсад холбогдох зохицуулалт тусгагдаагүй байна.

Албани. Албанийн Парламентын дэгийн 8-р бүлэгт Парламентын гишүүдийн ирц, санал хураалтын талаар тусгасан байна. 56-60-р заалтад санал хураалтад цахим тоолуурыг ашиглах талаар заасан боловч хурууны хээгээр санал өгөх зохицуулалт тусгагдаагүй

байна.²⁸³

Болгар. Болгарын Парламент нь өөр гишүүний картаар санал өгөх асуудлыг халах зорилгоор 2010 онд хурууны хээгээр санал өгөх системийг нэвтрүүлсэн боловч биометрик мэдээлэл цуглуулах, гишүүний карттай уялдуулах зэрэг асуудлаас болж хойшлогдон 2013 оны 6-р сараас эхлэн бүрэн хэрэгжиж эхэлсэн байна. Болгарын Парламентын дэгийн.²⁸⁴

“63.1-р заалт: Саналыг зөвхөн өөрийн биеэр хүрэлцэн ирж өгнө. Үндэсний Ассамблейн гишүүд “тийм”, “үгүй” эсхүл “санал өгөхөөс татгалзах” гэсэн санал өгч болно. Хуульд өөрөөр заагаагүй бол Парламентаар хэлэлцэж, батлах бүхий л хууль, тогтоомжийн санал хураалтыг илээр явуулна. Үндэсний Ассамблейн бүрэн эрхийн хүрээнд тодорхой хууль, тогтоомжийн санал хураалтыг нууцаар явуулж болно.

63.2-р заалт. Ил санал хураалтыг дараах хэлбэрээр явуулж болно:

- 1. Цахим санал хураалтын систем - the computerized voting system;*
- 2. Гар өргөх;*
- 3. Нэр дуудах - roll-call /Гишүүдийн нэрсийг цагаан толгойн үсгийн дарааллаар дуудах бөгөөд гишүүд суудлаасаа “тийм”, “үгүй” эсхүл “санал өгөхөөс татгалзав” гэж санал өгөх эрхтэй байна/;*
- 4. Санал хураах хуудсаар /хуулийн төсөлд гарын үсэг зурах/;*
- 5. Цахим тоолуур ашиглан нэр дуудах-electronic roll-call /дэлгэцэн дээр гишүүдийн нэрс болон өгсөн саналыг гаргана/.*

63.3-р заалт. Санал хураалтыг цахим тоолуур ашиглан нэр дуудаж явуулах /63.2.5/ тохиолдолд саналыг төлөөлөгч/депутат тус бүрийн биометрик үзүүлэлтийг ашиглан, эсхүл төлөөлөгч/депутат тус бүрийн биометрик үзүүлэлтийг ашиглан идэвхждэг системийг ашиглан хураана.” гэж заажээ

Итали. Италийн Төлөөлөгчдийн танхим нь нэг гишүүн олон хүний өмнөөс санал өгч буйг таслан зогсоох зорилгоор хурууны хээгээр санал өгөх системийг 2010 онд нэвтрүүлсэн байна. Италийн Төлөөлөгчийн танхимын дэгийн 10-р бүлэгт Санал хураалтын асуудлыг тусгасан бөгөөд 49.4-5-р заалтад²⁸⁵ заасны дагуу ил болон нууц санал хураалтыг цахим тоолуурын системийг ашиглан явуулж болно гэж заасан байна.

Шри Ланк. Шри Ланк Улсын хувьд 2016 оны 11-р сараас Парламентын хуралдааны санал хураалтад хурууны хээгээр санал өгөх системийг нэвтрүүлэх ажлыг эхлүүлсэн. Парламентын дэгийн хувьд одоогоор хурууны хээгээр санал өгөх зохицуулалт тусгагдаагүй байна.²⁸⁶

Канад, ИБУИНВУ-д Парламентын хуралдааны санал хураалтад цахим тоолуур ашиглах асуудал яригдаж байна. ИБУИНВУ-д санал хураалтын цахим тоолуур нэвтрүүлэх асуудлаар “бэлтгэл судалгаа” явуулж байгаа ба зарим гишүүд шинэ системийг нэвтрүүлснээр цаг хэмнэх, мөн санал хураалтыг илүү нарийн явуулах боломж бүрдэнэ гэж үзэж байгаа бол зарим нь өөр гишүүний карт ашиглах, техникийн алдаа, саатал зэргийг эрсдэл гэж тооцсон байна.²⁸⁷ Цахим тоолуур-картаас гадна хурууны хээгээр санал өгөх асуудлыг гишүүд өргөн дэвшүүлсэн байна.²⁸⁸ Канад Улсын хувьд гишүүд нь хурууны хээгээр санал өгөх тохиолдолд /virtual presence/ томилолтоор гадаад эсхүл хөдөө орон нутаг, тойрогтоо ажиллаж байгаа гишүүд санал өгөх боломжтой болох, мөн зардал бууруулах боломж олгох юм гэж Канадын Парламентын судалгааны эмхэтгэлд

²⁸³ http://www.nomos-leattualitaneldiritto.it/wp-content/uploads/2015/10/RoPs_Albanian-Assembly_English.pdf

²⁸⁴ <http://www.parliament.bg/en/rulesoftheorganisations>

²⁸⁵ http://en.camera.it/application/xmanager/projects/camera_eng/file/RULES_OF_PROCEDURE_CHAMBER_OF_DEPUTIES.pdf

²⁸⁶ <https://www.parliament.lk/en/how-parliament-works/standing-orders>

²⁸⁷ <http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/electronic-voting-in-for-mps-in-parliament-could-improve-accuracy-of-how-votes-are-recorded-a6875766.html>

²⁸⁸ http://www.legco.gov.hk/general/english/library/stay_informed_parliamentary_news/electronic_recording_of_divisions.pdf

дурдсан байна.²⁸⁹

Израиль Улсын хувьд Кнессетийн гишүүд олон тооны санал өгч буй ноцтой зөрчил илэрснээс үүдэн 2003 онд Израилийн Кнессетийн хуралдааны санал хураалтад хурууны хээгээр санал өгөх асуудлыг дэвшүүлсэн боловч ихэнх гишүүд эсэргүүцсэн байна.²⁹⁰

Уганда Улсын хувьд Парламентын хуралдааны санал хураалтад цахим тоолуурыг 2015 оноос ашиглаж эхэлсэн байна. Тус улсын Парламент дэгийн тухай хуулийн 14-р бүлэгт²⁹¹ санал хураалтын асуудлыг тусгасан байна. Парламентын эсхүл Байнгын хороодын дарга асуулт тавьсны дараа гишүүд “тийм”, “үгүй” гэж хариулна. Санал хураалтын дүнг Парламентын эсхүл Байнгын хорооны дарга танилцуулна. Ийнхүү санал хураамагц 40-өөс дээш тооны гишүүд санал хураалтын дүнг эсэргүүцэн босож зогссон тохиолдолд Парламентын, эсхүл Байнгын хорооны дарга *Division* зарлана. Энэ тохиолдолд гишүүд нь “тийм”, “үгүй” гэгдэх лобби/коридороор алхаж, нэрээ бүртгүүлж саналаа өгнө. Санал өгөхөөс татгалзсан гишүүд танхимаас гарахгүй байж болно. Гишүүн нь ямарваа нэгэн шалтгаан, бэрхшээлийн улмаас коридороор алхаж саналаа өгөх боломжгүй бол түүний саналыг Танхимд бүртгэж авахаар заасан байна. Хурууны хээгээр санал өгөх зохицуулалт тусгагдаагүй бөгөөд зөвхөн гишүүдийн ирцийг хурууны хээгээр бүртгэхээр төлөвлөсөн байна.

Хоёр. Техник, зохион байгуулалт

Eurel Informatica SpA-г 1986 онд Ром хотноо үүсгэн байгуулсан ба өдгөө 31 дэх жилдээ үйл ажиллагаагаа явуулж байна. Тус компани нь төрийн захиргааны байгууллагуудад зориулсан тоног төхөөрөмж үйлдвэрлэж, нийлүүлдэг бөгөөд Италийн Сенат, Төлөөлөгчдийн Танхим, Европын Парламентыг тус тус цахим тоолуурын төхөөрөмжүүдээр хангадаг байна. Eurel Informatica компаний хурууны хээгээр санал өгөх тоног төхөөрөмжийг Италийн Төлөөлөгчдийн танхим, Албанийн парламентад амжилттай нэвтрүүлж, хэрэглэж байна. Тус компани болон бүтээгдэхүүний талаарх дэлгэрэнгүй мэдээллийг дараах хаягаар орж үзнэ үү. <http://english.eurel.it/home>

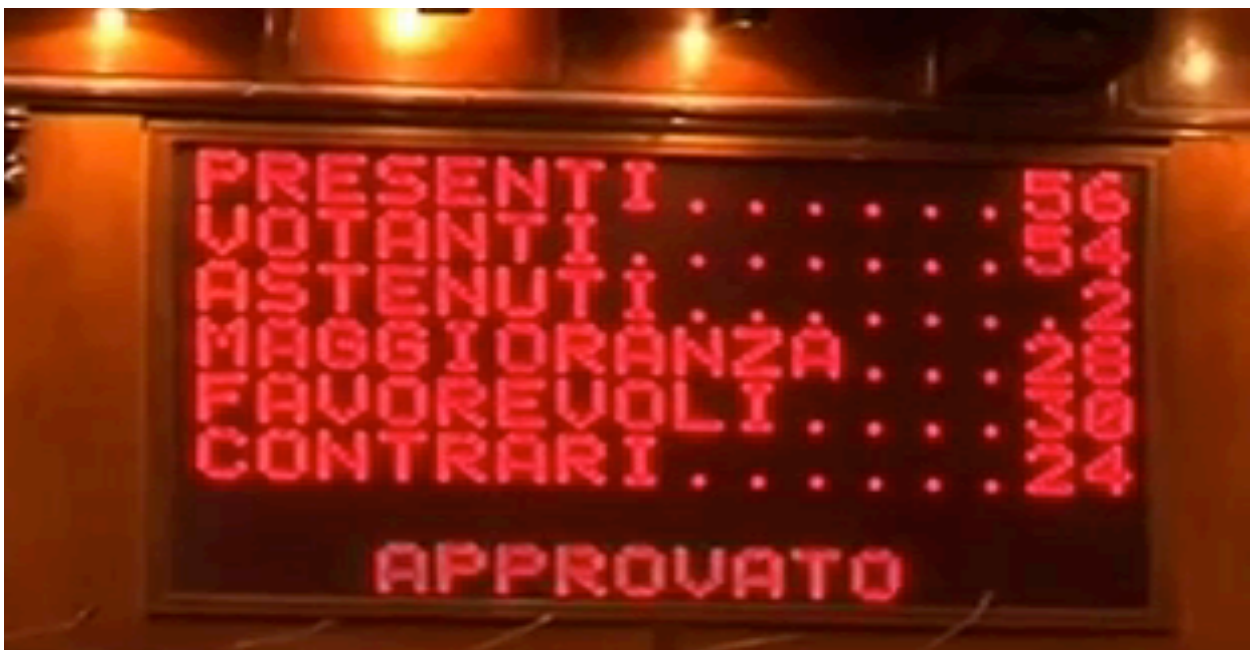
Зураг 2. Италийн Төлөөлөгчдийн танхимын санал хураалтын төхөөрөмж

²⁸⁹ <http://www.lop.parl.gc.ca/content/lop/researchpublications/prb0028-e.htm#CBIometrics>

²⁹⁰ <http://www.haaretz.com/news/mks-reject-fingerprint-proposal-for-knesset-voting-1.92126>

²⁹¹ http://www.parliament.go.ug/images/stories/constitution/rules_2012.pdf

Эх сурвалж: Eurel Informatica, <http://english.eurel.it/20?platform=9>

KONTRAX JSC²⁹² нь 1992 онд Унгарын Будапешт хотноо төвтэй, Зүүн Европын 6 улсын олон улсын холдинг хэлбэртэй байгуулагдсан. 2000 оноос Контракс нь 100% Болгарын компани болон өөрчлөгдсөн. Болгарын Үндэсний Ассамблейн хуралдааны санал хураалтыг хурууны хээгээр өгөх систем, тоног төхөөрөмжөөр хангасан байна.

Тус компани нь Монгол Улсын Авто тээврийн хөдөлгөөнийг улсын хэмжээнд хянах мэдээллийн сүлжээ, төвийг байгуулах гүйцэтгэгчээр шалгаран тээврийн хэрэгслийн бүртгэл, хяналтын нэгдсэн системийн тоног төхөөрөмжийн угсралт суурилуулалт, туршилт тохируулгын ажлыг хийж гүйцэтгэсэн байна.

Зураг 3. Болгарын Үндэсний Ассамблейн санал хураалтын систем

Зураг 4. Болгарын Үндэсний Ассамблейн санал хураалтын төхөөрөмж

Эх сурвалж: <https://www.mzv.sk/documents/10182/13850/Kontrax.pdf/5e54dab8-097c-4a50-a341-e0f3ee4edd26>

²⁹²<http://www.kontrax.bg/en/>,
http://computerworld.bg/inenglish/articles/34695_it_green_technologies_healthrelated_hightech_products_and_services_are_key_areas_for_bulgaria

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- <http://www.ipu.org/pdf/publications/eparl16-en.pdf>
- http://www.nomos-leattualitaneldiritto.it/wp-content/uploads/2015/10/RoPs_Albanian-Assembly_English.pdf
- <http://www.parliament.bg/en/rulesoftheorganisations>
- http://en.camera.it/application/xmanager/projects/camera_eng/file/RULES_OF_PROCEDURE_CHAMBER_OF_DEPUTIES.pdf
- <https://www.parliament.lk/en/how-parliament-works/standing-orders>
- <http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/electronic-voting-in-for-mps-in-parliament-could-improve-accuracy-of-how-votes-are-recorded-a6875766.html>
- http://www.legco.gov.hk/general/english/library/stay_informed_parliamentary_news/electronic_recording_of_divisions.pdf
- <http://www.lop.parl.gc.ca/content/lop/researchpublications/prb0028-e.htm#CBiometrics>
- <http://www.haaretz.com/news/mks-reject-fingerprint-proposal-for-knesset-voting-1.92126>
- http://www.parliament.go.ug/images/stories/constitution/rules_2012.pdf
- <http://www.kontrax.bg/en/>,
- http://computerworld.bg/inenglish/articles/34695_it_green_technologies_healthrelated_hightech_products_and_services_are_key_areas_for_bulgaria
- <https://www.mzv.sk/documents/10182/13850/Kontrax.pdf/5e54dab8-097c-4a50-a341-e0f3ee4edd26>

ЕРӨНХИЙ ПРОКУРОРЫГ ТОМИЛОХТОЙ ХОЛБООТОЙ ЗАРИМ ОРНЫ ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ

Ц.Болормаа

УДИРТГАЛ

Судалгаанд дэлхийн зарим орны Үндсэн хуульд Ерөнхий Прокурорыг томилох асуудлыг хэрхэн зохицуулсан талаар судалсан болно.

Судалгааны хамрах хүрээ: Англи-саксоны эрх зүйн бүлийн орнуудад хэрэглэгддэг “Attorney-General” гэх нэр томъёогоор зарим орны Үндсэн хууль, холбогдох хууль тогтоомжид хуульчлагдсан субъект нь чиг үүрэг, статусын хувьд манай улсын “Прокурор”-той адилгүй учир эх газрын буюу манай улстай ижил төстэй эрх зүйн бүлийн 12 улсын Ерөнхий Прокурорыг сонгож, томилохтой холбоотой асуудлыг Үндсэн хуулиар хэрхэн зохицуулсан талаар судаллаа.

Судалгааны үр дүн: [АНУ](#), [ИБУИНВУ](#), [Австрали](#), [Канад](#), [зэрэг улсуудад](#) “Attorney General” буюу “Ерөнхий прокурор”-ыг томилж, чөлөөлөхтэй холбоотой зохицуулалт Үндсэн хуульдаа тусгаагүй байна.

Харин прокурорыг томилохтой холбоотойгоор:

- ❖ парламентын бүгд найрамдах улсаас - Болгар, Хорват, Финланд, БНХАУ, Унгар, Киргиз, Серби, Литва, Вьетнам;
- ❖ үндсэн хуульд хаант засагтай улсаас – Испанийн Вант Улс;
- ❖ ерөнхийлөгчийн засагтай улсаас – БНСУ, ОХУ зэрэг 12 улсыг сонгон Үндсэн хуулийн холбогдох заалтыг харьцуулав.

Судалгаанаас үзэхэд:

- ❖ Шүүхийн ерөнхий зөвлөлийн санал болгосноор Ерөнхийлөгч томилдог - Болгар;
- ❖ Засгийн газрын санал болгосноор парламент томилдог – Хорват, Серби;
- ❖ Ерөнхийлөгч дангаар томилдог – Финланд;
- ❖ Парламент сонгодог – БНХАУ, Вьетнам;
- ❖ Ерөнхийлөгчийн санал болгосноор парламент сонгодог – Унгар, ОХУ;
- ❖ Засгийн газар шийдвэрлэдэг – БНСУ;
- ❖ Парламентын зөвшөөрснөөр Ерөнхийлөгч томилдог – Киргиз, Литва;
- ❖ Засгийн газар Шүүхийн ерөнхий зөвлөлтэй зөвшилцөн санал болгож Хаан томилдог (Испанийн Вант Улс) зэрэг өөр өөрийн онцлог зохицуулалттай байна. Судалгааны дэлгэрэнгүй мэдээллийг доорх хүснэгтээс үзнэ үү.

Нэр томъёоны тайлбар:

“Attorney-General” гэх нэр томъёогоор зарим орны Үндсэн хууль, холбогдох хууль тогтоомжид хуульчлагдсан субъект нь чиг үүрэг, статусын хувьд манай улсын “Прокурор”-той адилгүй байна.

Энэхүү нэр томъёо нь ихэвчлэн англи-саксоны эрх зүйн бүлд хамаарагдах америк, африк тивийн улс орнууд болон азийн зарим улсад хэрэглэгдэж байна. Тухайлбал, АНУ, Их Британи, Канад, Австрали, Шинэ-Зеланд, Ангол, Алжир, Габон, Гамби, Самоа, Ирланд, Энэтхэг зэрэг улсууд байна.

Хууль зүйн тайлбар толиудад “Attorney-General” гэх нэр томъёоны тодорхойлолт, тайлбарыг дараах байдлаар тодорхойлсон байна.

“Attorney-General” нь Нэгдсэн Улсын Хууль зүйн яамны тэргүүн байх ба Холбооны засгийн газрын тэргүүлэх хуулийн ажилтан байна. Attorney-General нь хууль зүйн асуудлаар Нэгдсэн Улсыг төлөөлөх бөгөөд ерөнхийлөгч болон бусад гүйцэтгэх эрх мэдлийн яамдын тэргүүний саналаар тэдэнд зөвлөгөө өгч, санал хэлнэ. Онцгой тохиолдолд Нэгдсэн Улсын Дээд Шүүхийн өмнө Засгийн газрын эрх ашгийг төлөөлнө.

Хууль зүйн яамны тэргүүн, “attorney general” (ерөнхий прокурор) нь холбооны хууль сахиулах үүрэгтэй, холбооны хэмжээнд хуулийн зөвлөгөө өгөх, гүйцэтгэх эрх мэдлийн байгууллагуудаас гаргасан эрх зүйн актыг тайлбарлах, холбооны хууль зөрчсөн эсэхийг мөрдөн шалгана. Ерөнхий прокурор (attorney general) нь Нэгдсэн Улсын прокурорууд болон Нэгдсэн Улсын Маршалуудын үйл ажиллагааг удирдлагаар ханган, хяналт тавина.

Эх сурвалж: <http://legal-dictionary.thefreedictionary.com/Attorney+General>

1. Нэгдсэн Вант Улс (Шотландыг оруулалгүйгээр)-д “**Attorney General**” нь Хааны хуулийн зөвлөлийн тэргүүн, ахлах хуулийн ажилтан байна. Нийтийн Танхим болон Засгийн газрын гишүүн байна. (Law) (in the United Kingdom except Scotland) the senior law officer and chief legal counsel of the Crown: a member of the government and of the House of Commons.

2. АНУ-д “Attorney General” нь хуулийн ахлах ажилтан байх ба Захиргааны хуулийн зөвлөх байна. Хууль зүйн яамны сайд байх ба кабинетийн гишүүн байна. (Law) (in the US) the chief law officer and legal adviser to the Administration: head of the Department of Justice and member of the cabinet.

3. Австрали болон Шинэ Зеландад “Attorney General” нь засгийн газрын хуулийн ахлах ажилтан байна. Парламентын гишүүн байна. Зарим тохиолдолд засгийн газрын кабинетийн сайд байна. (Law) (in Australia and New Zealand) the chief government law officer: a member of Parliament and usually a cabinet minister.²⁹³

Дээрх хууль зүйн толь бичгийн тайлбараас үзэхэд англи-саксоны буюу далайн эрх зүйн тогтолцооны улс орны Ерөнхий прокурор буюу “Attorney General” нь эх газрын эрх зүйн бүл бүхий улс орны Ерөнхий прокуророос эрх зүйн статус болон чиг үүргийн хувьд өөр байна.

Эх газрын эрх зүйн тогтолцоонд “прокурор” (public procurator, procurare, public prosecutor) нь прокурорын хяналтыг хэрэгжүүлэх бүрэн эрх бүхий прокурорын хяналтын байгууллагын албан тушаалтан, төрийн тусгай албан тушаалтанг ойлгоно. Прокурор нь эрүүгийн хэргийг хянан шийдвэрлэх шүүх хуралдаанд улсын яллагчаар оролцоно. Иргэн, захиргааны, зэрэг бусад төрлийн хэргийг хянан шийдвэрлэх шүүх хуралдаанд төрийг төлөөлөн оролцоно²⁹⁴.

а

²⁹³ <http://www.thefreedictionary.com/attorney+general>

²⁹⁴ Нарангэрэл.С. Эрх зүйн эх толь бичиг. Анхны хэвлэл, 2007 он. 375 дахь тал.

ЕРӨНХИЙ ПРОКУРОРЫГ ТОМИЛОХТОЙ ХОЛБООТОЙ ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ

(албан бус орчуулга)

№	Улсын нэр	Үндсэн хуулийн холбогдох зохицуулалт англи эхээр	Үндсэн хуулийн холбогдох зохицуулалт
Парламентын засагтай			
1	Болгар	<p align="center">Vi. The judiciary</p> <p>Article 129 2. The Chairman of the Supreme Court of Cassation, the Chairman of the Supreme Administrative Court, and the Prosecutor General shall be appointed and released by the President of the Republic on a motion by the Plenum of the Supreme Judicial Council for</p>	<p>6 бүлэг. Шүүх эрх мэдэл 129 дүгээр зүйл. 2. Кассацийн дээд шүүхийн дарга, Захиргааны дээд шүүхийн дарга болон Ерөнхий прокурорыг Шүүхийн Ерөнхий Зөвлөлийн бүгд хурлаас санал болгосноор Бүгд Найрамдах Улсын Ерөнхийлөгч томилж, чөлөөлнө.</p>
2	Хорват	<p>5. The office of the public prosecutions. 125. The Public Prosecution Service is an autonomous and independent judicial body empowered and duty-bound to instigate prosecution of perpetrators of criminal and other penal offences, to initiate legal measures to protect the property of the Republic of Croatia and to apply legal remedies to protect the Constitution and law. The Croatian Parliament shall appoint the Prosecutor General for a four-year term of office, at the proposal of the Government of the Republic of Croatia and following a prior opinion of the relevant committee of the Croatian Parliament. Deputy Prosecutors General shall be appointed, dismissed and have their disciplinary accountability determined by the National Prosecutorial Council. The decisions specified to in paragraph (3) of this Article shall be made by the National Prosecutorial Council in an impartial manner on the basis of the criteria set forth by law. Deputy Prosecutors General shall have life tenure. The National Prosecutorial Council shall consist of eleven members, of whom seven shall be deputy prosecutors general, two university law professors and two members of Parliament, one of whom shall be from among the ranks of the opposition. The members of the National Prosecutorial Council shall be elected for a term of four years. No one may serve as member of the National Prosecutorial Council for more than two terms of office. The members of the National Prosecutorial Council shall elect a chair from their ranks. The chiefs of Public Prosecution Office may not be elected into the National Prosecutorial Council. The purview, organisation, manner of election and mode of operation of the National Prosecutorial Council shall be regulated by law. The establishment, organisation, purview and jurisdiction of the National Prosecutorial Council shall be regulated by law.</p>	<p>5.Нийтийн прокурорын алба 125 дугаар зүйл. Нийтийн прокурорын алба нь бие даасан, хараат бус шүүх эрх мэдлийн байгууллага бөгөөд эрүүгийн гэмт хэрэгтэн болон бусад эрүүгийн хэрэгт яллах чиг үүрэг гүйцэтгэдэг, Үндсэн хууль болон бусад хууль, Бүгд Найрамдах Хорват Улсын өмчийг хамгаалах хууль зүйн арга хэмжээг санаачлах, хэрэгжүүлэх эрх бүхий этгээд байна.</p> <p>Засгийн газар парламентын холбогдох Хороонд санал болгосноор Хорватын парламент дөрвөн жилийн хугацаагаар Ерөнхий Прокурорыг томилно.</p>
3	Финланд	<p>104 зүйл. Прокурор The prosecution service is headed by the highest prosecutor, the Prosecutor-</p>	<p>104 зүйл. Прокурор Ерөнхий Прокурор нь прокурорын албыг тэргүүлэх бөгөөд Бүгд</p>

		General, who is appointed by the President of the Republic. More detailed provisions on the prosecution service are laid down by an Act.	Найрамдах Улсын Ерөнхийлөгч томилно. Прокурорын албаны нарийвчилсан зүйлийг хуулиар тогтооно.
4	БНХАУ	ARTICLE 62 The National People's Congress exercises the following functions and powers: 8. To elect the Procurator-General of the Supreme People's Procuratorate; ARTICLE 63 The National People's Congress has the power to recall or remove from office the following persons: 5. The Procurator-General of the Supreme People's Procuratorate.	62.АИХ нь дараах чиг үүрэг, бүрэн эрхийг хэрэгжүүлнэ. Үүнд: 8.Ардын прокурорын ерөнхий газрын Ерөнхий прокурорыг сонгоно; 63.АИХ нь дараах албан тушаалтныг албан үүргээс нь эгүүлэн татах, эсхүл огцруулах эрхтэй: 5.Ардын дээд прокурорын Ерөнхий прокурор.
5	Унгар	NATIONAL ASSEMBLY ARTICLE 12 2. The National Assembly shall: e.shall elect the President of the Republic, the members and the President of the Constitutional Court, the President of the Curia, the President of the National Office for the Judiciary, the Prosecutor General , the Commissioner for Fundamental Rights and his or her deputies, and the President of the State Audit Office; THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC ARTICLE 93 3. The President of the Republic: j.shall propose persons for the offices of the Prime Minister, the President of the Curia, the President of the National Office for the Judiciary, the Prosecutor General and the Commissioner for Fundamental Rights; PROSECUTION SERVICE ARTICLE 291 The Prosecutor General shall be elected by the National Assembly from among the prosecutors for nine years on the proposal of the President of the Republic. The Prosecutor General shall be elected with the votes of two-thirds of the Members of the National Assembly.	Үндэсний Ассамблей 12 дугаар зүйл. 2.Үндэсний Ассамблей нь БНУ-ын Ерөнхийлөгч, Үндсэн хуулийн шүүхийн дарга болон гишүүд, Шүүхийн Үндэсний Албаны дарга болон Ерөнхий Прокурор , Суурь эрхийн комиссар, түүний орлогч, Төрийн Аудитын албаны даргыг сонгоно. БНУ-ын Ерөнхийлөгч 93 дугаар зүйл. БНУ-ын Ерөнхийлөгч нь: -Ерөнхий сайд, Куриагийн дарга, Шүүхийн Үндэсний Албаны дарга, Ерөнхий Прокурор , Суурь эрхийн комиссарын албан тушаалд нэр дэвшигчийг санал болгоно. Прокурорын алба 291 дүгээр зүйл. Ерөнхий прокурорыг БНУ-ын Ерөнхийлөгчийн санал болгосноор Үндэсний Ассамблей есөн жилийн хугацаатайгаар сонгоно. Үндэсний Ассамблейн гишүүдийн 2/3-ны саналаар Ерөнхий прокурорыг сонгоно.
6	Киргиз	ARTICLE 64.4 4. The President: 1.shall appoint with the consent of the Jogorku Kenesh the Prosecutor General ; in cases envisaged in the law, shall dismiss the Prosecutor General from office with the consent of not less than one third of the total number of the deputies of the Jogorku Kenesh or at the initiative of one third of the total number of the deputies of the Jogorku Kenesh approved by the two thirds of the deputies of the Jogorku Kenesh; at the proposal of the Prosecutor General shall appoint and dismiss the deputies of the Prosecutor General ; 74. 4. The Jogorku Kenesh: 8.shall approve the appointment of the Prosecutor General ; shall approve criminal proceedings against the Prosecutor General ; shall give consent for dismissal the Prosecutor General from office by not less than one third of the total number of deputies;	64.4.Ерөнхийлөгч нь: 1.Ерөнхий прокурорыг Жогорку Кенештэй (парламенттай) зөвшилцөн томилно. Хуульд заасны дагуу Ерөнхийлөгч Жогорку Кенешийн нийт гишүүдийн 1/3-ээс доошгүйн саналаар зөвшөөрсний дагуу Ерөнхий прокурорыг албан тушаалаас нь чөлөөлөх, эсхүл Жогорку Кенешийн нийт гишүүдийн 1/3-ийн санаачилснаар Жогорку Кенешийн нийт гишүүдийн 2/3-ын саналаар батална. Ерөнхий прокурорын саналаар түүний орлогчийг томилох, чөлөөлөх; 74.4.Жогорку Кенеш нь: 8.Ерөнхий прокурорын томилгоог батлах; түүний эсрэг эрүүгийн байцаан шийтгэх ажиллагаа явуулах зөвшөөрөл олгох; нийт гишүүдийн 1/3-ээс доошгүйн саналаар Ерөнхий прокурорыг ажлаас нь чөлөөлөх зөвшөөрөл өгөх; 9.хуульд заасан тохиолдолд Жогорку Кенешийн нийт гишүүдийн 1/3-ийн санаачилснаар, Жогорку Кенешийн нийт гишүүдийн 2/3-оос багагүй

		9.shall approve by the majority of not less than two thirds of votes of the total number of the deputies of the Jogorku Kenesh the initiative of one third of the total number of the deputies of the Jogorku Kenesh on dismissal of the Prosecutor General from office in cases provided for in the law.	олонхын саналаар Ерөнхий Прокурорыг албан үүргээс нь чөлөөлөх.
7	Серби	ARTICLE 158. THE REPUBLIC PUBLIC PROSECUTOR The Republic Public Prosecutor shall be elected by the National Assembly, on the Government proposal and upon obtaining the opinion of the authorized committee of the National Assembly. ARTICLE 99 Within its election rights, the National Assembly shall: appoint the President of the Supreme Court of Cassation, presidents of courts, Republic Public Prosecutor , public prosecutors , judges and deputy public prosecutors , in accordance with the Constitution,	158 дугаар зүйл. Ерөнхий прокурорыг Засгийн газрын саналыг үндэслэн Үндэсний Ассамблейн эрх бүхий хорооны саналыг авснаар Үндэсний Ассамблей сонгоно. 99 дүгээр зүйл. Үндэсний Ассамблейн сонгох эрх: Дээд шүүхийн Ерөнхийлөгч, шүүхийн дарга нар, Бүгд Найрамдах Улсын Нийтийн прокурор, прокурорууд, шүүгч болон прокуроруудын орлогчийг Үндсэн хуульд заасны дагуу сонгоно.
8	Литва	ARTICLE 118 The Prosecutor -General shall be appointed and dismissed by the President of the Republic upon the assent of the Seimas.	118 дугаар зүйл. Ерөнхий прокурорыг парламентын зөвшөөрснөөр Бүгд Найрамдах Улсын Ерөнхийлөгч томилж, чөлөөлнө.
9	Вьетнам	ARTICLE 70 The National Assembly has the following duties and powers: To elect, release from duty, remove from office the State President and Vice-President, the Chairman of the National Assembly, the Vice-Chairmen and members of the Standing Committee of the National Assembly, the Prime Minister, the President of the Supreme People's Court, the Head of the Supreme People's Procuracy , the President of the National Council of Election, the Head of the State Audit, and the heads of other organs created by the National Assembly; to sanction the proposals of appointment, release from duty, remove from office the Vice-Prime Minister, Ministers and other members of the Government, judges of the People's Supreme Court; sanction the list of members of the Defence and Security Council and of the National Council of Election.	70.Үндэсний Ассамблей дараах эрх, үүрэгтэй: 7.Улсын Ерөнхийлөгч болон дэд Ерөнхийлөгч, Үндэсний Ассамблейн дарга, Үндэсний Ассамблейн Байнгын Хорооны гишүүд болон дэд дарга, Ерөнхий сайд, Дээд шүүхийн ерөнхий шүүгч, Дээд прокурорын ерөнхий прокурор , Үндэсний сонгуулийн зөвлөлийн Ерөнхийлөгч, Төрийн Аудитын Дарга болон Үндэсний Ассамблейгаас байгуулагддаг бусад байгууллагын дарга нарыг сонгох, албан үүргээс нь чөлөөлөх, албан тушаалаас нь огцруулах;
Ерөнхийлөгчийн засагтай			
10	БНСУ	ARTICLE 89 The following matters shall be referred to the State Council for deliberation: 16.Appointment of the Prosecutor General, the Chairman of the Joint Chiefs of Staff, the Chief of Staff of each armed service, the presidents of national universities, ambassadors, and such other public officials and managers of important state-run enterprises as designated by law;	89 дүгээр зүйл. Төрийн зөвлөл нь дараах асуудлыг хэлэлцэн шийдвэрлэнэ: 16. Ерөнхий Прокурор , Штабын дарга нарын нэгтгэлийн дарга, зэвсэгт хүчний жанжин штабын дарга, үндэсний их сургуулиудын захирал, элчин сайд, бусад төрийн албан хаагчид болон чухал төрийн өмчит аж ахуйн нэгжийн удирдлагыг хуульд заасны дагуу томилно.
11	ОХУ	ARTICLE 1292 The Prosecutor General of the Russian Federation and deputies of the Prosecutor General of the Russian Federation shall be appointed and dismissed by the Council of Federation upon a proposal of the President of the	1292 дугаар зүйл. ОХУ-ын Ерөнхий прокурор, түүний орлогчийг Ерөнхийлөгчийн санал болгосноор Холбооны Зөвлөл (парламентын дээд танхим) томилж, чөлөөлнө.

		Russian Federation.	
Үндсэн хуульт хаант засагтай			
12	Испани	PART VI. SECTION 1241 The State's Public Prosecutor shall be appointed by the King on the Government's proposal after consultation with the General Council of the Judicial Power.	6 дугаар бүлэг. 1241 дүгээр зүйл Төрийн Прокурорыг Шүүх эрх мэдлийн Ерөнхий Консултай зөвшилцсөний дагуу Засгийн газар санал болгож, Хаан томилно.

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- Үндсэн хууль:
- https://www.constituteproject.org/constitution/Bulgaria_2015?lang=en
- https://www.constituteproject.org/constitution/Croatia_2010?lang=en
- https://www.constituteproject.org/constitution/Finland_2011?lang=en
- https://www.constituteproject.org/constitution/China_2004?lang=en
- https://www.constituteproject.org/constitution/Hungary_2013?lang=en
- <https://www.constituteproject.org/search?lang=en>
- https://www.constituteproject.org/constitution/Kyrgyz_Republic_2010?lang=en
- https://www.constituteproject.org/constitution/Serbia_2006?lang=en
- https://www.constituteproject.org/constitution/Lithuania_2006?lang=en
- https://www.constituteproject.org/constitution/Russia_2014?lang=en
- https://www.constituteproject.org/constitution/Socialist_Republic_of_Vietnam_2013?lang=en
- https://www.constituteproject.org/constitution/Spain_2011?lang=en
- Хууль зүйн тайлбар толь:
- С.Нарангэрэл. “Эрх зүйн эх толь бичиг”. Анхны хэвлэл. УБ.2007 он.
- <http://legal-dictionary.thefreedictionary.com/Attorney+General>

**ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ШҮҮМЖЛЭГЧ (ШҮГЭЛДЭГЧ)-ИЙН ЭРХИЙГ ХАМГААЛАХ
ЭРХ ЗҮЙН ЗОХИЦУУЛАЛТЫН ТАЛААРХ ЛАВЛАГАА**

Д.Жигваагүнсэл, Д.Халиун

АГУУЛГА

УДИРТГАЛ

ГАДААДЫН ЗАРИМ ОРНЫ ШҮҮМЖЛЭГЧ (ШҮГЭЛДЭГЧ)-ИЙН ЭРХИЙГ ХАМГААЛАХ
ЭРХ ЗҮЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ

НЭГ. ИХ БРИТАНИ УМАРД ИРЛАНДЫН НЭГДСЭН ВАНТ УЛС

ХОЁР. БҮГД НАЙРАМДАХ РУМЫН УЛС

ГУРАВ. БҮГД НАЙРАМДАХ СЛОВАК УЛС

ДӨРӨВ. БҮГД НАЙРАМДАХ ЭНЭТХЭГ УЛС

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

ХАВСРАЛТ

УДИРТГАЛ

Судалгаанд шүүмжлэгчийн эрхийг хамгаалах асуудлыг ИБУИНВУ, Румын, Словак, Энэтхэг зэрэг улсын холбогдох хууль тогтоомжийн хүрээнд судаллаа. Дээрх орнуудыг сонгохдоо хүний эрх, эрх чөлөөг хамгаалах асуудлаар олон улсад дээгүүр байр эзэлдэг, шүүмжлэгчийн эрхийг хамгаалах бие даасан хууль тогтоомжтой зэргийг шалгуур болгосон. Харин хүний эрх, эрх чөлөөг хамгаалах асуудлаар олон улсын жишиг болсон, хүний эрх, эрх чөлөөний индексээр тэргүүлж буй улс орнуудын хувьд шүгэлдэгчийн эрхийг хамгалаах бие даасан хууль тогтоомжтой орнууд харьцангуй цөөн байна. Тухайлбал, хүний эрх, эрх чөлөөний индексээр тэргүүлэгч болох Финланд, Швед, Швейцар, Нидерланд, Дани, Австри, Чех, ХБНГУ зэрэг улс орнуудад шүүмжлэгчийн эрхийг хамгаалах бие даасан хууль эрх зүйн зохицуулалт байхгүй байна.

Өндөр орлоготой эдийн засагтай, хүний хөгжлийн индекс өндөртэй, хөгжилтэй орнуудын нэгдэл болох Эдийн засгийн хамтын ажиллагаа, хөгжлийн байгууллага /ЭЗХАХБ/-ын зарим гишүүн орнуудын хувьд шүгэлдэгчийн эрхийг хамгаалах зохицуулалтын хамрах хүрээнд нийтийн албан тушаалтнаас гадна хувийн сектор багтаж байна. ЭЗХАХБ-ын гишүүн орнуудын хувьд шүгэлдэгчийн эрхийг хамгаалах асуудлыг бие даасан хууль бус авлигын эсрэг хууль, өрсөлдөөний хууль, компанийн хууль, хөдөлмөрийн хууль, төрийн албаны тухай болон эрүүгийн хууль зэрэг 1-ээс 2 салбар хуулиар зохицуулсан байдал түгээмэл ажиглагдаж байна. Гэвч дээрх хуулиудын хамрах хүрээ болон шүүмжлэгчийн эрхийг хамгаалах хэлбэр, түвшин нь харилцан адилгүй, шүгэлдэгчийн эрхийг хамгаалах бие даасан хууль тогтоомжуудтай харьцуулахад тодорхой бус, хууль бус, алдаа дутагдалтай үйл ажиллагааг мэдээлэх үйл явц, механизм нь ойлгомжгүй байна гэж судлаачид дүгнэжээ.²⁹⁵

Харин шүгэлдэгчийн эрхийг хамгаалах бие даасан хууль тогтоомж бүхий улс орнуудын холбогдох хуулиудыг судалж үзэхэд²⁹⁶ Европ тивд ИБУИНВУ хамгийн анх буюу 1998 онд шүүмжлэгчийн эрхийг хамгаалах тухай хуулийг баталсан бөгөөд хууль нь харьцангуй өргөн хүрээг хамардаг байна. Европын Холбооны хэмжээнд шүүмжлэгчийн эрхийг хамгаалах асуудал харьцангуй удаашралтай явагдаж байна гэж үзэж болохоор байгаа ба 2010 онд Шүгэлдэгчийн эрхийг хамгаалах тухай тогтоолыг Европын зөвлөлөөс баталжээ.²⁹⁷ Тус тогтоолд Европын Холбооны гишүүн орнуудыг шүгэлдэгчийн эрхийг хамгаалах эрх зүйн зохицуулалтыг сайжруулах, хуулийн үйлчлэх хүрээнд нийтийн албан тушаалтнаас гадна хувийн хэвшлийг хамруулахыг уриалсан байна. 2014 онд шүүмжлэгчийн эрхийг хамгаалах асуудлаар Европын зөвлөлийн Сайд нарын хорооноос шүгэлдэгчийн эрхийг хамгаалах асуудлаар зөвлөмж гаргасан байна. Тус зөвлөмжид “гишүүн орнууд нь нийтийн эрх ашигт аюул, хохирол учруулахуйц мэдээллийг өөрийн ажлын шугамаар олж авч мэдээлсэн, үйл ажиллагааг ил болгосон иргэнийг хамгаалах норматив, институционал болон шүүх тогтолцоог бүрдүүлсэн байна” гэж заажээ.²⁹⁸ Сүүлийн 3 жилд Европын Холбооны улс орнууд дундаас Грек, Унгар, Ирланд, Мальт болон Словак зэрэг улсууд шүгэлдэгчийн эрхийг хамгаалах асуудлаар бие даасан хууль шинээр баталсан байна.

Харин Ази-Номхон далайн бүсийн хувьд Япон болон БНХАУ нь шүгэлдэгчийн эрхийг хамгаалах асуудлаар дээгүүр байр эзэлж байгаа ба бие даасан хууль тогтоомжтой, асуудлыг хамрах хүрээ нь харьцангуй өргөн байна.

АНУ-ын хувьд шүүмжлэгчийн эрхийг хамгаалах эрх зүйн орчны хувьд хуулийн хамрах хүрээ нэлээд өргөн бөгөөд хууль бус, алдаа дутагдалтай үйл ажиллагаа, авилгыг илчлэхэд эерэг хандлагыг бий болгох, шүгэл үлээж буй этгээдэд нэрээ нууцлах боломжийг олгодог байна. Ажил олгогчид нь мэдээлсэн хууль бус үйлдэл, алдаа дутагдлыг хянан шалгах

a_____

²⁹⁵ Committing to Effective Whistleblower Protection, Highlights OECD, 2014

<https://www.oecd.org/corruption/Committing-to-Effective-Whistleblower-Protection-Highlights.pdf>

²⁹⁶ Whistleblowing An employer's guide to global compliance, DLI Piper

https://www.dlapiper.com/~media/Files/Insights/Publications/2015/06/Whistleblowing_Law_Report_2015.pdf

²⁹⁷ The Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE), Resolution 1729 on the protection of 'whistle-blowers'. <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17851&lang=en>

²⁹⁸ Protection of whistleblowers, Recommendation CM/Rec(2014)7 adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 30 April 2014 and explanatory memorandum, [https://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/cdcj/CDCJ%20Recommendations/CMRec\(2014\)7E.pdf](https://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/cdcj/CDCJ%20Recommendations/CMRec(2014)7E.pdf)

Гүгэлдэгч гэж хэн бэ?

“Шүгэлдэгч/whistleblower” – ийн талаар олон улсад хүлээн зөвшөөрөгдсөн үүрэг хүлээдэг, харин төрөөс хууль бус үйлдэл, алдаа дутагдал гаргасан этгээдэд хатуу ойлголттой хүрээгүй байна. Ихэнх орнуудын хувьд нийтийн алоан дахь санхүү нэгдүүлдэг байна. Шүгэлдэгч, мэдээлэгч, холбогдох мэдээллийг *internal witness*-дотоод гэрч, эсхүл *public interest disclosure*-нийтийн эрх ашигт хамаарах мэдээллийг ил болгож буй асуудлуудыг хууль тогтоомждоо тусгасан байна.²⁹⁹ гээд, *protected disclosure*, эсхүл *public interest information*-нийтийн эрх ашигт маарах мэдээлэл зэргээр томьёолсон байна.

нийг хамгаалах вэ?

- Нийтийн албан тушаалтан
- Гэрээт ажилтан
- Нэрээ нууцалсан этгээд - *Anonymity*

энд ил болгох вэ?

- Ажил олгогч – дотоод нэгж
- Албан байгууллага – гадна
- Олон нийт
- Сэтгүүлч, Парламентын гишүүд, хувийн хэвшил

дуг ил болгох вэ?

- Хууль бус үйл ажиллагаа, авлига
- Төрийн өмчийг шамшигдуулсан хэрэг
- Зүй бус, ёс зүйгүй үйлдэл
- Нийтийн аюулгүй байдал, байгаль орчин, эрүүл мэндэд учирч буй аюул

зүү, иргэний хариуцлагаас чөлөөлөх

- Хуулийн хариуцлагаас чөлөөлөх
- Нүүлгэн шилжүүлэх

жслын байран дахь хамгаалалт

НЭГ. ИХ БРИТАНИ УМАРД ИРЛАНДЫН НЭГДСЭН ВАНТ УЛС

ИБУИНВУ нь мэдээлэгч буюу шүгэлдэгчийн эрхийг 1998 онд баталсан Нийтийн эрх ашигт хамаарах мэдээллийг ил болгох тухай хуулиар³⁰⁰ хамгаалж байна. Тус хууль нь 18 зүйлтэй ба нийтийн эрх ашигт аюул, хохирол учруулахуйц мэдээллийг ил болгож буй этгээдийн эрхийг хамгаалах, мэдээлэгчийн эрхийг нэхэмжлэн хамгаалах боломжийг бүрдүүлэх болон холбогдох бусад харилцааг зохицуулж байна.

Энэхүү хууль нь гэмт хэрэг, иргэний хэрэг, шүүхийн алдааны талаарх мэдээллийг өөрийн ажилтай холбоотойгоор олж авсан мэдээлэл, эрүүл мэнд, аюулгүй байдал болон байгаль орчинд аюул учруулсан талаарх мэдээлэл, эсхүл дээрхийн аль нэгийг нуун дарагдуулах оролдлогод хамаарна. Харин дээр дурдсан хууль бус үйлдэл нь ИБУИНВУ-ын нутаг дэвсгэр, эсхүл хилийн чандад үйлдэгдсэн эсэх нь . /43В 1-5-р зүйл/³⁰¹

Энэхүү хуулийн үйлчлэх хүрээнд ажилтан, гэрээт ажилтан, дадлагажигч, агентлагийн

а

²⁹⁹ Шүгэлдэгчийн эрхийг хамгаалах хууль тогтоомжтой холбоотой олон улсын зарчмуудыг ХАВСРАЛТААС үзнэ үү.

³⁰⁰ Public Interest Disclosure Act 1998, <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/23/data.pdf>

³⁰¹ <http://www.pcaaw.org.uk/law-policy/a-guide-to-pida>

ажилтнууд, гэрээсээ ажиллаж буй этгээд, цагдаагийн албан хаагчид болон Үндэсний эрүүл мэндийн үйлчилгээний алба /цаашид “ҮЭМҮА” гэх/-ны бүх мэргэжилтэн хамаарна. Хөдөлмөрийн тухай хуульд заасан туршилтын болон сургалтын хугацаа, насны хязгаарлалтууд тус хуульд хамаарахгүй. Харин тус хууль нь хувиараа хөдөлмөр эрхлэгч /ҮЭМҮА-аас бусад/, сайн дурын ажилтан, тагнуулын алба болон зэвсэгт хүчнийхэнд хамаарахгүй. /43К/

Хуулийн хамгаалалт нь гагцхүү *good faith* буюу сайн санааны үндсэн дээр ил болгосон мэдээллүүдэд хамаарна. Энэ нь нэг талаараа ил болгосон мэдээлэл, үйл ажиллагаа нь үнэн зөв байна гэсэн үг юм. Харин ил болгож буй шалтгаан нь зүй бус тохиолдолд сайн санааны үзэл санааг зөрчсөнд тооцно. /43С 1-2-р зүйл/

Хууль бус, зүй бус үйлдлийг сайн санааны үндсэн дээр ажил олгогч /менежер, захирал/ доо мэдээлсэн этгээдийг тухайн мэдээлэл нь хууль бус, зүй бус үйл ажиллагаа явагдсан, явагдаж байгаа, эсхүл явагдах гэж байгааг гэрчлэх мэдээлэл мөн гэж мэдээлэгч илтгэлтэй байгаа тохиолдолд хамгаална. Энэ нь гуравдагч этгээдийн хууль бус, зүй бус үйлдлийг мэдээлэхэд мөн хамаарна. Мөн зарчим удирдлага нь сайдын тушаалаар томилогддог байгууллагын албан хаагч /ҮЭМҮА болон хагас бие даасан ТББ *quasi-autonomous non-governmental organisation*-д хамаарна/ санхүүжүүлэгч холбогдох яамандаа гомдол гаргахад үйлчилнэ.

Тус хуульд зарим тодорхой этгээдүүд/зохицуулагчид-*prescribed persons* мэдээлэл өгөхийг тусгай заалтаар зохицуулсан байна. Эдгээр нь Эрүүл мэнд болон аюулгүй байдлын газар /HSE/ зэрэг зохицуулагч байгууллагууд юм. Мэдээлэгчийн эрхийг хамгаалахдаа мэдээлэгч нь дотоод мэдээллийг илчлэх сорил, мөн тухайн мэдээлэл нь үнэн зөв, тухайн зохицуулагчид хамааралтай гэдэгт илтгэлтэй байна.

Мэдээллийг олон нийтэд мэдээлэгч /цагдаа, хэвлэл мэдээлэл, Парламентын гишүүд, хэрэглэгчид болон хуульд тусгайлан заагаагүй зохицуулагчид/-ийн эрхийг дээр дурдсан тодорхой этгээдүүдэд гаргаж буй мэдээллийн сорил, бүхий л талаараа үндэслэлтэй бөгөөд хувийн ашиг хонжоо олох зорилго агуулаагүй тохиолдолд хуулиар хамгаална. Мөн олон нийтэд мэдээлэгчийн эрхийг дараах 4 нөхцөлд хамгаална. 1/ мэдээлэгч нь дотооддоо, эсхүл хуульд заасан тодорхой зохицуулагчид мэдээлэх тохиолдолд эрх нь зөрчигдөнө гэсэн итгэлтэй бол, 2/ тодорхой зохицуулагч байхгүй ба нотлох баримтыг нуун дарагдуулах, эсхүл устгах аюултай гэх итгэлтэй байгаа бол, 3/ ажил олгогч, эсхүл хууль заасан зохицуулагчид урьд өмнө нь мэдээлж байсан, бол, 4/ эсхүл маш ноцтой асуудалтай холбоотой бол.

Энэхүү хуулийг зөрчин мэдээлэгчийг хохироосон, ажлаас нь чөлөөлсөн тохиолдолд хөдөлмөрийн шүүхэд нэхэмжлэл гаргаж болно. Нөхөн олговрын хэмжээнд хязгаарлалт тавиагүй ба учирсан хохирлыг барагдуулахаар заасан байна.

Хөдөлмөрийн болон халагдах гэрээнд тусгасан *gagging clause* буюу мэдээлэл задруулахгүй байх заалт нь тухайн хуультай зөрчилдөх тохиолдолд хүчингүйд тооцно.

ХОЁР. БҮГД НАЙРАМДАХ РУМЫН УЛС

Тус улс шүүмжлэгчийн эрхийг Төрийн захиргаа, төрийн алба болон бусад байгууллагуудын хүрээн дэх зөрчлийг мэдээлэн илэрхийлсэн хүмүүсийг хамгаалах тухай 2004 оны 12 дугаар сарын 14-ны “Хууль №571”-аар хамгаалан, зохицуулдаг.

Энэхүү хуулийн зорилго нь төрийн захиргаа, төрийн алба болон бусад /зүйл 2-т заасан/ төсөвт байгууллагуудын хүрээний хууль бус үйлдэл, зөрчлийг илчилсэн, эсхүл мэдээлсэн хүмүүсийг хамгаалах арга хэлбэрүүдийг зохицуулахад оршино. Хуулийн зохицуулалтыг дор оруулав. Үүнд:

Хууль № 571

2004 оны 12 дугаар сарын 14³⁰²

Төрийн захиргаа, төрийн алба болон бусад байгууллагуудын хүрээн дэх зөрчлийг мэдээлэн илэрхийлсэн хүмүүсийг хамгаалах тухай

I БҮЛЭГ. Ерөнхий үндэслэлүүд

1-р зүйл. Энэхүү хууль нь төрийн захиргаа, төрийн алба болон бусад Зүйл 2-т заасан төсөвт байгууллагуудын удирдах, эсхүл албаны хүмүүсийн үйлдсэн, төрийн захиргаа, төрийн алба болон бусад байгууллагуудын хүрээний хуулийн зөрчлийг илчилсэн, эсхүл мэдээлсэн хүмүүсийг хамгаалах арга хэлбэрүүдийг зохицуулна.

2-р зүйл. (1) Энэ хуулийн үндэслэл заалтууд нь Парламент, Ерөнхийлөгчийн тамгын газар, Засгийн газрын хэрэг эрхлэх газар, түүний албадууд, төрийн төв захиргааны алба болон орон нутгийн захиргаа, нутгийн өөрөө удирдах захиргааны албад, соёл, боловсрол, эрүүл мэнд ба нийгмийн тусламжийн төрийн байгууллагууд, үндэсний компаниуд, үндэсний болон орон нутгийн ашиг сонирхол бүхий өөрөө удирдах захиргаад, мөн төрийн өмчит компаниудад үйлчилнэ.

(2) Мөн энэ хууль нь шинжлэх ухааны болон зөвлөх үүрэг бүхий зөвлөл, тусгай хороо болон төрийн захиргаа, түүний албаны бүтцэд, эсхүл дэргэд байгуулагдсан бусад албадуудад томилогдсон хүмүүст үйлчилнэ.

3-р зүйл. Хуульд хэрэглэсэн дараах үг, хэллэгийг дор дурдсан утгаар ойлгоно Үүнд:

а) “нийтийн эрх ашиг бүхий шүгэл үлээх” гэдгийг аливаа хуулийн зөрчил, мэргэжлийн ёс зүй, эсхүл зөв захиргааны зарчмууд, чадварлаг үр дүнтэй, хэмнэлттэй, ил тод байдлын тухай сайн санааны үүднээс мэдэгдэхийг;

б) ‘шүгэл үлээгч’ гэж а)хэсэгт заасанчлан мэдэгдэл хийсэн ба Зүйл 2-т заасан төрийн захиргаа, эсхүл алба, бусад байгууллагын ажилтан хүнийг;

с) сахилгын хороо гэж энэ хууль болон Зүйл 2-т заасан төрийн захиргаад, төрийн байгууллагууд, эсхүл бусад байгууллагуудын дотоод болон үйл ажиллагааны дүрэм журамд заасан үүрэг хариуцлагын зохистой хэрэгжилтийг нягтлан шалгах сахилгын аливаа этгээдийг хэлнэ.

II БҮЛЭГ. Ерөнхий зарчмууд

4-р зүйл. Нийтийн эрх ашгийн үүднээс шүгэл үлээгчийг хамгаалах зарчмууд нь:

а) эрх зүйн зарчим: зүйл 2-т заасан төрийн захиргаад, төрийн албадууд ба бусад байгууллагууд нь хууль ёсоор иргэний эрх, эрх чөлөө, шударга өрсөлдөөний хэм, хэмжээ, шаардлага, төрийн үйлчилгээнд эрх тэгш хандах зэргийг сахин мөрдөх үүрэгтэй;

б) нийтийн эрх ашигийг дээдлэх зарчим: нийгмийн хэв журам, нэг нэгдмэл байдал, шударга ёс, зүйл 2-т заасан төрийн захиргаад, төрийн албадууд ба бусад байгууллагуудын үр бүтээмжийг энэ хуулиар хамгаалан сурталчилна;

с) үүрэг хариуцлагын зарчим: хуулийн зөрчлийн тухай мэдээлж буй аливаа хуулийн этгээд тухайн үйл үйлдэлтэй холбоотой баримт мэдээллийг заавал хамт мэдүүлнэ;

д) зүй бусаар шийтгэхгүй байх зарчим: хуулийн зөрчлийн талаар мэдээлсэн, эсхүл мэдэгдсэн хүнийг өөр сахилгын зөрчилд холбогдуулан шударга бус бөгөөд илүү хатуугаар шийтгэх заалт хэрэглэн шууд ба шууд бусаар шийтгэж болохгүй. Улс нийтийн эрх ашгийн төлөө шүгэл үлээхэд ийм эрх ашигт саад болохуйц ёс зүйн, эсхүл мэргэжлийн хэм хэмжээнүүдийг хэрэгсэхгүй;

е) зөв удирдахуйн зарчим: Зүйл 2-т заасан төрийн захиргаад, төрийн албадууд ба бусад байгууллагууд үйл ажиллагаагаа нийтийн эрх ашгийн төлөө, мэргэжлийн өндөр түвшинд чадварлаг, үр бүтээлтэй бөгөөд нөөц баялгийг арвилан хэмнэж эрхэлнэ;

а

³⁰² LAW No. 571 of 14 December 2004

<http://www.whistleblowing.it/Romanian%20Law%20571-2004%20-%20whistleblowingEN.pdf>

f) зөв үйлийн зарчим: энэ нь олон нийтийн нэг нэгдмэл байдал, удирдахуйн зөв зарчмуудтай холбоотой, захиргааны хүчин чадал ба Зүйл 2-т заасан төрийн захиргаад, төрийн албадууд ба бусад байгууллагуудын нэр хүндийг өсгөх үзэл санаа бүхий нийтийн эрх ашгийг хамгаалсан шүүмжлэлийг (шүгэл үлээлтийг) хамгаалан урамшуулна;

g) тэнцвэрийн зарчим: хэн боловч энэ хуулийн заалтуудыг илүү ноцтой зөрчилд ногдуулсан захиргааны, эсхүл сахилгын санкцыг багасгахын тулд өөрт ашигтайгаар хэрэглэж болохгүй;

h) сайн итгэл үнэмшлийн зарчим: энэ нь нөхцөл байдлын үнэн бодит байдалд, эсхүл тэрхүү илтгэж буй үйлдэл нь хууль зөрчсөн үйлдэл мөн гэдэгт бүрнээ итгэн үнэмшсэний үндсэн дээр илчлэн мэдэгдсэн, зүйл 2-т заасан төрийн захиргаад, төрийн албадууд ба бусад төсөвт байгууллагуудад ажилладаг хэнийг боловч хамгаална.

III БҮЛЭГ. Хуулийн зөрчлийн тухай шүгэл үлээх

5-р зүйл. 1 ба 2-р зүйлд заасан хүмүүсийн үйлдсэн хуулийн зөрчлийг илчлэн мэдээлэх, энэ хуулиар сахилгын буруу үйлдэл, зөрчил, эсхүл гэмт хэрэг гэж заасан үйлдлүүд нь нийтийн ашиг сонирхлыг илэрхийлсэн шүгэл үлээх нөхцөлийг бүрдүүлнэ. Тэдгээр нь:

a) авлигын зөрчил: авлигын хэрэгтэй дам холбоотой зөрчлүүд, авлигын хэрэгтэй шууд холбоотой зөрчлүүд, хуурамч баримт бичиг үйлдсэн зөрчлүүд, эсхүл ажил мэргэжлийн холбогдолтой зөрчлүүд;

b) Европын Холбооны санхүүгийн ашиг сонирхлын эсрэг зөрчлүүд;

c) зүйл 2-т заасан байгууллагуудын дотоод үйл ажиллагаанд танил талаараа хандах, эсхүл ялгаварласан хэрэг явдал гаргах;

d) ашиг сонирхлын зөрчил ба үл нийцлийг зохицуулах заалтуудыг зөрчих;

e) эд материалын, эсхүл хүний нөөцийг буруу хэрэглэх;

f) сонгуулиар сонгогдсон, эсхүл улс төрийн албан тушаалтан хүмүүсийг эс тооцвол ажил үүргээ гүйцэтгэхдээ улс төрийн үзлээр ялгаварлах;

g) мэдээлэл авах ба тушаал шийдвэрийн Ил тод байдлын тухай хуулийн зөрчлүүд;

h) улсын хангамж ба эргэн төлөгдөшгүй сантай холбогдох хуулийн заалтуудыг зөрчих;

i) мэргэжлийн авьяас чадваргүй, эсхүл хайнга байдал;

j) ажилд авах, сонгох, тушаал дэвшүүлэх ба бууруулах, халах шийдвэрийг хувийн бодит бус үнэлэмжээр үйлдэх;

k) захиргааны процедурыг зөрчих, эсхүл хууль зөрчсөн дотоод процедурыг бий болгох;

l) тусгайлсан, эсхүл үйлчлүүлэгчийг дугаарласан ашиг сонирхлоор захиргааны, эсхүл бусад бичиг баримтыг олгох;

m) зүйл 2-т заасан төрийн захиргаад, төрийн албадууд ба бусад төсөвт байгууллагуудын улсын болон хувийн өв залгамжлалыг буруу, эсхүл хуурамчаар захиран зарцуулсан;

n) зөв удирдахуй болон нийтийн ашиг сонирхлыг хамгаалахтай холбоотой бусад хуулийн заалтуудыг зөрчих.

6-р зүйл. 4 дүгээр зүйл, h) дэд хэсэгт заасан хуулийн зөрчил, эсхүл ёс зүйн болон мэргэжлийн хэм хэмжээний зөрчлийг дараах албан тушаалтны аль нэгийг сонгож, эсхүл бүгдэд нь мэдээлж болно:

a) 5 дугаар зүйлд заасан хуулийн зөрчлүүдийн тухайд дээд албан тушаалтанд;

b) хуулийн заалт зөрчсөн хүний ажилладаг төрийн захиргаа, төрийн байгууллага, төсөвт байгууллагын даргад, эсхүл үйлдсэн эзнийг гарцаагүй оноож танихгүй байвч тэрхүү хууль бус үйлдэл гарсан тухайн салбарын хүрээнд мэдээлэх;

c) хуулийн 5-р зүйлийн заалтуудыг зөрчсөн хүний харьяалагдах алба, сахилгын хороо, эсхүл бусад түүнтэй адилтгах албанд;

- d) холбогдох хуулийн этгээдэд;
- e) ашиг сонирхлын зөрчлийг судлан илрүүлэхээр байгуулагдсан хуулийн этгээдэд;
- f) парламентын хороодод;
- g) нийтийн хэвлэл мэдээлэлд;
- h) мэргэжлийн, худалдааны эвлэл, эсхүл ажилчдын холбоодод;
- i) төрийн бус байгууллагуудад.

IV БҮЛЭГ. Төрийн албан хаагчид, гэрээт болон бусад ангиллын албан хаагчдыг хамгаалах

7-р зүйл. (1) сахилгын хороо, эсхүл бусад ижил төстэй албадуудын өмнө шүүмжлэгч (шүгэл үлээгч) нь дараах хамгаалалтыг эдэлнэ:

a) олон нийтийн ашиг сонирхлыг мэдээлэгчид (шүгэл үлээгчид) нь 4 дүгээр зүйлийн h) заалтын дагуу сайн санааны ач тусыг эдэлнэ. Гэхдээ энэ нь нотлогдох ёстой;

b) мэдээлэгчийн (шүгэл үлээгчийн) хүсэлтээр сахилгын шалгалт хийсэн зүйл 2-т заасан төрийн захиргаад төрийн албадууд ба бусад төсөвт байгууллагуудын дотоод сахилгын хороо, эсхүл үүнтэй адилтгах алба нь энэхүү хуулийн дагуу хэвлэл мэдээлэл ба худалдааны эвсэл, эсхүл мэргэжлийн холбооны төлөөлөгчдийг оролцуулна. Хурал болохоос 3 хоногийн өмнө тухайн байгууллагын цахим хуудсанд зарлал тавина. Зарлан мэдээлээгүй бол мэдээлэл ба ногдуулсан сахилгын шийтгэлийг цагаатгаж болно.

(2) Нийтийн ашиг сонирхлын төлөө мэдээлснээр буруутгагдаж байгаа этгээд шууд ба шууд бусаар шүгэл үлээгчийн дээд албан тушаалтан бөгөөд түүнийг шалгаж, дүгнэх эрх мэдэлтэн байгаа тохиолдолд сахилгын хороо, эсхүл бусад адилтгах этгээд нь шүгэл үлээгчийн нэр, албан тушаалыг нууцлан хамгаална.

8-р зүйл. 5-р зүйлийн a); b) заалтууд, Гэрчийг хамгаалах тухай (Хууль 682/2002) хуулийн 12-р зүйлийн (2) догол мөр, a) заалтын дагуух нийтийн эрх ашгийг хамгаалсан шүгэл үлээгч шүүх хуралд ирэхгүй байж болно.

9-р зүйл. (1) Ажил үүргийн холбоотой шүүх ажиллагаа, эсхүл түүнтэй хамааралтай харилцааны шүүн таслах ажиллагаанд хэрвээ шүгэл үлээгч сайн санааны үүднээс нийтийн эрх ашгийн төлөө шүгэл үлээснийхээ төлөө шийтгэл ногдсон бол Шүүхээс түүнд ногдуулсан сахилгын, эсхүл захиргааны шийтгэлийг цагаатгаж болно.

(2) Шүүх нь шүгэл үлээгчид сахилгын зөрчил хэмээн ногдуулсан шийтгэлийн жин, хувь хэмжээг шийтгэл ногдуулах практик, эсхүл төрийн захиргаа, төрийн албад ба бусад төсөвт байгууллагуудад тохиолдсон ижил төстэй хэргүүдтэй харьцуулан шалгаж, энэ хуулиар хамгаалагдсан нийтийн эрх ашгийг хамгаалсан шүгэл үлээснийхээ тухайд шийтгүүлж болзошгүй дагалдах ба шууд бус үр нөлөөнөөс сэргийлнэ.

V БҮЛЭГ.

10-р зүйл. Нийтийн эрх ашгийн төлөө шүгэл үлээгчдийг хамгаалах тухай энэ хууль нь Хөдөлмөрийн хуулийн заалтууд, улсын албан хаагчдын дүрэм журмын тухай Хууль 188/1999 -ын заалтууд, дахин хэвлэгдсэн нэмэлт өөрчлөлтүүдээр бүрэн төгс болно.

11-р зүйл. Энэ хууль хүчин төгөлдөр болсноос 30 өдрийн дотор 2 дугаар зүйлд заасан төрийн захиргаа, төрийн албад ба бусад төсөвт байгууллагууд нь өөрсдийн дотоод журмыг энэ хуулийн заалтуудтай нийцүүлнэ.

Энэхүү хуулийг Румын улсын Парламент дахин хэвлэгдсэн Румын улсын Үндсэн хуулийн Зүйл 75 ба Зүйл 76-ын (2) догол мөрийн заалтуудтай нийцүүлэн батлав.

ГУРАВ. БҮГД НАЙРАМДАХ СЛОВАК УЛС

Словак Улс нь 2014 онд Нийгмийн эсрэг үйл ажиллагааг мэдээлэхтэй холбоотой тодорхой арга хэмжээний тухай хуулийг³⁰³ баталж, 2015 оны 1-р сарын 1-нээс мөрдөж эхэлсэн.

a _____
³⁰³ Act on Certain Measures related to the Reporting of the Anti-social Activities and on amendments of certain

Тус хууль нь ажил олгогчийн хууль бус, эсхүл нийгмийн эсрэг үйл ажиллагаа /ёс зүйгүй үйлдэл, эсхүл улсын эд хөрөнгө шамшигдуулах/ зэрэг үйл ажиллагаа явуулсан үйлдлийг илчилсэн ажилтны эрхийг хамгаалахад оршино.

Хуульд заасан хамгаалалт нь сайн санааны үндсэн дээр үнэн зөв мэдээллийг өөрийн ажлын шугамаар илрүүлэн нийгмийн эсрэг үйл ажиллагааг таслан зогсоход хувь нэмэр оруулах зорилгоор илчилсэн этгээдэд үйлчилнэ. Ажилтны нууц хадгалах гэрээ нь хуульд заасан тодорхой нөхцөлөөс бусад тохиолдолд үйлчлэхгүй.

Нийгмийн эсрэг ноцтой үйл ажиллагаа нь төрийн албан дахь авлига, төрийн худалдан авалт, эсхүл төрийн сонгон шалтгаруулалт/дуудлага худалдаа, эсхүл Европын Холбоо дахь санхүүгийн сонирхолд хохирол учруулах зэрэг эрүүгийн шинжтэй зөрчлүүдийг хэлнэ. Түүнчлэн, гурваас дээш жилээр хорих ял бүхий эрүүгийн хэрэг, 50 мянган еврогоос доошгүй торгууль бүхий захиргааны зөрчлүүдийг хэлнэ.

Хуульд заасны дагуу 50 доошгүй ажилтан бүхий ажил олгогч бүр ажилтны өөрийн ажлын шугамаар олсон нийгмийн эсрэг үйлдлийн талаарх мэдээллийг хүлэн авч, шийдвэрлэх дотоод тогтолцоотой байна. Үүний тулд тухайн асуудал хариуцсан ажилтан томилох, хянан шалгах ажиллагааны үр дүнгийн тайланг тайлангуудыг хөтлөх, бүртгэх хэвлэх, нарийн процессуудыг тогтоосон дотоод журам боловсруулна.

Хэрхэн мэдээлэх аргачлалыг хэвлүүлэн бүх ажилтнуудад тарааж, хүртээмжтэй байлгана. Мэдээлэх аргуудын нэг нь өдрийн 24 цагийн турш нээлттэй байх ёстой. Ажил олгогч нь мэдээлэл бүрийг хүлээн авч, хянан шалгах үүрэг хүлээх бөгөөд мэдээлэгчийн нууцлалыг хадгалж, үр дүнгийн талаар мэдээллийг хүлээн авсан өдрөөс 10 хоногийн дотор мэдээлэх үүрэг хүлээнэ.

Ажил олгогч нь хууль хүчин төгөлдөр үйлчилж эхэлснээс хойших 6 сарын доторх дээрх шаардлагуудыг биелүүлэх ба холбогдох шаардлагыг биелүүлээгүй тохиолдолд 20 мянган еврогийн торгууль төлнө.

Нийгмийн эсрэг үйлдлийг илчилсэн ажилтнууд тухайн илчилсэн үйлдэл нь ноцтой эсэхээс хамааран хоёр түвшид хамгаалалт авна.

Ажилтанд ноцтой бус үйлдлийг дотоод нэгждээ мэдээлсний /өөрийн ажлын явцад олсон мэдээлэл/ төлөө ажил олгогч нь хууль бус үйлдэл үйлдсэн тохиолдолд Хөдөлмөрийн хянан шалгах байгууллагууд нь тухайн үйлдэл нь гаргасан мэдээлэлтэй холбоотой гэж үзсэн тохиолдолд таслан зогсоох эрхтэй байна.

Ажилтан нь нийгмийн эсрэг ноцтой үйлдлийг мэдээлэхдээ эрүүгийн, эсхүл захиргааны хэргээс хамааран холбогдох албанд хамгаалуулахаар өргөдөл гаргана. Хамгаалалт олгосон тохиолдолд ажил олгогч нь ажилтанд Хөдөлмөрийн хянан шалгах байгууллагатай урьдчилан зөвшилцөлгүй тодорхой хариуцлага ногдуулахыг хориглоно. Ажил олгогч нь ажилтанд ногдуулах гэж буй хариуцлагыг мэдээлэл өгсөнтэй холбоогүй болохыг нотлох үүрэг хүлээнэ. Энэ нь захиргааны хэрэг хянан шийдвэрлэх зарчмын дагуу явагдах бөгөөд ажил олгогч болон ажилтны аль аль нь давж заалдах эрхтэй байна.

Дээрх шаардлагыг зөрчсөн ажил олгогч нь Хөдөлмөрийн хянан шалгах байгууллагаас ногдуулсан торгууль төлнө. Мэдээлэл өгсөн ажилтныг хууль бусаар ажлаас нь чөлөөлсөн тохиолдолд цалин хөлсөө алдсаны нөхөн олговор авах эрхтэй ба нөхөн олговрын хэмжээнд хязгаар тогтоогоогүй.

ДӨРӨВ. БҮГД НАЙРАМДАХ ЭНЭТХЭГ УЛС

Тус улс нь Шүүмжлэгчийн эрхийг хамгаалах бие даасан хуультай. Энэтхэгийн 2011 оны Шүүмжлэгчийг хамгаалах хууль (The whistle blowers protection act, 2011) нь 7 бүлэг, 31 зүйлтэй бөгөөд 2014 оны 5 дугаар сараас мөрдөгдөж эхэлжээ. Энэ хуулийн зорилго нь ямарваа авлига авсан, эсхүл эрх мэдлээ санаатайгаар урвуулан ашигласан, эсхүл шийдвэрийг санаатайгаар хэн нэгэн төрийн албан хаагчийн эсрэг урвуулан ашигласан

laws No. 307/2014, <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2014/307/>,
<http://accace.com/newsroom/local-news/112579/104923/act-on-reporting-of-anti-social-activities-brings-new-obligations-for-employers-news-flash>

зөрчлийг илчилсэн санал гомдлуудыг хүлээн авах тогтолцоог бий болгох, тэдгээр санал гомдлыг нягтлан шалгах, эсхүл шалгах шалтгааныг бий болгох, тийм санал гомдлыг гаргасан хүмүүсийг эрсдэлд орохоос хамгаалахтай холбоотой бүх харилцааг зохицуулахад оршино. Хууль нь дараах бүтэцтэй байна. Үүнд:

- I Бүлэг: Удиртгал
- II Бүлэг: Нийтийн эрх ашгийн хамааралтай шүүмжлэл
- III Бүлэг: Нийтийн эрх ашгийн хамааралтай шүүмжлэлийн лавлагаа, шалгалт
- IV Бүлэг: Санал шүүмжлэлийг шийдвэрлэх байгууллагын эрх мэдэл
- V Бүлэг: Шүүмжлэгчийг (шүгэл үлээгч) хамгаалах
- VI Бүлэг: Зөрчил ба шийтгэл
- VII Бүлэг: Бусад

Шүүмжлэгчийн эрхийг хамгаалах тухай хууль нь Жамму Кашмир мужаас бусад бүх Энэтхэгт хүчин төгөлдөр үйлчлэх бөгөөд хугацааг Төв Засгийн газраас Албан ёсны сонинд хэвлэн нийтэлсэн өдрөөс тооцно. Гэвч зарим заалтуудыг өөр өөр огноогоор өдөрлөж болох ба тэр нь тухайн заалтын хүчин төгөлдөр болсон хугацаа болно гэж заасан байна. Мөн энэ хуулийн заалтууд нь 1988 оны "Тусгай хамгаалалтын бүлэг" хуулийн дагуу зохицуулагддаг тул Холбооны зэвсэгт хүчинд үйлчлэхгүй.

Хуульд зааснаар "шүүмжлэгч" (шүгэл үлээгч) энэ хуульд заасан "шүүмжлэл"-ийг хийсэн аливаа хүнийг гэж тодорхойлсон бөгөөд "шүүмжлэл" гэдгийг дараах байдлаар тодорхойлсон байна. Үүнд:

- 1988 оны Авлигаас урьдчилан сэргийлэх тухай хуульд заасан гэмт үйлдлүүдийг үйлдэхийг, эсхүл үйлдүүлэхийг завдсан;
- санаатайгаар эрх мэдлээ урвуулан ашиглаж Засгийн газрыг хохироосон, эсхүл хэн нэгэн төрийн албан хаагч, эсхүл гуравдагч этгээдэд мэдэгдэхүйц ашигтай байдал үүсгэсэн;
- эрүүгийн хэрэг үйлдэхийг оролдсон, эсхүл эрүүгийн хэрэг үйлдүүлсэн төрийн албан хаагчийн талаар нийтийн эрх ашгийг хамгаалах үүднээс бичгээр, эсхүл цахим шуудан, цахим зурвасаар илчлэн бичсэнийг хэлнэ гэж тодорхойлсон.³⁰⁴

Нийтийн эрх ашгийн хамааралтай гэдгийг 1923 оны Албаны нууцлалын тухай хуулийн заалтуудад агуулагдаагүй бол аливаа төрийн албан хаагч, эсхүл аливаа бусад хүмүүс ба төрийн бус байгууллага нь энэ хуулийн зорилгод нийцсэн нийтийн эрх ашгийг хамгаалах үнэн зөв шүүмжлэлийг шийдвэрлэх эрх бүхий байгууллагад сайн дураар гарган мэдүүлнэ гэхчлэн тодорхойлжээ.

Харин нийтийн эрх ашгийн төлөөх санал шүүмжлэлийг хүлээн авсан даруйд хэрхэн шийдвэрлэх тухай үйл ажиллагаа, эрх мэдлийн талаарх 3-р бүлэгт:³⁰⁵ шүүмжлэгчээс энэхүү шүүмжлэлийг гаргагч нь чухамхүү өөрөө мөн эсэхийг лавлан асуух, тэрээр өөр бусад байгууллага, эрх мэдэлтэнд өөрөө илэрхийлэхийг хүсэхгүй бол түүний нэрийг нууцлах, шүүмжлэлийн үндэслэл үнэн бодитойг нягтлан шалгах, шаардлагатай арга хэмжээг авч хэрэгжүүлэх гэх зэргээр тодорхойлсон байна. Санал шүүмжлэлийг шийдвэрлэх байгууллагын эрх мэдлийн тухайд нягтлан шалгах үүднээс санал шүүмжлэл гаргагчаас холбогдох баримт, шалгахад туслахыг хүсэх зэргийг шаардах эрхтэй гэжээ. Улмаар тэр нь 1908 оны Иргэний хэргийн хуулийн дагуу санал шүүмжлэл гаргагчийг дуудаж ам тангараг өргүүлэх, ярилцаж шалгах, холбогдох бичиг баримт гаргуулах, гэрч баримт шаардах гэх зэрэг Иргэний хэргийн шүүхийн адил эрхүүдтэй байна.

Энэтхэгийн Шүүмжлэгчийн тухай хуулийг бусад холбогдох Иргэний тухай хууль, Эрүүгийн тухай хууль зэрэгтэй ихээхэн уялдуулсан байна.

³⁰⁴ The whistle blowers protection act, 2011 <http://egazette.nic.in/WriteReadData/2014/159420.pdf>

³⁰⁵ The whistle blowers protection act, 2011 <http://egazette.nic.in/WriteReadData/2014/159420.pdf>

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- An International Perspective on Whistleblowing, Norm Keith, Shane Todd, And Carla Oliver, 2016,
http://www.americanbar.org/content/dam/aba/publications/criminal_justice_magazine/v31/OLIVER.authcheckdam.pdf
- Committing To Effective Whistleblower Protection, OECD,
<https://www.oecd.org/corruption/anti-bribery/Committing-to-Effective-Whistleblower-Protection-Highlights.pdf>
- Act on Certain Measures related to the Reporting of the Anti-social Activities and on amendments of certain laws, 2014 <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2014/307/>
- Model Act, <http://www.whistleblowers.org/storage/documents/model.law.pdf>
- Protected Disclosures Act 2014, Ireland,
<http://www.irishstatutebook.ie/eli/2014/act/14/enacted/en/print.html>
- Recommendation CM/Rec(2014)7 and explanatory memorandum, Council of Europe,
[https://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/cdcj/CDCJ%20Recommendations/CMRec\(2014\)7E.pdf](https://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/cdcj/CDCJ%20Recommendations/CMRec(2014)7E.pdf)
- Resource Guide on Good Practices in the Protection of Reporting Persons, The United Nations Convention against Corruption, 2015
http://www.unodc.org/documents/corruption/Publications/2015/15-04741_Person_Guide_eBook.pdf
- Study on Whistleblower Protection Frameworks, Compendium of Best Practices and Guiding Principles for Legislation <https://www.oecd.org/g20/topics/anti-corruption/48972967.pdf>
- Whistleblower Laws: International Best Practice, Paul Latimer, A J Brown, UNSW Law Journal, Volume 31(3)
http://www98.griffith.edu.au/dspace/bitstream/handle/10072/23199/53537_1.pdf;sequence=1
- Whistleblower Protection Around the World,
https://www.employmentlawwatch.com/2015/02/articles/employment-uk/whistleblower-protection-around-the-world/?utm_source=Mondaq&utm_medium=syndication&utm_campaign=View-Original
- Whistleblowing An employer's guide to global compliance, DLI Piper,
https://www.dlapiper.com/~media/Files/Insights/Publications/2015/06/Whistleblowing_Law_Report_2015.pdf
- Whistleblowing Protection Laws – EU Member States Laws,
<http://journalism.cmpf.eui.eu/maps/whistleblowing/>
- A Critical Analysis of Whistleblower Protection in the European Union, Ada-Iuliana POPESCU
http://www.jopafl.com/uploads/issue7/A_CRITICAL_ANALYSIS_OF_WHISTLEBLOWER_PROTECTION_IN_THE_EUROPEAN_UNION.pdf
- law № 571 <http://www.whistleblowing.it/Romanian%20Law%20571-2004%20-%20whistleblowingEN.pdf>
- The whistle blowers protection act, 2011
<http://egazette.nic.in/WriteReadData/2014/159420.pdf>

INTERNATIONAL PRINCIPLES FOR WHISTLEBLOWER LEGISLATION

BEST PRACTICES FOR LAWS TO PROTECT
WHISTLEBLOWERS AND SUPPORT
WHISTLEBLOWING IN THE PUBLIC INTEREST

Transparency International is the global civil society organisation leading the fight against corruption. Through more than 90 chapters worldwide and an international secretariat in Berlin, we raise awareness of the damaging effects of corruption and work with partners in government, business and civil society to develop and implement effective measures to tackle it.

Printed on 100% recycled paper.

© 2013 Transparency International. All rights reserved.

This project has been funded with support from the European Commission. This publication reflects the views only of the author and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

With the financial support of the Prevention of and Fight Against Crime Programme of the European Union.
European Commission - Directorate-General Home Affairs.

TABLE OF CONTENTS

PREAMBLE	2
GUIDING DEFINITION	4
GUIDING PRINCIPLE	4
SCOPE OF APPLICATION	4
PROTECTION	5
DISCLOSURE PROCEDURES	7
RELIEF AND PARTICIPATION	9
LEGISLATIVE STRUCTURE, OPERATION AND REVIEW	10
ENFORCEMENT	11

INTERNATIONAL PRINCIPLES FOR WHISTLEBLOWER LEGISLATION

BEST PRACTICES FOR LAWS TO PROTECT WHISTLEBLOWERS AND SUPPORT WHISTLEBLOWING IN THE PUBLIC INTEREST

PREAMBLE

Whistleblowers play an essential role in exposing corruption, fraud, mismanagement and other wrongdoing that threaten public health and safety, financial integrity, human rights, the environment and the rule of law. By disclosing information about such misdeeds, whistleblowers have helped save countless lives and billions of dollars in public funds, while preventing emerging scandals and disasters from worsening.

Whistleblowers often take on high personal risk. They may be fired, sued, blacklisted, arrested, threatened or, in extreme cases, assaulted or killed. Protecting whistleblowers from such retaliation will promote and ease the efficient exposing of corruption, while also enhancing openness and accountability in government and corporate workplaces.

The right of citizens to report wrongdoing is a natural extension of the right of freedom of expression, and is linked to the principles of transparency and integrity. All people have the inherent right to protect the well-being of other citizens and society at large, and in some cases they have the duty to report wrongdoing. The absence of effective protection can therefore pose a dilemma for whistleblowers: they are often expected to report corruption and other crimes, but doing so can expose them to retaliation.

Recognising the role of whistleblowing in corruption-fighting efforts, many countries have pledged to enact whistleblower protection laws through international conventions. And, ever more governments, corporations and non-profit organisations around the world are putting whistleblower procedures in place. It is essential, however, that these policies provide accessible disclosure channels for whistleblowers, meaningfully protect whistleblowers from all forms of retaliation, and ensure that the information they disclose can be used to advance needed reforms.

To help ensure that whistleblowers are afforded proper protection and disclosure opportunities, the principles presented here serve as guidance for formulating new and improving existing whistleblower legislation. They should be adapted to an individual country's political, social and cultural contexts, and to its existing legal frameworks. They take into account lessons learned from existing laws and their implementation in practice, and have been shaped by input from whistleblower experts, government officials, academia, research institutes and NGOs from all regions. These principles will be updated and refined as experiences with legislation and practices continue to unfold.

GUIDING DEFINITION

1. *Whistleblowing* – the disclosure of information related to corrupt, illegal, fraudulent or hazardous activities being committed in or by public or private sector organisations¹ – which are of concern to or threaten the public interest – to individuals or entities believed to be able to effect action.

GUIDING PRINCIPLE

2. *Protected individuals and disclosures* – all employees and workers in the public and private sectors need:
 - accessible and reliable channels to report wrongdoing;
 - robust protection from all forms of retaliation; and
 - mechanisms for disclosures that promote reforms that correct legislative, policy or procedural inadequacies, and prevent future wrongdoing.

SCOPE OF APPLICATION

3. *Broad definition of whistleblowing* – whistleblowing is the disclosure or reporting of wrongdoing, including but not limited to corruption; criminal offences; breaches of legal obligation;² miscarriages of justice; specific dangers to public health, safety or the environment; abuse of authority; unauthorised use of public funds or property; gross waste or mismanagement; conflict of interest;³ and acts to cover up of any of these.
4. *Broad definition of whistleblower* – a whistleblower is any public- or private sector employee or worker who discloses information covered in Principle 3 (above) and who is at risk of retribution. This

¹ Including perceived or potential wrongdoing.

² Including fraudulent financial disclosures made by government agencies/officials and publicly traded corporations.

³ Could also include human rights violations if warranted or appropriate within a national context.

includes individuals who are outside the traditional employee-employer relationship, such as consultants, contractors, trainees/interns, volunteers, student workers, temporary workers and former employees.⁴

5. *Threshold for whistleblower protection: “reasonable belief of wrongdoing”* – protection shall be granted for disclosures made with a reasonable belief that the information is true at the time it is disclosed.⁵ Protection extends to those who make inaccurate disclosures made in honest error, and should be in effect while the accuracy of a disclosure is being assessed.

PROTECTION

6. *Protection from retribution* – individuals shall be protected from all forms of retaliation, disadvantage or discrimination at the workplace linked to or resulting from whistleblowing. This includes all types of harm, including dismissal, probation and other job sanctions; punitive transfers; harassment; reduced duties or hours; withholding of promotions or training; loss of status and benefits; and threats of such actions.
7. *Preservation of confidentiality* – the identity of the whistleblower may not be disclosed without the individual’s explicit consent.
8. *Burden of proof on the employer* – in order to avoid sanctions or penalties, an employer must clearly and convincingly demonstrate that any measures taken against an employee were in no sense connected with, or motivated by, a whistleblower’s disclosure.
9. *Knowingly false disclosures not protected* – an individual who makes a disclosure demonstrated to be knowingly false is subject to

⁴ Protection shall extend to attempted and perceived whistleblowers; individuals who provide supporting information regarding a disclosure; and those who assist or attempt to assist a whistleblower.

⁵ “Reasonable belief” is defined as when a person reasonably could suspect wrongdoing in light of available evidence.

possible employment/professional sanctions and civil liabilities.⁶ Those wrongly accused shall be compensated through all appropriate measures.

10. *Waiver of liability* – any disclosure made within the scope of whistleblower legislation shall be immune from disciplinary proceedings and liability under criminal, civil and administrative laws, including those related to libel, slander, copyright and data protection. The burden shall fall on the subject of the disclosure to prove any intent on the part of the whistleblower to violate the law.
11. *Right to refuse participation in wrongdoing* – employees and workers have the right to decline to participate in corrupt, illegal or fraudulent acts. They are legally protected from any form of retribution or discrimination (see Principle 6, above) if they exercise this right.
12. *Preservation of rights* – any private rule or agreement is invalid if it obstructs whistleblower protections and rights. For instance, whistleblower rights shall override employee “loyalty” oaths and confidentiality/nondisclosure agreements (“gag orders”).
13. *Anonymity* – full protection shall be granted to whistleblowers who have disclosed information anonymously and who subsequently have been identified without their explicit consent.
14. *Personal protection* – whistleblowers whose lives or safety are in jeopardy, and their family members, are entitled to receive personal protection measures. Adequate resources should be devoted for such protection.

⁶ The burden shall fall on the subject of the disclosure to prove that the whistleblower knew the information was false at the time of disclosure.

DISCLOSURE PROCEDURES

15. *Reporting within the workplace* – whistleblower regulations and procedures should be highly visible and understandable; maintain confidentiality or anonymity (unless explicitly waived by the whistleblower); ensure thorough, timely and independent investigations of whistleblowers' disclosures; and have transparent, enforceable and timely mechanisms to follow up on whistleblowers' retaliation complaints (including a process for disciplining perpetrators of retaliation).⁷
16. *Reporting to regulators and authorities* – if reporting at the workplace does not seem practical or possible, individuals may make disclosures to regulatory or oversight agencies or individuals outside of their organisation. These channels may include regulatory authorities, law enforcement or investigative agencies, elected officials, or specialised agencies established to receive such disclosures.
17. *Reporting to external parties* – in cases of urgent or grave public or personal danger, or persistently unaddressed wrongdoing that could affect the public interest, individuals shall be protected for disclosures made to external parties such as the media, civil society organisations, legal associations, trade unions, or business/professional organisations.⁸
18. *Disclosure and advice tools* – a wide range of accessible disclosure channels and tools should be made available to employees and workers of government agencies and publicly traded companies, including advice lines, hotlines, online portals, compliance offices,

⁷ Employees are encouraged to utilise these internal reporting channels as a first step, if possible and practical. For a guide on internal whistleblowing systems, see *PAS Code of Practice for Whistleblowing Arrangements*, British Standards Institute and Public Concern at Work, 2008.

⁸ If these disclosure channels are differentiated in any manner, the disclosure process in any event shall not be onerous and must allow disclosures based alone on reasonable suspicion (e.g. UK Public Interest Disclosure Act).

and internal or external ombudspersons.⁹ Mechanisms shall be provided for safe, secure, confidential or anonymous disclosures.¹⁰

19. *National security/official secrets* – where a disclosure concerns matters of national security, official or military secrets, or classified information, special procedures and safeguards for reporting that take into account the sensitive nature of the subject matter may be adopted in order to promote successful internal follow-up and resolution, and to prevent unnecessary external exposure. These procedures should permit internal disclosures, disclosure to an autonomous oversight body that is institutionally and operationally independent from the security sector, or disclosures to authorities with the appropriate security clearance. External disclosure (i.e. to the media, civil society organisations) would be justified in demonstrable cases of urgent or grave threats to public health, safety or the environment; if an internal disclosure could lead to personal harm or the destruction of evidence; and if the disclosure was not intended or likely to significantly harm national security or individuals.¹¹

⁹ Individuals seeking advice shall also be fully protected.

¹⁰ In accordance with relevant data protection laws, regulations and practices.

¹¹ "Classified" material must be clearly marked as such, and cannot be retroactively declared classified after a protected disclosure has been made.

RELIEF AND PARTICIPATION

20. *Full range of remedies* – a full range of remedies must cover all direct, indirect and future consequences of any reprisals, with the aim to make the whistleblower whole. This includes interim and injunctive relief; attorney and mediation fees; transfer to a new department or supervisor; compensation for lost past, present and future earnings and status; and compensation for pain and suffering.¹² A fund to provide assistance for legal procedures and support whistleblowers in serious financial need should be considered.
21. *Fair hearing (genuine “day in court”)* – whistleblowers who believe their rights have been violated are entitled to a fair hearing before an impartial forum, with full right of appeal. Decisions shall be timely, whistleblowers may call and cross-examine witnesses, and rules of procedure must be balanced and objective.
22. *Whistleblower participation* – as informed and interested stakeholders, whistleblowers shall have a meaningful opportunity to provide input to subsequent investigations or inquiries. Whistleblowers shall have the opportunity (but are not required) to clarify their complaint and provide additional information or evidence. They also have the right to be informed of the outcome of any investigation or finding, and to review and comment on any results.
23. *Reward systems* – if appropriate within the national context, whistleblowers may receive a portion of any funds recovered or fines levied as a result of their disclosure. Other rewards or acknowledgements may include public recognition or awards (if agreeable to the whistleblower), employment promotion, or an official apology for retribution.

¹² This may also include medical expenses, relocation costs or identity protection.

LEGISLATIVE STRUCTURE, OPERATION AND REVIEW

24. *Dedicated legislation* – in order to ensure clarity and seamless application of the whistleblower framework, stand-alone legislation is preferable to a piecemeal or a sectoral approach.
25. *Publication of data* – the whistleblower complaints authority (below) should collect and regularly publish (at least annually) data and information regarding the functioning of whistleblower laws and frameworks (in compliance with relevant privacy and data protection laws). This information should include the number of cases received; the outcomes of cases (i.e. dismissed, accepted, investigated, validated); compensation and recoveries (maintaining confidentiality if the whistleblower desires); the prevalence of wrongdoing in the public and private sectors; awareness of and trust in whistleblower mechanisms; and time taken to process cases.
26. *Involvement of multiple actors* – the design and periodic review of whistleblowing laws, regulations and procedures must involve key stakeholders including employee organisations, business/employer associations, civil society organisations and academia.
27. *Whistleblower training* – comprehensive training shall be provided for public sector agencies and publicly traded corporations and their management and staff. Whistleblower laws and procedures shall be posted clearly in public and private sector workplaces where their provisions apply.

ENFORCEMENT

28. *Whistleblower complaints authority* – an independent agency shall receive and investigate complaints of retaliation and improper investigations of whistleblower disclosures. The agency may issue binding recommendations and forward relevant information to regulatory, investigative or prosecutorial authorities for follow-up. The agency shall also provide advice and support, monitor and review whistleblower frameworks, raise public awareness to encourage the use of whistleblower provisions, and enhance cultural acceptance of whistleblowing. The agency shall be provided with adequate resources and capacity to carry out these functions.
29. *Penalties for retaliation and interference* – any act of reprisal for, or interference with, a whistleblower’s disclosure shall be considered misconduct, and perpetrators of retaliation shall be subject to employment/professional sanctions and civil penalties.¹³
30. *Follow-up and reforms* – valid whistleblower disclosures shall be referred to the appropriate regulatory agencies for follow-up, corrective actions and/or policy reforms.

¹³ Criminal penalties may also apply if the act of retaliation is particularly grievous (i.e. intentionally placing the whistleblower’s safety or life at risk). This would depend on a country’s particular context, and should be considered as a means to establish proportionate sanctions only when needed.

ACKNOWLEDGEMENTS

Transparency International would like to thank the many people and organisations that provided valuable input to these Principles, including:

Batory Foundation
Blueprint for Free Speech
Prof. AJ Brown, Griffith University
Canadians for Accountability
Franz Chevarria
Commonwealth Human Rights Initiative
European Federation of Journalists
Federal Accountability Initiative for Reform
Prof. Marie Ghantous, Lebanese Center for International Studies
Government Accountability Project
Prof. Keith Henderson, American University
K-Monitor Watchdog for Public Funds
Pierre Landell-Mills, Partnership for Transparency Fund
Prof. David Lewis, Middlesex University
Chris Moll, Lexchange
Auwal Ibrahim Musa, Civil Society Legislative Advocacy Centre
Anna Myers
Open Democracy Advice Centre
Open Society Justice Initiative
Project on Government Oversight
Public Concern at Work
Paul Stephenson
Julio Bacio Terracino, OECD
Prof. Wim Vandekerckhove, University of Greenwich
Prof. Robert Vaughn, American University
Whistleblower-Netzwerk
Whistleblowers Australia
Yemeni Observatory for Human Rights

**ПАРЛАМЕНТЫН НЭГДСЭН ХУРАЛДААН БОЛОН БАЙНГЫН ХОРООНЫ
ХУРАЛДААНЫГ ОЛОН НИЙТИЙН МЭДЭЭЛЛИЙН ХЭРЭГСЛЭЭР ШУУД ДАМЖУУЛДАГ
ЭСЭХ ТАЛААРХ БУСАД ОРНУУДЫН ТУРШЛАГА**

Д.Халиун, Д.Жигваагүнсэл, Т.Саулегүл

АГУУЛГА

УДИРТГАЛ

СУДАЛГААНЫ ТОВЧ

ПАРЛАМЕНТЫН НЭГДСЭН ХУРАЛДААН БОЛОН БАЙНГЫН ХОРООНЫ ХУРАЛДААНЫГ
ОЛОН НИЙТИЙН МЭДЭЭЛЛИЙН ХЭРЭГСЛЭЭР ШУУД ДАМЖУУЛДАГ ЭСЭХ ТАЛААРХ
БУСАД ОРНУУДЫН ТУРШЛАГА

ЕВРОПЫН ОРНУУДЫН ПАРЛАМЕНТЫН ХУРАЛДААНЫГ ДАМЖУУЛДАГ ЭСЭХ ТАЛААРХ
МЭДЭЭЛЭЛ

- Бүгд Найрамдах Солонгос улс
- Бүгд Найрамдах Турк улс
- Тайландын вант улс
- Бүгд Найрамдах Сингапур улс

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

УДИРТГАЛ

Судалгаанд Европын болон Азийн зарим орнуудын холбогдох хууль тогтоомжийн хүрээнд Европын өргөн нэвтрүүлгийн зөвлөлөөс (The European broadcasting union) хийсэн судалгааг³⁰⁶ мэдээллийн эх сурвалж болгон ашиглаж Парламентын нэгдсэн болон Байнгын хорооны хуралдааныг олон нийтийн хэвлэл мэдээллийн хэрэгслээр хэрхэн дамжуулж байгааг судалсан болно.

Судалгааны товч дүгнэлт:

Парламентын хуралдааныг олон нийтийн хэвлэл мэдээллийн хэрэгслээр шууд дамжуулах тухай асуудал нь олон жилийн маргаан, мэтгэлцээний дунд явж иржээ.

Судалгаанаас үзэхэд нууцад хамаарах болон хуулиар хязгаарласнаас бусад парламентын бүх төрлийн мэдээ, мэдээлэл олон нийтэд нээлттэй байдаг нь олон улсад нийтлэг жишиг болсон байна.

Гэвч нээлттэй байх гэдэг нь харьцангуй байна. Тухайлбал, зарим оронд парламентын үйл ажиллагаа, мэдээ мэдээллийг нээлттэй хүргэх хэдий ч телевизийн сувгаар парламентын нэгдсэн болон Байнгын хорооны хуралдааныг тодорхой цагуудад, тодорхой сэдвээр хэсэгчлэн хүргэх явдал түгээмэл байна. Харин ихэнх оронд парламент нь өөрийн интернет сайтаар парламентын нэгдсэн болон Байнгын хорооны хуралдааныг дамжуулдаг. /Хавсралт 2-оос үзнэ үү/

Парламентын нэгдсэн болон Байнгын хорооны хуралдааныг олон нийтийн мэдээллийн хэрэгслээр шууд дамжуулдаг эсэх талаарх асуудлыг дэлхийн 44 орны хүрээнд судлан үзэхэд дараах онцлогтой байна. Үүнд:

- Судалгаанд хамрагдсан орнууд нь парламентын **үйл ажиллагааг** парламентын цахим хуудас, тусгай телевизийн суваг, радио станц болон олон нийтийн телевизийн суваг, [youtube](#), твиттер, [facebook](#) зэрэг мэдээллийн хэрэгслээр дамжуулан олон нийтэд хүргэж байна.
- Харин нэгдсэн болон Байнгын хорооны хуралдааныг олон нийтийн мэдээллийн хэрэгслээр дамжуулдаг хэлбэрүүд нь янз бүр байна. Тухайлбал,

Парламентын ТВ сувгаар: Судалгаанд хамрагдсан Европын 40 орноос Итали, Франц, Португал, Испани, Герман, Их Британи, Исланд, Турк, Украин, Гүрж, Литва, Дани, Унгар, Грек, Хорват, Словени, Македон, Нидерланд, Ирланд, Люксембург зэрэг 20 орон парламентын өөрийн телевизийн сувагтай бөгөөд үүнээс **8 орон нь парламентын нэгдсэн болон Байнгын хорооны хуралдааныг дамжуулдаггүй** бол 12 нь парламентын нэгдсэн хуралдааныг шууд дамжуулдаг. Германы парламентын телевизийн суваг нь зөвхөн нийслэл Берлинд парламентын хуралдааныг дамжуулан үзүүлдэг байна.

Олон нийтийн телевизээр: Латви, Люксембургээс бусад бүх улсад Олон нийтийн телевиз нь парламентын чуулганы нэгдсэн хуралдааны **явцыг дамжуулдаг** бол Их Британий парламент, Австрийн парламентын Үндэсний Зөвлөлийн хуралдааныг тогтмол, бүрэн хэмжээгээр нь шууд дамжуулан үзүүлдэг.

Арилжааны телевизээр: Дани, Грек, Латви, Польш, Люксембург, Португал, Румын, Словак, Испани, Швед, Их Британи зэрэг 11 орны арилжааны телевизүүд **зөвхөн онцгой тохиолдолд** нэгдсэн хуралдааныг дамжуулдаг байна. Харин Унгар, Литвад зарим арилжааны кабелийн телевизүүд парламентын нэгдсэн хуралдааныг шууд дамжуулдаг.

Интернетээр: Дээрх орнуудын 39 нь буюу 98 хувь нь парламентын нэгдсэн хуралдааныг өөрийн интернет сайтаар /сүлжээнд байршуулдаг/ шууд дамжуулдаг. Испани ба Шведийн парламентын байнгын хорооны хуралдааныг мөн сайтаар шууд дамжуулан үзүүлдэг байна.

Радиоогоор: Парламентын нэгдсэн хуралдааныг олон нийтийн радиоогоор дамжуулдаг 14 улсаас Кипр, Латви, Унгар зэрэг 3 оронд парламентын хуралдааныг радиоогоор тогтмол шууд нэвтрүүлдэг. Хорват, Эстони, Герман, Литва, Португал, Румын, Словак, Словени,

³⁰⁶ Parliamentary broadcasting service in Europe 2016 <http://www.ebu.ch/mis>

Испани, Швед, Их Британи зэрэг 11 улсад зөвхөн онцгой тохиолдолд парламентын үйл ажиллагааг радиогоор шууд нэвтрүүлдэг байна.

- Азийн зарим орнуудын хувьд тусгайлсан парламентын сувгаараа парламентын нэгдсэн хуралдааныг зөвшөөрөгдсөн хэсгээс дамжуулдаг байна. Тухайлбал, Тайланд, Сингапур зэрэг болно.

ПАРЛАМЕНТЫН НЭГДСЭН ХУРАЛДААН БОЛОН БАЙНГЫН ХОРООНЫ ХУРАЛДААНЫГ ОЛОН НИЙТИЙН МЭДЭЭЛЛИЙН ХЭРЭГСЛЭЭР ШУУД ДАМЖУУЛДАГ ЭСЭХ ТАЛААРХ БУСАД ОРНУУДЫН ТУРШЛАГА³⁰⁷

Парламентын мэдээллийг олон нийтэд хүргэх харилцаа нь улс орнуудын парламентаас батлан гаргасан хууль, Парламентын хуралдааны дэг болон Тамгын газрын үйл ажиллагаанд баримтлах дүрэм, журмуудаар зохицуулагддаг байна.³⁰⁸

Эдгээрээс үзэхэд нууцад хамаарах болон хуулиар хязгаарласнаас бусад парламентын бүх төрлийн мэдээ, мэдээлэл олон нийтэд нээлттэй байдаг нь олон улсад нийтлэг жишиг болжээ. Гэвч нээлттэй байх гэдэг нь харьцангуй байна. Тухайлбал, зарим оронд парламентын үйл ажиллагаа, мэдээ мэдээллийг нээлттэй хүргэх хэдий ч парламентын нэгдсэн болон байнгын хорооны хуралдааныг тодорхой цагуудад, тодорхой сэдвээр хэсэгчлэн хүргэх явдал түгээмэл байна. Харин ихэнх оронд парламент нь өөрийн интернет сайтаар парламентын нэгдсэн болон байнгын хорооны хуралдааныг дамжуулдаг.

Европын орнуудын парламентын хуралдааныг дамжуулдаг талаарх мэдээлэл

Европын өргөн нэвтрүүлгийн зөвлөлөөс 2016 оны 2 сард ЕХ-ын гишүүн 28 орон болон Албани, Армен, Босни-Герцеговин, Македон, Гүрж, Исланд, Молдов, Монтенегро, Серби, Швейцар, Турк, Украин зэрэг орнуудыг хамруулан нийт 40 оронд судалгаа хийсэн байна. Судалгаанд парламент нь иргэддээ үйл ажиллагаагаа хүргэхдээ олон нийтийн мэдээллийн хэрэгсэл (телевиз, радио, цахим суваг, сошиал медиа)-ийг хэрхэн ашиглаж байгаа талаар судалжээ.

Судалгаанаас үзэхэд парламентын үйл ажиллагааны талаарх өргөн нэвтрүүлгийг ихэвчлэн телевизээр дамжуулдаг бол *шууд нэвтрүүлгийн тухайд цахим сувгийг өргөн ашигладаг байна*. Харин радио шууд дамжуулалт түгээмэл бус байдаг байна.

Парламент өөрийн телевизээр: Судалгаанд хамрагдсан 40 орноос 20 орон буюу 50 хувь нь Парламентын тусгай өргөн нэвтрүүлгийн үйлчилгээтэй, 50 хувь нь тусгайлсан өргөн нэвтрүүлгийн үйлчилгээгүй байна. Үүнд:

Хүснэгт 1

№	Үйлчилгээтэй эсэх	Улс орон
1	Тусгайлсан Парламентын өргөн нэвтрүүлгийн үйлчилгээтэй	Итали, Франц, Португал, Испани, Герман, Их британи, Исланд, Турк, Украин, Гүрж, Литва, Дани, Унгар, Грек, Хорват, Словени, Македон, Нидерланд, Ирланд, Люксембург
2	Тусгайлсан Парламентын өргөн нэвтрүүлгийн үйлчилгээгүй	Бельги, Швейцар, Австри, Чех, Словак, Босни-Герцеговин, Монтенегро, Албани, Серби, Косова, Румын, Болгар, Польш, Швед, Финланд, Эстони, Латви, Молдав, Кипр, Армен

Тусгайлсан Парламентын өргөн нэвтрүүлгийн үйлчилгээг тусгай телевизийн суваг, эсвэл радио станцаар хийдэг. Судалгаанд хамрагдсан тусгайлсан өргөн нэвтрүүлгийн үйлчилгээтэй 20 орноос Итали, Унгар зэрэг орнууд парламентын телевиз болон радио станцтай байна. Бусад улсууд нь зөвхөн телевизийн сувагтай. Харин Польш улсад тусгайлсан интернетэд суурилсан сувагтай хэдий ч үүнийг өргөн нэвтрүүлэг гэж үзээгүй учир үүнд хамруулаагүй байна.

Мөн судалгаанд хамрагдсан орнуудын 42 хувь буюу 17 нь парламентын хуралдаан болон

³⁰⁷ PARLIAMENTARY BROADCAST SERVICES IN EUROPE 2016
http://www.medienorge.uib.no/files/Eksterne_pub/EBU-MIS%20-%20Parliamentary%20Broadcast%20Services%20in%20Europe.pdf

³⁰⁸ The challenge of broadcasting parliamentary proceedings http://www.ipu.org/PDF/publications/ebu_en.pdf

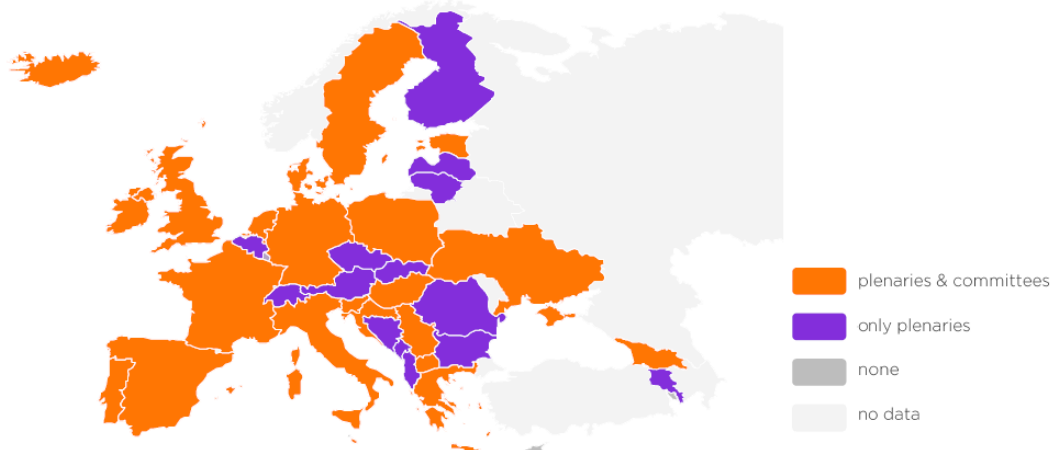
байнгын хорооны **хуралдааныг өргөн нэвтрүүлгээр дамжуулдаггүй** бол 58 хувь нь буюу 23 нь өргөн нэвтрүүлгийн сувгаар эсвэл, цахим хуудсаар нэвтрүүлдэг. (цахим, радио, телевиз) Гэхдээ байнгын хорооны хуралдааныг **бүгд нэвтрүүлдэггүй** бөгөөд зарим оронд **Байнгын хороо нь нэвтрүүлэх эсэхээ өөрөө шийддэг**. Жишээ нь Мальта, Серби зэрэг оронд нэгдсэн хуралдааныг телевиз, радиогоор явуулдаг бол байнгын хорооны хуралдаан болон бусад үйл ажиллагааны талаар цахим хуудсаараа мэдээлдэг байна.

Хүснэгт 2

№	Хуралдаан дамжуулалт	Улс орнууд
1	Зөвхөн нэгдсэн хуралдааныг дамжуулдаг орнууд	Бельги, Швейцар, Австри, Чех, Словак, Босни-Герцеговин, Монтенегро, Албани, Румын, Болгар, Польш, Латви, Литва, Финланд, Армэн
2	Нэгдсэн болон байнгын хорооны хуралдааныг дамжуулдаг орнууд	Украин, Гүрж, Грек, Македон, Серби Унгар Хорват, Словени, Польш, Герман, Итали, Франц, Испани, Португал, Их британи, Нидерланд, Ирланд, Исланд, Дани, Швед, Эстони

COMMITTEE MEETINGS

58% of observed countries broadcast and/or webcast both plenaries and committee meetings (either on TV, radio, or web)

Тусгайлсан Парламентын өргөн нэвтрүүлгийн үйлчилгээтэй 20 орноос 8 оронд нь өргөн нэвтрүүлгийг олон нийтийн хэвлэл мэдээллийн хэрэгсэл эрхлэн явуулдаг бол 12 оронд (Португал, Испани, Франц, Ирланд, Исланд, Дани, Хорват, Грек, Украин, Турк, Итали, Герман) парламент нь өөрөө оператор нь байдаг бөгөөд *парламентын нэгдсэн хуралдааныг шууд дамжуулдаг*. /Хавсралт/ Герман, Итали улсад олон нийтийн хэвлэл мэдээллийн алба, Парламент хоёр хавсран гүйцэтгэдэг байна.

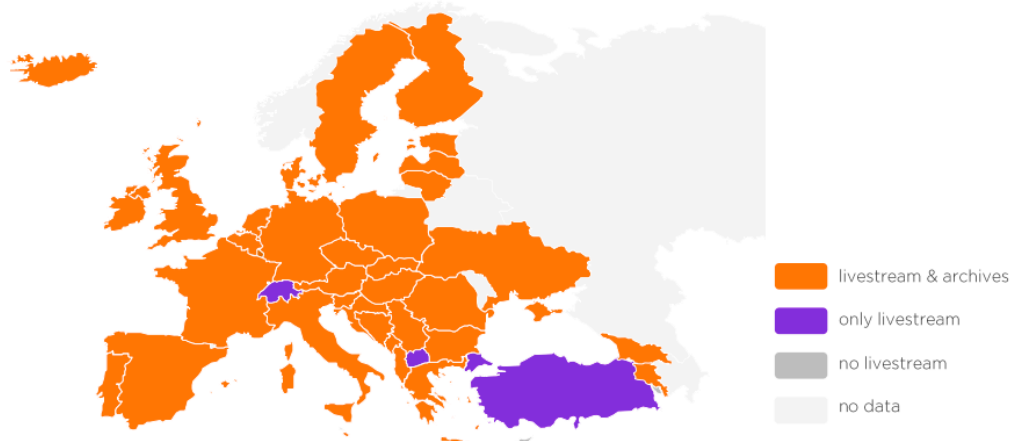
Арилжааны болон хувийн телевизээр: Зарим улс орнууд Парламентын үйл ажиллагааг нэвтрүүлэхэд зориулсан тусгайлсан өргөн нэвтрүүлгийн суваг байдаггүй боловч нэгдсэн болон байнгын хорооны хурлыг, эсвэл зарим хэсгийг нь тухай тухайн телевизийн суваг болон радио станцаар шууд нэвтрүүлдэг. Ийм тусгайлсан биш боловч Парламентын үйл ажиллагааг нэвтрүүлдэг 10 орон байна. Тэдгээрийн дийлэнхийг нь олон нийтийн мэдээллийн операторууд эрхэлдэг.

Цахим хуудсаар буюу интернетээр: Судалгаанд хамрагдсан орнуудын 98 хувь нь Парламентын үйл ажиллагааг цахим хуудсаар шууд дамжуулдаг. Зөвхөн Кипр улсад техникийн асуудлаас болоод түр зогссон байна. Ийм үйлчилгээ нь ихэвчлэн Парламентын цахим хуудас болон өргөн нэвтрүүлгийн цахим хуудас (Словени), youtube (Итали) хуудсаар явагдаж байна.

Ихэнх улс орнуудад өмнөх шууд дамжуулалтын бичлэгийн цахим архивтай байдаг бол Турк, Македон, Швейцарт шууд нэвтрүүлгийн цахим архив байдаггүй.

WEB STREAMING

98% of observed countries offer live web streaming of parliamentary activities

Азийн зарим орны парламентын хуралдааныг дамжуулдаг талаарх мэдээлэл

Бүгд Найрамдах Солонгос Улс

БНСУ-ын Үндэсний Ассамблей нь чуулганы болон Байнгын хорооны хуралдаан, үйл ажиллагааны талаарх мэдээллийг Үндэсний Ассамблейн телевиз болон бусад хэвлэл, мэдээллийн хэрэгслээр нээлттэй дамжуулдаг.

Үндэсний Ассамблейн тухай хуулийн 75 дугаар зүйлд³⁰⁹ "чуулганы нэгдсэн хуралдаан олон нийтэд нээлттэй байна", Үндэсний Ассамблейн дарга үндэсний аюулгүй байдлыг хангах шаардлагатай гэж үзсэн, парламентад 10 ба түүнээс дээш суудалтай нам, эвслийн бүлгийн гишүүд хаалттай хуралдах хүсэлт гаргаж гарын үсэг зурсан тохиолдолд хаалттай хуралдахаар заасан байна.

Үндэсний Ассамблейн Тамгын газрын дүрэмд Тамгын газрын Хууль зүйн үйлчилгээ хариуцсан нарийн бичгийн даргын харьяанд Үндэсний Ассамблейн үйл ажиллагааг олон нийтийн мэдээллийн хэрэгслээр дамжуулах чиг үүрэг бүхий нэвтрүүлэг төлөвлөлтийн хэлтэс (Broadcasting bureau) ажилладаг. Нэвтрүүлэг төлөвлөлтийн хэлтэс нь:

1. Нэвтрүүлэг төлөвлөлт хариуцсан хэсэг (*Broadcast Programming Division*);
2. Нэвтрүүлэг зохион байгуулалт хариуцсан хэсэг (*Broadcast Production Division*);
3. Шууд нэвтрүүлэг хариуцсан хэсэг (*Broadcast Relay Division*) гэсэн хэсгүүдэд хуваагддаг.

Шууд нэвтрүүлэг хариуцсан хэсэг нь Үндэсний Ассамблейн телевиз³¹⁰ (National Assembly television NATV) -ээр Үндэсний Ассамблейн нэгдсэн чуулганы хэлэлцүүлгийг бүрэн эхээр нь шууд дамжуулдаг.

Мөн түүнчлэн үйл ажиллагааны тайлан мэдээлэл, улс төрийн цаг үеийн мэдээ, хууль эрх зүйн мэдээлэл, түүх, соёл, орон нутгийн талаарх нэвтрүүлгүүдийг бэлтгэж 24 цагийн турш NATV телевиз дамжуулдаг байна.

Үндэсний Ассамблейн хуралдааныг сурвалжлах зөвшөөрлийг Үндэсний Ассамблейн Тамгын газрын даргаас олгоно.

2005 оноос БНСУ-ын Үндэсний Ассамблей нь "Дижитал танхим" төслийн хүрээнд чуулганы нэгдсэн хуралдааны танхим болон Байнгын хорооны хуралдааны танхимуудад техник технологийн орчин үеийн программ хангамж, дуу, дүрсний систем бүхий хуралдааны иж бүрэн цахим системийг шинээр суурилуулсан байна.

а_____

³⁰⁹National Assembly Act, 1988, http://korea.assembly.go.kr/res/low_02_read.jsp?boardid=1000000036

³¹⁰National Assembly television NATV, <http://www.natv.go.kr/>

Мөн хуралдааны бүх танхимуудын дуу, дүрсний сигналыг өндөр чанартайгаар хүлээн авч бичлэг хийх боломжтой парламентын сэтгүүлчдийн өрөөг шинэчлэн тохижуулж, шаардлагатай тоног төхөөрөмжөөр тоноглон, хууль тогтоох үйл ажиллагааны мэдээ, мэдээллийг иргэд сонгогчид, олон нийтэд шуурхай түгээх боломжийг бүрдүүлсэн байна.

Бүгд Найрамдах Турк Улс

Туркийн Үндэсний Их Хурлын телевиз нь тус Их Хурлын Тамгын газрын Хэвлэл, мэдээлэл, олон нийттэй харилцах албанд харьяалагддаг.

Туркийн Радио, Телевизийн тухай хуулийн 21-р зүйлд зааснаар Турк Улсын Үндэсний Их Хурлын үйл ажиллагааг нэвтрүүлэх эрх нь Туркийн Үндэсний Их Хурлын телевизэд олгогдсон. Харин Үндэсний Их Хурлын үйл ажиллагааг нэвтрүүлэх цар хүрээг Туркийн Радио, телевизийн ерөнхий газар болон Туркийн Үндэсний Их Хурлын удирдлагын хамтын протоколоор тогтоохоор хуульчлагдсан³¹¹.

Үндэсний Их Хурлын телевиз нь Их Хурлын нэгдсэн хуралдааны үйл явц болон бусад мэдээ, мэдээллийг TRT-3 телевизийн суваг болон Их Хурлын мэдээллийн албан ёсны сайтаар³¹² дамжуулж олон нийтэд хүргэдэг.

Туркийн Үндэсний Их Хурлын телевиз нь парламентын хуралдааныг тодорхой хуваарийн дагуу TRT-3 сувгаар болон интернетээр шууд дамжуулдаг ба дээр дурдсан Хамтын протоколын 5-р зүйлд зааснаар чуулганы анхдугаар хуралдаан, онцгой хуралдаан, төсвийн хэлэлцүүлэг, Засгийн Газрын үйл ажиллагааны төлөвлөгөө, бусад орны төрийн тэргүүнүүдийн парламентад хэлсэн үг зэрэг онцгой тохиолдлуудад өдөр, цаг харгалзахгүй чуулганы нэгдсэн хуралдааныг TRT-3 сувгаар шууд нэвтрүүлдэг байна.

Мөн Парламентад суудал бүхий намын бүлгүүдийн хуралдааны үйл ажиллагааг 1 хүртэлх цагийн хугацаатайгаар интернетээр шууд дамжуулдаг.

Их Хурлын даргын уулзалт, айлчлал, Их Хурлын байнгын хорооны хурал, улс төрийн намуудын удирдлага болон Их Хурлын гишүүдийн зүгээс Их Хуралд зохион байгуулсан хэвлэлийн бага хурал, Бүлгийн дарга нарын уулзалт, Их Хурлын Тамгын газрын үйл ажиллагаа, Их Хуралд зохион байгуулагдсан зөвлөгөөн, сургалт зэрэг үйл ажиллагаа, Их Хуралд өргөн баригдсан хуулийн төсөл болон батлагдсан хуулийн талаарх мэдээллийг нэгтгэн чуулганы нэгдсэн хуралдаанаас бусад боломжит хугацаанд нэвтрүүлдэг байна³¹³.

Тайландын Вант Улс

Тайландын Парламент нь өөрийн үйл ажиллагааг иргэд олон нийтэд шуурхай, ил тод хүргэх зорилгоор парламентын телевиз, радиогийн студи ажиллуулдаг. Энэхүү телевиз, радиогийн студи нь Үндэсний ассамблейн хуралдаан, сенатын болон төлөөлөгчдийн танхимын хуралдаан, мөн байнгын хорооны хуралдааныг телевиз, радиогоор дамжуулах ажлыг хариуцан гүйцэтгэдэг. Парламентын телевиз, радиогийн үйл ажиллагааг Үндэсний ассамблейн радио, телевизийн дамжуулах газар /National assembly Radio and Television Broadcasting Station/ зохицуулдаг бөгөөд энэ нь Парламентын ажлын албаны нэгж юм³¹⁴.

Тай телевизийн суваг нь Парламентын болон байнгын хорооны хуралдаан, парламентын үйл ажиллагааны талаарх мэдээллийг 2006 оноос эхлэн дамжуулсан бөгөөд 2015 оноос дижитал телевиз болсон³¹⁵. Нээлттэй хуралдааны үйл ажиллагааг шууд дамжуулах нь нээлттэй байдаг бол хаалттай хуралдааны тойм мэдээллийг олон нийтэд нэвтрүүлдэг. Харин байнгын хорооны хуралдааны үйл ажиллагааг шууд дамжуулах эсэхийг Байнгын хорооны дарга шийдвэрлэдэг байна.

Бүгд Найрамдах Сингапур Улс

Сингапурт Парламентын хуралдааныг олон нийтийн радио, телевизээр дамжуулдаг.

а

³¹¹ Туркийн Радио, Телевизийн тухай хууль, <http://www.mevzuat.gov.tr>

³¹² <http://www.meclishaber.gov.tr>

³¹³ Туркийн Үндэсний Их Хурлын албан ёсны сайт, Их Хурлын телевизийн үүрэг, https://www.tbmm.gov.tr/tbmm_tv.htm

³¹⁴ <http://www.tvparliament.net/>, National assembly Radio and Television Broadcasting Station

³¹⁵ https://en.wikipedia.org/wiki/Thai_Parliament_Television, Tai Parliament Television

Ингэхдээ зөвшөөрөгдсөн MediaCorp радио, MediaCorp телевизийн сувгаар зөвшөөрөлтэй парламентын сэтгүүлчид парламентын хуралдааны хөтөлбөрийн дагуу зөвшөөрөгдсөн хэсгээс дамжуулж болно. Орон даяар нэвтрүүлэх радиогийн нэвтрүүлэг нь парламентын үйл ажиллагааны талаарх тойм мэдээ, судалгаа мэдээлэл, ярилцлага хэлбэрээр байх ба парламентын хуралдааныг дамжуулах хугацаа нь 100 минут орчим байна.

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- National Assembly Act, 1988, <http://korea.assembly.go.kr/res/low>
- National Assembly television NATV, <http://www.natv.go.kr/>
- Туркийн Радио, Телевизийн тухай хууль- <http://www.mevzuat.gov.tr>
- National assembly Radio and Television Broadcasting Station. www.tvparliament.net/
- Rules of the House of Representa. <http://clerk.house.gov/legislative/house>
- Опыт прямой теле- и радиотрансляции парламентских заседаний в странах ЕС. mobile.council.gov.ru
- <http://www.duma.gov.ru/analytics/tv/>
- Н.Алишева: Парламентское телевидение Киргизстана и зарубежный опыт. media.kg
- “Хууль тогтоох байгууллага ба парламентын сэтгүүл зүйн харилцааны онцлог /олон улсын туршлага, жишиг хандлага/”. Бодлогын судалгаа, шинжилгээ. Х боть, УБ, 2011 он.
- http://www.medienorge.uib.no/files/Eksterne_pub/EBU-MIS%20-%20Parliamentary%20Broadcast%20Services%20in%20Europe.pdf

Парламентын засаглалтай орнуудад нэгдсэн хуралдаан болон Байнгын хорооны хуралдааныг олон нийтийн мэдээллийн хэрэгслээр дамжуулдаг байдал

№	Улс	Танхим	Шууд дамжуулдаг эсэх	
			Нэгдсэн хуралдаан	Байнгын хорооны хуралдаан
1.	Австри	Доод	Тийм	-
		Дээд	Тийм	-
2.	Бангладеш http://www.parliament.gov.bd/index.php/en/medias/video-gallery	1	Үгүй	Үгүй
3.	Болгар http://www.bnt.bg/	Доод	Тийм	Тийм
4.	Босни-Герцеговин ³¹⁶	Дээд	Үгүй	-
		Доод		-
5.	Ботсван http://www.biztechafrika.com/article/botswana-mps-want-live-transmission-debates/9731/	1	Үгүй	-
6.	Вануату http://stream.parliament.gov.vu	1	Тийм	Үгүй
7.	Герман /www.bundestag.de/tv	Доод	Тийм	Тийм
		Дээд	Тийм	Үгүй
8.	Грек http://www.hellenicparliament.gr/en/Enimerosi/tileoptikos-stathmos-tis-voulis/	1	Тийм	Үгүй (previously recorded)
9.	Ирланд http://www.oireachtas.ie/parliament/watchlisten/	Доод	Тийм	Тийм
10.	Итали http://webtv.senato.it/webtv_live	Дээд	Тийм	Тийм
11.	Македон http://www.sobranie.mk/internet-tv-channel.nspix	Доод	Тийм	Тийм
12.	Молдав	-	Үгүй	Үгүй
13.	Науру	-	Үгүй	Үгүй
14.	Өмнөд Африк https://www.parliament.gov.za/whatson#parltv	-	Тийм	Тийм
15.	Пакистан ³¹⁷ http://www.ptv.com.pk/public/userView/ptvNews	Дээд	Тийм	-
		Доод	Үгүй	Үгүй
16.	Сан-Марино	-	-	-
17.	Самоа	-	Үгүй	Үгүй
18.	Сингапур http://www.channelnewsasia.com/	-	Үгүй	-
19.	Серби	-	Тийм	Тийм
20.	Словак http://tv.nrsr.sk/?Lang=en	Доод	Тийм	Үгүй
21.	Словени	-	Тийм	Тийм
22.	Суринам http://www.dna.sr/dna-tv-programmas/	-	Тийм	-
23.	Тринидад Тобаго http://www.tparliament.org/broadcasts.php?mid=7	-	Тийм	-
24.	Тунис ³¹⁸ https://www.youtube.com/c/Assembl%C3%A9desrepr%C3%A9sentantsdupeuple/live	Доод	Тийм	-
25.	Непал http://parliament.gov.np/np/live.html	-	Тийм	-

а _____

³¹⁶ http://www.parlamentfbih.gov.ba/dom_naroda/_index.html

<https://www.youtube.com/channel/UCZY3N0HNEcep3IHuztsYmVA>

³¹⁷ <http://www.senate.gov.pk/en/webcast.php?id=1094&catid=1&subcatid=259&cattitle=Web%20Casting>

³¹⁸ <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:fzW-fDwutboJ:www.tap.info.tn/en/Portal-Politics/8326502-academy-specialising-in-parliamentary&num=1&client=firefox-b&hl=en&strip=1&vwsrsc=0>

26.	Унгар http://www.parlament.hu/fotitkar/angol/general_info.htm	Доод	Тийм	Тийм
27.	Фижи http://www.parliamentlive.gov.fj/	-	Тийм	-
28.	Финланд	Доод	Тийм	Үгүй
29.	Хорват http://www.sabor.hr/prijenos-sjednice-sabora .	Доод	Тийм	Тийм
30.	Чех	Доод	Тийм	Үгүй
31.	Чрна Гора ³¹⁹	-	Тийм	Үгүй
32.	Швейцар	-	-	-
33.	Энэтхэг Lok Sabha TV & Rajya Sabha TV	Дээд	Тийм	-
		Доод	Тийм	-
34.	Эстони	Доод	Тийм	Тийм
35.	Этиоп	-	-	-

ХАВСРАЛТ 2

Парламентын нэгдсэн болон Байнгын хорооны хуралдааныг олон нийтийн мэдээллийн хэрэгслээр дамжуулдаг тухай эх сурвалжууд

№	Улсын нэр
1.	<p>Албани http://live.parlament.al/ SHËRBIMI I TREGUESIT AUDIO-VIDEO</p> <p>Shërbimi i treguesit audio/video lejon të kryhet përzgjedhja dhe arkivimi i transmetimit video. Videot e përzgjedhura më pas do të jenë të disponueshme dhe të kërkueshme nëpërmjet një motori kërkimi.</p> <p>Gjatë ndjekjes së një videoje të një seance është e mundur të aktivizohen apo çaktivizohen titrat, në çfarë do lloj momenti, duke klikuar në tastin CC, që gjendet poshtë, djathtas në player. Një funksion i tillë nuk është i disponueshëm kur ka një seancë të drejtë për drejtë.</p> <p>REGJISTRIMI I FUNDIT</p> <p>Në seksionin “Regjistrim i Fundit” mund të gjinden instrumentet e kërkimit në lidhje me regjistrimet audio/video të 10 aktiviteteve të fundit.</p> <p>KËRKIM I AVANCUAR</p> <p>Në seksionin “Kërkim i Avancuar” mund të gjinden instrumentet e kërkimit që kanë lidhje me regjistrimet audio/video. Në këtë seksion janë të pranishëm instrumentet e kërkimit që kanë lidhje me regjistrimet audio/video të Parlamentit Shqiptar.</p>
2.	<p>АНУ http://houselive.gov/ Live and on demand to the Floor proceedings of the U.S. House of Representatives</p>
3.	<p>Андорра http://www.andorradifusio.ad/ ATV (Andorra Televisió) Regular live parliamentary coverage is also broadcast. ATV usually broadcasts between the hours of 0730 and 2345 each day with information pages displayed after closedown</p>
4.	<p>Болгар http://www.bnt.bg/ Bulgarian National Television. The BNT offers coverage of parliamentary control on Friday and of part of the session Wednesday, but also in emergency situations when a crucial piece of legislation has to be voted. This often disrupts the schedule of the main channel, BNT1.</p>

^a_____

³¹⁹ CONSOLIDATED TEXT OF THE RULES OF PROCEDURE OF THE PARLIAMENT OF MONTENEGRO, 2013

Article 214: Television and other electronic media shall be entitled to direct broadcasting of the sittings of the Parliament and its Committees. The Parliament shall provide conditions for the television and other electronic media to broadcast sittings of the Parliament.

5.	<p>Канад Cable Public Affairs Channel http://www.cpac.ca/en/ The Cable Public Affairs Channel (French: <i>La Chaîne d'affaires publiques par câble</i>), better known by its acronym CPAC (<i>'si:pæk/ SEE-pak</i>), is a Canadian Category A cable and satellite specialty television channel owned by a consortium that includes among other part-owners Rogers Communications, Shaw Communications, Vidéotron, Cogeco and EastLink. The channel is devoted to coverage of public and government affairs, including carrying a full, uninterrupted feed of proceedings of the House of Commons of Canada, with two audio channels, one in English and the other in French.</p>
6.	<p>Хорват http://www.sabor.hr/prijenos-sjednice-sabora. transfer sessions: Croatian Parliament opened Parliament. Basing its work on the principles of transparency and timely information, special attention is paid toward the public in the most important segment of their work - the legislative process. Among the primary means of information on legislative work and the transfer sessions over the Internet. Internet users are able to monitor the work of the Croatian Parliament continuously, in person, at any time of the session. Video transmission from the assembly hall, through the parliamentary Internet television at http://itv.sabor.hr/video/ and a YouTube channel available every day when Parliament sits, from morning until the moment when the chairman of the session does not terminate the work for the day.</p>
7.	<p>Европын парламент https://www.europartv.europa.eu/en/home EuroparlTV is the European Parliament's web video service, aiming at informing EU citizens about the Parliament's activities and how its Members shape political developments and pass laws that affect people's lives across Europe. The service includes a mix of news, background and educational videos. EuroparlTV program are available in various formats via an online database and are fully integrated with social media. Subtitles are available for most videos in all EU's official languages, and all program are available both in web and broadcast quality.</p>
8.	<p>Франц La Chaîne parlementaire http://www.lcp.fr/ La Chaîne parlementaire (French for <i>The parliamentary Channel</i>) is a French television network responsible for broadcasting activity from the National Assembly of France (LCP) and the Senate of France (Public Sénat). It is available through digital terrestrial television "TNT". It was created in 1999 on the request of the National Assembly of France to broadcast in a way comparable to BBC Parliament. It started by broadcasting twice a week, Tuesday and Wednesday, in the afternoons on France 3. On 8 February 2000, the channel started broadcasting activity from the Senate of France. The channel broadcasts 24h from the Assembly followed by 24h from the Senate in a pre-arranged order. On 31 March 2005, the channel obtained its own TNT frequency</p>
9.	<p>Герман Parlamentsfernsehen https://www.bundestag.de/tv "The German Bundestag publicly negotiates," states in Article 42 of the Basic Law. But only a few people can actually be present in the Chamber if the deputies meet in Berlin. This is why the German Bundestag, with the move from Bonn, the former federal capital, to Berlin in 1999, has created an additional information medium: parliamentary television. All plenary debates, as well as a large number of public committees and hearings are broadcast live, uncommentated and in full length. The Mediathek Another service : All live broadcasts and the complete video offer since the beginning of the 17th election period in October 2009 offers the media library. Under www.bundestag.de/mediathek plenary and committee meetings, special events, tointerviews and reports be considered at any time or downloaded.</p>

10.	<p>Грек http://www.hellenicparliament.gr/en/Enimerosi/tileoptikos-stathmos-tis-voulis/ Within its mission the Station of the Parliament has as the main content of its Program the broadcasting of all the sittings of the Plenum, of the sittings of the Standing Committees (previously recorded), of the sitting of the Recces Section of the Parliament (Summer Session) as well as part of the works of the other parliamentary committees.</p>
11.	<p>Унгар http://www.parlament.hu/fotitkar/angol/general_info.htm Verbatim minutes are prepared on the meetings which are later made public on the homepage of the National Assembly. Public television (channel m2) provides a 3-hour and a 5-hour live transmission of the plenary on Mondays and Tuesdays (and Wednesdays), respectively. Public radio broadcasts sittings from beginning to end, and a live television broadcast of the entire meeting can also be reached on the homepage of the National Assembly.</p>
12.	<p>Ирланд http://www.oireachtas.ie/parliament/watchlisten/watchoireachtastv/ The Oireachtas live streaming service is fully based on HTML5. It provides adaptive streaming of HTTP Live Streaming (also known as HLS) on all modern browsers and devices without the need for any plug-ins. http://www.oireachtas.ie/parliament/watchlisten/</p>
13.	<p>Итали - Доод http://webtv.camera.it/home Verbatim reports of the sittings of Committees are also published, both in printed publications and on the internet. The sessions are also transmitted live on the internet, on radio and on the Chamber of Deputies satellite television channel. Particularly important debates are broadcast on public television. The website www.camera.it is a rich source of information on parliamentary and legislative affairs, on the organisation of the Chamber of Deputies, on the art and architecture of the buildings of the Chamber of Deputies and on the services that the Chamber of Deputies provides to the general public. http://en.camera.it/4?scheda_informazioni=48</p>
14.	<p>Итали – Дээд http://webtv.senato.it/webtv_live</p>
15.	<p>Литва Seimas of the Republic of Lithuania Statute Article 131. Broadcasting of Seimas Sittings 1. Seimas sittings shall be broadcast on the webpage of the Seimas in accordance with procedure laid down by the Board of the Seimas. 2. The procedure of coverage and broadcasting of Seimas sittings by the Lithuanian Radio and Television shall be established by an agreement between the Board of the Seimas and the Lithuanian Radio and Television. https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/e495a6e2b60611e5be9bf78e07ed6470?jfwid=39x432mh7</p>
16.	<p>Люксембург http://www.chd.lu/wps/portal/public/Accueil/Actualite/ChamberTV La publicité des débats en séance plénière est un élément essentiel de la démocratie. Elle permet à tout citoyen de connaître et de mieux comprendre l'enjeu des sujets discutés et la portée des décisions prises. Dans ce sens, elle contribue de manière déterminante à la formation de l'opinion publique. Chacun a le droit d'assister aux séances. Celles-ci sont d'ailleurs diffusées sur la chaîne parlementaire Chamber TV; le texte intégral peut être consulté dans les comptes-rendus des séances. http://www.chd.lu/wps/portal/public/Accueil/TravailALaChambre</p>
17.	<p>Македон http://www.sobranie.mk/internet-tv-channel.nspx Law on the Assembly of the Republic of Macedonia Iх. Parliamentary TV Channel Article 32 (1) The Assembly shall have programme responsibility for broadcasting the programme service intended for broadcasting the activities of the Assembly. http://www.sobranie.mk/default.asp?ItemID=0C2D030863E5C84CB375DDF919314F83</p>
18.	<p>Нидерланд - Доод</p>

	<p>https://www.tweedekamer.nl/debat-direct Met Debat Direct wordt het werk van de Tweede Kamer inzichtelijk en toegankelijk voor iedereen. Zowel plenaire vergaderingen als de meeste commissievergaderingen zijn er live mee te volgen, mét extra informatie. Bijvoorbeeld de naam van de spreker en de aanwezige bewindspersoon. Ook komen de stemmingsuitslagen in beeld. Je kunt het debat live pauzeren of het later op de dag terugkijken. Gebruikers van de app kunnen zich aanmelden voor verschillende notificaties. De app stuurt dan een pushbericht wanneer een debat begint, als een bepaald onderwerp opnieuw aan de orde komt of wanneer een specifieke politicus gaat spreken. Нидерланд – Дээд https://www.eerstekamer.nl/livedebat Via internet kunt u rechtstreeks de plenaire vergadering van de Eerste Kamer volgen. In de regel wordt alleen op dinsdagmiddag vergaderd.</p>
19.	<p>Норвеги https://www.stortinget.no/en/In-English/About-the-Storting/The-Storting-live/ All sittings in the Storting and most hearings are sent live on web-TV.</p>
20.	<p>Польш http://www.sejm.gov.pl/Sejm8.nsf/transmisje.xsp</p>
21.	<p>Португал http://www.canal.parlamento.pt/?chid=18&title=emissao-linear In December 2015, after several years of development and investment in technical infrastructure in cooperation with a specialised supplier of such applications, the new ARTV Web TV platform, Parliament Channel, came into operation. This platform, available at www.canal.parlamento.pt and via the Parliament website www.parlamento.pt, has changed the way people can directly access the television content of Parliament through the Internet. Through this multi-channel platform you can have live access to any meeting that is currently taking place at the moment and being recorded by the Parliament Channel.</p>
22.	<p>Румын http://www.cdep.ro/pls/steno/steno.video?sursa=1&idl=2 REGULATIONS OF THE CHAMBER OF DEPUTIES Chapter II Conduct of the Chamber of Deputies sittings <i>Section 6</i> <i>Progression of a sitting of the Chamber of Deputies</i> Article 139. - The sittings of the Chamber of Deputies shall be public and broadcast online, unless, at the request of the President or a Parliamentary Group and based on the vote cast by a majority of the Deputies present it is ruled that certain meetings should be secret.</p>
23.	<p>ОХУ http://www.video-duma.ru/info/about/ Интернет-портал «Видео-Дума» создан по решению Совета Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации. Ресурс призван обеспечить свободный доступ пользователей сети Интернет к видеозаписям Пленарных заседаний Государственной Думы, заседаний комитетов, комиссий, рабочих групп Государственной Думы, фракций в Государственной Думе, а также к видеозаписям парламентских слушаний, «круглых столов» и других мероприятий, связанных с законодательной деятельностью в Государственной Думе. На проекте доступны также прямые видеотрансляции Пленарных заседаний, заседаний комитетов и комиссий, важнейших мероприятий ГД РФ. Список текущих видеотрансляций и расписание их проведения, в том числе информация о предстоящих трансляциях, размещаются на портале в разделе «Прямые трансляции». http://www.duma.gov.ru/analytics/tv/online/</p>
24.	<p>Словак http://tv.nrsr.sk/?Lang=en</p>
25.	<p>Испани - Дээд http://www.senado.es/web/actividadparlamentaria/actualidad/senadoendirecto/index.html Испани – Доод http://www.congreso.es/portal/page/portal/Congreso/Congreso/CongresoTV/ConDir Este enlace permite seguir en directo todas las sesiones parlamentarias que se celebran cada día en la Cámara a través de la emisión simultánea de hasta cinco señales audiovisuales distintas.</p>

26.	<p>Швед</p> <p>All debates and decisions in the Chamber are broadcast on the Riksdag webcast service. The committees' public hearings are also broadcast, as are seminars and other events. All debates and other events that are broadcast via the Riksdag webcast service, as well as certain other events in the Riksdag premises are produced. This means that broadcasting companies can link up to this service and pick up audio and video streams via the Kaknäs Tower free of charge.</p> <p>Technology for TV production is available in the Chamber, the former First and Second Chambers, the Skandia Room and the press centre.</p> <p>http://www.riksdagen.se/en/media/broadcasts/</p>
27.	<p>Их Британи – Дээд http://www.parliamentlive.tv/Lords Их Британи -Доод http://www.parliamentlive.tv/Commons Parliamentlive.tv carries live and archive coverage of all UK Parliament proceedings taking place in public, including debates and committee meetings of both Houses. The material is then available as on-demand archive going back to 4 December 2007. On some occasions this site will also include video coverage of special events that have taken place in Parliament.</p>
28.	<p>БНСУ National Assembly Act Article 149 (Broadcasting by National Assembly) (1) The National Assembly shall secure the broadcasting channel, and provide and operate the systems to broadcast the proceedings of the plenary session or committees by means of sound or image and in addition the legislative activities, etc. of the National Assembly and the National Assembly members.</p> <p>http://www.parliament.am/library/Standing%20orders/korea.PDF</p>
29.	<p>БНТУ https://www.tbmm.gov.tr/tbmm_tv.htm GNAT TV, has been reflecting the activities of the GNAT to the public without interruption since December 10, 1994. GNAT Plenary activities are broadcasted live via internet. Besides, live broadcast service is provided via TRT3 between 14:00-19:00hrs. GNAT TV, broadcasts all activities of the Speaker, press conferences, statements and receiving of the deputies besides Plenary meetings and the political party group meetings. Furthermore, following the meetings of specialized, investigation and inquiry committees is also one of the duties of the GNAT TV. GNAT TV, transfers current political and economic developments as well as foreign policy developments to its audience. GNAT TV is only visual source regarding Plenary activities. These scenes function also as visual and aural minutes and archives in the TBMM Plenary activities.</p> <p>https://global.tbmm.gov.tr/index.php/EN/yd/icerik/55</p>
30.	<p>Сингапур http://www.channelnewsasia.com/parliamentopening</p>
31.	<p>Тайланд http://www.radioparliament.net/parliament/viewLive.php?live_id=4</p>

ЗӨВЛӨЛДӨХ САНАЛ АСУУЛГА ЯВУУЛСАН БУСАД ОРНУУДЫН ТУРШЛАГА, ЭРХ ЗҮЙН ОРЧНЫ ТАЛААРХ ЛАВЛАГАА МЭДЭЭЛЭЛ

Ө.Мөнхтунгалаг, Р.Оргилмаа

УДИРТГАЛ

Судалгааны явцад, Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах асуудлаар болон Засгийн газар, орон нутгийн засаг захиргааны байгууллагаас тодорхой асуудлаар шийдвэр гаргах явцад зөвлөлдөх санал асуулга зохион байгуулсан бусад орнуудын туршлагыг судалж, холбогдох эрх зүйн орчны талаар мэдээллийн хайлт хийлээ. Мөн зөвлөлдөх санал асуулгын эрх зүйн орчин, бусад орнуудын туршлагын талаар АНУ-ын Стэнфордын Их сургуулийн профессор Жеймс Фишкинээс мэдээлэл, тодруулга авахад одоогоор энэ асуудлыг хууль, дүрэм, журмаар зохицуулсан орныг нэрлээгүй болно.

Эрх зүйн орчны хувьд, Монгол Улс зөвлөлдөх санал асуулга зохион байгуулах асуудлыг тусгайлсан хуулиар зохицуулсан анхдагч орон болж байгаа юм байна. 2017 оны 2-р сард “Зөвлөлдөх санал асуулгын тухай” Монгол Улсын хууль батлагдаж, 2017 оны 4-р сарын 29-30-ны өдрүүдэд Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах асуудлаар зөвлөлдөх санал асуулгыг санамсаргүй түүврийн аргаар сонгогдсон 1570 хүнийг оролцуулан зохион байгуулсан Монгол Улсын туршлагын талаар гадаад, дотоодын судлаачид мэдээ мэдээлэл, нийтлэл бичиж, зарим орон Монгол Улсын туршлагыг хэрэгжүүлэхээр зорьж байгаа нь харагдлаа. Тухайлбал, Непал Улс нь Үндсэн хуульдаа нэмэлт, өөрчлөлт оруулахаар хэлэлцэж байгаа бөгөөд Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахад зөвлөлдөх санал асуулгын аргыг ашиглаж буй Монгол Улсын туршлагыг жишээ болгон иш татсан байна.³²⁰

ЗӨВЛӨЛДӨХ САНАЛ АСУУЛГА ЯВУУЛСАН БУСАД ОРНУУДЫН ТУРШЛАГА, ЭРХ ЗҮЙН ОРЧНЫ ТАЛААРХ ЛАВЛАГАА МЭДЭЭЛЭЛ

Судалгаанаас үзэхэд, дэлхийн 20 гаруй улсад 1994 оноос хойш 100-аад удаа Зөвлөлдөх санал асуулга зохион байгуулсан байна. Эдгээр зөвлөлдөх санал асуулгуудыг зөвхөн Засгийн газраас бус, орон нутгийн засаг захиргааны байгууллага, төрийн бус байгууллага, олон улсын байгууллага, эрдэм шинжилгээний байгууллагууд, их, дээд сургуулиудын судалгаа, шинжилгээний нэгжүүдээс зохион байгуулсан байна.

Зөвлөлдөх санал асуулгын сэдвийн хувьд тухайн улсын хууль тогтоомжид нэмэлт, өөрчлөлт оруулах, гадаад бодлогын асуудлаар зөвлөлдөх, мөн Засгийн газар болон орон нутгийн засаг, захиргааны байгууллагаас зарим нэг тодорхой асуудлаар шийдвэр гаргах явцад улсын хэмжээнд болон бүс нутгийн хэмжээнд сэдэвчилсэн байдлаар зохион байгуулсан байна. Хүснэгт 1-д дурдсан Зөвлөлдөх санал асуулгын 42 тохиолдлоос 18-ыг нь тухайн улсын Засгийн газраас орон даяар, 13-ыг нь мужийн Засгийн газар болон орон нутгийн засаг, захиргааны байгууллагаас, бусдыг нь төрийн бус байгууллагууд болон олон улсын байгууллагууд, их, дээд сургуулийн судалгаа, шинжилгээний нэгжүүдээс зохион байгуулсан байна.

Судлаачдын үзэж байгаагаар, зөвлөлдөх санал асуулгын арга нь төрийн бодлого боловсруулах, шийдвэр гаргах үйл ажиллагаанд олон нийтийн оролцоог хангах дэвшилтэт аргын нэг мөн бөгөөд профессор Жеймс Фишкиний хийсэн ажиглалт, дүгнэлтээс үзэхэд дараах нийтлэг үр дүн гарч байна гэж үзжээ.³²¹ Тухайлбал,

³²⁰ <http://kathmandupost.ekantipur.com/news/2017-07-28/case-for-deliberative-polls.html>

³²¹ http://www.fssp.uaic.ro/argumentum/numarul%209/06_Tutui_tehno.pdf

1. Зөвлөлдөх хэлэлцүүлэг эхлэх болон дуусахад оролцогчдын үзэл бодол өөрчлөгдсөн болох нь харьцуулалтаас харагдаж байна.
2. Оролцогчид тухайн асуудлаар илүү мэдээлэлтэй болж байна.
3. Тухайн асуудлаар мэдээлэл авсан иргэд өөрсдийн үзэл бодлыг өөрчилж байгаа нь харагдсан байна.
4. Зөвлөлдөх хэлэлцүүлэг нь ардчиллыг бэхжүүлж байна. Оролцогчдын идэвх сайжирч үргэлжлүүлэн тухайн асуудлаар мэдээлэл авч цаашдын үйл ажиллагаанд оролцож байна.
5. Зөвлөлдөх хэлэлцүүлгийн дараах олон нийтийн үзэл бодол уламжлалт санал хураалттай харьцуулахад илүү тогтвортой байгаа нь ажиглагдсан байна.

Зөвлөлдөх санал асуулгыг улсын хэмжээнд болон орон нутгийн хэмжээнд зохион байгуулахын давуу болон сул талын тухайд тэрээр дараах дүгнэлтийг хийжээ. Улс орон даяар явуулсан санал асуулгын дүнгээс тухайн асуудлаарх иргэдийн ерөнхий ойлголт болон мэдээлэл авч, санал асуулгад оролцсон иргэдийн үзэл бодол хэрхэн өөрчлөгдсөнийг харж болох бөгөөд энэ нь цаашид нийт иргэд хийгээд бодлого боловсруулагчдад нөлөө үзүүлнэ гэж үзжээ. Зөвлөлдөх санал асуулгын дутагдалтай тал нь улсын хэмжээнд санал асуулга явуулахад өртөг зардал өндөр байдаг байна. Гэвч энэ асуудлыг шийдвэрлэх арга нь улс орон даяар санал асуулгыг онлайнаар явуулах хэлбэр байж болох юм гэж үзжээ.

Орон нутгийн түвшинд санал асуулга явуулахад өртөг зардал харьцангуй бага байхаас гадна нийгэмд үзүүлэх нөлөө, ач холбогдол нь өндөр байх юм гэж тэрээр үзжээ. Тухайлбал, иргэдийн дараа дараагийн зөвлөлдөх санал асуулгад оролцох идэвхийг дэмжихээс ардчилсан нийгэм дэх шийдвэр гаргах үйл ажиллагаанд иргэдийн оролцоог нэмэгдүүлэх, нийгмийн хандлагыг өөрчлөхөд эерэг нөлөөтэй гэж үзжээ.

Бусад орнуудад ардчиллыг бэхжүүлэх, хууль тогтоох үйл ажиллагаанд иргэдийн оролцоог дээшлүүлэх үүднээс дэлхийн зарим улс орнуудад иргэдийн хууль санаачлах, хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулах эрхийг баталгаажуулахаар хуулийн төсөл боловсруулах (АНУ)³²², санаачилсан хуулийн талаар нийт иргэдтэй зөвлөлдөн тэдний санал бодлыг сонсох, нийгэмд тулгараад байгаа асуудлуудыг шийдвэрлэхэд иргэдийн үзэл бодлыг сонсох зорилгоор зөвлөлдөх санал асуулгын аргыг хэрэглэсэн тохиолдлууд нэлээд байх боловч хэлбэрийн хувьд янз бүр байна.³²³ Тухайлбал, Канад улсад “Citizen Dialogue” буюу “Иргэдийн яриа”, Малави улсад “Village Forums” “Тосгоны иргэдийн хэлэлцүүлэг”, ИБУИНВУ-д “Referendum” “Олон нийтийн санал асуулга” зэрэг хэлбэрээр зохион байгуулсан байна.

Судалгаанд Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахтай холбоотой бусад орнуудын Үндсэн хуулийн зохицуулалтын талаарх мэдээлэл лавлагааг хавсаргав. /Хүснэгт 2/

Хүснэгт 1

Дэлхийн улс орнуудад Зөвлөлдөх санал асуулга явуулсан байдал

	Улсын нэр	Зөвлөлдөх санал асуулга явуулсан огноо	Зөвлөлдөх санал асуулгын агуулга
1.	Австрали	1999	Австрали улсыг Бүгд Найрамдах Улс болгох талаар Үндсэн хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулах тухай ард нийтийн санал асуулга явуулах эсэхийг ЗСА-аар хэлэлцсэн.
		2001	Австрали улсын уугуул болон суурьшмал иргэд хоорондын үл ойлголцол, нийгмийн хуваагдлыг арилгах, улс төр, нийгмийн хүрээнд тэднийг эвлэрүүлэх боломжит бодлогын талаар ЗСА явуулсан байна.

³²² http://www.ncid.us/national_initiative

³²³ <http://participedia.net/en/methods/citizen-dialogue>

2.	АНУ	1996-1998	Техас мужийн цахилгаан түгээх 8 компаниас хэрэглэгчдийнхээ дунд цахилгааны ямар эх үүсвэр хэрэглэгчдийн ирээдүйн шаардлагыг бүрэн хангах талаар ЗСА явуулсан байна.
		2003	Улс орон даяар нийт 2000 Америкчуудыг оролцуулан 2004 оны Ерөнхийлөгчийн сонгууль болон АНУ-ын гадаад бодлогын талаар ЗСА явуулсан байна.
		2005	Улс орон даяар нийт 1000 орчим Америк иргэдэд 5 сарын хугацаанд эрүүл мэнд болоод боловсролын асуудлаар мэдээлэл өгч, санал бодлоо солилцсоны дараа ЗСА явуулсан байна.
		2007	Вермонтын цаашдын цахилгааны хэрэглээг хэрхэн шийдвэрлэх талаар иргэдийн дунд ЗСА явуулсан байна.
		2007	XXI зуунд нийгэм дэх иргэдийн эрх, үүргийн талаар ЗСА явуулсан байна. Орон нутгийн хэлэлцүүлгүүдийн дараа улс орон даяар онлайн ЗСА явагдсан байна.
		2008	Сан Матео мужийн 238 иргэд оролцсон, мужийн орон байрны хүрэлцээний талаар ЗСА явуулсан байна.
		2010	Мичиган хотын иргэдийн дунд ядуурал, боловсрол, ажилгүйдэл, эдийн засгийн болон орон байрны хүндрэлтэй асуудлуудын талаар ЗСА явуулсан байна.
		2011	Калифорни мужид 412 иргэд оролцсон засаглалын шинэчлэлийн талаар ЗСА явагдсан байна.
		2016	Калифорни мужийн ахлах сургуулийн 200 сурагч оролцсон ЗСА явуулсан байна. Санал асуулгаар санал өгөх эрх, улс төр болон төрийн бодлогын талаар мэдээлэл авч байхын ашиг тустай талыг хэлэлцсэн байна.
3.	Аргентин	2009	Ла Плата хотын 1500 иргэд оролцон замын хөдөлгөөний асуудлаар ЗСА явуулсан байна.
4.	БНСУ	2011	Сөүл хотын болон харьяа дүүргүүдээс нийт 193 иргэд цуглан 2 Солонгосыг нэгтгэх асуудлаар ЗСА явуулсан байна.
5.	БНХАУ	2005	Венлин хотод анх удаа Засгийн газраас ЗСА зохион байгуулж ард иргэдийн оролцоотойгоор төсвийн талаар хэлэлцсэн байна.
		2008	Венлин хотын иргэдийн дунд ирэх онд дэд бүтэцтэй холбоотой ямар төслийг санхүүжүүлэх талаар ЗСА явуулсан байна.
		2015	Шанхай хотын удирдлага, "Хөршийн холбоо, өөрөө удирдах сан"-гийн төслийн талаар хотын иргэдийн дунд ЗСА явуулсан байна.
6.	Болгар	2002	Гэмт хэрэг ихэсч байгаатай холбоотойгоор гэмт хэрэгтэй хэрхэн тэмцэх талаар ЗСА явуулсан байна.
		2007	Нийгмийн халамжаар амь зогоодог Роман иргэдийн аж амьдрал, тэдэнд тулгараад байгаа нийгэм, эдийн засгийн асуудал, тэдний нийгэмд нөлөөлөх нөлөөллийн талаар улс орон даяар ЗСА явуулсан байна.
7.	Бразил	2009	Иргэдийн дунд төрийн албан хаагчдын шинэчлэлийн талаар ЗСА явуулсан байна.
8.	Гана	2015	Тамале хотын хүн амын төвлөрлийг сааруулах асуудлаар ЗСА явуулсан байна.
9.	Грек	2006	Грек улсын 2 тэргүүлэгч намын нэг болох ПАСОК нам нь Мароуси хотын захирагчийг сонгохоор ЗСА явуулсан байна.
10.	Дани	2000	ЗСА-д 384 Даничууд хамрагдаж Дани улсын мөнгөн тэмдэгтийг халж Европын Холбооны улсуудын нэгдсэн мөнгөн тэмдэгт Еврод нэгдэх талаар хэлэлцсэн байна.

11.	ИБУИНВУ	1994	Гэмт хэрэг ихэсч байгаатай холбоотойгоор гэмт хэргийг бууруулах талаар 301 хүнийг хамарсан ЗСА Манчестер хотод явуулсан байна.
		2010	Иргэд улс төрд асуудалтай байгаа гэж үзсэн 29 асуудлыг хэлэлцэж Лондон хотод ЗСА явуулсан байна.
12.	Ирланд	2007	Эцэг эхийн төлөөллүүд Протестант болон Католик шашны урсгалууд тэдний үр хүүхдийн боловсрол, хүмүүжилд хэрхэн нөлөөлж буй талаар анх удаа ЗСА явуулсан байна.
13.	Итали	2006	Лацио мужид эрүүл мэндийн асуудлаар мөн хөрөнгө оруулалтын давуу талын талаар иргэдэд тодорхой мэдээлэл өгч ЗСА явуулсан байна.
		2007	Турин мужийн иргэдийн дунд цагаач иргэдийн сонгуульд санал өгөх эрхийн талаар болон Турин, Лион хотуудыг түргэн галт тэрэгтэй холбох асуудлаар ЗСА явуулсан байна.
14.	Канад	2004	Нова Скотиагийн Эрчим хүчний газраас муж даяар 150 хүнийг төлөөлүүлэн цаашид хэрэглэж болох цахилгаан, эрчим хүчний хувилбарууд, чулуужсан түлш, сэргээгдэх эрчим хүч болон цахилгаан, эрчим хүчний нөөцийн талаар ЗСА явуулсан байна.
15.	Макао	2011	Хэвлэлийн тухай хуулийн талаар ЗСА явуулсан байна.
16.	Монгол	2015	Улаанбаатар хотын 317 иргэн оролцсон хотын мастер төлөвлөгөөнд тусгагдсан дэд бүтцийн төслүүдийн талаар ЗСА явуулсан.
		2017	Үндсэн хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулахтай холбоотой 669 хүн оролцсон ЗСА төрийн ордонд зохион байгуулагдсан. Монгол Улсад анх удаа Зөвлөлдөх санал асуулгын тухай хуулийг баталсан.
17.	Польш	2009	Познан хотын иргэд Евро 2012-ын дараа цэнгэлдэх хүрээлэнг хэрхэн үр ашигтайгаар ашиглах тухай ЗСА явуулсан байна.
18.	Сенегал	2016	Дакар хотын их сургуулиас судлаач шинжээчид болон энгийн иргэдийн хоорондох харилцааг сайжруулж, төрийн бодлого боловсруулахад иргэдийн оролцоог сайжруулах талаар ЗСА явуулсан байна.
19.	Уганда	2014	Элгон уулын бүс нутаг Будуда, Буталежа мужуудад тулгараад байгаа удаа дараагийн байгалийн гамшиг, хүн амын нягтаршлын асуудлыг хэрхэн шийдвэрлэх талаар Resilient Africa Network ЗСА зохион байгуулсан байна.
20.	Унгар	2008	Будапешт хотын Корвинус их сургуулиас Капосвар хотод ЗСА явуулсан байна. Санал асуулгаар ажилгүйдлийг багасган, шинээр ажлын байр бий болгох, Европын холбооноос баримталж буй ажилгүйдлийг бууруулах бодлогын талаар хэлэлцжээ.
21.	Япон	2009	Канагава мужид холбооны шинэчлэлийн талаар ЗСА явуулсан байна.
		2011	Токио хотын Кейо их сургуулиас зохион байгуулсан ЗСА-д 3000 хүн оролцож нийгмийн даатгал, тэтгэвэр тэтгэмж, татварын бүх аргачлалын талаар мэдээлэл авч хэлэлцсэн байна.
		2011	Хоккайдо их сургуулиас хүнсний аюулгүй байдлын талаар ЗСА зохион байгуулсан байна.
		2012	Анх удаа Засгийн газраас орон даяар цахилгаан эрчим хүчний эх үүсвэр болон байгаль орчны бодлогын талаар ЗСА явуулсан байна.
		2014	Токио хотын Кейо их сургуулиас Саппоро хотод орсон их хэмжээний цасыг хэрхэн цэвэрлэх, цаашид орсон цасыг

			оршин суугчдад аюулгүй байдлаар хэрхэн цэвэрлэх болон юунд ашиглаж болох талаар нийт хотын оршин суугчдыг хамруулсан ЗСА явуулсан байна.
22.	Европын холбоо	2007	Европын холбооны 27 орны 362 иргэдийг хамруулж нийгэм, эдийн засаг, гадаад бодлогын асуудлууд, тэдгээрийн Европын холбоо болон гишүүн орнуудад нөлөөлж буй нөлөөллийн талаар ЗСА явуулсан байна.
		2009	Европын холбооны 27 орны иргэдийн төлөөлөлтэй Европын парламентын сонгуулиас өмнө цаг агаарын өөрчлөлт болон цагаачлалын тухай асуудлаар санал солилцож ЗСА явуулсан байна. Энэ нь парламентын сонгуулийн дүнд өөрчлөлт оруулжээ.

ҮНДСЭН ХУУЛЬД НЭМЭЛТ, ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХТАЙ ХОЛБООТОЙ БУСАД ОРНУУДЫН ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ³²⁴

Нэг. ҮНДСЭН ХУУЛЬД НЭМЭЛТ, ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ ЖУРМЫН АСУУДЛААРХ АЗИЙН ОРНУУДЫН ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ		
Улсын нэр	Санаачлах, боловсруулах, өргөн мэдүүлэх субъект, хэлэлцэн батлах дэг, журам	Нэмэлт, өөрчлөлт оруулах нөхцөл, хязгаарлалт, хэлбэр
1.	БНСУ³²⁵ 128 дугаар зүйл (1) Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах саналыг Үндэсний Ассамблейн нийт гишүүдийн олонх эсхүл Ерөнхийлөгч гаргана. 130 дугаар зүйл (1) Нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай төслийг нийтэд зарласнаас хойш 60 хоногийн дотор Үндэсний Ассамблей (ҮА) хэлэлцэж, нийт гишүүдийн 2/3-ын саналаар шийдвэрлэнэ. (2) Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийг ҮА-аар хэлэлцэж дэмжигдсэнээс хойш 30-аас доошгүй хоногийн дараа ард нийтийн санал асуулгыг (national referendum) явуулна. Санал асуулгын дүнг Үндэсний Ассамблейн сонгуульд оролцох эрх бүхий сонгогчдын олонхын өгсөн саналаар батална. (3) Энэхүү зүйлийн 2 дэх заалтын дагуу санал асуулгын дүнг хүлээн зөвшөөрснөөр Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлт дуусгавар болж, нийтээр дагаж мөрдөх шийдвэрийг Ерөнхийлөгч нэн даруй гаргана.	128 дугаар зүйл (2) Ерөнхийлөгчийн бүрэн эрхийг сунгах тухай Үндсэн хуульд оруулах санал, эсхүл Ерөнхийлөгчийг дахин сонгох тухай Үндсэн хуульд оруулах санал нь уг өөрчлөлтийн тухай санал дэвшүүлэх үед үүргээ гүйцэтгэж буй Ерөнхийлөгчид үл хамаарна. 129 дүгээр зүйл Үндсэн хуульд ийм өөрчлөлт оруулах тухай саналыг Ерөнхийлөгч олон нийтэд 20 буюу түүнээс дээш хоногийн өмнө зарлана.
2.	Япон³²⁶ 9 ДҮГЭЭР БҮЛЭГ 96 дугаар зүйл Санаачлах эрхийг зөвхөн парламент эдэлнэ. Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахдаа Төлөөлөгчдийн танхим буюу доод танхим, Зөвлөхүүдийн танхим буюу дээд танхим тус бүрийн гишүүдийн 2/3 болон түүнээс дээшихийн саналыг авсан байх шаардлагатай. 96 дугаар зүйл Гишүүдийн 2/3-ын саналаар зөвшөөрөгдсөн төслийг ард нийтийн санал асуулга явуулж шийдвэрлэнэ. Санал асуулгад оролцогчдын олонхын дэмжлэг авсан нэмэлт, өөрчлөлтийг ард түмний нэрийн өмнөөс Эзэн хаан хуульчлах бөгөөд энэхүү нэмэлт, өөрчлөлт нь Үндсэн хуулийн бүрэлдэхүүн хэсэг нь болно.	Нэмэлт, өөрчлөлт оруулахаар бол Үндсэн хуулийн 9 дүгээр бүлгийн 96 дугаар зүйлд заасан журмыг баримтална. Ард нийтийн санал асуулга хамгийн чухал үндэслэл байхаар зохицуулсан байна. Санал асуулга явуулахгүйгээр Үндсэн хуульд аливаа нэмэлт, өөрчлөлт оруулахыг хязгаарлажээ.
3.	БНХАУ³²⁷ 62 дугаар зүйл	

а

³²⁴ Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах журмын асуудлыг бусад орны Үндсэн хуульд зохицуулсан байдал, харьцуулсан судалгаа СТ-10/203, УИХ-ын Тамгын газар, СШОНХТ

³²⁵ SOUTH KOREA – CONSTITUTION, { Adopted on: 17 July 1948},{ ICL Document Status: 29 Oct 1987

³²⁶ THE CONSTITUTION OF JAPAN, November 3, 1946, <http://www.solon.org/Constitutions/Japan/English/english-Constitution.html>

		<p>Бүх Хятадын Ардын Төлөөлөгчдийн Их Хурал /БХАТИХ/ дараах эрхийг хэрэгжүүлнэ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах; 2. Үндсэн хуулийн хэрэгжилтэд хяналт тавих... зэрэг 15 заалттай. <p>67 дугаар зүйл БХАТИХ-ын Байнгын хороо дараах эрхийг хэрэгжүүлнэ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Үндсэн хуульд тайлбар хийж, Үндсэн хуулийн хэрэгжилтэд хяналт тавих; 2. БХАТИХ-аас батлан гаргах ёстой хууль цаазаас бусад хууль цаазыг тогтоох, өөрчлөлт оруулах; 3. БХАТИХ-ын чуулганы завсарласан үед БХАТИХ-аас баталсан хууль тогтоомжийн үндсэн зарчим, үзэл баримтлалыг өөрчлөхгүйгээр шаардлагатай нэмэлт, өөрчлөлт болон хавсралтыг батлан гаргах; 4. Гэхдээ тус хуулийн үндсэн зарчимтай зөрчилдүүлж болохгүй; 7. Төрийн Зөвлөлөөс гаргасан зарлиг, захирамж зэрэг захиргааны эрхийн акт нь Үндсэн хуулийн үзэл санаатай үл нийцэхээр бол тэдгээрийг хүчингүй болгох; 8. Үндсэн хууль болон төрийн засаг захиргааны шийдвэртэй үл нийцэх муж, өөртөө засах орон, шууд харьяа хотын төрийн эрхт байгууллагын тогтоосон орон нутгийн чанартай тогтоол, шийдвэрийг хүчингүй болгох. <p>64 дүгээр зүйл Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулахад БХАТИХ-ын байнгын хороо буюу БХАТИХ-ын 1/5 хувиас дээших төлөөлөгчид санаачлан БХАТИХ-ын бүх Төлөөлөгчдийн 2/3 хувиас дээш олонх тоогоор батална. Хууль цааз ба бусад санал зөвлөгөөг БХАТИХ-ын бүх төлөөлөгчдийн хагасаас дээших тоогоор батлуулна.</p>	
4.	БНТУ ³²⁸	<p>I. Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах, сонгуульд болон ард нийтийн асуулгад оролцох 175 дугаар зүйл Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах саналыг Туркийн Үндэсний Их Хурлын нийт гишүүний хамгийн багадаа 1/3-ээс доошгүй нь бичгээр гаргана. 175 дугаар зүйл Үндсэн хуулийн өөрчлөлтийн тухай саналыг нэгдсэн чуулганаар хоёр удаа хэлэлцэнэ. Өөрчлөх саналыг нийт гишүүний 3/5-ын нууц санал хураалтаар хүлээн зөвшөөрнө. Ерөнхийлөгч Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах тухай хуулийн төслийг нэг удаа дахин хэлэлцүүлэхээр Туркийн Үндэсний Их Хуралд буцааж болно. Ийнхүү буцаасан төслийг нийт гишүүний 2/3 буюу түүнээс</p>	<p>IV. Өөрчилж болохгүй зүйл 4 дүгээр зүйл Үндсэн хуулийн 1 дүгээр зүйлд заасан Төрийн хэлбэр нь Бүгд найрамдах болох тухай заалт, 2 дугаар зүйлд заасан Бүгд найрамдахын шинжүүд, болон 3 дугаар зүйлд заасан заалтууд өөрчлөгдөшгүй ба өөрчлөх санал тавьж болохгүй. 175 дугаар зүйл Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах тухай саналыг хэлэлцэх болон батлах нь энэхүү зүйлд зааснаас гадна, хууль хэлэлцэх, болон батлах тухай заалтад хамаарна.</p>

³²⁷ CONSTITUTION OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA, БНХАУ-ын Хуулийн эмхтгэл, цуврал-1. УБ, 2008 он. БНХАУ-ын Үндсэн хууль 5-51 дэх тал.
CONSTITUTION OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA (Adopted on December 4, 1982), <http://english.peopledaily.com.cn/constitution/constitution.html>

³²⁸ THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF TURKEY,
http://www.anayasa.gov.tr/images/loaded/pdf_dosyalari/THE_CONSTITUTION_OF_THE_REPUBLIC_OF_TURKEY.pdf

		<p>дээшихийн саналаар дахин хэвээр баталбал Ерөнхийлөгч уг хуулийн төслөөр ард нийтийн санал асуулга явуулж болно.</p> <p>Үндэсний Их Хурлын бүх гишүүний 3/5, эсхүл 2/3-оос бага саналаар баталсан Үндсэн хуулийн өөрчлөлтийн тухай хуулийн төслийг Ерөнхийлөгч Их Хуралд буцаагаагүй тохиолдолд ард нийтийн санал асуулга явуулахаар Төрийн мэдээлэлд нийтэлнэ.</p> <p>Шууд, эсхүл Ерөнхийлөгчийн буцааснаар Их Хурлын нийт гишүүний 2/3 буюу түүнээс дээшихийн саналаар баталсан Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах тухай хуулийн төсөл болон төслийн аль нэг зүйлээр Ерөнхийлөгч ард нийтийн санал асуулга явуулж болно. Ард нийтийн санал асуулга явуулахааргүй төсөл, эсхүл холбогдох зүйлийг Төрийн мэдээлэлд нийтлэнэ.</p> <p>Ард нийтийн санал асуулга явуулах хуулийн төсөл мөрдөгдөж эхлэхийн тулд ард нийтийн асуулгын хүчин төгөлдөр саналын олонхын санал авсан байх шаардлагатай.</p> <p>Үндэсний Их Хурал Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах тухай хуулийн төслийг батлахдаа энэхүү хуулиар ард нийтийн санал асуулга явуулахад Үндсэн хуулийн өөрчилж буй заалтуудаас алийг хамтад нь, алийг нь тус тусад нь санал хураах талаар шийдвэрлэнэ.</p>	
5.	БНЭУ ³²⁹	<p>20 дугаар хэсэг Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах 368 дугаар зүйл (2) Хуулийн төсөл нь танхим бүрээр хэлэлцэгдэж, тухайн танхимын гишүүдийн 2/3-ын ирцтэйгээр санал хураалт явуулж, танхимын нийт гишүүдийн олонхоор зөвшөөрөгдсөн тохиолдолд Парламентын аль нэг танхимаас хуулийн төсөл өргөн барьснаар Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах саналыг өргөн мэдүүлж болно. 368 дугаар зүйл (2) Хуулийн төслийг Ерөнхийлөгч зөвшөөрснөөр төсөлд тусгасны дагуу Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах ба дараах нөхцөлийг хангана. Хэрэв дээрх өөрчлөлт нь, (a) 54, 55, 73, 162 дугаар заалт, эсхүл 241 дүгээр заалт; (b) V хэсгийн IV бүлэг, VI хэсгийн V бүлэг, эсхүл XI хэсгийн I бүлэг; (c) Долдугаар зүйлд заасан жагсаалтаас аль нэг нь; (d) Парламент дахь Мужуудын төлөөлөл; (e) Энэхүү заалтад өөрчлөлт оруулахаар бол уг хуулийн төслийг Ерөнхийлөгчид өргөн мэдүүлэхээс өмнө Мужуудын хууль тогтоогчдын 1/2-ээс доошгүйн саналаар хүлээн зөвшөөрөгдсөн байх ёстой. (4) Энэхүү заалтад орсон Үндсэн хуулийн аливаа өөрчлөлтийн (III хэсэг), 1976 оны Үндсэн хуулийн актын 55 дугаар хэсэг (Дөчин хоёр дахь өөрчлөлт)-ийг мөрдөж эхэлснээс өмнө, эсхүл дараа нь бүх шатны</p>	<p>368 дугаар зүйл Үндсэн хуульд өөрөөр заагаагүй бол Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах эрхийнхээ хүрээнд Парламентаас хууль хэлэлцэн батлах дэгийн дагуу Үндсэн хуулийн аливаа заалтад нэмэлт, өөрчлөлт оруулах, эсхүл хүчингүй болгож болно. (3) 13 дугаар заалтын нөхцөл нь энэхүү заалтад орсон аливаа өөрчлөлтөд үл хамаарна. (5) Аливаа асуудлыг шийдвэрлэх үүднээс, энэ заалтад заасны дагуу Үндсэн хуулийн зүйл заалтыг нэмэх, өөрчлөх, эсхүл хүчингүй болгох талаар Парламентад Үндсэн хуулиар олгосон эрхэд ямар нэг хязгаарлалт байхгүй.</p>

³²⁹ a—
THE CONSTITUTION OF INDIA, <http://lawmin.nic.in/coi.htm>

		шүүхэд маргаан үүсгэхгүй.	
6.	БҮГД НАЙРАМДАХ ИНДОНЕЗ УЛС³³⁰	Хоёрдугаар бүлэг Ардын Зөвлөлдөх Хурал 3 дугаар зүйл Ардын Зөвлөлдөх Хурал нь Үндсэн хууль батлах, Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах бүрэн эрхтэй. 16 дугаар бүлэг Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлт 37 дугаар зүйл 1/ Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах саналыг Ардын Зөвлөлдөх Хурлын нийт гишүүний хамгийн багадаа 1/3-ээс доошгүйн ирцтэйгээр хуралдсан тохиолдолд өргөн барьж болно. 2/ Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах санал нь бичгэн хэлбэрээр байх бөгөөд өөрчлөх заалтыг тусган, өөрчлөх шалтгааныг дурдсан байна. 3/ Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахын тулд Ардын Зөвлөлдөх Хурлын нийт гишүүний 2/3-оос доошгүй нь хүрэлцэн ирсэн байх шаардлагатай. 4/ Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай шийдвэрийг нийт гишүүний 50+1 нь хүлээн зөвшөөрснөөр батлан гаргана.	37 дугаар зүйл 5/ Төрийн хэлбэр болох Бүгд Найрамдах Индонез, нэгдмэл Улстай холбоотой зүйлүүдэд нэмэлт, өөрчлөлт оруулж болохгүй.
Хоёр. ҮНДСЭН ХУУЛЬД НЭМЭЛТ, ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ ЖУРМЫН АСУУДЛААРХ ЕВРОПЫН ХОЛБООНЫ ЗАРИМ УЛСЫН ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ			
	Улсын нэр	Санаачлах, боловсруулах, өргөн мэдүүлэх субъект, хэлэлцэн батлах дэг, журам	Нэмэлт, өөрчлөлт оруулах нөхцөл, хязгаарлалт, хэлбэр
7.	БҮГД НАЙРАМДАХ РУМЫН УЛС	146.1 дугаар зүйл 1.Засгийн газраас санал болгосноор Ерөнхийлөгч; 2.нийт депутат, эсхүл Сенатын гишүүдийн 1/4-ээс доошгүй тооны гишүүд; 3.санал өгөх эрхтэй 500 000-аас доошгүй тооны иргэд санаачилж болно. 147 дугаар зүйл Хянан үзэх ажиллагаа 1.Нэмэлт, өөрчлөлт оруулах хуулийн төслийг хэлэлцэж Депутатуудын танхим, Сенатын танхим тус бүрийн гишүүдийн 2/3-ын саналаар батална. 2.Хоёр танхим тус тусдаа хэлэлцээд санал нэгдэхгүй тохиолдолд хамтарсан хуралдаан явуулж төслийг хоёр танхимын нийт гишүүдийн	148 дугаар зүйл Нэмэлт, өөрчлөлтийн хүрээ 1. Румын Улсын үндэсний, тусгаар тогтнолын, нэгдмэл ба бүрэн бүтэн байдалтай холбоотой заалт, бүгд найрамдах удирдлагын хэлбэр, нутаг дэвсгэрийн бүрэн бүтэн байдал, шүүх эрх мэдлийн бие даасан байдал, улс төрийн олон ургалч үзлийн, төрийн албан ёсны хэлний асуудлаар Үндсэн хуулийн холбогдох заалтад нэмэлт, өөрчлөлт оруулж болохгүй. 2. Иргэдийн үндсэн эрх, эрх чөлөө болон баталгааг халах, хязгаарлах үр дагавартай аливаа нэмэлт, өөрчлөлтийг оруулахгүй.

³³⁰ THE 1945 CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF INDONESIA, As amended by the First Amendment of 1999, the Second Amendment of 2000, the Third Amendment of 2001 and the Fourth Amendment of 2002, http://indonesianembassy.kiev.ua/about/files/fourth_const.pdf

		<p>3/4-ын саналаар батална.</p> <p>3.Төслийг хэлэлцэн баталснаас хойш 30 хоногийн дотор ард нийтийн санал асуулга явуулж дэмжигдсэн тохиолдолд эцэслэн батална.</p> <p>78 дугаар зүйл Хууль хүчин төгөлдөр болох Үндсэн хуульд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтийг хуульд заасан хугацаанаас, эсхүл "Мониторул Официал ал Ромынизи"-д нийтлэгдсэн өдрөөс эхлэн дагаж мөрдөнө.</p>	<p>3. Дайн, дайн бүхий болон онц байдлын үед Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахгүй.</p>
8.	<p>БҮГД НАЙРАМДАХ УНГАР УЛС</p>	<p>25.1 дүгээр зүйл 1. Ерөнхийлөгч; 2. Засгийн газар; 3. Улсын Их Хурлын Байнгын комиссууд, депутат бүр санаачлах эрхтэй. 28. 4) Ард нийтийн санал асуулгыг Ерөнхийлөгч, Засгийн газар, УИХ-ын депутатын 1/3-ийн саналаар, эсхүл санал өгөх эрх бүхий 100000 иргэний санал болгосноор УИХ товлон явуулна. 24.3. Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийг УИХ-ын депутатуудын 2/3-ын саналаар батална. 26.1. Хуулийг Ерөнхийлөгч хүлээн авсан өдрөөс хойш 15 хоногийн дотор, эсхүл уг хуулийг нийтлэх асуудлыг хурдавчлах талаар УИХ-ын даргаас тавьсан хүсэлтийг хүлээн авснаас хойш 5 хоногийн дотор ёсчилсноор албан ёсны хэвлэлд нийтлэнэ. 2) Хэрэв дээрх хугацаанд Ерөнхийлөгч хууль болон хуулийн зарим хэсэгтэй санал нийлэхгүй бол хуулийг ёсчлохоос өмнө өөрийн саналтай хамт УИХ-д буцаана. 3) УИХ дахин хэлэлцэж баталсан хуулийг Ерөнхийлөгч 5 өдрийн дотор багтаан гарын үсэг зурж ёсчлох үүрэгтэй. 6) Ард нийтийн санал асуулга явуулахаар шийдвэрлэсэн хууль олонхын саналаар дэмжигдсэний дараа Ерөнхийлөгч ёсчлон батална.</p>	
9.	<p>БҮГД НАЙРАМДАХ ФРАНЦ УЛС</p>	<p>89 дүгээр зүйл Ерөнхий сайд болон Парламентын гишүүдийн санал болгосноор Ерөнхийлөгч санаачлах эрхтэй. Хоёр танхим /Үндэсний хурал, Сенат/-аар батална. Ард нийтийн санал асуулгаар, эсхүл Конгрессоос эцэслэн батална. 89 дүгээр зүйл 1. Төсөл, саналыг хоёр танхимаар хэлэлцэн батална. 2. Ард нийтийн санал асуулгаар дэмжигдэн эцэслэгдэнэ. 3. Хэрэв Ерөнхийлөгч Конгрессын /хамтарсан хуралдаан/ хуралдаанаар төслийг хэлэлцүүлэхээр шилжүүлсэн бол санал өгсөн гишүүдийн 3/5-ын саналаар дэмжсэнд тооцогдоно. Энэ тохиолдолд санал асуулга явуулахгүй. Конгрессын товчооны үүргийг Үндэсний хурлын товчоо гүйцэтгэнэ.</p>	<p>89 дүгээр зүйл Нутаг дэвсгэрийн бүрэн бүтэн байдал, Бүгд Найрамдах Улсын төрийн удирдлагын хэлбэрийг өөрчлөхөөр нэмэлт, өөрчлөлт хийж болохгүй.</p>
10.	<p>БЕЛЬГИЙН ВАНТ УЛС</p>	<p>195, 198 дугаар зүйл Хууль тогтоогч үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах шаардлагатай</p>	<p>196 дугаар зүйл, 197 дугаар зүйл Дайны цагт, эсхүл Холбооны нутаг дэвсгэр дээр хоёр</p>

		<p>эсэх талаар мэдэгдэл хийх эрхтэй. Хоёр танхимын аль аль нь хэлэлцэн батлах эрхтэй.</p> <p>VIII хэсэг, 195-198 дугаар зүйл</p> <p>1. Хууль тогтоогч нь Үндсэн хуульд түүний оруулсан аль нэг асуудлыг дахин авч үзэх шаардлагын талаар мэдэгдэл хийх эрхтэй.</p> <p>Хууль тогтоогчоос Үндсэн хуульд оруулсан нэмэлт, өөрчлөлтийн аль нэг асуудлыг дахин авч үзэх шаардлагын талаар мэдэгдэл хийх эрхтэй.</p> <p>2. Ийм мэдэгдлийн дараа Хоёр танхим хууль ёсоор тарна. Хоёр танхимыг Үндсэн хуулийн 46 дугаар зүйлийн дагуу шинээр бүрдүүлнэ.</p> <p>3. Танхимууд Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахаар дахин авч хэлэлцэх асуудлаар Хаантай зөвшилцөнө. Энэ тохиолдолд танхимууд танхим бүрдээ гишүүдийн 2/3-ын оролцоотойгоор хэлэлцүүлж санал өгсөн гишүүдийн 2/3-оос доошгүйн саналаар нэмэлт, өөрчлөлтийг батална.</p>	<p>танхим чөлөөтэй цугларах боломжгүй үед Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулж болохгүй.</p> <p>Хаан ширээнд хааныг түр орлож буй тохиолдолд Хааны Үндсэн хуулийн бүрэн эрхийн асуудлаар Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулж болохгүй.</p>
11.	<p>БҮГД НАЙРАМДАХ ИТАЛИ УЛС</p>	<p>71 дүгээр зүйл</p> <p>Засгийн газар, хоёр танхим, түүний гишүүн бүр, 50000-аас доошгүй тооны сонгогч, мөн Үндсэн хуулиар эрх олгогдсон бусад байгууллага санаачилна.</p> <p>138-139 дугаар зүйл, 73-74 дүгээр зүйл</p> <p>Үндсэн хууль болон Үндсэн хуулийн бусад хуулийг өөрчлөх хуулийг Танхим тус бүрээр хэлэлцэн батлах бөгөөд хэлэлцүүлгийн хооронд 3 сараас доошгүй хугацаатай дараалсан хоёр хэлэлцүүлэг явуулж, хоёр дахь хэлэлцүүлэгт Танхим тус бүрийн гишүүдийн дийлэнх олонхын саналаар батална.</p> <p>Хэрэв баталсан хуулийг нийтэлснээс хойш 3 сарын дотор аль нэг Танхимын гишүүдийн 1/5 нь, эсхүл 50 000 сонгогч, эсхүл 5 мужийн зөвлөл ард нийтийн санал асуулга явуулахыг шаардвал санал асуулгаар хэлэлцүүлж хүчинтэй саналын олонхоор батлагдсанд тооцно.</p> <p>Хоёр дахь хэлэлцүүлгээр Танхим тус бүрт гишүүдийн 2/3-ын саналаар батлагдсан бол ард нийтийн санал асуулга явуулахгүй.</p> <p>Баталсан хуулийг түүнд хугацаа заагаагүй бол Ерөнхийлөгч 1 сарын дотор эцэслэн ёсчилно. Ерөнхийлөгч дахин хэлэлцүүлэхээр буцааж болох ба танхимаас хуулийг хэвээр батлах бол Ерөнхийлөгч дээрх журмын дагуу эцэслэн ёсчилно.</p>	<p>139 дүгээр зүйл</p> <p>Бүгд Найрамдах улсын төрийн удирдлагын хэлбэрийг өөрчлөх асуудлаар Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахгүй.</p>
12.	<p>ЛЮКСЕМБУРГИ ЙН ВАНТ УЛС</p>	<p>114.1. Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах шаардлагатай гэсэн саналыг хууль тогтоогч зарлан мэдэгдэх эрхтэй.</p> <p>114 дүгээр зүйл</p> <p>1. Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах шаардлагатай гэсэн саналыг хууль тогтоогч зарлан мэдэгдэх эрхтэй.</p> <p>2. Танхим өөрөө тарах ёстой.</p> <p>3. Шинэ танхимыг 74 дүгээр зүйлийн дагуу бүрдүүлнэ.</p> <p>4. Танхим хэлэлцээд Вантай зөвшилцсөний үндсэн дээр хуулийг батална.</p>	<p>115 дугаар зүйл.</p> <p>Хаан ширээнд Ванг түр орлож буй тохиолдолд Вангийн Үндсэн хуулийн бүрэн эрхийн асуудлаар Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулж болохгүй.</p>

		5. Энэ тохиолдолд танхим нь гишүүдийн 3/4-аас доошгүйн ирцтэйгээр хуралдаж, 2/3-ын саналаар батална.	
13.	НИДЕРЛАНДЫН ВАНТ УЛС	<p>137 дугаар зүйл Хаанаас зөвшөөрөл авсан байна. Парламент санаачлах эрхтэй.</p> <p>137 дугаар зүйл, 138 дугаар зүйл</p> <p>1. Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах асуудлаар өргөн барьсан төслийг хэлэлцэх тухай хуулийг батална.</p> <p>2. Хааны санал болгосноор, эсхүл түүний нэрийн өмнөөс, эсхүл өөрөөр заагдсан журмын дагуу хоёр дахь танхим хуулийн төслийг хэд хэдэн хуулийн төсөл болгон хувааж болно.</p> <p>3. Энэхүү зүйлийн 1 дэх хэсэгт заасан Парламентын Акт нийтлэгдсэнээс хойш хоёр танхим тарна.</p> <p>4. Шинээр бүрдсэн хоёр танхим хуулийн төслийг хэлэлцэж 2/3 саналаар батална.</p> <p>Мөн хэрэв хуулийн төслийг хоёр дугаар хэлэлцүүлгийн дараа Хаан сайшаасан бол хоёр танхимаас тус бүр 2/3-ын саналаар гаргасан Парламентын Актаар дараахийг нэмж болно:</p> <p>1. Шинээр оруулж буй нэмэлт, өөрчлөлтийг Үндсэн хуулийн өөрчлөгдөөгүй заалттай нийцүүлсэн.</p> <p>2. Нэмэлт, өөрчлөлтийн дагуу дарааллын дугаарыг өөрчилсөн.</p>	<p>139,140,141,142 дугаар зүйл Мужууд баталж, Хаан дэмжсэн нэмэлт, өөрчлөлтүүд нийтлэгдсэн даруйдаа хүчин төгөлдөр үйлчилнэ. Батлагдсан нэмэлт, өөрчлөлттэй зөрчилдөж буй парламентын акт, бусад тогтоомж нь тэдгээрийг Үндсэн хуультай нийцүүлэх хүртэл хүчинтэй хэвээр байна. Үндсэн хуулийн өөрчлөгдсөн заалтын бичвэрийг Хааны зарлигаар нийтэлж, Үндсэн хуулийн бүлэг, хэсэг, зүйлийн дараалалд өөрчлөлт оруулна. Парламентын актаар Үндсэн хуулийн зүйлийг Нидерландын Вант Улсын Тунхаглал (Харти)-тай нийцүүлж болно. Энэ тохиолдолд 139,149, 141 дүгээр зүйлийг нэгэн адил хэрэглэнэ.</p>
14.	ИСПАНИЙН ХААНТ УЛС	<p>87 дугаар зүйл</p> <p>87.1. Хууль санаачлах эрхийг Үндсэн хуулийн дагуу Засгийн газар, Конгресс, Сенат эдэлнэ.</p> <p>87.2. Тусгаар мужуудын Ассамблей хуулийн төслийн санал дэвшүүлж Засгийн газарт, эсхүл Конгрессын тэргүүлэгчдэд хүсэлт гаргаж болно. Ингэхдээ Ассамблейн 3 хүртэл гишүүнийг тухайн Танхимын хэлэлцүүлэгт өөрсдийн саналыг хамгаалах үүрэгтэйгээр явуулна.</p> <p>167 дугаар зүйл.</p> <p>1. Үндсэн хуулийн тодорхой заалтад нэмэлт, өөрчлөлт оруулах журам</p> <p>1.1. Конгресс, Сенатад гишүүдийн 3/5 саналаар баталсан байна. Конгресс, Сенатын санал зэрэх тохиолдолд хамтарсан комисс байгуулна. Комисс нь дахин санал хураалтыг явуулна.</p> <p>1.2. Хэрэв дээрх байдлаар санал нийлэхгүй бол төслийг Сенатад дийлэнх олонхоор, Конгресст 2/3 саналаар баталсанд тооцно.</p> <p>1.3. Парламентаас баталсан төслийг 15 хоногийн дотор аль нэг танхимын 1/10 гишүүд шаардлагатай гэж үзвэл референдумаар хэлэлцүүлнэ.</p> <p>168 дугаар зүйл</p> <p>2.1. Хэрэв Үндсэн хууль бүхэлдээ, эсхүл түүний Нийтлэг үндэслэл, 2 дугаар бүлгийн Хүний эрх, эрх чөлөө гэх секц, Хаан ширээний тухай бүлэг өөрчлөгдөхөөр бол нэмэлт, өөрчлөлт оруулах зарчмыг танхим бүрт 2/3 саналаар баталсны дараа хоёр танхим тарна.</p> <p>2.2. Шинээр бүрдсэн хоёр танхимд 2/3 саналаар батлагдана.</p>	<p>169 дүгээр зүйл. Үндсэн хуулийг өөрчлөх саналыг дайны цагт болон 116 дугаар зүйлд дурдсан нөхцөл байдалд (<i>халдлага, түрэмгийлэл, онц байдал, эзлэгдсэн байдал</i>) байж болохгүй.</p>

		2.3. Хоёр танхимаар батлагдсан нэмэлт, өөрчлөлтийг соёрхон батлуулахаар ард түмний хэлэлцүүлэг явуулна.	
15.	БҮГД НАЙРАМДАХ ПОРТУГАЛИ УЛС	285 дугаар зүйл Депутат санаачлах ба Ассамблей хэлэлцэн батална. 284 дүгээр зүйл 1.Ассамблей нь Үндсэн хуулийг өөрчлөлт хийх тухай хууль батлагдан хэвлэгдсэнээс хойш 5 жилийн хугацаа өнгөрснөөр тийнхүү нэмэлт, өөрчлөлтийг авч хэлэлцэнэ. 2.Ассамблей нь шаардлагатай гэж үзвэл гишүүдийн 4/5 саналаар дээрх хугацаанаас өмнө нэмэлт, өөрчлөлтийг хэлэлцэх тухай шийдвэр гаргаж болно. 3.2/3 саналаар нэмэлт, өөрчлөлтийг батална. 4.Батлагдсан нэмэлт, өөрчлөлт нь Үндсэн хуулийг өөрчлөлт хийх тухай хуультай нэгтгэгдэнэ. 5. Ерөнхийлөгч ёсчилно.	288 дугаар зүйл Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахаар бол дараах зүйлийг хүндэтгэх ёстой: a) улсын тусгаар тогтнол, нэгдмэл байдал; b) Бүгд Найрамдах Улсын удирдлагын хэлбэр; c) төрөөс сүм хийдийн бие даасан байдал; d) иргэний эрх, эрх чөлөө; e) хөдөлмөрчдийн эрх, ашиг, үйлдвэрчний эвлэлийн эрх ашиг; f) өмчийн бүх хэлбэр; g) эдийн засгийн холимог тогтолцоо; h) сонгуулийн тогтолцоо; i) олон талт үзэл, улс төрийн байгуулалт; j) төрийн эрх мэдлийн хуваарилалт, харилцан ажиллагаа; l) Үндсэн хуулийн хяналт; m) шүүхийн бие даасан байдал; n) орон нутгийн өөрөө удирдах ёсны байгууллагын бие даасан байдал; 289 дүгээр зүйл. Үндсэн хуулийг өөрчлөх тухай асуудал онц, дайн, дайн бүхий байдалд байж болохгүй. 285.2. нэмэлт, өөрчлөлтийн төсөл өргөн барьсан бол бусад депутатууд өөрийг 30 хоногийн дотор өргөн барих заалттай.
16.	БҮГД НАЙРАМДАХ ЧЕХ УЛС	41 дүгээр зүйл ³³¹ 2.Депутатын Танхимд хуулийн төслийг Засгийн газар, депутат, бүлэг депутат, Сенат, орон нутгийн өөрөө удирдах дээд нэгжээс оруулна. Хоёр танхим хэлэлцэж Сенат эцэслэн батална. 39 дүгээр зүйл ³³² 1.Танхим тус бүрийн гишүүдийн 3/1-ээс доошгүйн ирцтэйгээр хэлэлцэнэ. 2. Хэрэв Үндсэн хуульд өөрөөр заагаагүй бол хуралдаанд оролцсон депутат, сенаторуудын олонхын саналаар батална.	9 дүгээр зүйл 1.Зөвхөн Үндсэн хуулиар зохицуулахаар заасан хуулиудаар Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулна. 2. Ардчилсан эрх зүйт төрийн үндсэн зарчимд өөрчлөлт оруулахгүй.
17.	БҮГД НАЙРАМДАХ ПОЛЬШ УЛС ³³³	235 дугаар зүйл (1) Парламентын дээд танхим болох Төлөөлөгчдийн танхим, доод танхим болох Сенатын танхимын тавны нэгээс доошгүй гишүүдийн	235 дугаар зүйл (5) Үндсэн хуулийн 1, 2, 12-р бүлэгт нэмэлт, өөрчлөлт оруулахаар бол Төлөөлөгчдийн танхим төслийг анхны

a_____

³³¹ Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах журмын асуудлыг нарийвчлан заагаагүй тул хууль, тогтоолын төсөл санаачлах, өргөн мэдүүлэх, хэлэлцэн батлах журмын зохицуулалтыг оруулав.

³³² Мөн адил

³³³ Poland Constitution, { Adopted by National Assembly on: 2 April 1997 } { Confirmed by Referendum in: Oct 1997 }

		<p>болон Ерөнхийлөгчийн санаачилгаар Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулна.</p> <p>235 дугаар зүйл</p> <p>(2) Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийг Төлөөлөгчдийн танхимаас хууль гаргах замаар оруулах бөгөөд түүнээс хойш 60 хоногийн дотор Сенатын баталсан үг, үсгийн дагуу нэмэлт, өөрчлөлтийг оруулна.</p> <p>(3) Төлөөлөгчдийн танхим нь хуулийн төслийг өргөн барьснаас хойш 30-аас доошгүй хоногийн дараа анхны хэлэлцүүлгийг явуулна.</p> <p>(4) Төлөөлөгчдийн танхимын гишүүдийн 2/3-ын саналаар төслийг батална. Ингэхдээ нийт гишүүдийн талаас доошгүй хувь хуралдаанд оролцсон байна. Сенатын танхимын хувьд ирц мөн адил байна. Харин төслийг дийлэнх олонхын саналаар Сенатын танхим батална.</p> <p>(6) Үндсэн хуулийн 1, 2, 12 дугаар бүлэгт нэмэлт, өөрчлөлт оруулах хуулийн төслийг Сенатын танхим 45 хоногийн дотор хэлэлцэж батлах бөгөөд Ерөнхийлөгч болон Төлөөлөгчдийн танхим, Сенатын танхимын гишүүдийн тавны нэгийн шаардлагаар төслийг ард нийтийн санал асуулгаар хэлэлцүүлэн баталгаажуулж болно. Дээрх шаардлагыг хүлээн авсны дараа Төлөөлөгчдийн танхимын тэргүүн санал асуулгыг 60 хоногийн дотор явуулах тухай тогтоол гаргана. Санал асуулгад оролцогчдын олонхын дэмжлэг авсан хуулийн төслийг хүлээн зөвшөөрсөнд тооцно.</p> <p>(7) Төлөөлөгчдийн танхимаар ийнхүү батлагдсан хуулийг танхимын тэргүүн Ерөнхийлөгчид өргөн барих бөгөөд Ерөнхийлөгч 21 хоногийн дотор түүнийг баталгаажуулж, гарын үсэг зурж нийтэд мэдээлнэ.</p>	<p>хэлэлцүүлэг явуулсны дараа 60-аас доошгүй хоногийн дараа батална.</p>
18.	<p>БҮГД НАЙРАМДАХ БОЛГАР УЛС³³⁴</p>	<p>154 дүгээр зүйл</p> <p>1/ Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай саналыг Ардын Их Хурлын нийт гишүүний 1/4, эсхүл Ерөнхийлөгч гаргана.</p> <p>159 дүгээр зүйл</p> <p>1/ Ерөнхийлөгч, эсхүл Ардын Хурлын гишүүдийн олонх Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн хуулийн төслийг санаачлах эрхтэй.</p> <p>154 дүгээр зүйл</p> <p>2/ Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн тухай хуулийн төслийг Ардын Хуралд танилцуулснаас хойш 1-3 сарын дотор хэлэлцэнэ.</p> <p>155 дугаар зүйл</p> <p>1/ Төслийг Ардын Хурал гурван өдрийн 3 удаагийн хэлэлцүүлгээр нийт гишүүний 3/4-ын саналаар хэлэлцэнэ.</p> <p>2/ Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн хуулийн төслийг 2-5 сарын дотор дахин хэлэлцэхийн тулд Ардын Хурлын нийт гишүүний 3/4-аас</p>	<p>9 дүгээр бүлэг</p> <p>Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах, Шинэ Үндсэн хууль батлах</p> <p>153 дугаар зүйл</p> <p>Үндэсний Ассамблей нь Үндэсний Их Ассамблейн бүрэн эрхээс гадна Үндсэн хуулийн бүх л зүйлд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах эрхтэй.</p> <p>158 дугаар зүйл</p> <p>Үндэсний Их Ассамблей нь:</p> <p>1. Шинэ Үндсэн хууль батлах,</p> <p>4. Үндсэн хуулийн 5 дугаар зүйлийн 2 болон 4 дүгээр заалт, 57 дугаар зүйлийн 1 болон 3 дугаар заалтад нэмэлт, өөрчлөлт оруулах шийдвэрийг гаргах,</p>

{ ICL Document Status: Oct 1997 }, http://www.servat.unibe.ch/icl/pl00000_.html

³³⁴ CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF BULGARIA, Prom. SG 56/13 Jul 1991, amend. SG 85/26 Sep 2003, SG 18/25 Feb 2005, SG 27/31 Mar 2006, SG 78/26 Sep 2006 - Constitutional Court Judgment No.7/2006 , SG 12/6 Feb 2007, <http://www.government.bg/cgi-bin/e-cms/vis/vis.pl?s=001&p=0159&n=000007&g=>

		<p>доошгүйн ирцтэйгээр хуралдаж 2/3-оос дээш саналаар батална.</p> <p>156 дугаар зүйл Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг Ардын Хурлын дарга 7 хоногийн дотор гарын үсэг зурж, албан ёсоор нийтэлснээр хүчин төгөлдөр үйлчилнэ.</p> <p>159 дүгээр зүйл 2/ Шинэ Үндсэн хуулийн төсөл, эсхүл хүчин төгөлдөр үйлчилж байгаа Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлт нь улсын хил хязгаарыг өөрчлөхтэй холбоотой бол 158 дугаар зүйлд зааснаар Ардын Хуралд танилцуулснаас хойш 2-5 сарын дотор хэлэлцэнэ.</p> <p>160 дугаар зүйл</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ардын Хурал нийт гишүүдийн 2/3-ын саналаар Ардын Их Хурлын сонгууль явуулах асуудлыг шийдвэрлэнэ. 2. Ардын Хурлын шийдвэр гарснаас хойш 3 сарын дотор Ерөнхийлөгч Ардын Их Хурлын сонгуулийг товлон. 3. Ардын Их Хурлыг сонгосноор Ардын Хурлын бүрэн эрх дуусгавар болно. <p>161 дүгээр зүйл Шинэ Үндсэн хуулийн төслийг Ардын Их Хурал гурван өдрийн 3 удаагийн хэлэлцүүлгээр нийт гишүүний 3/4-ын саналаар хэлэлцэн шийдвэрлэнэ.</p> <p>162 дугаар зүйл</p> <p>1/Ардын Их Хурал зөвхөн Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай хуулийг хэлэлцэхээр сонгогдоно.</p> <p>2/Шаардлагатай тохиолдолд Ардын Хурлын чиг үүргийг хэрэгжүүлнэ.</p> <p>3/Ардын Их Хурлын бүрэн эрх нь Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн асуудлыг хэлэлцэн шийдвэрлэсний дараа дуусгавар болно. Энэ тохиолдолд Ерөнхийлөгч хуульд заасны дагуу Ардын Хурлын сонгуулийг товлон.</p> <p>163 дугаар зүйл Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн акт /хууль/ Ардын Их Хурлын дарга 7 хоногийн дотор гарын үсэг зурж, албан ёсоор нийтэлснээр хүчин төгөлдөр үйлчилж эхэлнэ.</p>	<p>5.Үндсэн хуулийн 9 дүгээр бүлэгт нэмэлт, өөрчлөлт оруулах шийдвэрийг гаргах эрхтэй.</p>
19.	<p>БҮГД НАЙРАМДАХ ЛАТВИ УЛС³³⁵</p>	<p>78 дугаар зүйл. Сонгогчдын аравны нэг нь Үндсэн хууль болон бусад хуульд өөрчлөлт оруулах тухай төсөл боловсруулан Ерөнхийлөгчид өргөн барих эрхтэй. Ерөнхийлөгч хуулийн төслийг Сеймээр хэлэлцүүлнэ. Хэрэв Сейм төслийг батлаагүй тохиолдолд ард нийтийн санал асуулга явуулна.</p> <p>76 дугаар зүйл.</p>	

а _____
³³⁵ КОНСТИТУЦИЯ ЛАТВИЙСКОЙ РЕСПУБЛИКИ, Конституция принята Конституционным Собранием Латвии, 15 февраля 1922 года,
<http://confinder.richmond.edu>

		<p>Сеймийн гишүүдийн гуравны хоёрын ирцтэйгээр гурван удаагийн хэлэлцүүлэг явуулж, хуралдаанд оролцогсдын гуравны хоёрын саналаар Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулна.</p> <p>77 дугаар зүйл. Үндсэн хуулийн 1/Латви нь тусгаар тогтносон, ардчилсан, БНУлс мөн/, 2 /Төрийн бүх эрх мэдэл Латвийн ард түмний мэдэлд байна/, 3/Латвийн газар нутаг олон улсын гэрээгээр тогтоогдсон хил хязгаарын дотор оршино/, 4 /Латви хэл бол Латвийн БНУ-ын албан ёсны хэл мөн/, 6 /Сейм нь бүх нийтийн, тэгш, шууд, нууц санал хураалтаар хувь тэнцүүлэх зарчмын үндсэн дээр сонгогдоно/, 77 /Сейм нь Үндсэн хуулийн 1,2,3,4,6,77 дугаар зүйлийг өөрчилбөл уг өөрчлөлт нь ард нийтийн санал асуулга явуулснаар хүчин төгөлдөр болно/- дугаар зүйлүүдийг ард нийтийн санал асуулгаар өөрчилнө.</p> <p>78 дугаар зүйл. Сонгогчдын 1/10 нь Үндсэн хууль болон бусад хуульд өөрчлөлт оруулах тухай төсөл боловсруулан Ерөнхийлөгчид өргөн барих эрхтэй бөгөөд Ерөнхийлөгч уг төслийг Сеймээр хэлэлцүүлэх үүрэгтэй. Хэрэв Сейм уг төслийн агуулгыг өөрчлөхөд хүрвэл ард нийтийн санал асуулгаар шийдвэрлэнэ.</p> <p>79 дүгээр зүйл. Нийт сонгогчдын тал хувь нь Үндсэн хуулийн өөрчлөлтийн төслийг хүлээн зөвшөөрснөөр уг өөрчлөлт хүчин төгөлдөр болно.</p> <p>80 дугаар зүйл. Сонгуулийн эрх бүхий нийт иргэд ард нийтийн санал асуулгад оролцох эрхтэй.</p>	
20.	БҮГД НАЙРАМДАХ ЭСТОНИ УЛС³³⁶	<p>161 дүгээр зүйл Парламентын гишүүдийн 1/5 нь эсхүл Ерөнхийлөгч Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах төслийг санаачлах эрхтэй.</p> <p>163 дугаар зүйл Үндсэн хуульд зөвхөн хуулиар өөрчлөлт оруулах бөгөөд ард нийтийн санал асуулгаар, парламентын хоёр бүрэн эрхийн хугацааны бүрэлдэхүүнээр, тулгамдсан яаралтай асуудлаар парламент тус тус өөрчлөлт оруулах эрхтэй. Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах тухай хуулийн төслийг парламент 3 удаагийн хэлэлцүүлгээр хэлэлцэх бөгөөд эхний болон хоёрдахь хэлэлцүүлгийн хоорондын хугацаа 3 сараас багагүй, хоёрдахь болон гуравдахь хэлэлцүүлгийн хугацаа нэг сараас доошгүй байна.</p> <p>164 дүгээр зүйл Төслийг ард нийтээр хэлэлцүүлэх шийдвэрийг парламентын гишүүдийн 3/5-аас доошгүй нь гаргана. Уг шийдвэр гарснаас хойш 3-аас доошгүй</p>	<p>162 дугаар зүйл Үндсэн хуулийн 1 дүгээр бүлэг /Ерөнхий зүйл/ болон 15 дугаар бүлэг /Үндсэн хуулийн өөрчлөлт/-т зөвхөн ард нийтийн санал асуулгаар өөрчлөлт оруулна.</p>

а _____
³³⁶ Конституция Эстонии (Эстонской Республики) от 28 июня 1992 г., (текст Конституции приводится по сборнику "Конституции государств Европы". Издательство норма, 2001г), <http://www.constitution.garant.ru>

		сарын дараа ард нийтийн санал асуулгыг явуулна. 165 дугаар зүйл Төслийг парламентын хоёр бүрэн эрхийн хугацаанд хэлэлцүүлэх шийдвэрийг парламентын гишүүдийн олонхоор шийднэ. Хэрэв дараагийн парламентын бүрэлдэхүүний 3/5 нь эхний хэлэлцүүлгээр уг төслийг өөрчлөхгүйгээр хүлээж авбал Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах тухай хуулийг баталсанд тооцно. 166 дугаар зүйл Тулгамдсан асуудлаар Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах хуулийн төслийг парламентын гишүүдийн 4/5-ийн шийдвэрээр хүлээн авна. Энэ тохиолдолд төслийг парламентын бүрэлдэхүүний 2/3 нь хүлээж авснаар хууль батлагдана. 167 дугаар зүйл Үндсэн хуулийн өөрчлөлтийн тухай хуулийг Ерөнхийлөгч нийтлүүлэх бөгөөд уг хуульд заасан хугацаанаас эхлэн дагаж мөрдөх боловч энэ хугацаа нь нийтлэгдсэнээс хойш 3 сараас доошгүй байна. 168 дугаар зүйл Хэрэв тодорхой асуудлыг ард нийтийн санал асуулгад оруулахгүйгээр, эсхүл парламентаар хэлэлцэхгүйгээр буцаасан бол энэ талаарх төслийг нэг жилийн дотор дахин өргөн барихыг хориглоно.	
Гурав. ҮНДСЭН ХУУЛЬД НЭМЭЛТ, ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ ЖУРМЫН АСУУДЛААРХ ТУСГААР УЛСУУДЫН ХАМТЫН НӨХӨРЛӨЛИЙН ОРНУУДЫН ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ			
21.	ОРОСЫН ХОЛБООНЫ УЛС ³³⁷	134 дүгээр зүйл. Ерөнхийлөгч Холбооны зөвлөл, Төрийн Дум, Засгийн газар, Холбооны субъектүүдийн хууль тогтоох байгууллагууд, Холбооны зөвлөлийн, эсхүл Төрийн Думын гишүүдийн 1/5-ээс доошгүй тооны гишүүд нэгдэж Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах асуудлыг санаачлах эрхтэй. 135 дугаар зүйл. Үндсэн хуулийн 1 /Үндсэн хуулийн байгууллын үндэс/, 2 /Хүний эрх, эрх чөлөө/, 9 дүгээр бүлэг /Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах/ -үүдийг өөрчлөх асуудлыг Холбооны хурал /парламент/хэлэлцэх эрхгүй. Хэрэв дээрх бүлгүүдэд өөрчлөлт оруулах тухай санал Холбооны зөвлөл болон Төрийн Думын нийт гишүүдийн 3/5-ын дэмжлэг хүлээвэл Үндсэн хуулийн Хуралдааныг зарлан хуралдуулна. Үндсэн хуулийн Хуралдаан Үндсэн хуулийг өөрчлөхгүй болохыг батлах, эсхүл шинэ Үндсэн хуулийн төсөл боловсруулахаар шийдвэрлэнэ. Шинэ Үндсэн хуулийн төслийг Үндсэн хуулийн хуралдааны нийт гишүүдийн 2/3-ын саналаар хүлээж авах, эсхүл ард нийтийн санал асуулгаар шийдвэрлэнэ. Ард нийтийн санал асуулгад нийт сонгогчдын талаас илүү	135 дугаар зүйл Үндсэн хуулийн 1 /Үндсэн хуулийн байгууллын үндэс/, 2 /Хүний эрх, эрх чөлөө/, 9 дүгээр бүлэг /Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах/ -үүдийг өөрчлөх асуудлыг Холбооны хурал /парламент/ хэлэлцэх эрхгүй.

а_____

³³⁷ Конституция Российской Федерации от 25 декабря 1993 года, с изменениями от 30 декабря 2008 года Опубликовано 21 января 2009 Принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 г;<http://www.constitution.garant.ru>

		<p>нь оролцож, тэдний талаас илүү нь зөвшөөрвөл Үндсэн хуулийг батлагдсанд тооцно.</p> <p>136 дугаар зүйл Үндсэн хуулийн 3 /Холбооны тогтолцоо/, 4 Ерөнхийлөгч/, 5-р бүлэг /Холбооны хурал (парламент)/, 6 /Засгийн газар/, 7 дугаар бүлэг /Нутгийн удирдлага/ -үүдэд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахдаа бусад хуулийн адил хэлэлцэж шийдвэрлэх бөгөөд ОХУ-ын нийт субъектүүдийн хууль тогтоох байгууллагын гуравны хоёроос доошгүй нь дэмжсэнээр хүчин төгөлдөр болно.</p>	
22.	УКРАИН ³³⁸	<p>154 дүгээр зүйл. Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах тухай хуулийн төслийг Ерөнхийлөгч болон парламентын гишүүдийн 1/3-ээс доошгүй гишүүд парламентад өргөн барих эрхтэй.</p> <p>156-р зүйл. Үндсэн хуулийн I /Ерөнхий зүйл/, III /Сонгууль.Санал асуулга/, XIII бүлэг /Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах/-үүдэд өөрчлөлт оруулах тухай хуулийн төслийг Ерөнхийлөгч, эсхүл парламентын гишүүдийн 2/3-оос доошгүй нь парламентад өргөн барих бөгөөд гишүүдийн 2/3 нь уг төслийг хүлээн авсан тохиолдолд Ерөнхийлөгч ард нийтийн санал асуулга зарлан явуулах бөгөөд дээрх бүлгүүдэд орсон өөрчлөлтийг уг санал асуулгаар батална. Дээрх бүлгүүдийг өөрчлөх асуудлыг тухайн парламент өөрийн бүрэн эрхийн хугацаанд дахин хэлэлцэхгүй.</p> <p>155 дугаар зүйл. Үндсэн хуулийн бусад бүлэгт өөрчлөлт оруулах тухай хуулийн төслийг парламентын гишүүдийн олонх сайшааж дараагийн ээлжит чуулганаар парламентын нийт гишүүдийн 2/3 нь баталснаар хүчин төгөлдөр болно.</p> <p>158 дугаар зүйл. Парламент Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах тухай хуулийн төслийг хэлэлцээд батлаагүй тохиолдолд уг шийдвэр гарсан өдрөөс хойш нэг жилийн дотор энэ асуудлыг парламентад дахин оруулахыг хориглоно. Парламент өөрийн бүрэн эрхийн хугацаанд Үндсэн хуулийн нэг зүйл заалтыг нэгээс илүү удаа өөрчилж болохгүй.</p> <p>159 дугаар зүйл. Парламент Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн тухай хуулийн төслийг хэлэлцэхдээ уг төсөл Үндсэн хуулийн 157,158 дугаар зүйлд заасан шаардлагыг хангаж байгаа, эсэх талаар Үндсэн хуулийн шүүхийн дүгнэлтийг гаргуулна.</p> <p>160 дугаар зүйл. Үндсэн хууль нь батлагдсан өдрөөсөө эхлэн хүчин төгөлдөр мөрдөгдөнө.</p>	<p>157 дүгээр зүйл Хүний эрх, эрх чөлөөг цуцалсан, хязгаарласан, Украины тусгаар тогтнол, газар нутгийн бүрэн бүтэн байдлыг алдагдуулахад чиглэсэн өөрчлөлтийг Үндсэн хуульд оруулахыг хориглоно. Дайны болон онц байдал тогтоосон үед Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулж болохгүй.</p>
23.	БҮГД НАЙРАМДАХ	<p>138 дугаар зүйл Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай асуудлыг</p>	<p>140 дүгээр зүйл I-/Үндсэн хуулийн байгуулал/,</p>

а_____

³³⁸ КОНСТИТУЦИЯ УКРАИНЫ, Принята на пятой сессии Верховная Рада Украины 28 июня 1996 года, <http://confinder.richmond.edu>

	БЕЛАРУСЬ УЛС³³⁹	<p>Ерөнхийлөгчийн болон сонгуулийн эрх бүхий 150 мянгаас доошгүй иргэдийн санаачилгаар Парламент хэлэлцэнэ.</p> <p>139 дүгээр зүйл Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай хуулийн төслийг Парламент хоёр удаагийн хэлэлцүүлгээр хэлэлцэж батлах бөгөөд хоёр хэлэлцүүлгийн хоорондын хугацаа 3 сараас доошгүй байна.</p> <p>Онц байдал зарласан үед болон Төлөөлөгчдийн Танхимын бүрэн эрхийн хугацаа дуусах хүртэлх 6 сарын хугацаанд Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахгүй.</p> <p>140 дүгээр зүйл Үндсэн хууль болон түүнд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай хуулийг Парламентын нийт гишүүдийн 2/3-ын саналаар батална.</p> <p>Ард нийтийн санал асуулгаар Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулж болно. Тухайн нэмэлт, өөрчлөлтийг нэрсийн жагсаалтад орсон иргэдийн олонх дэмжвэл батлагдсанд тооцно.</p>	<p>II-/Сонгуулийн тогтолцоо. Ард нийтийн санал асуулга/, IV- /Ерөнхийлөгч, /Парламент, Засгийн газар, Шүүх/, VIII -/Үндсэн хуулийн үйлчлэл ба түүнийг өөрчлөх журам/ гэсэн ангиудад зөвхөн ард нийтийн санал асуулгаар өөрчлөлт оруулна.</p>
24.	БҮГД НАЙРАМДАХ ГҮРЖ УЛС³⁴⁰	<p>102.1. Үндсэн хуулийг бүхэлд нь буюу хэсэгчлэн өөрчлөх тухай хуулийн төслийг өргөн барих эрхийг: а. Ерөнхийлөгч; б. Парламентын нийт гишүүдийн талаас илүү нь; в. Хоёр зуун мянгаас доошгүй сонгогч нэгдэж тус тус өргөн барих эрхтэй.</p> <p>102.2 Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах тухай хуулийн төслийг парламент ард нийтээр хэлэлцүүлэхээр нийтлэх бөгөөд ийнхүү нийтэлснээс хойш нэг сарын дараа парламент уг төслийг хэлэлцэж эхэлнэ.</p> <p>102.3 Төслийг парламентын нийт бүрэлдэхүүний гуравны хоёроос доошгүй нь дэмжвэл батлагдсанд тооцно.</p> <p>102.4. Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах тухай хуульд Үндсэн хуулийн 68 дугаар зүйлд заасан журмыг баримтлан Ерөнхийлөгч гарын үсгээ зурж ёсчлоно.</p>	<p>103 дугаар зүйл. Дайны болон онц байдал зарлавал түүнийг цуцлах хүртэл Үндсэн хуулийн өөрчлөлтийн асуудлыг хэлэлцэхгүй.</p>
25.	БҮГД НАЙРАМДАХ АРМЕН УЛС³⁴¹	<p>111 дүгээр зүйл Ерөнхийлөгч буюу Үндэсний хурал парламент Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах асуудлыг санаачилна.</p> <p>Ард нийтийн санал асуулгын товыг Ерөнхийлөгч парламенттай зөвшилцөж эсхүл парламентын санал болгосноор зарлана.</p> <p>Ерөнхийлөгч Үндсэн хуулийн төслийг эсхүл түүний нэмэлт, өөрчлөлтийн</p>	<p>114 дүгээр зүйл 1 дүгээр зүйл: <i>ИБНАУ нь тусгаар тогтносон, ардчилсан, эрх зүйт улс мөн</i>, 2 дугаар зүйл: <i>Засгийн эрх ард түмний мэдэлд байна</i>, 114 дүгээр зүйл: <i>Үндсэн хуулийн 1,2 болон 114 дүгээр зүйлийг өөрчлөхийг хориглоно!</i> -ийг өөрчлөхгүй.</p>

³³⁹ **КОНСТИТУЦИЯ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ** 1994 ГОДА (с изменениями и дополнениями от 24.11.96, которые вступили в силу 27 ноября 1996 года)

Данная редакция Конституции была принята на республиканском референдуме 24 ноября 1996 г. и в соответствии со статьей 1 Закона Республики Беларусь "О порядке вступления в силу Конституции Республики Беларусь" вступила в силу со дня ее опубликования.

<http://confinder.richmond.edu>

³⁴⁰ **Конституция Грузии** от 24 августа 1995 г., <http://www.constitution.garant.ru>

³⁴¹ **КОНСТИТУЦИЯ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИИ** (с изменениями) *Принят 05.07.1995*, <http://www.constitution.garant.ru>

		<p>тухай хуулийн төслийг хүлээн авснаас хойш 20 хоногийн дотор төслийн талаарх өөрийн санал, дүгнэлтээ парламентад хүргүүлж шинээр хэлэлцүүлнэ.</p> <p>Парламентын гуравны хоёр нь төслийг дэмжиж Ерөнхийлөгчид хүргүүлбэл Ерөнхийлөгч парламентын тогтоосон хугацаанд уг төслөөр ард нийтийн санал асуулга явуулна.</p> <p>Хэрэв Ерөнхийлөгч дээрх төслийг санаачилбал парламент төслийг хүлээн авснаас хойш 3 сарын дотор хэлэлцэж нийт гишүүдийн олонх дэмжвэл Ерөнхийлөгч тогтоосон хугацаанд уг төслөөр ард нийтийн санал асуулга явуулна.</p> <p>113 дугаар зүйл</p> <p>Ард нийтийн санал асуулгад оролцогсдын талаас илүү нь төслийг дэмжвэл уг хуулийг батлагдсанд тооцох боловч дэмжигчдийн тоо жагсаалтад бүртгэгдсэн сонгогчдын 1/4-ээс багагүй байна.</p>	
26.	<p>БҮГД НАЙРАМДАХ КАЗАХСТАН УЛС³⁴²</p>	<p>91 дүгээр зүйл</p> <p>Үндсэн хуульд ард нийтийн санал асуулгаар нэмэлт, өөрчлөлт оруулах бөгөөд санал асуулга явуулах тухай шийдвэрийг Ерөнхийлөгч өөрийн санаачилгаар эсхүл Парламент болон Засгийн газрын санал болгосноор гаргана.</p> <p>91.1.Үндсэн хуульд ард нийтийн санал асуулгаар нэмэлт, өөрчлөлт оруулах бөгөөд санал асуулга явуулах тухай шийдвэрийг Ерөнхийлөгч өөрийн санаачилгаар эсхүл Парламент болон Засгийн газрын санал болгосноор гаргана. Хэрэв Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах талаар ард нийтийн санал асуулга явуулах тухай Парламентын саналыг Ерөнхийлөгч хүлээн авахаас татгалзвал Парламент нийт депутатын 4/5-ийн (танхим тус бүрийн) саналаар Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай хууль баталж болно. Энэ тохиолдолд Ерөнхийлөгч уг хуульд гарын үсэг зурах эсхүл уг хуулийг ард нийтийн санал асуулгаар шийдвэрлүүлэх шийдвэр гаргана. Санал асуулгад иргэдийн талаас илүү хувь нь оролцоноор хүчин төгөлдөр болох бөгөөд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах асуудлыг санал хураалтад оролцогсдын талаас илүү хувийн саналаар шийдвэрлэнэ.</p> <p>90.1.Үндсэн хуулийг ард нийтийн санал асуулгын дүнг нийтэлсэн өдрөөс эхлэн хүчин төгөлдөр мөрдөнө.</p>	<p>91.2.Улсын нэгдмэл байдал, газар нутгийн бүрэн бүтэн байдал болон засаглалын хэлбэрийн тухай заалтуудыг өөрчлөхийг хориглоно.</p>
27.	<p>БҮГД НАЙРАМДАХ АЗЕРБАЙДЖАН УЛС³⁴³</p>	<p>153 дугаар зүйл</p> <p>Азербайджан Улсын Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах санал гаргах журам</p> <p>БНАзербайджан Улсын Үндсэн хуулийн бичвэрт өөрчлөлт оруулах саналыг Үндэсний Их Хурал эсхүл Ерөнхийлөгч санал болговол, санал болгож буй өөрчлөлттэй холбоотой БНАзербайджаны Үндсэн хуулийн</p>	<p>154 дүгээр зүйл</p> <p>Азербайджан Улсын Үндсэн хуулийн эрх мэдлийг хязгаарлах</p> <p>БНАзербайджаны Үндсэн хуулийн шүүх ард нийтийн санал асуулга явуулах замаар баталсан Азербайджаны Улсын Үндсэн хуулийн бичвэр дэх</p>

а_____

³⁴² Конституция Республики Казахстан от 30.08.1995 года

³⁴³ CONSTITUTION OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC, http://www.constcourt.gov.az/en/index.php?option=com_content&view=article&id=253&Itemid=59

		<p>шүүхийн саналыг авна.</p> <p>157 дугаар зүйл БНАзербайджан Улсын Үндсэн хуульд нэмэлт оруулах санал гаргах БНАзербайджан Улсын Үндсэн хуульд нэмэлт оруулахаар Азербайджан Улсын Ерөнхийлөгч эсхүл Үндэсний Их Хурлын хамгийн багадаа 63 гишүүн санал тавьж болно.</p> <p>3 дугаар зүйл Ерөнхий болон ард нийтийн санал асуулгаар шийдвэрлэх асуудал II. Дараах асуудлаар зөвхөн ард нийтийн санал асуулга явуулна 1) Улсын Үндсэн хуулийг батлах, өөрчлөлт оруулах.</p> <p>152 дугаар зүйл БНАзербайджан Улсын Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулахыг батлах журам БНАзербайджан Улсын Үндсэн хуулийн бичвэрт өөрчлөлтийг зөвхөн ард нийтийн санал явуулах замаар оруулж болно.</p> <p>156 дугаар зүйл Азербайджан Улсын Үндсэн хууль нэмэлт оруулах журам II. БНАзербайджан Улсын Үндсэн хууль нэмэлт оруулах тухай хуулийг Үндэсний Их Хуралд хоёр удаа санал хураана. Хоёр дахь санал хураалтыг нэгдүгээр санал хураалтаас 6 сарын дараа хийнэ. III. БНАзербайджан Улсын Үндсэн хууль нэмэлт оруулах тухай үндсэн хуулийн хуулийг нэгдүгээр болон хоёрдугаар санал хураалтын дараа хуульд холбоотой энэхүү Үндсэн хуульд заасан журмаар Ерөнхийлөгчид гарын үсэг зуруулахаар уламжилна. IV. БНАзербайджан Улсын Үндсэн хууль нэмэлт оруулах тухай үндсэн хуулийн хуулийг хоёр дахь санал хураалтын дараа Ерөнхийлөгч гарын үсэг зурснаар дагаж мөрдөнө. V. Үндсэн хуулийн хууль БНАзербайджан Улсын Үндсэн хуулийн салшгүй нэг хэсэг ба, Үндсэн хуулийн үндсэн бичвэрийг зөрчсөн байж болохгүй.</p>	<p>өөрчлөлттэй холбоотойгоор шийдвэр гаргахгүй.</p> <p>155 дугаар зүйл БНАзербайджаны Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах санал гаргахыг хязгаарлах Энэхүү Үндсэн хуулийн 1., 2., 6., 7., 8., болон 21 дүгээр зүйлд өөрчлөлт оруулах, эсхүл хүчингүй болгохтой холбоотой санал, 3 дугаар хэсэгт заасан хүний болон иргэний эрх, эрх чөлөөг хүчингүй болгох, эсхүл Азербайджан Улсын нэгдэн орсон олон улсын гэрээнд зааснаас илүү хязгаарлалттай холбоотой саналаар ард нийтийн санал асуулга явуулахгүй.</p> <p>158 дугаар зүйл Азербайджаны Үндсэн хуульд нэмэлт оруулах санал гаргах Энэхүү Үндсэн хуулийн 1 дүгээр бүлэгт заасан зүйлтэй холбоотой Азербайджаны Улсын Үндсэн хуульд нэмэлт оруулах санал тавьж болохгүй.</p> <p>156 дугаар зүйл Азербайджан Улсын Үндсэн хууль нэмэлт оруулах журам Азербайджан Улсын Үндсэн хуулийн нэмэлтийг Үндэсний Их Хурлын 95 дээш саналын олонхоор, Үндсэн хуулийн хууль хэлбэрээр батална.</p>
Дөрөв. ҮНДСЭН ХУУЛЬД НЭМЭЛТ, ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ ЖУРМЫН АСУУДЛААРХ АРАБ, АФРИКИЙН ОРНУУДЫН ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ			
28.	БҮГД НАЙРАМДАХ АРДЧИЛСАН АЛЖИР АРД УЛС³⁴⁴	<p>174-р зүйл ...Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах санаачилга гаргах эрхийг Ерөнхийлөгч эдэлнэ.</p> <p>174-р зүйл ...Үндэсний ассамблей, Үндэстний зөвлөлөөр хууль хэлэлцэн батлах нийтлэг дэгийн дагуу хэлэлцэнэ.</p> <p>175-р зүйл</p>	<p>176 -р зүйл Үндсэн хуулийн зөвлөл нь Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулахдаа хүний эрх эрх чөлөө, төрийн удирдах байгууллагуудын хоорондын ажлын уялдаа, тэнцвэрийг алдагдуулахгүй байх нөхцөлийг хянан тогтооно.</p> <p>178-р зүйл</p>

³⁴⁴ ALGERIA CONSTITUTION, { Adopted on: 19 Nov 1976 } { Amended on: 28 Nov 1996 } { Official name: The Constitution of the People's Democratic Republic of Algeria } { ICL Document Status: 28 Nov 1996 }, http://www.servat.unibe.ch/icl/ag00000_.html

		<p>1. Ард нийтийн санал асуулгаар батлагдаагүй Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийг хүчингүйд тооцно.</p> <p>2. Энэ тохиолдолд энэхүү төслийг тухайн хууль тогтоох байгууллагын бүрэн эрхийн хугацаанд дахин хэлэлцэхгүй.</p> <p>176-р зүйл ... 2 танхимын гишүүдийн 3/4-ын санал авч чадаагүй төслийг, Ерөнхийлөгч ард нийтийн хэлэлцүүлэгт оруулахаар хэвлэлд нийтлүүлж болохгүй.</p> <p>177-р зүйл Парламентын 2 танхимын хамтарсан хурлаар хэлэлцэж, нийт гишүүдийн 3/4-ын санал авсан Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийг Ерөнхийлөгч ард нийтийн санал асуулгад оруулахаар хэвлэлд нийтлүүлнэ.</p> <p>182-р зүйл Ерөнхийлөгч батлагдсан Үндсэн хуулийн бичвэрийн эцсийн редакцийг ард нийтээр хэлэлцүүлж, олонх нь баталсан тохиолдолд тус улсын гол хууль болно.</p>	<p>Үндсэн хуулийн аливаа өөрчлөлт нь дор дурдсан асуудлыг хөндөж болохгүй:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Төрийн бүгд Найрамдах улсын зарчим; 2. Олон намын тогтолцоонд суурилсан ардчилсан зарчим; 3. Ислам төрийн шашин байх зарчим; 4. Үндэсний хэл араб хэл байх зарчим; 5. Иргэдийн үндсэн эрх, эрх чөлөөг хөндсөн асуудал; 6. Нутаг дэвсгэрийн бүрэн бүтэн байдал.
29.	НАМИБИ УЛС ³⁴⁵	<p>32 дугаар зүйл 6/ Ерөнхийлөгч шаардлагатай гэж үзвэл хууль санаачилж, Үндэсний хурлаар хэлэлцүүлэх эрхтэй.</p> <p>60 дугаар зүйл 2. Үндэсний хурлын гишүүдийн 2/3 нь зөвшөөрснөөр Ерөнхийлөгч хууль санаачилж, Үндэсний хурлаар хэлэлцүүлэх эрхтэй.</p> <p>132 дугаар зүйл 2. Энэхүү Үндсэн хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулахдаа Үндэсний хурлын нийт гишүүдийн 2/3, Үндэсний зөвлөлийн нийт гишүүдийн 2/3 нь зөвшөөрсөн байх шаардлагатай.</p> <p>3. a/ Энэ зүйлийн 2 дахь хэсэгт заасныг харгалзахгүйгээр Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн талаар Үндэсний хурал, Үндэсний зөвлөлийн 2/3-ийн санал авч чадаагүй төслийг Ерөнхийлөгч үндэсний ард нийтийн санал асуулгад оруулж хэлэлцүүлж болно.</p> <p>3. б/ Энэ хэсгийн a/-д заасан ард нийтийн санал асуулга явуулах журмыг парламент хуулиар тогтооно.</p> <p>3. с/ ард нийтийн санал асуулгад оролцогсдын 2/3 нь энэхүү нэмэлт, өөрчлөлт оруулах төслийг зөвшөөрсөн бол Ерөнхийлөгч төслийг энэхүү Үндсэн хуульд заасны дагуу батлагдлаа гэж үзэж ёсчилно.</p> <p>4. Энэ зүйлийн 2,3-т зааснаар парламентын болон ард нийтийн санал асуулгад оролцогчдын энэхүү Үндсэн хуульд заасан саналыг авч чадаагүй бол төслийг хүчин төгөлдөр бус гэж үзнэ.</p> <p>5. Энэ зүйлд агуулагдах аль ч зүйл заалт</p>	<p>131 дүгээр зүйл Үндсэн хуулийн 3 дугаар бүлэгт заасан хүний эрх, эрх чөлөөг дордуулсан өөрчлөлт хийхийг хориглоно.</p> <p>132 дугаар зүйл 1. Энэхүү үндсэн хуулийн тодорхой зүйл заалтад өөрчлөлт оруулах асуудлыг хэлэлцэж байх явцад өөр зүйл заалтыг өөрчлөх асуудлыг хөндөж болохгүй.</p>

^a_____

³⁴⁵ THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF NAMIBIA, {Adopted on: Feb 1990} { ICL Document Status: Feb 1990} CHAPTER 19 Amendment of the Constitution, <http://www.orusovo.com/namcon/>

		а/ энэ хуулийн 131-р зүйл болон 3 дугаар бүлэгт заасан хүний эрх, эрх чөлөөг аливаа хэлбэрээр дордуулсан байхыг хориглоно.	
30.	ӨМНӨД АФРИКИЙН БҮГД НАЙРАМДАХ УЛС³⁴⁶	<p>73-р зүйл. 1. Аливаа хуулийн төслийг Үндэсний хуралд оруулж хэлэлцүүлнэ. 74 дүгээр зүйл 74 дүгээр зүйлийн 5-8 дахь хэсэгт олон нийтийн саналыг 30 хоногийн дотор авахаар зааж зохицуулжээ. 74 дүгээр зүйл 3. Үндсэн хуульд оруулах бусад нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийг дор дурдсанаар батална: а/ Үндэсний хурлын гишүүдийн 2/3-оос дээш нь дэмжсэнээр, в/ 6-аас дээш Бүс нутгийн үндэсний зөвлөлийн зөвшөөрснөөр, хэрэв: -Бүс нутгийн үндэсний зөвлөлтэй холбогдох асуудал байвал; -Бүс нутгийн хил хязгаар, удирдах байгууллагуудын эрх үүрэг, бүрэн эрхтэй холбогдох асуудал байвал; -Бүс нутагтай шууд холбогдох асуудал байвал. 5. Хууль санаачлагч Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийг хэлэлцүүлэхээс 30-аас доошгүй хоногийн өмнө: а/ Үндэсний Засгийн газрын сонинд олон нийтийн санал авахаар нийтлүүлнэ. в/ Үндэсний хурлын дүрэмд заасны дагуу Бүс нутгийн хууль тогтоох байгууллагын саналыг авахаар илгээнэ. с/ Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн төсөл нь Бүс нутгийн зөвлөлөөр хэлэлцүүлэхээр Үндэсний хурлын дүрэмд заагдсан бол энэхүү боломжийг бүрдүүлэх үүрэгтэй. 6. Төслийн хэлэлцүүлгийн явцад гарсан олон нийтийн болон Бүс нутгийн зөвлөлийн саналыг хууль санаачлагч танилцуулах үүрэгтэй: а/ Үндэсний хурлын даргад: в/ энэ зүйлийн 1,2 дахь хэсэг, 3 дахь хэсгийн в-д хамаарах асуудлаар гарсан саналыг Бүс нутгийн Үндэсний зөвлөлийн даргад 7. Төслийг Үндэсний хуралд 30 хоногийн дотор дор дурдсан тохиолдолд хэлэлцүүлж болохгүй: а/ Үндэсний хурлын ээлжит хурал хуралдаж байсан ч в/ завсарлагын үе байсан ч. 8. Хэрэв төслийн тодорхой заалт нь энэ зүйлийн 3 дахь хэсгийн в-д заасан тодорхой муж, бүс нутгийн асуудалтай холбоотой байгаа тохиолдолд тухайн бүс нутгийн хууль тогтоох байгууллагын дэмжлэгийг авч чадаагүй бол хүчин төгөлдөр болохгүй. 9. Үндэсний хурлаар батлагдсан Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийг ёсчлон батлуулахаар Ерөнхийлөгчид өргөн барина.</p>	<p>74 дүгээр зүйл 1. Үндсэн хуулийн 1 дүгээр зүйлд оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийг дор дурдсанаар батална: а/ Үндэсний хурлын гишүүдийн 75%-иас дээш саналаар, в/ 6-аас доошгүй Бүс нутгийн үндэсний зөвлөлийн зөвшөөрснөөр, 2. 2 дугаар бүлэгт оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийг дор дурдсанаар батална: а/ Үндэсний хурлын гишүүдийн 2/3 оос дээш нь дэмжсэнээр; в/ 6-аас доошгүй Бүс нутгийн үндэсний зөвлөлийн зөвшөөрснөөр. 4. Үндсэн хуулийн бус асуудлыг Үндсэн хуульд нэмэлт оруулахаар хийсэн төслийг оруулж хэлэлцүүлж болохгүй.</p>

³⁴⁶ SOUTH AFRICA – CONSTITUTION, { Official Title: Constitution of the Republic of South Africa, 1996 } { Adopted on: 8 May 1996 } { Amended on: 11 Oct 1996 } { In Force since: 7 Feb 1997 } { ICL Document Status: 7 Feb 1997 }, <http://www.info.gov.za/documents/constitution/index.htm>

		243 дугаар зүйл Ерөнхийлөгч 1996 оны үндсэн хуулийг ёсчилж, 1997 оноос мөрдөж эхлэхээр заасан ба зарим зүйлийг мөрдөж эхлэх хугацааг тусгайлан заасан байна.	
31.	КУВЕЙТ ³⁴⁷	174 дүгээр зүйл 1. Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах асуудлыг Эмир эсхүл Үндэсний хурлын нийт гишүүдийн 1/3-ээс дээш нь гаргах эрхтэй. 174 дүгээр зүйл 2. Хэрэв Эмир болон Үндэсний хурлын гишүүдийн олонх нь Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах зарчмыг зөвшөөрвөл Үндэсний хурал төслийг зүйл, заалт бүрээр хэлэлцэнэ. Үндэсний хурлын гишүүдийн 2/3-оос дээш нь зөвшөөрсөн бол эцсийн редакцийг Эмир ёсчлон ард нийтээр дагаж мөрдүүлэх шийдвэр гаргана. 3. Хэрэв нэмэлт, өөрчлөлт оруулах зарчим болон оруулсан нэмэлт өөрчлөлтийг Эмир хүлээн зөвшөөрөөгүй бол түүнийг 1 жилийн хугацаанд дахин Үндэсний хуралд оруулж хэлэлцүүлэхгүй. 4. Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахтай холбогдсон энэ хуулиар зохицуулсан журмыг 5 жилийн дотор өөрчилж болохгүй.	174 дүгээр зүйл 4. Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахтай холбогдсон энэ хуулиар зохицуулсан журмыг 5 жилийн дотор өөрчилж болохгүй. 175 дүгээр зүйл Эмират нэрийг өөрчлөх, Кувейт улсын Эмирийн тогтолцоотой холбоо бүхий асуудал, Хүний эрх, эрх чөлөөг сайжруулахтай холбоотойгоос бусад энэ үндсэн хуулиар тогтоосон хүний эрх, эрх чөлөөтэй холбоо бүхий асуудлаар Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах асуудлыг санаачилж болохгүй. Эмирийн орлогч үүргийг нь гүйцэтгэж байх хугацаанд Эмирийн бүрэн эрхтэй холбоо бүхий Үндсэн хуулийн заалтыг өөрчлөх санаачилга гаргаж болохгүй.
32.	КАТАР ³⁴⁸	Үндсэн хуулийн Ү бүлэг. 141-150 дугаар зүйл 144 дүгээр зүйл Эмир буюу Аль-Шура зөвлөлийн гишүүдийн 1/3-ийн саналаар Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах асуудлыг санаачилж болно. 144 дүгээр зүйл ...Хэрэв Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах зарчмыг Аль-Шура зөвлөлийн гишүүдийн олонх нь зөвшөөрсөн бол уг төслийг Аль-Шура зөвлөл зүйл заалт тус бүрээр нь хэлэлцэнэ. Төслийг Зөвлөлийн гишүүдийн 2/3-оос дээш нь зөвшөөрсөн бол батлуулж албан ёсны хэвлэлд нийтлүүлэхээр Эмирт өргөн барина. Хэрэв төслийг дээр дурдсанаар зөвшөөрөөгүй бол уг төслийг 1 жилийн дотор дахин хэлэлцэхгүй.	146 дугаар зүйл ...Хүний эрх, эрх чөлөөг дордуулах чиглэлээр Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулж болохгүй. 147 дугаар зүйл Эмирийн бүрэн эрх, үүрэгтэй холбоо бүхий Үндсэн хуулийн зүйл заалтыг өөрчлөх санал гаргаж болохгүй. 148 дугаар зүйл Үндсэн хуулийн аль ч зүйл заалтад мөрдөж эхэлснээс хойш 10 жилийн дотор нэмэлт, өөрчлөлт оруулах санал гаргаж болохгүй.
33.	БҮГД НАЙРАМДАХ ТУНИС УЛС ³⁴⁹	52 дугаар зүйл 1. Ерөнхийлөгч Үндэсний парламентын даргын өргөн барьсан батлагдсан төслийг 15 хоногийн дотор Тунис Улсын албан ёсны сэтгүүлд нийтлүүлнэ. IX бүлэг	73 дугаар зүйл 1. Үндэсний парламент олонхын саналаар байгуулсан тусгай хорооноос уг нэмэлт, өөрчлөлтийн талаар судалж, дүгнэлт гаргаагүй байхад төслийг хэлэлцэж болохгүй.

³⁴⁷ Kuwait – Constitution {Adopted on: 11 Nov 1962} { ICL Document Status: 11 Nov 1962 }Part V General and Transitional Provisions,
http://www.servat.unibe.ch/icl/ku00000_.html

³⁴⁸ QATAR CONSTITUTION, {Approved by public referendum on: 29 April 2003} { Official long name: Permanent Constitution of the State of Qatar} { In force: [day after promulgation by the Emir] } { ICL Document Status: 29 April 2003} <http://www.qatarembassy.net/constitution.asp>

³⁴⁹ TUNISIA – CONSTITUTION, { Adopted on: 1 June 1959} { Amendment on: 12 July 1988 } {ICL Document Status: 1991},
http://www.servat.unibe.ch/icl/ts00000_.html

		<p>72-74 дүгээр зүйл Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах санаачилга гаргах эрхийг Ерөнхийлөгч, Үндэсний парламентын гишүүдийн 1/3-ээс дээш нь гаргана.</p> <p>47 дугаар зүйл 1.Ерөнхийлөгч Үндсэн хуульд харшлаагүй ч төрийн удирдах байгууллагын гүйцэтгэх үүргийг хөндсөн аливаа хуулийн төсөл, олон улсын гэрээ конвенцийг соёрхон батлах асуудлыг ард нийтийн санал асуулгаар шийдвэрлүүлж болно. 2.Хуулийн төслийг Ард нийтийн санал асуулгаар баталсан бол Ерөнхийлөгч 15 хоногийн дотор ард түмэнд тунхаглан зарлана.</p> <p>52 дугаар зүйл 1.Ерөнхийлөгч Үндэсний парламентын даргын өргөн барьсан батлагдсан төслийг 15 хоногийн дотор Тунис Улсын албан ёсны сэтгүүлд нийтлүүлнэ. 2.Ерөнхийлөгч батлагдсан төслийг мөн хугацаанд Үндэсний парламентад дахин хэлэлцүүлэхээр буцааж болно. Хэрэв буцаасан төслийг парламент гишүүдийн 2/3-ийн саналаар баталсан бол түүнийг 2 дахь 15 хоногт багтаан нийтлүүлнэ.</p> <p>73 дугаар зүйл 1.Үндэсний парламент олонхын саналаар байгуулсан тусгай хорооноос уг нэмэлт, өөрчлөлтийн талаар судалж, дүгнэлт гаргаагүй байхад төслийг хэлэлцэж болохгүй. 2. Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн асуудлаар парламент 2 удаагийн хэлэлцүүлэг хийх бөгөөд гишүүдийн 2/3-ийн саналаар батална. Гэхдээ анхны хэлэлцүүлэг хийснээс 3 сараас доошгүй хугацааны дараа 2 дахь хэлэлцүүлгийг хийсэн тохиолдолд хүчин төгөлдөр гэж үзнэ.</p>	
34.	<p>БҮГД НАЙРАМДАХ ЙЕМЕН УЛС³⁵⁰</p>	<p>156 дугаар зүйл ...Хууль санаачлагч Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах саналынхаа үндэслэлийг гаргасан байна. Төлөөлөгчийн танхимд өргөн барьсан төслийн зарчмыг гишүүдийн 1/3 нь зөвшөөрч гарын үсэг зурсан тохиолдолд Төлөөлөгчийн танхим уг төслийн зарчмыг хэлэлцэх үндэслэл болно. Ерөнхийлөгч, төлөөлөгчийн танхимын гишүүн, Үндсэн хуулийн нэг буюу хэд хэдэн зүйлд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах санаачилга гаргах эрхтэй.</p> <p>156 дугаар зүйл ...Хууль санаачлагч Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах саналынхаа үндэслэлийг гаргасан байна. Төлөөлөгчийн танхимд өргөн барьсан төслийн зарчмыг гишүүдийн 1/3 нь зөвшөөрч гарын үсэг зурсан</p>	

а
³⁵⁰ CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF YEMEN 1994,As amended on 29 September 1994<http://www.al-bab.com/yemen/gov/con94a.htm>
<http://www.al-bab.com/yemen/gov/con94.htm>

		<p>тохиолдолд Төлөөлөгчийн танхим уг төслийн зарчмыг хэлэлцэх үндэслэл болно.</p> <p>Төлөөлөгчийн танхим Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийн зарчмыг хэлэлцэж олонх нь дэмжсэн тохиолдолд 2 сарын дараа уг төслийг зүйл, заалтаар нь хэлэлцэнэ. Төслийн зарчмыг Төлөөлөгчийн танхимын гишүүд дэмжээгүй бол 1 жилийн дотор уг төслийг дахин хэлэлцэхгүй.</p> <p>156 дугаар зүйл</p> <p>...Төлөөлөгчийн танхим Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийг зүйл, заалтаар нь хэлэлцээд гишүүдийн 3/4 нь дэмжвэл төслийг ард нийтийн санал асуулгад оруулна.</p> <p>Ард нийтийн санал асуулгын дүнгээр Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийг олонх нь дэмжсэн бол хүчин төгөлдөр болно.</p>	
35.	БҮГД НАЙРАМДАХ СИРИ УЛС³⁵¹	<p>Үндсэн хуулийн 3 бүлэг 149-р зүйл, 2 бүлэг. 146, 156-р зүйл.</p> <p>149 дүгээр зүйл</p> <p>3.Ардын хурал өргөн барьсан төслийг судлуулах зорилгоор тусгай хороо байгуулан ажиллуулна.</p> <p>4.Ардын хурал Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийг хэлэлцэж, гишүүдийн 2/3 –оос дээш саналаар баталж Ерөнхийлөгч хүлээн зөвшөөрч ёсчилсон тохиолдолд уг нэмэлт, өөрчлөлт Үндсэн хуулийн бүрэлдэхүүн хэсэг болно.</p> <p>156 дугаар зүйл</p> <p>Ерөнхийлөгч энэхүү Үндсэн хуулийг албан ёсны товхимолд нийтлүүлж, ард нийтийн санал асуулгад оруулж батлуулснаар хүчин төгөлдөр болно.</p>	<p>149 дүгээр зүйл</p> <p>2.Нэмэлт, өөрчлөлт оруулах зүйл, заалтын үндэслэл, шалтгааныг санаачлагч этгээд гаргах үүрэгтэй.</p> <p>3.Ардын хурал өргөн барьсан төслийг судлуулах зорилгоор тусгай хороо байгуулан ажиллуулна.</p>
36.	ХОЛБООНЫ БҮГД НАЙРАМДАХ АРДЧИЛСАН ЭТИОП УЛС³⁵²	<p>77 дугаар зүйл</p> <p>Сайд нарын зөвлөлийн бүрэн эрх.</p> <p>11. Өөрийн эрх хэмжээний хүрээнд бүхий л асуудлаар, түүний дотор дайн зарлах асуудлаар хуулийн төсөл санаачилж, өргөн мэдүүлэх.</p> <p>104 дүгээр зүйл</p> <p>Үндсэн хуулийн аливаа нэмэлт, өөрчлөлтийн асуудлыг Төлөөлөгчийн танхимын 2/3 эсхүл Холбооны танхимын гишүүдийн 2/3, эсхүл холбооны улсуудын төрийн зөвлөлийн 2/3, эсхүл Холбооны бүх улсын Төрийн зөвлөл зөвшөөрсөн тохиолдолд Үндсэн хуулийн энэхүү нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийг уг төсөлд хамаарал бүхий олон нийтийн хэлэлцүүлэгт оруулна.</p> <p>105 дугаар зүйл</p> <p>Үндсэн хуулийн 3 бүлэгт заасан хүний эрх, эрх чөлөөтэй холбоо бүхий нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийг 104 дүгээр зүйлд заасны дагуу хэлэлцэж</p>	<p>104 дүгээр зүйл</p> <p>Үндсэн хуулийн аливаа нэмэлт, өөрчлөлтийн асуудлыг Төлөөлөгчийн танхимын 2/3 эсхүл Холбооны танхимын гишүүдийн 2/3, эсхүл холбооны улсуудын төрийн зөвлөлийн 2/3, эсхүл Холбооны бүх улсын Төрийн зөвлөл зөвшөөрсөн тохиолдолд Үндсэн хуулийн энэхүү нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийг уг төсөлд хамаарал бүхий олон нийтийн хэлэлцүүлэгт оруулна.</p>

³⁵¹ SYRIA – CONSTITUTION,{Adopted on: 13 March 1973}{ ICL Document Status: 13 March 1973 } <http://www.servat.unibe.ch/icl/sy00000.html>

³⁵² ETHIOPIA – CONSTITUTION,{ Long Title: Constitution of The Federal Democratic Republic of Ethiopia}{ Adopted: 8 Dec 1994}{ICL Document Status: Sep 2000}http://www.servat.unibe.ch/icl/et00000_.html#A104_#A104_

		<p>шийдвэр гаргахдаа дор дурдсан журмыг баримтална:</p> <p>а/ Холбооны улсуудын Төрийн зөвлөл энэхүү нэмэлт, өөрчлөлтийг олонхоороо зөвшөөрснөөр;</p> <p>в/ Төлөөлөгчийн танхимын гишүүдийн 2/3-оос дээшихийн саналаар;</p> <p>с/ Холбооны танхимын гишүүдийн 2/3-оос дээших нь энэхүү нэмэлт өөрчлөлтийг зөвшөөрснөөр.</p> <p>2. Энэ зүйлийн нэг дэх хэсэгт зааснаас бусад нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийг шийдвэрлэхдээ дор дурдсан журмыг баримтална:</p> <p>а/Төлөөлөгчдийн танхим, Холбооны танхимын хамтарсан хурлаас нийт гишүүдийн 2/3-оос дээших саналаар;</p> <p>в/Холбооны улсуудын төрийн зөвлөлийн гишүүдийн 2/3-оос дээшихийн саналаар.</p>	
37.	АНГОЛ УЛС ³⁵³	<p>158 дугаар зүйл</p> <p>2. Үндэсний 10-аас доошгүй гишүүн, эсхүл Ерөнхийлөгч Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах санаачилга гаргах эрхтэй.</p> <p>4. Үндэсний хурал Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн тухай хуулийн төслийг боловсруулах, өргөн барих журмыг тодорхойлно.</p> <p>73 дугаар зүйл</p> <p>2. Үндсэн хуулийн хэлэлцүүлэгтэй холбоо бүхий ард нийтийн санал асуулга явуулахгүй.</p> <p>158 дугаар зүйл</p> <p>1. Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийг Үндэсний хурлаар хэлэлцэж, хуралд оролцсон гишүүдийн 2/3-оос дээшихийн саналаар батална.</p> <p>3. Үндсэн хуульд хэзээ ч нэмэлт, өөрчлөлт оруулж болно.</p> <p>5. Энэ зүйлийн 1 дэх хэсэгт заасны дагуу батлагдсан Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн тухай хуульд Ерөнхийлөгч хориг тавих эрхгүй бөгөөд шууд нийтээр дагаж мөрдөх шийдвэр гаргана.</p> <p>159 дүгээр зүйл</p> <p>Ангол улсын Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн хуулийг батлахдаа дор дурдсан шаардлагад нийцүүлсэн байна:</p> <p>а/тусгаар тогтнол, нутаг дэвсгэрийн бүрэн бүтэн байдал, үндэсний эв нэгдлийг хангах;</p> <p>в/иргэний үндсэн эрх, эрх чөлөө, баталгааг хангах;</p> <p>с/хуулийг дээдлэх зарчимд тулгуурласан нам, улс төрийн олон ургалч үзэл, төрийн байгууламжийн хангах;</p> <p>д/Төрийн байгууллага, орон нутгийн өөрөө удирдах байгууллагад сонгогдож томилогдох хүмүүсийг бүх нийтийн шууд, нууц, тодорхой хугацаатай сонгох эрхийг хангах;</p> <p>е/төрийн уламжлалт чанар, төр, сүм хийдийн харилцааны зохистой</p>	<p>159 дүгээр зүйл</p> <p>Ангол улсын Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн хуулийг батлахдаа дор дурдсан шаардлагад нийцүүлсэн байна:</p> <p>а/тусгаар тогтнол, нутаг дэвсгэрийн бүрэн бүтэн байдал, үндэсний эв нэгдлийг хангах;</p> <p>в/иргэний үндсэн эрх, эрх чөлөө, баталгааг хангах;</p> <p>с/хуулийг дээдлэх зарчимд тулгуурласан нам, улс төрийн олон ургалч үзэл, төрийн байгууламжийн хангах;</p> <p>д/Төрийн байгууллага, орон нутгийн өөрөө удирдах байгууллагад сонгогдож томилогдох хүмүүсийг бүх нийтийн шууд, нууц, тодорхой хугацаатай сонгох эрхийг хангах;</p> <p>е/төрийн уламжлалт чанар, төр, сүм хийдийн харилцааны зохистой байдлыг хангах;</p> <p>ф/Шүүхийн бие даасан байдал, харилцан уялдааг хангах.</p> <p>160 дугаар зүйл</p> <p>Бүслэлт, онцгой байдлын үед Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахгүй.</p>

а_____

³⁵³ ANGOLA CONSTITUTION,{ Adopted by the People's Assembly on: 25 Aug 1992}{ Official Title: Constitutional Law of the Republic of Angola }
{ ICL Document Status: 25 Aug 1992} http://www.servat.unibe.ch/icl/ao00000_.html

		байдлыг хангах; f/Шүүхийн бие даасан байдал, харилцан уялдааг хангах.	
38.	ОМАН ³⁵⁴	44 дүгээр зүйл Сайд нарын Зөвлөлийн хүлээх үүрэг. ... Султанд хуулийн төсөл санал болгох. Оманы султаан Кабус бен Сайдын 101/96-р зарлигаар нийтлэгдсэн.	81 дүгээр зүйл Энэхүү Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах асуудлыг энэ хууль яаж батлагдсан тэр журмын дагуу шийдвэрлэнэ.
Тав. ҮНДСЭН ХУУЛЬД НЭМЭЛТ, ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ ЖУРМЫН АСУУДЛААР ХОЙТ, ӨМНӨД АМЕРИКИЙН ОРНУУДЫН ҮНДСЭН ХУУЛИЙН ЗОХИЦУУЛАЛТ			
39.	БҮГД НАЙРАМДАХ АРГЕНТИН УЛС ³⁵⁵	НЭГДҮГЭЭР АНГИ НЭГДҮГЭЭР БҮЛЭГ САНААЧИЛГА, ЭРХ БА БАТАЛГАА 30 дугаар зүйл Үндсэн хуулийг бүхэлд нь болон хэсэгчлэн өөрчилж болно. Гэхдээ Конгрессын гишүүдийн гуравны хоёроос доошгүйн саналаар нэмэлт, өөрчлөлт оруулах шаардлагатай, эсэхийг зөвшөөрч, нийтэд зарлана. ХОЁРДУГААР БҮЛЭГ ШИНЭ ЭРХ БА БАТАЛГАА 40 дүгээр зүйл Төлөөлөгчдийн танхимын санаачилгаар Ард нийтийн санал асуулга явуулах тухай хуулийн төслийг Конгресст өргөн мэдүүлж болно. Харин Конгресс болон Ерөнхийлөгч өөрсдийн бүрэн эрхийн хүрээнд Ард нийтийн санал асуулга явуулах шаардлагатай, эсэх талаар зохих шийдвэр гаргаж болно. Гэхдээ санаачлах эрхэд хориг тавихгүй. Санал асуулга явуулахыг дэмжвэл Конгрессын танхим тус бүрийн нийт гишүүдийн дийлэнх олонхын саналаар санал асуулга явуулах зохион байгуулалт, хугацааг товлон.	
40.	АНТИГУА БАРБУДА ³⁵⁶	Хоёрдугаар хэсэг Парламентын бүрэн эрх ба хууль тогтоох дэг 47 дугаар зүйл Үндсэн хууль ба Дээд шүүхийн шийдвэрт өөрчлөлт оруулах 1.Парламент энэ хэсэгт заасан ёсоор Үндсэн хуулийн зарим зүйл, эсхүл Дээд шүүхийн шийдвэрт өөрчлөлт оруулж болно Хоёрдугаар хэсэг Парламентын бүрэн эрх ба хууль тогтоох дэг	Нэгдүгээр бүлэг. Улс ба Үндсэн хууль 2.Үндсэн хууль бол дээд хууль мөн Энэхүү Үндсэн хууль нь Антигуа Барбуда Улсын дээд хууль бөгөөд Үндсэн хуулийн зүйл заалт өөр бусад хуультай зөрчилдсөн тохиолдолд Үндсэн хуулийн заалт хүчин төгөлдөр үйлчилнэ.

³⁵⁴ OMAN – CONSTITUTION, { Adopted on: 6 Nov 1996 } { Adopted by: Royal Decree No. 101/96, issued on 6 Nov 1996 by Qaboos Bin Said, Sultan of Oman }
{ Official Title: "The White Book. The Basic Law of the Sultanate of Oman" } { ICL Document Status: 6 Nov 1996 } http://servat.unibe.ch/icl/mu00000_.html

³⁵⁵ **NATIONAL CONSTITUTION OF THE ARGENTINE REPUBLIC, General Constituent Assembly, city of Santa Fe, August 22, 1994.**, <http://www.servat.unibe.ch/icl/ar00000.html>

³⁵⁶ THE ANTIGUA AND BARBUDA CONSTITUTIONAL ORDER 1981 Made: 31st July 1981 Coming into Operation: 31st October 1981 At the Court at Buckingham Palace, the 31st day of July 1981 Present, The Queen's Most Excellent Majesty in Council, http://www.ab.gov.ag/gov_v2 /shared/ constitution.html

		<p>47 дугаар зүйл Үндсэн хууль ба Дээд шүүхийн шийдвэрт өөрчлөлт оруулах 2. Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийн тухай хуулийн төсөл Доод танхимын эцсийн хэлэлцүүлгээр нийт гишүүдийн 2/3-аас доошгүйн саналаар дэмжигдсэн бол уг өөрчлөлтийг баталсанд тооцохгүй. 3. Хэрэв Доод Танхимын нийт гишүүдийн 2/3-аас доошгүйн саналаар энэ хэсгийн 2-т заасан нэмэлт, өөрчлөлтийг баталхаар зөвшөөрч шийдвэр гаргасан бол уг өөрчлөлтийг Үндсэн хуулийн 55 дугаар зүйлд нийцүүлүүлэн баталсан гэж Сенат үзэхгүй. 4. Доод танхимын нийт гишүүдийн 2/3-аас доошгүйн саналаар дэмжигдсэн ҮХ-д нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай хуулийн төслийг Сенатад өргөн мэдүүлэх ёсгүй. 5. Энэ хэсгийн 1, 2 дахь хэсэгт заасан Үндсэн хууль эсхүл Дээд шүүхийн шийдвэрт өөрчлөлт оруулах тухай хуулийн төслийг Амбан захирагчид зөвшөөрүүлэхээр дараах байдлаар өргөн мэдүүлэхгүй: - уг хуулийн төслийг Доод танхимын хоёр дахь хэлэлцүүлгээр хэлэлцэж эхэлснээс хойш 90 хоног өнгөрсөн бол; - Үндсэн хуулийн 55 дугаар зүйлд нийцүүлэн зөвшөөрсөн Доод танхимын шийдвэрийг Сенат 2 дахь удаагаа хүлээн авахаас татгалзсан тохиолдолд; - Парламентын нэрийн өмнөөс явуулсан Ард нийтийн санал асуулгаар нэмэлт, өөрчлөлтийн хуулийн төсөл 2/3-аас доошгүйн саналаар хүчинтэйд тооцогдон дэмжигдсэн бол 6. Парламентыг сонгох сонгуульд санал өгсөн иргэн бүр Ард нийтийн санал асуулгад оролцох эрхтэй бөгөөд өөр бусад хүн тухайн санал асуулгад оролцохгүй. 7. Энэ зүйлийн 5 дахь хэсэгт заасан асуудлаар Ард нийтийн санал асуулгыг Сонгуулийн хорооны Ерөнхий хянагчийн удирдлагын дор зохион явуулна.</p>	
41.	АНУ ³⁵⁷	<p>5 дугаар зүйл Конгрессын хоёр Танхимын гишүүдийн гуравны хоёрын санаачилгаар, эсхүл муж улсуудын хууль тогтоох хурлын гуравны хоёрын санаачилгаар Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай асуудлыг хэлэлцэх Үндэсний чуулганыг зарлан хуралдуулж болно. Харин Конгресс нэмэлт, өөрчлөлтийг ямар хэлбэрээр баталхыг санал болгосноос шалтгаалан эсхүл муж улсуудын хууль тогтоох хурлын дөрөвний гурав нь, эсхүл Үндсэн хуулийн хуралдайн гишүүдийн дөрөвний гурав нь соёрхон баталсны дараа тухайн нэмэлт, өөрчлөлтийг Үндсэн хуулийн бүрэлдэхүүн хэсэг гэж үзэж хүчин төгөлдөр болгоно. 21 дүгээр нэмэлт, өөрчлөлтийн 3 дугаар хэсэг, 22 дугаар нэмэлт,</p>	<p>5 дугаар зүйл “...1808 он хүртэлх хугацаанд оруулсан ямар ч нэмэлт, өөрчлөлт Үндсэн хуулийн нэгдүгээр зүйлийн есдүгээр хэсгийн нэг дэх (Муж улсуудын аль нэг нь шаардлагатай гэж үзсэн хүмүүсийг шилжих, оруулахыг Конгресс 1808 он хүртэл хориглохгүй) болон дөрөв дэх (хүн амын тооллого буюу дахин тооллогын дагуу зохицуулснаас өөр байдлаар хүн бүрт ногдуулах гувчуур, бусад шууд албан татвар ногдуулж үл болно) заалтыг ямар нэг байдлаар хөндөж болохгүй бөгөөд ямар ч Муж улс өөрөө</p>

а—————

³⁵⁷ UNITED STATES CONSTITUTION Adopted on: 17 Sep 1787 AMENDMENTS TO THE UNITED STATES CONSTITUTION, <http://www.servat.unibe.ch/icl/us00000.html>

		<p>өөрчлөлтийн 2 дугаар хэсэг Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлт тус бүрийг муж улсууд ямар хугацаанд авч хэлэлцэхийг Конгресс шийддэг. Ингэхдээ Конгресс ихэн тохиолдолд 7 жилийн хугацааг сонгодог байна. Харин заасан хугацаанд Муж улсуудын хууль тогтоох байгууллагуудад Үндсэн хуулийн нэмэлт болгон соёрхон батлаагүй бол тухайн нэмэлт өөрчлөлт хүчин төгөлдөр болохгүй. (Үндсэн хуулийн 21 дүгээр нэмэлт, өөрчлөлтийн 3 дугаар хэсэг, 22 дугаар нэмэлт, өөрчлөлтийн 2 дугаар хэсэг)</p> <p>5 дугаар зүйл: Конгресс нэмэлт, өөрчлөлтийг ямар хэлбэрээр баталхыг санал болгосноос шалтгаалан эсхүл муж улсуудын хууль тогтоох хурлын дөрөвний гурав нь, эсхүл Үндсэн хуулийн хуралдайд оролцогчдын дөрөвний гурав нь соёрхон баталсны дараа тухайн нэмэлт, өөрчлөлт хүчин төгөлдөр болно.</p>	<p>зөвшөөрөөгүй бол Сенатын танхим дахь бусадтай тэнцүү тооны саналаа алдах ёсгүй”.</p> <p>Нэгдүгээр нэмэлт, өөрчлөлт: Конгресс ямар нэг шашныг албан ёсны болгон тунхаглах буюу түүнийг чөлөөтэй шүтэх, үг хэлэх, эсхүл хэвлэлийн эрх чөлөөг хориглосон, Засгийн газарт хандаж санал гомдлоо барагдуулах тухай өргөх бичиг барьж тайван жагсаал, цуглаан хийх ард түмний эрхийг хязгаарласан ямарваа нэг хууль батлан гаргах ёсгүй болно.</p>
42.	<p>БАГАМЫН АРЛЫН ХАМТЫН НӨХӨРЛӨЛИЙН УЛС³⁵⁸</p>	<p>4 дүгээр анги. Парламентын бүрэн эрх ба дэг 54 дүгээр зүйл. Үндсэн хуулийг өөрчлөх 54.1 Үндсэн хууль болон 1973 оны Багамын арлуудын тусгаар тогтнолын тухай хуулийн аливаа зүйлд өөрчлөлт оруулах асуудлыг Парламентын хоёр танхимаар хэлэлцэн зөвшөөрч Парламентын актын тухай хууль батална. 54.2 Дээрх байдлаар дараах зүйлд өөрчлөлт оруулна: (a) Үндсэн хуулийн 32-35, 41-43, 47-49, 79, 107-136 дугаар зүйл (б) Үндсэн хуулийн 127, 137 дугаар зүйлийг энэ зүйлийн (a)-д заасан аль нэг зүйлд хамаатуулан хэрэглэхийг Парламент батлахгүй. Хэрэв: (I) Танхим бүрийн эцсийн хэлэлцүүлэгт Танхимын нийт гишүүдийн гуравны хоёроос доошгүйн саналаар зөвшөөрөгдсөн бол; (II) Хуулийн төслийг хоёр танхимаар хэлэлцсэний дараа Төлөөлөгчдийн танхимыг сонгох эрх бүхий сонгогчдын саналыг авч хэрэв уг хуулийн төсөл сонгогчдын олонх нь дэмжсэн тохиолдолд Парламент батална. 54.3 Дээрх байдлаар дараах зүйлд өөрчлөлт оруулна: (a) энэхүү зүйл (b) болон 2-31, 38-40, 45, 46, 51, 52, 60-62, 65-72, 93-105 дугаар зүйл (c) Үндсэн хуулийн 127, 137 дугаар зүйлийг энэ зүйлийн (a), (b)-д заасан аль нэг зүйлд хамаатуулсан байдлаар (d) 1973 оны Багамын арлуудын тусгаар тогтнолын тухай хуулийн аливаа зүйлд өөрчлөлт оруулах асуудлыг парламент энэхүү зүйлээр парламентын актын тухай хууль батлан гаргахгүй. Хэрэв: (I) Энэ асуудлаарх эцсийн хэлэлцүүлгээр танхим бүрт нийт гишүүдийн гуравны хоёроос доошгүйн саналаар дэмжигдсэн бол;</p>	<p>54 дүгээр зүйл. Үндсэн хуулийг өөрчлөх 54.4 Энэхүү зүйлд: (a) Үндсэн хууль болон 1973 оны Багамын арлуудын тусгаар тогтнолын тухай хуулийн ямарваа нэг зүйлд оруулсан өөрчлөлт нь энэхүү зүйлийг өөрчлөх, орлуулан хэрэглэхэд нэгэн адил үйлчилнэ. (b) Нэмэлт, өөрчлөлтийн үйлчлэлийг өөр хуулиар түр зогсоох болон бүр мөсөн өөрчилж болно 54.5 Энэхүү зүйлд заасан үндэслэлээс өөрөөр Үндсэн хуулийг өөрчлөх хуулийг Парламентаас батлан гаргахгүй.</p>

^a _____
³⁵⁸ THE CONSTITUTION OF THE COMMONWEALTH OF THE BAHAMAS

		(II) Хуулийн төслийг хоёр танхимаар хэлэлцсэний дараа Төлөөлөгчдийн танхимыг сонгох эрх бүхий сонгогчдын саналыг авч хэрэв уг хуулийн төсөл сонгогчдын олонх нь дэмжсэн тохиолдолд Парламент батална.	
43.	БҮГД НАЙРАМДАХ УРУГВАЙ УЛС³⁵⁹	<p>III бүлэг.331 дүгээр зүйл Энэхүү Үндсэн хуулийг дараах байдлаар хэсэгчлэн болон бүрнээр нь өөрчилж болно:</p> <p>А) Иргэдийн 10 хувиас иргэний хууль тогтоомжийн Үндэсний бүртгэлд оруулсан санал хүсэлтийн дагуу Үндсэн хуулийг өөрчлөх асуудлыг Ерөнхийлөгчид мэдүүлнэ. Ерөнхий Ассамблей нэмэлт, өөрчлөлт оруулах, эсэх асуудлаар Ард нийтийн санал асуулга явуулах тухай хуулийн төслийг боловсруулж хэлэлцэнэ.</p> <p>Б) Ерөнхий Ассамблейн нийт гишүүдийн 2/5 нь санал асуулгыг зөвшөөрсөн бол Ерөнхийлөгчид мэдүүлнэ.</p> <p>С) Парламентын дээд, доод Танхимын гишүүд, Засгийн газрын гишүүд нэмэлт, өөрчлөлтийг санаачлах эрхтэй бөгөөд Ерөнхий Ассамблейн гишүүдийн дийлэнх олонхын саналаар дэмжигдэнэ. Санаачилгыг Ерөнхийлөгч хүлээн зөвшөөрч, нийтэд мэдэгдсэнээс хойш 90 хоногийн дотор Ерөнхий Ассамблейн Гүйцэтгэх нарийн бичгийн дарга Үндэсний зохион байгуулах хуралдааныг зарлан хуралдуулна. Санал нэг жилийн хугацаанд явуулахаар шийдвэрлэнэ. Хурлын тогтоолыг дийлэнх олонхын саналаар батална.</p> <p>Санал асуулга Үндэсний иргэний бүртгэлд бүртгэгдсэн сонгогчдын 35-аас доошгүйн саналаар дэмжигдсэн байх ёстой.</p> <p>Д) Хууль тогтоох байгууллагын нэгэн бүрэн эрхийн хугацаанд сонгогдсон Танхим бүрийн нийт гишүүдийн 2/3-ын саналаар дэмжигдсэн тохиолдолд Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулж болно. Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах тухай хуульд хориг тавихгүй бөгөөд Ерөнхий Ассамблейн тусгай чуулганаар дийлэнх олонхын саналаар баталсан өдрөөс хүчин төгөлдөр үйлчилнэ.</p>	<p>XIX хэсэг. Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах</p> <p>I бүлэг. 329 дүгээр зүйл Энэхүү Үндсэн хуультай шууд болон шууд бус замаар зөрчилдсэн хуулийг Хууль тогтоох байгууллагаас батлан гаргахгүй.</p> <p>II бүлэг. 330 дугаар зүйл Энэхүү Үндсэн хууль нь хэвлэн нийтлэгдсэн өдрөөс хүчин төгөлдөр болох бөгөөд түүнд халдсан хэн боловч шүүхээр шийтгүүлэх болно.</p>
44.	БҮГД НАЙРАМДАХ ВЕНЕСУЭЛЬ УЛС³⁶⁰	<p>341 дүгээр зүйл 1. Сонгогчдын нэрийн жагсаалтад орсон нийт сонгогчдын 15 хувь, эсхүл Үндэсний хурлын гишүүдийн 39 хувь, эсхүл Ерөнхийлөгч санаачилна.</p> <p>2 дугаар хэсэг. Үндсэн хуулийн өөрчлөлт 342 дугаар зүйл Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал, үндсэн бүтцийг өөрчлөхгүйгээр нэг болон хэд хэдэн зүйлийн хэм хэмжээнд өөрчлөлт оруулж болно. Үндсэн хуулийн өөрчлөлтийн саналыг Үндэсний ассамблейн гишүүдийн олонхын саналаар баталсан тогтоолоор, эсхүл Ерөнхийлөгч, эсхүл Сонгогчдын нэрийн жагсаалтад орсон нийт сонгогчдын 15 хувь нь санаачилсан</p>	<p>1 дүгээр хэсэг. Нэмэлт 340 дүгээр зүйл. Үндсэн хуулийн үндсэн бүтцийг өөрчлөхгүйгээр нэг болон хэд хэдэн зүйлд нэмэлт оруулж болно.</p> <p>341 дүгээр зүйл 5. Нэмэлтийг дараалсан тоогоор дугаарлаж Үндсэн хуулийн төгсгөлд оруулна. Харин нэмэлт оруулсан зүйлийнхээ дор нэмэлтийн дугаар, огноог бичнэ.</p> <p>346 дугаар зүйл Үндсэн хуульд оруулах нэмэлт, өөрчлөлтийг баталснаас хойш 10 хоногийн дотор Ерөнхийлөгч</p>

³⁵⁹ CONSTITUTION OF THE REPUBLIC ORIENTAL DEL URUGUAY, 1966,<http://pdba.georgetown.edu/Constitutions/urugua/htm>

³⁶⁰ CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF VENEZUELA, <http://www.venezuelanalysis.com/constitution>

		<p>байна.</p> <p>341 дүгээр зүйл</p> <p>2.Хэрэв нэмэлт оруулах саналыг Үндэсний Ассамблей санаачилбал гишүүдийн олонхын саналыг авсан байх ёстой бөгөөд хууль тогтоомж хэлэлцэн батлах талаар энэхүү Үндсэн хуульд заасан дэгийн дагуу хэлэлцнэ.</p> <p>3.Сонгуулийн хороо Үндсэн хуульд нэмэлт оруулах саналыг сонгогчид албан ёсоор ирүүлснээс хойш 30 хоногийн дотор ард нийтийн санал асуулга зарлан явуулна.</p> <p>4.Энэхүү Үндсэн хууль болон ард нийтийн санал асуулгын тухай хуульд заасны дагуу санал асуулгын дүнг хэлэлцэн Үндсэн хуулийн нэмэлтийг баталсанд тооцно.</p> <p>343 дугаар зүйл.</p> <p>Үндсэн хуульд оруулах өөрчлөлтийн төслийг Үндэсний хурал дараах байдлаар хэлэлцэнэ:</p> <p>1.Өөрчлөлтийн төслийг өргөн мэдүүлсэн хугацаанд бүрэн эрхээ хэрэгжүүлж буй хууль тогтоох байгууллагын чуулганы хугацаанд нэг дэх хэлэлцүүлгийг явуулна.</p> <p>2.Хоёр дахь хэлэлцүүлгээр төслийг бүлэг тус бүрээр хэлэлцэнэ.</p> <p>3.Сүүлийн 3 дахь хэлэлцүүлгийг төслийн зүйл тус бүрээр хэлэлцэнэ.</p> <p>4.Үндэсний хурал өөрчлөлтийн төслийг өргөн мэдүүлснээс хойш 2 жилээс доошгүйн хугацаанд хэлэлцэнэ.</p> <p>5.Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах төслийг Үндэсний ассамблейн 2/3-ын саналаар батална.</p> <p>344 дүгээр зүйл</p> <p>Үндэсний ассамблей Үндсэн хуульд оруулах өөрчлөлтийг баталснаас хойш 30 хоногийн дотор ард нийтийн санал асуулга явуулна.</p> <p>345 дугаар зүйл</p> <p>Үндсэн хуульд оруулах өөрчлөлтийг санал асуулгад оролцогсдын олонх дэмжсэн тохиолдолд албан ёсоор батлагдсанд тооцно.</p> <p>Үндсэн хуульд оруулах өөрчлөлтийг Үндэсний хурлын нэгэн бүрэн эрхийн хугацаанд дахин авч хэлэлцэхгүй.</p>	<p>ёсчлон нийтэлнэ.</p>
45.	<p>БҮГД НАЙРАМДАХ БОЛИВИ УЛС³⁶¹</p>	<p>ДӨРӨВДҮГЭЭР АНГИ ХОЁРДУГААР ХЭСЭГ</p> <p>Үндсэн хуульд өөрчлөлт оруулах</p> <p>230 дугаар зүйл</p> <p>Хууль тогтоох байгууллагын (Камара) Дээд, доод хоёр Танхимын аль аль нь санаачлах эрхтэй.</p> <p>231 дугаар зүйл</p> <p>Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах төслийг дээд, доод Танхим тус бүрийн хуралдаанд оролцсон гишүүдийн 2/3-оос доошгүйн саналаар</p>	<p>232 дугаар зүйл</p> <p>2 танхимын зөвшөөрсөн нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийг Ерөнхийлөгчид өргөн мэдүүлнэ. Ерөнхийлөгч уг төсөлд ямарваа нэг засвар оруулахгүйгээр зарлан тунхаглана.</p> <p>Үндсэн хуульд хэсэгчлэн нэмэлт, өөрчлөлт оруулж болно.</p>

³⁶¹ а National Constitution of the Bolivian Republic 1825.08.06, <http://pdba.gerogetown.edu/constitution>, <http://confinder.richmond.edu>

		батална. Үндсэн хуульд хэсэгчлэн нэмэлт, өөрчлөлт оруулж болно.	
46.	ХОЛБООНЫ БҮГД НАЙРАМДАХ БРАЗИЛ УЛС³⁶²	ДОЛДУГААР АНГИ ДЭД ХЭСЭГ II Үндсэн хуульд нэмэлт өөрчлөлт оруулах 60 дугаар зүйл 1. Доод танхим буюу Төлөөлөгчдийн танхим, эсхүл Холбооны Сенатын гишүүдийн 1/3- ээс доошгүйн саналаар; 2. Ерөнхийлөгч; 3.Холбооны муж улсуудын хууль тогтоох байгууллагуудын 50-иас дээш хувийн саналаар тус тус санаачилна. 60 дугаар зүйл 2)Нэмэлт, өөрчлөлтийг танхим тус бүрт 2 удаагийн хэлэлцүүлгээр нийт гишүүдийн 3/5-ын саналаар хүлээн зөвшөөрсөнд тооцно. 3)Төлөөлөгчдийн танхим болон Холбооны Сенатын удирдах зөвлөл нь нэмэлт, өөрчлөлтийг дараалсан дугаар бүхий актаар батална.	60 дугаар зүйл 1).Дайн болон онц байдал тогтоосон үед Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулж болохгүй 4) Дараах тохиолдолд Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахыг хориглоно: 1.Нутаг дэвсгэрийн бүрэн бүтэн байдлыг алдагдуулахад; 2.Шууд; нууц; бүх нийтийн, ээлжит санал хураалтын зарчимд; 3.Засгийн газрын байгууллагуудын эрх мэдлийн хуваарилалтад; 4.Хүний эрх, эрх чөлөөний баталгааг хязгаарлах; 5.Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах тухай хуулийн төслийг хүлээн зөвшөөрөөгүй тохиолдолд тухайн чуулганы бүрэн эрхийн хугацаанд дахин өргөн барихгүй.
47.	БҮГД НАЙРАМДАХ КУБА УЛС³⁶³	АРВАНТАВДУГААР БҮЛЭГ ҮНДСЭН ХУУЛЬД ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ 137 дугаар зүйл. Зөвхөн Үндэсний Ассамблей Үндсэн хуульд бүхэлд нь болон хэсэгчлэн нэмэлт, өөрчлөлт оруулах эрхтэй. АРВАНТАВДУГААР БҮЛЭГ ҮНДСЭН ХУУЛЬД ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ 137 дугаар зүйл. Үндсэн хуулийн өөрчлөлтийн төслийг Үндэсний Ассамблейн гишүүдийн 2/3-оос доошгүй саналаар батална.	
48.	БҮГД НАЙРАМДАХ САЛЬВАДОР УЛС³⁶⁴	ХОЁРДУГААР АНГИ ЕСДҮГЭЭР БҮЛЭГ ҮНДСЭН ХУУЛЬД ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ 248 дугаар зүйл. Хууль тогтоох Ассамблейн гишүүдийн 50+1 хувийн саналаар Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулна.	248 дугаар зүйл Дараах тохиолдолд Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахыг хориглоно: Төрийн эрх мэдлийн хуваарилалтын зарчимд; Бүгд Найрамдах Улсын тусгаар тогтнол газар нутгийн бүрэн бүтэн байдлыг алдагдуулахад чиглэсэн.
49.	БҮГД НАЙРАМДАХ ГОНДУРАС УЛС³⁶⁵	ДОЛДУГААР АНГИ НЭГДҮГЭЭР БҮЛЭГ ҮНДСЭН ХУУЛЬД ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ 373 дугаар зүйл Үндэсний Конгресс нь хууль санаачлах эрхтэй. 373 дугаар зүйл.	374 дугаар зүйл. Дараах тохиолдолд Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахыг хориглоно: -Төрийн эрх мэдлийн хуваарилалтыг өөрчлөх, -Бүгд Найрамдах Улсын Ерөнхийлөгчийн улиран сонгогдох хугацааг,

a

³⁶² National Constitution of the Brazilian Federative Republic 1988-10-05 www.servat.unibe.ch/law/icl/index.html, <http://pdba.gerogetown.edu/constitution>

³⁶³ National Constitution of the Cuban Republic 1976-02-24, <http://pdba.gerogetown.edu/constitution>

³⁶⁴ National Constitution of the Salvador Republic 1983-12-15, <http://pdba.gerogetown.edu/constitution>

³⁶⁵ National Constitution of the Republic of Honduras 1982-01-11,<http://pdba.gerogetown.edu/constitution>, www.servat.unibe.ch/law/icl/index.html

		Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийг ээлжит чуулганаар Үндэсний Конгрессын гишүүдийн 2/3 хувийн саналаар батална.	-газар нутгийн бүрэн бүтэн байдлыг алдагдуулах.
50.	БҮГД НАЙРАМДАХ МЕКСИК УЛС³⁶⁶	НАЙМДУГААР АНГИ ҮНДСЭН ХУУЛЬД ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ 135 дугаар зүйл. Холбооны Конгресс хууль санаачлах эрхтэй. 135 дугаар зүйл. Үндсэн хуулийн нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийг хуралдаанд оролцсон Холбооны Конгрессын гишүүдийн 2/3 хувийн саналаар батална.	
51.	БҮГД НАЙРАМДАХ ПАНАМ УЛС³⁶⁷	ДӨРӨВДҮГЭЭР АНГИ Арвангуравдугаар бүлэг ҮНДСЭН ХУУЛЬД ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ 308 дугаар зүйл. 1.Хууль санаачлах Ассамблей; 2.Засгийн газар; 3.Дээд шүүх. 308 дугаар зүйл. Доорх журмын дагуу Үндсэн хуулийн өөрчлөлтийн төслийг батална. Гурван удаагийн хэлэлцүүлгээр дийлэнх олонхын санал авсан төслийг албан ёсны хэвлэлд нийтэлж, ээлжит чуулганы эхний 5 хоногийн дотор хэлэлцүүлж олонхын саналаар батална.	
52.	БҮГД НАЙРАМДАХ ПЕРУ УЛС³⁶⁸	АРВАННЭГДҮГЭЭР АНГИ ҮНДСЭН ХУУЛЬД ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ 206 дугаар зүйл. Сайд нарын зөвлөл дэмжсэнээр Ерөнхийлөгч нэмэлт, өөрчлөлтийн төслийг санаачилна. 206 дугаар зүйл. Үндсэн хуулийн өөрчлөлтийн төслийг Конгрессын гишүүдийн 2/3 хувийн саналаар дэмжигдсэн тохиолдолд бүх ард түмний санал асуулгаар батална.	206 дугаар зүйл. Үндсэн хуулийн өөрчлөлтийн төсөлд Ерөнхийлөгч засвар оруулах эрхгүй.
53.	ДОМИНИКАН Ы БҮГД НАЙРАМДАХ УЛС³⁶⁹	АРВАНЗУРГААДУГААР АНГИ ҮНДСЭН ХУУЛЬД ӨӨРЧЛӨЛТ ОРУУЛАХ 116 дугаар зүйл. Үндэсний Ассамблей нь Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах эрхтэй. 117 дугаар зүйл. Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах асуудлыг хуулиар зохицуулна. Дээд, доод 2 Танхимын нийт гишүүдийн 50-иас дээш хувийн ирцтэйгээр хуралдаж шийдвэрлэнэ. Уг хуулийн төсөлд Гүйцэтгэх засаглал санал оруулахгүй.	119 дугаар зүйл. Төрийн эрх мэдлийн хуваарилалтын зарчимд нэмэлт, өөрчлөлт оруулахыг хориглоно. 120 дугаар зүйл. Үндсэн хуульд орсон нэмэлт, өөрчлөлтийг ямар нэгэн эрх бүхий байгууллага өөрчлөхгүй ба энэ нь хүчин төгөлдөр зүйлчлэгдэнэ.

a

³⁶⁶ National Constitution of the Republic of Mexico 1917-02-05, <http://pdba.gerogetown.edu/constitution>

³⁶⁷ National Constitution of the Republic of Panama 1972-10-11, <http://pdba.gerogetown.edu/constitution>, www.law.nyu.edu/library/research/foreign_int

³⁶⁸ National Constitution of the Republic of Peru 1993-12-31, <http://pdba.gerogetown.edu/constitution>

³⁶⁹ National Constitution of the Dominican Republic 1966-11-28, <http://pdba.gerogetown.edu/constitution>, www.servat.unibe.ch/law/icl/index.html

АШИГЛАСАН МАТЕРИАЛ

- <http://kathmandupost.ekantipur.com/news/2017-07-28/case-for-deliberative-polls.html>
- http://www.fssp.uaic.ro/argumentum/numarul%209/06_Tutui_tehno.pdf
- http://www.ncid.us/national_initiative
- <http://participedia.net/en/methods/citizen-dialogue>
- Үндсэн хуульд нэмэлт, өөрчлөлт оруулах журмын асуудлыг бусад орны Үндсэн хуульд зохицуулсан байдал, харьцуулсан судалгаа, 2010 он, УИХ-ын Тамгын газар, СШОНХТ